

ADAM MICKIEWICZ
UNIVERSITY
POZNAN

«СТУДЕНТТИК ҒЫЛЫМ: ЖАСТАР КӨЗҚАРАСЫ» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ «СТУДЕНЧЕСКАЯ НАУКА:
ВЗГЛЯД МОЛОДЕЖИ»**

**COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES OF THE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE "STUDENT SCIENCE: YOUTH
VISION"**

II ТОМ

ШЫМКЕНТ, 2025

УДК 001
ББК 72
С84

Ұйымдастыру алқасының төрағасы:

Сейткулов Н. А. - Шымкент университетінің ректоры, п.ғ.д., профессор

Ұйымдастыр алқасы:

Исаева А.У. – Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар
жөніндегі проректор

Акшатаева Ж.Б. – Ғылым департаменті директоры

Рахимбердиева Ж.Ш. – «Педагогика және психология» ҒЗИ директоры

Медетова Ш.А. – Ғылым департаменті координаторы

Каримова С.С. – Коммерциализация офисінің маманы

Саулембаев А.Т. – «Жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар»
факультетінің деканы

Жанабаев Д.Ж. – «Педагогикалық ғылымдар» факультетінің деканы

«Студенттік ғылым: жастар көзқарасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: Шымкент университеті, 2025. – II том. – 474 бет.

ISBN 978-601-7705-96-1

Жинаққа білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді.
Барлық жарияланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

УДК 001
ББК 72

© Шымкентский университет, 2025

**М.Ж.КӨПЕЙҰЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕКІ ЖЫНЫСҚА
ОРТАҚ ҚОЛДАНЫЛАТЫН СӨЗ ӨРНЕКТЕРІ**

Умирзакова А.М., Нышанбаева З.Х.

1 курс студенттері

Жетекшісі: Магистр, аға оқытушы Айдарова А.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Шығыстың ежелгі әдебиеті мен мәдениетінен терең сусындаған ғұлама, философ ақын, шежіреші, білімдәр әдебиет зерттеушісі, ағартушы М.Ж.Көпейұлы 1858 жылы қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданындағы “Қызылтау” болысында дүниеге келеді.

Әкесі Көпей (шын аты Көпжасар жылы жүзді, жұмсақ сөзді, таза құлықты болғандықтан ел Көпей сопы дейді екен) кіші болып, әр сыбағадан кемдік көре берген соң өз үйінен кетіп, Қызылжар (Петропавл) қаласына барады. Онда барып медреседі білім алады. Ауырып төрт-бес ай жатып қалады. Барлық қаражаты таусылған соң, қалада тұратын Ахмет-Жәудір деген ноғайға малайлыққа тұрады. 40 жасында еліне келіп, үйлі-жайлы болады [1].

Ата-анасының азан шақырып қойған аты – Адам Жүсіп. Машһүр деген қосалқы лақап есім оған кейіннен таңылған. Бұл жөнінде ақын:

Жасымда қойылған ат Адамжүсіп,

Жұрт кеткен сүйгенінен Мәшһүр-Жүсіп,

Қолыма қағаз, қалам алған шақта,

Кетемін қара сөзге желдей есіп, - деп жазған [2.1 т.116].

Мәшһүр оқуға зерек, ақылды, алғыр болып өседі. Тоғыз жасында Бұхарада оқып келегн Қамар хазіреттен білім алады. Қамар хазірет өзімен ала келген “Ер Тарғын”, “Қобыланды батыр”, “Қозы Көрпеш- Баян сұлу” дастандарын жаттап алып, көпшілік жиналған орындарда айтып беріп жүреді.

“Көпейдің баласы сайрап тұрған бір бұлбұл. Сөйлеген сөзі, айтқан өлеңі кісінің мейірін, құлағының құрышын қандырады. Ағып тұрған бұлақ, жанып тұрған шырақ”- деп жиналған көпшілік қауым дән риза болады. Сол уақытта Баянауыл дуанының аға сұлтаны Мұса Шорманұлы Баянауыл қаласына келіп, хазіретке сәлем береді. Сөзден сөз шығып “осында Көпейдің бір баласы бар, білмейтін сөзі, айтпайтын хиссасы жоқ”- дегенді естіп баланы шақыртып алады. Бала келген соң “Қозы Көрпеш-Баян сұлуды” нақышына келтіріп жатқа айтады. Мұса Шорманұлы Мәшһүрді ұнатып қалып: “өз заманында халыққа мәшһүр болатын бала екен, тіл-көзден аулақ болуы үшін басына үкі тағып қойыңдар” – деп, басына үкі тақтырады. Осыдан бастап көпшілік Мәшһүр бала деп атай бастаған екен [3].

Мәшһүр он бес жасқа дейін Қамар хазіреттен білім алады. Араб, парсы, шағатай, түрік тілдерін жақсы меңгереді. Мәшһүр үнемі ізденумен болады, сарыла оқиды, он бес жасынан бастап өз жанынан өлең жаза бастайды. Оны ақынның мына өлеңінен байқауға болады:

Жабысты маған өлең он бес жаста,

Жұрт атты: “Не қыласың”- деді баста.

Дегенмен қоя алмадым үйренген соң,

Мінім жоқ қылған жұртқа мұнан басқа,

Шүкірлік бергеніңе құдай патша,

Он бесте шабыттандым жүйрік атша.

Бір күнде ұйықтап жатқан мезгілімде,

Кеудеме өлең толды сызған хатша – деп жырлайды ақын [4.2т.110].

Мәшһүр 1874 жылы он алты жасында өз ауылының ауқатты адамы Әкімбектің баласын оқытады. Өз ауылына келген соң ұстаздық етуін жалғастырады. Ұстаздық ете жүріп, ізденуін

бір сәтке де тоқтатпайды. Күндіз сабақ беріп қалжырап шаршағанына қарамай, түнде май шамның жарығымен өлең жазады. Түнде көз ілмей өзінің сүйіп оқитын ақындары Навои, Фердауси, Саади, Хафиз шығармаларымен айналысады. Осылай білімін үздіксіз шыңдап отырған ақын ғылым жөнінде өз ойын былайша жеткізеді: “Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын ғылым-білімге сарып қылсын. Ғылым-білімге ғұмырын сарып қылған пенденің жаны тіріліп сыйлы болады” – дейді.

Мәшһүр Жүсіптің ауыз әдебиеті нұсқаларын жинау үшін ел аралағаны, Қазақстан жерінің көп бөлігін салт атпен жүріп өткені, білім алу мақсатында Орта Азия қалаларына үш мәрте сапар шеккені туралы мәлім. Оның 29 жасында, 1887 жылы Бұқара қаласына шеккен екінші сапары оның тарихи танымының өсуіне, дүниетанымының қалыптасуына игі әсерін тигізді. Бұл сапарында Түркістан, Ташкент қалаларын аралап, Бұқара шаһарында білімін толықтырады. Түркістанда Қожа Ахмет Яссауи кешенін көріп, оның тарихын баяндайды. Көрнекті ғылым-білім адамдарымен танысып, көптеген белгілі ақын-жыршылармен кездеседі.

Сол жылдары белгілі ғалым, академик В.В.Радловпен танысып, қазақтың ауыз әдебиетінің көптеген түрлерін: Тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақ пен ертегілер, эпикалық жырлар мен шешендік сөздер, аңыз-әңгімелер мен айтыстар, тарихи жырлар мен шежірелер т.б. жинаған.

Шағатай, түркі тілдеріндегі әдебиеттерді “Мың бір түн”, “Шаһнама” және Фердауси, Науаи шығармаларын оқып, Ташкент қаласынан шығатын газеттерге өлең, мақала беріп тұрады. Сондай-ақ Мәшһүрдің 1906-1907 жылдары Қазан қаласында “Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз”, “Хал-ахуал”, “Сарыарқаның кімдікі екендігі?” атты еңбектері басылып шығады, 1913 жылдары журналист М.Сералин басқарған “Айқап” журналына өз шығармаларын жіберіп тұрады.

Ел тарихын шежіре сипатында баяндаған ғалым, әрі қайраткер тұлға М.Ж.Көпейұлы еңбектерін ерекше атауымызға болады. Оның қолжазбасында сақталынған өз зерттеулері, фольклорлық мәтіндер, ғылыми еңбектердің көшірмелері, шығыстық шежіре үлгілері т.б. еңбектері ғылымның : тарих, этнология (шежіре нұсқалары), тіл тарихы, философия, этнография (қазақ халқының салт-дәстүрі туралы шығармалары), фольклористика (жинастырған ауыз әдебиеті үлгілері), әдебиет (ақындығы), медицина (емшілік-дәрілік өсімдіктер), космология т.б. салалары үшін құнды материал көзі болып табылады. Атап айтқанда: “Адам ата Нұқ заманының Уыз ханға дейін”, “Алла тағаланың құдіретін, сипатын келістіре жырлаудан бастап, сегіз жұмақ, жеті тозақ, жеті қат жердің жаратылуына дейін”, “Мұхаммед Пайғамбардың өмір тарихы, пайғамбарлыққа ие болуы және Аныс, Ақкөсе сахабалар дәуірі, Миғражға самғауы, хадистері, дүниеден кеткеніне дейін”, “Әулие-әмбиелер, періштелер, патшалар, жомарттар турасындағы ой-толғаулардан бастап, Мұхаммедтің ісін жалғастырушы Ахтам Хазірет, Ғалы арыстанға дейін”, “92 баулы Қыпшақ пен 32 баулы Өзбектен үш жүз атанулары туралы шежіре сөздері”, “Алаша ханға дейін Әбілғазы шежіресі негізінде Әз Жәнібек ханнан әз Тәукеге дейінгі қазақ хандары шежіресіне дейін”, “Ақтабан шұбырынды оқиғасына дейінгі” алуан-алуан тарихи аңыз-әңгімелер, жырлар, дастандарды жинаған.

Жинақтаған барлық материалдарды өзінің “Қазақ түбі” атты жинағына енгізген. Қолжазба 175 баспа табақты құрайды екен.

М.Ж.Көпейұлы 1931 жылы 27 қарашада жұма күні көз жұмып, денесі қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Ескелді деген жерде алдын-ала жасатқан зиратына қойылды.

Ғұлама ғалым, ірі ойшыл, көрнекті ақын, тарихшы һәм шежіреші М.Ж.Көпейұлы кейінгі ұрпаққа мол мұра қалдырды. Оның мұрасы зерттеушілердің айтуына қарағанда, шамамен 30 томды құрайды екен.

Бізге белгілі шығармаларын гендерлік тұрғысынан жан-жақты сараптап, ерекшеліктерін көрсету. “Тіл ғылымында қазақы гендерлік бағытты қалыптастыру қазақ тілінде ауызша, жазбаша тараған мұралардың негізінде толық іске асары хақ” – дейді Б.Хасанұлы [5]. М.Ж.Көпейұлының шығармаларының дені таза гендерлік тақырыптарға арнайы жазылған. Шығарманың көркем болуы оның гендерлік сипатына да байланысты. Шығарма кейіпкерсіз болса, гендер белгі бермеуі мүмкін, ал кейіпкер жүрген жерде оның

жыныстық белгісі де көрініс береді. Мәшһүрдің қолданысындағы сөздердің мағынасы өте көп. Оның ішінде екі жынысқа ортақ сөздер де кездеседі.

Мәшһүр-Жүсіптің “Пайғамбардың өсиеті” атты өлеңінде көпшілік қауымға арнаған өсиеттері жайлы айтылады:

Ай, қауым, хабарланып, хақиқат біл,
Жақында өте дүрсіз дүниеден бұл.[6.1т.105]

Ақын Насихат үлгілерінің ішіндегі “Қолыма қағаз, қалам алайын да” атты өлеңінде:

Жатырмын айтып мұны қауым көпке,
Жаманға жоқ, жақсыға біздің өкпе.[6.1т.160]

“Пайғамбардың өсиеті” атты өлеңінде:

Жылады үлкен-кіші – бәрі һама,
Есіне аз заманда келді және.
Пайғамбар Ғайшаға айтты:

- Ғаниматтан
- Жеті алтын қойып едім, беріп саңа (саған) [6.1т.107]

Мұнда қауым көпке, қауым, үлкен-кіші сөздері жалпы адам атаулыға аталған, яғни гендерлік тұрғыдан да ортақ сөздер болып қолданылып тұр.

Мәшһүр-Жүсіп жоқтау өлеңдерді аз жазбаған. Жоқтау өлеңдерінің көп нұсқалары адам өмірін кең қамтуға, ол істеген жақсылықтарды тізіп айтуға құрылған. Оның “Исабек ишан”, “Мұса Шорманұлы”, “Хұсайын Боштайұлы”, “Қамаралдин хазірет” атты жоқтаулары белгілі. Сондай туындалырының бірі “Тайшық Ноғайұлы” атты өлеңінде:

Ана өлсе- қыз, ата өлсе, ұл жетімдей,
Жанкүйер, жақсысы өлген ел жетімдей.
Ата-анасыз пайғамбар болған жетім
Тәрбие, күшiң келсе, қыл жетiмдей! [6.1т.292]

Гендерлік тұрғыдан ата-анасынан жетім қалған ұл мен қызға ортақ “жетім” сөзі ерекшеленіп айтылып тұр.

Насихат үлгілерінің ішіндегі “Қолыма қағаз, қалам алайын да” атты өлеңінде:
Күлуші ек бала күнде сақалы аққа,
Аяңдап біз де келдік өлер шаққа.
Баяғы бала күнгі ойда жүрміз,
Жіберіп көңілімізді әр тарапқа. [6.1т.155]

Әрбір адамның өзінің бала күнгі, балалық шағы қартайғанда еске аларлықтай мәңгі есте жүретін кез болғандықтан екі жынысқа да ортақ сөз деп қараймыз.

“Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені” атты өлеңінде:
Білмейсің өзің қалай ұшқаныңды,
Жығылып жерді қауып, құшқаныңды!
Саған атақ әперген қызыл тілің
Өзіңе көбейтеді дұшпаныңды [1.122]

Міне осындағы дұшпан деген сөз екі жынысты ортақ қолданылған.

“Жалғыздық” атты өлеңінде :

Бес жаста ала қағаз ұстап қолға,
Жер ауып жеті жаста жүрдім жолға.
Желкемде өмір бойы болып жауым,
Жан шықпай, барсам қайда, жүрдім зорға – дейді ақын [1.124]

Мұнда қолданылып тұрған жау, дұшпан сөздері - дос емес, қас адам мағынасында қолданылатын синоним сөздер [7.] Мәшһүр-Жүсіп бұл сөздерді мағынасына қарай әр қалай қолданып келген.

Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек, жомарт құбылмай – дейді Абай, ал
Батыр бол балаларым - бәрің дағы,
Тап берген дұшпан иттің сынсын сағы, - деп Жамбыл атамыз жырласа,
“Жан иесі өліп, ғарасатқа қайта тіріліп, Ғазазіл ан хазірет илан үмбеттеріне таласып, имам Ағзам илан иман Шафқа жүгінгені” атты өлеңінде:

Бисмилла, Құдай досы Мұхаммед-ті,
Жаратты оның (аның) үшін көп үмбетті.
Жамағат, құлақ салып тыңдасаңыз,
Айтайын ақыреттегі қайғы дертті [2.281]
Пенде айтар атасына жылап гериан
-Дүниеде жақсы көрген перзентің - мен [2.292]
Біреуі айтты:
-Арызым бар,-дейді,-менің!
Бар еді егін алар жерім менің [2.302]
Жақсылар жаннат барып, рақаттансын,
Болсынлар жамандардың орыны тар [2.304]

1. Баршаға белгілі бір-бірімен жақын, тату, сырлас адамдарды дос деп атайды [8].

2. Пенде сөзі тілімізде бенде деп те қолданылады, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бенде сөзінің мағынасы:

а) Адамзат, адам баласы мағынасында,

ә) Тәуелді, кіріптар, жалынышты (адам)

Мәшһүр-Жүсіп шығармаларында пенде сөзін тәуелді, жалынышты мағынасында қолданған.

3. Біреу белгісіздік есімдігі. Кім екенін белгісіз- жат, бөтен, бөгде адам мағынасында қолданылатын екі адамға ортақ сөз. Жақсылар мен жамандаржөнінде айта отырып, жақсы адамдар жәннатқа баратынын, жаман адамдардың бұл дүниеде орны тар екенін айтып жырлайды.

Шығыстың классикалық әдебиеті мен тарихын жетік білетін ақын М.Ж.Көпейұлы өз туған топырағының мәдени мұрасын ерекше ілтипатпен және ерінбей-жалықпай жинау жолында еңбек еткен. Оның жинаған мұрасы - орасан мол құнды дүниелер. Ел алдындағы ерен еңбегі, зор сарыны Мәшһүр-Жүсіпті ешқашан да ұмыттырмақ емес. Ақынның шығармаларын терең, жан-жақты зерттеу басты міндетіміздің бірі.

Әдебиет:

1. Орталық Ғылыми кітапхана қолжазба қоры (ОҒКҚК), Көпеев қолжазбасы көшірмесі, №1173-папка
2. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. 1-т.-Алматы: Алаш, 2003; қолжазбасы көшірмесі, №1173
3. Орталық Ғылыми кітапхана қолжазба қоры (ОҒКҚК), Көпеев қолжазбасы көшірмесі, №1173-папка
4. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. 1-т.-Алматы: Алаш, 2003;
5. Хасанұлы Б. Гендерлік лингвистика және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының гендерлі сыны // Сб.матер.Межд.науч.-практ.конф., посв.170-летию Г.Н.Потанина. Павлодар; ПГУ им. С.Торайғырова. 2005.264-276 беттер.
6. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. 1-т.-Алматы:Алаш,2003;
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А-К. Алматы, 1978. 125-223 беттер.

ОҚЫТУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Әсембек Анарай Қалдыбайқызы
ШТМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Педагогикалық технологиялардың бәрін талғамай, оқытушының өзінің ішкі мүмкіндігі мен материалдық жабдығын ескермей, тіл үйренушінің қабылдау және түсіндіру әдістерін елемей қолдануға болмайды. Одан нәтиже шықпайды. Бүгінгі дәстүрлі дәріс оқу технологиясына жатпайды. Жалпы, педагогикалық технологияның негізгі мақсаты - оқушының даралық тұлғасын дамыту. Осы пікірді зерттеуші Г.К.Селевко өз еңбегінде айтып

өткен. Егер өткізілетін сабақ оқушыға ой тастамаса, онда ол сабақтың мүлде пайдасы жоқ, пайдасы жоқ болған соң, оқушының да оған қызығушылығы оянбайды. Оқушының қызығушылығы жоқ жерде мақсат та айқындалмайды. Ықпалдастық технологиясы әрі оқушыны субъекті, оқытушыны субъекті дәрежесіне ынталандырады [1].

Инновациялық амал-әрекеттің рефлексивті бағытының белсенді түрде көрінуі педагогтің жеке басының қабілетіне де байланысты. Бұл процестің қайнар көзі педагогикалық амал-әрекеттің қарама-қайшылығы. Міне сондықтан оқу-кәсіби қызметінде мынандай жағдайларды туғызуды қажет етеді: рефлексивтік бағыттың белсенділігін арттыру, өзіндік қабылдауын қалыптастыру, өзін-өзі ынталандыру. Мысалы, оқытушы оқушыларының алдындағы өзінің инновациялық қызметіне жауапкершілікпен қарайды. Оқытудың дәстүрлі технологиялары белгілі - бір мақсатқа жүйеленген, алдын-ала жоспарланған қатынасы, оны оқу үрдісінде жүргізу адамзаттың ықылым заманнан жинақталған тәжірибесі, іс-әрекет тәжірибесі және танымдық тәжірибелері. Заман мен қоғам дамыған сайын да оқыту - тарихи тұрғыдан өзгеріске ұшырап тұратын үдеріс. Ол ең алдымен, қоғам қажеттілігіне, әлеуметтік жағдайына, қоғамның рухани жағынан байып, өсу қарқынына, оның мәдени салт-дәстүрі мен білімінің деңгейіне тікелей байланысты. Оқыту, үйрету оқушының қалыптасуына оң әсер ететін ең негізгі амалдардың бірі болып табылады.

Оқыту түрлері - бұл оқытушы мен оқушының бірлестікте ұйымдасқан амал-әрекеті. Оқушының белсенділігі - бұл оқу үдерісінде білімді пайдалануда практикалық дайындықтың, дағдылар мен шеберліктерді қалыптастыру барысындағы амал-әрекеті. Оқыту үдерісінде белсенді оқу-танымдық іс-әрекеттерде пайдаланатын амал-әрекеттер оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері делінеді. [3].

Белсенді әдіс-тәсіл деп - оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығын тудыра отырып, белгілі дәрежеде теориялық біліммен практикалық дағдыларын қалыптастыратын амал әрекетті айтамыз. Адам сыртқы дүние заттарымен байланысқа түсе отырып, реалды шындықты танып біледі, ол жайында іс-тәжірибесі байиды және оған өзі де ықпал етеді. Дамыта оқыту мен проблемалы оқыту мақсатын жүзеге асырудың негізінде белсенді әдіс жатыр, ол оқушыларды өз бетінше ойлануға, белгілі бір пікірге келуге, қорытынды жасауға дағдыландырады, сабақ материалынан ең басты теорияны бөліп алуға үйретеді, тілін дамытады және өзіне деген сенімін арттырады [2].

Белсенді оқыту әдістері - бұл үлкен әрекеттегі оқу. Белсенді әрекеттердің негізіне оқытушы мен оқушының бір-бірімен өзара диалогтық қарым-қатынасы жатады. Диалог құруда оқушының коммуникативті қабілеті дамиды, кездескен қиыншылықты ұжым болып шешуді үйренеді, өз ойын ауызша да, жазбаша сауатты логикалық байланыста жүйелей білуге дағдыланады. Оқытудың белсенді әдістері оқушылардың өз бетінше атқаратын танымдық әрекетін дамытуға бағытталады, қандай да бір танымдық мәселені меңгеруге деген жеке қызығушылығын арттырады, нәтижесінде оқушы алған білімін қажетті жерде тиімді пайдалануға мүмкіндігі туады. Сабақтың соңында оқушының өзі өтілген тақырып бойынша диалог құрып үйренеді. Мысалы: Vocabulary. Make up a short dialogue with the words:

Кез-келген әдіс белгілі бір нақтылы тілді меңгерту қызметінде жұмсалады, тілді оқытудың кез-келген жүйесі түрлі әдістері кешені мен коммуникативті әдісті пайдалана отырып, белгілі бір тілде өзгенің ойын айтуға, өзгенің ойын дәлме-дәл бере білу шеберлігін қалыптастыруға бағытталады. Когнитивті тәсілдердің шеңберінде жасалып жатқан саналылық принцип жеңіске жетеді, алайда саналылыққа жоғары деңгейде талап қойылады, тек қана лингвистикалық білімге сүйеніп қоймай, сонымен бірге бағыт-бағдар жасау ептілігі мен болжам жасай алуы да ескеріледі. Онда оқушылардың білім деңгейі есепке алына отырылып, қажетті әдістер таңдалады. Егер бұл әрекет белгілі бір тілдік құралдарды және оның тәсілдерін құрылымдық жағынан дәл де толық беру сипатына ие болса, онда бұл әдіс репродуктивті деп аталынады. Бөгде тілді меңгеруде тиімді әдістерді пайдалану маңызға ие болатыны белгілі, алайда оқушының сабақ материалын есте сақтау қабілеті де маңызды рөл атқарады. Ал танымдық үдеріс үйренушінің ойлау белсенділігіне де сүйенеді, сол себепті оқытушы сабақ барысында шығармашылық, зерттеушілік қабілеттерді дамытатын әдістерді де пайдаланғаны жөн.

Әдіскер-ғалым И.А.Зимняя шет тілін [2], меңгертудегі өнімді әдістер «үйренушілердің қайта жасау құралдарына сүйене отырып, бөгде тілде қарым-қатынас жасаудың негізгі мақсаты болып табылады», - дейді. Шет тілін үйретудің жалпы мақсатын шешу үшін әрбір нақтылы жағдайда үйренушілердің оқу әрекетінде қайта жасау мен өнімді әдістердің әрқайсысын анықтау талап етіледі. Шет тілін оқыту әдістемесінде соңғы жылдары оқытудың интенсивті әдістері, нәтижелі оқу құралдарымен дамыта оқыту технологиялары кең түрде пайдаланыла бастады. Атап айтқанда:

1. Нақтылы сөздік қорды құру мақсатында ақыл-ой қызметін дамытатын белсенді әдіс-тәсілдерді пайдалану;

2. Барлық тапсырмалар жүйесін коммуникативті әрекетке бағыттау.

Негізінде оқыту әдісі тәсіл деген жекелей элемент қосындысынан тұрады, яғни оқыту әдістерінің құрамды бөліктері. Оқыту үдерісінде әдіс пен тәсіл алуан түрлі жолмен үйлесіп отырады. Оқушының сабақ барысында белгілі бір іс-әрекет түрі бір жағынан жеке әдіс ретінде көрінсе, ол кейбір жағдайда оқытудың тәсілі деңгейінде де көрінеді. Мәселен, әңгіме мен түсіндіру оқытудың жеке әдістері болып табылады. Егер оқытушы сабақ барысында оқушы тарапынан жіберілген қателерді түзету мақсатында шағын әңгіме мен түсіндіру элементін пайдаланатын болса, онда олар жаттығу әдісінің құрамындағы тәсілдің белгілі көрінісі. Әдіс пен тәсіл орындарын алмастырып отыруы мүмкін. Мысалы, оқытушы жаңа материалды түсіндіру барысында түсіндіру әдісін қолданса, түсіндіре тұрып көрнекі құралдарды пайдаланып отырса, онда бұл көрсетілім тәсілі рөлін атқарады. «Егер көрнекілік жаңа білім алудың объектісі болса, онда бұл оқыту әдісі де ал оқытушының ауызша түсіндіру тәсілі болады. Тәсілдің түрлері әдебиеттерде дидактика-әдістемелік және пәндік болып екіге бөлінеді. Бірінші топтағы тәсілдерге материалды меңгеру барысында оқытушы мен оқушының түрлі әдістемелік іс-әрекеттері жатады. Бұндай тәсілдер жалпы-дидактикалық сипатқа ие, өйткені, олар кез-келген оқу пәнін меңгеруге пайдаланылады. Олардың кейбіреулері әр түрлі мақсаттарға, кезеңдер мен жұмыстың әдістеріне сай келеді (көрнекіліктерді пайдалану, ұжымдық немесе жеке тұлғамен шығармашылық жұмыс), ал басқалары болса кейбір оқыту әдістерін іс жүзінде жүзеге асырады (нақты бір әдіске сәйкес келетін тіл үйренушілердің хабарларын тыңдау). «Шет тілін үйретуде әдістемелік тәсілдердің арасынан, әсіресе, тілдік құбылыстарды салыстыру тәсілі ерекше маңызды», - [2].

Шет тілін үйренудің шешуші кезеңінде сөйлесу дағдылары мен лингвистикалық теориялық мәліметті нақтылы қалыптастыруға бағытталған іс-әрекет тәсілдері қолданылады. Бұл жерде лексикалық талдау жұмыстары мен қарым-қатынас барысында сөйлеу үлгілерін пайдалануда жетілдіруге баса назар аударған жөн. Сабақтың алға қойған мақсатына байланысты берілетін жаттығулар оқушылардың өзіндік қабілеттері мен тілдік мүмкіндіктеріне сәйкес келуі шарт. Мәтін мазмұнын ұғыну үшін тірек сөздер пайдаланылуы тиіс, ал мәтіндер өткізілетін тақырыптарға сай саралануы тиіс.

Бұнда жылдам меңгеру тәсілі практикалық бағытқа ие, оның өзіндік ерекшелігі бар. Бұны педагогикада оперативті тәсіл деп те айтады. Оперативті тәсілдің әрекеті қандай да бір мәтін немесе сөйлем құрамына енетін сөзді немесе сөз тіркесін анықтау, таңдау, топтау немесе практикада пайдаланатын тұсымен сипатталады. Оқушы оперативті әрекетті іс жүзіне асыруда белгілі бір жаттығуларды орындайды, яғни, лингвистикалық теорияларды практикада пайдалануға қол жеткізеді. Тілді үйрету әдістемесінде жаттығуларды әр түрлі негізде топтастырылған жаттығуларды орындау барысында қалыптастыратын дағды мен шеберліктеріне қарай, тілдік материалдың мазмұнына байланысты жаттығулар лексикалық, фонетикалық және пунктуациялық болып бөлінеді. Тілдерді оқыту әдістемесінде алдын ала дайындық (тілдік, сөйлеу алды, коммуникативті емес) және сөйлеу немесе коммуникативті жаттығулар бөлек-бөлек көрсетілген. Тілдік әрекеттердің нәтижелі болуы осы топтастыруларға байланысты. «Сабақта жүргізілген сөйлесу жаттығулары міндетті түрде әрбір оқушының жекелей сөйлеу шеберлігін шыңдайтын жаттығулармен жалғасады», - [2].

Белгілі бір мақсатқа жұмылдырылған жаттығуды аналитикалық, конструктивтік деп екіге бөлуге болады. Оқушы аналитикалық тапсырмаларды орындауда белгілі бір тілдік заңдылықтарға жүгінеді, жіктейді, дәлелдейді, астын сызып, көшіріп жазу және т.б.

жұмыстарын атқарады. Екінші конструктивті жаттығуларда керісінше, жаттығу мәтіні өзгеріске ұшырайды. Бұл жағдайда мәтіндегі шақ, жақ категориялары өзгеріске ұшырауы мүмкін, не мәтін кеңейтіліп, не қажетсіз элементтер алынып тасталуы мүмкін.

Әдебиет:

1. Беркимбаев К.М., Нышанова С.Т., Керимбаева Б.Т. Применение информационно-компьютерных технологий для активизации процесса обучения иностранным языкам в ВУЗе. -2011. - Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы № 4 (36)- 50-53б.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999. - № 4. 5-15 б
3. Обратнева О.А., Марусева М.В. Применение современных информационных технологий в обучении иностранному языку, Гуманитарные науки.

М.Қашқаридың өмірі мен шығармашылық өнері

**Апбасхан Балғын Әділбекқызы –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD,
аға оқытушы Айтенова Д.О.**

Аңдатпа. Мақалада М.Қашқари өмірі мен шығармашылығы жайында айтылған. Ғасырлар бойы қалыптасқан әдеби мұраның тарихи мәнін аша отырып, қазақ халқының төл әдебиетінің қалыптасуына қалай әсер еткені жөнінде зерттеу жұмыстары жүргізілген.

XXI ғасырдың алғашқы ширегінде өмір сүріп жатқан барлық түркі халықтарының түп тамыры тым тереңде жатыр. Ол өткен тарихтың қайнар көзі қазіргі таңдағы Еуразия құрлығының ұлы даласын мекен еткен түркі тектес адамдар мен топтарда, ру-тайпаларда, ұлыстар мен ұлттарда жатқандығы – айдан анық ақиқат. Бұл жайында белгілі түркітанушы ғалымдардың бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Шапағат Жалмахановтың ғылыми тұжырым ерекше назар аудартады. Ғалым былай дейді: «Бұл даланы саналы адамдардың тұрақ ете бастағанына б.д.д. XII мың жылдықтан бастап есептегенде 140 ғасыр немесе 14 000 жыл өтіпті. XI ғасырға дейінгі түркі тайпаларының тарихын зерттеушілердің (В.В.Бартольд, Л.Н.Гумилев, С.Г.Кляшторный, С.Тұрсынов, К.Р.Аманжолов және т.б.) еңбектеріне зер сала отырып тұжырымдасак, ірі төрт дәуірі, яғни арилер мен сактар дәуірі, ғұндар империясы, үйсіндер мен қаңлылар мемлекеттерінің дәуірі, түркі мен түркеш қағанаттары және түркі тайпаларының, VIII–XIII ғасырлардағы ұйғыр, Енисей қырғыздары, қарлұқ, қарахан, қимақ, қыпшақ, хазар, бұлғар, оғыз, селжүк және Хорезм қағандықтары, мемлекеттері, империялары болғандығын бағамдаймыз». [1.87.] Бұдан шығатын қорытынды біздің өткен тарихымыз ортақ. XV ғасырға дейінгі көне, ескі және орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері түркі халықтары тарихында ұлтқа дейінгі дәуір болғандықтан, олардың барлығына да ортақ мұра екендігі – тарих ғылымында да, тіл білімінде де дәлелденген, әбден орныққан тиянақты ғылыми тұжырым.

Түркі тайпаларының өркениеттік тарихында төрт ғасырдай билік құрған Қарахан қағанатының тарихи маңызы ерекше. Қарахан мемлекеті – түркі халықтарының тарихында 840-1212 жылдары орнаған алып мемлекет.

Зерттеуші тюрколог ғалым И.В.Стеблева айтқандай, «түркі тілдес әдебиеттердің дамуының жаңа бастауы қараханидтер әулеті билеген түркі мемлекетінің құрылуы» болды деген ғылыми тұжырым да біздің көне тарихымыздың бір белесін айқындай түседі. [2.201.] Қарахан әулеті ығыстырған саманидтер мемлекетінің астанасы Бұхарада әлемге Рудакидей ұлы шайырды берген парсы әдебиеті гүлденді. Тіпті түркі билеушілерінің сарайларында парсы тілінде жыр жазатын ақындар мен шайырлар пана тапты. Түркі билеушілері оларды қолдап қана қойған жоқ, өздері де парсыша өлең жазды, бірақ түркілер мұсылмандық

мәдениеттің ықпалына түссе де ана тілдерін ұмытқан жоқ, көне дәстүрлерге деген құрметін сабақтастыра білгендігін ғалым И.В.Стеблева білгірлікпен баяндайды. [2.202.]

Зерттеушілердің дені М.Қашқаридың туған жылы, туған жері, қайтыс болған жылы, қайтыс болған жері белгісіз десе, И.Мутъи, М.Османовтар ол шамамен 1009 жылы Қашқар қаласына жақын Азық деген жерде туып, 1106 жылы 97 жасында сол Қашқариядағы Опал деген жерде дүниеден өткен. «Хазрети Моллам» деген мазары әлі күнге дейін сақтаулы деген [3.88.] болжамды дерек келтіреді. Келесі бір ғалым Э.Н.Наджиб «туған жылы, жері, қайтыс болған жылы, жері белгісіз болғанмен, ол Баласағұнда туған болуы мүмкін», - деген болжам жасайды. [4.33.] Белгілі түрколог ғалым, қашқаритану ғылымына ерекше үлес қосып келе жатқан М.Томанов өз зерттеулерінің бірінде Махмұт Қашқаридың қай жылы дүниеге келіп, қай жылы қайтыс болғанының дәл қазіргі уақытта анық емес екенін де ескертіп өтеді. Алайда ғалым М.Томанов ғұлама Қашқаридың өзі жазып қалдырған кейбір дерек көздерін басшылыққа алуды дұрыс деп санайды. Сол ойын дәлелдеу мақсатында төмендегі мысалды келтіреді: «бұл кітап мені өлімге бір табан жақындатты, деп жазады. Бұл бір жағынан, автор өзінің бұл тарихи еңбегін жазуға ұзақ жылдар бойы еңбек еткенін дәлелдесе, екінші жағынан, оның біраз жасқа келгендігін де көрсетеді», -деп ғылыми тұрғыдан дәлелді тұжырым жасайды. [5.227.]

Түрколог ғалым Э.Н.Наджиб М.Қашқаридың өмірі Баласағұн қаласымен тығыз байланыста болып, ұзақ уақыт тұрған, сонда туған да болуы мүмкін. Ал оның «Қашқари» деген лақап аты Қашқар қаласында оқығандығын немесе ұзақ мерзім тұрақтағандығын білдіреді. Автордың өз сөзіне қарағанда, ол Орта Азияның бектер әулетінен, әскери қолбасшылар тұқымынан, оғыз тайпасынан шыққан көрінеді. Ол жайында профессор М.Томанов келесі бір түйін-тұжырым береді: «менің ата-бабаларым бектер болған, олар «әмір» сөзін «хамир» деп айтатын. Себебі оғыздар «әмір» деп айта алмайды, міндетті түрде «хамир» дейді» дегенді де ескерткен. Біздің қазақ халқына жақын әмір ұғымы қазір де өте қымбат, қадірлі түсінік.

«М.Қашқаридың ана тілі қай тіл болды?» деген сауалға зерттеушілер пікірі де әрқалай. Мәселен, А.З.Әуезова автордың ныспысы Қашқари болғанына, әкесі Баласағұнда туғанына қарап оның ана тілі – шығыс түркі тайпаларының тілі, өзі айтқандай, ең көркемі Хақания немесе қараханид тілі болса керек дейді. Ал В.В.Бартольд «өзінің түркі тілдерін жетік білгенін айтуына, шығармасынан араб тілін де толық игергеніне қарап, оның ана тілі түркі тілі болды ма, араб тілі болды ма? деген сауал туындайды, дегенмен де оның еңбегінің кейбір тұстарынан оның шығу тегінің түркілік екеніне, тіпті қараханидтер әулетінен екеніне куә боламыз» дейді. Белгілі түркология ғылымының майталманы, орыс ғалымы А.Н.Кононов Махмұт Қашқаридың соңында қалған атақты «Диуани лұғат ат-түрк» атты сөздігінің ерекшелігіне қарай отырып авторының жоғары алғанына күмән келтірмейді. Сонымен қатар басқа зерттеушілер Махмұт Қашқаридың көптеген түркі тілдерін, соның ішінде түрік тілін және араб, парсы тілдерін де жетік білген деп санайды. Көп тіл білетін ғалымның сол кездегі мұылман әлемінің өркениеті қанат жайған Бағдат қаласында да энциклопедиялық деңгейдегі білім алуы әбден мүмкін деген тұжырымдар жасайды. Бұл пікірлердің дені шындыққа жақын келеді, күмән тудырмайды. «Түркітанушы тарихшы С.Г.Кляшторный айтқандай, М.Қашқари өз саяхаттарын 1055 жылы бастаған жылы Тоғырыл бек бастаған оғыздар әскері Бағдадты басып алып, оны Бағдад халифтері «ислам сұлтандары» деген титул беріп қарсы алды. Олардың саяси бағынышына түсті», -деп деп көрсетеді белгілі түркітанушы ғалым Әбжан Құрышжанов. [6.] Бұл пікірдің де ғылыми тұжырымы нақты әрі дәлелді, ғалымның ұлы саяхатшы болғандығынан да бізді хабардар етеді. Оның Бағдадтан 29 жасында елге қайта оралуына 1057-1058 жылдардағы атасы мен әкесінің бірінен соң бірінің қастандықпен өлтірілуі себеп болды деген жорамалдар да жоқ емес. Бұл болжамдарды араб тілді әдебиеттер де қуаттайтындай.

«Диуани лұғат ат-түрік» атты түркі тілді елдердің әйгілі кітабының авторы Махмуд ибн әл-Хусайн ибн Мухаммед әл-Қашқари – Орта Азияның түркі тайпаларынан шыққан, орта ғасыр ғалымы. Қысқаша Махмуд Қашқари. «Махмұттың ата мекені - қазіргі Қазақстан жері.

Ол Барысқан қаласында 1029-30 жылдары (Ыстықкөлдің оңтүстік жағында болған қала) туып, Қашқарда қызмет еткен, өз заманының білімді, алдыңғы қатарлы филологы, араб, парсы мәдениетіне жетік, білгір лингвист. Бағдат оқымыстылары үлгісінде түркі тілінің алғаш сөздігін, грамматикасын жасауға бел буған ғұлама болған», - деп аса құнды пікір айтқан ғалым, көне дәуір әдебиетінің зерттеушісі Х.Сүйіншәлиев пікірі де көп жайттан хабардар етеді. [7.81.]

Махмұт Қашқари -ХІ ғасырда өмір сүрген және жұмыс істеген, ауызша әдебиеттің үлгілерін жинаған ұлы лингвист, зерттеуші және әйгілі саяхатшы. Ол «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегін жазды және сол кездегі түрік тілінің алғашқы ғылыми грамматикасын жасады. Дегенмен, «Диуани лұғат ат-түрік» - бұл түрік-араб тілінің түсіндірме сөздігі ғана емес, сонымен қатар түрік тілін үйренуде теңдесі жоқ ғылыми зерттеу. Махмұт Қашқаридың ерекше зейін қойып, ұзақ жылдар бойы зерттеген мәселесі түркі тектес түрлі ру-тайпалардың тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрып, салт-санасы, ауыз әдебиет үлгілері, өткендегі тарихы, т.б. болды. Осындай ғылыми мақсатпен ол Қашқардан бастап, бір жағы - Жетісу, Мауараннахр, Хорезм, ал екінші жағы — Римге дейін ұланғайыр жерді мекен еткен көптеген түркі текті рулар мен тайпалар жерін аралап, олардың тұрмыс-салты, тілі, ауыз және жазба әдебиеті, т.б. бойынша қыруар мол материал жинайды, кітабын жазып қалдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жалмаханов Ш.Ш. Махмұт Қашқари және оның «Түркі тілдері сөздігі» (ХІ ғ.). Зерттеу. – Қарағанды. «Болашақ» баспасы. 2016 жыл. -394 бет.
2. Мұсабаев Ғ. Лексикография туралы жалпы түсінік // Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2014 ж. – 348 б.
3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. –272 б.
4. Томанов М. Қашқари ХІ ғасырдағы түркі тілдерінің фонетикалық сипаты туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. І шығуы. – Алматы : ҚазМУ, 1971.
5. Томанов М. Ғылыми мәні зор мұра (М.Қашқари мұрасын зерттеуге арналған мәжіліс туралы) // «Қазақ әдебиеті» газеті. – 1971, 8 қазан. - №41.
6. Құрышжанов Ә. Түркі тілдерінің ең алғашқы зерттелуі жайында (М.Қашқаридың еңбегінің 900 жылдығына) // Қазақ ССР ҒА-сы хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. І шығуы. – 1972. - Б.79-81.
7. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. Алматы. «Санат». 1997 ж.-928 б.
8. Қашқари М. Түрік сөздігі: Үш томдық. I том. Қазақ тіліне аударған А.Егеубаев. –Алматы: «ХАНТ» баспасы. 2015. –592 б.

5-сынып оқушыларын сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің психологиялық негізі

Борашова Мейрамкүл Рустемқызы –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD, аға оқытушы Айтенова Д.О.

Аңдатпа. Мақалада 5-сынып оқушыларын сыни тұрғыдан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы туралы айтылады. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулу жолдары қарастырылады.

Адамның мәні оның қоғамдағы алатын орны, өткені, қазіргісі, болашағы, қалыптасуы, дамуы, адамзатты үнемі толғандыратын мәселелер қатарына жатады.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының негізгі мақсаты: «әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру үшін білім беруді дамытудағы стратегиялық басымдықтарды белгілеу» – деп атап көрсетілген [1].

Бұл – үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат. Оны шешу үшін ең алдымен, оқыту мазмұны жаңартылып, ол әрбір оқушының жеке басының қасиеттері мен қабілеттерін дамытып, шығармашылығын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана мектептен өз өмірін өзі реттей және басқара алатын, әлеуметтенген шығармашыл тұлға тәрбиеленіп шығады. Ал тұлғаның бойында осы қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыру көзі – өз ойын өрелі ойлап, орайлы жеткізер сөйлеу мәдениеті мен шешендік шеберлікке баулу.

Алайда оқытудың шығармашылық, дамытушылық сипатын күшейтіп, сол арқылы оқушының қабілет-қарымын дамытуына жүйелі басшылық жасау, мақсатты бағыт-бағдар беру, педагогикалық ықпал ету негізінен күн тәртібінде тұрғанымен оның ішкі мазмұны ашылмай, көмескі күйінде қалып қойған кездері де болды. Оның өзіндік себептері де бар еді: **бірінші** – оқу үдерісін ұйымдастыруға негіз болатын нормативтік-оқу құжаттарында оқушы шығармашылығын дамытудың тиісті дәрежеде ойластырылмауы. Бұған дәлел ретінде Л.В.Занковтың зерттеу нәтижелерін айтуға болады.

Профессор Л.В.Занковтың [2] зерттеулерінде оқу бағдарламаларында төмендегідей кемшіліктер орын алып келгені туралы тұжырым жасауға тура келеді. Олар:

- 1 оқу бағдарламаларында оқытудың жүйелік ұстанымының толық сақталмауы;
 - 2 оқу бағдарламаларына, оқулық мазмұнына оқушыларды қызықтырарлықтай теориялық мәселелердің енгізілмеуі;
 - 3 оқушылардың оқу-тәрбие процесінде алған білімдері олардың ой-өрісінің дамуына жеткілікті әсер етпеуі;
 - 4 оқулықтағы тапсырмалардың оқушылар қызығушылығын оятарлықтай деңгейде ойластырылмауы;
 - 5 оқу бағдарламасындағы кейбір материалдардың бірнеше рет қайталануы. Ал мұндай олқылықтар орын алып отырғанда оқушылардың шығармашылығын дамыту мүмкін емес.
- Оқушы шығармашылығының тиісті дәрежеде дамуына әсер ететін **екінші** себеп – оқулықтардың сапасы.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор М.Ж.Жадринаның пікірінше, Қазақстан Республикасының төл оқулықтарының басты жаңалығы «тұңғыш рет әрбір оқу курсының мазмұны білім беруді гуманизациялау, сараландыру, кіріктіру және гуманитаризациялау ұстанымдарын жүзеге асыруға бағындырылған оқу материалының құрылымы мен қисынын (логикасын) өзгерту арқылы жасалынуда» [3, 51-б]

Сондай-ақ ол оқулықтардың жаңашылдығы туралы, оқушылардың ой түйіндеу, ой

толғау дербестігін қалыптастыруға мүмкіндік беретін тәрбиелік потенциалды күшейту керек екенін айтып өтті. Осыған орай *оқу субъектісі – оқушының шығармашылық белсенділігін арттыру құралы ретінде оқулық рөлін түйіндеу, терең түйсіну* қажеттілігін айтады.

Бұдан әрі ғалым оқулықтың негізгі қызметтерін:

- үйлестіруші;
- жүйелендіруші;
- дидактикалық қызметтерін толық іске асыратындай болуы тиіс дей келе, оқулықтың дидактикалық қызметін:

- ақпараттық;
- түрлендіруші;
- бекіту және өзін-өзі бақылау;
- өз бетімен білім алу;
- кіріктіруші;
- дамытушылық-тәрбиелік деп саралап көрсетеді.

Демек, қазіргі кезде оқушы шығармашылығын дамыту үшін әр пән бойынша оқулықтар жоғарыда аталған қызметтерін толық орындайтындай сапаға ие болуы тиіс.

Ғалымның ойынша, білім беруді гуманизациялауды жүзеге асыру дамушы жеке тұлғаның өзінің жеке құндылықтар жүйесіне (бақыт, әділдік, өмірдің мәні жайлы тұжырымдама және т.б.) кепілдік берілетіндей жағдайлар туғызуды талап етеді.

Ал, баланың шығармашылық әрекет жасай алмауының **үшінші** себебі - оқу процесінің ұйымдастырылу деңгейінің заман талаптарына сай болмауы.

Осы уақытқа дейін жалпы білім беретін мектептерде оқу процесі жаңаша педагогикалық ойлауға орай ұйымдастырылмады, оқу процесінде субъект-субъектілік қатынас жүзеге аспады. Өйткені, оқу процесі дәстүрлі оқытуға негізделді.

Ғалым Е.Ө.Жұматаеваның пікірінше дәстүрлі оқыту жүйесінің негізгі кемшіліктері:

- пікірдің қажеті жоқ, оған уақыт кетеді;
- күрделі оқу материалын мұғалімнің жеңілдетіп түсіндіруі;
- фактілерге жүгініп, білімді жинақтап қабылдауға мән берілмейді.

Ендеше мұндай олқылықтың орнын толтырып, оқушы шығармашылығын дамытуға қолайлы жағдай туғызудың бір жолы – бұл оқу процесіне тұлғаға бағдарланған технологияларды енгізу деп ойлаймыз. Шығармашылықты дамыту мәселесіне арналған ғылыми-зерттеулерді саралай келе, біз оқушы шығармашылығын дамытудың ең маңызды шарттарының бірі ең алдымен оны дамытуға қолайлы ахуал туғызуды қамтамасыз ету үшін оқу процесін гуманизациялау қажет деген қорытындыға келеміз.

Демек, жеке тұлға – өзінің мінез-құлқымен, темпераментімен, физиологиялық қасиеттерімен ерекшеленеді және қоршаған ортамен үнемі белсенді қарым-қатынас жасау процесінде қалыптасады екен.

Сонымен, жеке тұлғаны тек жеке адамның адами ерекше қасиеттерінің жиынтығы деп түсінуге болады.

Тұлғаның шығармашылығын дамыту жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында ертеден зерттеліп келеді. Егер бұл мәселенің зерттелуіне ретроспективті шолу жасасақ, онда оның әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғанын, «шығармашылық теориясын» жасауға деген ізденістердің аз болмағанын байқаймыз.

Оқушының жеке тұлғасын дамыту үшін ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор. Ендеше баланың шығармашылығын дамыту мәселесін талдау үшін алдымен «қабілет» ұғымының мәнін ашу керек.

Ағартушы-педагог Ы.Алтынсариннің «Бақша ағаштары» әңгімесіндегі әкенің балаға айтқан ақылы адамның тағдыры туысынан белгіленбейтіндігін, адамдық қасиеттердің, қабілеттердің қалыптасар жері - өмір талқысы, әрекет ету екенін ескертуі Фараби, Абай пікірлерімен үндеседі [4,28-б].

Қабілет – іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай, нәтижелі етіп орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті. Қабілетті дамыту үшін адамда тиісті білім жүйесі, икемділік пен дағды болуы керек. Ал, қабілеттілік – адамның өз бейімділігі негізінде, шығармашылықпен, ізденіспен жұмыс жасау арқылы қалыптасатын қасиет.

Сонымен, қабілет туралы тұжырымдарды, еңбектерді талдай келе, адам бойында табиғи мүмкіндіктер болады, олар тек белгілі бір әлеуметтік жағдайларда байқалып, әрі қарай дамиды, әр адам басқа адамнан өзінің табиғи психологиялық өзгешеліктерімен ерекшеленеді деген қорытынды шығаруға болады.

Қабілет туа бітетін қасиет емес, ол өмір сүру барысында дамып отырады. Қабілет дәрежесі әр адамда әр түрлі деңгейде болады.

Сондай-ақ, қабілет мәселесін қарастыруда «талант», «дарын» терминдерін айналып өтуге болмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. 7.12.2010ж
2. Заньков Л.В. Умственное развитие и обучение. - М.: АО «Столетие», 1995. - 205 с.
3. Жадрина М. Результаты образования: традиции и новые тенденции // Открытая школа. - 2004. -№1. -С.51-63
4. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. /Құр. Қалиев С.– Алматы: Рауан, 1991. - 464 б.
5. Философиялық сөздік / Р.Н. Нұрғалиев.- Алматы, 1996.- 526 б

Өздік жұмыс және тілдік-мәдени құзіреттілік туралы зерттеулер

Исабаева Гулжан Нургалиевна –

Шымкент университетінің магистранты

Ғылыми жетекшісі – PhD, аға оқытушы Айтенова Д.О.

Білім беру үдерісіндегі өзгерістер жоғары мектеп жүйесіне тың жаңалықтар алып келді. Жоғары мектепке кредиттік жүйенің енуі студенттерге берілетін білім мазмұнын жаңартуға келіп тірелді. Себебі жаңа білім беру парадигмасы қоғамның дамуына септігін тигізетін жеке тұлға қалыптастыруға бағытталды. Бұрын білім беруде білім, қабілет және қоғамдық тәрбиеге көбірек мән берілген болса, бүгінгі білім беру тұжырымдамасында студенттің жеке, дара тұлға ретінде дамуына, оның қызығушылықтарына, өз бетімен ізденісіне басымдылық беріліп отыр. Бұл өз кезегінде студенттің өз бетімен жұмыс істейтін, білімін өздігінен жетілдіруін талап етті. Студенттің жеке шығармашылығына, құзіретті тұлға болып қалыптасуына ықпал ететін алғышарттарды айқындаудың маңызын арттырды. Осымен байланысты студенттің өз бетімен істейтін өздік жұмыстарын ұйымдастыру мәселесі жан-жақты қарастырылып зерттеле бастады.

Тілді оқыту әдістемесінде білім беру жүйесінде студенттің өздік жұмысы деген не, оның қандай түрлері бар, өздік жұмысты қалай ұйымдастыруға болады деген мәселелер зерттеу тақырыптарының нысанына айналды. С.И.Архангельский, С.И.Зиновьев, Р.А.Низамов, Н.Д.Никандров, В.А.Сластенин, Ж.Е.Сәрсекеева, С.Г.Тәжібаева, Х.Сүлейменов, Т.Ахметова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде өздік жұмысқа қатысты көптеген тың тұжырымдар айтылды.

Е.Ф. Карпиевич қазіргі таңда жоғары мектепте студенттің өздік жұмысы деген ұғымның толық қалыптасып, қолданысқа енгенін, болашақ маманның кәсіби құзіреттілігін жетілдіруде өздік жұмыстың айрықша рөл атқаратынына тоқталады [1, 20]. Бірақ осы кезге дейін білім беру жүйесінде студенттің өздік жұмысы деген мәселе қандай қырынан қарастырылып келеді, біз оған өз дәрежесінде баға бере алдық па? Бұл сұрақ барлығын да ойлантады. Студенттің өздік жұмысын әдіскер-ғалымдар екіге бөліп қарастырып келеді: СӨЖ (студенттің өз бетімен істейтін жұмыстары) және СОӨЖ (студенттің оқытушының жетекшілігімен істейтін өздік жұмыстары). Оқытудың кредиттік жүйесіне көшкен кезде, бірінші кезекте, бұл жұмыстар оқытушының жеке жүктемесіне ене ме, әлде енбей ме деген сұрақтар талданды. Ең басында студенттің өздік жұмыстарына бөлінетін сағат саны оқытушының жеке жүктемесіне енді де, кейіннен алынып тасталды. Бір кредитте СӨЖ-ге 30 сағат, СОӨЖ-ге 30 сағат бөлінетінін ескерсек, оқытушы өзі нақты орындайтын 60 сағаттан айырылып қалды. Біздің ойымызша, бұл мәселе әлі де жеке зерттеуді қажет етеді.

Жоғары оқу орнында студентке теориялық біліммен қатар практикалық дағды қалыптастыру да мақсат етіледі. Яғни студенттің теориялық білімді өз бетінше ізденіп табу қабілетін дамыту көзделеді. Студенттің оқу әрекетін ғылыми ізденіспен сабақтастыруға мән беріледі. Студент өз бетінше білім алуға дағдылану арқылы нәтижеге жетеді. Өздік жұмысты орындау студентті өмір бойы шығармашылықпен жұмыс істеуге, үнемі ізденісте болуға жаттықтырады. «Только в процессе самостоятельной работы студент овладевает знаниями, умениями и навыками, обогащает свою память, осмысливает понятия, проникает в суть явлений» [2, 234].

П.П. Блонский: «Біз студентті «бәріне» оқытқымыз келмейді, оның жанында не лектор, не оқытушы болмаған уақытта біз оны өздік білім алуға, оны болашақ өмір ағымында дербестікке үйреткіміз келеді, оған керектінің бәрін үйрету қажет», – деп студенттің оқу әрекетіндегі дербестікке мән береді [3].

Т.И. Шамова білім алушы өздік жұмысты орындау кезінде мұғалімнің тікелей немесе жанама басқаруында болады, сондықтан өздік жұмыс оқу әрекетін ұйымдастырудың бір формасы болып табылады деп санайды [4].

В.А. Сластенин: «Өздік жұмыс – студент өзіне қажетті білімді игеретін, білім, білік, дағдыларын меңгеретін, жүйелі түрде жұмыс істейтін, дербес ойлай алатын, өзіндік ақыл-ой

стилін қалыптастыратын оқыту формасы болып табылады. Оның басқа оқу формасынан ерекшелігі студенттің өз әрекетін алдына қойған міндеттеріне байланысты өзі ұйымдастыра алатын қабілетін қалыптастыру», – деп, өздік жұмыстың білім алушының ақыл-ойын жетілдіруге ықпал ететінін сөз етеді [5].

Т.Ахметова: «Жоғары оқу орнында өздік жұмыс – студенттің өз белсенділігін көрсете алатын іс-әрекеті. Оның ұйымдастырылуына қарай студенттің кәсіби дайындығының нәтижесі көрінеді. Студенттің өздік жұмысы танымдық әрекеттің құралы ретінде тек педагогикалық құбылыс қана емес, сонымен қатар гносеологиялық, яғни, ішкі мазмұны жағынан студенттің алдына қойған мақсатына жету тәсілі болып табылатын оқу және ғылыми танымның ерекше бір формасы ретінде саналады», – деп есептейді де, өздік жұмысты ұйымдастыруды ұйымдастыру-әдістемелік және ғылыми-әдістемелік деп екіге бөледі. Оны төмендегідей саралап көрсетеді:

Ұйымдастыру-әдістемелік іс-шаралар:

- өздік жұмысты жоспарлау, графигін жасау;
- оған кететін уақытты анықтау;
- оқу-әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз ету;
- техникалық құралдар дайындау;
- тексеру формасын, мерзімін анықтау т.т.

Ғылыми-әдістемелік іс-шаралар:

- оқу материалымен жұмыс істеу жолдарымен таныстыру;
- әдістемелік басшылық жасау;
- қажетті құжаттардың нұсқауын дайындау;

нәтижеге талдау жасау т.т. жатады [6].

А.Бабаликова, Е.Әкімбеков: «Студенттің өздік жұмысы – бұл студенттің дидактикалық тапсырмаларды өзінше орындауға, танымдық әрекеттерге қызғушылығының қалыптасуына және нақты бір ғылым саласында білім жинақтауына бағытталған студенттің оқу әрекетінің ерекше түрі. Өздік жұмыс студенттердің шығармашылық қабілеті мен біліктерін дамытуда олардың барысында тиімді, әрі өнімді еңбек етуіне мол мүмкіндіктер жасайды. Өздік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру елеулі практикалық міндет және маңызды ғылыми проблема болып табылады», – дей келіп, өздік жұмыс бойынша берілетін тапсырмаларды орындаудың сапасына, маңызына мән беру керектігін ескертеді [7, 79].

Г.К.Нигметжанова өздік жұмысты студент мектеп қабырғасынан бастап орындауы тиіс деп есептейді де, өздік жұмыстың студенттің төмендегідей дағдыларын қалыптастыратынын атап көрсетеді:

- зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;
- өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;
- алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;
- оқытушы студенттің психофизиологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өз бетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.

Мақала авторы оқытушы студентке өздік жұмысты орындату кезінде мынандай мәселелерге мән беру қажет деп санайды:

- студентпен бірлескен іс-әрекет барысында оқытушы – студенттің уақытын тиімді пайдалануға беретін түсіндірмелі-иллюстративті (схема, таблица, тезис, т.б.) материалдарды қолдануды үйрету, қажетті әдебиетті іздеу жолдарын көрсету;
- өзіндік белсенділігін, дербестігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс;
- оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі;
- әдебиеттермен қамтамасыз болуға, олармен жұмыс жасай білуге;
- тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;

- жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді [8].

Ғалымның айтып отырғанына толық қосылуға болады. Мектеп қабырғасынан келген 1-курс студентіне жоғары оқу орнындағы өздік жұмыстарды орындау бастапқыда қиын тиеді. Себебі мектептегідей емес, теориялық білім терең әрі жан-жақты беріледі. Өзіне таныс емес көптеген жаңа пәндер бойынша студент алатын ақпарат өте көп. Оның бәрін игеру студенттен көп ізденуді, өз бетімен жұмыс істеуді талап етеді. Бұл кез-келген студенттің қолынан келе бермейді. Берілген тапсырманы ойдағыдай орындау студенттің құзіреттілігіне келіп тіреледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Е.Ф. Карпиевич. «Самостоятельная работа студентов в современном университете: формы, содержание, управление» // Материалы пятой международной научно-практической конференции: «Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению». БГУ, Минск, 29-30 марта 2005 г. – 360 с. – 20 стр.
- 2 Стрезиконин В.П. Организация процесса обучения в школе. – М.: Просвещение, 1968. – 245.
- 3 Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения. – Т.2. М.: Педагогика, 1979. – 399.
- 4 Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 209.
- 5 Сластенин В.А. Культура умственного труда студентов. – М., 1994. – 264.
- 6 Ахметова Т.А. Білім алушылардың өздік жұмысын ұйымдастыру //оқу-әдістемелік құрал. – Петропавл, 2007. – 45.
- 7 А.Бабаликова, Е.Әкімбеков. Студенттердің оқытушымен бірге жүргізілетін өздік жұмыстарын ұйымдастыру туралы // С.Сейфуллиннің 120 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары-10: Мемлекеттің индустриалды-инновациялық саясатын құрудағы бәсекеге қабілетті кадрларды дайындау келешегі мен ғылымның рөлі» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – 2014. – Т.І, 3-бөлім. – 79-81 бб.
- 8 Г.К.Нигметжанова. Студенттің өзіндік жұмыстарын тиімді ұйымдастыру // Вестник КАСУ№1. – 2008.

Рымғали Нұрғалидың өмірі мен шығармашылығы

Каримбоева Дилноза Кадировна –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD, аға оқытушы Айтенова Д.О.

Аңдатпа. Мақалада ғалым Рымғали Нұрғалидың өмірі мен шығармашылығы, қазақ әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі, зерттеулері туралы айтылған.

Белгілі әдебиеттанушы, зерттеуші, әдебиет сыны білгірі, қаламгер-жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылыми академиясы академигі, Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі Рымғали Нұрғали Семей облысының Абралы ауданында, «Қайнар» ауылында туылған.

Абай менен Шәкәрім, М.Әуезов секілді тұлғаларды тудырған, қазақ елінің көптеген көрнекті тұлғаларының кіндік қаны тамып, ит көйлегі тозған тұғырлы мекен Семей

топырағында, Абралы тауларының аясындағы құт дарыған Қайнар ауылында 1940 жылдың 1 маусымында жарық дүние есігін ашқан Рымғали Нұрғали өмір жолында көптеген асулардан асып, белестерді бағындырды. Солардың бастамасы ретінде 1957 жылы мектепті үздік аяқтап, медаль иеленгенін айтуға болады. Алғашқы «Дала» деп аталған өлеңі жергілікті баспасөзде 1956 жылы жарық көрді [1]

Білім жолын Қазақ ұлттық университетінде жалғады. 1958 жылы оқуға қабылданып, қазақ тілі және әдебиеті факультетінде екі жыл оқып, кейінгі жылдарын журналистика бөліміне ауысып, жоғары оқу орнын 1963 жылы бітіріп шығады.

Рымғали Нұрғалиұлының ғылымға бейімділігі, зерттеушіге тән қабілет-қарымы, сын саласына тән сұңғылалығы университет қабырғасында жүргенде-ақ ұшқын шашып, мен мұндалады, ұстаздар пейілін өзіне аудартты деуге болады. Солардың бірі әрі бірегейі – Ғ.Мүсірепов сонау кездері «әдебиет алыптары» деп атаған алқаулы шоғырдың арасында шоқтығы жарқыраған бір тұлғасы Мағжаннан тәлім алған Бейсембай Кенжебаев еді. Б. Кенжебаев қазақтың қалами әдебиетінің тарихын төңкеріп, төркінін қайта қарап, туындау тегін түркілік дәуірге дейін шегеріп берген тау тұлға болатын. Ол қазақы қалами әдебиет тамыры көне кезеңдегі Орхон және Енисей жәдігерлерінде жатқандығын жан-жақты талдап, классификасын жүйелеп, дауыл көтерілсе де діңін иместей мызғымас дәлелдермен нақтылап берді. Қалами әдебиет әлеуеті кеңестік қағида көрсетіп-бекіткен межеден әлдеқайда әріде екенін дәйектеп көрсетті.

Қазақ әдебиеттануының дарабозы, ғылыми тұрғыда жаңа бағыттың негізін қалаған, әдебиет тарихын зерттеуде өзіндік мектеп қалыптастырған, білім беру-оқу-ағарту саласының майталманы, «аузына Мағжан түкірген» деп танылған Бейсембай Кенжебаев Рымғали Нұрғалидің тәрбиеші ұстазы әрі ғылыми ізденіс саласындағы қадамдарын дұрыс бастырып үйретіп, жүрісін қалыптастырған тұсауын кесушісі, бағытын оңдаған бағдаршысы болды. Бұл жайында Рымғали Нұрғали естелік етіп айтқаны бар: «Мен де, Мұхтар да, Мырзатай да – кезектесіп емдік қой үшеуіміз Бейсенбай ұстазымызды езуімізден сүт төгілгенше. Жарықтықтың жиғаны таусылмайтындай көрінетін», - деп. Рымғали Нұрғали Бейсенбай Кенжебаевты қадірлеп, «рухани әкем» деп мақтанышпен айтумен өтті өмірден. [2. 126-б.]

1960 жылы Алматы қаласында ұйымдастырылған студенттердің халықаралық ғылыми конференциясына қатысып, «Қазақ әдебиетіндегі Иран темасы. Шарипов Сабыр» тақырыбы бойынша баяндама оқыды. Бұл баяндамасы ғылым атты шалқар теңізге салған бастапқы шағын қайықшасы секілді еді: көп ұзамай-ақ шетсіз-шексіз ғылым айдынына тың ойлар мен татымды тұжырымдарды түйдек-түйдегімен теңдеп алып тербеле жөңкіген еңбектері желкенін керген кемедей оқырмандарына қарай көш түзеді.

Алғашқы ғылыми монографиясын Б.Кенжебаевпен бірігіп жазып, 1961 жылы, университет баспасынан жарыққа шығарды. «Сабыр Шарипов. Өмірі мен творчествосы» деп аталған зерттеу еңбегі оқырмандары тарапынан да, сыншы-тезшілер жағынан да жылы қабылданып, ғылымға қосары бар қордалы дүниелердің қатарына енді. Сонда Рымғали Нұрғали 21 жаста болған екен [3]. Рымғали «Кенжебаевтың төл шәкірті», ізбасары, жолжалғары болып танылды. Бұл жылдары Рымғали «Лениншіл жас» газетінің тілшісі қызметін қоса атқарып жүрген болатын.

Сабыр Шарипов тегі татар болғанмен, қазақ даласында өскен, шығармаларын қазақ тілінде қаламдаған. Қазіргі Татарстан Республикасының Агрыз ауданында 1882 жылы дүниеге келген. Жастайынан жетім қалған Сабыр Шарипов татардың бір бай көпесіне жалданып жұмыс істейді, сонымен ілесіп 15 жасында қазақ жеріне, Павлодар өлкесіне келіп,

осында тұрақтап қалады. Ауылшаруашылық мектеп-интернатын тәмамдап, Баянауыл мектебінде мұғалімдік қызмет атқарады, Ақмола, Көкшетау уездіктерінде тілмаш болып істейді. Кейіншілік саяси белсенділікке кірісіп, Сібір, Түркістан аймағы, Көкшетауда, Петропавлда кеңестік үкметті орнатуға күш салады.

Сабыр Шариповтың алғашқы туындысы – «Алтыбасар» повесті қазақ тілінде жазылып, 1923-1924 жылдары «Қызыл қазақстан» журналында жарияланды. Бұл шығармасында автор төңкеріске дейінгі қазақ ауылдарының өмірін, әдет-ғұрыптарын суреттейді, қоғамдық қатынастарын зерделеп, көшпелі өмір сүру үрдісінің қолайсыздығын, отырықшылыққа ауысу керектігін, жер шаруашылығын меңгеру керектігін үндейді. Бұдан басқа «Заңсыздық», «Сүлік», «Ерден көлі» секілді әңгіме-повестері әдебиетшілер тарапынан жақсы бағаланған еңбектер саналады. Тарихи оқиғаларға негізделген «Бекболат» повесіне Аменгелді Имановтың ұлт-азаттық қозғалысын арқау еткен [4]. Шығармашылық қызметімен қатар Сабыр Шарипов қоғамдық-мемлекеттік те қызметтерді жүзеге асырған. Солардың ішінде Қазақстанда мұнай саласын игеруге байланысты жұмыстары атап өтуге тұрарлық. «XX ғасырдың 20-30 жылдары жаңа кәсіп түрі болып табылған мұнай барлау және өндіру ісінде Сабыр Шариповтың арқарған еңбегі орасан зор болды, - дейді бұл жайлы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің «Жұбановтану» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, педагогикалық ғылымдар академиясының академигі Болат Баймұханов, - Сабыр Шариповтың тікелей араласуымен Ембі аумағында 22 мұнай көзі ашылды.

Қазақстан мұнайдан пайда тауып отырған мемлекет деп қарағанда, осындай мемлекеттік маңызы бар саланың майталманы, көрнекті инженер-геологтың еңбегі ескерусіз қалып жатқаны өкінішті. Сабыр Шариповтың есімі «Ақтөбе» энциклопедиясына кірмей қалды. Ғылыми диссертацияларда, монографиялық еңбектерде Сабыр Шариповтың пайдалы қазбаларды іздеу-барлау қызметіне қосқан үлесі айтылмауда.

«Сабыр Шарипов өткен ғасырдың 20-шы жылдарында республика көлемінде мұнай өндіру ісінің дұрыс жолға қойылуына айрықша атсалысқан тұлғалардың бірі әрі бірегейі».

«Дән» деп аталған новеллалар жинағы 1977 жылы «Жалын» баспасынан жарыққа шықты. Кітап үш тараудан тұрды, оларға «Жігер», «Алау», «Серпін» деп ат қойып, айдар тақты.

Рымғали Нұрғали Жазушылар одағында жұмыс істей жүріп өзінің ғылыми-танымдық, қаламгерлік, шығармашылық деңгейін өсірумен қатар қазақ әдебиетінің деңгейі көтеріле түсуіне атсалысқаны анық. Әдебиеттану ғылымында сынның деңгейі жалпы әдебиет деңгейін көрсетуге бейіл көрсеткіштердің бірі деп қарағанда, Рымғали Нұрғали бұл салада да өзінің білімдік, білгірлік, біліктік қырын таныта білді. Бұл сөзіміздің дәйегі ретінде 1967 жылы «Мұхтар Әуезовтың трагедиялары» тақырыбымен филология саласы бойынша ғылым кандидаты дәрежесін алу үшін диссертация қорғағанын келтіруге болады.

Осындай-осындай белестерден өткен, қайнарлардан нәр алған Рымғали Нұрғалидің Мұхтар Әуезов шығармашылығын, оның ішінде ұлы қаламгердің трагедияларын алғашқы кандидаттық диссертациясының тақырыбы етіп алуы тегін емес-ті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. <https://novoetv.kz/den-rozhdeniya-rymgali-nurgaliev-fakty-o-pisatele/>

2. Нұрғали Р. Шығармалары. Т.6. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: әдеби зерттеулер, эссе және сұхбаттар. Пкітап.-Астана:Фолиант, 2013 -320б.
3. «Егемен Қазақстан» газеті, 17.02.2010 ж.
4. Казахская ССР: краткая энциклопедия /Гл. ред. Р.Н.Нургалиев. –Алма-Ата, Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1991. – Т.4: С. 604.
5. «Диапазон» газеті, 12.07.2017
6. Нұрғали Р. Шығармалары. Т.8. Мақалалар, сөздіктер және библиографиялық көрсеткіш. -Астана:Фолиант, 2013.

Қазақ поэзиясындағы табиғатпен сырласу мотиві

*Турганбек Диана Ержанқызы –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD, аға оқытушы Айтенова Д.О.*

Поэзия халық ауыз әдебиетінен бері сақталып, дамып келе жатқан әдебиеттің үлкен бір сырға толы саласы. "Поэзия" термині бізге грек тіліндегі "piesis" сөзінен енген. "Жасаймын", "тудырамын," "шығарамын" деген мағынаны білдіреді.

Леонардо да Винчи поэзияға мынандай анықтама берген: «Көркемсурет тілсіз поэзия, ал поэзия көрінбейтін көркемсурет» [1].

Поэзия – өлең үлгісіндегі әдеби туындылар. Түркі тектес халықтардың әдебиетінде, әсіресе, солардың ішінде қазақ әдебиетінде поэзия сөздің ырғақтық құрылысына, ұйқасына негізделеді.

Поэзия ұғымы өлеңмен жазылған шығармаларды көркем прозадан ажырату үшін қолданылады. Поэзия мен прозаның айырмасы тек сыртқы белгісіне қарап анықталмайды, сапасында да өзіндік ерекшелік бар. Поэзиялық туындыларда баяндау, бейнелеу жағы басым болып келсе, ал поэзиялық туындыларға «ақынның ішкі дүниесінің сыртқы себептермен, жалпы ақиқат шындықтың әсерімен аса қатты толқуы, автордың өз басының алуан-алуан нәзік түйсіктері, күйініш-сүйініші тән болып келеді» [2].

Поэзияда көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарын, тілдің ырғақтық, интонациялық байлығын қолдануда өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Поэзиялық шығармаларға тән айырықша тағы бір қасиет – өмір құбылыстарын терең эмоциялық сезімталдықпен қабылдап, соған орай әсерлі, тартым ды көркем бейнелеу. Алайда поэзияда адамның ой-сезімі әдейі сырттай көркемделмейді.

«Поэзия -әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні» [3].

Әр заман поэзиясының өзіне лайық күйі мен үні бар. Адам баласының бүкіл тарих бойына ілгері өсіп дамуы қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатқан процесс болса көркем бейне жүйесімен ойлау, дүниені образбен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз жүріп жатқан құбылыс. Қоғамдық сананың бір түрі ретінде көркем әдебиет қай ғасырда болса да сол заманғы адамдардың бір-біріне деген қатынасын, ой-арманын, дүние танымын байқатпақ. Соның ішінде поэзияның ғана құдіреті келетін, тек өлең ғана айта алатын тебіреніс бар. Ол заман күйі, тіршілік еткен жанның мұңы мен зары, ішкі арманы мен сезімі, қуанышы мен күйініші.

«Поэзияның және де поэтикалық ойдың негізі бола білген алты дінгекті басқа ешқандай да өнер дәл сондай етіп суреттеп бере алмайды» [3].

Тәптіштеу, баяндау орнына өлеңнің бейнемен, суреттеу мен адам халінің көп жайларын білдіре алатын қасиеті өнерлі халықтың көкейіне қонған. Әсіресе, қазіргі заман поэзиясы сыры мен қыры мол, алып көркем дүние болып табылады.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті мұрасының барлығы да поэзиялық туындылар. Оның дәлелі ретінде ауыз әдебиетінен бүгінге мирас болып қалған өлең, толғау, ғашықтық жырлар, батырлар жыры, қисса-дастандар, тіпті мақал-мәтел, жұмбақтарды айтуымызға болады. Сондай-ақ поэзияның құлаштап дамуына қазақ әдебиетіндегі жыраулар да өзіндік үлес қосты.

Ә.Тәжібаев: "Поэзияның негізі - халық өлеңдерінде, әсіресе сал-сері атанған: Ақан, Біржан, Жаяу Муса, Үкілі Ыбырай, Әсеттерде жатыр" [4] - дейді. Шынында да, осындай сан ғасырды басынан өткерген қазақ поэзиясы Абайдың тұсында биік деңгейге көтерілді.

Қазақ поэзиясының тыңнан түлеп, құлаштап өркен жайған кезі - Ұлы Октябрь төңкерісінен кейінгі кезең. Қазақ даласына енген жаңа заман соны жаңалыққа, соны серпінге толы өршіл, қуаты мол жаңашыл поэзиясын әкелді.

Бүгінгі қазақ поэзиясы - кемеліне келген, кең тынысты, сан-салалы, озық ойлы, сан қырлы әлемдік деңгейге көтерілген өскелең әдебиеттің үлкен саласы.

Поэзия - көңілдің толқыны, жүректің лүпілі және өмір құбылыстарын танып білудегі қуатты құрал, ой мен сезімнің тамырын терең салған бағыналы бәйтерек.

Жалпы айтқанда, поэзия – әдебиеттің ерте де қалыптасқан көне саласы.

М. Базарбаев айтқандай «... жасаған сайын жасара түсетін жанды саласы» [5].

Лирика - көркем әдебиет жанрының бір түрі. "Лирика" термині грек тілінен енген, "лира аспабының сүйемелдеуімен айтылатын" деген мағынаны білдіреді. «Қазақ көркем өнерінде лирика жанрынын алатын орны үлкен. Тіпті қазақ әдебиеттану ілімінің дені поэзия зерттеуінен тұратыны да бізді ойландыруы тиіс» [6].

Көркем әдебиеттің басқа жанрларынан қарағанда лириканың басты ерекшелігі - адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді.

Лирикалық шығарма үнемі өлеңмен жазылады. Онда автордың немесе лирикалық кейіпкердің дүниеге көзқарасы, оның сезімін, әсерлеп бейнелеу арқылы көрсетіледі. «Кез келген сезініс мен толғаныс лирика тудыра алмайды, әлеуметтік толғаныстар ғана лирика тудыра алады» [7].

Эпика жанры баяндауға негізделсе, лирика жанры адамның түрлі құбылыстан алған әсерін бейнелеп жеткізу шеберлігімен ұштасады. Әр халықты алып қарасақ та, олардың лирикалық өлеңдері ауыз әдебиетінен басталады. Мәселен, қазақ лирикасының басы тұрмыс-салт өлеңдерінде - тойбастар мен жар-жарда, сыңсу мен беташарда, мұң-шер өлеңдерінде немесе қоштасу мен көңіл айтуда, естірту мен жоқтауда жатыр. Онан бергі қазақ поэзиясында Қазтуған, Ақтанберді, Шалкиіз, Махамбет толғауларында лирикалық толғаныстар арқылы бүкіл қазақ халқының аңсаған арман мұраттары көрсетілген.

Лириканың бас қаһарманы - ақынның өзі. Ақын ең алдымен өз жайын, мұңын, арманын, қуаныш сезімін жыр етуі арқылы халықтың тағдырын, қайғысын, күйзелісін, қуаныш - шаттығын, тілек - мақсаттарын білдіреді.

Нағыз классикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғаныс, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Лирика көлемі жағынан өте ықшам келеді. Оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сурет сол сезім маңына, бас-аяғы тұжырымды бірер философиялық ой маңына жинақталады.

Белинский лириканың қасиеттерін басшылыққа ала отырып, өзіндік пікір ұсынған. Мәселен, Белинскийше лирикалық шығармалар мәңгі бай бола тұрса да, ешбір мағынасы жоқ тәрізді болып келмек: сондықтан олар, сөзсіз музыканың әуеніндей бүкіл жұлын-жүйемізді тебіrentкенмен де, мазмұны тіпті айтып беруге көнбек емес. Эпикалық шығармалардың мазмұнын өз сөзіңізбен айтып беруіңіз мүмкін, ал лирикалық шығармаларды оқып шыққаныңызбен де, оның мазмұнын еш уақытта толық ұстап қалуға болмайтындықтан, өзгеге айтып беруге болмайды, айтып бергеніңізбен де әсер ете алмайсыз. Демек, лирикалық шығармалардың мазмұнын өзгеге әсерлі түрде жеткізу үшін басқаша емес, ақынның қаламынан қандайлықты боп шықса, сол қалпында оқып беруіңіз керек, себебі, сөзбен айтылған лирикалық шығарма әсер ететін қасиетін түгел жоймақ. Бұл Белинскийдің лирикаға берген бірінші сипаттамасы.

Екінші сипаттамасы бойынша, лирикадағы затта өз бетінше баға болмақ емес, жырлайтын затына ақын қандайлық мән берсе, сол лирикаға мазмұн болмақ, барлығы соның ырқында болуы керек.

Үшінші сипаттамасына қарағанда, лирикалық шығарма тезбе-тез түйсіктен шыққанмен де, өте ұзақ болмауға тиіс, ондай болған жағдайда ол тартымсыз және сылбыр болып кетпек. Оқырманға ләззат бермек тұғыл, титықтатып, жалықтырып жібермек. Егерде лирикалық шығарманы оқып беру үшін бірнеше минуттан артық уақыт керек болмайтын болса, мұндай минуттік шабыттың жемісі біздің бүкіл жұлын-жүйкемізді тебірентіп, сана-сезімімізді баурап алып көп уақыт жадымызды жүрмек.

Лирикалық шығармалар кейде шығарманың тақырыбына, мазмұнына қарай бөлінеді. Атап айтсақ: саяси-азаматтық лирика, махаббат лирикасы, философиялық лирика, көңіл-күй лирикасы, табиғат лирикасы.

Табиғат лирикасы - лирика жанрының бір түрі, ақынның ішкі жан-дүниесі, оның айналасындағы әр түрлі табиғат құбылыстарын сезінуі. сезінген көрінісін бейнелеп суреттеуі арқылы танылатын өлең-жырлар. Табиғат лирикасының алғашқы белгі, нышандарын фольклорлық поэзиядан кездестіреміз.

Қашанда адамзат табиғатпен етене жақын, бір-бірімен тығыз байланыста. Сондықтан да айнала қоршаған орта және оның әр түрлі жаратылыс сырлары адамның назарын өзіне аудармай қоймаған. Әсіресе сұлулыққа жаны құмар, айналасына ойлы көзбен қарап, нәзік түйсікпен қабылдайтын ақындардың ерекше назар аударары сөзсіз. Осындай жағдайда ақындар табиғатқа арнап лирикалық өлеңдер жазып отырған. Біреулер табиғаттың пейзаждық суреттерін жасаса, енді бір топ ақындар сол табиғатты жырына арқау ету арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлаған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметов З. Поэзия шыңы даналы. -Астана: Елорда, 2002ж.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. -Алматы: Қазақ Университеті, 1992ж
- 3 Қазақ совет энциклопедиясы. 8 том. -Алматы: Жалын, 1976ж.
- 4 Ә. Тәжібаев. Өмір және поэзия. -Алматы: Ата мұра, 1960ж.
- 5 Базарбаев М. Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы. -Алматы: Жазушы, 1973ж.
- 6 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасы. -Қарағанды: 1993ж.
- 7 Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. -Алматы: Білім, 1999ж.

«Оғыз Қаған» ескерткішінің тарихи мазмұны мен идеясы.

**Турганбек Диана Ержанқызы –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD, аға оқытушы Айтенова Д.О.**

Аңдатпа. Мақалада көне ғасырлардан көзін жоғалтпай келе жатқан көнекөз құндылықтардың бірі болып табылатын сондай-ақ күллі түркітекті әлемдерде өзінің маңыздылығы мен мәністілігін кемітпей жалғастырып алып келе жатқан асыл әдеби туындылардың бірі «Оғыз қаған» дастаны туралы айтылады.

Түркілік халықтар арасында құнды рухани қазыналардың қатарынан болып саналатын «Оғыз Қаған» жырының зерттеушілер алдында орны бөлек. Зерттеушілердің көбісі айтып жүргеніндей, XIII-XV ғасырлардың арасында туындаған бұл дүние Париждегі ұлт кітапханасы сөрелерінде сақталған, теңдесі жоқ жалғыз қолжазбалық негізден алынып жарық көріп келеді және аудармалау барысында, зерттеуге нысан ретінде алынғанда осы қолжазбаға сүйеніледі.[1] «Оғыз Қаған» жырын ең алғашқы болып рус тіліне тәржімалап,

ғылыми ортада талқылауға себеп болған Радлов В.В. академик екені тарихтан белгілі.[2] Бұл қолжазбалық мәтін «ұйғырлық нұсқа» деген атаумен танымал болып, көпшілік оқырманға ұсынылған және мұның мәтіні мен мәнін жіті зер салып қарастырған ғалымдардың арасынан Щербатов А.М. еңбегі ерекше болғанын атап өту жөн болмақ. Ғалым мәтінді тиянақты зерделей келе бұл қолжазбаның өзі асыл түпнұсқаның негізінде жасалған екінші немесе үшінші көшірмесі болуы мүмкін деген болжам жасаған. Өйткені, эпос жазуында орын алған қателіктер мен көне атаулардың нақтысыздығы осындай ой түюге жетелеген. Париж кітапқорындағы бұл қолжазба нұсқа ұйғыр тілінде жазылғанмен, әдеби стильдегі ұйғыр тілінің талаптарына толық сай келмейтіні ескеріліп, кейінгі көшірмелерден болуы мүмкін деген болжам жасалған.

«Оғыз қаған» жырындағы басты кейіпкерлер болып табылатын Оғыз қаған басқаруындағы оғыз тайпалары ежелгі түркілік рулардан құралған одақтастықтан құрылған елдік құрылым болып, біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығының басқы шенінен бері Сырдарияның жағасын мекендеген халықтар болып саналады. Бұл жайында Енисей мн Орхон жағаларынан табылған көне ескерткіштерде тиісінше мәліметтер келтіріледі. Оғыздардың астанасы Сырдария сағасында орналасып, оны «Жаңакент» деп атаған. Оғыздар мемлекеті біздің дәуіріміздің XI-X ғасырлар шамасында құрылып, өз дәуірінің күшті де қуатты елдерінің біріне айналғаны, басқыншыларға тойтарыс берулерімен және айналасындағы тайпалар мен халықтарды жаулап алушылық жорықтарымен белгілі болып, өздеріне көптеген тайпаларды бағындырып, әскери және экономикалық, әлеуметтік әлеуеттерін үнемі арттырып отыру жолында үздіксіз ізденістер мен күрестер жүргізумен болған. X ғасырдың соңғы шенінде киевтік рустармен әскери одақ құрып сол заманның белді де беделді патшалығы болып табылған хазарлардың қағандығымен соғыс амалдарына кіріседі және осы майданда жеңіске Оғыздар ие болып, соның арқасында өз иеліктері мен ықпалдарын барынша кеңейте түседі, саяси басшылық әсерлері Каспидің шегінен асып, шығыстағы солтүстік жағалауына дейін таралады.

Оғыздардың экспансиялы саясаты мен ықпалын тежеу қышпақ тайпаларының ғана қолынан келіп, олар бұл мүмкіндіктерін қал жібермей қолданысқа енгізеді, соның нәтижесінде оғыздар екпіндерін басып, өз елдерінің алдыңғы шектеріне қарай қайта бұрылуға мәжбүр болады. Оғыз халқының басым бөлігі түркітекті қарлұқ, қыпшақ, қаңлы секілді рулар мен тайпалардың құрамына еніп, сіңісіп кеткені соншалық, оларды басқалардан ажыратып алып қарау мүмкін еместей болып кеткен.

Түркі әлемінің қымбатты рухани жәдігері болып табылатын «Оғыз қаған» жырының мәніне көз салғанда осындай ұлы халықтың басынан өткен шырғаланды шақтарымен ой саларлық оқиғаларын, жігерді жанитын жорықтары мен басқыншыларға қарсы беріспес соғыстарын көреміз.[3] «Оғыз қаған» жыры өрнектелген кітаптың ең бірінші бетіне өгіздің суретін бейне-леп қойғаны жазбаны қағазға түсіруші авторлар үшін рәміздік-символдық қызмет атқарған да болуы мүмкін деген болжамдар айтылған. Өгіз түркі-лерде күштіліктің, сүзегендіктің, бас бермес қайсарлықтың және қолға үйретілсе бас көтермейтін көнбістіктің белгісі ретінде қолданылыс тауып, тіпті Оғыз атауының туындауының бір мағынасы осы өгіз атауынан шыққан деген де пікірлер атылған ғалымдар арасында. Қалай болғанда да, бүгінгі зерттеушілер үшін түрлі тұжырымдар мен тұспалдар жасауға негіз болған бейненің не үшін кітапта бейнеленгені соны жасаған жазбагерлерге адай анық, күндей айқын болғаны анық нәрсе. Тек қана кітапты безендіру үшін пайдаланылды дейтіндей қиснның орынсыз екені айтпаса да түсінікті болса керек.

«Оғыз қаған» дастанында көне түркі тайпаларының басты билеуші тұлғасы қағанның ұлды болу жағдайынан бастап баян табады. «Ежелгі түркі билеушісі қағанның ұлы өмірге келді. Бала қара көзі мен қара қасы қтылған сұлу болды, жалпы елден ерекше сипатта туылды. [4] Нәресте айлап емес, күн санап өсті. Қырық күн дегенде аптал азamat болып, барлық жігіттерді еркін басқарды. Тамақ жегенде үлкен адамды жолда қалдырды, сөй сөйлегендегі мәні ақсақал қарияны таңырқатты. Осы бір ерекше баланың аты әкесі Оғыз деп қойыпты.

Оғыз көкпен тілдесуді ұнататын. Бір күні оңашада аспан құдайы Тәңірмен сырласып отырса, кенет әлем түрлі-түсті бояуға малынып, Күннің нұры, Айдың арайы жерге шашылады. Сол кезде көктен ғажайып сұлу қыз түседі. Шашы тобығына жетеді. Жігіт оны бір көргеннен ғашық болып қалады. Ару қыз тәңірдің батырға тартқан сыйы болатын. Оғыз қызға ойланбастан үйленеді. Айы-күні жеткенде әйелі үш ұл табады. Тұңғышына Күн, ортаншысына Ай, кішісіне Жұлдыз деп ат қояды.

Оғыз аңға шығып жүреді. Бір күні ол ағаштың қуысынан ай мен күндей сұлуды көреді. Оғыз оған да ғашық болып қалады. Ақыры тілегіне жетіп, біраз уақыт өткен соң әлгі қыз оның екінші әйелі болады. Бұл әйелінен Көк, Тау және Теңіз есімді балалары дүниеге келеді. Күн өткен сайын Оғыздың даңқы жалпақ жаһанға жайыла береді. Шығыс қағаны Алтын Оғыздың асқан даңқын естіп, керуенмен елшілерін аттандырады. Қыруар алтын мен күміс, жақұт, інжу мен маржан тарту етіп, құзырына бас иеді. Ерте ме, кеш пе, әйтеуір Оғыздың көңіліне желік бітіп, көрші елдердің бәрін өзіне бағындыруға бел буады. Қалың қолмен Оғыз жорыққа шығады. Қырық күн жол жүріп, Мұзтау деген таудың етегіне жетеді. Әдеттегі әдетімен Оғыз екі қолын көкке жайып тәңірге жалбарынады. Сол сәтте оған аспаннан көк түкі, қою жолды бір арлан бөрі түседі. Бөрі тіл қатып: «Ей, Оғыз, мен саған жол көрсетемін, соңымнан ер!», - дейді. Бөрінің соңынан еріп отырған Оғыз бірнеше күннен кейін әскерін ертіп Еділ дариясына жетеді. Сол арада Оғыз әскері жаумен шайқасады. Сұрапыл соғыс болады, айнала қанға түгелімен боялып кетеді. Алғашқы жеңісі Оғызға қымбатқа түседі. Бөрі тағы да әскердің алдына түсіп Оғызды жолға бастайды. Бөріге ергеннен еріп отырған Оғыз қаған бір күндері Синд жеріне табан тірейді. Мұнда да қырғын шайқас салып, жас көсем кезекті жеңісін тойлайды. [5] Синд елі бұған бағынып бас иеді.

«Оғыз қаған» эпосында түркі елдерінің талайлаған аңыздары мен ауызша шежіре әңгімелері қамтылып өтілген және осындай сипаттары мен ерекшеліктеріне орай әрі әдеби, әрі тарихи шығарма қалпына енгені оның жалғастылығын қамтамыз етіп, өмір жолының ұзақ болуына мүмкіндік жасаған және біздің заманымызға дейін жоғалмай келіп жетуге жол берген. Дастанда есімдері аталатын қаңғалақ, қыпшақ, қалаш, қарлұқ, қаңлы секілді атаулар мен есімдер бүгіндегі қазақ рулары мен тайпаларының аттары ретінде халық арасынан көрініс тауып отырғаны да жырдың тарихи тұрғыда құнды дереккөзі мен шежірік желі екенін айқындай көрсетіп беретін және оғыздардың бүгіндегі қазақ халқының құрамымен туыстық жақындықта болғанын көрсетіп беретін дәйектердің бірі болып табылады. Бұл тұрғыдан қарастырғанда «Оғыз қаған» жырының қазақ халқының халық ауыз әдебиетінде кеңінен тарап, молынан қолданысқа енген эпостық жырлар мен туындылармен тамырластығы, сабақтастығы, дәстүрлестігі секілді зерттеу қарастыруға тұрарлық және айтарлықтай қызығарлық болып табылатын мәселелер көкжиегі туындайтыны да өздігінен түсінікті бола түсетін жайттардың қатарынан болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Радлов В.В. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 2000.
2. Rahmati G.R. Die Legende von Oghuz gaghan. – Berlin, 1995.
3. Мырзахметұлы М. Оғыз қаған эпосы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2018.
4. <https://present5.com/tonykök-eskertkishih-zhalpy-məlimet-ekinshishyұys-tyrik/>
5. <https://zharar.kz/id/2752>

Қазіргі қазақ өлең құрылысының дамуы

*Шортанбекова Фарида Советбековна –
Шымкент университетінің магистранты*

Өлең құрылысының даму кезеңдерін айқындауда қоғамдық даму кезеңдерінің рөлі өте зор. Себебі әдебиеттің қоғамдық ғылым екендігі белгілі. Өлеңнің ішкі мазмұндық сырының сыртқы құрылымдық сипатынан көрі қоғамға тәуелділігі анық. Ал өлеңнің интонациялық-методикалық табиғаты өлең жүйесіндегі бейне жасау және көркемдеу, идея және тақырып аясынан тыс өмір сүрмейді. Өлеңнің жазылу әдістерін, өлеңнің техникасын, өлең құрылысына арқау болатын материалдар жиынтығын, оларды іс жүзінде қолдану тәсілдерін зерттеу және дамыту бүгінгі әдеби ғылым үрдісінде аса керек құбылыстар екені сөзсіз. Әдебиет ғылымындағы зерттеу арнасы өлең өрісіндегі қалыптасқан дәстүрлер жиыны мен еніп жатқан жаңашылдық үрдістерін салыстыра, салғастыра қарап, өлеңнің мазмұндық, формалық, қалыптық, сапалық күйін білдіре алуы басты нысанға айналуы тиіс. Өлеңнің айтқысы келген мәні мен мазмұнын ашуда оның өрнек-кестесі, жазылу техникасы да маңызды құрамдас бөлік болып табылады. «Жаңа идеялық мазмұн, жаңа сурет, бейнені тілесе, жаңа сурет, бейне өз тарапынан жаңа техникалық амал өзгерістерді талап етеді» [2, 51].

Қазақ әдебиетінің, соның ішінде, қазақ лирикасының өткенін қарасақ, оның белгілі бір тарихи уақытты өзіндік сыры мол, яғни мазмұндық және түрлік ерекшеліктерге ие болған. Бұл дәуірлеуде қазақ өлеңінің формалық тұрғыда сырт бедерінің өзіндік айрықшылықтары ескерусіз қалмаған. Поэзияда өлеңнің структуралық жағынан шарықтау шегіне жету, сол кезеңдерге тән бейнесін анықтап, қазақ поэзиясының даму деңгейін сараптауға мүмкіндік беріп қана емес, лирикадағы заман сабақтастығы, дәстүр жалғастығы сияқты келелі мәселерді анықтайды. «Әрбір ірі суреткер өз формасын жасайды» [3, 119], – деп ұлы суреткер Л.Толстой сөз еткендей, өлең құрылысын жан-жақты дамытып, лириканың ырғақтық-интонациялық бай мүмкіндіктерін көрсетіп жүрген қаламгерлердің талантының табиғаты тереңінен танылмайтындығын айқындап отыр. Сондай-ақ белгілі бір дәуірдің поэзиясына тән интонациясы мен мелодикасы сол дәуірдің үні болып табылатындығы анық. Мысалы, жыраулар поэзиясы ел басына күн туған шақтағы ерлік жыры болса, ол өз үнімен жырлануы тиіс. Тарихи кезеңдегі оқиғаларға байланысты туған толғаулардың өр де айбатты, қаһарлы, отты толғауларды шынайы жеткізуде ішкі тақырыптық-көркемдік жүйесімен қатар ырғақтық-интонациялық жүйесі де үлкен рөл ойнайды. «Өнердегі шынайы жаңашылдық мазмұннан (объект, идея, ойтолғам, сезім) түрге бағытталады. Бұл табиғи мәселе: жаңа ой мен жаңа мазмұн өзін жеткізетін жаңа амал іздейді. Нақты көркем түр, нақты көркем мазмұнның құрылысы. Егер соңғысы болмаса, жаңа түрді жасау қиялдың құр ойыны болып қана қалмақ» [4, 150].

Қазақ өлеңінің ырғақтық және интонациялық басталуы ретінде қара өлең ұйқасты өлеңдер көрсетіліп, өлшемдердің интонациялық жағынан құрылымы турасында көптеген зерттеушілер келелі ойларын ортаға салған. Бұл жөнінде айтылған Шоқан Уалихановтың, Сәбит Мұқановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Бейсембай Кенжебаевтың, Зейнолла Қабдоловтың, Қажым Жұмалиевтың пікірлері мен тұжырымдары өз алдына бір алтын төбе. Академик З.Ахметовтың «Өлең сөздің теориясы» және С.Негимовтің «Өлең өрімі» атты еңбектерінде қазақ өлең құрылымының алғашқы түсініктері мен олардың заңдылықтары анықталып, қазақ өлеңінің ырғақтық және интонациялық жүйелеріне терең бойлап, негізгі ұстанымдары мен ғылыми пікірлері келтірілген.

Қазақ өлеңі туралы ең алғаш жүйелі зерттеу жүргізіп, оның табиғатын дәл таныған ғалым Ахмет Байтұрсынұлы еді. Оның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі қазақ әдебиеттануының әліппесі іспетті. Бұл еңбектің әдебиеттанудағы рөлін академик Р.Нұрғали жоғары бағалап, өлеңтанудағы көшбасшылығын былайша атап көрсетеді: «Әдебиет танытқыштың ерекше бір әдеби құндылығы – қазақ өлеңінің құрылыс, оның буын, бунақ, тармақ, шумақ, ырғақ, толқын, ағым, жік, кезең орын, жорғақ, ұйқас, айшық заңдылықтарын

ашуы болды. Ахмет Байтұрсынов қазақ өлеңінің негізгі структуралық өлшемдерін барлық деңгейде схема, өрнек арқылы көрсетіп берді» [5, 27]. Ол кезеңде білімді, оқыған азаматтар қазақ халқын ғылым саласының барлығымен таныстыруды мақсат етті. Сондықтан олар өздерінің игерген ғылым саласына қоса бірнешеуін алып жүрген. А.Байтұрсынов қазақ әдебиеттануымен қатар тіл білімінің де ғылыми негізін жасаған алғашқы ғалым екенін білеміз.

Зерттеуші өз ғылыми әдебиеттанудың соның ішінде, өлеңтану, оның құрылымын тексеруге арналған. Әдебиеттанудың өлең теориясын зерттеуіндегі және ашып көрсетуіндегі негізгі мәселе – өлеңнің құрылымдық ерекшелігін өлеңнің ырғағы саз бен әуенге бейім шешуге тырысады.

Поэзиядағы белгілі бір кезеңде жаппай үрдіс алмаса да, пайдалануда басымдық танытқан ырғақтық-интонациялық жүйелерді анықтап, қазақ өлеңінің құрылымында дәуірлерден-дәуірлерге көшіп үрдіс болып қалған, өлеңнің ырғақ жүйесінің дамуын көрсететін өлшемдерді айқындау – өлең құрылысының даму дәуірлерін белгілеудің басты мақсаты.

Өлең өнерінде кең қолданылатын 11 буыннан тұратын өлең өлшемінің туындауына 7 буыннан тұратын өлең өлшемі бастау болғанын зерттеушілер аңғарған. Он бір буынды өлең өлшемі басында жеті буыннан тұратын өлең өлшеміне төрт буыннан тұратын бунақтардың қосарлануы жолымен туындағанын ғалымдар айтып өткен. Шығармалардың халықтық нұсқаларында 7 буыннан тұратын өлең өлшемдері 11 буыннан тұратын өлең өлшемдерімен салыстырғанда жиі пайдаланылатынын ауыз әдебиетіндегі батырлық, эпикалық-лирикалық мұраларының құрылымынан көре аламыз. Буын санының он бірлік нұсқасына негізделген жырлар жеті-сегіз буынды көне батырлық жырлардан көп кейін туған. «Ауылдың алты ауыздары» мен жалпы қазақ ән мәтіндерінің басым бөлігі он бір буынды өлшемдерге құрылған. Бұл мәтіндерде өлеңдегі өлшеммен он бірлік буындының төрт+төрт+үш, төрт+үш+төрт, үш+төрт+төрт деген нұсқалы өрнегі өзара араласпай, бір ғана ырғақтық кестемен көрінеді. Осы мәселені өлең сөздің атасы А.Байтұрсынов мынадай пікір айтады: «Бунақтардың талғайтын орындары тармақтардың басында және ортасында болады. Шумақ ішінде бунақтар тармақтардың басында я ортасында бірыңғай болып келуі тиіс. Мәселен, бір тармақтың басында үш буынды бунақ келсе, басқа тармақтарда да солай келуі тиіс. Әйтпесе, өлең өлеңдігінен айрылмағанмен жорғағынан жаңылады, айтуға ауырлық келтіреді. Бұл кемшіліктен қазақ ақындарының көбінің-ақ сөзі аман емес. Әсіресе Абай өлеңдерінде көбірек ұшырайды. Мұндай кемшілігі бар өлеңдерді сол күйінде өзгертпей әнге қосуға болмайды» [6, 201]. Абай лирикаларын бағалауда емес, өлеңнің ырғаққа салынуына, яки әнге салуға сай келуіне, саздық интонациясына қарай көрсетіп отыр. Бұл туралы ғалым Д.Қамзабекұлы былай деген болатын: «Ахметтанушылар мен жалпы поэзиятанушылар жоғарыда айтылған «мінді» көбіне айналып өтіп жүр. Біздіңше, бұлай жасау Абайдың да, Ахметтің де мұрасына адалдық болып табылмайды. Бұл мәселені кеңірек қарау қажет секілді. Абай – ескінің соңы, жаңаның басы. Сондықтан оның поэзиясында бұрыннан бар жалпы формалық еркіндік ұшырасуы заңдылық. Жалпы оны табиғилық деп қарау керек. Бунақтың құбылуы туралы көп мысал келтіруге болады. (Бүгінгі поэзиядағы формалық ізденістер де бұған мысал). Ахмет – жүйелілікке, ғылымға, нағыз ағартушылыққа ұмтылған кезеңнің тұлғасы. Байтұрсынұлы үшін бәрінде жүйе, принцип болу керек. Тіпті оған «ақын бунақтарын ауыстырайықты» айтқызып отырған – осы принципі. Абайды жаңа әдебиеттің басы десек, ендеше оны да жүйелі қабылдайық, жаңа басылымын ретке келтірейік дейді ол» [7, 232].

А.Байтұрсынов мұндай «мінді» Абай өлеңдерінен байқағандай, оны халықтық өлеңшілік тұрғысынан көрсеткендей болады. Тілші ғалым мақаласы жарық көрген уақытта бұл жанрға жаңа бетбұрыс, теориялық пікірлер, жалпы әдебиетті зерттеу парадигмалары қалыптаса қойған жоқ еді. Сол себепті А.Байтұрсыновтің тағып отырған айыбы – поэзияға ескі көзқарас жағынан берген бағасы. Ол уақытта өлеңнің бәрі әндетіп айтылатындықтан, сазға қосуға

бейімділігі жағынан сараланатынын ғалым, өлең құрылысының атасы, ғалым З Ахметов те қарастырған болатын. «Қазақ поэзиясында өлең-жырды тақпақтап оқымай, әндетіп оқу жазба әдебиет әбден өркендеген осы күнге дейін мол сақталып, оны ақындар да, оқушы қауым да кеңінен қолданып келе жатқаны тегін емес» [8, 172]. Ал өлеңнің соңғы тармақтарының, әсіресе, қара өлең үлгісінде бірыңғай келуі туралы тұжырымдап айтпағанмен, мысалды дәлелге ала отырып, былайша түйіндейді: «Бунақтар тармақтардың аяғында бірыңғай келмей, бірінде үш буынды бунақ келсе, бірінде төрт буынды бунақ келіп тұр. Оны өлең табиғаты көтермейді» [6, 200 б.].

Жыраулар толғауларының құрылымы, интонациялық жүйесі қазіргі қазақ поэзиясында дәстүр ретінде белгілі бір дәуірдің поэзиясының құрылымдық негіздерінің бірі болып бекіп, қазіргі ақындардың шығармашылығынан молынан табылады. Толғаулардың құрылымдық жүйесі қазіргі қазақ поэзиясындағы қара өлеңдердің түп-қазығы бола алады. Жыраулар секілді өздерінің азаматтық болмысын биік ұстап тұрған ақындар поэзия жанрының дамуы барлық кезеңінде де болған. Ұлы ақын Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім, М.Жұмабаев, Ілияс Жансүгіров, Төлеген Айбергенов, Қасым Аманжолов, Меңдекеш Сатыбалдиев, Мұқағали Мақатаев, Мұхтар Фариза Оңғарсынова, Шаханов, Қадыр Мырзалиев, Есенғали Раушанов, Темірхан Медетбек, Ұлықбек Есдәулетов, Жәркен Бөдешұлы, Серік Ақсұңқарұлы, Тыныштықбек Әбдікәкімұлы, Маралтай Райымбекұлы, Бақыт Беделхан сияқты дарынды ақындар жыраулар поэзиядағы жыраулық дәстүрден үлгі алған, өлеңдерін жыраулар поэзиясымен сабақтастырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Таңдамалы: Қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми еңбектер / бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 512 б.
2. Базарбаев М. Заман тудырған әдебиет. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 325 б.
3. Бушмин А. Наука о литературе.– М.: Современник, 1980. – 334 с.
4. Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. – Л.:Наука, 1975. – 160 с.
5. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2012. – 474 б.
6. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
7. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 310 б.

Pre-election Discourse as Pragmatic Space in Contractive Constructions

Жолдасбай Жан –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD., аға оқытушы Маханова Ж.К.

Резюме

В данной статье аксиология является объектом изучения в философской науке и изучает все связанные с ней философские вопросы, касающиеся ценностей, принципов,

нравственного, этического, культурного и др. направления человеческой деятельности, определения мотивации человеческой деятельности.

Түйіндеме

Бұл мақалада аксиология- философиялық ғылымдағы зерттеу объектісі болып табылады және ол, философиялық ілім туралы құндылықтар, принциптер, моральдық, этикалық, мәдени және т.б. адам іс-әрекетінің бағытын, адам іс-әрекетінің мотивациясын анықтау мен барлық байланысты философиялық мәселелерді зерттейді.

Traditionally values were the research object in philosophical science in which there is a branch an axiology within which values and all related philosophical problems are investigated.

The axiology (Greek axia - the value, logos - a word, a doctrine) is philosophical doctrine about the values, the valid principles moral, ethical, cultural, etc. defining orientation of human activity, motivation of human acts; theory of values.

The works of such recognized scientists as A. Y. Gurevich, O.G. Drobnitsky, A.A. Ivin, M.A. Kissel, G.S. Knabe, S.N. Kocherov, N.S. Rozov, V.P. Tugarinov, M. Sheler, R.G. Lottsa, R.B. Perry, W.I. Thomas, F.W. Znaniecki are devoted to studying of values. As truly philosophical category value has a set of definitions and classifications.

In the most general view the famous Russian philosopher, professor S.N. Kocherov determines value as "compliance of an object to requirements and the interests of the subject. Objects of the natural world and products of social activity, standard of behavior and creation of spirit, the interpersonal and public relations" can act as an object of the valuable relation.

According to professor N.S. Rozov within whose scope of scientific interests the theory of values falls "value", like "truth", "reason", "person", "culture" will never be determined in an exhaustive way, however the understanding of this circumstance shouldn't interfere with creation of working conceptual designs, the modern problems solution need.

The American psychologist M. Rokeach who has developed own concept of valuable orientations of the personality and devoted the most part of career to studying of personal and social values determines the value as long-term belief that a certain mode activity or a certain final condition of existence personally and are socially more preferable to other modes of activity or other states. And at the same time, according to him, values is a standard or criterion which prompts:

- how to behave or what to want;
- what installations have to remain;
- what behavior to consider justified;
- what moral judgment to take out;
- how to compare itself to others (in what parameters);
- what values and installations of people around it is necessary to affect.

For a system research of values it is necessary to decide on understanding of structure of values. Axiolog offers various classifications of values. For example, American axiology W. Thomas and T. Znaniecki developing the sociological concept of values subdivide values on individual and public.

Another American axiolog, the philosopher neorealist R. B. Perry considers division of values into "Truth", "Beauty" and "Good" traditional axiology classification as it goes back to doctrines of antique philosophers, in particular to Plato, and offers own classification according to which values are divided into two classes:

- 1) informative, moral, ethical values;
- 2) institutional values - economic, political values.

Linguists offer the classifications of values. So, E.S. Mironets in the thesis "Evolution and features of language representation of an axiological concept of DEMOCRACY in inaugural speeches of U.S. Presidents" subdivides values on political, social, vital, moral, religious, esthetic and economic.

For our research classification of T.A. Svetonosova which basis is the social-linguistic concept, that is compliance with the main spheres of activity in society is represented to the most relevant, and allocates:

- economic - welfare, business, profit;
- political - democracy, freedom, law, equality, press independence, court independence, etc.;
- social - civil society, safety, education, active life, public recognition, career;
- spiritual - virtue, humanity, patriotism, tradition, beauty [17,p.191].

In the real work the research of the American presidential discourse was conducted taking into account, first of all, such characteristic of this type of a discourse as institutionalism. This criterion has formed the basis of our choice of classification of values by fields of activity of modern society: political, social, economic values. The logic and structure of this work are caused by this choice.

We don't deny existence in the American presidential discourse such types of values as vital, moral and ethical, religious, etc., but we consider them facultative values concerning this type of a political discourse, whereas presence of institutional values in the American presidential discourse obligatory - is dictated by the socio-political status of the U.S. President.

One more aspect of the values theory, important for the real dissertation research, is evolution of values. S.N. Kocherov represents the values: "The importance of an object (benefit) is capable to increase or fall in dependence and on emergence of the new benefits, and on fluctuations of human interests and requirements.... The valuable relations are formed under the influence of spiritual and material factors which, as a rule, are variables in the history". The relation even to such unconditional, to the standard "eternal values" (the truth, good, beauty, freedom, etc.) during different eras changed also these changes an essence evolution of values.

The relevance of the phenomenon of evolution of values for this work consists that the research of language updating of values in the American presidential discourse is represented fuller during the accounting of development dynamics, transformation of the relation to these values.

Linguists have drawn close attention to values in a political discourse relatively recently that is caused by domination of anthropocentrism in modern linguistics, development of information society, expansion of the international political connections, increase in number of political information.

Professor A.M. Akopyants emphasizes that the shift of a traditional paradigm of a research in linguistics towards anthropocentrism has entailed the appeal of attention of most of researchers to studying of the functional party of language including pragmatic functions, values, the communicative purposes and intentions that inevitably at some point results in need of a research of the valuable phenomena for language.

As V.I. Karasik notes, the political discourse differs in saturation in valuable signs. Values of a political discourse are used for justification and upholding of the right for the power. The specifics of a political discourse as kinds of an institutional type of communication consist that in him values are permanently staticized.

There is a need for understanding of true structure of the intentional plan of sources in political information through studying of values language use for manipulative influence that obvious remained obvious and there was no need to prove it.

As N.S. Rozov considers, modern and future crises (ecological, demographic, political, economic, international, educational, etc.) can't be overcome without essential valuable reorientation of public consciousness. "If we don't want that at the price of this reorientation there was the next environmental or social disaster with the mass victims, then already now have to start rational development, criticism and adjustment of values closely. Thus, need of permission in global problems pushes to the fact that rational development of the sphere in outlook and values has to begin as soon as possible". But rational development, criticism and adjustment of values in linguistics indifference is represented impossible.

The anthropocentrism domination in modern linguistics, development of information society, expansion of the international political connections, increase in number of political information has led to the fact that linguists have drawn close attention to values in a political discourse.

For our research language expression of the political values and anti-values presented in a discourse of U.S. Presidents as with their help the most powerful ideological and intellectual impact on recipients who are among both the American citizens, and the citizens of the whole world having access to media and the Internet is carried out is relevant.

In the American presidential discourse we have found a wide range of political values and anti-values. In the studied material are presented by the most frequency: safety, security - danger, threat; freedom, liberty - slavery, servitude, imprisonment; peace - war; democracy - tyranny; citizen - slave; independence - dependence; legitimacy, legality - illegality, etc.

References:

1. Арутюнова, Н.Д. Дискурс [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. - М., 2008. - С. 136-137.
2. Дейк, Т. ван Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. сост. В.В. Петрова [Текст] / Под ред. В.И. Герасимова. - М.: Прогресс, 2019. - 312 с.
3. Чудинов, А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие [Текст] / А.П. Чудинов. - 2-е изд., испр. - М.: Флинта: Наука, 2017. - 256 с.
4. Филинский, А.А. Критический анализ политического дискурса предвыборных кампаний 1999-2000 гг.: дис. ... канд. филол. наук [Текст] / А.А. Филинский. - Тверь, 2012. - 163 с.
5. Баранов, А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие [Текст] / А. Н. Баранов. - М. Эдиториал УРСС, 2001. - 360 с. 9 Бенвенист, Э. Общая лингвистика Пер. с франц. [Текст] / Э Бенвенист. - М.: Прогресс, 2020. - 447 с.
6. КСКТ - Краткий словарь когнитивных терминов / под общей редакцией. Е.С. Кубряковой. - М.: Изд-во МГУ, 2017. - 245 с.

Teaching listening of foreign language at the primary, secondary and senior stages

**Басканова Сулушаш –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD., аға оқытушы Маханова Ж.К.**

Резюме

В данной статье рассматриваются методы обучения аудированию иностранного языка на начальном, среднем и старших классах обучения

Түйіндеме

Бұл мақалада бастауыш, орта және жоғары сыныптарда шет тілін тыңдауға үйрету әдістері туралы айтылады.

Listening to foreign language speech and speaking are interconnected in the educational process: listening can serve as the basis for speaking, in turn, the quality of understanding of the listening material is usually controlled by answering questions to the content of the listener or by retelling it. Thus, listening prepares speaking, speaking helps the formation of perception of speech by ear. The understanding of speech by ear is closely related to speaking - the expression of thoughts by means of the language being studied. Speaking and listening are two interconnected aspects of speaking. Listening is not only the reception of a message, but also the preparation in the internal speech of a

response to what is heard. To say, you need to hear. Thus, listening prepares speaking, speaking helps the formation of perception of speech by ear.

The comparative characteristics of speaking and listening make it possible to identify general psychological parameters. Both types of speech are characterized by the presence of complex mental activity based on internal speech and the forecasting mechanism. The main difference between these two processes is their final links - the generation of statements for speaking and perception of speech for listening. However, as psychologists point out, the activity of speech-motor and auditory analyzers is in a certain relationship.

At the beginning of the study of a foreign language, a phonemic hearing in a native language is already formed, and the formation of a phonetic hearing in a foreign language depends both on the articulation properties of the sounds of a foreign language and on the sound system of the native language. Therefore, prolonged passive listening, not supported by external speech practice, can lead to distortion of auditory images and impede the formation of acoustic-articulating signs. Methodologically, it is essential that listening and speaking, being in close interconnection, contribute to the development of each other in the learning process. "In order to learn to understand speech, you must speak, and by the way your speech is received, judge your understanding. Understanding is formed in the process of speaking, and speaking in the process of understanding." Inner speech and the articulation associated with it are the main mechanism of speech thinking, and occurs both when listening to foreign language speech and when speaking. In the process of speaking, there is a preliminary fixation of thoughts with the help of internal speech, i.e. drawing up a mental plan or an abstract of the future utterance. "Even with the direct communication of their thoughts at the time of their appearance, their expression in external speech is preceded by the appearance of speech-motor impulses, which in all cases, at least for a split second, preempt the pronunciation of words." Both processes are accompanied by active mental activity.

Although speaking is the result of the process of articulation of the organs of speech, hearing plays a significant role in this. Hearing also has an important function of speaking control, which allows the speaker to compare the spoken sound (word, phrase) with a previously heard pattern.

Possession of listening as a type of speech activity should ensure a successful communication process, develop the ability of students to speak a foreign language and understand it. Since the learning process through listening is complex and difficult, more attention should be paid to listening in schools. It is very important to increase students' motivation to understand foreign speech by ear and use it as a means of communication

As you know, learning a foreign language in high school is conditionally divided into 3 stages: primary, secondary and senior. It is known that primary school age (6-10 years) is the most favorable for learning a foreign language. Being closely associated with speaking, listening plays an important role in learning a foreign language, and especially in communicatively oriented learning.

The initial stage in secondary school is understood as the period of studying a foreign language, which allows laying the foundations of communicative competence, necessary and sufficient for their further development and improvement in the course of studying this subject. To lay the foundations of communicative competence, a sufficiently long period is required, because students need to familiarize themselves with the studied language as a means of communication from the first steps. This means that they must learn to understand foreign language speech by ear (listening), to express their thoughts by means of language (speaking). Listening is the basis of language teaching, since elementary school uses a more wordless translation, relying on visual aids, when children use a hunch, which develops thinking and arouses interest on the part of children. Since the listening process itself involves the memorization of feasible texts by ear, which develops memory, the use of puzzles and 'confusion' (develops attention), the ability to listen and understand what is heard (fosters attentiveness to the interlocutor), and much more, listening can be attributed to developmental learning.

At the initial stage of training, listening plays a big role in the development of monologic speech. It is very difficult for a child of primary school age to build his monologic statement to adhere to the logic, connectedness, continuity, semantic completeness of the statement, and he reproduces what

comes to mind at that moment, not listening to himself and not thinking at all about the form in which he presents your story. Listening, first of all, is the purpose of training, both as an end result and as an intermediate in classes, which is clearly formulated in the program. In practical terms, students should be taught to understand speech in a two-way act of communication, as well as with focused listening at a normal pace with some “noise” from the teacher’s mouth or in the sound recording. At the initial stage, it is important for students to acquire skills in perceiving and understanding foreign language speech by ear, which will help them, in turn, to take part in acts of communication and oral monological and dialogical speech.

In middle and high school, the development of cognitive processes of children reaches such a level that they are almost ready to perform all types of mental work of an adult, including the most complex ones. The cognitive processes of schoolchildren acquire qualities that make them perfect and flexible, and the development of cognitive means is somewhat ahead of the personal development of children. By the senior school age, children learn many scientific concepts, learn to use them in the process of solving various problems. This means the formation of theoretical or verbal-logical thinking. At the same time, intellectualization of all other cognitive processes is observed. In adolescence, important processes associated with the restructuring of memory occur. Logical memory begins to develop actively and soon reaches such a level that the child moves to the predominant use of this type of memory, as well as voluntary and indirect memory.

At these stages, proficiency in listening as a type of speech activity should ensure a successful communication process, develop the ability of middle and high school students to speak a foreign language and understand it. Since the learning process through listening is complex and difficult, more attention should be paid to listening in schools. It is very important to increase students' motivation to understand foreign speech by ear and use it as a means of communication. At these stages, great importance is given to the formation of monologic and dialogical speech skills. Listening plays a significant role in teaching monologic speech. It is used to introduce new vocabulary as a means of teaching speaking. Monological speech is characterized by greater arbitrariness, consistency, harmony, than dialogical.

A monologue can enter into a conversation as an integral part, proceed in the form of a story, speech, report or lecture. Teaching students monologue is easier than dialogic, because the student can think through his message in advance. The development of monologic speech is influenced by listening, which facilitates the mastery of speaking. Through listening, the most important thing is developing - this is phonemic hearing, as well as the assimilation of the lexical composition of the language and its grammatical structure. The difficulty of monologic speech lies in the fact that you need to constantly maintain the consistency of the utterance and not go astray. Therefore, listening as feedback from each speaker during a monologue allows you to exercise self-control over speech and to know how correctly speech intentions are realized in sound form. The correctness of speaking is controlled by the speaker himself in two ways: through hearing and through kinesthetic sensations of his own speech movements.

The basics of practical knowledge of a foreign language, along with spoken language, include such types of speech activities as understanding listening language, reading hearing and hearing.

A person who speaks or writes himself chooses a topic and draws up his thoughts with the language material that he knows best. The reader or auditor is in the power of the speaker. The choice of language material, pace, does not depend on it. Consequently, the set of language signs for oral speech will be less than for reading. These are some general principles for selecting the content of training and its individual parts.

Two or three analyzers participate in oral speech: when speaking, it is articulatory and hearing. Speaking first in the internal speech, they inspire the speaker with great confidence in its correct reproduction. This is a kind of test: can I formulate my thought, having properly designed it lexically and grammatically. Such a test of strength is quite possible in the process of speaking, since the internal speech proceeds much faster than the external.

Representatives of the audio-lingual method believe that the study of a foreign language has educational and practical significance. The educational value lies in the fact that, while studying a

foreign language, the student joins the culture of the people whose language he is studying, and this is possible if he masters the new system of concepts inherent in this language. One can study the new system of concepts only by mastering the language practically. The ultimate goal of practical mastery of the language is the ability to speak, understand speech by ear, read and write in the language being studied. The exercise in speaking follows immediately after the perception of the material by ear. Unlike the audio-lingual method, representatives of the audio-visual method attach great importance to the selection of vocabulary. They selected a dictionary based on a thorough analysis of live French.

According to the main psychological criteria, typical educational phonograms are divided into receptive and reproductive, that is, fan materials, with the help of which receptive or receptive-reproductive foreign language activities are actualized. There can be no purely reproductive exercises due to the fact that any work with a phonogram begins with receptive activity — listening. For the development of self-expression of students, deep semantic milestones are of great importance: not to highlight them in the process of reading and listening means to limit the use of all the information received in one's own speech.

References:

1. Benediktov B. A. To the question of the pace of speech / Uch. app. Mosk.gos. ped Inst. 2021. -532 p
2. Weissburd M.L. Teaching high school students to understand foreign speech by ear. - M.: Education, 2005. -856p
3. Woolridge D. Brain Mechanism / Translation from English. M., 2021. - 951 p
4. Galskova N.D. Modern methods of teaching a foreign language: a manual for teachers / N.D. Galskova. - M.: ARKTI, 2022. -832 p

Methodological recommendations for the organization of project work

Изембай Жұлдызай –
Шымкент университетінің магистранты
Ғылыми жетекшісі – PhD., аға оқытушы Маханова Ж.К.

Резюме

В данной статье рассматриваются методические рекомендации по организации проектной работы на уроках английского языка

Түйіндеме

Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында жобалық жұмысты ұйымдастыруға арналған әдістемелік ұсыныстар туралы айтылады.

When using the project method, the teacher prepares carefully for such lessons in advance. These are not "daily" technologies. At the beginning of the school year, it is desirable to highlight those topics (the most difficult in terms of understanding, mastering), questions, sections, programs of a particular course, on which it would be desirable to conduct a project. This is necessary in order to enable students to penetrate more deeply and in detail into the material, to enable them to understand independently not at the level of reproduction, but at the level of application of this material to solve some significant problem, to acquire new knowledge.

Such sufficiently large projects for each subject can be within a year 2-3. Therefore, it is necessary at the end of the previous academic year, in preparation for the new academic year at each department, to develop and submit proposals to the methodological council for projects in their

subjects so that the academic part can draw up a schedule of projects in the new school year in advance. The fact is that every project requires considerable effort on the part of the student, whom no one at this time frees from the current work. Therefore, it is necessary to foresee a situation in which one student at a time would work on one project and had a break between work on projects in different subjects.

The project requires careful preparation and holding it takes 5-6 lessons (if this is a project designed for lesson activities). And the protection of projects provides, as a rule, a double lesson.

Before the project activity, the teacher must clearly define the main problem (and particular problems) for himself, as well as possible hypotheses for their solution. It also determines which knowledge, skills, and skills from the previously learned will be required by students when working on a project; what new knowledge, skills, skills children should acquire in the course of work on the project; what they may need for successful work (sources of information, sometimes, perhaps, ready information, auxiliary teaching aids, tools, instruments); what methods they are supposed to use, and what kind of help they might need (questionnaires, interviews, conversations, working with documents, searching for information on the Internet).

The teacher must consider the whole course of the project. However, in the lesson, all this information should only be in the view of the teacher himself as a guide in organizing the activities of students. But neither the problem itself, nor the hypothesis, nor the methods of research of creative, exploratory activity, it should not give students in a ready form. The teacher only unobtrusively directs the thought of the students in the right direction. But if the students make their own judgments that are different from the teacher's opinion and, moreover, obviously erroneous from his point of view, the teacher does not in any way impose his opinion on the children. This is the essence of the method of projects, research as such. Students themselves must come to a conclusion about the legitimacy of the hypotheses put forward, problems or their fallibility, but they must confirm their point of view with arguments, evidence, facts.

So, in the first lesson, the teacher offers the students some or other situation in any convenient for him, but rather visual form, containing a prepared (conceived) in a hidden form a problem that the children should "catch" and formulate. The teacher's task is to show the situation so that the students formulate the problem as close as possible to it, but completely independently. Further the teacher suggests to try to find ways of the decision of this problem and here it is possible to ask leading questions which will not take children too far from the scenario conceived by the teacher. The task of the students is to give as many reasoned hypotheses as possible. This is a method of "brainstorming." All offers are written on the board without comment. Then begins their collective discussion. As a result, four or five hypotheses remain on the board (according to the number of research groups conceived by the teacher). And then the teacher suggests each of the groups to take up work on one of these hypotheses (usually the one that someone from this group put forward). In the same lesson, the teacher suggests, within each research group, to discuss possible research methods, sources of information. All offers of the group are discussed by the whole class, corrections and suggestions are made.

Eventually, as a result of such a collective discussion, the proposed research methods are approved (but again not imposed on the group, if the group for some reason does not agree with the majority opinion, it is given the right to go its own way, but to seek proof of its rightness). During subsequent lessons, the teacher can work even on other topics of the program, but it is necessary to assign part of the lesson to work on this project. Different methods can be used here. The main search activity occurs during after-hours. At the lesson, some experiments, laboratory work, requiring special equipment, discussion in groups or collectively, etc. can be conducted.

And, at last, in the double lesson there is a protection of projects (by hypotheses). Each group has the right to decide for itself what form of presentation and registration of the results of its project activity it chooses, what system and means of evidence it will present. The teacher in such lessons is almost an outsider. After defending the hypothesis by the group, the other guys have the right, as opponents, to ask the members of the research group any questions on this topic. The class either agrees with the presented system of evidence, or expresses doubts about their reliability or sufficiency. Then the group is invited either to continue research, or to adopt a different point of

view. The group has the right to choose. After all hypotheses have found (or some turned out to be rejected) their confirmation, the children are invited to look a little ahead and predict new problems arising from the knowledge gained.

In some cases, this subject can be put forward by teachers, taking into account the educational situation in their subject, the natural professional interests, interests and abilities of students. In others, the subjects of projects can be offered by the students themselves, who naturally orient themselves to their own interests, not only purely cognitive, but also creative and applied.

The topic of the projects may relate to some theoretical issue of the school curriculum in order to deepen the knowledge of individual students on this issue, to differentiate the learning process. More often, however, the themes of projects relate to some complex issue that is relevant to practical life and at the same time requires the involvement of students not in one subject but from different areas, their creative thinking, research skills. Thus, the integration of knowledge is quite natural.

The topics for projects are an inexhaustible multitude and to list at least the most, so to speak, "expedient" - it is completely hopeless, as it is a living creativity that can not be regulated in any way.

The results of completed projects must be material, that is, they are somehow decorated (video, album, travel journal, computer newspaper, almanac, etc.)

References:

1. Asimov E.G. //Dictionary of methodological terms (theory and practice of teaching languages). -Zlatous, 2009.-748p.
2. Breigina M.E. //Project in foreign language lessons. / Foreign languages at school. - 2014.
3. Bukharkina M. //The method of projects in foreign language lessons. / Foreign languages at school. - 2015. - 3.
4. Gesinka O.V. Project forms of works. //Foreign languages at school. - 2002
5. Zimnyaya I.A., Sakharov T.E.// The project methodology for teaching English. // Foreign languages at school.-2019.-№3-P.9-15.
6. M.K. Kolkova // Methods of teaching foreign languages in high school .- Ed. - Karo, St. Petersburg, 2014.
7. O. Pobokova, A.A. Nemchenko. //New technologies in teaching language: project work. - Irkutsk, 2013.-432p.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТТЕРЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ.

ЖҰМАБЕК ҰЛДАНА ЖҰМАБАЙҚЫЗЫ

***7M01701- Қазақ тілі мен әдебиеті ББ магистранты
Шымкент университеті***

Ертегілік жануарлар концепттері басқа типтегі концепттермен мәтін аясында байланысады, сөйтіп өзінің лингвокогнитивтік және тілдік көріністерін айқындай түседі. Мәселен, қазақ ертегілерінің кейбір мәтіндерінде судан (ол өзен, дария, көл болуы мүмкін) өткен ертегі кейіпкері судың ар жағында сиырларды (немесе бузауларды) көреді. Оларды өздері бағады немесе сиырларды жайып жүрген өзге адам болады.

«Керкұла атты Кедебай» ертегісінде: «Таудың арғы беткейінде сиыр бағып жүрген зор денелі бір адам бар: «Делдаш батыр ертегісінде Делдаш батыр» шөп жазиралы қалалардан да, өркештеп аққан өзен – дариядан да өтіпті. Күндердің бірінде өзеннің жағасында сиыр бағып жүрген бір тазшаға жолығыпты.

«Құйын батыр» ертегісінде қара итімен жер кезіп жүрген Құйын батыр өзеннің ар жағында өгіз бағып жүрген сол адаммен танысып ақырында бірнеше жылдан кейін өзі сол өгіздерді бағады.

«Тұмарбас батыр» ертегісінде Тұмарбас дарияның жағасында мың бұзау бағып жүрген тазды көреді. Сол тазды Тұмарбас батыр жоқ қылады, қару – жарағын бір жерге көмеді, бұзауларды өзі бағады.

Осы ертегілердегі «су» концепті мен «сиыр (бұзау, өгіз)» концепті бір – бірімен ішкі (имплициттік) деңгейде байланысты болып келеді.

«Су» о дүниені, өлілер дүниесін кейіптендіретін болса, «сиыр» «сумен», яғни «о дүние» ұғымымен байланысты.

Қазақтың бұрыннан келе жатқан танымында сиыр (өгіз, бұзау) судан жаратылған: «Халық аңызында жылқы – желден, түйе – сордан, қой – бейіштен (оттан), сиыр – судан, ешкі - тастан жаратылған деп әспеттейді». [1,176 б.]

Судан жаратылған «сиыр» қисынды түрде су бейнесінде кейіптелген о дүниемен (өлілер дүниесімен) халық ұғымында мифологиялық танымда байланыстырылады. Ал о дүниенің тұрғындары – аруақтар, яғни өлген адамдардың рухы болса, С.Қондыбайдың пікірінше: «Бұл жердегі сиыр (өгіз, бұқа, бұзау) – өлген адамның жаны (рухы), ал сиыршы (сиыр баққан таз, Тазша) – өлген жан – рухтарды бағушы (өлілерінің әміршісі). [2,439 б.]

«Кеңістік» концептімен байланысты танылатын зооморфттық концепттерінің бірі – «айдаһар» концепті. Айдаһар бейнесі қазақтың ғажайып ертегілерінің біразында кездеседі, кейде айдаһар жылан бейнесіне және керісінше, жылан айдаһар бейнесіне ауысып тұрады.

«Есекмерген» ертегісінде Есекмерген батыр айдала тақыр жерде түнейді: «Таңертен тұрса, айналасын биік тау қоршап алыпты. Есекмерген таудан әрі де, бері де өте алмапты. Аласа жерін іздеп шығайын десе, жаңағы тау сілкініп қалады да, биіктеп кетеді. Ақыры тауға тіл бітеді: - Сен Есекмергенсің, мен айдаһармын...». Осы дискурста айдаһар бейнесі тау бейнесіне жақындастырылады. Осы тұрғыда алсақ, тау - ғаламдық тау, ал айдаһар – ғаламдық жылан бейнесінде көрініп тұрған секілді.

Мифологиялық дәстүрлерде айдаһар/жылан амбиваленттік (екі ұдайлы) бейне – ол әлемдік су символы және Уақыт пен Мәңгіліктің символы, солармен бірге о дүниенің бір кейпі.

С.Қондыбай айдаһар жайындағы сөздік мақаласында былай деп жазған: «Айдаһар-хтоникалық мақұлық, оның бойында үш әлемнің бейнелері бар-жыланның, құстың және жыртқыш аңның, бірақ оның «жыландық» бейнесі басым болып келеді. Қазақ тілінде «айдаһар» мен жылан» синонимдес болып келеді және бір бейнені атайды.

Көп жыл (жүз немесе мың жыл) өмір сүрген жылан айдаһарға айналады.

Халықты құтқару үшін оған үнемі бір қызды жеуге береді. Қаһарман айдаһардың аузына, оның ішіне жұтқан ауамен бірге барады, ішін селебесімен жарып екіге бөледі, айдаһарды жеңеді және құтқарылған қызға (әдетте ол – патшаның қызы) үйленеді. Мифтердің бір қатарында айдаһар симург немесе Алып Қарақұс балапандарын жейді. Мифтер бойынша, көп өмір сүрген айдаһар (өазан татарларында 100 немесе 1000 жыл) – оны бұлттар алып кетпесе юхва демонына айналады.

Айдаһар жер астында өмір сүреді, үңгірлерде, теңіз аралдарында, тау жыраларында, су астында. Олар жер астындағы көмбе қазыналарды күзетеді.

Айдаһардың үш бейнесі бар:

Мифтерде айдаһар әлемдік жылан/айдаһар ұғымдары бір – біріне ауыса береді. Айдаһар -үш деңгейлі тік әлемнің моделі, яғни оның жыландық бөлігі – жер дүниенің кейпі, одан кейінгісі) – су немесе жер асты «лемін бейнелесе, оның қанаттары – жоғарғы, аспан әлемін кейіптендіреді. Айдаһар – медиатор, яғни ол үш әлемді өзара байланыстырады.

Ертегілік Айдаһар. Ертегілік айдаһар араб – парсы зұлым мақұлық: осындай бейне әлемнің барлық ертегілерінде бар. Осы бейнеде араб – парсы фольклорынан алынған көптеген сипаттары бар.

Эпикалық айдаһар. Прототүркілік айдаһар- мүлдем басқа мификалық мақұлық оның бейнесін лингвистика арқылы реконструкциялауға болады. Бұл – жағымды бейне қазақ қаһармандық эпосында сақталған» [3,43-44бб.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хинятұлы Б. Қазақтың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын – жоралғы, әдет – ғұрыптары// Қазақ әдет – ғұрыптары мен салт – дәстүрлері. Өткендегі және бүгінгі мақалалар жинағы. Алматы, 2001 – 183-190бб.
2. Қондыбай Серікбол. Арғы қазақ мифологиясы 4-ші кітап. Алматы: - Дайк – Пресс, 2004.
3. Қондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Алматы: Издательство «Нурлы Алем 2005.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕЙТБЕК ДАНА СЕЙТБЕКҚЫЗЫ– ШТМ-23, 2 курс тобының магистранты

Шымкент университеті

Қазіргі уақытта коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруда грамматиканың жетекші ұстанымын бекітуге байланысты грамматикалық дағдыларды қалыптастыру мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Грамматикалық дағды табиғаты бойынша гетерогенді және осылайша оның барлық негізгі аспектілеріне әсер ететін кешенді тәсілді қажет етеді.

Сөйлеу коммуникациясы процесінде адамдар адресатқа түсінікті болатын сөздерді құру үшін тілдің құралдарын – оның сөздігі мен грамматикасын қолданады. Алайда, тек сөздік пен грамматиканы білу осы тілдегі қарым-қатынастың сәтті болуы үшін жеткіліксіз: сіз белгілі бір тілдік бірліктер мен комбинацияларды қолдану шарттарын білуіңіз керек. Басқаша айтқанда, грамматиканың өзінен басқа, Ана тілі үйренуі керек "ситуациялық грамматика", ол тілді тек лексикалық бірліктердің мағынасына және оларды сөйлемдегі біріктіру ережелеріне сәйкес ғана емес, сонымен қатар сөйлеуші мен адресат арасындағы қарым-қатынастың сипатына, қарым-қатынас мақсатына және басқа факторларға байланысты қолдануды бұйырады, олардың білімі тілдік біліммен бірге ана тілінің коммуникативті құзыреттілігін құрайды [Щерба Л.2002: 32].

Коммуникативті құзыреттілікке кіретін және тілдің білімінен ерекшеленетін қарым-қатынас дағдыларының сипатын жанама сөйлеу актілері мысалында көрсетуге болады. "Мұндай сөйлеу әрекеті жанама деп аталады, оның формасы берілген жағдайда оның нақты мағынасына сәйкес келмейді" [серле 1986: 203]. Мысалы, егер дастархан басындағы көрші Сізге келесі сөздермен жүгінсе: - " сіз маған тұзды бере аласыз ба?" онда форма бойынша бұл сұрақ, бірақ іс жүзінде-өтініш, және оған жауап Сіздің әрекетіңіз болуы керек: сіз көршіңізге тұз шайғышты бересіз. Егер сіз бұл өтінішті сұрақ ретінде түсініп, жауап берсеңіз: – "мен істей аламын", тиісті іс – әрекет жасамай және сұхбаттасушы сізден оған тұз беруді сұрағанша күте тұрыңыз-қарым-қатынас процесі бұзылады: сіз сөйлеуші Күткендей болмайсыз және мұндай сұрақтарға қалай жауап беру керек-ұқсас жағдайларда өтініштер.

Сондай-ақ, қарым-қатынас процесінде сөйлеу серіктесінің әлеуметтік сипаттамаларына назар аударылады: оның мәртебесі, позициясы, ситуациялық рөлі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, коммуникативті құзыреттілікті "сөйлеу және сөйлеу емес мінез-құлықты қарым-қатынас міндеттеріне сәйкес ұйымдастыра білу" деп анықтауға болады [Галскова 2004: 72].

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың мақсаты-қалыптасқан коммуникативтік акт.

Осы мақсатқа жетудің құралдары – коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөліктері (тілдік білім мен дағдылар, сөйлеу дағдылары, оқыту мазмұнының лингвистикалық-елтану компоненті). Коммуникативті құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде көптеген әдіскерлер [ВІМ 2001; қысқы 1991; Рогова 1991] грамматикалық тұрғыдан дұрыс формалар мен синтаксистік конструкцияларды құруды және іа нормаларына сәйкес ұйымдастырылған сөйлеудің семантикалық сегменттерін түсінуді лайықты білім негізінде қамтамасыз ететін тілдік құзыреттілікті мойындайды.

Грамматиканың лексикадан, сондай-ақ лексиканың грамматикадан басымдығын белгілеу мүмкін емес. Тілдің грамматикалық құрылымын білмей, ІІА-да коммуникативті есептерді шешу мүмкін емес. Алайда тілдің грамматикалық жүйесін игеру тек таныс лексика негізінде жүреді. Осылайша, грамматикалық және лексикалық Дағдылар мен дағдылар сөйлеу дағдылары мен дағдыларына негізделген тілдік құзыреттіліктің орталығы болып табылады. Шынында да, сөз тіркесінің грамматикалық формасы мен оның лексикалық мағынасын түсінген сәттен бастап, адам еститін, оқитын, айтатын және сөйлейтін дыбыстардың қарапайым жиынтығы мағынаға ие болады.

Әрбір оқушы да, біздің бүкіл мемлекетіміз де бүгінде әлемдік нарыққа шығуды, әлемдік мәдениетке енуді қамтамасыз ететін шет тілін практикалық меңгеруге мүдделі. Сондықтан коммуникативтік құзыреттілік басым мақсат ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, іуа-бұл сіздің жалпы мәдени деңгейіңізді, ойлау, құру, басқа біреудің ой-өрісін, басқа біреудің шығармашылығын бағалау қабілетін алуға және көрсетуге болатын құрал. Сондықтан, іа-ны игеру әдістерінің ішінен даму әлеуеті барларға артықшылық беріледі: олар ойды оятады, құралдар мен өрнектерді жетілдіреді, сезімдерді, бейнелі идеяларды байытады, қарым-қатынас пен жалпы әлеуметтік мінез-құлықтың жалпы мәдениетін жетілдіреді.

Жаңа заман, кәсіби қызметтің жаңа шарттары жалпы әдістемені де, ағылшын тілін оқытудың нақты әдістері мен әдістерін де қайта қарауды талап етті. Ресейдің әлемдік қоғамдастыққа тез енуі, саясаттың, экономиканың, мәдениеттің, идеологияның әртүрлі салаларындағы интеграциялық процестер, халықтар мен тілдердің араласуы мен қозғалысы мәдениетаралық қарым-қатынас, әртүрлі мәдениеттерге жататын қарым-қатынас қатысушыларының өзара түсіністігі мәселесін тудырады. Әрине, мұның бәрі ағылшын тілін оқыту әдістемесіне әсер ете алмайды, ағылшын тілін оқыту теориясы мен практикасында жаңа проблемалар туғызбайды. Тағы бір маңызды факторды есте ұстаған жөн. Ғылымды

қажет ететін технологиялардың дамуымен барлық деңгейлерде және қоғамдық дамудың барлық салаларында ақпарат пен білімнің рөлі артады. Айта кету керек: маман үшін ана тіліндегі ақпаратты білу жеткіліксіз. Әлемдік тәжірибеде өз салаңыздың дамуы туралы хабардар болу қажет. [29] сондықтан ЮНЕСКО таяу ғасырды полиглоттар ғасыры деп белгіледі. Демек, ағылшын тілін оқытудың, коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы артып келеді. Ағылшын тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту мәселесі қазіргі заманғы Әдістемеде ерекше өзектілікке ие болады.

Жақында оқушының жеке басының интеллектуалды және адамгершілік дамуын ынталандыратын, оның әлеуетті мүмкіндіктерін белсендіретін және сыни ойлауды қалыптастыратын оқытудың осы түріне назар аудару кеңінен таралуда. Оқытудың бұл түрі ағылшын тілін оқытудағы жеке-белсенді және коммуникативті тәсілдерге сәйкес келеді.

Коммуникативті қабілеттердің максималды дамуы-бұл ағылшын тілі мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі, перспективалы, бірақ өте қиын міндет. Оны шешу үшін, бір жағынан, сөйлеу әрекетінің барлық төрт түрін дамытуға, лингвистикалық, социолингвистикалық және прагматикалық құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған оқытудың жаңа әдістерін игеру, екінші жағынан, адамдарға ағылшын тілінде тиімді қарым-қатынас жасауға үйретуге болатын түбегейлі жаңа оқу материалдарын жасау қажет. Бұл жағдайда, әрине, бір шектен екіншісіне асығып, ағылшын тілін үйренудің барлық ескі әдістерінен бас тарту дұрыс болмас еді: олардың ішінен уақыт сынағынан өткен ең жақсы, пайдалы, ең жақсысын мұқият таңдау керек.

Адамдарды ағылшын тілінде сөйлесуге (ауызша және жазбаша) үйрету, өз ойларын нақты және логикалық түрде білдіруге үйрету, сендіре білу, дәлелді түрде өз ұстанымын дәлелдеу және сонымен бірге әңгімелесушінің сөйлеуін тыңдау және түсіну қиын міндет, сонымен қатар қарым - қатынас тек ауызша процесс емес. Оның тиімділігі, ағылшын тілін білуден басқа, көптеген факторларға байланысты: қарым-қатынас жағдайлары, жағдайлары мен мәдениеті, сөйлеу этикеті ережелері, сөйлеу мінез-құлқы, вербалды емес өрнек формаларын білу (мимика, жест-ишара), терең фондық білімнің болуы және т.б.[29]

Қазіргі заманғы маман-бұл белгілі бір салада кеңінен білімді, іргелі дайындығы бар, үнемі біліктілігін арттыруға қабілетті адам. Қазіргі маман үшін ағылшын тілін білу оның кәсібилігінің қажетті шарты болып табылады, бұл оған әлемдік қоғамдастыққа қол жетімді ақпаратпен жұмыс істеуге, сондай-ақ әр түрлі елдердегі әріптестерімен сөйлесуге мүмкіндік береді. Осылайша, әртүрлі профильдегі мамандарды даярлаудың аталған проблемалары ағылшын тілін сапалы түрде басқа деңгейде меңгеруді көздейді, бұл өз кезегінде оқытудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдануды талап етеді.

а) грамматикалық дағдыларды сипаттау

Грамматикалық дағды - бұл шеберлік параметрлерінде орындалатын және сөйлеудегі кез-келген деңгейдегі сөйлеу бірлігінің барабар морфологиялық-синтаксистік дизайнын қамтамасыз ететін синтезделген әрекет.[21]

Грамматикалық дағдыда оның құрамдас бөліктерін ерекше атап өтуге болады:

1) сөйлеушінің сөйлеу ниетіне сәйкес келетін құрылымды таңдау (бұл жағдайда);

2) осы тілдің нормаларына және белгілі бір уақыт параметріне сәйкес құрылым толтырылатын сөйлеу бірліктерін ресімдеу;

3) осы әрекеттердің дұрыстығы мен барабарлығын бағалау.

Мұның қандай әдістемелік маңызы бар екенін білу үшін мысалға жүгінейік.

Егер бізден бірдеңе сұралса және біз бас тартқымыз келсе, онда бұл әр түрлі жолмен көрсетілуі мүмкін: Мен мұны қаламаймын, немесе жасамаймын, немесе басқа біреуден сұраңыз және т. б.

Шамасы, біздің санамыздағы құрылымдар белгілі бір коммуникативті міндеттермен байланысты: әр тапсырма үшін - құрылымдардың функционалды ұясы. Бірақ тапсырмалармен байланыс бәрі емес. Сөйлеушінің белгілі бір құрылымды таңдауы нақты жағдайларға байланысты: әңгімелесуші, онымен қарым-қатынас, көңіл-күй, мәдениет және т. б.

Құрылымды таңдауды шеберліктің функционалды жағы деп атауға болады. Бірақ ресми жағы да бар-безендіру. Бұл тілдің дұрыстығы мен сөйлеу жылдамдығы оған байланысты. Бұл Тарап (дизайн) лексикалық дағдылардың екеуімен де тығыз байланысты - сөздің шақыруы және тіркесімі, сонымен қатар құрылымның дизайны олардың деңгейіне байланысты. Сондықтан грамматикалық дағдыларды тек оқушының еркін меңгерген лексикалық бірліктері негізінде қалыптастыруға болады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беркимбаев К.М., Нышанова С.Т., Керимбаева Б.Т. Применение информационно-компьютерных технологий для активизации процесса обучения иностранным языкам в ВУЗе.-2011. - Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы № 4 (36)- 50-53б.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999. - № 4. 5-15 б
3. Обратнева О.А., Марусева М.В. Применение современных информационных технологий в обучении иностранному языку, Гуманитарные науки.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ТҮРҒЫСЫНАН 2 ТІРКЕС ТҮРЛЕРІ (ТҮТАСТЫҚ)

ШЫНТЕН ҚАРЛЫҒАШ РУСТЕМҚЫЗЫ–
ШТМ-23, 2 курс тобының магистранты
Шымкент университеті

Фрейудалология» (грек). - тіл, сөз тіркесі және оқыту, оқу) - тұрақты тіркестер туралы ғылым. Бұл тұрақты өрнектер туралы ғылым, олар құрылымдық және семантикалық модельдерде жасалмайды, демек, олар өздерінің күрделі және осал тіркестер болып табылады, бұл олардың күрделі және осал сөз тіркестері болып табылады [Кунин 1996: 5]. Осы мерзімнің этимологиясына сәйкес, Патиология «Өрнек туралы ғылым» дегенді білдіреді, бірақ ол ғылымның өзін-өзі емес, оның материалды білдіреді. Битологиялық өнеркәсіпке тек ақуыз қондырғылары кіреді. Oart Tylept Cherrekuk --durde artyrlli Atalde: «Талднбинт Т.». Оларды тек этимологиялық және диаграмма аспектілерінде талдауға болады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, сіз бірнеше протологиялық тапсырмаларға қоңырау шала аласыз. Біріншіден, фразалық қондырғылар (FE) жүйелі және нақты жіктелуі керек. Екіншіден, егер сіз FE-нің құндылығын түсінбесеңіз, егер сіз олардың тарихи дамуының маңыздылығын түсінбесеңіз, сіз олардың құндылықтарын және сөйлесудің құндылығын дәл анықтай алмайсыз. Сонымен қатар, олар өздерінің тілдерімен және

нәтижелерімен өзара әрекеттесу тәсілдерін анықтау керек, олардың көпшілігі басқа тіл тілдерімен өзара әрекеттесуі керек. Биологияның нысандары мен мақсаттарын ескере отырып, бұл жаңа ғылым лексикологиямен және стильмен салыстырмалы түрде үйлесімді, бірақ олар олармен тығыз байланысты екенін қамтамасыз етеді. Лексикографияға келетін болсақ, оның миссиясы - бұл тек сөздіктердегі сөздердің мағынасында ауытқуларды тіркеу болып табылады, тек тек сөздіктерде ғана. Алайда, сөз тіркесі этилистикалық және мексикографияда, этологияның қалыптасуына негізделген тәуелсіз айырмашылық ретінде жасалғанын есте ұстаған жөн.

Термин сөзі (бастап). Фримиология) Швейцариялық ғалымдар Чарльз Чарльз Балиге мағынада [Bally 1905] және «Байланысты тіркестердің стилистік өрістері» деп бұйырды. Ол оны этологиялық теорияның негізін қалаушы деп санайды, өйткені ол алдымен «стилистердің мақалалары» және «француз стилдері» сөз тіркесін, екіншіден, жүйелі тіркестермен, «Blayly 1905, 1909 жж.». Осы соңғы бөлікте Балли фразалары екі негізгі топты анықтайды:

ТЕГІН сөз тіркестері - бұл тұрақсыз болғаннан кейін бірден бөлінген тіркестер. 2 Өрнек бірлігі - бұл белгілі бір сөйлемде әрқашан қолданылған тіркестер, яғни бір ғана ой дегенді білдіреді.

Кәдімгі өрнектерді дамытуға айтарлықтай үлес қосқан 3 ғалым - академиялық В.В. Винхоградов. Бұл тегін өрнектерден басқа үш топқа бөлінеді:

4 Протологиялық тұтастық - мағынасы жағынан мүлдем бөлек грамматикалық және синтаксистік өрнектер жоқ. 5 бірлік - Протология - алдыңғы топпен салыстырғанда, компоненттерде оңай тәуелсіздік, яғни семантикалық бөліну бар. 6 Сөйлем - бұл мағыналы өрнектердің ең жақын үйлесімі, бірақ бір немесе бірнеше сәйкестік үйлесімділігі шектеулі.

Винмогарттың маңызды аспектісі - оның тарихи зерттеулеріне басымдық беру, ол ішсіз. Ларинның айтуынша, қазіргі заманғы жіктеудің негізгі кемшілігі - олардың тарихи тәсілдері жоқ, яғни синхронды бөлу және диарея жоқ [Larin 1977].

Сөз тіркестеріндегі қиындықтар.

Жоғарыда айтылғандай, өрнектер өрнек түрінің түрі болып табылады. Олардың басты ерекшелігі - «оның фразаның сипатын анықтайтын мазмұн мен форманың жетіспеуі» [ҚазАкова 2001: 127]. Бұл түрлендірудің таңдауы мен әдістеріне тікелей әсер етеді. Әр тілде пассолардың бірнеше деңгейі бар, бірақ олар кеңінен қолданыла алмайды және сөздіктерде тіркелмейді. Кейбір тәжірибе тек белгілі бір әлеуметтік немесе кәсіби топты пайдаланады. Сондықтан аудармашыдың басты міндеті - мәтіндегі бірліктерді тану және байланыстыру.

Тағы бір маңызды нәрсе - ең маңызды және гуманитарлық - бұл жеке сөздер үшін ғана емес, сонымен қатар тіркестер үшін де тән. Яғни, бір тіркесті бір уақытта тұрақты, тұрақты және тегін қолдануға болады. мысалы:

Жақын жерде қыз

1. Жақын жерде тұратын қыз; Қарапайым деп санайтын қыз, көпшіліктің бірі. Сондықтан сөз тіркестерінің іс-әрекеттерін талдау өте маңызды, өйткені шет тілдеріне дұрыс аудару. Кейде авторлар бейнелі немесе эмоционалды бірлестіктерді, сондай-ақ джумо эффектісін құру үшін бір этологияны бірнеше мағына ұсынады. Аудармашы кейде автордың өзгеруі (түрлендіру) астындағы тіркестердің бастапқы орнын қалпына келтіреді және оның семантикалық және стилистикалық әсерлерін береді. Тағы бір маңызды мәселе - әртүрлі тілдердегі мұндай партиялардың ұлттық және мәдени ерекшеліктері. Олар мағынасы бар болса да, эмоционалды көлеңке немесе стилистикалық түс әр түрлі болуы мүмкін. Сөпірімді аудару қиынға соғатын тағы бір фактор - бұл әр түрлі тілдердегі әртүрлі тілдердегі әртүрлі формалардың көрінісі, олар бір көзден алынғанына қарамастан (мысалы, е., ежелгі немесе ежелгі немесе мифологиялық). Оларға тікелей басқа тілден немесе халық өмірінен, ойлау, өмір және жұмыс жүйесіндегі, ғылым мен өнердің дамуындағы тіркестер жатады.

Аудармашы үшін ең қиын сұрақ - қазіргі заманғы шындыққа негізделген мәліметтермен жұмыс. Кейбіреулер жалпы және халықаралық сөздіктермен танысады. мысалы:

Періштелер тозақ - Ангел Ангел Ангел (мотоцикл клубы);

Өріс - бұл кереметтердің жері (мәдени және теледидарлық қосылымы бар сөз тіркестері).

Ақыры, тарихи және қанаттар қасиеттері туралы ескерген жөн. Түпнұсқа тілде және аударма тілдерінде бірнеше нұсқа болуы мүмкін. Мысал ретінде, ол екінші рет қанаты болды. «Құдайға сенімділігіңді айтыңдар ... және ұнтақты кептір!»

Егер мәтінге әскери тақырып болса, бұл сөйлемді тікелей аударуға болады: «Сіз, бірақ құрғақ бол!». Алайда, тарихи тұрғыдан, бұл фраза ағылшын тілінде өте танымал болды және көбінесе күнделікті өмірде қолданылады, тарихи себептер жоқ. Бұл өрнек фразаның санасындағы сөз тіркесінің мағынасымен түсіндіріледі, яғни битологиялық блоктың ішкі құрылымы оның мағынасын негіздеуге әрқашан көмектеспейді. Бұл жағдайда танымал аудармашы «сіз, бірақ берілмейді», өйткені ол сәтті деп саналады, өйткені ол түпнұсқа фразаның ауызша реңктерін береді. Мұндай жағдайларда аудармадағы ең бастысы. Протологиялық бірліктер Аударма:

2 Алайда, ағылшын және орыс және орыс тілдеріне (немесе аяушылық) өте сирек кездеседі.

3. Этологияны ұқсас мағынада қолдану, егер тікелей ресми емес болса, сіз тікелей корреспонденциялар болмаса, сіз сөз тіркесін маңызды, бірақ басқа бейнелі негізге ұқсас қолдануға болады. Алайда, бұл стилистикалық немесе эмоционалды реңк әрқашан сәйкес келмейтінін атап өткен жөн.

4. Қоңырау (ауызша аударма) - кейде сіз қолдана аласыз, бірақ әрқашан тиімді бола бермейді. Алайда, аудармашылар кейде аударма да, мәдениетте де жаңа патологияны орната алады. Бұл әдіс әдетте Киелі кітапта, ежелгі немесе мифологиялық тіркестерде қолданылады.

5. Мәдени және тарихи мәселе бойынша мәтіндерді аудару - есептеумен қысқаша түсінік. Бұл тәсіл қос аударма немесе параллель аударма деп аталады.

6. Толық баламасы болмаған жағдайда этология мен эмоционалды реңктердің мәніне сәйкес келетін жеке сөз немесе өрнек таңдау керек. Бұл жартылай есептелген қондырғыларды ауыстыру.

7. Жоғары сапалы тұжырымдау кітаптарын қолдану - сөз тіркестерін тілден басқа тілге аудару кезінде Ресейде жарияланған екі-жасы битологиялық сөздіктің толық түсіндірмесіне сүйену. Осы ережелерді сақтау сізге сөз тіркесін дұрыс тануға және оларды өздерінің дұрыс және стилистикалық рөліне әкелуге мүмкіндік береді

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беркимбаев К.М., Нышанова С.Т., Керимбаева Б.Т. Применение информационно-компьютерных технологий для активизации процесса обучения иностранным языкам в ВУЗе.-2011. - Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы № 4 (36)- 50-53б.
2. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999. - № 4. 5-15 б
3. Обратнева О.А., Марусева М.В. Применение современных информационных технологий в обучении иностранному языку, Гуманитарные науки.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ «МЕРГЕН», «КЕМПІР» КОНЦЕПТТЕРІ

Сәдібеков Рүстем Ерболатұлы
ҚТМ-22 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

«Мерген (аңшы)» концептісі қазақ ертегілерінің біразында өзтілдік кһрінісін береді, яғни ертегілік мәтіндерде вербалданған.

С.Қондыбайдың пікірінше: «Қазақ ертегілерінде көне, ежелгі аңшылар – «мерегн» деген жалпы атаумен белгіленген, ал олардың қатарына (есімдеріне) келетін болсақ (мерген(сөзі олардың есімдерінің екінші бөлігі болып табылады. Мұндай есімдер мифологиялық ақпараттарға ие. Арғы- мерген және Арық – мерген -ең алғашқы (бастапқы) мерген, сұр - мерген -сұры бар мерген (сұр-күн).Құр – мерген (кұр – күн), Есек – мерген (ескі – мерген), Құла – мерген (құла – күн түсті) және т.б.» [1,756.].

Қазақтың архаикалық ертегілерінде аңшымергендер туралы айтылады, яғни олардың кәсіби – аңшылықпен өзін, елін асырау, күн көру екендігі жөнінде сөз етіледі. Мәселен, «Қарамерген» ертегісінде: «Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртынан бір Қарамерген деген кісі болыпты, өзінің дәулеті және перзенті жоқ екен. Мергендікпен бұғы атып, құлан атып, әртүрлі аңатып, терісін сатып жан сақтайды екен», - делінген.

«Арғымерген» ертегісінде Арғымерген аңшы жөнінде былай деп айтылған: «Бұрынғы өткен қазақзаманында бір Арғымерген шыққан екен. Қазақ қарияларынан естуімше оның өзі ылғи қылатын кәсібі аң аулап, сол аңдардың етін жеп, сонымен күн көрсе керек».

С.Қондыбайдың «Мифологиялық сөздігінде» Арғымерген атты ертегілік кейіпкерге мақала арналған: «Арғымерген Ежелгі аңшылар қатарына жатады мифологиялық кейіпкер. Ежелгі аңшылар – қазақ архаикалық ертегілерінде ерекше бейнелер. «Арғымерген» - есімі өте көне, арғыдүниелік. *Arig – басқа, бөтен, ар жақтағы (салыстырыңыз: грек – эрхэ – архаикалық, архаика, археология, архив).

Арғымерген – мифологиядағы өлі жер бетінде адам болмаған замандарындағы аңшы. Қазақ фольклорында осы сынды аңшылар, бір – біріне ұқсас қайталанатын іс – әрекеттерімен белгілі, көптеп кездеседі. Олар бір – бірін қайталайды, дегенмен ежелгі аңшылардың бір мифологиялық архетипіне жатады». [2,7156.].

Мергендер (аңшылар) жайындағы көптеген ертегілерінде мына типтік сюжет концепт – сценарий ретінде қайталанатын. Оқиғалар желісі негізінен бірдей – тек кейбір болмашы варианттар мен ұсақ – түйек егжей тегжейлер ғана кездеседі.

Бұл типтік сюжет былай болып келеді: адам жоқ жерде, әдетте мерген от жағып отырғанда оған бір әйел кез болады, мерген ұйықтап жатқанда оны әлгі әйел өлтіруге әрекет жасайды, ол шын мәнісінде әйел кейіпіндегі жезтырнақ болып шығады. Кейбір ертегілерде мерген қызға үйленеді немесе онымен түнеп шығады, ал қыз айдаһарға айналады.

Мергендердің айдалада кездескен, немесе бірге түнеп шыққан, үйленген әйелдердің жезтырнақ немесе айдаһар болуының астарында өте көне, ежелгі мифологиялық түсініктер мен танымдар жатыр.

Қазақстандық ғалым Ю.А.Зуевтың ежелгі түркілер жайындағы монографиясында айдаһар (жылан) бейнесіндегі әйел (хатун) билеушілерінің Жылан/Айдаһар, Су мен өнімділіктің тәңір иелері екені көрсетілген: «символом және фратрий катунцариц (например, в тюркском каганате)был Змей/Дракон как инкарнация божества Вод и плодородия» [3,1416.].

Бір кездегі жағымды сипаттағы айдаһар бейнесі жағымсыз сипатта ертегілерде, мифтерде көрсетіледі. Бұл құбылыс матриархалды (әйелдер билеуші) заманның патриархалды (ер адамдар -билеуші) ауысқанына байланысты болып келеді. Көне түркі дәуірінде матриархалды хатундық фратрия патриархалды фратриямен қатар өмір сүрді – патриархалды әлеумет («ашина», яғни «бөрі» (ер) және матриархалды әлеумет («ашиде» (әйел – аштак/ашдаһа – айдаһар) өзіндік культтерін дәріптеді. Алайда патриархалды (ашина)

қоғамдық дәуір орныға және күшейе түскен тұста бұрынғы «тәңіріе дәрежелі» культтік бейнелер (мысалы, «Жаратушы Ана», «Билеуші – Хатун», «Ұмай» т.б.) жағымсыз, төменгі, ер адамға қас және қауіпті бейнелерге ауысты. Сондықтан да патриархалды мифологияда «жалмауыз кемпір», «жезтырнақ», «мыстан кемпір», «айдаһар» сияқты «кейіпкерлер пайда болды.

Қазақ ертегілеріндегі «кемпір» атты басты кейіпкерлер С.Қондыбайдың байқауынша төмендегідей кемпірлерге бөлінеді: «жалмауыз кемпір», «қарға бұтты кемпір», «қу аяқ кемпір», «мәстен кемпір», «жалғыз көзді кемпір», «жәдігөй кемпір», «масаты кемпір» т.б.

«Кемпір» сөзіне анықтауыш ретінде тіркелетін сөздердің мағынасы мен мәніне қарағанда осы кемпір мифтік бейненің бір емес бірнеше түрі болғандығын болжауға болады. Сондай – ақ ертегілерде кемпірлерге берілген «жақсы – жаман» деген этикалық бағам, С.Қондыбайдың пікірінше, мифтік кемпірдің бейнесін реконструкциялауға маңызды емес, себебі кемпір бейнесі-амбивалентті, яғни ек ұдайлы, яғни жақсы да, жаман да, болуы мүмкін.

Ертегілік (эпостық) кемпірлердің неше түрі болғанымен солтүрлері негізінен олар бастапқы екі ежелгі («От Ана», «Су Ана»,) мифтік бейнелерден төркін бастау алғаны көрінеді.

Әдебиет:

1. Қондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь Алматы: «Издательство», «Нурлы Алем», 2005.
2. Қондыбай Серікбол Арғықазақ мифологисы – 3ші кітап – Алматы: Дайк – Пресс, 2004.
3. Зуев Ю.А. Ранние трюки: очерки истории и идеологии Алматы. 2002.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТТЕРЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ

Жиембаева Жаннат Рашитовна
ҚТМ-22 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Ертегілік жануарлар концепттері басқа типтегі концепттермен мәтін аясында байланысады, сөйтіп өзінің лингвокогнитивтік және тілдік көріністерін айқындай түседі.

Мәселен, қазақ ертегілерінің кейбір мәтіндерінде судан (ол өзен, дария,көл болуы мүмкін) өткен ертегі кейіпкері судың ар жағында сиырларды (немесе бұзауларды) көреді. Оларды өздері бағады немесе сиырларды жайып жүрген өзге адам болады.

«Керқұла атты Кедебай» ертегісінде: «Таудың арғы беткейінде сиыр бағып жүрген зор денелі бір адам бар: «Делдаш батыр ертегісінде Делдаш батыр» шөп жазиралы қалалардан да, өркештеп аққан өзен – дариядан да өтіпті. Күндердің бірінде өзеннің жағасында сиыр бағып жүрген бір тазшаға жолығыпты.

«Құйын батыр» ертегісінде қара итімен жер кезіп жүрген Құйын батыр өзеннің ар жағында өгіз бағып жүрген сол адаммен танысып ақырында бірнеше жылдан кейін өзі сол өгіздерді бағады. «Тұмарбас батыр» ертегісінде Тұмарбас дарияның жағасында мың бұзау бағып жүрген тазды көреді. Сол тазды Тұмарбас батыр жоқ қылады, қару – жарағын бір жерге көмеді, бұзауларды өзі бағады.

Осы ертегілердегі «су» концепті мен «сиыр (бұзау, өгіз)» концепті бір – бірімен ішкі (имплициттік) деңгейде байланысты болып келеді.

«Су» о дүниені, өлілер дүниесін кейіптендіретін болса, «сиыр» «сумен», яғни «о дүние» ұғымымен байланысты.

Қазақтың бұрыннан келе жатқан танымында сиыр (өгіз, бұзау) судан жаратылған: «Халық аңызында жылқы – желден, түйе – сордан, қой – бейіштен (оттан), сиыр – судан, ешкі - тастан жаратылған деп әспеттейді». [1,176 б.]

Судан жаратылған «сиыр» қисынды түрде су бейнесінде кейіптелген о дүниемен (өлілер дүниесімен) халық ұғымында мифологиялық танымда байланыстырылады. Ал о

дүниенің тұрғындары – аруақтар, яғни өлген адамдардың рухы болса, С.Қондыбайдың пікірінше: «Бұл жердегі сиыр (өгіз, бұқа, бұзау) – өлген адамның жаны (рухы), ал сиыршы (сиыр баққан таз, Тазша) – өлген жан – рухтарды бағушы (өлілерінің әміршісі). [2,439 б.].

«Кеңістік» концептімен байланысты танылатын зооморфттық концепттерінің бірі – «айдаһар» концепті. Айдаһар бейнесі қазақтың ғажайып ертегілерінің біразында кездеседі, кейде айдаһар жылан бейнесіне және керісінше, жылан айдаһар бейнесіне ауысып тұрады.

«Есекмерген» ертегісінде Есекмерген батыр айдала тақыр жерде түнейді: «Таңертен тұрса, айналасын биік тау қоршап алыпты. Есекмерген таудан әрі де, бері де өте алмапты. Аласа жерін іздеп шығайын десе, жаңағы тау сілкініп қалады да, биіктеп кетеді. Ақыры тауға тіл бітеді: - Сен Есекмергенсің, мен айдаһармын...». Осы дискурста айдаһар бейнесі тау бейнесіне жақындастырылады. Осы тұрғыда алсақ, тау -ғаламдық тау, ал айдаһар – ғаламдық жылан бейнесінде көрініп тұрған секілді.

Мифологиялық дәстүрлерде айдаһар/жылан амбиваленттік (екі ұдайлы) бейне – ол әлемдік су символы және Уақыт пен Мәңгіліктің символы, солармен бірге о дүниенің бір кейпі.

С.Қондыбай айдаһар жайындағы сөздік мақаласында былай деп жазған: «Айдаһар-хтоникалық мақұлық, оның бойында үш әлемнің бейнелері бар-жыланның, құстың және жыртқыш аңның, бірақ оның «жыландық» бейнесі басым болып келеді. Қазақ тілінде «айдаһар» мен жылан» синонимдес болып келеді және бір бейнені атайды.

Көп жыл (жүз немесе мың жыл) өмір сүрген жылан айдаһарға айналады.

Халықты құтқару үшін оған үнемі бір қызды жеуге береді. Қаһарман айдаһардың аузына, оның ішіне жұтқан ауамен бірге барады, ішін селебесімен жарып екіге бөледі, айдаһарды женеді және құтқарылған қызға (әдетте ол – патшаның қызы) үйленеді. Мифтердің бір қатарында айдаһар симург немесе Алып Қаракұс балапандарын жейді. Мифтер бойынша, көп өмір сүрген айдаһар (өазан татарларында 100 немесе 1000 жыл) – оны бұлттар алып кетпесе юхва демонына айналады.

Айдаһар жер астында өмір сүреді, үңгірлерде, теңіз аралдарында, тау жыраларында, су астында. Олар жер астындағы көмбе қазыналарды күзетеді.

Айдаһардың үш бейнесі бар:

Мифтерде айдаһар әлемдік жылан/айдаһар ұғымдары бір – біріне ауыса береді. Айдаһар -үш деңгейлі тік әлемнің моделі, яғни оның жыландық бөлігі – жер дүниенің кейпі, одан кейінгісі) – су немесе жер асты «лемін бейнелесе, оның қанаттары – жоғарғы, аспан әлемін кейіптендіреді. Айдаһар – медиатор, яғни ол үш әлемді өзара байланыстырады.

Ертегілік Айдаһар. Ертегілік айдаһар араб – парсы зұлым мақұлық: осындай бейне әлемнің барлық ертегілерінде бар. Осы бейнеде араб – парсы фольклорынан алынған көптеген сипаттары бар.

Эпикалық айдаһар. Прототүркілік айдаһар- мүлдем басқа мификалық мақұлық оның бейнесін лингвистика арқылы реконструкциялауға болады.

Бұл – жағымды бейне қазақ қаһармандық эпосында сақталған» [3,43-44бб.].

Әебиет:

1. Хинаятұлы Б.Қазақтың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын – жоралғы, әдет – ғұрыптары// Қазақ әдет – ғұрыптары мен салт – дәстүрлері. Өткендегі және бүгінгі мақалалар жинағы. Алматы, 2001 – 183-190бб.
2. Қондыбай Серікбол. Арғы қазақ мифологиясы 4-ші кітап. Алматы: - Дайк – Пресс, 2004.
3. Қондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Алматы: Издательство «Нурлы Алем 2005.

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Алмахан Гүлжан
ҚТМ-22 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақ топонимдерін ұлттық – мәдени аспекті де қарастыру қазақ топонимиясының халқымыздың материалды және рухани мәдениетімен, шаруашылығымен, сан түрлі және кең байланыстарын, сабақтастығын, өзара қатынастарын айқын көрсетеді. Топонимдерде қазақ елінің жайғасқан, тіршілік жасаған мекендері мен ру – тайпалық құрамы, шаруашылығы мен сан ғасырлық мәдениеті жайында құнды мәліметтер мен деректер, дүниетанымы мен сенімдері, әдет ғұрыптары, әлеуметті өмірі туралы көптеген ақпараттар сақталған.

Қазақ жер су аттарының этномәдени ерекшеліктерінің, ұлттық – танымдық сипаттарының пайда болуына, қалыптасуына негіз болған географиялық, этнографиялық және де тарихи – әлеуметтік факторлар.

Географиялық орта этностың шаруашылығына, өмір тіршілігіне зор ықпал етеді. Мәселен, мал шаруашылығымен айналасу үшін сол аталмыш шаруашылығына тиімді және ыңғайлы, сәйкес болып келетін табиғи орта болуы шарт, яғни мал жаю үшін жайылымдар, оларды сумен қамтамасыз ету үшін су көздері, жауын – шашыннан, дүлей борандардан сақтанатын, ықтайтын жерлер (рельеф) т.т. керек. Қазақстан территориясының басым көпшілігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысу үшін қолайлы болды. Сол себепті де қазақ халқы ежелден төрт түлік малды асыраумен айналысты. Сондай – ақ, көшпелі мал шаруашылығымен күнін көрген қазақ халқы географиялық (табиғи) ортаның барлық ерекшеліктерін, жағдайларын жетік білген -онсыз мал асырау, шаруашылықты жүргізу мүмкін емес еді. Сондықтан да қазақ халықтық географиялық терминологиясы мен топонимиясы өте бай және мейлінше жіктелген.

Бұл жөнінде қазақ халқының географиялық терминологиясын зерттеген географ – ғалым Ғ.Қ.Қонқашпаев былай деп жазған: «Разнообразие природы Казахстана: лесостепи и степени на севере до песчаных солончаковых пустынь на юге, включая высокие горы на юге – востоке с их вертикальной зональностью, сказались и на скотоводческом кочевом способе ведения хозяйства, который способствовал детальному знакомству казахов со своей территорией, со своеобразием ее ландшафтов, с элементами природы, имеющими решающее значение для табличного скотоводства; именно очень богата, разнообразна и детализирована казахская терминология, связанная с разнообразием природы Казахстана, и прежде всего с пустынями, степными и горными ландшафтами, и потому большинство казахских народных географических терминов связано со скотоводством (с типами пастбищ, водоемов, укрытий для скота и т.п.) и сравнительно мало терминов, связанных с земледелием» [1,386.].

Қазақ халықтық географиялық терминологиясы өте бай. Мәселен, жер бедерінің (рельефтің) нысандарының, яғни орографиялық объектілердің атауларының саны 234, оның ішіндегі 9 – атау (даба, емел, индер, қапшығай, рай, толағай, замар, худзир) тек топонимдер құрамында кездеседі, ал 18 -і диалектсөздері болып келеді (аң, апай, атанақ, атау, ашық, аптыз, қараш, құрткесек, сарлыұ, түлей т.б. [2].

Қазақ топонимдерінің этномәдени ерекшеліктерін көрсететін географиялық жалқы атаулардың ерекше бір лексика – семантикалық тобы – жайлаулар атаулары. Ғ.Қ.Қонқашпаевтың көрсетуінше, жайлаулар дала мен таулы өлкелерде орналасқан, шөбі шүйгін, су көздері бар жазғы жайылымдар – жайлаулардан түрлері біршама көп: төр жайлау, қон жайлау, кер жайлау, сару жайлау, бөктер жайлау, ой жайлау, етек жайлау т.б. «Жайлау» сөзі (термині) кейбір топонимдер құрамына енген: Саржайлау, Көкжайлау, Ойжайлау, Жайлаулы т.б.

Географиялық және этномәдени ерекшеліктерге ие халықтық географиялық терминдердің бір қатары – жайылымдар атаулары. Жайылымдар атауларының біразы қазақ топонимдер құрамында кездеседі.

Әр жайылым атауының өзінді семантикасы бар. Мәселен, «аңыз» деп аталатын жайылымды Жетісу қазақтары егін жиналып болған соң, орнында масақ қалған жерді атайды. Ал Солтүстік Қазақстанда «аңыз» деп жыртылмай, яғни пайдаланылмай қалған, немесе «егіс жиналған, орнында масақ қалған» мал жаятын жерлерді (жайылымдарды) атайды.

«Соны» деп әлі малдың тісі тимеген жайылымды атап, осы сөзбен белгілейді.

Шөбін қысқа дайындап шауып алатын жерді қазақтар «шабындық» деп атаған, шабындықтарды «жайылма» деп те атаған. Мұндай шабындықтар мен жайылымдар Жетісуда, Арыс, Талас, Шу, Сырдария, Сарысу, Нұра, Ертіс, Торғай, Жем, Жайық өзендері бойларында көптеп кездеседі.

Қазақтың көшпелі мал шаруашылығында жайлаулар мен жайылымдар жылдың маусымына қарай пайдаланылған. Сол себепті жазғы, күзгі, көктемгі және қысқы жайылымдар түрлері ажыратылған.

Мәселен, Қыста қар басып қалған шөпті жылқы мен қой малы аяғымен (тұяғымен) ашып көректенген. Осындай тебіндеу тәсілімен пайдаланатын жайылымдарды көшпелі малшы қазақ «тебін» («тебіндік») деп атаған. Тебіндердің алатебін, ақтебін, ақтебін, қойтебін т.б. түрлері ажыратылған.

Ғ.Қ.Қонқашпаевтың көрсетуінше: «Тебін – зимнее пастбище, покрытое снегом, где лошади и овцы из-под снега ногами откапывают себе корм, отсюда и происхождение слова. Тебін носит различные названия, в зависимости от степени стравливания пастбища. Например, алатебін – пестрое пастбище, т.е. недостаточно использованное зимнее пастбище, по которому табун пасся недолго, в эпьом случае кучи переворошенного снега перемеживаются с нетронутым, отчего само пастбище кажется пестрым. Полностью в нем нет нетронутого места, метель задерживается переворошенным снегом и алатебін является естественной защитой скота, выпасаемого на нетронутых участках» [1,416.].

Жайылымдық және де басқа халықтық географиялық терминдер көптеп қазақ топонимдер құрамында кездеседі. Сондықтанда қазақ топонимдері аталған табиғи нысанның түрлі сипаттарын белгілейді, сондай – ақ аталған сипаттар қазақ халқының этномәдени өміріне қатысты болғандықтан қазақ топонимдері этномәдени ерекшеліктерге ие болады.

Әдебиет:

1. Хинаятұлы Б.Қазақтың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын – жоралғы, әдет – ғұрыптары// Қазақ әдет – ғұрыптары мен салт – дәстүрлері. Өткендегі және бүгінгі мақалалар жинағы. Алматы, 2001 – 183-190бб.
2. Қондыбай Серікбол. Арғы қазақ мифологиясы 4-ші кітап. Алматы: - Дайк – Пресс, 2004.
3. Қондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Алматы: Издательство «Нурлы Алем 2005.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ТАБИҒАТ КОНЦЕПТІЛЕРІ

Қартбаева Несібелі Бекхожақызы
ШТМ-22 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақ ертегілік ғалам бейнесінің сипаты мен құрылымын анықтау үшін оның құрайтын концептілер санатын, түрлерін түгендеуіміз керек. Басқа сөзбен айтқанда, қазақ ертегілерінің концептосферасын анықтауымыз қажет. Когнитивтік лингвистикаға бұл терминді ендірген акедемик Д.С.Лихачев. Д.С.Лихачевтың көрсетуінше, концептосфера – концепттердің жүйелі жиынтығы, құрылымдырылған бірақ бүтін концептуалдық кеңістік. Концептосфера өзінің тілдік көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесін құрайды.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесі көптеген универсалды (жалпыадамзаттық) және де ұлттық (этномәдени) концептілерден құралған. Осы орайда ескеретініміз – универсалды (эмбебаптық), яғни жалпы адамзатқа тән концепттердің өзі

этномәдени (ұлттық – мәдени) бояуға ие, себебі таным әлеміндегі әрбір зат пен құбылыс этникалық (ұлттық) сана арқылы танылады және сипатталады.

Ұлттық концептосфераны, соның ішінде ертегілік концептосфераны түрлі концепттерге бөліп жіктеп, топтастырған ешкім жоқ, сондықтан да қазақ ертегілерінде концептосфераны біз шартты түрде үлкен екі топқа бөлеміз:

1) кеңістік, табиғат, уақыт концепттері;

2) адам концепттері және оның заттық әлемнің концепттері. Әрине, осы көрсетілген екі топтың ішінде концепттер өзара тағы бөлінеді, себебі табиғат, уақыт, кеңістік, адам, заттар – іргелі категориялық ұғымдар, сондықтан кез келген категория өз кезегінде тағы да бөлшектенеді.

Кез келген этникалық мәдениеттің кеңістік, уақыт, сан концепттері универсалды (әмбебаптық) концепттер қатарына жатады: «Время, пространство и число являются важнейшими концептами культуры. Эти фундаментальные категории философии и естествознания, социологии, физики и других гуманитарных и точных наук А.Я.Гуревич называет эти категории системой координат, при помощи которых люди, принадлежащие к той или иной культуре, воспринимают мир и создают его» [1].

Кеңістік концепттері тілдік бірліктерде (сөздер мен фразеологиялық тіркестерде), мәтінде, соның ішінде қазақ ертегілер мәтіндерінде өздерінің ментальдік – танымдық, этно – (ұлттық) – мәдени бейнесі бейнелік көріністерін концепт – сөз (фразеологизм) немесе фрейм – сценарий түрінде береді.

Қазақ тіл білімінде қазақ тілі материалы бойынша лексика – фразеологиялық жүйедегі мифтік – танымдық құрылымдық аясында мифологиялық кеңістік сипаттары қарастырылды [2]. С.Е.Керімбаеваның «Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке» атты кандидаттық диссертациясында ғаламның мифологиялық моделі жалқы есімдер деңгейінде қарастырылған және сипатталған.

Қазақ ертегілеріндегі кеңістік концепттерінің генезисі өте көне, ежелгі тарихи кезеңдерінде жатыр, себебі ертегілердегі мифологиялық танымдардың төркіні тас, темір дәуірлерінен бастау алады. Ежелгі мифология замандар басында және одан кейінгі дәуірлерде әлем мен кеңістікті түсінуінің, тануының бірден – бір тәсілі мен жолы болған.

Қазақ ертегілерінде мифологиялық кеңістік негізінде үш концепт арқылы сипатталады – ол «аспан, көк» концепті (жоғарғы әлем), «жер» концепті (орта әлемі – тау, бәйтерек т.б.) және төменгі (жер асты) әлем. Бұл үш деңгейлі ежелгі космологиялық модель жер жүзіндегі барлық мифологияда бар деп айтуымызға болады.

Кейбір қазақ ертегілеріндегі басты қаһарман үш әлемді де саяхаттайды, яғни ертегідегі батыр (мерген, бала т.б.) жоғарғы, орта және төменгі (жер асты) әлемдерінде басынан түрлі оқиғалар өткізеді. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісінде Төстік жер астына түсіп кетеді, ал «күн астындағы Күнікей» ертегісінде жігіт көкке (аспанға) аттанады, сол жоғарғы әлемде – күн астындағы күнікейді іздейді.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесіндегі кеңістік концепті «жол», «жол жүру», «саяхаттау» концептілер мен байланыса өз көрінісін береді, себебі кеңістікті меңгеру үшін жол жүру керек, сапар мен саяхат барысы кеңістік (кеңістіктер) сипаттары бейнеленеді. Қазақ ертегілерінде ер жеткен жігіт болашақ жарын іздеп көз көрмеген, құлақ естімен алыс жерлерге аттанады немесе жоғалып кеткен ағаларын іздейді.

Көлденен және тік кеңістіктерде әлем қаһарманға жақын (ол өз ауылы, атамекені т.б.) және алыс, жат, жағымсыз кеңістіктерге тап болады. Әдетте жағымсыз, жат кеңістіктерде болады. Әдетте жағымсыз, жат кеңістіктерде адамға қас тұлғалар кездеседі. Олар – мыстан кемпір, жалмауыз, жезтырнақ, албасты, пері, шайтан.

Орта әлемде – жағымды кеңістікте ертегілер қаһармандары: батырлар, аңшы-мергендер, бала мен шал, кемпірлер, қыздар т.б. мекен етеді. Сондай-ақ жерде алыптар – көл жұталар, желаяқтар т.б. ертегілік адамдарға дос, қамқор болып келетін тұлғалар тұрады.

Қазақ ертегілерде, яғни тілдік ғалам бейнесінде аспан, жер, жер асты кеңістіктері киелі саралды кеңістіктер түрінде көрсетіледі. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісіндегі дала-киелі жер, онда әулиелі орындар орналасқан. Бір перзентке зар болған баймен оның кемпірі әулиелі

жерлерді аралайды: «Қай жерде әулие болса, соған түнеп, екеуі қаңғи береді. Бір жыл бойы бармаған әулие қалмады».

Қазақ ертегілерде өз көрінісін берген вертикальді (тік) кеңістіктің космогиялық моделі бойынша жер асты, яғни төменгі дүниеде сакральды, киелі әлем түрінде бейнеленеді. Қазақ ертегілердегі ғаламның тілдік бейнесіне қатысты сипаттамаларда төменгі (жер асты) әлемі өлілер, яғни аруақтар әлемі ретінде суреттеледі. Аруақтар әлемі – киелі әлем, онда қазақ ертегілерінің мазмұнына зер салсақ жыландар патшалығы орналасқан, ал жылан патшаларының есімдері – Балу хан және Темірхан.

С.Қондыбайдың байқауынша, қазақ ертегілік және эпикалық дәстүрінде Темір есімді кейіпкерлер жиі кездеседі: Сәтемір, Әзтемір, Шынтемір, ЖайғанаТемір немесе Темірхан. Осы есімдерді тарихи тұлға – ортаға сарлық Әмір Темірмен (Темірланмен) байлаңастыру қате екенін, керісінше қазақ эпосы мен ертегілеріндегі Темір компоненті есімдер «мифтік Темір» екендігін жайында талантты зерттеуші С.Қондыбай жазған. С.Қондыбай «Темір» есімінің, яғни «темір сөз этимологиясын «о дүние», «төменгі дүние», «өлілер дүниесі» деп аталатын түсініктер аумағында қарастырады. Зерттеуші реконструкцияланған мифтік Темір бейнесін мынадай сипаттармен түстейді:

«1.Темір – о дүние, жерасты немесе суасты дүниесінің бас кейіптеушісі төмен «Төменгі» деген сөздермен байланысты.

2. «Темір» деген металл атауы да ең алдымен осы жер асты, қойнауына байланысты, мифтік Темір бейнесіне қатысты шаққан туынды сөз. Мифтік Темір темірші, ұста функциясын атқарушы болуы мүмкін, өйткені көптеген мифтік дәстүрлерде ұста – металшылар ең алдымен төменгі дүниемен байланысты болып суреттеледі.

3.Қазақ тіліндегі «тамшы», «таму», «тамыр», «тамызық» сөздері де осы Темір- «жер асты», «су асты дүние» персонификациясы дегенге қатысты шыққан туынды сөздер болып табылады.

4.Темір – өлілерелінің әміршісі. Оның күзетші қызметін атқарған құбыжық иті бар. Оның батырға қалыңдық болатын қызық да бар» [3].

Қазақ ертегілеріндегі жер асты дүниесі – өлілер, яғни аруақтар дүниесі. Ал қазақ танымында ежелден бері сақталған сенім бойынша аруақтар жылан кейіпінде көріне біледі. Сондықтан да қазақ ертегілерінде жер астын жыландар, яғни аруақтар мекендейді. Ал жер үстінде 23 де аруақтар жылан кейіпінде көрінеуі мүмкін. С.Қондыбайдың көрсетуінше, эпоста, ертегілер мен аңыздарда аруақтар жылан немесе айдаһар болып көрінеді: «По мусульманской традиции, аруак может показаться вов время сноведения в облике старца в белом, в мифопоэтике он может принимать вид других существ. Например в эпосе «Парпария» герою помогает аруак его предка – Баба-тукти-шашты-азиза, являющийся в образе айдаһара –дракона. Айдахар спугнул врагов, а затем исчез. Аруак предка в образе айдахара или двух змей помогает батыру Ураку, а у батыра Шора собственный аруак является в виде айдахара.

Аруак в облике змея, двух змей или айдахъара очень часто встречается в легендах и предания о святых.

В других эпосах конуретный образ не выражен, но его действия (например, жауар бұлттай сыздаған, қар аралас жаңбырдай, аруағы ердің бораған – словно чернеющая мрачная туча, словно буран со снегом и дождем – эти метафоры обычно относятся к образу дракона или Алып Каракуса) также показывают айдахара. Все это является отголоском древнего прототюркского представления об аруаке – духе предков в обличье змееобразного существа, культа змея» [4].

Қазақ ертегілерінде жер үсті (орта дүние), жер асты (төменгі дүние), аспан (көк) жоғарғы дүние) сол аталған кеңістіктерде өмір сүріп жатқан, сол дүниелерді мекен ететін, немесе соларда орналасқан адамдар, жануарлар, құстар, жын – перілер, мыстан, жалмауыздар т.б. сондай – ақ ағаш, өсімдіктер т.б. арқылы да суреттеледі. Мәселен, жер астында жыландар патшалығы орналасқан болса және жыландар әміршілері Темір хан, Бапу хан болса, жре үстінде адамдар: батырлар, мерген-аңшылар, қыздар тағы басқа ертегілік кейіпкер өмір сүреді. «Ер Төстік» ертегісіндегі басты кейіпкер «Жер үсті Ер Төстігі» деп бекер аталмаған.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесінде тік (вертикаль) космологиялық моделіндегі кеңістіктер (жоғары, орта, төменгі дүниелер) бәйтерек – ғалам терегі (ғалам өзегі) арқылы байланысады. «Ер Төстік» ертегісінде «Бәйтерек» концептісі төмендегідей фрейм – сценарий арқылы тілдік тұрғыдан келбеттенеді: «Жер үстіне шығартын есікке дейін алты айлық жол екен. Жолдың ауырлығына шыдамай, жылан Бапы ханның қызық және жолдастарының бәрі қырылып қалады, күнге деген бір күні мен Шал құйрық, Ер Төстік үшеуі қалады. Үшеуі шаршап келіп бір бұлақтың басына келіп жатады. Бұлақтың басында бір үлкен бәйтерек тұрады. Бір мезгіл сол бәйтеректің басынан шуылдаған ащы дауыс естіледі. Қараса, шуылдаған балапандар екен, оларды жеуге бір айдаһар жоғары өрмелеп бара жатыр екен. Ер Төстік садағын алады да, өрмелеп бара жатқан айдаһардың екі көзінің арасынан дәлдеп қалады, айдаһар сылқ ете түседі. Айдаһардың жерге құлап түскенін көрген соң, балапандар шуылын тоқтатады» [5].

Қазақ ертегілеріндегі Бәйтерек – ғаламдық ағаштың тұрпаттануы, яғни ғаламдық ағаштың символы. Ғаламдық ағаштың сипаттарын С.Қондыбай былай деп көрсеткен: «Ғаламдық ағаш тағаламның кеңістік құрылымын бере алады.

Тік тұрпат (вертикаль) бойынша Ғаламдық ағаш үш деңгейден (төменгі – тамыр, ортанғы – дің, жоғарғы – бұтақтар мен жапырақтар) тұрады, олар реттелген ғаламның вертикаль моделін (тернардық моделін немесе триграмманы) көрсете алады.

Тамырлар – төменгі дүние,

Ағаш діңі – ортанғы дүние,

Бұтақтары мен жапырақтары – жоғарғы дүние.

Бұл әрине, ғаламдық ағаш орналасуының бастапқы, идеал мифтік сипаты. Ал кейінгі мифтер мен мифсізденліген келтірімдерде (ертегілерде, жырларда, т.б.) ғаламдық ағаштың орналасуы басқаша болып шығады; кейбір келтірімдерде ол тек төменгі дүниеде (жер астында, құдық түбінде) орналасса, енді бірінде – жоғарғы дүниеде орналасады» [6].

С.Қондыбай өзінің орыс тілінде жарық көрген мифологиялық сөздігінде Бәйтерек концептісіне мынадай шын мәнісінде лингвокогнитивтік сипаттама бергені: «Бәйтерек – мировое дерево. Один из вариантов мироздания, модели мира. Встречается во всех мифотрадициях, в том числе и в казахской мифологии. Бәйтерек (буквально: изначальный тополь, Мать – тополь) как мировое дерево связывает все три уровня – верхний, насчитывающий девять или семь слоев мироздания. Его отдельные части представляют собой части отдельных миров: корни – подземный мир, кронасредний мир, ветки и листья – верхний мир. А эти молочия слова терек (варианты: дарак, дарау, дара, тарак) исходит, по – видимому, от корня *Тіг – жизнь. Бәйтерек – изначальная жизнь. Наиболее частый, фактически единственный, встречаемый во многих сказках, сюжет таков. Герой попадает в подземный мир и после долгих странствий доходит до большого дерева, где помогает птенцам гигантской птицы Алып Каракус (Симург), убивая змея или дракона – айдаһара. В благодарность за это птицы доставляет героя на поверхность земли. Дерево – Мировое дерево, а птица и змей – представители противоположных миров – верхнего и нижнего. В их вечное противостояние включается и представитель среднего мира – человек, герой сказки. Бәйтерек – Мировое дерево представляет собой центр мироздания. Он – дверь, ворота между мирами, и обычно под таким деревом происходят сакральные действия. Бәйтерек находится еще и в центре горизонтальной модели мира. Горизонтальная структура мира: справа от дерева – луна, слева – солнце и звезды (айың тусын оңыңнан, жұлдызың тусын соңынан)» [7].

Қазақ ертілеріндегі ортанғы дүние – адамдар дүниесі, сол колденен модель орта дүниесінде, әрине, адамдардан да басқа табиғи объектілер: тау, дала, өзен, бұлақ, мұхит т.б. орналасқан. Бұл табиғат объектітері (нысандары) ертегілерде мифтік тұрпатта куреттелген.

Мәселен, «Құйын батыр» ертегісінде хан мыстан кемпір азғыруымен Құйын батырды сусырдың сүтіне жібереді. Су сиырға жету үшін батыр алты таудан асуы керек. Олар: Құз мау, Таз тау, Қар тау, Мұз тау, Саз тау, От таулары. Олардан асып өту мүмкін емес.

Мәселен, Қар тауын басқан қалың қар күндіз түні көптеген жылдар бойы жауған қардан жинақталған, қар қабатының қалыңдығы мың кез (бір кез – 71 метр 21 см құрайды. Ал мұз

таудың шыңына жету үшін өте жылдам ұшатын құс тау етегінен шыңына дейін дем алмай бір ай ұшуы керек екен.

Құйын батыр Алып Қаракұс көмегімен осы таулардан асып түседі.

Кейбір қазақ ертегілерінде «От тауы», «От дариясы» концепттері вербалданған. Мәселен, «Керкұла атты Кедыбай» ертегісінде батырдың тұлпары өз егесіне мынандай кеңес береді: «Анау – жалыны аспанға шығып жатқан от дариясы. Сенің баратын жерің – сол дарияның ар жағында. Қазір көзінді жұмда, мен аш дегенше ашпа. Көзінді ашсаң екеуімізде өлеміз». От тауы – ыстығы күнге дейін жететін бұл таудан адам түгіл құс та өте алмайды.

Әдебиет:

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира // Теория названия : в 4-т/ Под ред. Р.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М. : 1991, Т 2-с 25-32.
2. Павлиненс Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983-286 с.
3. Валиханов Ч. Тенкри (Бог)//собр.соч. 65т.-Алма-ата : глав.ред.Каз.сов.энцикл., 1985-Т1-432с.
4. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи.-СПб. 1870,ч.3-712с.
5. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (Архивные материалы и публикации) – Алма-Ата: наука, 1972-382с.
6. Қазақтың халық творчествосы//Ә.Диваев жинаған материалдар/Алматы: Ғылым, 1989-415б.
7. Көпеев М.Ж./Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері/ 2-т. – Алматы: Ғылым, 1992-39б.

ОҚЫТУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Алимова Гулирано Абдикадировна
ШТМ-22 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Педагогикалық технологиялардың бәрін талғамай, оқытушының өзінің ішкі мүмкіндігі мен материалдық жабдығын ескермей, тіл үйренушінің қабылдау және түсіндіру әдістерін елемей қолдануға болмайды. Одан нәтиже шықпайды. Бүгінгі дәстүрлі дәріс оқу технологиясына жатпайды. Жалпы, педагогикалық технологияның негізгі мақсаты - оқушының даралық тұлғасын дамыту. Осы пікірді зерттеуші Г.К.Селевко өз еңбегінде айтып өткен. Егер өткізілетін сабақ оқушыға ой тастамаса, онда ол сабақтың мүлде пайдасы жоқ, пайдасы жоқ болған соң, оқушының да оған қызығушылығы оянбайды. Оқушының қызығушылығы жоқ жерде мақсат та айқындалмайды. Ықпалдастық технологиясы әрі оқушыны субъекті, оқытушыны субъекті дәрежесіне ынталандырады [1].

Инновациялық амал-әрекеттің рефлексивті бағытының белсенді түрде көрінуі педагогтің жеке басының қабілетіне де байланысты. Бұл процестің қайнар көзі педагогикалық амал-әрекеттің қарама-қайшылығы. Міне сондықтан оқу-кәсіби қызметінде мынандай жағдайларды туғызуды қажет етеді: рефлексивтік бағыттың белсенділігін арттыру, өзіндік қабылдауын қалыптастыру, өзін-өзі ынталандыру. Мысалы, оқытушы оқушыларының алдындағы өзінің инновациялық қызметіне жауапкершілікпен қарайды. Оқытудың дәстүрлі технологиялары белгілі - бір мақсатқа жүйеленген, алдын-ала жоспарланған қатынасы, оны оқу үрдісінде жүргізу адамзаттың ықылым заманнан жинақталған тәжірибесі, іс-әрекет тәжірибесі және танымдық тәжірибелері. Заман мен қоғам дамыған сайын да оқыту - тарихи тұрғыдан өзгеріске ұшырап тұратын үдеріс. Ол ең алдымен, қоғам қажеттілігіне, әлеуметтік жағдайына, қоғамның рухани жағынан байып, өсу қарқынына, оның мәдени салт-дәстүрі мен білімінің деңгейіне тікелей байланысты. Оқыту, үйрету оқушының қалыптасуына оң әсер ететін ең негізгі амалдардың бірі болып табылады.

Оқыту түрлері - бұл оқытушы мен оқушының бірлестікте ұйымдасқан амал-әрекеті. Оқушының белсенділігі - бұл оқу үдерісінде білімді пайдалануда практикалық дайындықтың, дағдылар мен шеберліктерді қалыптастыру барысындағы амал-әрекеті. Оқыту үдерісінде белсенді оқу-танымдық іс-әрекеттерде пайдаланатын амал-әрекеттер оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері делінеді. [3].

Белсенді әдіс-тәсіл деп - оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығын тудыра отырып, белгілі дәрежеде теориялық біліммен практикалық дағдыларын қалыптастыратын амал әрекетті айтамыз. Адам сыртқы дүние заттарымен байланысқа түсе отырып, реалды шындықты танып біледі, ол жайында іс-тәжірибесі байиды және оған өзі де ықпал етеді. Дамыта оқыту мен проблемалы оқыту мақсатын жүзеге асырудың негізінде белсенді әдіс жатыр, ол оқушыларды өз бетінше ойлануға, белгілі бір пікірге келуге, қорытынды жасауға дағдыландырады, сабақ материалынан ең басты теорияны бөліп алуға үйретеді, тілін дамытады және өзіне деген сенімін арттырады [2].

Белсенді оқыту әдістері - бұл үлкен әрекеттегі оқу. Белсенді әрекеттердің негізіне оқытушы мен оқушының бір-бірімен өзара диалогтық қарым-қатынасы жатады. Диалог құруда оқушының коммуникативті қабілеті дамиды, кездескен қиыншылықты ұжым болып шешуді үйренеді, өз ойын ауызша да, жазбаша сауатты логикалық байланыста жүйелей білуге дағдыланады. Оқытудың белсенді әдістері оқушылардың өз бетінше атқаратын танымдық әрекетін дамытуға бағытталады, қандай да бір танымдық мәселені меңгеруге деген жеке қызығушылығын арттырады, нәтижесінде оқушы алған білімін қажетті жерде тиімді пайдалануға мүмкіндігі туады. Сабақтың соңында оқушының өзі өтілген тақырып бойынша диалог құрып үйренеді. Мысалы: Vocabulary. Make up a short dialogue with the words:

Кез-келген әдіс белгілі бір нақтылы тілді меңгерту қызметінде жұмсалады, тілді оқытудың кез-келген жүйесі түрлі әдістері кешені мен коммуникативті әдісті пайдалана отырып, белгілі бір тілде өзгенің ойын айтуға, өзгенің ойын дәлме-дәл бере білу шеберлігін қалыптастыруға бағытталады. Когнитивті тәсілдердің шеңберінде жасалып жатқан саналылық принцип жеңіске жетеді, алайда саналылыққа жоғары деңгейде талап қойылады, тек қана лингвистикалық білімге сүйеніп қоймай, сонымен бірге бағыт-бағдар жасау ептілігі мен болжам жасай алуы да ескеріледі. Онда оқушылардың білім деңгейі есепке алына отырылып, қажетті әдістер таңдалады. Егер бұл әрекет белгілі бір тілдік құралдарды және оның тәсілдерін құрылымдық жағынан дәл де толық беру сипатына ие болса, онда бұл әдіс репродуктивті деп аталынады. Бөгде тілді меңгеруде тиімді әдістерді пайдалану маңызға ие болатыны белгілі, алайда оқушының сабақ материалын есте сақтау қабілеті де маңызды рөл атқарады. Ал танымдық үдеріс үйренушінің ойлау белсенділігіне де сүйенеді, сол себепті оқытушы сабақ барысында шығармашылық, зерттеушілік қабілеттерді дамытатын әдістерді де пайдаланғаны жөн.

Әдіскер-ғалым И.А.Зимняя шет тілін [2], меңгертудегі өнімді әдістер «үйренушілердің қайта жасау құралдарына сүйене отырып, бөгде тілде қарым-қатынас жасаудың негізгі мақсаты болып табылады», - дейді. Шет тілін үйретудің жалпы мақсатын шешу үшін әрбір нақтылы жағдайда үйренушілердің оқу әрекетінде қайта жасау мен өнімді әдістердің әрқайсысын анықтау талап етіледі. Шет тілін оқыту әдістемесінде соңғы жылдары оқытудың интенсивті әдістері, нәтижелі оқу құралдарымен дамыта оқыту технологиялары кең түрде пайдаланыла бастады. Атап айтқанда:

1. Нақтылы сөздік қорды құру мақсатында ақыл-ой қызметін дамытатын белсенді әдіс-тәсілдерді пайдалану;

2. Барлық тапсырмалар жүйесін коммуникативті әрекетке бағыттау.

Негізінде оқыту әдісі тәсіл деген жекелей элемент қосындысынан тұрады, яғни оқыту әдістерінің құрамды бөліктері. Оқыту үдерісінде әдіс пен тәсіл алуан түрлі жолмен үйлесіп отырады. Оқушының сабақ барысында белгілі бір іс-әрекет түрі бір жағынан жеке әдіс ретінде көрінсе, ол кейбір жағдайда оқытудың тәсілі деңгейінде де көрінеді. Мәселен, әңгіме мен түсіндіру оқытудың жеке әдістері болып табылады. Егер оқытушы сабақ барысында оқушы тарапынан жіберілген қателерді түзету мақсатында шағын әңгіме мен түсіндіру элементін пайдаланатын болса, онда олар жаттығу әдісінің құрамындағы тәсілдің белгілі

көрінісі. Әдіс пен тәсіл орындарын алмастырып отыруы мүмкін. Мысалы, оқытушы жаңа материалды түсіндіру барысында түсіндіру әдісін қолданса, түсіндіре тұрып көрнекі құралдарды пайдаланып отырса, онда бұл көрсетілім тәсілі рөлін атқарады. «Егер көрнекілік жаңа білім арудың объектісі болса, онда бұл оқыту әдісі де ал оқытушының ауызша түсіндіру тәсілі болады. Тәсілдің түрлері әдебиеттерде дидактика-әдістемелік және пәндік болып екіге бөлінеді. Бірінші топтағы тәсілдерге материалды меңгеру барысында оқытушы мен оқушының түрлі әдістемелік іс-әрекеттері жатады. Бұндай тәсілдер жалпы-дидактикалық сипатқа ие, өйткені, олар кез-келген оқу пәнін меңгеруге пайдаланылады. Олардың кейбіреулері әр түрлі мақсаттарға, кезеңдер мен жұмыстың әдістеріне сай келеді (көрнекіліктерді пайдалану, ұжымдық немесе жеке тұлғамен шығармашылық жұмыс), ал басқалары болса кейбір оқыту әдістерін іс жүзінде жүзеге асырады (нақты бір әдіске сәйкес келетін тіл үйренушілердің хабарларын тыңдау). «Шет тілін үйретуде әдістемелік тәсілдердің арасынан, әсіресе, тілдік құбылыстарды салыстыру тәсілі ерекше маңызды», - [2].

Шет тілін үйренудің шешуші кезеңінде сөйлесу дағдылары мен лингвистикалық теориялық мәліметті нақтылы қалыптастыруға бағытталған іс-әрекет тәсілдері қолданылады. Бұл жерде лексикалық талдау жұмыстары мен қарым-қатынас барысында сөйлеу үлгілерін пайдалануда жетілдіруге баса назар аударған жөн. Сабақтың алға қойған мақсатына байланысты берілетін жаттығулар оқушылардың өзіндік қабілеттері мен тілдік мүмкіндіктеріне сәйкес келуі шарт. Мәтін мазмұнын ұғыну үшін тірек сөздер пайдаланылуы тиіс, ал мәтіндер өткізілетін тақырыптарға сай саралануы тиіс.

Бұнда жылдам меңгеру тәсілі практикалық бағытқа ие, оның өзіндік ерекшелігі бар. Бұны педагогикада оперативті тәсіл деп те айтады. Оперативті тәсілдің әрекеті қандай да бір мәтін немесе сөйлем құрамына енетін сөзді немесе сөз тіркесін анықтау, таңдау, топтау немесе практикада пайдаланатын тұсымен сипатталады. Оқушы оперативті әрекетті іс жүзіне асыруда белгілі бір жаттығуларды орындайды, яғни, лингвистикалық теорияларды практикада пайдалануға қол жеткізеді. Тілді үйрету әдістемесінде жаттығуларды әр түрлі негізде топтастырылған жаттығуларды орындау барысында қалыптастыратын дағды мен шеберліктеріне қарай, тілдік материалдың мазмұнына байланысты жаттығулар лексикалық, фонетикалық және пунктуациялық болып бөлінеді. Тілдерді оқыту әдістемесінде алдын ала дайындық (тілдік, сөйлеу алды, коммуникативті емес) және сөйлеу немесе коммуникативті жаттығулар бөлек-бөлек көрсетілген. Тілдік әрекеттердің нәтижелі болуы осы топтастыруларға байланысты. «Сабақта жүргізілген сөйлесу жаттығулары міндетті түрде әрбір оқушының жекелей сөйлеу шеберлігін шыңдайтын жаттығулармен жалғасады», - [2].

Белгілі бір мақсатқа жұмылдырылған жаттығуды аналитикалық, конструктивтік деп екіге бөлуге болады. Оқушы аналитикалық тапсырмаларды орындауда белгілі бір тілдік заңдылықтарға жүгінеді, жіктейді, дәлелдейді, астын сызып, көшіріп жазу және т.б. жұмыстарын атқарады. Екінші конструктивті жаттығуларда керісінше, жаттығу мәтіні өзгеріске ұшырайды. Бұл жағдайда мәтіндегі шак, жақ категориялары өзгеріске ұшырауы мүмкін, не мәтін кеңейтіліп, не қажетсіз элементтер алынып тасталуы мүмкін.

Әдебиет:

- 1.Беркимбаев К.М., Нышанова С.Т., Керимбаева Б.Т. Применение информационно-компьютерных технологий для активизации процесса обучения иностранным языкам в ВУЗе.-2011. - Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы № 4 (36)- 50-53б.
- 2.Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Бастауыш мектеп. - 1999. - № 4. 5-15 б
- 3.Обратнева О.А., Марусева М.В. Применение современных информационных технологий в обучении иностранному языку, Гуманитарные науки.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ КОНЦЕПТТЕРІ

*Чукаева Актөлгай Талгатовна
ШТМ-22 тобының магистранты*

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесіндегі ең іргелі концепттерінің бірі, яғни бірегейі – ол адам концепті. Бұл концептте (және оның көптеген түрлерінде) адамға қатысты мифологиялық, мәдени, этникалық, дүниетанымдық, тарихи, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық т.б. сан қырлы көзқарастар, ментальды ұстанымдар мен мазмұндар жинақталған.

Аталмыш концептіңосындай лингвоментальды мәндері мен мазмұндары қазақ ертегілерінің мәтіндерінде имплицитті түрде өзіндік тілдік көріністерін береді. Зерттеушінің мақсаты мен міндеттері – адам концепттерінің тілдік қалыптары астарында бүгіп жатқан лингвоментальды мазмұндарды айқақтау, сыралау, тану және сипаттау.

Қазақ ертегілеріндегі «адам» типтік концептісін өз кезегінде тағы бірнеше концепттер түрлеріне бөліп қарастыруға болады және болуы да тиіс. Мәселен, «адам» концептісі «ер(еркек)» және «әйел» концепттеріне бөлінеді, ал «ер» концептісі өз кезегінде «аңшы(мерген)», «батыр», «тазша» т.б. концептілерге бөлінеді. Сондай жіктелу (бірнеше түрге бөлу) «әйел» концептісіне де тән.

Диссертациямызда «адам» концептісін жіктеп, жеке-жеке түрлеріне лингвокогнитивтік сараптама жүргіземіз.

Мәселен, жалпы «адам» концептісіне жататын қазақ ертегілерінің лингвоментальды кеңістігінде (өрісінде) «аңшы – мерген» концептісі вербалданған. Қазақтың архаикалық батырлық ертегілеріндегі басты кейіпкерлер Қарамерген, Құламерген, Қоңырмерген, Арғымерген деп аталады. Бұл ертегілік есімдерде «мерген» антропонимикалық лексикалық компоненті тұрақты түрде орныққан.

«Қарамерген» ертегісінде: «Бұрынғы өткен заманда қазақ жұртынан бір Қарамерген деген кісі болыпты, өзінің дәулеті және перзенті жоқ екен. Мергендікпен бұғы атып, құлан атып, әр түрлі аң атып, терісін сатып жан сақтайды екен. «Тағы бір «Қоңыр мерген» атты ертегіде: «Ерте заманда Қоңыр деген мерген болыпты. Ол Қоңырдың өнері көзіне көрінген аң болсын, құс болсын атып жығып, ешбір аңдарды қоймайды екен», - делінген. «Арғымерген» ертегісінде басты кейіпкер жөнінде былай баяндалады: «Бұрынғы өткен қазақ заманында бір Арғымерген шыққан екен. Қазақ қарияларынан естіміше оның өзі ылғи қылатын кәсібі аң аулап, сол аңдардың етін жеп, сонымен күн көрсе керек». Ал «Құламерген» ертегісінде Құламерген деген аңшы, батыр жайында айтылады: «Құламерген деген батыр, өзі аңшы болыпты».

Жоғарыда аталған «мергендер» - архаикалық, яғни өте көне ертегілердің кейіпкерлері. Неолит және энеолит дәуірлерінде мерген – аңшылар ежелгі ру-тайпалар мүшелерінің күн көрісін қамтамасыз еткен, себебі ол замандарда егіншілік пен мал шаруашылығы әлі дамымаған.

Мергендер ежелгі мифологиялық персенаждарға (кейіпкерлерге) жатады: «В казахских сказках древние охотники называются общим именем мерген – стрелок, снайпер, оно составляет вторую часть личного имени конкретного охотника. Вообще сами имена носят мифологическую информацию. Арғы – мерген и Арык-Мерген – изначальный стрелок, Сур – мерген, стрелок, имеющий «Сур» или «Сюр» (сур-солнце, сурья – стрелок). Курмерген – солнечный стрелок (кур-солнце) или потусторонний стрелок, Есек – мерген-древнейший (ески) стрелок, кула – мерген- саврасый, солнечный (кулог) стрелок и др. Аламан, Жаламан, Қарамергне» [1].

Көріп отырғанымыздай, мергендердің есімдері де мифологиялық семантикаға, мифтік ақпараттарға ие. Негізгі антропонимикалық компонент «мергне» ежелгі аңшыларды атауы болса, оның алдындағы атрибутивті компонент «күн», «ескі», «қара», «күр» сынды мифологиялық мағыналармен сипатталады.

Кейбір ертегілік кейіпкерлер есімдерінде «мерген» деген лексикалық компонент болмағанымен оларда мергендер, яғни неолит пен энеолит замандарындағы кейіпкерлер, олардың асыраушы функциялары ертегіде міндетті түрде айтылады.

Мәселен, алты жасар Кендебай «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде: «Аң аулап әкесіне жәрдемдесіпті, бара-бара құлан атыпты, Құралайдың көзінен тигізіген мерген болыпты, арқар мен киікті, құлан мен маралды мая-мая үйіп тастапты. Қара судың бойындағы қара үйлі кедейлер қарқ болыпты да қалыпты».

«Арғымерген» ертегісіндегі кейіпкерге – Арғымергенге С.Қондабай өзінің «Мифологиялық сөздігінде» көлемді мақала арналған: Арғымерген. Мифологический персонаж, относящийся к категории древнейших охотников. Древнейшие охотники – категория особых образов казахской архаической сказки. Арғы – мерген, имя которого буквально означает древний, потусторонний стрелок, где арғы исходит из древнего корня ***Arig**, потусторонний, древний из другого мира, с противоположной стороны (ср. греческ. архэ-древнейший, архаика, археология, архив).

Арғы – мерген-охотник, в мифологии действовавший во времена, когда людей не было на земле. Подобных охотников, с краткой и часто повторяемой сказочной историей в казахском фольклоре предостаточно. Они по облику, по действиям повторяют друг друга, составляет единый мифологический архетип древнейшего охотника» [2].

Аңшы – мергендер туралы ертегілердегі негізгі және де барлық «мергендік» ертегілерде қайталанатын сюжетте (фрейм-сценарий) аңшы – мерген айдалада бір әйелді кездестіреді, ол әйел мергенді өлтірмекші болады – ал шын мәнісінде ол әйел кейіпіндегі жезтырнақ болып шығады. Немесе мерген қызбен жыныстық қатынасқа түседі, кей ертегілерде ол қызға үйленеді – ал қыз айдаһар болып шығады. Басқа бір ертегіде аңшы мерген таутайлақты өлтіреді, ертегілердің кейбірінде мерген қыздары бар ауылға барады, онда бір қызбен көңіл қосады – қыз таң атқанша ұйықтамауын өтінеді, бірақта мерген ұйықтап қалады. Ұйықысынан тұрса ауылда, қызда жоқ болып шығады.

Бірнеше айдан кейін әлгі қыз тоқсан жолдың торабына мергеннен тұған нәрестені әкеліп тастайды.

Мергендер туралы ертегілерінде осы қайталанатын сюжет (фрейм-сценарий) жөнінде С.Қондыбай былай деп жазады: «Все это – не примитивный сказочный сюжет или охотничья байка, это реликт, хотя и очень профанированный, древнего мифологического действия, сюжета, смысл которого можно расшифровать».

Охотник в мифологии – культурный герой, часто в встречающийся в архаических мифах. Распространен также астральный миф о небесной охоте – преследовании охотником космического лося, оленя или архара, превращающегося в созвездие. С мотивом охоты связаны деяния героев, убивающих чудовищ.

Женщина – жезтырнақ – в архаической мифологии богиня-мать и покровительница охотников, диких зверей, а ее металлические когти – это рудимент древнейшего состояния мифа, т.е. прежде она выступала в облике когтистого хищного зверя – медведицы. Бревно, накрытое одеждой охотника, вероятно связано с жертвоприношением или имитацией жертвоприношения в охотничьем ритуале древнейших людей. Охота на хтонических животных таутайлака, айдахара, змея также является деянием древних героев» [3].

Арғымергеннің әйелі айдаһар болып шығады: «Қожайын саудагер айтады: - Айдаһар суға шыдамайды. Өзің жасырып су ал, - дейді. Мақұл! – деп өзіне су алады. Екеуі жол жүріп келе жатып көп жерге жүрген соң: -Су тап, шөлдедім,-дейді әйел.-Ойбай, анау ойда, мынау ойда, - деп біраз жол жүреді. Жүдә көнбеген соң: «Сен осы жерде тұр, мен су алып келейін», - деп сары атанды қамшылап жөнелді. Бір уақытта айқай шығады: «Өлдім!» - деп. Қарамайды айқайға. Енді жауын болып, ызғырық шамалы тұрады да шарт етіп басылады. Барса, көк жал болып айдаһар жатыр, алдын орап арқа терісінен кесіп алады. Амандықпен елге барған соң осылардың бәрін айтады».

Арғымергеннің әйелі айдаһар болуы, айдаһарға айналуы – кездейсоқ нәрсе емес. Бұл байланыстың, бұл құбылыстың астарында көне мифологиялық түсініктер мен танымдар жатыр. Ю.А.Зуевтың көрсетуінше әйел билеушілері – патшайымдардың қауымында (фратрияларында) мысалы, түрік қағанатының Жылан/Айдаһар Су мен Өнімділіктің тәңіріесі кейіпінде танылған: «символом же фратрий катун – цариц (например, в тюркском каганате) был Змей/Дракон как инкарнация божества Вод и плодородия» [4].

«Арғымерген» ертегісінде айдаһар мен Арғымерген әйелі (олардың тұтастығы ретінде де) жағымсыз Кейіпкерлер ретінде суреттеледі. Ал өте ертедегі түркі ру-тайпаларында Түрік қағанатында Айдаһар/Жылан «Жаратушы Ана»/ кейіпінде танылғанын ескерсек не себеп бұл тәңіріе жағымсыз сипатқа ие болды деген қисынды сұрақ туындайды. Бұл сұраққа төмендегідей жауап беруге болатын сияқты.

Қазақ ертегілерінің лингвокогнитивтік өрісінде кейбір концепттер көне (ежелгі) қауымдарда болып өткен матриархалды (әйелдік) және патриархалдық (еркектік) этноәлеуметтік (мифтік сипаттағы) тарихи дәуірлердің деректерін береді. Көне түркі дәуірінде аталмыш матриархалды және патриархалды әлеуметтік жағдай «ашина» мен «ашиде», яғни «ер» (ашина – бөрі) және «әйел» (ашида (аштак/ашдаһа – айдаһар) «күн» және «ай» культтермен байланысты болып келген. Сол заманда матриархаттық культтерді жеңе бастаған «еркектік» патриархалдық культтердерде бұрынғы матриархалдық жағымды «тәңіріе дәрежелі» түсініктер мен соған қатысты атаулар «жағымсыз» «демондық» сипатқа ие болды. Сол себепті бұрынғы «Ұлы Ана» кейіпіндегі бейнелер зулымдық «Жалмауыз» кемпірлерге айналды. Сондықтан да кейбір ертегілердегі айдаһарлар отқа қыздырылған темір үйлерде өлтіріледі немесе оған су берілмей өлтіріледі.

Айдаһардың/жыланның осындай түрлі сипатта болуы осы мифтік бейнесінің амбивалентті (екіұдайылы), яғни жағымды және жағымсыз (зұлымдық) тұрпатта болуы осындай сан бейнесі көріністерінің астарында әлі де болса анықталмаған, зерттелмеген мәндер мен түсініктер, мифологиялық қабаттар бар.

Қазақ ертегілеріндегі «ер адам» концептісінің бір түрі – «Ер Төстік» концептісі. Бұл концепт терең мағыналы мифологиялық түсініктер мен мағыналардан қалыптасқан. «Ер Төстік» концептінің семантикалық құрылымына кіретін аталмыш мифологиялық түсініктер мен мағыналардың біразын С.Қондыбай реконструкциялаған.

Ертегілік Төстіктің дүниеге келуінің өзі ерекше: «Ерназардың кемпірі түндікті ашқанда, шаңырақтың күлдіреуішіне ілулі тұрған кер биенің төстігіне көзі түседі. Сол төстікті асып жеген соң жүкті болып Ер Төстікті туады».

«Төстіктің шаңырақтың күлдіреуішінде, - деп жазады С.Қондыбай, -ілулі тұрған төстен (сегіз сәулелі Күн-Төс пе?) жаралуының өзі кездейсоқ болып шықпайды (...)

Төстің күлдіреуіште ілулі тұруынан осындай орынға орналасқан тәңіріемен де, Күнмен де байланыстылықты күтуге болатын сияқты.

Екіншіден, «төс» дегеніміздің өзі – сүйекті мақұлықтардың (оның ішінде адамдардың) бойында кеуде жағында болатын сүйектің атауы. Арқа жақтағы айыртқа тізбегінен басталатын қабырғалар кеуденің қақ ортасында тұрған төс сүйегіне келіп «тоғысады». Яғни төс пен оған келіп түйіскен қабырғалар пішіні іс жүзінде сегіз сәулелі жұлдызды.

С.Қасқабасовтың көрсетуінше, Атымтай Жомарт туралы қазақ ертегілері жанрлық және сюжеттік сипаттарына қарасты үш топқа бөлінеді. Бірінші топтағы – ғажайып ертегілер араб, әзірбайжан ертегілерімен ұқсас болып келеді. Бұл ертегілерде Атымтай өте бай және жомарт адам. Екінші топтағы ертегілеріндегі Атымтай – кедей, бірақ та соған қарамастан жомарт мұқтаж адамға ол соңғысын беруге дайын, кімге болса да көмекке келуге асығады, адамның қиналғанына бей – жай қарай алмайды. Керек десеңіз, өзін (Атымтайды) хан бұйрығымен өлтірмекші болған ұрыға да көмек береді [5].

Атымтайдың бейнесі көптеген түркі халықтарының фольклорында белгілі. Түркмен ертегілерінде Хатымтай бейнесін зерттеген әдебиеттанушы М.А.Сакали былай деп жазған: «этот образ – единственный, не имеющих себе равных по высоте великодушия и духовной щедрости не только в восточном эпосе, но может быть и во всем мировом фольклоре» [6].

Қазақтың халық ертегілерінде «ер адам» концептінің тағы бір тілдік көрінісі – аталмыш концептінің вербалдануы Сүлеймен бейнесі мен мифоантропнимі арқылы іске асырылады. Бұл ертегілік, мифтік бейне қазақ фольклоры мен танымында өзіндік тұрақты орнын алған.

«Сүлеймен мен диқаншы» деп аталатын қазақтың ғажайып ертегісінде Сүлеймен туралы былай баяндалады: «Баяғы өткен уақытта, халық дінге бағынған заманда Сүлеймен пайғамбар уақытысында әлемдегі барлық хайуандар, өсімдік, өзен, тау... тіршіліктері барлық заттың бәрі Сүлеймен пайғамбарға келіп, есеп беріп, үлкен жиын құрады екен».

«Сүеймен» концептісінің вербальдануы, әрине, бүкіл ертегілерінің бойындағы сюжет, сюжеттік оқиғалар, мифоантропонимнің семантикасы, осы бейнеге қатысты түрлі ассоциациялар мен коннотациялар арқылы іске асырылады. Қахзақ ертегілеріндегі басқа да концептердің вербалдануы да осындай сипаттар тән.

Қазақ ертегілерінде «адам» концептісі екі типке (түрге) бөлінеді:

1. «ер адам» концептілері;
2. «әйел» концептілері «Ер адам» концептісі тағы өз ара түрлеріне бөлінетінін көрдік, ал «әйел» концептісін шартты түрде «кемпір», «қыз», «батырдың әйелі» т.б. бөлуге болады.

Қазақ ертегілеріндегі басты кейпкерлер мен бейнелердің бірі – ол «кемпір». С.Қондыбайдың көрсетуінше: «Ертегілерездесетін кемпірлер жай ғана «кемпір» деп айтыла салмай, алдына анықтауыш сөз қойылып айтылады, мәселен, «жалмауыз кемпір», «мыстан кемпір», «мәстен кемпір», «масаты кемпір», «жәдігөй кемпір», «жалғыз көзді кемпір», «ққ аяқ кемпір», «ку бас кемпір», «қарға бұтты кемпір» т.б. Мұндай терминологиялық ала – құлалықтың болуы тегіннен – тегін емес, өйткені ертегілік, эпостық, аңыздық кемпірдің бейнесінің бір кейіпкерде тоғысуымен қалыптасқан» [7].

С.Қондыбайдың пікірінше «кемпірлерге» қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің, мәтіндердің мағынасына қарап мен сөз тіркестерінің, мәтіндердің мағынасына қарап осы мифтік бейненің болмысын реконструкциялауға болады. Реконструкциялауға қажетті алдын ала орындалуы тиіс шарттар С.Қондыбайдың пайымдауынша төмендегідей болуы тиіс:

«1.Ертегілер мен жыоларда көрсетілген «кемпір» сөзінің алдына жалғаннатын «жалмауыз», «мыстан» сияқты атаулар мен мифтік кемпір бейнесін жеке-жеке, өз алдарына бөлек қарастыру қажет, өйткені осы анықтауыш ұғымдар (мыстан, жалмауыз, жәдігөй, жеті басты, жалғыз көзді т.б.) – нақты кемпірден басқа да ертегілік кейіпкерлерге қатысты қолданыла береді (мысалы, жалмауыз жезырнақ, жалғыз көзді дәу, жеті басты жез тырнақ, т.б.) яғни бұлар – дербес түсініктер, сондықтан оларды мифтік кемпірдің бейнесін реконструкциялауда негізгі айғақ ретінде қолдануға болмайды. Басқаша айтқанда, анықтауыш атаулар – бір бөлек, кемпір – бір бөлек қарастырылуы қажет.

2.Ертегілік – эпостық кемпірлерге берілетін «жақсы – жаман» деген этикалық бағам – мифтік кемпірдің бейнесін реконструкциялауда маңызды емес, өйткені мифтік бейне – екі ұдайлы, яғни жақсы да, жаман да болуы мүмкін.

3. Ертегілік – эпостық кемпірлерге берілген «ку аяқ кемпір» «ку бас кемпір», «қарға бұтты кемпір», т.б. осы сияқты сипаттық деректерге назар аудару қажет, өйткені олар ежелгі мифтік бейнелерге тән болған атрибуттық рудименттер болып табылады. Тек бұл жерде де сипаттық деректер мен кемпірдің мифтік бейнесі әуелі бөлек – қарастырылуы тиіс.

4.ертегілік (және эпостық) кемпірлер реалды тарихта екі түрлі бейнеден шығуы мүмкін. Біріншісі – нақты этникалық – мәдени ортадағы белгілі бір культтің атқарушысы (әйел абыз). Кейінгі уақыт осындай екі түрлі(бірі – мифтік, бірі-тарихи) бейнесін мидай араластырып жіберген» [7].

«Асанбатыр», «Құланайжарқын», «Майлықараша», «Аққоян», «қараүйрек» ертегілерінде «от сурауға барғанда кемпір қан сорады» сюжеті қайталанатын. Сол типтік сюжеттің бірінде: «Бір қыздың үйінде ошақтағы от сөніп қалады. От іздеп шыққан қыз алыстан көрінген шоқты (жарықты) немесе тік (немесе қисық) көтерілген түтінді көреді де, сол жаққа жүреді. Барса,ол бір үйдің шаңырағынан шыққан түтін немесе есігінінен көрінген от (немесе – кемпірдің көзі) екен. Үй ішінде бір кемпір отырады. Қыз, үйіндегі. Ал кемпір болса, өз кезегінде қызға отты тек саусағынан не тізесінен (балтырынан) қан сорғызса беретінін айтады. Қыз көңіге мәжбүр болады, кемпір болса күнде келіп қыздың қанын сорып тұратын болады» [7].

Қыздың ағасы (немесе ағалары) ертегілерде аяғы жоқ кемпір болып сүреттеледі, сол аяғы жоқ ереке кемпірді ұстап алып өлтірмекші болады, сонда кемпір әлгі кем-тардарды жұтып, қайтадын бұрынғы (аяқ – қолы бүтін) қалпына келтіріп береді.

Қан сорғыш кемпір – оттың иесі болып тұр, ал кемтар еренді жұтып оны қайтадан сау қалпына келтіру функциясы тек Тәңіриелерге тән қасиет. Сондықтан да: «Бұл ертегілік

бейнеден ежелгі «От ана» немесе «Рулық оттың иесі» деген мифтік бейне келтірімін көріп отырмыз», - деп жазады С.Қондыбай.

Ендігі бір ертегілік сюжеттерде кемпірдің бейнесімен іс-әрекеттері сумен байланыстырылады.

«Кемпір бір судың бетінде қып – қызыл өкпе түрінде қалқып жүреді. Пенде оны алмақ болғанда, өкпе кемпірге айналып, пендені қылқындырады. Өз жанын қимаған пенде кемпірге өз баласын беруге көнеді» («Алтын сақа» ертегісі).

«Кемпір ханға бір тал шашы суға ағып кеткен қызды әкеліп бермек болады. Қыз – ерненің келіншегі (не қарындасы). Кемпір осы екеуіне шеше болып, қыздан (келіншектен) ағысының (күйеуінің) жанының қайда екендігін сұрап алады. Жаны – селісерде (қылышта, бәкіде т.б.) оны суға тастаса өледі. Кемпір қызды қайыққа отырғызып алып ханға әкеп береді» («Бай мен баласы», «Үш батыр», «Төлеген мен Назипа», «Көкжан батыр мен айдаһар», «Аламан мен Жоламан», «Ұшар ханның балады» ертегілері).

«Сондай – ақ бұл кемпір – сумен байланысты: суда өкпе басып жүзіп жүреді, балаларды суға тастайды, өзі аяғына тас байлап алғандықтан, суға батып кетеді, ерненің жан қоймасы – семсерді суға салады, қалыңдықты қайыққа мінгізеді, т.т. Осыларға қарап – ақ мифтік кемпір бейнесін реконструкциялауға болады.

Ол – су стихиясымен байланысқан (су немесе су асты, яғни о дүниемен), бала беру мен қалыңдық беру мәселесін реттеп отыратын ежелгі мифтік қатын – тәңіріе. Біз оны «Қал әже» деп отырмыз. Ол – Су ана. Су ана мен От ана, яғни Хал әже мен Ал әже стихиялық тегі (бірі – сумен, бірі – отпен) байланысты болғанына қарамастан, екеуі де о бастағы бір бейнеден – рудың түп – анасы, Ұлы – анадан өрбіп шығып, дамыған мифтік дербес бейнелеріне айналған», - деп есептеді С.Қондыбай [7].

Қазақ ертегілерінде және кейбір эпостарда «Тазша» бейнесі кездеседі. Тазша бейнесі көп қабатты: сол қабаттарда мифтік, этномәдени, тарихи, әлеуметтік мағыналар мен танымдар, деректер сақталған. С.Қондыбайдың байқауынша «таз» тақырыбы, көп қабатты, көп бағытты мифтік комплекс болып табылады. «Таздық» мифологиялық комплекс, іс жүзінде, жалпы түркілік мифологияның көне қабатын немесе жоғарғы сатысын құрап отыр.

Ал енді «тазша» концептісіне қатысты анықтаманы С.Қондыбайдың «Казахская мифология. Краткий словарь» сөздігінен беріп отырмыз: Тазша. Буквально: «плешивый, лысый. Плешивый мальчик (тазша бала), один из распространенных персонажей казахской сказки. Тазша, обычно, объект насмешек или, наоборот, окружающие становятся объектом его насмешек и проделок.

Представляется в виде мальчика или юноши, обладающего хитрым умом и сноровкой, в некоторых вариантах – он обладатель таинственного знания. Он плешивый. В генезисе тазша – образ, связанный с потусторонними силами, является одним из воплощений потустороннего мира.

Само понятие «плешивость», как противопоставление «волосатости», в древнейшем дуалистическом мифе относилось к потустороннему миру, миру мертвых или миру Духа – Предка или духа – Праматеру. Это обстоятельство и наличие форманта «ша» в слове «тазша» дает почву для предположения о древнейшей мифической природе этого образа: по всей видимости в генезисе Тазша – праматерь – созидательница, хозяйка мира предков или мира мертвых – Таз – ажи».

«Тазша» немесе «таз» концептінің өте көне бірден көріне бермейтін, танылуы оңай емес ежелдегі мифтік ақпараты және семантикасы арнайы ғылыми ізденістерден кейін ғана ашылуы «оқылуы» мүмкін. Ол үшін біраз өте көне замандардан қалған этномифологиялық деректерді қарастыру керек.

Мәселен, қазақстандық тарихшы Ю.А.Зуевтың мәліметтеріне қарасақ ежелгі халықтарының біразында «тақырбастылық» болған, яғни белгілі бір ру – тайпаның өкілдері шаштарын тақыр етіп алып тастаған. Геродоттың деректері бойынша жеті рулық (тайпалық) аргиппейлер тақырбас, яғни таз болған. Эфталиттер, яғни ақ күндердің де басында шаш болмаған. «шахмеде» Қабул патшасының – Мехрабтың арғы бабсы Таз болған. Ал енді «Алпамыш пен Барсын – Хылуу» башқұрт ертегісінде Алпамыш таз болған, оның

желкесінде алтын ай таңбасы басылған. Қыпшақтар (половцы) арасында таз» рулары болған, ал қыпшақтардың кейбір тас мүсіндерінің желкесінде қайшы суреттелген; түркмендердің таз тайпасының атабай руындағы таңба – қайшы түрінде болған. Қырғыздың «Манас» эпосында Джакыптың тойына «қыпшақтардан Таз чечен» келген: «Таз» пен «кашка» терминдерінің Ю.А.Зуевтің пікірінше, адамның сыртқы тұрпатына сәйкестігі жоқ, алайда Ай культіне «Ай тәңіріесіне» қатысты туындаған сөздер.

Қазақ ертегілеріндегі ғаламның тілдік бейнесі адам, Кеңістік табиғат, уақыт, заттар концептосфераларынан құралған. Біздің зерттеу жұмысымызда кеңістік пен кейбір концепттердің мифологиялық семантикасын, лингвокогнитивтік сипаттарын қарастырдық.

Қазақ ертегілерінде адамды қоршаған кеңістікті, кеңістіктегі табиғи нысандарды бейнелегенде олардың фактографиялық суреттемесі берілмеген, - кеңістік құрылымының, әлемінің бөлшектері, әлемнің (ғаламның, дүниенің) өзі ежелгі замандардан келе жатқан таным – сенімдердің лингвоментальдық көрсекіштері мен жемісі.

Сондай – ақ қазақ халықтық ертегілеріндегі заттар мен қару бейнелері де күрделі және көлемді лингвокогнитивтік ақпараттарға ие. Көптеген заттардың әсіресе фольклорлық шығармаларындағы суреттелеуінде және де өмірде (тұрмыста, ғұрыптарды) практикалық (утилитарлық) және таңбалық (семиотикалық) функциялары мен семантикалары байқалады.

Мәселен, қамшы – өзінің «қамшылау», «ұру», «сабау» (атты, малды, адамды) функцияларымен қатар семиотикалық (таңбалық) функциялары мен семантикасы бар. Бақсы ойындарында қамшының ритуалдық – ғұрыптық қызметі мен мифтік мәні, мағынасы іске асырылады.

Әдебиет:

- 1.Брутян Г.А. Языковая картина мира // Теория названия : в 4-т/ Под ред. Р.А. Лекторского, Т.И. Ойзермана. – М. : 1991, Т 2-с 25-32.
- 2.Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983-286 с.
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи.-СПб. 1870,ч.3-712с.
4. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (Архивные материалы и публикации) – Алма-Ата: наука, 1972-382с.
- 5.Қазақтың халық творчествосы//Ә.Диваев жинаған материалдар/Алматы: Ғылым, 1989-415б.
- 6.Казахская народная поэзия (Из образцов, собранных и записанных А.А.Диваевым)-Алма-Ата, 1964-256с.
- 7.Көпеев М.Ж./Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері/ 2-т. – Алматы: Ғылым, 1992-39б.

MULTILINGUAL EDUCATION: COGNITIVE DEVELOPMENT AND GLOBAL OPPORTUNITIES

Salybekova Ayana Kurmangazykyzy

3rd-year student,

Mentor: Senior Lecturer Baytenova A.A.

Shymkent University, Shymkent s.

In today's era of globalization, multilingual education has become a necessity. As global integration accelerates, mastering multiple languages opens doors to intellectual and professional growth. In modern education systems, multilingual learning has become a key indicator of quality education. In a multilingual education system, differentiated methods are applied based on the level of language proficiency. For example, young learners acquire a language naturally, whereas cognitive strategies such as association, comparison, and contextualization are more effective for

adults. Additionally, teaching subjects in different languages using the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach enhances students' academic language proficiency. This paper explores the impact of multilingual education on cognitive development and global opportunities. Multilingualism enhances critical thinking, improves cross-cultural communication skills, and provides access to international academic and professional opportunities.

In addition, multilingualism strengthens interpersonal skills by fostering empathy and adaptability. Multilingual individuals are more open to different viewpoints and cultural nuances, making them better communicators and conflict resolvers. Exposure to multiple languages helps individuals understand cultural sensitivities, reducing misunderstandings in professional and personal interactions.

Another effective approach in multilingual education is the immersion method, where students are placed in an environment where they must actively use the target language. This accelerates language acquisition and improves fluency. Moreover, digital learning platforms and AI-driven language tools are transforming multilingual education by offering personalized learning experiences tailored to students' proficiency levels. Research shows that individuals who grow up in multilingual environments tend to develop higher cognitive abilities. The ability to switch between languages enhances brain flexibility, strengthens memory, and improves analytical thinking. Multilingual children can process and analyze information faster and more efficiently. In addition, multilingual individuals often demonstrate stronger creative thinking skills. They are more adept at viewing problems from different perspectives and identifying alternative solutions. Multilingualism also fosters emotional regulation and self-control, essential for personal and professional success. This paper explores the impact of multilingual education on cognitive development and global opportunities. Multilingualism enhances critical thinking, improves cross-cultural communication skills, and provides access to international academic and professional opportunities.

In addition, multilingualism strengthens interpersonal skills by fostering empathy and adaptability. Multilingual individuals are more open to different viewpoints and cultural nuances, making them better communicators and conflict resolvers. Exposure to multiple languages helps individuals understand cultural sensitivities, reducing misunderstandings in professional and personal interactions.

Language is not just a means of communication — it is also a tool for shaping worldview. Multilingualism expands an individual's linguistic consciousness, meaning that each language shapes their thinking system, self-perception, and attitude toward culture. People who speak multiple languages learn to express their thoughts more precisely and comprehensively by comparing different linguistic structures and speech patterns. Speaking multiple languages allows individuals to engage with diverse cultures and ways of thinking, which enhances creative thinking. Furthermore, multilingualism encourages divergent thinking, a key component of creativity. Exposure to different linguistic structures fosters the ability to think outside the box, making multilingual individuals more innovative in both academic and professional settings. Multilingual individuals are more likely to generate innovative ideas and adapt to new environments, making them highly valuable in research and creative fields. Today, access to international education, participation in global projects, and involvement in cultural exchanges are all significantly enhanced by multilingual proficiency. Multilingual individuals can easily enroll in foreign educational programs, attend international conferences, and engage in cross-cultural collaboration.

Multilingualism also offers a competitive edge in the global labor market. Professionals who speak multiple languages are in high demand by international corporations, as they can effectively communicate with partners from different countries and work seamlessly in multicultural teams.

For Kazakhstan, multilingual education is not only a developmental tool but also a strategic necessity for fostering national unity. The country's trilingual policy aims to enhance the intellectual potential of young people and prepare them to thrive in a globalized world. The policy promotes the use of Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication, and English as the language of science, technology, and international relations.

This model equips Kazakhstani youth with the linguistic and cultural competence needed to succeed both at home and abroad. Kazakhstan's trilingual policy may lead to new reforms in the

education system over time. In addition to educational reforms, multilingual policy initiatives can enhance Kazakhstan's global standing by fostering a workforce capable of international collaboration. Strengthening multilingual competencies among students will not only boost national development but also position Kazakhstan as a competitive player in the global economy. Currently, some schools are already teaching natural sciences in English, and in the future, this practice could expand, with trilingual programs being widely implemented in higher education institutions. Additionally, strengthening the status of the state language and promoting its use in academic and business environments will remain a key priority.

In my conclusion, multilingual education is one of the most essential tools for success in the modern world. It fosters intellectual growth, strengthens intercultural understanding, and increases competitiveness in the global labor market. For individuals and nations alike, investing in multilingual education is an investment in a brighter, more prosperous future. As Kazakhstan continues to develop its trilingual policy, it has the potential to cultivate a generation of highly skilled professionals who can thrive both locally and internationally.

References

1. Aitbayeva, A.Z. Multilingual Education: Theory and Practice. – Almaty: Kazakh University Publishing House, 2018.
2. Baker, C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. – Bristol: Multilingual Matters, 2017.
3. Cenoz, J. & Gorter, D. Multilingual Education: Between Language Learning and Translanguaging. – Cambridge University Press, 2015.
4. García, O. & Lin, A. Translanguaging in Bilingual Education. – Springer, 2017.
5. UNESCO. Education in a Multilingual World. – Paris: UNESCO Publishing, 2003.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ТАНЫТУ

Амантурдиева Асем

студент

Шымкет университеті, Шымкент қ.

Kіріспе. Қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы, ағартушысы Абай Құнанбаев – ұлттық руханияттың асқақ тұлғасы. Оның шығармалары – тек әдеби мұра ғана емес, адамзатқа ортақ рухани қазына. Бүгінде ғылым мен технологияның дамуы жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Соның бірі — жасанды интеллект. Абай мұрасын кеңінен насихаттау мен жаһандық деңгейде танытуда жасанды интеллект зор рөл атқара алады. Бұл мақалада Абай Құнанбаевтың шығармашылығын жасанды интеллект арқылы танытудың мүмкіндіктері мен маңызы сөз болады.

Абай мұрасын цифрландыру және жасанды интеллекттің маңызы. Абайдың өлеңдері, қара сөздері, аудармалары – терең философиялық ойға, рухани тазалыққа, адамгершілікке толы. Оны бүгінгі ұрпаққа түсінікті тілде жеткізу үшін заманауи технологиялар қажет. Жасанды интеллект арқылы Абайдың мәтіндерін талдап, оны әртүрлі жас топтарына бейімдеп ұсынуға болады. Мысалы, ChatGPT секілді тілдік модельдер Абайдың шығармаларын түсіндіреді, талдайды, тіпті оқу құралы ретінде ұсынуға көмектеседі.

Сондай-ақ, Абайдың тілдік ерекшеліктерін, метафораларын, философиялық ұғымдарын терең түсіну үшін нейрожүйелер көмегімен мәтіндік талдау жасау – зерттеушілер мен студенттерге таптырмас көмек. Бұл қазақ әдебиетін жаңа деңгейге көтереді.

Жасанды интеллект арқылы интерактивті форматта таныту. Бүгінгі жастар көбіне визуал және интерактивті мазмұнды жақсы қабылдайды. Осы орайда Абайдың өмірі мен шығармашылығын жасанды интеллект көмегімен:

- Аудиокітаптар жасау, дауысты эмоциялық өңдеу арқылы әсерлі жеткізу;

- Абаймен виртуалды сұхбат құру (AI-чатботтар арқылы);
- Абай әлеміне енгуге мүмкіндік беретін AR/VR қосымшалар әзірлеу;
- TikTok, YouTube платформаларында Абайдың нақыл сөздерін бейнежазба түрінде тарату.

Мұның барлығы Абайды тек оқу процесінде ғана емес, күнделікті өмірдің бір бөлшегіне айналдырып, көпшілікке жақындатады.

Абай бейнесін виртуалды кеңістікте жаңғырту. Қазіргі таңда көптеген мәдени тұлғалар виртуалды түрде қайта жасалып, заманауи аудиториямен “қарым-қатынасқа” түсіп жүр. Бұл технологиялар арқылы Абайдың цифрлық бейнесін жасауға да толық мүмкіндік бар:

- Абайдың дауысын синтездеу, сөйтіп қара сөздерін өз дауысымен тыңдату;
- 3D анимациялық кейіпкер ретінде жасап, жастарға TikTok, Instagram, YouTube арқылы ұсыну;
- Оқушылармен диалог құра алатын интерактивті «Абай чат-ботын» дамыту.

Жасанды интеллект – Абайды жаһанға танытудың көпірі. Абай шығармаларын әлемдік деңгейде насихаттау – қазақ мәдениетін танытудың маңызды жолы. Жасанды интеллекттің көмегімен Абайдың шығармалары әлемнің түрлі тілдеріне сапалы аударылып, кең аудиторияға жетуі мүмкін. Сонымен қатар, AI көмегімен Абайдың ойлары мен тұжырымдарын басқа ұлы тұлғалармен салыстырып, философиялық мәнін жаһандық контексте көрсетуге болады.

Абай ойлары мен жасанды интеллекттің философиялық үндестігі. Абайдың шығармаларында терең философиялық ойлар мен адам табиғатына деген сұраныс бар. Оның қара сөздеріндегі ақыл, жүрек, қайрат үйлесімі – бүгінгі жасанды интеллект зерттеушілері үшін де өзекті. Жасанды интеллект этикасы, машиналық шешім қабылдау, адами құндылықтарды сақтау сынды мәселелер – Абай философиясымен үндесіп жатыр.

Мысалы, Абайдың «Толық адам» концепциясын қазіргі заманда AI моделіне адамгершілік қасиеттерді енгізу идеясына ұқсатуға болады. Бұл – техника мен руханият арасындағы алтын көпір.

Қорытынды. Абай Құнанбаев – мәңгілік мұра иесі. Оның идеялары мен шығармашылығын жаңа дәуірдің тілімен — жасанды интеллект арқылы таныту заман талабы. Бұл — тек ұлттық мұраны сақтап қалу ғана емес, оны әлемге паш ету жолындағы үлкен қадам. Жасанды интеллект – Абайды ХХІ ғасыр жастарына жақындатудың, оның рухани биігін жаһандық кеңістікке шығарудың заманауи құралы. Болашақта бұл бағытта жасалатын жұмыстар – Абай ілімінің ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз ететін маңызды арна болмақ.

Әдебиет:

1. Абай Құнанбаев. Қара сөздер. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2005.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым, 1995.
3. Бейсенбайұлы Б. Абай және руханият мәселелері. – Алматы: Білім, 2001.
4. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Раритет, 2006.
5. Аманжолова Д. Абай мұрасын цифрландыру жолдары // «Қазақ әдебиеті» журналы. – 2022, №3. – 45-49-бб.
6. Жұмабек А. Жасанды интеллект және қазақ әдебиетін жаңғырту // «Цифрлық дәуірдегі әдебиет» жинағы. – Нұр-Сұлтан, 2023. – 122-130-бб.
7. OpenAI. Introducing ChatGPT [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://openai.com/blog/chatgpt>
8. Оразбек Ж. Абай философиясы және цифрлық мәдениет // «Ұлт болмысы» журналы. – 2021. – №2. – 35-38-бб.
9. DigitalHuman.kz. Абайды 3D форматта таныту жобасы туралы [Интернет мақала]. – 2024. – Қолжетімді: <https://digitalhuman.kz/abai>

LEARNING ENGLISH: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF LEARNING BY YOUR OWN

Ergashova Risola Khikmatovna

1st year student,

Mentor: Senior Lecturer Baytenova A.A.

Shymkent university, Shymkent s.

The Advantages of Learning English on Your Own

1. Flexibility and Personalization

One of the greatest benefits of self-study is flexibility. When you learn on your own, you decide when, where, and how you study. This means you can adjust your schedule to fit work, family commitments, or other personal interests. You also have the freedom to choose resources that match your learning style—whether that's watching videos, reading articles, or using language apps. Many self-learners enjoy the personalized approach that lets them focus on topics that spark their curiosity, keeping motivation high.

2. Cost-Effectiveness

Self-study is generally more affordable than formal classes. Without the need for a tutor or classroom setting, you can access free or low-cost resources online—from podcasts and YouTube channels to language apps and digital libraries. This approach is ideal if you're on a tight budget or prefer to invest in quality learning materials rather than paying for scheduled lessons.

3. Self-Paced Learning

In a traditional classroom, you may feel held back by a fixed curriculum that moves at a standard pace. Self-study lets you progress as quickly or as slowly as you need, ensuring that you master each topic before moving on. This control over your learning process can lead to a deeper understanding of the language and greater retention of vocabulary and grammar.

4. Development of Independent Learning Skills

Learning by yourself fosters important life skills such as self-discipline, time management, and problem-solving. As you plan your study schedule, choose your resources, and track your progress, you become an active participant in your own education. This sense of ownership and autonomy can boost your confidence and prepare you for future challenges, both academically and professionally.

The Disadvantages of Learning English Alone

1. Limited Speaking Practice

One of the most common challenges of self-study is the lack of real-time speaking practice. Language is inherently social, and without interaction, it can be difficult to improve your pronunciation, fluency, and conversational skills. While digital tools and language exchange apps can help, they often cannot fully replicate the dynamic feedback of face-to-face conversation with a native speaker.

2. Reduced Immediate Feedback

In a classroom, teachers can provide immediate correction and support when you make mistakes. When learning on your own, you might not notice errors in pronunciation, grammar, or usage as quickly, which can lead to the fossilization of incorrect language habits. Self-learners must be proactive about seeking out feedback through online forums, language exchange partners, or by recording themselves and self-assessing.

3. Risk of Isolation and Lack of Motivation

Studying alone can sometimes feel lonely, and without the structure of a class or the support of peers, it's easy to become demotivated. The absence of regular interaction may also hinder your ability to practice active listening and spontaneous conversation—key components of effective language acquisition. Establishing a regular study routine and setting measurable goals can help counteract these issues, but the need for self-discipline is paramount.

4. Overwhelm and Procrastination

With a vast array of resources available online, choosing the right materials and sticking to a study plan can be overwhelming. Without external deadlines or the accountability that comes with

classroom learning, procrastination is a common pitfall among self-studiers. Creating a structured schedule and possibly partnering with a language buddy for periodic check-ins can help keep you on track.

Tips for Successful Self-Study in English

1. Set Clear Goals: Define why you want to learn English—whether for travel, work, or personal enrichment—and set specific, measurable milestones.
2. Curate Your Resources: Choose quality materials that match your interests and learning style. Combine textbooks, online courses, videos, and podcasts for a well-rounded approach.
3. Practice Speaking Regularly: Use language exchange websites, conversation clubs, or even apps with AI tutors to practice speaking and get real-time feedback. Also self-talk is the most powerful web. You can talk with yourself 24/7 as much as you want.
4. Join Online Communities: Participate in forums or social media groups where you can share your progress, ask questions, and interact with fellow learners.
5. Monitor Your Progress: Keep a journal or use digital tools to track improvements and adjust your study plan as needed.

Conclusion. Learning English by yourself is a journey of self-discovery and discipline. It offers flexibility, affordability, and the opportunity to build independent learning skills. However, the absence of structured speaking practice and immediate feedback can be challenging. By recognizing these advantages and disadvantages, you can adopt strategies to maximize your learning potential—ensuring that self-study becomes a rewarding pathway to mastering English.

Whether you're starting from scratch or looking to refine your skills, self-directed learning empowers you to take control of your education and tailor your experience to fit your life.

References:

- 1.Wikipedia. (2024). Online School - Advantages and Disadvantages of Online Education. Retrieved from Wikipedia.
2. The Wake – Advantages and Disadvantages of Learning a Language by Yourself
https://thewake.ru/preimushhestva-i-nedostatki-samostoyatel'nogo-izucheniya-yazika/?utm_source=
3. Engcastle – Is it Possible to Learn English on Your Own?
https://engcastle.com/is-it-possible-to-learn-english-on-your-own/?utm_source=
- 4.LinkedIn – Self-study of a Foreign Language: Pros and Cons
https://www.linkedin.com/pulse/self-study-foreign-language-pros-cons-daniel-shnaider/?utm_source=
- 5.Leonardo English – How To Learn English On Your Own: Guide for Independent Learners
https://www.leonardoenglish.com/blog/learn-english-on-your-own?utm_source=
- 6.AiyshaHelit – Self Study English: Is it really POSSIBLE?
<https://aiyshahelit.wordpress.com/2014/11/18/self-study-english-is-it-really-possible/>

DILSEL GİRİŞİM VE ONU AŞMA YOLLARI

Zhubanova Diana

студент

Shymkent university, Shymkent s.

Özet. Bu makalede dilsel girişim kavramı, türleri ve ortaya çıkma nedenleri ele alınmaktadır. Dilsel girişim, bireyin ana dili veya daha önce öğrendiği dillerin yeni öğrenmekte olduğu dile etkisi olup, fonetik, morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal düzeylerde görülebilir. Makalede girişimin temel nedenleri belirlenmiş ve bunun üstesinden gelmenin etkili yolları sunulmuştur. Dili aktif olarak kullanmak, dilbilgisini derinlemesine öğrenmek, doğru telaffuza önem vermek ve günlük pratik yapmak, girişimi azaltmaya yardımcı olan önemli faktörler olarak ele alınmaktadır. Araştırma sonuçları, dil öğrenenler için faydalı bir yöntemsel temel sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilsel girişim, çok dillilik, fonetik girişim, morfolojik girişim, sözdizimsel girişim, anlamsal girişim, dil öğrenme, dil ortamı, dilbilgisel hatalar, fonetik hatalar, dilsel etki, yabancı dil öğrenme, dilsel hatalar, ana dil etkisi, ikinci dil edinimi.

Dilsel girişim ve onu aşma yolları. Günümüz küreselleşme süreci ve uluslararası ilişkilerin gelişimi, çok dilliliği önemli bir olgu haline getirmiştir. Çok dillilik, bireylerin iletişim becerilerini artırsa da, bazı zorlukları da beraberinde getirir. Bu zorluklardan biri de dilsel girişimdir.

Dilsel girişim, bireyin ana dili veya daha önce öğrendiği dillerin, yeni öğrendiği dile etkisi olarak tanımlanır. Bu durum, fonetik, morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal seviyelerde kendini gösterebilir. Girişim nedeniyle konuşma sırasında dilbilgisel, sesbilimsel ve anlamsal hatalar ortaya çıkabilir.

Bu makalede, dilsel girişimin türleri, ortaya çıkış nedenleri ve onu aşma yolları ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca, girişimi önlemek için etkili öğrenme yöntemleri ve dil eğitiminin önemi tartışılmaktadır.

1. DİLSEL GİRİŞİM KAVRAMI VE TÜRLERİ

1.1. Dilsel Girişim Nedir?

Dilsel girişim, dil öğrenen bireyin ana dilinin veya daha önce öğrendiği dillerin yeni öğrendiği dilin yapısına, telaffuzuna ve anlamına etkide bulunmasıdır. Bu olgu, özellikle iki veya daha fazla dili öğrenen bireyler arasında yaygın olarak görülmektedir.

1.2. Dilsel Girişimin Başlıca Türleri

Dilsel girişim birkaç düzeyde ortaya çıkabilir:

1. Fonetik girişim

- Ana dilin ses sisteminin yeni öğrenilen dilin telaffuzuna etkisi.
- Örneğin, Kazakça'da vurgunun her zaman son heceye düşmesi, ancak İngilizce'de vurgunun değişken olması. Kazakça konuşan bireylerin İngilizce kelimeleri yanlış vurguyla telaffuz etmesi bu tür bir girişime örnektir.

2. Morfolojik girişim

- Ana dildeki eklerin veya kelime türetme sisteminin yanlış kullanılması.
- Örneğin, Kazakça'da çoğul anlam "-lar/-ler" ekiyle yapılırken, İngilizce'de düzensiz çoğul formlar bulunur ("childs" yerine "children" gibi yanlış kullanımlar görülebilir).

3. Sözdizimsel girişim

- Ana dilin cümle yapısının, öğrenilen dilde yanlış şekilde uygulanması.
- Örneğin, Kazakça'da sözcük sırası esnekken, İngilizce ve Rusça'da kelime sırası daha katıdır. "Мен дүкенге бардым." cümlesini doğrudan "To the store I went" şeklinde çevirmek hatalı olur.

4. Anlamsal girişim

- Kelimelerin yanlış çevrilmesi veya yeni dilde yanlış bağlamda kullanılması.
- Örneğin, Kazakça'daki "Мен тоңдым." ifadesinin İngilizce'de "I am frozen." şeklinde yanlış çevrilmesi. Doğru kullanım "I am cold." olacaktır.

2. DİLSEL GİRİŞİMİN NEDENLERİ

Dilsel girişim çeşitli nedenlerden kaynaklanır:

1. Ana dilin etkisi

- Birey, ana dilini iyi bildiği için yeni dili öğrenirken onu ana diliyle karşılaştırma eğilimindedir. Bu, girişimin en temel nedenlerinden biridir.

2. Yabancı dili öğrenme seviyesinin düşük olması

- Eğer kişi yeni dili başlangıç seviyesinde öğreniyorsa, ana dilin etkisi daha güçlü hissedilir.

3. Dil ortamının eksikliği

- Yeni öğrenilen dilde konuşma fırsatlarının az olması, dilin yeterince iyi öğrenilememesine ve girişimin artmasına neden olabilir.

4. Diller arasındaki yapısal farklılıklar

- Bazı diller arasında yapısal benzerlikler azdır. Bu nedenle, kişi yeni dilin kurallarını öğrenirken kendi ana dilinin yapısına güvenerek hatalı kullanımlara yol açabilir.

3. DİLSEL GİRİŞİMİ AŞMA YOLLARI

Dilsel girişimi azaltmak ve yeni dili doğru öğrenmek için aşağıdaki yöntemler önerilir:

1. Dili aktif olarak kullanmak
• Yeni dilde mümkün olduğunca çok dinleme, okuma, yazma ve konuşma pratiği yapmak gerekir.

2. Doğru telaffuz için pratik yapmak
• Fonetik ve dilbilgisel açıdan doğru konuşma alışkanlıkları geliştirmek için özel alıştırmalar yapılmalıdır.

3. Dil ortamına dahil olmak
• Yeni dili öğrenmek için o dilin konuşulduğu ortamda bulunmak önemlidir. Örneğin, o dili konuşan insanlarla iletişim kurmak.

4. Dilbilgisini iyi öğrenmek
• Yeni öğrenilen dilin gramer kurallarını detaylı bir şekilde öğrenmek gereklidir.

5. Günlük pratik yapmak
• Yeni dili her gün kullanmak gerekir. Yazma, konuşma ve dinleme becerilerini sürekli geliştirmek girişimi azaltmada etkili olacaktır.

Dil öğrenenler dilsel müdahaleyi aşmak için şu yöntemleri uygulayabilir:

1. Karşılaştırmalı analiz yapmak – ana dil ile öğrenilen dilin benzerliklerini ve farklılıklarını incelemek.

2. Dil ortamına dalmak (immersiyon) – yeni dilde düşünme alışkanlığı kazanmak için o dildeki içerikleri (filmler, kitaplar, podcastler) tüketmek.

3. Kendi dil hatalarını analiz etmek – konuşmada müdahaleden kaynaklanan hataları belirleyip sistematik olarak düzeltmek.

4. Dili doğal yollarla öğrenmek – çeviri yapmaktan çok anlamaya odaklanmak (örneğin, çocukların dil öğrenme yöntemlerine benzer yöntemleri kullanmak).

Dilsel Müdahale ve Onu Aşma Yolları

1. Dilsel Müdahalenin Ek Türleri

Yukarıda belirtilen fonetik, morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal müdahalenin yanı sıra, dilsel müdahalenin birkaç türü daha vardır:

• Leksik müdahale – bir dildeki kelimelerin mekanik olarak başka bir dile aktarılması veya anlamının değiştirilerek kullanılması.

Örneğin, Kazakçada “магазин” kelimesi Rusçadan geçmiştir, ancak İngilizcedeki “magazine” kelimesi “market” değil, “dergi” anlamına gelir.

• Üslup müdahalesi – konuşurken bir dile özgü üslup özelliklerinin başka bir dile aktarılması.

Örneğin, Kazakçada nezaket ifadesi olarak çoğul “sizder” kullanılır, ancak İngilizcede bu zorunlu değildir.

• Pragmatik müdahale – bir dildeki iletişim normlarının ve kültürel alışkanlıkların başka bir dilde kullanılması.

Örneğin, Kazakçada insanlar konuşmaya selamlaşma ve hal hatır sorma ile başlar, ancak İngilizcede iş görüşmelerinde bu her zaman gerekli değildir.

2. Dilsel Müdahaleyi Araştıran Bilim İnsanları

Dilsel müdahale konusu birçok dilbilimci tarafından incelenmiştir. Bunlar arasında:

• Uriel Weinreich – “Languages in Contact” (1953) adlı eserinde dilsel müdahale konusunu sistematik olarak ele almıştır.

• Terence Odlin – “Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning” (1989) kitabında dilsel müdahalenin mekanizmasını açıklamıştır.

• Stephen Krashen – ikinci dil edinimi teorileriyle dilsel müdahalenin nedenlerini ve nasıl azaltılabileceğini incelemiştir.

3. Müdahalenin Olumlu ve Olumsuz Yönleri

Dilsel müdahale genellikle bir engel olarak görülse de bazı olumlu yönleri de vardır:

• Olumlu yönleri:

• Bazı kelime ve yapıları daha kolay öğrenmeye yardımcı olabilir.

• Benzer diller arasında geçiş yapma yeteneğini geliştirebilir (örneğin, Kazakça ve Türkçe gibi dillerde).

• Olumsuz yönleri:

- Yanlış cümle yapılarına ve çeviri hatalarına neden olabilir.
- Yeni öğrenilen dilin doğal vurgusunu ve yapısını bozabilir.

SONUÇ. Dilsel müdahale, çok dillilik çağında karşılaşılan ve dil öğrenme sürecinin doğal bir parçası olan karmaşık bir sorundur. Hem ana dilin hem de daha önce öğrenilen diğer dillerin etkisiyle, yeni öğrenilen dilin fonetik, morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal yapısında hatalar meydana gelebilir. Bu durum, yanlış telaffuzlar, hatalı kelime kullanımları, cümle yapılarına yönelik hatalar ve hatta iletişim kültürü farklılıklarından kaynaklanan sorunlar şeklinde kendini gösterebilir.

Araştırmacıların ve dilbilimcilerin çalışmalarına göre, dilsel müdahale yalnızca olumsuz etkiler yaratmakla kalmaz, aynı zamanda benzer dil yapılarının avantajıyla bazı durumlarda öğrenmeyi kolaylaştırabilir. Fakat temel problem, bireyin ana dilindeki yapıların, yeni dilin doğal akışını bozmasıdır.

Bu sorunun üstesinden gelmek için, dil öğrenenlerin bilinçli bir çaba göstererek karşılaştırmalı analiz yapmaları, yeni dil ortamına immersiyon yöntemiyle dalmaları ve kendi hatalarını düzenli olarak gözden geçirmeleri gerekmektedir. Doğru telaffuz ve dilbilgisine odaklanmak, günlük pratikle desteklenirse, dilsel müdahalenin etkisi önemli ölçüde azaltılabilir.

Sonuç olarak, dilsel müdahale, doğru yöntemler ve sürekli uygulamayla aşılabılır; bu da yeni dili daha doğru ve akıcı bir şekilde öğrenmeye olanak tanır.

Kaynakça

1. Ellis, R. (1997). Second Language Acquisition. Oxford University Press.
2. Odlin, T. (1989). Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning. Cambridge University Press.
3. Weinreich, U. (1953). Languages in Contact. Mouton.
4. Gass, S., & Selinker, L. (2001). Second Language Acquisition: An Introductory Course. Lawrence Erlbaum Associates.
5. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.

КАЗАХСКАЯ МИФОЛОГИЯ: СИМВОЛИКА И ЗНАЧЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИМЕН

Кайнарбекова Мукаррама Алимардановна
студентка группы РЯ-123

Науч.руков.: Керимбаева Динара Есенгельдыевна
Магистр, старший преподаватель
Шымкентский университет, г.Шымкент

Казахская мифология представляет собой важный источник многовекового традиционного мировоззрения казахского народа и искусства слова. Как отметил известный мифолог-исследователь Серикбол Кондыбай, миф — это не просто вымышленная история, а отражение реальности народного мира и его духовного опыта [1, с. 25]. Мифы, как проявления мифологического сознания, сохранили в себе элементы историко-духовного наследия, которые продолжают оказывать влияние на современное восприятие культуры и идентичности казахского народа.

Мифы как культурное наследие. Несмотря на то, что мифы являются результатом определенной эпохи, они продолжают существовать в устной литературе и фольклоре. Ш. Ибраев подчеркивает, что мифы и мифические легенды, дошедшие до нас, представляют собой лишь часть богатого наследия, которое осталось несобранным и забытым [2, с. 3]. Академик С. Каскабасов выделяет казахские мифы как жанр легендарной народной прозы, объясняющий происхождение различных явлений и объектов мира, включая сотворение неба и земли, а также возникновение человечества и животных [3, с. 65].

Казахские мифы часто содержат элементы морального и этического воспитания, передавая важные жизненные уроки через образы и символы. Например, мифы о животных, таких как волк или орел, могут символизировать силу, мудрость и свободу, в то время как мифы о героях отражают идеалы мужества и справедливости.

Изучение казахской мифологии. Казахская мифология была изучена с языковой и познавательной точки зрения, однако остается много неразгаданных аспектов. Наиболее значительным трудом в этой области является четырехтомное исследование Серикбола Кондыбая «Аргиказакская мифология» (1968-2004). В этом исследовании автор ставит перед собой цель реконструировать аргиказакскую мифологию, выявляя механизмы и взаимосвязи, которые можно считать «мифическими» в контексте казахской культуры [1, с. 13-14].

С. Кондыбай утверждает, что миф — это «технический язык», в котором хранится информация о познании и истине древности. Он подчеркивает необходимость создания «мифико-лингвистической научно-исследовательской школы», способной систематизировать и интерпретировать мифологическую информацию [1, с. 29].

С. Кондыбай считает, что «миф — это «технический язык», в котором хранится информация о познании, истине древности, этот язык передается по наследству, то есть это восьмиугольный, один таинственный артефакт» [1, с. 30]. «В ходе ознакомления с другими отраслевыми (культурология, искусствоведение, история и др.) трудами, в которых рассматриваются мифические вопросы и мифический аспект различной направленности, различного уровня методологии, различных тематик, по словам С. Кондыбая, для раскрытия хранящейся в мифе жемчужной информации надо создать «мифико – лингвистическую научно-исследовательскую школу», способную свести все к одному уравнению, к одной линии, к одной систематической строгости, к общему измерению..."[1, с. 29].

Таким образом, казахская мифология и мифологические имена представляют собой богатое этнокультурное наследие, которое требует дальнейшего изучения. Этнолингвистическое и лингвокультурологическое исследование мифоагиоантропонимов в казахском языке может значительно обогатить наше понимание культурной идентичности и традиционного мировоззрения казахского народа.

Литература:

1. Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. –Алматы: Дайк-Пресс, 2001-168с.
2. Әуезов М., Ысмайылов Е. Қазақ ертегілері. –кіт.: Қазақ ертегілері. 3 томдық. –Алматы, 1957, 1-т.
3. Қондыбай Серікбол. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. –Алматы: «Үш қиян», 2003-592б.

THE FUTURE OF MULTILINGUAL EDUCATION: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Koshantaeva Rozoy
students

Shymkent university, Shymkent s.

The Future of Multilingual Education: Opportunities and Challenges. Multilingual education refers to a system where students learn and use more than one language in their academic journey. This can be done through bilingual programs, immersion programs, or multilingual curricula. In today's globalized world, multilingual education is more important than ever. It enhances cognitive abilities, opens career opportunities, and promotes cultural understanding. Moreover, it prepares individuals to engage in international communication and compete in the global job market.

However, multilingual education also presents challenges, such as maintaining language balance, ensuring equal access to quality education, and addressing the shortage of qualified teachers [1].

Opportunities in Multilingual Education: Multilingual education provides numerous advantages for individuals, societies, and global economies. It enhances cognitive skills, expands career prospects, and fosters cultural awareness. Here are some key opportunities in multilingual education:

1. Expansion of Bilingual and Trilingual Programs

Many countries are adopting bilingual and multilingual curricula to improve students' language proficiency.

Schools are integrating multiple languages into their education systems to enhance global communication skills.

2. Integration of AI and Digital Learning Tools

Artificial intelligence (AI) and online platforms make language learning more accessible and interactive.

Applications like Duolingo, Google Translate, and AI-based chatbots assist learners in acquiring new languages efficiently.

3. Early Childhood Language Learning Benefits

Studies show that children who learn multiple languages from an early age develop stronger cognitive and problem-solving skills.

Multilingualism in early education enhances brain plasticity and long-term memory.

4. Hybrid Learning Models (Online & Offline Education)

The combination of traditional classroom learning with online resources allows for flexible and personalized education.

E-learning platforms enable students to learn at their own pace, making language education more efficient.

5. Increased Job Market Opportunities

Multilingual individuals have a competitive advantage in the global job market.

International companies seek employees with proficiency in multiple languages to expand their global reach.

Multilingual education is more than just learning languages—it is a gateway to cognitive development, career success, and cultural understanding. With technological advancements and educational innovations, multilingualism will continue to shape the future of global communication [2].

Challenges in Multilingual Education.

1. Learning multiple languages may cause a shift in dominance, leading to a weaker grasp of one language.

2. Equal Access to Quality Education

Not all schools have equal resources for multilingual programs, creating disparities between urban and rural areas.

3. Shortage of Qualified Teachers

There is a limited number of teachers proficient in multiple languages, affecting the quality of education.

4. Cultural and Identity Concerns

Some fear that multilingual education may weaken cultural identity or cause a loss of native language skills.

5. Cognitive Overload

Learning multiple languages at once may lead to stress or decreased motivation if not managed properly.

Strategies to Overcome Challenges (Ways to Address the Difficulties in Multilingual Education)

Multilingual education brings significant benefits, but it also comes with challenges. To ensure its success, educators, policymakers, and communities must implement effective strategies. Below are five key approaches to overcoming these challenges[3].

Five Key Strategies to Overcome Challenges in Multilingual Education

1. Balanced Language Policies

One of the major challenges in multilingual education is maintaining language balance. To address this, schools and policymakers should implement structured language policies that ensure equal attention to all languages in the curriculum. This includes setting clear guidelines on language instruction time, assessments, and integration into different subjects.

2. Increased Investment in Multilingual Education

Many schools, especially in rural areas, lack the necessary resources to implement multilingual education effectively. Governments and organizations should allocate more funding to support teacher training, educational materials, and technological tools. Investment in digital learning platforms can also help make multilingual education more accessible.

3. Teacher Training and Professional Development

A shortage of qualified multilingual educators is a significant issue. To overcome this, universities and training institutions should offer specialized programs to equip teachers with multilingual teaching methodologies. Continuous professional development programs and workshops can further enhance their skills in managing multilingual classrooms.

4. Promoting Cultural Awareness and Inclusivity

Multilingual education should not only focus on language learning but also on preserving cultural identity. Schools can integrate cultural studies into the curriculum, encourage students to share their linguistic heritage, and organize multicultural events. This fosters a sense of belonging and appreciation for diverse cultures.

5. Managing Cognitive Load with Effective Teaching Methods

Learning multiple languages simultaneously can be overwhelming for students. Teachers should incorporate engaging, interactive, and differentiated instructional methods to reduce cognitive overload. Strategies such as visual aids, gamification, and collaborative learning can make multilingual education more effective and enjoyable.

Strategies to Overcome Challenges in Multilingual Education

1. Balanced Language Policies – Ensuring fair representation and support for all languages in education.

2. Increased Investment in Multilingual Education – Providing sufficient funding for materials, training, and programs.

3. Enhancing Teacher Training Programs – Equipping teachers with multilingual teaching skills and strategies.

4. Promoting Cultural Awareness & Inclusion – Encouraging intercultural communication and understanding.

5. Implementing Effective Teaching Methods – Adopting interactive and research-based multilingual

Case Studies of Successful Multilingual Education Systems

Finland. The education system supports bilingual and multilingual learning from an early age. Students can choose between Finnish, Swedish, English, and other languages as part of their curriculum. The country emphasizes equal access to high-quality education for all linguistic groups.

Canada. Canada follows a bilingual education policy with English and French as official languages. French immersion programs are highly popular, allowing students to become fluent in both languages. Multilingual education promotes cultural diversity and social integration.

Kazakhstan. Kazakhstan has implemented a trilingual education policy, where students learn Kazakh, Russian, and English. The government promotes English as a global language for science and business. The trilingual policy aims to prepare students for international opportunities.

Future Trends in Multilingual Education. Artificial Intelligence & Language Learning. AI-powered tools (like chatbots and virtual tutors) enhance language acquisition and personalized learning. Machine translation and speech recognition improve multilingual communication.

Immersive Learning Technologies (VR & AR). Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) create real-life language immersion experiences. These technologies help students practice natural conversations in different languages.

Gamification & Language Apps. Platforms like Duolingo, Memrise, and Babbel make language learning interactive and engaging. Gamified learning boosts motivation and retention. Multilingual Education Policies & Reforms. Many countries are introducing trilingual and multilingual education systems. Governments support linguistic diversity to improve global communication skills[4].

Conclusion. Multilingual education is an essential aspect of modern learning, providing students with cognitive, academic, and career advantages. It enhances critical thinking, problem-solving skills, and cultural awareness, making individuals more adaptable in a globalized world. Countries like Finland, Canada, and Kazakhstan have successfully implemented multilingual education policies, proving its effectiveness.

However, despite its benefits, multilingual education faces challenges such as language imbalance, lack of qualified teachers, and insufficient resources. Overcoming these barriers requires a structured approach that includes policy reforms, teacher training, and technology integration.

To ensure the success of multilingual education, we must focus on sustainable solutions that provide equal access to quality education for all students, regardless of their location or socioeconomic background.

Recommendations.

1. Strengthening Multilingual Education Policies

Governments and educational institutions should develop clear policies that support multilingual education. This includes creating bilingual and trilingual programs that promote equal access to all languages.

2. Investing in Teacher Training and Development

The availability of qualified multilingual educators is crucial for the success of language programs. Training teachers in modern language teaching methodologies, such as Content and Language Integrated Learning (CLIL) and task-based language teaching, will enhance the quality of instruction.

3. Utilizing Technology to Enhance Language Learning

The integration of Artificial Intelligence (AI), Virtual Reality (VR), and Gamification in language learning makes multilingual education more effective and engaging. Schools should incorporate language learning apps, online platforms, and digital resources to support students.

4. Encouraging Cultural Exchange Programs

Language is deeply connected to culture. Schools and universities should introduce cultural immersion programs, student exchange initiatives, and international collaborations to enhance multilingual education.

5. Promoting Lifelong Language Learning

Multilingual education should not end with school. Governments and institutions should encourage continuous language learning through adult education programs, corporate training, and online courses to help individuals maintain and develop their multilingual skills.

Multilingual education is not just about learning languages—it is about building a more connected, inclusive, and globally competitive society. By addressing challenges through policy improvements, teacher development, and technological innovations, we can create an equitable, high-quality multilingual education system for future generations.

References

1. Baker, C. (2011). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism (5th ed.). Multilingual Matters.

2. Cummins, J. (2008). Bilingual Children's Mother Tongue: Why Is It Important for Education? UNESCO.
3. Cenoz, J., & Gorter, D. (2015). Multilingual Education: Between Language Learning and Translanguaging. Cambridge University Press.
6. May, S. (2017). "Bilingual Education: What the Research Tells Us". Journal of Multilingual and Multicultural Development, 38(7), 575–588.
4. The British Council (2019). English as a Global Language: Impacts on Multilingual Education. Retrieved from www.britishcouncil.org

ДЕФОРМАЦИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И СМИ

Д.Хабибова

студент

Шымкентский университет, г.Шымкент

Введение: Современное общество характеризуется стремительным развитием информационных технологий и расширением влияния социальных сетей и СМИ. Студенчество, как наиболее активная и восприимчивая часть населения, подвергается интенсивному воздействию этих факторов. Формирование культуры речи студентов, отражающие их образовательный уровень и социальную зрелость, становится особенно актуальной проблемой в условиях повсеместного использования цифровых коммуникаций. Целью данной статьи является анализ влияния социальных сетей и СМИ на деформацию культуры речи студентов.

1. Теоретические основы и методология исследования:

2. 1. Понятие культуры речи. Культура речи рассматривается как комплекс знаний, умений и навыков, обеспечивающих эффективное и правильное использование языка в различных коммуникативных ситуациях. Она включает в себя соблюдение литературных норм (орфографических, пунктуационных, лексических, грамматических, стилистических), владение богатством языка, способность к адекватному выражению мыслей и чувств.

3. 2. Влияние социальных сетей и СМИ на язык. Социальные сети и СМИ оказывают значительное влияние на формирование общественного мнения, культуры общения и, конечно языка. Их воздействие проявляется в нескольких ключевых аспектах: 1. Изменение лексики и появление неологизмов: 2. Социальные сети и СМИ способствуют быстрому распространению новых слов и выражений. Например, появились такие термины, как "хайп", "фейк", "краш", "шейминг", "зумер" и другие.

Деформация культуры речи студентов под воздействием социальных сетей и СМИ

Влияние социальных сетей и СМИ на культуру речи студентов – это сложная и многогранная проблема, требующая серьезного внимания. С одной стороны, они предоставляют широкие возможности для коммуникации и получения информации. С другой, их некритическое потребление может привести к деформации языка, снижению грамотности и обеднению словарного запаса.

Вот основные аспекты деформации культуры речи студентов под воздействием социальных сетей и СМИ:

1. Снижение грамотности и упрощение языка:

Использование сокращений и аббревиатур: Стремление к краткости в социальных сетях приводит к частому использованию аббревиатур ("ИМХО", "LOL", "ОК"), сокращений ("щас", "типа"), и смайликов. Это входит в привычку и переносится в письменную речь, снижая грамотность и умение выражать мысли развернуто и точно.

Ошибки и опечатки: Быстрый темп общения в интернете не способствует внимательности. Ошибки и опечатки становятся нормой, а автоматическая проверка правописания не всегда помогает. Это ведет к снижению общей грамотности.

Упрощенный синтаксис и лексика: Под влиянием разговорного стиля социальных сетей, студенты часто используют простые предложения, примитивную лексику и жаргонные слова, даже в формальной письменной речи.

2. Обеднение словарного запаса и снижение выразительности:

Использование шаблонов и клише: Социальные сети и СМИ часто предлагают готовые шаблоны для выражения мыслей, которые ограничивают творческий потенциал и обедняют речь.

Увлечение англицизмами и заимствованиями: Влияние англоязычной культуры приводит к чрезмерному использованию англицизмов, часто неоправданному, что засоряет язык и мешает пониманию.

Ограничение выбора слов и выражений: Студенты, проводящие много времени в социальных сетях, часто привыкают к ограниченному набору слов и выражений, используемых в интернет-общении, и теряют способность выражать свои мысли разнообразно и точно.

3. Распространение жаргона и сленга:

Жаргон как средство идентификации: В молодежных сообществах в социальных сетях часто используется жаргон, который служит средством идентификации и обособления. Однако, его неуместное использование в формальной речи может быть неприемлемым и демонстрировать низкий уровень культуры.

Агрессивные и оскорбительные выражения: Анонимность и безнаказанность в интернете способствуют распространению агрессивных и оскорбительных выражений, что негативно влияет на культуру общения и может приводить к конфликтам.

4. Влияние СМИ:

Искажение языка в СМИ: Не всегда журналисты и редакторы СМИ используют литературный язык, что может приводить к распространению ошибок и неправильных выражений.

Манипулирование языком: СМИ могут использовать язык для манипулирования аудиторией, создания определенных настроений и формирования общественного мнения, что может негативно влиять на критическое мышление и способность анализировать информацию.

Культивирование негативных стереотипов: Некоторые СМИ могут использовать язык для культивирования негативных стереотипов и предрассудков, что негативно влияет на толерантность и культуру общения.

Последствия деформации культуры речи:

Снижение конкурентоспособности выпускников: Недостаточная грамотность и неразвитая речь могут затруднить трудоустройство и профессиональный рост.

Проблемы в межличностном общении: Неумение выражать свои мысли ясно и точно может приводить к недопониманиям и конфликтам.

Снижение интеллектуального уровня: Обеднение словарного запаса и упрощение речи ограничивают возможности для развития мышления и аналитических способностей.

Утрата культурной идентичности: Чрезмерное увлечение заимствованиями и жаргоном может приводить к утрате культурной идентичности и пренебрежению родным языком.

Что можно сделать для решения проблемы:

Повышение грамотности: Усиление преподавания русского языка и литературы в школах и вузах.

Развитие критического мышления: Обучение студентов анализу информации и критической оценке контента, потребляемого из социальных сетей и СМИ.

Культивирование культуры речи: Проведение мероприятий, направленных на популяризацию русского языка и литературы, а также на повышение культуры общения в интернете.

Самообразование: Чтение книг, просмотр качественных фильмов и передач, а также общение с образованными людьми.

Ответственное использование социальных сетей и СМИ: Осознанный выбор контента, ограничение времени, проводимого в социальных сетях, и критическая оценка информации.

В заключение, деформация культуры речи студентов под воздействием социальных сетей и СМИ – это серьезная проблема, требующая комплексного подхода. Важно осознавать негативные последствия этого влияния и принимать меры для сохранения и развития родного языка. Необходимо формировать у студентов навыки критического мышления, культуру речи и ответственное отношение к языку.

Важно отметить, что влияние социальных сетей и СМИ на культуру речи не является абсолютно негативным. Они могут служить платформой для обучения, обмена знаниями и расширения кругозора. Главное – подходить к потреблению контента осознанно и критически. Развитие медиаграмотности становится ключевым навыком в современном мире.

В университетах необходимо создавать благоприятную среду для развития культуры речи. Это могут быть дискуссионные клубы, литературные кружки, мастер-классы по риторике и культуре речи. Важно вовлекать студентов в активную работу над языком, стимулировать их к чтению и письму.

Нельзя недооценивать роль семьи в формировании культуры речи. Родители должны прививать детям любовь к чтению, обсуждать с ними прочитанное и увиденное, поощрять их к выражению своих мыслей и чувств.

Только совместными усилиями семьи, школы, вуза и общества можно преодолеть негативные тенденции и сохранить богатство и выразительность русского языка. Важно помнить, что язык – это не просто средство общения, но и основа нашей культуры и идентичности.

Таким образом, противостояние деформации культуры речи студентов требует комплексного подхода, включающего повышение грамотности, развитие критического мышления, культивирование любви к родному языку и ответственное использование социальных сетей и СМИ.

Литература

1. Литература: Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.
2. Воронцова Т. А. Культура речи. Учебное пособие. – Ижевск, 2011. – 141 с.
3. Голуб И. Б. Русский язык и культура речи: учебное пособие / И. Б. Голуб. – М.: Логос, 2016. – 432 с.
4. Костяк С. А. Деформация культуры речи студентов под воздействием социальных сетей и СМИ / С. А. Костюк. // Молодой ученый. – 2021. – № 31 (373). – С. Т.1. 44-45.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ

С.К.Мамбеталиева

ага окутуучу

Кыргыз мамлекеттик университети. И. Арабаев Атындагы КМУ

Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары

Кыргыз элинин турмушунда жылкы баласынын орду өзгөчө мааниге ээ. Байыркы замандардан бери эле көчмөн элдери, анын ичинде кыргыздардын жашоосунда маанилүү орунду ээлеп келгендиги анык. Мал чарбачылыгында айрыкча жылкынын аткарган кызматы эбегейсиз зор болгон [4]. Көчүп-конууда, дыйкачылык, мал багууда унаа катары пайдаланылса, азык катары анын эти, сүтү кеңири колдонулган. Ошондой эле кыргыздын

салттарында: куда түшүү, кыз узатуу, ар кандай майрам-мааракелерде жылкыларды белек катары берише, ал эми жоодо жүргөндө жылкы баласы кыргыздын чыныгы канаты болгон.

«Манас» эпосунда жылкы баласына байланыштуу сөздөр көп кездешет. Эпостогу ар бир баатырдын минген атынын өзгөчөлүктөрү, касиети, күчү ж.б. сапаттары менен баатырлардын жоодогу башкы жардамчысы, досу, таянычы болуп келгендигин билебиз.

Жылкыга байланыштуу сөздөрдү өңү-түсү, кыймыл-аракети, сапаты ж.б. белгилерине карата төмөнкүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүүгө болот:

1. Жылкынын жашына байланыштуу сөздөр: *кулун, жабагы, тай, бышты, кунан, байтал, асый*.

2. Жылкынын жынысына байланыштуу сөздөр: *байтал, кунан, бээ, айгыр, ат*.

3. Жылкынын басыгына байланыштуу сөздөр: *жорго, күлүк, дулдул, аргымак, буудан, кашаң ж.б.*

4. Жылкынын өңүнө байланыштуу сөздөр: *тору, кула, сур, жээрге ж.б.*

5. Жылкынын мүнөзүнө жараша *азоо, жоош, чалпоо, тынч, тебенээк ж.б.*

Кыргыз тилинде жылкыны жашына карата жаңы туулган баласы *кулун*, андан кийин алты айга чейинкиси *жабагы* деп айтылат. Алты айдан бир жашка чейин *тай*, эки жаштагысы *кунан*, үч жашта *бышты*, төрт жашта *кунан* же *байтал*, бешинчи жылдан баштап *бир асый, эки асый, үч асый, төрт асый* деп аталып кете берет. *Эки асый* дегени "сегиз жаш" дегенди билдирет.

Жылкынын жынысына карата аталыштарга *бээ* "ургаачы жылкы", *байтал* "эки жаштагы ургаачы жылкы", "эркеги" *кунан* деп айтылат. *Бышты байтал* "үч жаштагы ургаачы жылкы", *байтал* "эки жаштан өтүп калган жылкы". *Ат* "минүүгө ылайык, бычылган жылкы", *айгыр* "тукум улоочу бычылбаган эркек жылкы", аны жашы кичирээк кезинде "айгырак" деп да аташат.

Азоо — тоо-түздө ээн өсүп, минип жүрүүгө, арабага кошконго үйрөтүлбөгөн, тапталбаган ат.

Жылкы өзүнүн басыгы, жүрүшү боюнча ар кандай сапаттарга ээ. Ошол сапаттарына ылайык өзүнчө аталыштары бар. *Буудан* "жылкы баласынын күчтүү, алты ай минсе арыбаган күлүгү", жорго "эки оң жак буту менен эки сол жак буттарын тең таштап, чайпала жүгүргөн жүрүшү бар жылкы". Мындан улам эл ичинде "Төрт аягы төп келишкен жорго", "суу төгүлгүс жорго" деген сыпаттоолор айтылып келет. *Аргымак* "таза тукумдуу минги ат", "күлүк асыл тукум жылкы". Буденный, араб, ахалтекин жана англис породасындагы сымбаттуу, чымыр жылкыларын дагы аргымак деп аташат. Кыргыз эли аргымакты байыртадан "чапса күлүк, сатса пул" катары асырап келген. *Дулдул* "канча чуркаса да чарчап-чаалыкпаган аргымак". Жорго "жүрүшү жумшак, үстү чайпалбас, басыгы майда желбес жылкы" ж.б.

Мына ушундай жылкыга байланыштуу аталыштар «Манас» эпосунда арбын. Алардын кыргыз тилине тиешелүү же тиешелүү эместигин аныктоо максатында айрым аталыштардын этимологиясына кайрылып көрөлү.

Кулун – 1.жылкынын жаңы туулган төлү, тай болгонго чейинки жашы. 2.өт. баланы эркелетүүдө же "туяк", "тукум", "бала" деген түшүнүктү билдирүүдө колдонулуучу сөз [6, 92-бет.]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө [*кулунуг*] *кулунлуг кирсак "кабыла (за которой следует жеребенок)* [8, 463-бет], байыркы түрк тилинде *күлүн* «спотыкаться, подворачиваться (о ногах) [2, 326-бет], монгол тилинде *унага, даага* «жеребенок» [1, 136-бет], К.Сейдакматовдун изилдөөсүндө "байыркы түркчө *огул* (азыркы кыргызча *уул*) сөзүнө –*ун* мүчөсү жалганып *огулун* сөзү жаралганын, башкы *о* тыбышы басымсыз абалда түшүп калышынан *гулун* түрүнө келгендигин, *кулун* сөзү "баласы" деген маанини туюндураарын белгилейт [13, 160-бет]. С.С.Жумалиевдин пикиринде «буту чалыштаган, чалынган» маанисин туюндурган *күлүн* сөзүнөн *кулун* варианты *күлүн* > *кулун* келип чыгышын негиздүү деп эсептейт. Анткени, жаңы туулган жылкынын кулуну алгач буту чалыштап, көнгөнчө жакшы баса албасына токтолот [3, 263-бет].

Кара-Суунун четинде

Көк өтөктүн бетинде
Минген атын суудуруп,
Кара жалдуу кула бээ
Бир ак сур кулун туудуруп. (СО,1-т,1995,143-бет).

Келтирилген мисалда кулун сөзү жаңы туулган жылкынын төлү маанисинде айтылды.
Кулун сөзү “Манас” эпосунда “тукум”, “бала” деген өтмө мааниде да колдонулат:

Ээ, кулунум, Бозуул,
Көңүлү жакын дос уул (СО 4-б. 131-бет)

Жабагы - 1. алты айга чейинки жылкы баласы. Беш-алты айлык кулун (жазда туулуп, күзгө жеткен маалындагысы). 2. түлөп түшүүгө айланган жазгы даакы жүн [5, 416-бет].

Жабагы Севортяндын сөздүгүндө “1.жазгы жүн, түлөгөн жүн, 2. Кулун” маанилеринде берилет. *Йапак*, *йап* формасында да айтылат. Тектеш түрк тилдеринде *йафагы*, *йапак*, *йабакай*, *йабагы*, *йабаги*, *йабага*, *жабагы* деп айтылып, алтай тилинде *дабага*, хакас тилинде *чабага*, тува тилинде *јабога* деп кулун, жазында туулган кулун, 5-6 айлык кулун маанисин түшүндүрөт. Бул сөздүн этимологиясы *йапак* > *йафак* сөзү менен байланыштуу. *Йап* жүн (шерт) деген мааниде келип, жазындагы кулундун түлөгөн жүнүнө байланыштуу келип чыккан кулундун аталышы деп эсептейт [11,159-бет].

К.Сейдакматовдун пикиринде байыркы түрк тилинде *йабаку* сөзү «түлөгөн жүн» деген маанини билдирген. Кышка жакын сууктан улам кулундардын жүнү өсүп, жазга маал текши түлөйт. Ушундан улам алты айдан бир жашка чейинки жылкы баласы *жабагы* деп аталып калгандыгын билдирет [13, 77].

3. *Жабагы* — этноним. Борбор жана Орто Азиядагы түркий уруунун аты. Жабагы уруусунун бир бөлүгү кыргыздарга да жуурулушкан. Түрктүн улуу аалымы Махмуд Кашкари *йабаку*, кыргыз, кыпчактардын көк кылычты алдыга коюп шерттешүү салты жалпы болгондугу тууралуу эскерген. Ошондой кылымдардагы фарсы булактарында “йабаги” аттуу түркий этноним жолугат. “Манас” эпосунда адамдын энчилүү аты катары да эскерилет: “Аскардын уулу Жабагы” [7, 238-бет]. Бул ысым кыргыз урууларынын бири үчүн этноним болуп калган.

Жабагыдан тайы көп. Жабагысы тай болду ...

Жылкынын жынысына байланыштуу *байтал*, *кунан*, *бээ*, *айгыр* деген аталыштагы сөздөр бар.

Байтал - 1. кулундай элек ургаачы жылкы. Кунан байтал, бышты байтал. Бээлерге карата колдонулуучу жалпы ат. *Байтал бээ* - биринчи жолу кулундаган бээ [5, 177-б.].

Байтал - жылкы тукумунун ургаачысы. Ургаачы кулун жарым жаштан ашкандан баштап “тай байтал”, “кунан байтал” деп атала баштайт. Кунан байтал — эки жаштагы ургаачы жылкы. Эркеги «кунан» деп эле айтылат. Бышты байтал — үч жаштагы ургаачы жылкы.

“Байтал бээнин кулуну мыкты болот”, — деп саяпкерлер баса белгилешет. “Байтал чуркап байге албайт” деген макал эпосто да кездешет. [7, 187-б.]

Байтал сөзүнө байланыштуу кыргыз тилинде *тулпар минбес кайран эр, байтал таппай зар болуп. Байтал бээнин кулуну, байтал бээнин кымызы* деген сыяктуу сөздөр, сөз айкаштары колдонулуп келет. “Манас” эпосунда да *байтал* сөзү кеңири колдонулат.

Байтал сөзү “түркмөн, түрк, азербайжан, гагауз, кумык, карачай-балкар, крым-татар тилдеринде ушул формада айтылат. *Байтал* \ *Bajtal* уйгур диалектисинде, *пайтал* \ *pajtal* алтай тилинде, *пайттал* алтай диалектисинен кездештирүүгө болот.

Байтал – (кабыла) бардык тектеш түрк тилдеринде: түрк, карачай-балкар тилдеринде - кабылица, кыргыз, каракалпак, башкыр, алтай диалектилеринде “кулундабаган бээ”, азербайжан диал. “эки жаштагы ат” маанисинде айтылат. [10, 36-37-б.]

Байтал сөзү монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө, халхас тилинде *байдос* (жаш бээ), ордо тилинде *байдасу* (кулундай элек 3-5 жаштагы мал жөнүндө), калмак тилинде *бээсн* (3 жаштагы кулундабаган семиз бээ), бурят тилинде *байтахан* (бир нече жыл төл бербеген бээ (айрым шамандарда) “курмандыкка чалган бээ, союуга ылайык байланып

багылган бээ” маанисин берет. Кыргыз, казак, түркмөн тилдеринде *байтал* деп айтылат. Бул сөз бардык түрк тилдеринде бирдей формада айтылып, сөздүн келип чыгышын монгол тилдеринен кирсе керек деген божомол айтылат [9, 81-б.].

Сөздүн келип чыгышы так аныктала элек, бирок бир нече божомолдор бар:

1. Түрк тилдерине тиешелүү байланышы бар, көбүнчө байыркы түрк тилинен келген деп эсептелет. Байыркы түркчөдө "бай" – "байлык", "молчулук" дегенди билдирсе, "тал" же "талу" (көчмөн элдердин мал-жандыктарга байланыштуу сөздөрүндө) жаш куракты, күч-кубатты билдириши мүмкүн. Демек, "байтал" – “күчтүү, жаш ургаачы жылкы” деген түшүнүккө ээ болушу ыктымал.

2. Монгол тили менен байланышы бар, анткени кээ бир изилдөөчүлөр бул сөздү байыркы монгол тилиндеги "бэйтэл" же "бээтэл" (ургаачы жылкы) сөзү менен байланыштырышат. Кыргыз жана казак тилдери монгол тили менен тарыхый байланышта болгондуктан, бул сөз аларга таасир эткен болушу мүмкүн.

3. Эски түркчө сөздөрдүн негизинде түзүлгөн болушу мүмкүн. Түрк тилдеринде "бай" сөзү байлык жана молчулукту билдиргени үчүн, "байтал" деген сөз ургаачы жылкынын асыл тукум, жакшы азыктанган, күчтүү түрүнө карата колдонулушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, "байтал" сөзү түрк тилдерине таандык жана көчмөндөрдүн мал чарбачылыгына байланыштуу термин катары калыптанган.

Туу байталдан сойдуруп,

От орундай даңкандан

Отуз-кырктай койдуруп. (СО, 4-б., 113-б)

Бээ — жылкы тукумунун ургаачысы. Жылкынын ургаачысы жаш курагына карата жаны туулганда кулун, жабагы, тай, байтал, кунан байтал, анан бээ деп аталат [7, 248-бет].

Бээ – «Төл берүүчү жана саала турган ургаачы жылкы» [3, 361-бет]. Бул сөз түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык формада айтылат: *бээ – бе – бийе – бейэ – нии – биэ*. Мисалы, кыргыз жана алтай тилдеринде *бээ*, якут тилинде *бие*, башкыр тилинде *бийэ*, тува жана карагас тилдеринде *бе*, хакас тилинде *нии* [2, 133-бет] ж.б. Байыркы түрк-рун жазууларында жана Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө ичке **и** тыбышы аркылуу *би* «кобыла» түрүндө берилет: *аг биси гүлунламыш* – ак бээси кулундады (Орхон-Енисей тексттери); *би кызыр болды* – бээ кызыр калды (М.Кашгари) [8, 97-бет].

Э.Севортян *бийе > бе (бийе > бие > бе: >бе)* жана *бийе > би (бийе > бие > би: >би)* [6, 133-бет] формалары фонетикалык өнүгүүнүн негизинде келип чыккан деп болжолдоп, анын алгачкы негизи катары *би* же *бе*, андан *бей* формасы, андан кийин *бийе* формасы келип чыккан деп эсептейт. А.М.Щербак аталган сөздүн архетибин *па* «кобыла» [36, 195-бет; 37, 89-бет] түрүндө болгон дейт. Ал эми Г.Рамстедт [22, 200-бет] *бээ* сөзүнүн жалпы этимологиялык катарына сино-корейлик *ни* «самка», манжурлук *бирен* «тигрица», *бимсу//бишу* «куропатка» деген уңгулардагы *би* морфемасын жана түрк тилдериндеги *би* менен *бийе* «кобыла» формаларын киргизет. К.Брокельман [2, 18-бет] болсо анын баштапкы негизи катары **би** формасын эсептеген.

Ушул фактыларга караганда, *бе ~ би* сөзүнүн теги байыркы алтай баба тилине таандык деп эсептөөгө негиз бар. Тунгус-манжур тилдеринде *би* формасы «быть, находиться, жить, оставаться» [34, 79-80-беттер] деген маанилерди туюндурат. Маселен, манжур тилинде *бибу* сөзүнүн бир мааниси «удерживать, задерживать», эвенки тилинде *биву* «содержать кого-либо, кормить, содержать в себе» деген маанилерди билгизет. Мына ушуга караганда байыркы алтай баба тилинде *би* «бооз жылкы», «колдо кармалган жылкы» маанилеринде колдонулуп, кийин «төл берүүчү жылкы», «саала турган жылкы», «желеге байлануучу жылкы» деген кошумча маанилери өнүгүп чыкса керек. Салыштырыңыз: байыркы түркчө *ба* уңгусу «привязывать, связывать, обвязывать» маанилерин түшүндүргөн: *кузгунуг ыгачка бамыш катыгты ба едгүти ба – кузгунду жыгачка байлашты, катуу байла, бекем байла* (Орхон-Енисей жазуулары) [10, 76-бет]. «Манаста» дагы «төл берүүчү жылкы», «саала турган жылкы», «желеге байлануучу жылкы» маанилеринде учурайт: [3, 261-бет]

Кишенетип бээмди,

Кызырак тайдан сойбосун.
Кишенетип койбосун.
Акылды терең ойлосун.
Ар дүнүйө мүлүк бар,
Ааламга чачып койбосун. (С.О. ?)

Жорго - 1. Эки оң жак, эки сол жак буттарын тең шилтеп, чайпала, теңселе жүргөн ылдам басык. Көбүнчө жылкынын чуркоо ыгы, жүрүшү. 2. Оң жак, сол жак буттарын тең шилтеп, чайпала же кыдындай жүргөн жүрүшү бар (көбүнчө жылкыга карата) Жорго тай, жорго жүрүш. 3. Ырчы акын, шайыр, сөзмөр же өтө элпек мамиле жааган жаш адамдарга карата эпитет катарында колдонулат. *Жакыр да болсом мен өзүм, Жаандан чыккан жоргомун.* (Токтогул) [5, 525-б.].

Жорго жылкынын басыгына, жүрүшүнө карата айтылып колдонулат. Бул сөздүн келип чыгуу тарыхына К. Сейдакматов мындай дейт: “Тарыхый жагынан алганда жорго сөзү *жор+го* бөлүктөрүнөн турат. Анын *жор* уңгусу байыркы түркчө *йор\йоры* этишине туура келет да, азыркы *жүр*, *бас* сөзүнүн маанисин берет. Байыркы түркчө *йорыга* сөзү азыркы кыргыз тилинде *жорго* болуп айтылат. Азыркы кезде деле жүрүштүү ат, жорго жүрүшү бар, басыктуу ат деп жорго чалыш аттарды атайбыз. Байыркы кезде “басык”, “жүрүш” маанисиндеги *йорыга* сөзү аттын желип же арыштап жүрүп чуркаганына караганда өзгөчө жүрүшүн – жоргосун билдирүү үчүн колдонулат [13, 99-100-бб.].

Севертяндын пикиринде *жорго* сөзү байыркы түрк тилдеринде *йорга*, *йорго*, *йоруға*, *йорго*, *Jurga*, *жорго*, *жорга* ж.б. формаларында айтылып, *йор* (ходить), *йоры* (идти, двигаться), *йорт* (идти рысью) туунду этиш сөзүнөн алынып, жүр, бас маанисин берип -га мүчөсүнүн жалганышы менен *йорыга* (йорго, жорго) сөзү келип чыккан деп эсептейт. Көпчүлүк маалымат булактарында аттын басыгы, жүрүшү, ылдамдыгына карата колдонулат [11, 224-226-б.].

Боз жорго атын теңселтип,
Ак сакалын сеңселтип
Абасы Бакай барганы (С.О.4-б. 191-б.).

Күлүк - 1. Мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам. Катуу жүгүргөн, күлүктүгү жагынан таанымал болгон жылкы. 2. Тынбай удургуй берген, тез-тез өзгөрүлүп турган, учкул. *Көпчүлүк кызый-кызый сөзгө кирип, күлүк ой барган сайын өзгөрүлүп* (Осмонкул). 3. Алдыда, алдыңкы катарда экендигин, мыктылыгын, башкалардан өзгөчөлүгүн билдирүүчү эпитет катарында колдонулат. *Мен кыргызмын жигитмин, байгеде чыккан күлүкмүн* (Т. Үмөталиев). [6, 121-б.].

Монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө *күлүк* сөзү халхас, бурят тилдеринде *хүлэг*, ордо тилинде *күлүк*, калмак тилинде *күлг*, дагур тилинде *кулуг* деп айтылып, “*аргамак, скакун, быстрый богатырский конь; калм. храбрый, мужественный, геройский*” маанисин берет [9, 121-б.].

Байыркы түрк тилдеринде *külüg* (славный, знаменитый); кырг. *күлүк* (скакун, скаковая лошадь, бегунец), маньчжурча *kuluk* (аргамак, красивая, крепкая и быстрая лошадь) маанисинде колдонулган. *Külüg, kölüg* сөздөрүнүн чыгыш теги байыркы түрк тилдеринен келген деген божомол айтылат [9, 148-б.].

Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *көлюк* “вьючное животное” маанисин билдирет. Э.В. Севертяндын изилдөөсүндө *күлүк* -*лүк*, -*лүг* аффиксинин жардамы менен *күлүк* сөзү жасалып, айрым түрк тилдеринде жана диалекттеринде *күлүк\көлүк* формасында колдонулгандыгын билдирет. Ошондой эле бул сөз монгол тилдеринде жана маньчжур, самодий тилдеринде тарагандыгы айтылат [12, 138-б.].

Демек, *күлүк* сөзү байыркы түрк тилдеринде, монгол тилдеринде да жылкынын сыпатына карата айтылат. *Күлүк* сөзү кыргыз тилинде мал чарбачылыкта жылкыга карата анын жүрүшү, чуркаганына карата сапатын билдирүүдө колдонулат. Ар бир жылкы баласынын баары эле *күлүк* боло бербейт. Өзүнө тиешелүү ички жана сырткы мүнөз,

келбети, сапатына жараша тандалып, тапталып анан күлүк болот. Адатта күлүктү саяпкерлер таптап, ат чабыштарда чабылган. “Манас” эпосунда да күлүк сөзү арбын колдонулат.

Жылдырып жылкы айдаган,
Сызылтып казы чайнаган,
Сыдырым сыртты жайлаган,
Зыңкыйтып күлүк байлаган (С.О. 4. 304-б)

Жыйынтыктап айтканда, бир макаланын чегинде “Манас” эпосундагы мал чарбачылык лексикасынын курамындагы жылкыга байланыштуу аталыштардын бардыгын изилдеп чыгуу мүмкүн эмес. Ошондуктан жылкынын айрым аталыштарына гана токтолуп, алардын этимологиясын иликтегенге аракет кылдык. Дагы карала турган, изилдей турган бир топ аталыштар бар экенин айта кетүү керек. “Манас” эпосунда жылкыга байланыштуу айрым аталыштар тектеш түрк тилдеринин түшүндүрмө, этимологиялык сөздүктөрүндө текши каралып, иликтенген эмес. Демек, бул маселе теманын өтө актуалдуу экендигин айгинелейт.

Адабият:

1. Большой Академический монгольско-русский словарь. Том 1. М.2001 136-б.
2. Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, 1969. 133-б.
3. Жумалиев С. “Манас” эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы. Докт. диссерт. – Бишкек, 2015. 263-361-бб.
4. Жумалиев С.С. «Манас» эпосундагы айрым мал чарбачылык терминдеринин этимологиясы. // БГУнун жарчысы. №3(26). –Б., 2013.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1 –Бишкек, 2015. 177, 415, 525-бб.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2–Бишкек, 2015. 92, 121, 135-бб.
7. “Манас” Сагымбай энциклопедиясы. 1. Б.1995 187, 238, 248-бб.
8. Махмуд Кашгари. Словарь тюркских языков / перевод на кырг. Т. Токоев, К. Кошмоков. Бишкек, 2012. Т. 2. 97, 463-бб.
9. Санжеев Г.Д., Орловская М.Н., Шевернина З.В. Этимологический словарь монгольских языков Том I А-Е Москва 2015. 81, 121, 148-бб.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1978. – 36-37-бб.
11. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Ж”, “Ж” и “Й” [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Наука, 1989. – 159, 224, 226-бб.
12. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “К”, “К,” [Текст] /Э.В.Севортян. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 138-б.
13. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Фрунзе, 1988. 77, 99-100, 160-бб.
14. Орозбаков С. «Манас» эпосу. 1,2,3,4-том. -Бишкек,1995-1997.

MODERN METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Ш. Мамедсалиева

студент

Шымкентский университет, г. Шымкент

Introduction. The process of learning a foreign language has evolved significantly over the years, with modern teaching methods incorporating technology, psychology, and innovative pedagogical techniques. Traditional approaches, such as rote memorization and grammar-focused learning, have given way to more interactive, student-centered methodologies. This article explores some of the most effective modern methods used in foreign language teaching today.

1. Communicative Language Teaching (CLT)

Communicative Language Teaching focuses on interaction as the primary goal of learning a language. Instead of emphasizing grammar rules and vocabulary lists, CLT encourages students to use the language in real-life situations. Activities such as role-playing, group discussions, and problem-solving tasks help learners develop fluency and confidence.

Key Features:

- Focus on meaningful communication rather than grammatical accuracy.
- Use of authentic materials, such as newspapers, podcasts, and videos.
- Emphasis on speaking and listening skills.

2. Task-Based Language Teaching (TBLT)

Task-Based Language Teaching is a learner-centered approach where students complete meaningful tasks using the target language. Examples of tasks include planning a trip, conducting interviews, or writing emails. This method helps learners use language naturally while focusing on real-world applications.

Key Features:

- Learning through practical tasks rather than traditional exercises.
- Encourages creativity and problem-solving.
- Enhances motivation and engagement.

3. The Direct Method

The Direct Method emphasizes immersion by teaching entirely in the target language. Instead of translating words, students learn through demonstration, visual aids, and contextual clues. Grammar is taught inductively, meaning that students infer rules through usage rather than direct instruction.

Key Features:

- No translation; students think and respond directly in the target language.
- Focus on speaking and listening rather than writing.
- Emphasis on pronunciation and conversational skills.

4. The Audio-Lingual Method (ALM)

The Audio-Lingual Method is based on behaviorist psychology, which suggests that language learning is a habit-forming process. This method uses repetition, drills, and pattern practice to reinforce correct language usage.

Key Features:

- Repetitive drills to instill correct sentence structures.
- Minimal grammar explanations; learning occurs through habit formation.
- Focus on listening and speaking before reading and writing.

5. The Silent Way

The Silent Way encourages learners to discover language rules on their own through guided activities. The teacher remains mostly silent, providing cues and gestures to guide students in their learning. This method promotes independence and deep cognitive engagement.

Key Features:

- Minimal teacher intervention; students learn through exploration.
- Use of physical objects like Cuisenaire rods to represent language structures.
- Encourages self-correction and autonomous learning.

6. The Lexical Approach

The Lexical Approach emphasizes vocabulary acquisition, particularly phrases, collocations, and idiomatic expressions, rather than isolated words or grammar structures. The idea is that language is best learned in “chunks” rather than through isolated vocabulary and rules.

Key Features:

- Focus on learning common phrases and collocations.
- Encourages exposure to authentic materials.
- Helps learners develop natural fluency.

7. Blended Learning

Blended Learning combines traditional face-to-face instruction with digital resources. Online exercises, virtual classrooms, and language-learning apps supplement classroom activities, offering a flexible and personalized learning experience.

Key Features:

- Mix of online and in-person instruction.
- Access to interactive resources such as quizzes, videos, and AI-based tutors.
- Allows students to learn at their own pace.

8. Gamification

Gamification integrates game-like elements into language learning to increase motivation and engagement. Platforms such as Duolingo, Kahoot!, and Quizlet use points, badges, and leaderboards to make learning more interactive.

Key Features:

- Increases motivation through competition and rewards.
- Interactive and fun learning experience.
- Encourages regular practice.

Conclusion. Modern foreign language teaching methods emphasize communication, real-world application, and learner engagement. While traditional approaches still play a role, today's educators integrate technology and interactive techniques to make language learning more effective and enjoyable. By adopting a combination of these methods, learners can achieve fluency more efficiently and naturally.

References

1. Anderson The European project semester: A useful teaching method in engineering education project approaches to learning in engineering education. Journal of Engineering Education. 2012; 8:15-28.
2. David Nunan. Communicative Language Teaching - 2004
3. Shaw Corsini, Blake & Mouton, 1980; Horner & McGinley, 1998
4. Brown H.D. (2001). Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy. New York: Longman
5. Berer, Marge and Frank, Christine and Rinvolutri, Mario. Challenge to think. Oxford University Press, 2002
6. Furkatovna, A. N. & Furkatovna, A. F. (2021, January). innovative activity in the field of tourism. In Euro-Asia Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 308-309). <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/97>
7. Amanova N.F A manova F.F (2022) Malum bir maqsadga qaratilgan va maxsuslashgan til. <https://conf.iscience.uz/index.php/yumti/article/view/118/110>
8. Amanova Nodirabegim Furkatovna. (2022). EFFECTIVE ETHOD F TEACHING. Conference Zone, 53-55. Retrieved from <http://www.conferencezone.org/index.php/cz/article/view/124>

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЖОМОКТОРДУН МААНАСИ

Мирланова Каухар Мирлановна

БСТг-1-24 студенти

*Кыргыз мамлекеттик университети. И. Арабаев Атындагы КМУ
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

Фольклор — элдик чыгармачылыктын бир бөлүгү. Ал негизинен оозеки мурастын түрүндө муундан-муунга өтүп, коомдун дүйнө таанымын, адат-салтын, тарыхын, маданиятын чагылдырат. Кыргыз фольклору көп түрдүү жана бай, ал илгери элдик жомоктор, аңыздар, эпостор, макалдар жана башка жанрлардан турган. Кыргыз фольклорунда жомоктор чоң орунду ээлейт. Алардын ичинен сыйкырдуу жомоктор өзгөчө

мааниге ээ, анткени алар адамдын дүйнө таанымын, каада-салтты жана моральдык принциптерди терең көргөзөт.

Сыйкырдуу жомоктордун фольклордо өзгөчө орду бар. Алар адамзаттын эң байыркы түшүнүктөрүн, социалдык жана руханий маселелерди чагылдырат. Эмесе, сыйкырдуу жомоктордун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетейин.

Сыйкырдуу жомоктордун эң негизги темасы – жакшылык менен жамандык ортосундагы күрөш. Каармандар көп учурда кандайдыр бир сыноолорго туш болуп, жамандык күчтөрүнө каршы күрөшөт. Мындай жомоктордо жакшылык да, жамандык да ачык-айкын көрүнүп турат. Жамандык күчтөрү көбүнчө мыкаачы хан, жез кемпир же башка терс каармандар аркылуу чагылдырылат, ал эми жакшылык күчтөрү – акылман каармандар, бейтааныш жардамчылар жана сыйкырдуу күчтөр аркылуу көрсөтүлөт.

Сыйкырдуу жомоктордо сыйкырдуу күчтөрдүн мааниси чоң. Жакшы жана жаман күчтөрдүн ортосундагы күрөш — жомоктордун жүрүшүн аныктаган негизги элемент. Сыйкырдуу күчтөр ар кандай формада болушу мүмкүн: магиялык буюмдар, канаттуу жандуу нерселер, башка эч кандай чындыктарда кездешпеген түзүлүштөр. Сыйкырдуу күчтөр каармандын кыйынчылыктарды жеңип, максатына жетишине жардам берет. Миф баяндарынын архаикалык жомок түрүнө өтүшүн, анын азыркы – калыптанган классикалык жөө жомок абалына келүү процессин илимпоздор жалпысынан ушул негизде аныкташат. Классикалык жомок миф сыяктуу эле бирдиктүү морфологиялык структурадан турат. Алсак, жөө жомоктун каарманы космикалык же социалдык көрөңгөдөн айрылып калуусу, кыйын сыноолорду жеңүү аркылуу аларга кайрадан ээлик болуусу демиургдардын космогондук жана маданий иш аракеттери, ошондой эле маданият жаратуучу, илимде «культурный герой» деп аталган мифтик каармандардын кара ниет күчтөрдөн дүйнөнү куткаруусу – тотемдердин жана пирлердин касиеттери менен болгон дистрибутивдүү окшоштукту пайда кылат. Андагы маанилүү символдор, мотивдер, сюжеттер жана кереметтүү жомоктун жалпы структурасы таанып-билүүгө атайын багышталган ритуалдар менен алака-байланышта турат. Арийне, илимпоздор кереметтүү (сыйкырдуу), жөө жомоктун классикалык формасынын ритуалдык эквиваленти деп мифтеги инициация менен генетикалык жакындыгы бар үйлөнүү үрп-адатын аташат [4:137].

Сыйкырдуу жомоктордун дагы бир өзгөчөлүгү – каармандын сыноолордон өтүшү. Каармандар өзүнүн ичинде акыл-эсин, эр жүрөктүүлүгүн, эмгекчилдигин жана сабырдуулугун өркүндөтүшөт. Алардын жолундагы сыноолор аларды чыңдап, кадыресе адамдын ички дүйнөсүн байытууга жардам берет.

Сыйкырдуу жомоктордо баатырлар башкы каарман катары чыгышат. Алар адатта акылдуу, эр жүрөк жана чечкиндүү болуп, көптөгөн сыноолорду жеңип, жамандыкка каршы күрөшөт. Мисалы, кыргыз фольклорундагы "Эр Төштүк", "Кожожаш" жана "Жетиген жети уул" сыяктуу жомоктордо баатырлар өз жолдорундагы кыйынчылыктарды жеңип, акылмандык жана кайраттуулук аркылуу жакшы натыйжаларга жетишет.

Фольклордо сыйкырдуу жомоктордун структурасы боюнча өзгөчөлөнүп турат, анткенби аларда мифтик Орус совет фольклористи В.Я.Пропп 1963-жылдагы Будапешт кеңешмесинен кийин 1964-жылы жарыялаган «Жанровый состав русского фольклора» деген макаласында биринчилерден болуп элдик прозанын кара сөз аңгемелерин жөө жомоктордон бөлүп классификациялайт жана ар бирине мүнөздөмө берип чыгат [5: 76]. Бирок фольклор таанууда жакынкы мезгилге чейин алар поэтиканын алкагынан сырткары, мазмуну, идеясы боюнча өзгөчөлөнүп, эстетикалык таасири жагынан көркөмдүк деңгээлде калыптанбаган чыгармалар деп эсептелип келген. Анын үстүнө, мезгилдер өтүп, коомдук формациялардын алмашышына, коомдук аң-сезимдин өзгөрүшүнө жараша бул типтеги оозеки аңгемелер тарыхый маанилүүлүгүн жана купуя ыйык (сакралдуу) касиетин бара-бара жоготуп, жөө жомокко жакын же бирдей деңгээлде кабыл алына баштагандыктан кереметтүү мотивдерине карай алардын айрымдарын жөө жомок менен бирдей категорияда карашат. Орус совет фольклористикасында «несказочная проза» жанрларын талдоо багытында изденген В.П.Аникин 1972-жылы жарыяланган макаласында легенда, уламыш, болмуш тексттеринин жанрдык статусунун аныктап-тактоо абалы жөнүндө мындай деген: «На памяти у всех

фольклористов время, когда понятия «сказка» и «устная проза» отождествлялись. Сказкой считали любое прозаическое произведение – предстояло лишь выделить внутри таких «сказок» разные виды: в число их включались и предания, и сказы, и былички, легенды, и бывальщины. Новейшая научная мысль отвергла расширительное понимание сказки и стремится и уяснить различия между жанрами устной прозы» ([5: 6]. Кыргыз эл жомокторун жыйнак кылып бастырып чыгарууда ошол эле шаблондуу принцип менен эл ичинен жазылып алынган уламыш, мифтик мазмундагы элдик аңгемелер кошо берилип жүргөн. Жарыяланган мындай кара сөз чыгармалары эзелки диний сакралдуу маңызы унутулган, магиялык функцияга ээ болбой калган, айрымдары тарыхый факт сапатында кабыл алынбай, тек жөө жомокко айлануу стадиясында турган оозеки тексттер болгон.

Сыйкырдуу жомоктордун структурасы да өзгөчөлөнөт. Башталыш бөлүмүндө каарман өзүнүн негизги максатын ачыктап, кыйынчылыктарга туш болот. Негизги окуяда каарман сыйкырдуу буюмдарды таап, жолдо аянттарда сыноолордон өтөт. Акыркы бөлүмдө болсо каарман эң чоң сыноодон өтүп, жеңишке жетет [4: 124].

Кыргыз сыйкырдуу жомоктору өзүнчө баалуулукка ээ. Алар, биринчиден, кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын чагылдырып, экинчиден, тарбиялык мааниге ээ.

Белгилүү кыргыз сыйкырдуу жомоктору жана алардын маани-маңызы боюнча айта кетсек, кыргыз элинин байыркы тарыхын жана маданиятын чагылдырган, алардын жашоосундагы адамзат, жаныбарлар, табияттын кубулуштарына арналган көптөгөн жомоктор, адеп-ахлактык тарбия берүүдөгү маанилери эбегейсиз чоң болуп эсептелет.

«Эр Төштүк» — бул сыйкырдуу жомок кыргыз элинин каармандык жана үй-бүлөдө болгон салттарды, ошондой эле уруулук байланыштарды чагылдырат.

«Кожожаш» — жомоктун аркасында табияттын мыйзамдары, адамдын ач көздүгү жана жоопкерчилиги жөнүндө маанилүү сабак берилет.

«Жетиген жети уул» — акылмандык жана баатырдык, үй-бүлөлүк байланыштардын мааниси жөнүндө баяндайт.

«Куйручук» — бул жомок табышмактуу жана акылман каарман аркылуу элдин калыстыгын көрсөтөт.

Сыйкырдуу жомоктордогу эмпатия жана адамгерчилик боюнча албетте, сыйкырдуу жомоктордо балдардын эмпатиясын өнүктүрүүгө жардам берет. Эмпатия – бул башкалардын сезимдерине, көйгөйлөрүнө жана кыйынчылыктарына түшүнүү жана аларга ырайым көрсөтүү жөндөмү. Мисалы, сыйкырдуу жомокто кайрымдуулук, адилеттүүлүк, эмпатия жана башка жакшы сапаттар акылман каарман тарабынан чагылдырылып, балдардын моралдык өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Демек, жомоктордун калыптанышы боюнча: эмне үчүн сыйкырдуу жомоктор улуу психологиялык мааниге ээ экенин айтып кетүү керек. Бул жомоктор көп учурда баланын ар кандай кыйынчылыктарды жана сыноолорду жеңүү процессинде маанилүү роль ойнойт. Алар акыл-эс жана эмоционалдык өнүгүү, коомдук нормаларды түшүнүү боюнча терең изилдөөлөргө багытталат. Психологдор жомоктордун балдардын эмоционалдык жана моральдык өнүгүүсү үчүн абдан маанилүү экендигин айтышат [4: 28].

Бесчастная Е. И. өзүнүн макаласында сказкотерапияны социалдык жактан кыйын абалдагы балдардын жүрүм-турумун түзөтүү жана жеке өнүгүүсүн стимулдаштыруу үчүн эффективдүү метод катары карайт. Изилдөө сказкалардын балдарга эмоцияларын жакшы түшүнүүгө, ички конфликттерин чечүүгө жана коомго ыңгайлашууга канчалык жардам берерин көрсөтөт.

Методика:

Изилдөөдө сказкотерапиянын ар түрдүү ыкмалары колдонулган:

Балдар менен жеке жана топтук сессиялар өткөрүлүп, алар сказкаларды угуп, анын мазмунун талкуулашкан.

Персонаждар жана алардын аракеттери тууралуу сүйлөшүү аркылуу балдар өздөрүнүн жеке мүнөзүн жана чөйрөсүн тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

Сказкалардагы эллиптикалык элементтердин жана метафоралардын ролу, бул балдарга өздөрүнүн сезимдерин жана ой-максаттарын жакшыраак билдирүүгө жардам берген.

Сказкаларга карата мамиле:

Изилдөө сказкалардын балдардын турмушундагы маанилүүлүгүн белгилейт, айрыкча кыйын социалдык-психологиялык кырдаалдарда. Сказкалар балдарга моральдык негиздерин түзүүгө, эмпатияны өнүктүрүүгө жана жашоонун көйгөйлөрүн фантастикалык окуялар аркылуу чечүүнү үйрөнүүгө жардам берет.

МЦОиП порталындагы макалада аңгемелердин балдардын ар кандай жөндөмдөрүн өнүктүрүүдөгү мааниси каралат. Айрыкча, макалада аңгемелердин коммуникативдик жана интеллектуалдык жөндөмдөрдү жакшыртуудагы жана балдарда психологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө сказкотерапиясынын ролу баса белгиленет. Макалада аңгемелердин образдуу ой жүгүртүүнү, көңүл бурууну, чыгармачылык жөндөмдөрдү жана сөздүк запасты байытууга кантип көмөктөшөрү тууралуу негизги аспекти талкууланган.

Методика:

Макалада төмөнкүчө ыкмалар жана методикалар айтылат:

Коммуникативдик жөндөмдөрдү өнүктүрүү:

Аңгемелер балдарды ойлорун туура жана так айтууга, башкалар менен байланыш түзүүгө жана чыр-чатактарды чечүү жолдорун табууга үйрөтөт.

Сөз сүйлөө, элестетүү жөндөмдөрүн активдештирүү жана сүйлөмдөрдү иштетүү үчүн аңгемелерди колдонуу маанилүү.

Интеллектуалдык жөндөмдөрдү өнүктүрүү:

Аңгемелер балдарга логикалык жана образдуу ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө, каармандардын иш-аракеттерин жана окуялардын жыйынтыктарын талдоого үйрөтөт.

Көңүл буруу жана эс тутумду өнүктүрүүгө, ошондой эле сөздүк запасты байытууга жардам берет.

Сказкотерапия:

Макалада аңгемелерди психологиялык көйгөйлөрү бар балдар менен иштөөдө, мисалы, түйшүктөнүү, агрессия, коркуу жана социалдык изоляция боюнча, колдонууга байланыштуу айтылган.

Аңгемелер балдарга өзүнүн эмоционалдык көйгөйлөрүн коопсуз жана жеткиликтүү формада түшүнүүгө жана иштеп чыгууга жардам берет, ошондой эле ички кыйынчылыктарды чечүүгө өбөлгө түзөт.

Аңгемелердин психоэмоциялык өнүгүүдөгү ролу:

Аңгемелер балдардын эмоциялык жана психоэмоциялык өнүгүүсүнө оң таасир берет. Алардын ахлактык багыттарын түптөп, өз эмоцияларын таанып-билүүгө жардам берет. Бул өзгөчө социалдык же үй-бүлөлүк турмушта кыйынчылыктарга дуушар болгон балдар үчүн маанилүү, анткени сказкотерапия аларга адаптацияны жеңилдетип, психологиялык абалды жакшыртат.

Жакшы жактары:

Аңгемелердин элестетүүнү өнүктүрүүдөгү мааниси: Сказка дүйнөсү жана каармандары аркылуу балдар өзүнүн элестетүүсүн кеңейтүүгө үйрөнүшөт, бул чыгармачылык жана критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.

Сказкотерапия аркылуу психологиялык калыбына келтирүү: Эмоционалдык көйгөйлөрү бар балдар үчүн аңгемелер чоң жардам болуп, өзүн-өзү билдирүү жана ички абалды түшүнүүдө зор роль ойнойт.

Аңгемелерди билим берүү жана терапевтикалык практикада колдонуу:

Аңгемелер балдардын интеллектуалдык жана эмоционалдык жөндөмдөрүн гана өнүктүрүп тим болбостон, психологиялык кыйынчылыктарды чечүү үчүн да колдонулушу мүмкүн. Сказкотерапия балдарга алардын эмоционалдык көйгөйлөрү менен иштөө үчүн коопсуз жана эффективдүү каражат болуп, ички келишпестиктерди ден соолукка зыян келтирбестен чечүүгө жардам берет.

Сыйкырдуу жомоктордо колдонулган сыйкырдуу буюмдар жана элементтер абдан маанилүү. Алар каарманга өз жолун табууга, сыноолорду жеңүүгө жана жакшылыкка жетүүгө жардам берет. Мындай сыйкырдуу элементтерге таяк, канат, суу жана башка предметтер кирет.

Сыйкырдуу жомоктордун психологиялык жана педагогикалык мааниси да абдан чоң. Алар адамдардын дүйнө таанымын түзүп, жашоого болгон көз караштарын өзгөртөт. Психологиялык жактан балдарды таасирлентүү, жомоктун ичине кирип андагы окуяга катышуу, ошондой эле ар бир каарманга өн жана терс баасын берүү, адеп-ахлактык тарбия берүүдө өзгөчө ролду ойнойт.

Сыйкырдуу жомоктордун психологияда чоң ролу бар. Бул жомоктор адамдарды туура жолго түшүрүүгө, өзүн-өзү табууга жана коомдогу өз ордун түшүнүүгө жардам берет. Балдар жомок аркылуу дүйнөнү кабыл алып, туура жана терс иш-аракеттерди айырмалап, өздөрүнүн эмоционалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыз кылышат. Адам баласы жомоктогу каармандарды өзүнө үлгү катары кабыл алып, алардын аракеттерин, чечимдерин жана оюн турмушта колдонууга аракет кылат.

Сыйкырдуу жомоктордун балдарды тарбиялоодогу ролу өтө чоң. Алар аркылуу балдарга жакшы жана жаман түшүнүктөрү, акыл-эстин жана сабырдуулугунун мааниси үйрөтүлөт. Жомоктор балага гана эмес, чоңдорго да көптөгөн маанилүү сабактарды берип, адамдардын дүйнө таанымын, тарбиясын жана моралдык түшүнүктөрүн кеңейтет.

Жомоктор кыргыз элинин тарыхый мурастарын сактоо жана кийинки муундарга өткөрүп берүүдө чоң роль ойнойт. Бул жомоктор аркылуу руханий дөөлөттөр, адат-салттар жана элдин баалуулуктары сакталат. Эми, жомокторду жалпы алып караганда, алардын кыргыз фольклорундагы орду өтө маанилүү. Сыйкырдуу жомоктор кыргыз элинин маданиятын, тарыхын жана руханий дөөлөттөрүн чагылдырып, алар азыркы заманга чейин адамзаттын акыл-эсин, тарбиясын жана дүйнө таанымын калыптандырууга жардам берип келет. Жомоктор адамдын туура жолду табууга, ийгиликке жетишүүгө, өзүн-өзү өнүктүрүүгө жардам берет.

Сыйкырдуу жомоктор — кыргыз фольклорунун ажырагыс бөлүгү жана келечек муундарга даңазаланган тарбиялык, руханий мурас катары сакталат.

Библиография:

1. Бул маалыматтарды МЦОиП (Билим берүү жана Инновациялык Программалар Центри) порталынан табууга болот. Макала жана изилдөөлөрдүн толук версиясы менен таанышууга болот. Сайтка кирүү үчүн: <https://mcoip.ru/blog/2022/12/16/psihologicheskoe-vliyanie-skazok/>
2. Бесчастная Е. И. Сказкотерапия как метод развития личности и коррекции поведения социально неблагополучных детей // Воспитание школьников. — 2009. — № 9. — С. 50–54.
3. Нарынбаева Нуржан Осмоновна. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. – Б.: 2011. — 239 б.
4. В.Пропп Морфология сказки. – М.:1928. – Санкт-Петербургской Типографии № 1 РАН «Наука»

CHOOSING THE RIGHT PROFESSION: A PATH TO PERSONAL FULFILLMENT AND SOCIETAL CONTRIBUTION

*М.Т.Мұстана
студент*

Шымкентский университет, г.Шымкент

Choosing a profession is one of the most important decisions in a person's life. It shapes not only individual success and happiness but also contributes to the development of society. A well-chosen career can lead to personal fulfillment, financial stability, and a sense of purpose. In this article, we will explore the key factors that influence career choice, its impact on both personal and societal levels, and how to make a well-informed decision.

Selecting the right profession depends on several crucial factors:

- Personal Interests and Passions – Enjoying what you do increases motivation and job satisfaction.
- Skills and Talents – Identifying strengths helps in choosing a field where one can excel.
- Job Market Demand – A profession should offer stability and growth opportunities.
- Family and Social Influence – Parents, friends, and cultural background often shape career decisions.

A well-balanced combination of these factors ensures a career that aligns with both personal aspirations and external opportunities. Personal Fulfillment and Career Growth. A fulfilling profession brings more than just financial rewards. It provides:

- Job Satisfaction – Loving one's work leads to higher motivation and productivity.
- Professional Development – A good career choice allows for continuous learning and growth.
- Work-Life Balance – A career that aligns with one's lifestyle promotes mental well-being.

When a person enjoys their job, they are more likely to stay committed, achieve success, and maintain a positive mindset. Contribution to Society. Beyond personal benefits, a career also plays a vital role in society. A well-chosen profession can:

- Improve Community Well-being – Doctors, teachers, and engineers contribute directly to society's progress.
- Support Economic Growth – Skilled professionals drive innovation and development.
- Promote Social Responsibility – Ethical and responsible professionals create a more just and fair world.

Every job, when done with dedication, can have a meaningful impact on the world around us. How to Make the Right Choice? Choosing a profession requires careful thought and planning. Here are some practical steps:

1. Self-Assessment – Identify your interests, strengths, and values.
2. Career Counseling – Seek advice from mentors, professionals, or career coaches.
3. Education and Training – Gain knowledge through courses, workshops, or internships.
4. Experience and Exploration – Try different fields through part-time jobs or volunteering.

Taking the time to explore options and understand oneself can lead to a well-informed and satisfying career decision.

The film “The Devil Wears Prada” is a great example of how an outwardly successful career does not always bring true happiness. The main character, Andrea Sachs, starts working at a prestigious fashion magazine and soon climbs the career ladder. She becomes an indispensable assistant to the chief editor, gains valuable connections, and has a promising future in the fashion industry. However, over time, she realizes that this was never her true goal. Her real dream is to become a journalist and write meaningful articles, not immerse herself in the world of high fashion and competition. When Andrea finally understands that the fashion industry is not her true calling, she makes a bold decision. Despite the prestige and career prospects, she walks away from a job that does not bring her happiness and takes a position in a small office, where she starts working as a journalist—the career she had always dreamed of. This story clearly illustrates that success does not always equate to happiness, and a fulfilling career should align with personal values and passions.

A similar theme is explored in the animated film “Soul”, where the protagonist, Joe Gardner, struggles with societal expectations versus his true passion for music. His mother tells him: “Dreams won't put food on the table, Joe.” Joe replies: “Then I won't eat, because this isn't about a career, Mom, it's about my life's purpose. If life suddenly ends, does that mean I've lived it for nothing?” Joe deeply believes that his dream is more than just a career—it is the meaning of his existence. Despite the pressure to choose a more “stable” profession, he follows his passion and ultimately achieves his goal of becoming a musician. The film beautifully illustrates that true happiness comes not from meeting societal expectations but from pursuing what truly brings joy and fulfillment.

For those who do not yet have a dream or a defined goal, there is a Japanese method called Ikigai (生きがい), which translates to “reason for being.” This concept helps people find purpose and meaning in their lives. Ikigai: The Japanese Method for Finding Purpose The Ikigai method is

based on the idea that true fulfillment comes from the intersection of four key aspects: What you love – Your passions and interests. What you are good at – Your natural talents and skills.

What the world needs – A profession that benefits society. What you can be paid for – Financially sustainable work. When all four elements align, a person finds their Ikigai—a career that brings not just financial success but also deep personal satisfaction. The Harsh Reality: Many People Don't Work in Their Dream Job Unfortunately, studies show that only about 15% of people actually work in their dream job. Meanwhile, 66% of workers consider switching careers to pursue their childhood dreams, but many never take the leap due to fear, financial concerns, or societal pressure (wishtv.com)(cardrates.com).

Since career decisions are inextricably associated with one's own life, the identification of the most appropriate occupation for oneself is among the most important decisions a person will make in a lifetime. In the modern world, societies afford individuals the right to make these decisions by themselves. The expectations of society concerning the occupations which individuals should pursue are based on criteria such as ensuring the happiness of the individual, fulfilling societal needs, and regarding the individual as a constituent part of the society. These expectations inevitably lead the individual to make post-school occupational choices. Therefore, the harmony between personal fulfillment and societal needs is absolutely crucial for the rectitude of both the individual and the society in general and occurs through the right kind of career path. The compatibility of work with personal needs and personality and contribution to positive feelings and the expression of emotions are also important personal outcomes of work. Moreover, the contribution of a career to the realization of individual potentiality and its link to personal success and personal identity also point to the importance of work for the personal well-being of an individual. Individuals, therefore, invest time, effort and care in working. At the same time, making the right career choice can also contribute to societal welfare through the stimulation of economic development, social progress and the enhancement of societal and individual development. Each person's work will have an effect on society. The products and services created by individuals as part of the workforce have led to changes in societies and influenced the development of societies. Many people reflect on their interests in skills in order to choose the right career path. Deciding on a career path allows you to attain the right education and experiences and develop necessary skills to succeed in your chosen field. It's important to reflect on your interests and career goals as you make certain life choices, such as which school to attend, which entry-level job is right for you or whether to obtain a postgraduate degree or specialized certification. In this article, we define what a career path is, provide a nine-step guide detailing how to choose a career path depending on personal characteristics and offer some examples of career paths you can pursue within different industries.

Conclusion. If you are struggling with your career choice, remember: you are not alone. Many people settle for stability rather than fulfillment, but that doesn't mean you have to. Please, don't torture yourself. As Will Smith famously said in *The Pursuit of Happyness*:

"Don't ever let somebody tell you, you can't do something. If you have a dream, protect it. People who can't do something themselves will tell you that you can't do it either. You want something? Go get it. Period." Choose a path that aligns with your true self. Life is too short to live someone else's dream.

References

1. CardRates. (n.d.). 66% of workers consider switching careers to pursue childhood dreams. Retrieved from <https://www.cardrates.com>
2. WishTV. (n.d.). Only 15% of people work in their dream job. Retrieved from <https://www.wishtv.com>.
3. Frankel, D. (Director). (2006). *The Devil Wears Prada* [Film]. 20th Century Fox.
4. Docter, P. (Director). (2020). *Soul* [Animated Film]. Pixar Animation Studios.
5. Muccino, G. (Director). (2006). *The Pursuit of Happyness* [Film]. Columbia Pictures. Garcia, H. (2018). *Ikigai: The Japanese Secret to a Long and Happy Life*. Penguin Books.

Белгілі қазақ жазушысы Бексұлтан Нұржекеев – махаббат, адамгершілік, отбасы құндылықтары мен қазақ әйелінің болмысын шынайы бейнелей білген қаламгер. Оның шығармаларындағы әйел бейнелері қазақ қоғамының рухани болмысын, әлеуметтік жағдайын айқын көрсететін ерекше көркем образдар.

Әйел тағдыры – қай заманда да өзекті мәселелердің бірі. Әдебиет пен адамзат қоғамы бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, ақын-жазушылар адами құндылықтарды жазудан бас тарта алмайды. Онсыз шығармашылық тұлғаның дамуы да болмайды. **КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ...**

Бұл ұғымның мән-мағынасы, сыр-сипаты соншалықты кең, соншалықты бейнелі болса керек-ті. Егер де көркем шығармашылық иесі – жазушының бойында болуы керек асқаралы қасиеттерді санамалап шықсаңыз, осы бір ордалы сөздің аясымен қалай жымдасып кетер еді!? Көркем шығармашылық! Біз бұл жерде өнер атаулыға байланысты ақ шаңқан сезіммен көмкерілген барша «көркемдікті» айтып тұрмыз. Ол – азаматтық міндет! Жазушы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Бексұлтан Нұржекеұлының көркем шығармашылығының мазмұнына, ақшаңқан мөп-мөлдір ғұмырларға толы портреттеріне, азаматтық парасат-пайымдарына көңіл аударып, жазушылық тіні – магиясын тапқыңыз келсе, сөз жоқ, Көркем шығармашылық дейтін ұғымның стихиясына соқпай өтпейсіз. Жазушының «әйел тағдыры – ұлт тағдыры» дейтін азаматтық концепцияны өзек еткен толымды романдары, «өзендей өрнектелген» ғұмырдың иірімдерін дәл танып, мөр басқан ғажап әңгімелері болсын, қазақ халқының тарихының аңызағын жұтып, кеудесінде «жанартаудай» атылған кесек-кесек дүниелері болсын бәрі-бәрі жазушы – Бексұлтан Нұржекеұлының **ӨМІР ДЕЙТІН ЖАЗМЫШТАҒЫ КӨРКЕМ ОБРАЗЫН ҺӘМ АЗАМАТТЫҚ БЕЙНЕСІН** танытпай ма екен?! Дәл солай! Жазушы дейтін халық осындай болса керек-ті. Бексұлтан Нұржекеұлы шығармаларының ортақ концепциясы жоғарыда аталып өткендей – адам өмірі, ұлт тағдыры. Ұлттың тағдырын жазушы – әйел тағдырынан көреді. Өйткені ұлт перзентін дүниеге әкелетін – әйел. Ұлтты тәрбиелейтін – әйел. Жазушы көркем шығармашылығында әйел ар-ұятының төгілгені – ұлт намысының сөгілгенімен пара-пар. Бұл ұстаным Бексұлтан Нұржекеұлының шығармашылығының берік аксиомасындай. Кезінде аты аңыз болған Әнет баба: «Әйел – жеті қазынаның бірі ғана емес, біріншісі. Дүниедегі барлық тіршілік атаулының анасы – әйел. Сондықтан оған тіл тигізуге де болмайды», - деп өсиет етсе, жазушы Бексұлтан Нұржекеұлы өз сөзінде: «Мен әйелдерді әйел болғаны үшін-ақ жақсы көремін. Жаратылыстың жер бетіндегі ең талантты жасаған дүниесі – әйел. Әдемілік, нәзіктік, жан мен тәннің жарасымы, басқаның өмірі мен көңіліне әсер ете алуы, сүйген адамы мен ұрпағы үшін небір күрделі жағдайларға шыдам келетіндігі жағынан әйелге теңесетін бұл дүниеде ештеңе жоқ. Мен осылай болғандықтан да әйелдер туралы айрықша ынтамен жазамын. Мен жазған әйелдердің бәрінің де түпбейнесі бар». Сол себептен де болар, жазушы **КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ** көбінде отанасының тағдыры суреттеледі. Соған қарап, жазушыны «әйел жанының сәулетшісі», «сиқырлы сезім симфониясының дирижері» десек те артық айтпаған болар едік. Дәлелі ретінде: «Күтумен кешкен ғұмыр», «Бір ғана махаббат», «Сағынғаным-ай», «Күй толғақ», «Жастық – жыл құсы емес», «Қиын сұрақ», «Күнәлі махаббат», «Кәріс қыз», «Күләштің соңғы көктемі» т.б туындыларын атап өткен жөн.

1. *Әйел бейнесінің көркемдік шешімі.* Б. Нұржекеев шығармаларындағы әйел кейіпкерлері көбінесе мейірімді, нәзік, қайсар, қиындықтарға мойымайтын жандар ретінде суреттеледі. Жазушы олардың ішкі жан дүниесін, арман-тілектерін, сүйіспеншілігі мен аналық мейірімін терең ашып көрсетеді.

«Күнәлі Махаббат» шығармасы. Бексұлтанның жазушылық абыройын асырған жұлдызды шығармасының бас-тысы «Күнәлі махаббат» екендігі даусыз. Бұл тұңғыш

жазушылық тұсауын кесіп, «Жұлдызда» жарияланған әрі бірден көзге түсіп, жолын ашқан ұлпа сезімді ұлықтаған, оқырманын салған жерден жетелей жөнелетін тартымды шығармасы. Отанды да, отбасын да ойрандап, жанға жазылмас жара салған сұм соғыс туралы талай-талай өлең, поэма, повесть, романдар барын білеміз. Олардың көпшілігі сол қанқұйлы соғысқа қатысқан ақын-жазушылардың шығармалары. Ал соғысқа қатыспаса да, жетімдік пен жесірліктің зардабын шеккен орта буын қаламгерлер де қарап қалған жоқ. Соның бірі – Бексұлтан. Сол соғыста сүйіп қосылған күйеуінен – жігіттің төресі Нұржаннан айрылған Зерен сынды зипа мінез, сұлу да жас келіншектің тәлейі жоқ тағдырын жазушы өз жүрегінен өткізіп, өз көзқарасымен саралап, тереңнен сыр толғап, ойын келістіре кестелеп жазған-ақ қой. Повестің қарасөзбен жазылған жырдай оқылып, ойлантып, көңіліңді мұң-шерге бөлеуінің сыры – жазушының өмір шындығының шырайын шығарып жазғандығында. Жазушы жастығы, көріктілігі адас-тырып, екі бірдей еркектің етегінен ұстауға мәжбүр болған, олардан да бала туып, ақыр соңында Нұржанның әке-шешесінің отбасына оралуы әңгімеленген. Жазушы да, ойлы оқырман да бейкүнә Зеренді жазғырмайды, қайта жандары ашып, кейіпкермен бірге қамығып, бірге жабығып күй кешеді. Қалам құдіреті мен шындықтың әсері деген осы болар. Осынау әйелдің жан сырын өзіне айтқызу әдісімен жазылған баянды жаның тебіренбей оқуың мүмкін емес. Романның аяғы: «Мен көп қателескен әйелмін. Кінәм да, күнәм да көп. Үлгі алатындай ештеңем жоқ. Бақыттымын деп те, бақытсызбен деп те кесіп айта алмаймын» деген Зереннің сөзін зерделей келіп, жаны таза, сезімі мөлдір, жастықпен жаза басса да адамгершілік қасиетінен айрылмаған кейіпкер жөніндегі пікіріміздің түйіні: Зерен өзін қан-ша кінәлі де, күнәлі санаса да оқырман оған теріс қарап кетпейді. Ол бар бол-ғаны ақ, адал сезімнің, соғыстың құр-баны, бақытты ғұмыр кешуге талпынған уыз-дай жас, ажарлы, көрікті келіншек бәрі-бір сенің де қимас адамыңа айналып кететіні ақиқат.

2. *Әйел тағдыры және қоғам.* Жазушы әйел бейнесін тек тұрмыстық деңгейде ғана емес, қоғамдық мәселелермен байланыстыра отырып, олардың өміріндегі әлеуметтік қиындықтарды, ұлттық болмысын, рухани ізденісін де ашып көрсетеді. Бұл әсіресе қазақ қоғамындағы әйелдің орны туралы терең ойландыратын мәселелердің бірі болып табылады.

Әйел жанының жымдай терең қатпарларына үңіле білген, өрттей алапат сезімдерін сезіне алған Бексұлтандай белді жазушының мол шығармашылығын түгел қамту бір мақалада мүмкін емес. Хал-қадерімізше бетінен қалқып өттік. Ал оның мәдениет пен әдебиет, тіл мен тарих туралы өткір ойлы, сұлу сазды соқталы-соқталы мақала, эсселері бір төбе. Олар жайында сөз басқа. Оқырманға да аян. Бүгінгі күні жеті өзеннен кешіп, жеті белден асып өткен, қазақтың қаламмен тағдыр кешкен қабырғалы жазушысына сезіміңіз суымасын, ойыңыз жусамасын деген ой – біздің тілге тиек.

«Бейтаныс әйелдің құпиясы» әңгімелер жинағынан мысал:

«Нәзікеннің хаты мені нәзік-нәзік ойлар мен тарам-тарам. Қиялға жетелейді. Мен әйел тақырыбын жазғым келгендей жазып жүргем жоқ, оқырманға, ортама жалтақтаңқырап жазып жүрмін. Өйтпеуге амалым жоқ, өйткені санасуыма тиісті сан жағдай бар: сенің әдемі қылық санағаныңды әлдекім әбестік деп бағалайды, сезімталдық дегенінді ұятсыздық дейді, еркек пен әйелдің жарасымдылығын екеуінің анайылығы деп ұғады. Көзқарас, пікір, түсінік біркелкі еместігін сезіп, секем аласың. «Шығарманың тәрбиелік мәні» деген талап совет заманында адамды тікелей ақыл айтуға итермелеп, оқырманның өз талғам-түсінігімен таразылауға кеңшілік жасай қоймайтын сол әдет әлі де сүйретіліп соңымыздан калмай келеді. Біреуді сөгу, кінәлау, жазғыру бізде көбінесе мәдениеттіліктің, Жанашырлықтың көрінісіндей бағаланады. «Жазушы мұнымен не айтпақ? Жастарды жаман әдетке үйретпек пе?» - десе-Ақ ұраншыл көп шулап қоя беруі мүмкін. Бірақ олар сөйтеді екен деп, көкейіңдегіңді қалай айтпассың. Айтпасаң, несіне жазушы боласың? Айтудың амалы, мүмкін-ау дейтін әдістің бәрін ойластырасың. Бірақ сонда да құшырың қанбайды. Жалтақтағасын-ақ жазуың оңбайды. Оқырманға өзіндей сеніп, ойындағының бәрін бүкпей-тықпай ақтарғың келеді.» (3296)

Б. Нұржекеев «Күнәлі махаббат» шығармасы мен Ж. Аймауытов «Ақбілек» романының айырмашылығы. Екі шығармада да әйел тағдыры, образы көркем суреттелген. Екі шығармада тарихи рухани тәлім тәрбие береді. Жоғарыда айтылғандай Күнәлі махаббат шығармасында кейіпкердің ішкі сезімдері бейнеленген. Бұл шығармада да құрбан болған әйел адам болғандықтан аталған романмен байланысы бар деп айта аламын. Қоғам үшін әйел тағдыры әрқашанда маңызды болып есептеледі, дегенменде қазақ халқы әйелді ер адамнан бір саты төмен санаған. Бұрыннан тыйымдар қойып көптеген шектеулер қойған деседі ал қазір қоғамда әйел мен еркек тең деген ұғыммен өмір сүреміз.

Қорытынды: Бексұлтан Нұржекеев шығармаларындағы әйел бейнесі – адалдықтың, махаббаттың, төзімділіктің, адамгершіліктің көрінісі. Оның прозасындағы кейіпкерлер арқылы қазақ әйелінің ішкі жан дүниесі, өмірге деген құштарлығы мен күресі терең суреттеледі. Сондықтан жазушы шығармаларындағы әйел бейнесі – қазақ әдебиетінің мәңгілік құндылығы болып қала бермек.

Әдебиет:

1. Әдебиет порталы: <https://adebiportal.kz> Сұлулық галереясы
2. Б. Нұржекеев, «Бейтаныс әйелдің құпиясы. – Алматы «Атамұра», 2002, 336-329 бет

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Нурматова Гулноза Хасановна

2 курс білім алушы

Мусаев О. А., магистр филологических наук

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Мектепте көптілді тұлғаның қалыптасуы, оқу процесінің айқын ұйымдастырылуы мазмұн мен оқыту принциптерін арнайы таңдау, оқыту және нәтижені тексеру, сәйкесінше жоспарлауды қадағалайтын арнайы технологияларды қолдану барысында туындайды.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының талаптарына жүгінсек, бүгінгі мектеп түлегі-көптілді коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілігі дамыған, көпмәдениетті, рухани-адамгершілік, ұлтаралық қатынастар мәдениетінің жоғары деңгейін меңгерген, қазақ елінің және жалпықазақстандық құндылықтарды қастерлейтін, тілдерді меңгеруге тұрақты қызығушылық танытатын, отансүйгіштік және азаматтық сана-сезімдері дамыған тұлға болуы керек.

Тілдік даму, жаңа тілді меңгерудегі немесе «иеленудегі» балалар мен ересектер үшін қалыпты жағдай: басында адам толық фразалармен айтуды бастағанша, тілді түсінуге тырысудың үнсіздік кезеңі, бұл кейін талданатын, анағұрлым күрделі сөздер өз мағынасына ие болатын, өз сөйлемдеріне бірігетін кезең. Атап айтқанда, адам бүтіндей жаңа сөздерді, сөйлемдерді құруға талпынады. Адам қай жаста және қанша тілді үйренетініне қарамастан, бастапқыда қарапайым үйрену тілі пайдаланылады. Балалар өздері үйренгісі келетінді сенімділікпен және шаттанып «меңгереді». Біздің тілді меңгеру қабілетімізге түрлі факторлар әсер етеді: отбасыдағы жағдай, жас шамасы, дарындылық, тілдік үлгілер, қатынас ұқсастықтары, ықылас, қауіпсіздік пен сенімділікті сезінуі.

Бүгінгі таңда инновациялық процесс ғылым салаларының тоғысуы мен бірігуіне ғана емес, сонымен қатар тыңғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Дегенімен тілдерді үш жақтан қарастыруға болады:

- 1) құрылымдық-лингвистикалық (сөздер, грамматика, тілдік үлгілер);
- 2) әлеуметтік-лингвистикалық (тілдік дамуға кедергі келтіретін немесе оның дамуына ықпал ететін факторлар);

3) психолингвистикалық (коммуникативтік үрдістер, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынас, тілдік қызметтің нақты салалары-айту, жазу, тыңдау, есту-ойлаумен байланысты).

Екінші тілді оқытуды барынша табиғи қарым- қатынасқа жақындатуға тырысу керек. Оқушылардың білімі мен білігі берік бекіп, дамуы үшін, мектептегі басқа оқу пәндерінің мазмұнын ұғынулары үшін, олар тілді түрлі мәнмәтінде қолданулары қажет. Оқушылар тілді меңгерудің бастапқы кезеңінде оқу пәндерін ары қарай меңгеру үшін негіз болатындай, өзінің қоршаған орта мен оқу пәндері туралы бұрынғы білімдерін сөзбен білдіруге үйренулері керек. Мұғалім мен оқушылардың, сондай-ақ оқушылардың өзара қарым-қатынастары тілдің және оқушылар білімінің дамуында шешуші мәнге ие. Зерттеулер, мұғалімнің оқу уақытының едәуір бөлігін тілді түсіндіруге бөлетінін, ал балалардың тілді пайдалануына өте аз уақыт қалатынын көрсетті. Көптеген бақылаулар сыныптағы қатынастың басым бөлігінің мұғалімнің сұрағына оқушылардың жауабы түрінде қалыптасқандығын айқындады.

Бастауыш сыныптарға арналған білім беру бағдарламасының аясында зерттеуге негізделген коммуникативтік дағдыларын дамыту қағидаттарын ұстанатын қуатты педагогикалық құрал болып табылады. (Katchevich et al, 2013). Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым – бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Мысалы, тақырыпты талқылау тиісті лексиканы қолдануды көздейді, сол арқылы оқылым бойынша тапсырмаға қызығушылық туғызады, осыдан кейін оқығанның негізінде жазбаша тапсырма орындаудың үлгісі ұсынылады. Дағдыларды осылайша біртіндеп енгізудің тағы бір жолы – аудио-мәтін тыңдап немесе бейнематериал көрсетуге болады, содан кейін пікірталас жүргізуге немесе жазбаша тапсырма орындауға болады. Сонымен қатар, қарым-қатынас жасау тәсілі тілді жай ғана пайдаланып қоймай, тілдесуге арналған мақсатты қамтамасыз етеді. [4].

Коммуникативтік оқыту негізінде – тілді тиімді пайдалану барысында меңгеру мақсатында оқу ортасындағы қатынас жағдайының бірнеше алғышарттары бар:

- 1) нақты қатынас жағдайына бағытталғандығы;
- 2) тілдік мақсат нәтижесі;
- 3) қатынас жағдайына сай тілдік материалды құрылымдау;
- 4) сыныпта еркін психологиялық атмосфераны құратын педагогикалық қатынас стилі;
- 5) оқуды ұйымдастыру түрлері мен әдістерін коммуникативтік міндеттерге сәйкестендіру.

Коммуникативтік тәсіл мұғалімнің жұмысына ықпал етеді. Сыныптағы еркін қатынас атмосферасын мұғалімнің құратынын атап өту керек. Олар оқушыларға ойлануға уақыт беру қажет, яғни мұғалім айтады да, сосын оқушының жауабын күтеді. Сонымен қатар, оқушылар айтып болған соң, мұғалім жауап бермес бұрын сәл кідіріс жасайды. Бұл оқушыларға барынша дұрыс жауап беруге немесе басқа оқушыларға өз ойын айтуға мүмкіндік береді. [4].

Мұғалім тек тілдік білімді таратушы, бағалаушы, тілді игеруге бағыттаушы ғана емес, сонымен қатар, тілді меңгерудің оң тәжірибесін қалыптастыра отырып, тілді үйренуге ықпал етуші, кеңесші, зерттеуші, тілді меңгеруді ынталандыратын және уәждейтін осы үрдістің қатысушысы – сабырлы тұлға. Бұл үшін интербелсенді оқу ортасы керек. Әр мұғалім, педагог пен білім алушылардың оқу ынтымақтастығында, сондай-ақ білім алушылардың өз арасында оқушылардың коммуникативтік біліктеріне, әлеуметтік-лингвистикалық құзырлылықтарына ықпал ететін өзінің педагогикалық құралдарын, оқытуды ұйымдастыру түрлері мен әдістерін бағалауы керек. Бұндай үйрену диалогта іске асады. Оқытудың интербелсенді әдістері кеңінен қолданылады, бұл педагогикалық үрдістегі қатынастың бір жақтылығын төмендетеді. Бұл мұғалімнің де рөлін өзгертеді. Мұғалім енді ақпаратты беруші және таратушы ғана емес, ол бағыттайды, ынталандырады, уәждейді, қолдайды, мақұлдайды, көмектеседі және шабыттандырады. Мұғалімнің рөлінің өзгеруімен сыныптағы оқу ортасы да өзгереді. Мұғалімнің монологы диалогпен алмасады. Оқыту оқып үйренуге

айналады. Оқуда үйренуге ықпал етуші (рөлдік ойындар, диалог, ақпаратты іздестіру және т.б.) оқу әдістері басым болады.

Қазіргі уақытта, тілдерді меңгеру тәжірибесінде коммуникативтік тәсіл басым болып тұрған кезде, бұл әдісті түсіндіруде асырулар мен түсінбестіктер болмауы үшін, лингводидактиканың бірқатар ережелеріне ерекше мән беру керек.

1. Коммуникативтік тәсіл тек тұрмыстық деңгейде сөйлей алу білігін ғана емес, сонымен бірге мүмкіндіктеріне қарай тиісті тілді тасымалдаушылар деңгейіне барынша жақын болуды, қоғамдық ортаға кірігуді білдіреді.

2. Тілді меңгеру және оны үйрену – адамды толығымен қамтитын үрдіс. Қатынас тек сөздің емес, сонымен қатар қимыл қозғалыс, ым және ишара көмегімен де жүзеге асады.

3. Адам өзіне бөтен тілде сөйлеуге батыл болу үшін, ол өзіне ешкімнің күлмейтініне, оның қателеріне түсіністікпен қарайтынына және қажет кезде педагогикалық көмек көрсетілетініне сенімді болуы керек.

4. Мұғалімнің коммуникативтік тәсілге беріліп кетіп, баланың сөйлеу аппараты әлі өте икемді болатын, оқудың бастапқы кезеңінде дыбыстарды дұрыс айтуға назар аудару қажеттігін жете бағаламауы болып тұрады.

5. Мұғалім мінсіз сөйлеу үлгісін көрсетсе де, балалар тілді қатарластарымен қатынаста анағұрлым жақсы меңгереді: уәждеме, тілдің мақсатқа бағытталғандығы мен нақтылығы күшейеді, өйткені бірнәрсеге келісу, өз ойын айтуы немесе дәлелдеуі қажет және т.б. Сөйлеу тілі мінсіз емес қатарластарымен қатынаста серіктесінің өз деңгейінде жетілмеген тілі дамытушы фактор болуы мүмкін. [2].

Қорыта келегенде, бастауыш мектепте тілді меңгертудегі коммуникативтілік – көптілді тұлға қалыптастырудың өзегі ретінде қызмет жасайды. Көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейге көтерілуі заман талабы болып тұр. Ал ол оқушыларымыздың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әрістестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көдерініне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өрісі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін сапалы білім мен тәрбие берілуі қажеттігі Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдаған Үндеуінде : “Біздің болашағымыз білікті де, білімді жастардың қолында” деп атап көрсеткен. [1].

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауы “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан”, 2012ж.
2. Справочник по методике преподавания второго языка в начальной школе. Ансποка, А.Ланка и др. Латвия// 2005.- Б.13-15.
3. Март Раннут. Пособие по языковой политике. Таллин// 2004ж, Б. 153.
4. Қазақстан Республикасының өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын мектеп оқушыларының көптілді білім беру арқылы әлеуметтік кірігуін арттыру мәселелері. // Халықаралық конференцияның баяндамалар жинағы. Шымкент: 2010.-Б.53.

АЛАШТЫҢ АСЫЛ АРУЛАРЫ

Оразымбет Е.

ҚТ – 222 тобының студенті

Жетекшісі: Лауланбекова Р.Т.- ф.ғ.к.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақ тарихында ер азаматтармен қатар ел тағдырына алаңдап, ұлттың болашағы үшін күрескен қайраткер әйелдер де аз болмаған. XX ғасырдың басында Алаш қозғалысы ұлттың

саяси, әлеуметтік, мәдени дамуына зор ықпал етті. Бұл қозғалыстың қатарында білімге, еркіндікке, теңдікке ұмтылған қазақтың асыл арулары да бар еді.

Алаштың асыл арулары – ұлттың мүддесі үшін қызмет етіп, ағартушылықпен, ғылыммен, қоғам ісімен айналысқан тұлғалар. Олар қазақ қызының білім алуы, құқықтарының кеңеюі, ел ісіне араласуы үшін күрес жүргізді. Бұл мақалада олардың еңбегін, өмір жолын саралап, бүгінгі ұрпаққа үлгі ету қарастырылған.

Балалар әдебиеті пәнінен «Алаш арыстары және арулары» атты тақырыбым бойынша Әлихан, Ахмет, Міржақып аталарымыздың артында қалған ұрпақтарын қарастыра бастадым. Сол кездің өзінде олардың дені, жастай о дүниелік болып үлгеріпті. Қатарлары күн санап сиреп бара жатқан тұлпардың тұяғы іспетті ата-әжелеріміздің біреуін тапсам, дереу тілдесіп қалуға, там-тұмдап болса да естелік жинап қалу керек деп ойладым. Сонда бір нәрсеге қатты қынжылдым, ол – қайталанбас тұлғалардың көбінің артында ұрпақ қалмағаны. Әсіресе ошағының отын сөндірмей, әкесінің атын өшірмейтін ұлдың қалмағаны өзекті өртеді. Дегенмен де Алаш қозғалысы – ұлт азаттығы мен теңдігі жолындағы ұлы күрес қана емес, сол күрестің қасында қатар жүрген қайсар қазақ қыздары мен аналардың да тағдыры. Алаш арыстарының адал жарлары, аяулы қыздары – ұлттың аманатын арқалап, рухын сақтау жолында үнсіз ерлік көрсеткен тұлғалар. Олардың тектілігі мен төзімі, адалдығы мен ар тазалығы – Алаш тарихының ажырамас бөлігі бола білді. Алаштың ұлы күресін алаштың асыл қыздары мен ардақты аналары толықтырып тұрды. Олардың әрбірінің өмірі – төзім мен тағдыр сабақтастығының айнасы, ұлт алдындағы үнсіз ерліктің символы.

Алаш десе алдымен Әлихан Бөкейханның есімі ойға оралады. Халқы үшін басын бәйгеге тіккен ұлт көсемінің артында тек саяси күрес емес, өз тағдырын соған байлаған асыл жары мен қызындай аяулы перзенті қалды.

Әлиханның жары – Елизавета Бөкейханова. Өзге ұлттың қызы болса да, Әлиханның ұлт жолындағы күресін түсініп, қиындыққа бірге төзді. Еріне сүйеу болып, өмірін соның тағдырымен байланыстырды. Ешқашан шағымданбаған, ешқашан «неге бұлай болды?» деп сұрамаған. Тек үнсіз қолдап, қасынан табылып отырды. Бұл да бір үлкен ерлік еді.

Ал Әлиханның қызы – Елизавета Әлиханқызы, әкесінің арқалаған ауыр тағдырын кішкентайынан сезініп өсті. Әкесінің «халық жауы» атануы оған да оңай тимеді. Бірақ сол қайғыға қарамастан, әке аманатына адал болып, өз өмірінде де тектіліктің белгісін көрсетіп кетті. Медицина саласында еңбек етіп, қарапайым ғана ғұмыр кешті. Бірақ оның жүрегінде әкесіне деген мақтаныш, Алашқа деген сүйіспеншілік өшкен жоқ. Әлихан Бөкейханның отбасы – Алаштың азаттығы жолында құрбан болған ұлы өмірдің бір бөлшегі ғана. Бірақ сол бөлшектің өзі тұтас бір тарих, тұтас бір тағдыр.

Ал Ахмет атамызға келсек, бәріміз «Ұлт ұстазы» деп танимыз. Ал сол ұлт ұстазының өміріндегі ең үлкен тірегі, сырласы, жанашыры – жары Бадрисафа Мұхамедсадыққызы еді. Тегі орыс болғанымен, Ахметтің жолын өз жолындай қабылдап, қазақ даласына сіңісіп кетті. Ахметтің басына қандай күн туса да, бірге көтерді, тағдырдың ауыр сынына мойымады. Бірақ балалары болмағанымен, Ахмет пен Бадрисафа асырап алған Айханым атты қызын мәпелеп өсірді. Сол Айханым да тағдырдың талай тауқыметін көрді. «Халық жауының қызы» деген қара дақ өміріне қанша көлеңке түсірсе де, ол әкесі мен анасының аманатына адал болып өтті. Ахметтің отбасы – үнсіз ерліктің, төзім мен ар-намыстың бір көрінісі. Олар туралы көп айтылмаса да, сол бір нәзік жүректерде қаншама қайғы мен үміт, сенім мен махаббат сақталып қалғанын ешкім ұмытуға тиіс емес.

Келесі кезекте Міржақып атамыз – Алаштың қайсар ұлы, азаттық үшін күрескен ұлт жанашыры болып жүрегімізде қалған. Бірақ оның жанында да сол ауыр жүкті бірге көтерген асыл жары – Ғайнижамал Дулатова тұрды. Ғайнижамал нағыз қазақ қызына тән сабырлы да қайратты жан еді. Ел басына күн туғанда Міржақыптың жанынан табылып, отбасын да, ерінің аманатын да сақтап қалды. Ал Міржақыптың қызы – Гүлнәр Дулатова да есімі ерекше аталар тұлғалардың бірі. Әкесінің азапты тағдырын көзімен көріп, соның бәрін бала жүрегіне түйіп өсті. Бірақ тағдырдың тауқыметі оны сындырмады. Гүлнәр апамыз әдебиетші, тарихшы болып, әкесі мен Алаш арыстары жайлы деректерді жинап, ұрпаққа жеткізді. Әкесінің аманатын арқалап өткен асыл қыздың бейнесі Алаштың әр перзентіне үлгі.

Міржақыптың отбасы – ауыр кезеңде ел үшін үнсіз қызмет еткен, әке аманатына қиянат жасамаған текті әулет.

Алаштың асыл арулары — тек бір отбасының немесе бір әулеттің емес, тұтас қазақ әйелдерінің қайсарлығы мен тектілігінің айнасы болып біздің жүрегімізде мәңгі сақталды. Олар алаштың арда ұлдарына сенімді серік, рухына демеу, ұрпағына өнеге бола білді. Тағдырдың ауыр жүгі нәзік иықтарына түскен сәтте де мойымады, ерінің де, елінің де намысын биік ұстап, сабыр мен төзімнің үлгісін көрсетті. Олардың үнсіз ерлігі мен ерен еңбегі – бүгінгі ұрпаққа аманат, өткенге тағзым. Алаштың азаттығы жолында арыстарымыз канша құрметке лайық болса, сол асыл арыстардың аманатын жүрегіне түйіп, ұрпаққа жеткізген асыл арулары да сондай құрметке лайық деп санаймын.

Алаштың асыл арулары – ел мен жердің шынайы патриоттары, қазақ қызының тектілігін танытқан біртуар тұлғалар деп білемін. Алаштың асыл арулары XX ғасырдың басында қазақ халқының тәуелсіздігі мен ұлттық санасын қалыптастыру жолында Алаш қозғалысында маңызды рөл атқарды. Бұл қозғалыс тек ер азаматтардың емес, қазақ әйелдерінің де ел болашағы үшін күрескен кезеңі болды. Алаштың асыл арулары білім, ағарту, мәдениет және саясат салаларында өздерінің қайраткерлігін танытып, ұлттың өсіп-өркендеуіне зор үлес қосты.

XX ғасырдың басына дейін қазақ әйелдерінің құқықтары шектеулі болды. Қалыңмал, көп әйел алу, білім алуға мүмкіндік бермеу сияқты жағдайлар олардың қоғамдағы орнын шектейтін еді. Алаш зиялылары бұл мәселеге ерекше назар аударып, әйел теңдігін, білім алуын, қоғамдық өмірге араласуын жақтады. Олардың қатарында Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы сынды қайраткерлер қазақ қыздарының сауатты болуын ел болашағы үшін маңызды деп санады.

Сондай алаш қозғалысында белсенділік танытқан әйелдердің бірі – Нәзипа Құлжанова. Ол – қазақ қыздарының білім алуына ықпал еткен ағартушы, ұстаз, жазушы. Оның еңбектері мен мақалалары әйелдердің қоғамдағы рөлін арттыруға бағытталды.

Тағы бір танымал қайраткер – Мәриям Сейдалинова. Ол баспасөз саласында қызмет атқарып, қазақ әйелдерінің құқықтарын қорғау мәселелерін көтерді.

Әмина Мәметова да алаштық рухты қолдап, баспасөз арқылы қоғамды өзгертуге тырысқан тұлғалардың бірі болды. Оның мақалалары мен зерттеулері әйелдердің саяси-әлеуметтік өмірге араласуына ықпал етті. Әлеуметтік мәселелерге арналған мақалалар жазып, әйелдердің құқықтары үшін күресті. Олар Алаш қайраткерлерімен бірге ағартушылық жұмыстарын жүргізді.

Алаш қозғалысы тарихында әйелдердің рөлі туралы деректер аз сақталғанымен, олардың ағартушылық және қоғамдық қызметі туралы тарихи еңбектер мен мұрағат материалдары бар. Бұл деректер олардың ұлт болашағы үшін атқарған еңбектерін жаңғыртуға көмектеседі.

Қазіргі кезде Алаш арулары туралы бірқатар ғылыми еңбектер жазылып, зерттеулер жүргізілуде. Олардың бірқатары – Мәмбет Қойгелдиев, Зиябек Қабылдинов, Садықбек Хамидуллин сынды зерттеушілер. Алаш қозғалысының тарихын зерттей отырып, әйел қайраткерлер туралы да біраз құнды деректер келтірілген. Сонымен бірге Алаш аруларының образы қазақ жазушылары мен ақындарының шығармаларында да көркем көрініс тапты. Олардың асыл бейнелері, қайраткерлік жолы әдеби шығармаларда кеңінен суреттелді. Олар қазақ қоғамындағы маңызды мәселелерді көтеріп, халықтың саяси және мәдени сауаттылығын арттыруға ықпал етті. Оны былайша жіктеп көрсетуге болады:

1. Нәзипа Құлжанова, Мәриям Сейдалинова сияқты қайраткерлер, әйелдердің сауатын ашу үшін еңбек етті. Қазақ қыздарына арналған мектептердің ашылуына, білім бағдарламаларының құрылуына үлес қосты.

2. Әйел теңдігі мәселесін көтерді. Алаш қайраткерлерімен бірге қазақ әйелдерінің құқығы, отбасындағы теңдігі, еркіндігі үшін күресті. “Қазақ”, “Айқап”, “Әйел теңдігі” басылымдарында әйел мәселесіне арналған мақалалар жазды.

3. Қазақ баспасөзінің дамуына үлес қосты. Демек қазақ қыздарының қоғамдық өмірге араласуына жол ашты.

Бүгінде қазақ әйелдері білім, ғылым, саясат, экономика, мәдениет салаларында үлкен жетістіктерге жетіп отыр. Бұл – алаш аруларының еңбегінің нәтижесі. Ұлттық сана мен рухани жаңғыруға әсерін тигізді. Алаш аруларының еңбектері мен идеялары ұлт руханиятының дамуына негіз болды. Олар көтерген мәселелер әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі заманғы әйел құқығы мәселелеріне ықпал етті десек те болады. Қазақ әйелдерінің теңдігі, олардың қоғамдағы орны туралы мәселелер XX ғасыр басында көтерілсе, бүгінгі таңда бұл бағыттағы реформалар жалғасуда.

Алаш қозғалысы – қазақ халқының ұлттық санасының оянуы мен тәуелсіздікке ұмтылуы жолындағы аса маңызды тарихи кезең. Бұл қозғалыстың басты мақсаты – ұлтты ағарту, оның саяси және мәдени дербестігін қалыптастыру еді. Алаш зиялылары бұл мақсатқа жету үшін ең алдымен халықтың білім деңгейін көтеруге, оның ішінде қазақ әйелдерінің сауатын ашуға баса назар аударды. Өйткені білімді ұрпақ тәрбиелеуде әйел-аналардың рөлі ерекше екенін жақсы түсінді.

Алаштың асыл арулары сол кезеңдегі күрделі қоғамдық өзгерістерге белсене араласып, өздерінің ағартушылық, ғылыми, саяси және мәдени қызметтері арқылы қазақ қоғамында әйелдердің рөлін арттыруға ықпал етті. Олар тек білім алып қана қоймай, оны халыққа жеткізіп, әйел теңдігі мен құқықтарын қорғау жолында аянбай еңбек етті.

Нәзипа Құлжанова, Мәриям Сейдалинова, Әмина Мәметова сияқты қайраткерлердің өмірі мен еңбегі қазақ қыздарына білім беруді ұйымдастыруға, әйелдердің қоғамдық өмірге араласуына және ұлттық сананың қалыптасуына бағытталды. Олардың бастамалары арқасында қазақ қыздары үшін мектептер ашылып, баспасөз арқылы әйел теңдігі мәселесі көтерілді, рухани-ағартушылық қызмет күшейді. Алаш аруларының маңызы олардың қоғамның барлық саласында атқарған қызметінен көрінеді. Олар қазақ қыздарының білім алуына жағдай жасап қана қоймай, әйелдердің әлеуметтік және саяси құқықтарын қорғау жолында күрес жүргізді. Бұл олардың тек өз заманында ғана емес, кейінгі ұрпақ үшін де үлгі боларлық тұлға екенін дәлелдейді.

Алаш қозғалысының әйелдерге тигізген әсері бүгінгі күні де байқалады. Бүгінгі қазақ әйелдері білімді, кәсіби маман, қоғамның белсенді мүшесі ретінде қалыптасып келеді. Алаш арулары ұстанған идеялар қазіргі заманғы әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуде маңызды рөл атқарды.

Қорыта айтқанда, Алаштың асыл арулары қазақ халқының рухани жаңғыруына, әйел теңдігінің орнауына, ұлттық білім мен мәдениеттің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Олардың еңбегі мен идеялары бүгінгі Қазақстан қоғамы үшін де аса құнды. Алаш аруларының ұстанған жолы, олардың еңбектері мен мұралары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, қазақ халқының рухани өрлеуіне негіз болары сөзсіз.

Әдебиет:

1. Қойгелдиев, М. Алаш қозғалысы – Алматы: «Санат», 1995.
2. Нұрғали, Р. Алаш және әдебиет – Алматы: «Қазақ университеті», 2010.
3. Бөкейхан, Ә. Шығармалар жинағы – Алматы: «Алаш», 2007.
4. Дулатұлы, М. Оян, қазақ! – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1991.
5. Сейдалинова, М. Қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайы // «Айқап» журналы, 1912.
6. Хамидуллин, С. Алаш қайраткерлері және әйел теңдігі мәселесі – Алматы: «Ғылым», 2015.
7. Қабылдинов, З. Қазақ әйелдері: тарихи зерттеулер – Астана: «Фолиант», 2018.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Өмірзақ Гүлсім

Студент

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Тіл – әр мемлекеттің құрылым бірлігі. Тіл арқылы көптеген елдер өз алдына жеке мемлекет болып қалыптасады. Қазақ тілі- біздің ұлт әрі мемлекет болып қалыптасып

дамуымыз үшін маңызды бөлшегі. Қазақ тілі жайлы Абайды Абай еткен ұлы жазушы Мұхтар Әуезов былай деген екен: "Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге де болады. Себеі ол қандайлық мамандық білімі болса да рухани ой тәрбиесінде сыңаржақ азамат болады." Ұлы жазушының бұл сөзінен өз тілін қадірлеп оны барынша жақсы білген адам ғана озық ойлы азамат бола алады. Ал қазіргі заман дамығанынан балаларды, яғни өскелең ұрпақты қазақ тілін қадірлеуге толық білуге ұмтылдыру үшін қандай жаңашылдықтарды қолданған тиімді?

Қазақ тілін оқытудағы мектептер мен жаңа технологияларды интерактивті әдістерді қалай қолдана аламыз?

Қазіргі кезеңде мектеп алдында тұрған маңызды, жауапты міндеттердің бірі-оқушыға тиынақты білім беру. Ол үшін мектеп мұғалімдері оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін өз тәжірибесінде тандап алады. Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану оқыту мақсатында жетудің тиімді жолдарын көрсетеді. Тіл негізі - ой дамыту. Тіл адамзаттың бір - бірімен пікірін, түсінуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым - қатынасты іс жүзіне асырады. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді, «сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптейді. Ал Жүсіп Баласағұн «ақыл - ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» деп айтқан екен. Оқытудың жаңа әдістерін пайдалану арқылы мұғалім оқушының белсенділігін, шығармашылық ізденісін арттырады, пәнге деген қызығушылығын оятады. Қазіргі оқыту барысында қолданып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне, оқудың тиімділігінің негізін құруға бағытталған. Әрбір сабақтың мазмұнына сай әдістер мен тәсілдері дұрыс тандап, саралап, даралап оқыту керек, сонда ғана біз басқа ұлт балаларын қазақ тілін өз еркімен, ынтасымен қызыға, түсініп оқуға, қадірлеуге бағалауға, жақсы меңгеруге, ауызекі дұрыс сөйлеуге үйретеміз.

Қазақ тілін оқытуда қолданатын, оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін әдістердің бірі – интерактивті әдістер. «Интерактив» сөзі бірлесіп әрекет ету деген мағынаны білдіреді. Мұндай сабақты ұйымдастыру мұғалім мен оқушыдан үлкен белсенділік пен шығармашылықты, жауапкершілікті қажет етеді. Сабақты бастауға арналған идеяларды жүзеге асыру үшін берілетін тапсырмалардың мақсаты – сабақ тақырыбына байланысты оқушылардың қызығушылығын тудыру. Нақтылап айтар болсақ, «Артығын алып таста», «Бұл жауап болса, онда сұрақ қандай болады?», «Суреттер: Не болды?», «Пантомима», «20 сұрақ – иә не жоқ деген жауап» «Әуеді атаңыз – әуен тақырыппен қалай байланысқан?», «Айырмашылығы неде?», «Құпияға толы зат», «...қатысты 10 сөзді атаңыз» тапсырмалары оқушыларды жылдам ойлауға жетелейді. Жаңа сабақты қорытуда, бекітуде талқылаудың орны ерекше.

Талқылаудың мақсаты - оқу бойынша қорытынды жүргізу, оқуды біріктіру, келесі деңгеймен байланыстыру және олардың қалай оқитынын белгілеу. Мысалы: «Сыныптан шығуға билет», «Жұмбақ сөздер», «Ыстық орындық», «Өз миыңды суретте», «Бір минут қана» әдістері оқушыларды тек қана жетістікке жетелейді.

Дидактика ілімі бойынша оқытудың интерактивті әдістеріне мыналар жатады:

Пікірсайыс әдісі;

Ми шабуылы;

Эвристикалық немесе «Сократ» әдісі;

«Дөңгелек үстел» әдісі;

Іскерлік рөлдік ойындар;

Драмалау.

Орыс сыныптарында қазақ тілін үйретуде іскерлік, рөлдік ойын түрлерін қолдану, диалог, монолог, сұхбат, сұрақ – жауап, көрініс қою, такпақ оқу, ән айту, мәнерлеп оқу, жұмбақ, сөзжұмбақ шешу, пікір айту, пікірсайыс, тірек схемасын пайдаланып, жүйелі түрде әңгімелеу, Эвристикалық немесе «Сократ», «Дөңгелек үстел», «Ми шабуылы» т.б. әдіс-тәсілдерді сабақта пайдалану, оқушының басқа тілді үйрене алмаймын деген сенімсіздігін сейілтіп, тілді үйренуге ынтасын арттыратынын өз іс-тәжірибемнен күнделікті жұмыс барысында байқаймын.

Шығармашылықты дамытуда ерекше орын алатын жұмыстың бірі- әңгіме құрастыру. Бұл жұмыс түрі алдымен ауызша жүргізіледі, кейін оқушылар өз ойын, қиялын қағаз бетіне түсіруге жаттығады. Әңгіменің мазмұны күнделікті өмірдегі қоршаған құбылыстардан бастала отырып, оқушылардың қиялын, арманын суреттейтін тақырыптарға дейін қамти алады. Мұғалімнің негізгі мақсаты - оқушыға әңгіменің тақырыбын таңдауға бағыт беру, оқушы қиялын дамытуға мүмкіндік жасау.

Алайда мұғалім өзінің тек бағыт беруші екенін естен шығармауы тиіс. Шығармашылықпен іздене білген мұғалім болашақта өзіндік көзқарасы толық қалыптасқан, дүниетанымы кең, білім, білік, дағдысы жоғары, бәсекеге қабілетті жас жеткіншекті тәрбиелей алады.

Әдіс-тәсілдерді қолдану нәтижесі:

- Оқушы тұлғасының танымдық қабілеттерін дамытуға;
- Оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға;
- Белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін ұстартуға;
- Тұлғаның қиындықтарға даяр болу және оны білу, қарым – қатынас, ойын, танымдық, өзін-өзі бекіту қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді.

Сабақта тиімді әдіс-тәсілдерді, жұмыс түрлерін қолдану мұғалімнің біліктілігі мен әдістемелік шеберлігіне байланысты. Әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады, бірақ мақсат біреу-ақ: қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқыту арқылы әр оқушының рухани әлемін ашу, оның бойынан суретші, құрастырушы қасиетін тауып, шығармашылық әлеуетін арттыру болып табылады.

Қорытындылай келсек, заман қанша жаңарып, озық үлгідегі технологиялар қалыптасып, дамып жатса да, әрбір қазақ азаматының негізгі міндеті- қазақ тілін меңгеру және келешек жас ұрпаққа оны дәріптеп құрметтеуді бағалауды үйретіп бойына сіңіпте білу өте маңызды. Бір елдің қалыптасуы мен дамуының басында осы тіліміз тұратынын ұмытпайық!

Ш.МҰРТАЗАНЫҢ АЙ МЕН АЙША ШЫҒАРМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

З.Сәрсенбаева

студент

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Жазушылардың қай-қайсысы болсын қарапайым халыққа қаншалықты жақындығы тұрғысынан бағаланады, олардың халық мүддесін түсіне білуі – артықшылығы болса, халықтың ой-түсінігінен алшақтығы – осалдығы болып шығады. Мұны кезінде В.Г.Белинский өте қисынды дәлелдеп көрсеткен болатын. Ш. Мұртаза өз шығармаларында халықтың өмірін мейлінше толық, жан-жақты суреттейді, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынасын да айқын көрсетеді. Халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, әр алуан адамдардың мінезін, іс-әрекетін, табиғат көрінісін, бәрін де терең және көркем бейнелегендіктен, қаламгер шығармалары оқырманның көз қуанышына айналып, көпшілік қауымның асыға күтетін рухани сусынына айналды. Әсіресе, Ш. Мұртазаның «Мылтықсыз майдан», «41-ші жылғы келіншек», «Бұлтсыз күнгі найзағай», «Ақсай мен Көксай», «Интернат наны», «Шекшек шырылдайды», «Дәрігердің үш қаруы» секілді шығармаларында да сан алуан қоғамдық құбылыстар, тарихи уақиғалар мен мол өмір шындығы жатыр. Алайда «Ай мен Айшаның» алатын орны ерекше.

«Ай мен Айша» Ш. Мұртазаның ең бір ішкі сыры молынан ақтарылған шығармасы, оның қиялының сүйікті перзенті, Шерханның тұлғасы «Ай мен Айшада» көрінгендей, қаламгер тұлғасы мейлінше толық, жарқын және анық көрінетін туындылар өте сирек кездеседі. Мұнда оның бар өмірі, барлық жансыры, барлық махаббаты, сезімдері, ұғым-түсініктері, идеалдары да айқын көрініс тапқан. Мұнда Ш. Мұртаза өз тұлғасын ең толық

тұжырымды, келісті мінездейтін тұсын түгелдей алған, сонымен қазақ оқырмандарының қаламгер Ш. Мұртазаның психологиялық портретін айқын елестетуіне мүмкіндік туғызған.

Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға әбден берілген күйі де, жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан көптің атынан азулы, күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы Ш. Мұртаза туындыларынан молынан сезіледі. Қақтығысы, қалтарысы есепсіз өмірде әділет пен шындық жол таба алмай қамауда қалып жатса, ал сол өмірдің ызғарын айықтыратын күш әлсіз көрінсе, қайғы мұң неге болмасын? Мейірімсіз қатал заман жан түршігер зорлық, озбырлыққа жол берсе, ыза, кек неге тумасын. Рас, жазушының ортасын қомсынатыны да бар. Бірақ, бұл озық жандарға бойы теңдес адамдар көбейе, молая түссе, олар сол ортада үлкен іске орайлас жай-жағдай таба алса деген тілектен туады. Суреткердің заман соққысына мойымайтын, қайта өмір ауыртпалығы ширата түсетін тасқындаған қайрат-жігері бар адамды көксеуі де осы келешекке сенім артуымен сабақтас қой. Осыны былай қойғанда, Шерхан шығармаларының салмағы тек қана мұнысында емес. Өйткені жазушының нені жек көретіні, нені жоққа шығаратыны қандай айқын болса, нені құптайтыны, қандай өнеге өріс алсын дейтіні де соншалықты ашық, айқын-ақ. Осының шығарушысы, айтушысы өмірдің қызығын тебірене сезінбейді деудің өзі тіпті қиянат. Суреткер жаны кейісе де, күйінсе де, көңілді үміт қозғап, алыс арман толқытып, содан барып шығарма тудыратыны жасырын жайт емес. Ш. Мұртазаның осындай туындыларының бағытын, идеялық өзгешелік сырын тереңірек түсіну үшін оларды өмірге деген орасан зор сүйіспеншілік сезімі, жалынды махаббаты тікелей, айқын көрінетін шығармаларымен қатар алып қарастырған жөн.

"Ай мен Айша романы қазақ елінің тарихи мекендерінің бірі-Жамбыл облысына қарасты Жуалы ауданының Мыңбұлақ ауылында туып өскен Барысхан дейтін баланың өмірін арқау еткен. Кішкентай кейіпкер автордың өзі екені бірден сезіледі. Ал, негізгі кейіпкер баланың анасы Айша. Шығармада соғыс жылдарындағы аналардың, "41-жылғы келіншектердің" символына айналған Айшаның тағдырдың ауыр тауқыметін тартып, айға сырын ақтарып, сыртқы жаумен емес, ішкі қас дұшпанмен арпалысқандығы шебер суреттеледі.

Романның өзегінде басқа түскен қиындыққа үнсіз мойынсұна салу емес, кез келген тығырықтан алып шығар айқын мақсат, табанды мінез, батыл қайсарлық жатыр. Кейіпкерлер арасындағы эмоциялық байланыстар мен диалогтар тұрғысынан қарағанда, бұл шығарманы шынайы "драмалық роман" кейіпкерлердің бір қырымен немесе бір жақты мінезімен шектелмей, өзгеріп отыратын әр алуан мінезді шеберлікпен жеткізу арқылы айшықталған "классикалық және реалистік роман" бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпаған. Романда ашаршылық жайлаған зұлмат жылдарда дүниеге келіп, қазақ зиялылары репрессияға ұшыраған жылдарда әкесінен айырылып, одан кейін Ұлы Отан соғысының тауқыметін бастан өткеріп қанша қиыншылық көрсе де, еңсесі түсіп езілмей, ағынға қарсы жүзе білген Барысхан деген баланың өмірі және сол балаға өшпестей үміт сыйлап, өмірлік шам-шырағы, қайсар қаһарманы болған анасы Айша жайында баяндалған. Күйеуі Мұртаза тұтқындалған нан кейін 3 баласымен қалған ана колхоздастыру үшін болған науқанның құрбаны болады. Жоқшылықтың азабын, жалғыздықтың зардабын шегеді. Арсыздықпен арпалысып, үш баланың болашағы үшін күреседі. Айшаға күш беретін -жаратушы, ал оны жұбататын аспандағы ай. Автор "Ай мен Айшаның" арасындағы рухани байланысты тамаша орнатқан. Осы себептен романның тақырыбы ішкі мазмұнына сай.

"Ай мен Айша" романында шындыққа жанаспайтын сәттер, болмысқа қарама-қайшы келетін факторлар жоқ. Керісінше, шығармада оқырманнан ештеңе жасырмай, бір дәуірдің трагедиясын қаз-қалпында суреттеп, тайға таңба басқандай ашып көрсетеді. Өйткені бала Барсханның басынан кешкендері -заманымыздан озған заңғар жазушы Ш.Мұртазаның өз өмірі. Романның көркем тілі және баяндау тәсілі бұрынғы дастандарға, сонымен қатар әлем әдебиетінің классикалық шығармаларына келеді. Шығарма фольклорлық және этнографиялық құндылығымен ерекшеленеді және бір деммен оқылады. Автор сөзді орын-орнымен шебер қолданғандықтан, шын мәнісіндегі сөз зергері екені бірден байқалады. Жазу стилі арқылы автор оқырманның назарын бірден өзіне қарай баурап әкетеді. Сондай-

ақ,автордың өз көзімен көріп өскен куә болған оқиғалар мен кейіпкерлер алынғандықтан ,шығарманың шынайы жазылғандығы сезіледі.Жазушының жан дүниесіне жылымық болып түскен кей сөз тіркестері де өз орнын тауып баяндалғандықтан,оқырман еріксіз түрде сол бір тылсымға толы сәтті бастан кешіріп отырады. Бір мезетте дөп басып айтылған әлгі сөзден аттай алмай тұрады. Кейіпкердің образын,сөзбен салынған суреттері көз алдыңнан кетпейді. Кей кейіпкерлермен сырласқың келіп тұрады,кейбіреуіне қолұшыңды бергің келеді. Енді бірінің тұрмыстық жағдайын көз алдыға елестетіп-жыюағың келсе,кей жағымсыз кейіпкерлерге ашуланасың. Ал,Айшаның жөні бөлек,жаны басқа ,болмысы мен мінезі ешкімге де ұқсамайды.Жазушы оқиғаларды,кейіпкерлерді бұрамаламайды және өзінің ойын ашық білдіреді.Оқырман мен туындының арасында нысана жоқ,оған жазушы жол бермеген.Өзіндік баяндау стилімен сөз сахнасын құрады,тіршілік пен өмірдің көрініс спектаклін ойнатады.Сондықтан романның ішінде орын алған әрбір әңгімесі бір-бір сурет болса,тұтас шығармасы қоғамды, заманды және табиғатты бейнелеген галерия. Мұңбұлақтағы суреттер,Барысхан мен Айшаның тіршілігі киноның естен кетпес фрагменттері тәрізді қайта-қайта көз алдыға тіріліп келеді.Қол бұлғасаңыз сізге де қол бұлғап, сәлем беретін тәрізді.

Барлық романдар қысқа әңгімелерден құралады.Дегенмен роман жанрының қаншалықты дамығанын Шерхан Мұртазаның шығармасынан байқау қиын емес.Жазушы кейде роман жазамын деп үстелге отырмайтыны сөзсіз.Яғни,жанр таңдамайды.Әсіресе шығарма шынайы жазылған болса.Оның мақсаты-сөз арқылы санаға ықпал ету. Шығармадағы уақыт тек қала соғыс жылдарымен шектелмейді.Сол кездегі әлсізге сес көрсету,күштіге жалтақтау сынды жағымсыз мінез кеше де болған,бүгінде де бар.Ал шығармадағы жер мен мекенге келер болсақ,оны да Мұңбұлақпен шектеуге болмайды. Иә, әрине ол жердегі теңдессіз табиғаттың суреттері,Тәңіртауы суы мен нуы бөлек әңгіме,бірақ Қазақ жерінде бұндай сұлу ерлер өте көп.Өмірде қаншалықты әртүрлі образ болса, шығармада да Тасбет пен Жуанқұл секілді жағымсыз бейнелер бар.

Романға нәр берген бір жетістік-ұлттық характерге мән беру.Қазақ халқына ғана тән ұлттық ерекшеліктер жазушы кейіпкерлерінің бойынан көптеп кездеседі.Қазақ әйелдерінің ата-ене, өзінен жасы үлкен қайынаға,абысынымен бірге қайынсіңілі,қайныларының атын атамай,оларға ат қоюы.Не болмаса бас әріпін өзгертіп айтуы-ұлттық әдет -ғұрпымыздың бір нышаны.Айшаның ата-бабадан қалған керегені отқа жақпай сақтауы,елден кетерде бүкіл әруақтан кешірім сұрап,шаңырақ пен қимай қоштасуы."Мына иесіз қалып бара жатқан шаңыраққа бас көз болып жүрерсің"-деп,иесіз үйді көршісі Баянға тапсыруы. Кие тұтқан шаңырақты қандай жұт келсе де , көздің қарашығындай сақтау біздің ұлтымызға тән қасиет екендігін көрсетеді.Үйдің оты сөнуін шаңырақтың шайқалуына балайтын қазақтың от анасын қадірлеуі -бес жасар ойнап келіп,жетілік шамға түкіріп ,отты өшіре жаздағаны үшін оңбай жазалануы арқылы бейнеленген.

Бал балалықтың дәмін татып үлгермеген, бұл шығарманың авторы үшін аналары мен әжесінің аяулы алақаныжанға дауа,тәнге шипа болғаны шығармаларынан -ақ білін тұр.

Әдебиет:

- 1.Назарбаев Н.Ә.«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру » // «Егемен Қазақстан». 12сәуір, 2017ж.
- 2.Жұмалиев Қ. «Әдебиет теориясы». –Алматы, «Мектеп», 1969ж.–243б.
- 3.Қабдолов З.«Сөз өнері».– Алматы, 2006ж.–357б.
- 4.Мұртаза Ш. «Ай мен Айша» Роман // Бесінші том.–Алматы, «Қазығұрт».–2002ж.–456б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФОЛОГИЗМДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТПЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ

Турдали Ж.Б.

*Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс студенті
Ғылыми жетекшісі: Белгибаева Г.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Мифологизм – әдебиетте мифтік элементтерді, мотивтерді, символдарды және сюжеттерді қолдану. Бұл ұғым әдебиеттану ғылымында мифтің мәдени-рухани мұра ретіндегі рөліне негізделеді. Қазақ әдебиетінде мифология халықтың тарихи санасын, дүниетанымын айқындайтын негізгі элемент ретінде қызмет етеді.

Қазақ әдебиетіндегі мифологизм – ұлттық мәдениет пен дүниетанымның негізін құрайтын көркемдік-эстетикалық элемент. Қазақ халқының фольклоры мен әдеби шығармаларындағы мифологиялық мотивтер ұлттық болмысты, тарихи танымды, табиғатпен байланыс идеясын бейнелейді. Мифологизмнің ерекшеліктерін бірнеше аспектіде қарастыруға болады:

1. Қазақ мифологиясында табиғат құбылыстары, аспан денелері мен жан-жануарлар сакральды мағынаға ие. Мысалы, Күн мен Ай – өмір мен өлімнің, жарық пен қараңғылықтың символдары.

2. Қазақ батырлық жырлары мен эпостарында мифтік бейнелер басты рөл атқарады. Батырлардың туған сәтінен бастап ерекше қасиеттерге ие болуы (мысалы, “Алпамыс батыр” жырындағы Алпамыстың құдайдың сыйы ретінде дүниеге келуі).

3. Қазақ мифологиясында табиғат құбылыстары адам өмірімен тығыз байланыста суреттеледі. Бұл байланыс әдебиетте метафора, символизм арқылы беріледі. Тау, дала, өзендер – халықтың өмір сүру ортасы ғана емес, оның тағдыры мен болашағының белгісі. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің шығармаларында дала бейнесі қазақ халқының мінезі мен рухын сипаттайды.

Қазақ әдебиетіндегі мифологизмнің ерекшеліктері оның ұлттық рухани мұраның негізі екенін көрсетеді. Мифтік образдар, мотивтер және сюжеттер әдебиеттің эстетикалық мазмұнын байытып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтық дүниетанымның сақталуына ықпал етеді.

Жасанды интеллекттің бұл мақаланы жазудағы рөлі: Жасанды интеллект (ЖИ) бұл мақала жазу барысында маңызды бірнеше бағытта қолданылуы мүмкін. Оның рөлі төмендегі аспектілер бойынша сипатталады:

1. Ақпаратты жинау және өңдеу

ЖИ әдебиет пен ғылым саласындағы үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам жинақтап, құрылымдай алады:

- Қазақ әдебиеті мен мифологиясына қатысты ғылыми еңбектерден негізгі идеяларды жинау.

- Қажетті тақырыптарға байланысты дереккөздерді тез табу және оларды мазмұнға сәйкес талдау.

Мысалы: GPT сияқты құралдар мифологиялық символдар мен олардың әдебиеттегі рөлі туралы мәліметтерді өңдеп, қысқа әрі нақты баяндап береді.

2. Мазмұнды құру

ЖИ мақаланың құрылымын жасау, тақырыптарды логикалық жүйелеу және мазмұнды жазу процесін жеңілдетеді. Ол мына әрекеттерді орындауға көмектеседі:

- Жоспар жасау: Мақала құрылымын тиімді ұйымдастыру.

- Нақтылау: Қарастырылатын тақырыптарды бөліп алып, әрқайсысын жан-жақты түсіндіру.

- Сөздік қорды байыту: Ғылыми және әдеби стильді сақтай отырып, мәтінді көркем әрі ақпараттық түрде жазу.

3. Мәтінді талдау және түзету

ЖИ мәтіннің сапасын жақсартуға көмектеседі:

- Грамматикалық қателерді, стилистикалық сәйкессіздіктерді анықтау және түзету.

- Күрделі сөйлемдерді жеңіл әрі түсінікті етіп қайта құру.

- Мазмұндағы қайталануларды жою.

4. Деректерді визуализациялау

ЖИ қазақ әдебиетіндегі мифологизмді талдау барысында алынған мәліметтерді графиктер, диаграммалар немесе семантикалық карталар түрінде ұсына алады. Бұл оқырмандар үшін ақпаратты көрнекі әрі түсінікті етеді.

Мысалы:

- Мифологиялық мотивтердің әдеби шығармалардағы таралу жиілігі.
- Қазақ және әлем әдебиетіндегі мифологиялық ұқсастықтар.

5. Қолданбалы құрал ретінде қызмет ету

Мақала жазу барысында ЖИ-дың әдеби мәтіндерді терең талдауына жүгінуге болады:

- NLP (Табиғи тілді өңдеу): Мәтіндерден мифологиялық мотивтерді анықтау үшін.
- Мәтіндер арасындағы ұқсастықты салыстыру: Қазақ әдебиетіндегі және әлемдік әдебиеттегі мифологиялық элементтерді зерттеу.

- Тақырыптық модельдеу: Қазақ әдебиетінде жиі кездесетін мифтік тақырыптарды автоматты түрде анықтау.

6. Уақыт пен ресурсты үнемдеу

ЖИ мақаланы жазу кезінде ақпаратты іздеу, оны құрылымдау, мазмұн құру сияқты көп еңбекті қажет ететін жұмыстарды жылдам әрі сапалы орындайды. Бұл зерттеушінің уақытын үнемдеп, шығармашылыққа көбірек көңіл бөлуіне мүмкіндік береді.

7. Иновациялық идеялар ұсыну

ЖИ өзге салаларда қолданылатын тәсілдерді әдебиеттануға бейімдеу арқылы жаңа идеялар ұсына алады. Мысалы, қазақ әдебиетіндегі мифологизмді цифрландыру немесе оны әлемдік зерттеулермен интеграциялау жолдарын ұсынады.

Қорытынды, ЖИ мақаланы жазу барысында деректерді жинақтау, мазмұн құру, мәтінді талдау және визуализациялау сияқты бірнеше маңызды қадамдарды жеңілдетеді. Ол зерттеушінің шығармашылық процесін қолдай отырып, мақаланың сапасын арттырып, заманауи ғылыми талаптарға сай нәтижелер алуға ықпал етеді.

Әдебиет:

1. Уәлиханов Ш. Қазақ мифологиясы. – Алматы: 2005
2. Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. – Алматы: 2004
3. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: 2004.
4. Бахтин М. Эпос и роман. – Москва: 2020
5. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – Москва: 2020
6. Пропп В. Я. Морфология сказки. – Ленинград: 2009
7. OpenAI-дың GPT-4 үлгісі (ЖИ)

HOW DOES GADGET INFLUENCE YOUTH?

М.Хидирова

студент

Жетекші: магистр, ст.преподаватель Б.А.Тойбекова

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Foreword. Gadgets play a huge role in the lives of today's young people, with both positive and negative effects. Smartphones, tablets, laptops and other technological devices have become an integral part of everyday life, changing the way we communicate, learn and spend our leisure time. On the one hand, gadgets help young people gain instant access to information, develop creativity and stay connected to the world. On the other hand, their overuse can lead to addiction, reduced concentration and impaired social skills. This paper examines how gadgets affect young people by analysing their impact on education, health and social interaction. Gadgets have become an integral part of modern young people's daily lives, significantly shaping their habits, communication, education and entertainment. With the rapid advancement of technology, smartphones, tablets and

laptops provide young people with instant access to information, enhance learning experiences and promote global connectivity. However, excessive use of gadgets can lead to negative consequences such as reduced attention span, social isolation, and health problems such as digital eye strain and poor posture. This paper explores both the positive and negative effects of gadgets on young people, analysing their impact on education, mental and physical health, and social interactions [1].

Pros: 1. Access to information and learning - Gadgets help in getting instant access to educational materials, online courses, books and research, which enhances learning opportunities.

2. Development of digital skills - The use of modern technology helps in learning important skills such as programming, graphic design, video editing and working with various applications.

3. Making communication easier - Social media, messengers and video calls allow young people to keep in touch with friends, family and like-minded people, regardless of distance.

4. Enhancing creativity - Gadgets enable young people to take up photography, music, drawing, texting and other creative activities using specialised apps and platforms.

5. Fast news - Young people can quickly learn about world events, trends and scientific discoveries, which fosters awareness and critical thinking.

6. Entertainment and leisure - Gadgets provide a wide range of entertainment choices: films, music, games, podcasts and social media, helping you to relax and enjoy your time.

7. Time organisation and productivity - Planners, reminders, note-taking apps and other tools help young people manage their time, improve concentration and increase productivity.

8. Developing a global mindset - Gadgets enable young people to interact with people from different cultures, learn foreign languages and understand global processes, which broadens their horizons.

Minuses:

1. Addiction and Procrastination - Excessive use of gadgets can lead to addiction to social media, video games and content, which reduces productivity and distracts you from important tasks.

2. Physical health problems - Prolonged use of gadgets can cause impaired vision, poor posture, back and neck pain, and decreased physical activity.

3. Mental Impact - Excessive social media use can lead to anxiety, depression and lower self-esteem, especially due to comparing oneself with others.

4. Sleep disturbance - Blue light screens suppress melatonin production, leading to insomnia, poor sleep quality and fatigue throughout the day.

5. Reduced social skills - Addiction to virtual communication can lead to difficulties in real-life interactions, reduced empathy and social isolation.

6. Dissemination of inaccurate information - Youth may be exposed to fake news, misinformation and manipulative content, making it difficult to develop critical thinking skills.

7. Cyberbullying and online threats - Online youth are at risk of encountering online aggression, scams, hacking, and identity leaks.

8. Decreased concentration and memory impairment - Excessive use of gadgets can impair the ability to concentrate for long periods of time, impair memory and slow down information processing.

9. Financial costs - Buying new gadgets, subscriptions and apps can be a financial burden for young people and their families[2].

Example:

Anna, 16 years old, started actively using her smartphone to communicate on social networks and watch videos. At first it helped her relax after school, but over time she started spending up to 6-8 hours a day on her phone.

Consequences: 1. Her studies suffered - Anna started putting off doing her homework because she was constantly distracted by notifications. Because of this, her grades deteriorated.

2. Sleep problems - She started falling asleep later than usual because she was watching videos before bed. As a result, she felt tired in the mornings and had trouble concentrating in class.

3. Decreased real-life communication - Anna noticed that it became harder for her to maintain live conversations because she was used to short messages in chat rooms.

4. Psychological impact - Comparing herself to bloggers and perfect pictures on social media, she started to doubt her appearance and her self-esteem decreased.

Conclusion: Although gadgets are useful for socialising and entertainment, excessive use of gadgets can have a negative impact on young people's learning, health and emotional well-being. It is important to maintain a balance between online and offline life.

Positives:

- Ivan, 17 years old, has a passion for programming. He uses his laptop and smartphone not only for entertainment but also for self-development.

Positive consequences: 1. Education and self-development - Ivan took several free online programming courses and learnt how to create his own websites. This helped him develop new skills and gain useful knowledge.

2. Extra income - Thanks to gadgets, he found his first part-time job - creating simple websites for small businesses. This allowed him to earn money and put his knowledge into practice.

3. Development of communication and professional connections - Ivan joined an online community of programmers, where he communicates with experts, receives advice and participates in projects.

4. Effective time management - He uses apps to plan tasks and monitor the learning process, which helps him combine learning, work and leisure.

5. Development of critical thinking - Ivan analyses information, finds solutions to complex problems and learns to work with different data sources, which is useful not only in programming but also in life.

Conclusion: Gadgets can be a powerful tool for self-development if used wisely. They help young people to learn, develop talents, find opportunities for work and socialising, and manage their time.

Conclusion. Gadgets play an important role in the lives of today's youth, with both positive and negative impacts. On the one hand, they provide unlimited access to knowledge, help to develop digital skills, facilitate communication and open new opportunities for learning and working. On the other hand, excessive use of gadgets can lead to addiction, poor health, reduced concentration and problems in live communication.

Thus, it is important to find a balance between online and offline life by using technology consciously and usefully. A sensible approach to the use of gadgets will allow young people to develop, learn and socialise without harming their health and psyche. Ultimately, gadgets are tools that can both help and hinder success, and it is up to the individual to decide how they use them[3].

References

1. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), 1–6.
2. Carr, N. (2010). The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. W. W. Norton & Company.
3. Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.

ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ НА ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ В XXI ВЕКЕ

А.Шамилова

студент

Шымкентский университет, г.Шымкент

Наше общество нацеливает молодёжь на успешность, самодостаточность, умение заработать деньги. Таковы требования рыночной экономики. Современный молодой человек, развитый в умственном плане, владеющий определёнными научными знаниями, в духовном и эмоциональном плане оказывается на самом низком уровне.

Основной целью библиотеки является формирование думающего и чувствующего, любящего и активного человека, готового к творчеству в любой сфере жизни. Нравственное воспитание подрастающего поколения – первостепенная задача общества, так как нравственность – наивысшая мера человечности. Университет и библиотека должны объединить усилия в формировании нравственных ценностей.

Меня, как студент интересует, насколько эмоционально юные читатели воспринимают художественный текст, как глубоко его понимают, сопереживают ли литературным героям. Способность читателя, а тем более юного читателя к переживанию радости, гнева, печали является важным в духовной жизни человека. Эмоциональное воображение даёт возможность читателю понять мир чувств литературных героев, прожить с ними их жизнь, представить себя любым персонажем из книги, оторваться от реальности и пережить невероятные приключения. Отсюда вывод – чтение развивает воображение.

«Читатель проживает тысячу жизней, прежде чем умрет. Человек, который никогда не читает, переживает только одну» (Д. Мартин).

В нашей библиотеке часто проходят громкие чтения с остановками для ответов на возникшие по ходу чтения художественного произведения, вопросы, для обсуждения поступков литературных героев. И даже те ребята, кто не любит читать, проникаются интересом к участи героев книги, жадной узнать, что будет потом, как закончится сюжет. В нашей библиотеке, так же, как и в любой другой, имеется огромный фонд литературы.

Современной молодежи необходимо читать причем читать лучшее из классики, для того, чтобы понимать самих себя, кем ты являешься, чего хочешь добиться. Нравственные проблемы личности прослеживаются в произведениях таких писателей, как Чингиз Айтматов, Б. Васильев, В. Астафьев, В. Распутин, Ю. Бондарев и многих других.

Но самое главное, что даёт книга, – мудрые советы.

Влиянии литературы на духовно-нравственное формирование молодёжи в XXI веке можно рассмотреть следующие аспекты:

- Образовательная функция литературы. Она способствует повышению уровня знаний, развитию устной и письменной речи, а также формированию нравственных ценностей.

- Духовно-нравственные ориентиры в произведениях. Художественная литература содержит духовно-нравственные ориентиры для многих поколений людей, воспитывая лучшие человеческие качества: честность, глубину чувства, достоинство, духовность, гражданственность.

- Влияние на поведение и мировоззрение. В процессе изучения и анализа художественных произведений прослеживается становление и формирование личности растущего человека.

- Мудрые советы. Наблюдая за мыслями, чувствами, переживаниями и поступками литературных персонажей, подросток учится не совершать их ошибок в своей жизни, старается брать пример только с положительных героев.

- Роль книг о выдающихся людях. Чтение книг о выдающихся людях помогает читателям достойно идти жизненными дорогами, формировать свой характер, достигать своей цели.

- Чтение и эмоциональные переживания. Способность читателя к переживанию радости, гнева, печали является важным в духовной жизни человека. Эмоциональное воображение даёт возможность читателю понять мир чувств литературных героев, представить себя любым персонажем из книги. Книги учат молодое поколение размышлять, воображать, переживать и сочувствовать. Иногда они просто помогают им приятно провести время, а иногда становятся незаменимыми друзьями и советчиками. Книги учат правильно

поступать в той или иной ситуации, они как будто просят своих читателей быть лучше, помогают ориентироваться в жизни.

Важную роль в становлении личности подростка играют книги о выдающихся людях как нашей страны, так и других стран мира. История человечества за тысячелетия своего существования накопила много жизненного опыта, и этот опыт неплохо было бы изучить нашим детям. Серия книг «Жизнь замечательных людей» откроет подробности биографий выдающихся личностей.

Чтение книг о выдающихся людях помогает читателям достойно идти жизненными дорогами, формировать свой характер, достигать своей цели. Эти книги становятся отличным мотиватором для тех, кто встретился с преградами на пути к мечте. Книги воспитывают нравственные качества человека, учат мыслить и рассуждать, помогают развивать внутренний мир.

- Книга учит мыслить.
- Книга учит говорить.
- Книга учит понимать людей.

Краткое изложение баллады в стихотворении В. В. Радина:

Книги учат детей

Всем премудростям жизни –

Как быть Человеком,

И быть нужным Отчизне,

И как правду от лжи

Все должны отличать.

Как бороться с врагом

И как зло побеждать.

В современном мире, где молодежь проводит большую часть времени в интернете, литература может стать альтернативным способом проведения досуга. Чтение книги — это возможность отвлечься от цифрового шума, сосредоточиться на себе и своих мыслях, расслабиться и получить удовольствие. В отличие от социальных сетей, которые часто вызывают зависимость и негативно влияют на самооценку, чтение книги способствует развитию воображения, креативности и чувства удовлетворения от познания нового.

Однако необходимо признать, что в современном мире чтение сталкивается с серьёзными трудностями. Конкуренция со стороны цифровых развлечений, снижение уровня грамотности и нехватка времени — всё это факторы, которые негативно влияют на интерес молодёжи к литературе. Поэтому важно прилагать усилия для популяризации чтения среди молодёжи, создавать условия для развития читательской культуры и доносить до молодых людей ценность и значимость литературы в современном мире. Это задача не только родителей и учителей, но и всего общества.

В заключение хочется сказать, что литература — это не просто развлечение, это мощный инструмент формирования личности. Она помогает молодым людям обрести духовную зрелость, развить нравственный стержень и стать достойными гражданами своего времени. В эпоху цифровых технологий книга остаётся надёжным компасом, который помогает найти свой путь в жизни и не потеряться в водовороте перемен. Давайте же беречь и поддерживать этот компас, чтобы наши дети и внуки могли уверенно ориентироваться в сложном и прекрасном мире.

Закончить свои размышления хочу словами А. М. Горького: *«Любите книгу, она облегчит вам жизнь, дружески поможет разобраться в пёстрой и бурной путанице мыслей, чувств, событий. Она научит вас уважать человека и самих себя, она окрыляет ум и сердце чувством любви к миру, к человеку».*

Литература:

1. Духовно-нравственное воспитание детей и подростков в современной библиотечной среде/авт. сост. Е. М. Зуева. – М.: Русская школьная библиотечная ассоциация, 2008.
2. Каган М. С. Философская теория ценности. - СПб., 1997.
3. Коменский Я. А. Об искусном пользовании книгами – первейшим инструментом развития природных дарований/Школьная библиотека – 2000. - № 5 – с.58-62

PHONETICAL PECULIARITIES OF THE WORK ON INTONATION AND RHYTHM IN TEACHING MODERN ENGLISH PRONUNCIATION

A. Shansharkhan

Student

Teacher: Z. Nakipbekova

Shymkent university, Shymkent c.

Introduction. Pronunciation is a crucial component of language learning, affecting both intelligibility and fluency. Among its key features, intonation and rhythm play a vital role in structuring speech and conveying meaning. English, as a stress-timed language, differs significantly from syllable-timed languages like French or Spanish, making pronunciation particularly challenging for many learners.

This article explores the significance of intonation and rhythm, the factors influencing pronunciation learning, and effective teaching strategies that help students develop better spoken English skills.

Phonetic Features of Intonation and Rhythm in English Pronunciation

Pronunciation is a fundamental aspect of language learning, directly affecting both clarity and fluency. Among its key components, intonation and rhythm play a crucial role in structuring speech and conveying meaning. Unlike syllable-timed languages such as French or Spanish, English follows a stress-timed pattern, which makes pronunciation more complex for non-native speakers. Without proper intonation and rhythm, speech can sound unnatural or even lead to misunderstandings.

Intonation refers to pitch variations in speech. It is essential in differentiating between statements, questions, commands, and expressions of emotions. In English, intonation helps indicate grammatical structures, express attitudes, and highlight important words in speech. There are four main intonation patterns: rising, falling, fall-rise, and rise-fall. Rising intonation is typically used in yes/no questions, whereas falling intonation is common in statements and WH-questions. The fall-rise pattern often conveys uncertainty or politeness, while rise-fall intonation adds emphasis and strong emotions. Mastering these intonation patterns is essential for effective communication. Incorrect intonation can lead to misunderstandings, as different pitch patterns can completely change the meaning of a sentence. For instance, the phrase “You’re leaving” with falling intonation indicates a statement, whereas with rising intonation, it becomes a question. Thus, learners must develop an awareness of how intonation affects meaning and practice using it correctly in different contexts.

Rhythm in English is stress-based, meaning that stressed syllables occur at regular intervals, while unstressed syllables are shortened or connected. This is a significant contrast to syllable-timed languages, where each syllable is given equal duration. In English speech, sentence stress helps to emphasize important words, linking and reduction contribute to a smoother flow, and pauses help divide speech into meaningful segments. Many learners struggle with incorrect stress placement, overpronouncing unstressed syllables, or speaking with a flat intonation, which makes their speech sound unnatural or robotic. These challenges require structured practice and exposure to natural speech patterns.

Factors Affecting Pronunciation Learning

The process of acquiring correct pronunciation is influenced by various factors. One of the most significant is the learner’s native language. Those whose native languages share similar stress and intonation patterns with English tend to have fewer difficulties. Additionally, a learner’s attitude toward pronunciation plays a key role—those who prioritize pronunciation improvement tend to achieve better results. Frequent interaction with native speakers is another crucial factor, as it helps learners internalize natural speech patterns. While some people have a natural ability to

imitate sounds, consistent practice and structured learning are far more important for mastering pronunciation.

Another important factor is the influence of the learning environment. Learners who are regularly exposed to spoken English, whether through media, conversations, or formal instruction, tend to develop better pronunciation skills. Classroom instruction plays a significant role, as teachers can provide guidance on stress patterns, intonation contours, and pronunciation drills. Furthermore, motivation and confidence impact a learner's progress—those who actively engage in speaking practice and are willing to make mistakes tend to improve faster than those who are hesitant to use the language.

Effective Teaching Methods for Improving Pronunciation

To improve pronunciation, various teaching strategies can be employed. One of the most effective approaches is using audiovisual materials such as songs and videos, which expose learners to authentic speech patterns in an engaging way. Another method is choral repetition and shadowing, where students repeat phrases after a native speaker to mimic pronunciation more accurately. Pronunciation drills focusing on stress, linking, and intonation also help reinforce proper pronunciation habits. Additionally, role-playing and conversational practice encourage learners to use correct intonation and rhythm in real-life situations, making their speech more natural and fluent.

One particularly effective method is the use of music and poetry. Since English has a natural rhythm, listening to songs and reciting poems can help learners internalize stress patterns and improve their fluency. Nursery rhymes, for example, are often used with young learners to develop a sense of rhythm and melody in speech. For adult learners, shadowing exercises, where students repeat sentences in sync with a recording, can help them improve their pronunciation and natural flow of speech.

Another useful technique is minimal pair exercises, which focus on distinguishing between similar sounds that learners may struggle with. For instance, practicing the difference between words like ship and sheep can help learners refine their vowel sounds and pronunciation accuracy. Combining these exercises with visual aids, tongue twisters, and phonetic transcription can further enhance learning outcomes.

Challenges in Learning Intonation and Rhythm

Despite the availability of various teaching methods, learners often encounter difficulties in mastering intonation and rhythm. A common challenge is intonation interference, where learners apply intonation patterns from their native language to English, resulting in unnatural speech. For example, Russian speakers may use a flatter intonation, making their speech sound monotone, while Spanish speakers might overuse rising intonation, making statements sound like questions.

Another challenge is word stress and sentence stress misplacement. Many non-native speakers struggle with stressing the correct syllables in individual words and the key words in a sentence. In English, content words (nouns, verbs, adjectives) are usually stressed, while function words (prepositions, conjunctions, articles) remain unstressed. Misplacing stress can change the meaning of a sentence, making comprehension difficult for native speakers.

Furthermore, lack of exposure to natural speech hinders the development of correct rhythm. Many learners primarily interact with written English rather than spoken English, which prevents them from internalizing its rhythmic patterns. Without sufficient listening practice, they may speak in a syllable-timed manner, rather than following the natural stress-timed rhythm of English.

Conclusion. Mastering intonation and rhythm is a crucial step in achieving fluency in English. While learners cannot change their native language background, they can improve their pronunciation through consistent practice, exposure to native speech, and the application of effective learning strategies. Pronunciation is not just about individual sounds—it is deeply connected to the rhythm and melody of speech, which influence how naturally and fluently one speaks.

By focusing on suprasegmental features such as intonation, rhythm, and stress, students can significantly enhance their spoken English skills and communicate more effectively. Teachers and learners alike must recognize the importance of pronunciation practice and incorporate engaging

methods such as music, conversation, and repetition exercises into the learning process. With time, patience, and dedication, achieving a natural-sounding pronunciation is possible for any English learner.

References

1. EnglishDom. (n.d.). Основные правила интонации английского языка. Retrieved from <https://www.englishdom.com/blog/osnovnye-pravila-intonacii-anglijskogo-yazyka/>
2. Roach, P. (2009). English Phonetics and Phonology: A Practical Course. Cambridge University Press.
3. QQeng. (n.d.). The Rules of Intonation in English. Retrieved from <https://qqeng.net/ru/Learning/the-rules-of-intonation-in-english/>
4. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
5. Englex. (n.d.). English Intonation. Retrieved from <https://englex.ru/english-intonation/>

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ

Турабай Лаура Саттарқызы

*Шымкент қ. физика-математика бағытындағы
НЗМ куратор педагог-ұйымдастырушы-куратор,
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы*

Қазіргі білім беру жүйесі заман талабына сай жаңашылдыққа бет бұруда. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру, белсенділігін көтеру – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Соңғы жылдары білім беру процесінде жаңа әдістер мен технологиялар белсенді түрде қолданылып келеді. Солардың бірі – геймификация. Геймификация – білім беру процесіне ойын элементтерін енгізу арқылы оқушылардың мотивациясын арттыру, белсенділігін күшейту, оқу материалын жеңіл әрі қызықты түрде меңгерту әдісі. Геймификация термині ағылшын тіліндегі «gamification» сөзінен шыққан, бұл – ойыннан тыс салаларда ойын механикасын қолдану дегенді білдіреді. Бұл ұғым алғаш рет 2000 жылдардың басында қолданылды және білім беру жүйесінде ерекше маңызға ие болды. Себебі ойын – оқушы үшін табиғи әрекет, ал ойын арқылы оқыту – білім алудың ең тиімді жолдарының бірі болып саналады.

Геймификацияның тиімділігі үлкен педагогикалық әлеуеті бар оқытуды ұйымдастырудың жаңа әдісі ретінде негізделген. Оқу процесінде компьютерлік ойындар құралдарын қолдану, біріншіден, субъектінің білім беру қызметіне неғұрлым күшті және сапалы көңіл бөлуге деген ынтасын күшейтетіні, екіншіден, тапсырмаға деген адалдықты ұзартатыны және, сайып келгенде, мақсатқа жету ықтималдығын арттыратыны дәлелденді. Басқа Ойын тәжірибелерінен (рөлдік ойындар, іскерлік ойындар және т. б.) геймификация іс-әрекеттің саяси емес сипатымен ерекшеленеді: білім беру іс-әрекетінің мазмұнын өзгеріссіз сақтай отырып, геймификация осы іс-әрекетті ұйымдастыру тәсілін түбегейлі өзгертеді және бүкіл білім беру циклімен бірге жүреді [1].

Ірі әлемдік брендтер (Microsoft, Volkswagen, Nike) ойын технологиясын қолданады, өз клиенттерін ойындарға қатыстырады және өз өнімдерін сатуды ынталандырады. Ойын дизайнерлері ойыншыларды аштық, әлемдік қақтығыстар, кедейлік, климаттың өзгеруі және т.б. сияқты жаһандық мәселелерді шешуге қосу арқылы маңызды тақырыптар бойынша ойындар жасайды. Геймификация сатылымды, БАҚ беттерін қарауды, клиенттердің адалдығын, қызметкерлердің тиімділігін, білім беру процестерінің өнімділігін арттырады. Аудиторияны әртүрлі іс-шараларға тарту үшін компьютерлік ойын механикасын қолдану бүгінгі таңда трендке айналууда. Геймификацияның теориялық негіздері педагогика, психология және ақпараттық технология салаларымен тығыз байланысты. Америкалық

ғалым Карл Каптың (Karl Kapp) айтуынша, геймификация оқытудың тиімділігін арттыратын құрал болып табылады, себебі ол оқушыны белсенді әрекетке итермелейді және танымдық қызығушылығын арттырады.

Геймификацияның негізгі компоненттері мыналар:

- мақсат пен міндеттер: әрбір ойын элементінің айқын мақсаты болуы керек;
- қиындық деңгейлері: тапсырмалар оқушының қабілетіне сай болуы қажет;
- марапаттау жүйесі: балл жинау, белгі алу, деңгей өту;
- бәсекелестік: оқушылар арасында оң мотивация туғызатын жарыс элементтері;
- кері байланыс: тапсырмадан кейінгі нәтижеге талдау.

Қазақ тілі сабақтарында геймификацияны қолданудың маңыздылығы. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл және оны меңгеру әрбір қазақстандық азаматтың парызы. Дегенмен, тілді үйренуде мотивацияның жеткіліксіздігі, грамматикалық ережелердің күрделілігі, қызығушылықтың төмендеуі сияқты мәселелер жиі кездеседі. Бұл мәселелерді шешудің тиімді жолдарының бірі – геймификация.

Геймификация элементтері қазақ тілі сабақтарын қызықты әрі тартымды етуге мүмкіндік береді. Мысалы, сөздік қорды ойын арқылы байыту, грамматиканы интерактивті тапсырмалармен меңгерту, диалогтық сөйлеуді рөлдік ойындар арқылы дамыту – мұның бәрі оқушының тілдік дағдыларын қалыптастыруда үлкен әсер береді.

Қазақ тілі сабақтарында қолданылатын геймификация түрлері: Қазақ тілі пәнінде қолдануға болатын геймификация элементтерін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: Цифрлық платформалардағы ойындар

- Kahoot!, Quizizz, Wordwall, LearningApps сынды онлайн платформаларда тест, сәйкестендіру, «дұрыс-бұрыс» тапсырмалары түрінде ойындар жасауға болады;

- бұл платформалар оқушының білімін тез әрі нақты тексеруге, қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді;

- ұатысушылар рейтинг бойынша жарыса алады, бұл бәсекелестік тудырады.

Рөлдік ойындар. Сабақ барысында түрлі жағдаяттарға байланысты рөлдер бөліп, оқушыларға сол рөлді ойнау тапсырылады; Мысалы: «Мұғалім мен оқушы», «Сатушы мен сатып алушы», «Дәрігер мен науқас» диалогтары; Бұл ойындар оқушылардың сөйлеу мәдениетін, диалог құру дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Квест-сабақтар. Оқушыларға түрлі тапсырмалар беріліп, оларды кезең-кезеңімен орындау арқылы мақсатқа жетуге тырысады; Мысалы: «Жоғалған сөзді тап», «Қазақша жұмбақ әлемі» квесттері; Квесттер оқушыларды белсенді ойлануға, шығармашылықпен жұмыс істеуге итермелейді.

Интерактивті тақта мен AR/VR технологиялары. Ақылды тақта мен арнайы қосымшалар арқылы оқушылар виртуалды әлемде ойын тапсырмаларын орындай алады; Мысалы, «3D-әліппе» арқылы әріптерді тану, виртуалды саяхаттар арқылы мәтіндермен жұмыс жасау.

Қазақ тілі сабақтарында геймификацияны ұйымдастыру әдістемесі

Сабақ жоспарына енгізу.

- Геймификацияны тиімді қолдану үшін оны сабақтың әр кезеңіне енгізу қажет;
- қызығушылықты ояту: сабақтың басында шағын викторина, сөзжұмбақ;
- жаңа материалды меңгеру: мультимедиялық ойын тапсырмалары;
- бекіту: жарыс түріндегі тапсырмалар, деңгейлік жаттығулар;
- қорытынды: рефлексия, кері байланыс беру.

Топтық және жұптық жұмыс: Геймификация оқушылардың бірлесе жұмыс істеуін ынталандырады. Топтық ойындар арқылы оқушылар арасында сенімділік орнайды, тілдесу қарқын алады.

Оқушылардың жас ерекшелігі мен деңгейін ескеру: Бастауыш сыныптарда ойын жеңіл әрі көрнекі түрде болуы тиіс, ал жоғары сыныптарда логикалық, аналитикалық ойын түрлері тиімді.

Кесте – Геймификацияның артықшылықтары мен шектеулері

Артықшылықтары:	Шектеулері:
Оқушылардың мотивациясын арттырады; Танымдық белсенділігін көтереді; Қиын материалды жеңіл меңгеруге көмектеседі; Коммуникативтік дағдыларын дамытады; Жаңа технологияларды қолдануға мүмкіндік береді.	Мұғалім тарапынан дайындықты көп қажет етеді; Барлық оқушылар бірдей белсенді болмауы мүмкін; Техникалық жабдықтардың жеткіліксіздігі кедергі келтіреді; Геймификацияны шамадан тыс қолдану білім сапасына кері әсер етуі мүмкін.

Қорытынды. Қорыта келе, қазақ тілі сабақтарында геймификация элементтерін қолдану – білім беру процесін жандандырудың, оқушылардың оқу мотивациясын арттырудың және пәнге деген қызығушылығын оятудың тиімді жолы болып табылады. Ойын арқылы ұйымдастырылған оқу тапсырмалары оқушылардың белсенділігін күшейтіп, оқу материалын жеңіл әрі тез меңгеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар, геймификация оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасты жақсартып, шығармашылық пен ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді. Алайда бұл әдісті қолдануда мұғалім тарапынан жан-жақты дайындық, тапсырмаларды жүйелі жоспарлау және оқушының жас ерекшелігін ескеру маңызды. Геймификацияны мақсатты түрде, пән мазмұнына сай орынды қолдану — оқу процесінің тиімділігін арттырып, қазақ тілін үйренуді оқушылар үшін қызықты әрі нәтижелі етуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл әдісті заманауи білім беру тәжірибесінде кеңінен қолдану қажет.

Әдебиет:

1. Сыдыков, Б.Д. Геймификация білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде / Б. Д. Сыдыков, Г. Т. Сман. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2022. - № 9 (404). - С. 251-255.
2. Капп К. М. «Геймификация в обучении: как мотивировать студентов и повысить вовлеченность»
3. Prensky M. “Digital Game-Based Learning”;
4. Құсайынова Р. «Қазақ тілі сабағында интерактивті әдістерді қолдану»;
5. Al-Fadhli, S. «The effectiveness of gamification in language learning»;
6. ҚР БҒМ. Орта білім мазмұнын жаңарту бағдарламалары.

ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ «КОНЦЕПТ» ҰҒЫМДАРЫ

Айтбек Нурсая Берікқызы

7M01701 Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Лингвоконцептология теориясында «концепт» терминіне түрлі және көптеген түсініктер берілген, себебі концептің сан алуан сипаттары бар, бұл көпдеңгейлі құбылыс, яғни концептте түрлі ұғымдар тоғысқан – олардың төркіні мен негізгі бірнеше ғылымдардан бастау алады. Атап айтқанда, концепт логикамен де, философиямен де, мәдениеттаныммен де, этнолингвистикамен де, когнитивистикамен де, психологиямен де, этномәдениетпен, әлеуметтанумен де, фольклормен де байланысты болып келеді.

Дегенмен концепт көп қырлы, күрделі құрылым болғанымен оның көрінісі, белгіленуі, әрине, тілде ғана болады. Концептің сыртқы формасы, калыбы, - сөз (атау). Сондықтан концепт көп жағдайда лингвистикада (тіл білімінде) зерттеледі. Соның нәтижесінде кейінгі онжылдықтарда бүкіл әлем тіл білімінде «когнитивтік лингвистика» (когнитивная

лингвистика) деп аталған және тез дамып келген (келе жатқан) тілтанудың дербес саласы пайда болады.

Когнитивтік лингвистика ғылымында бірнеше салалар айқындалып үнемі даму үстінде деп айта аламыз. Сондай саланың (арнаның) бірі – лингвоконцептология. Когнитивтік лингвистиканың негізгі нысаны концепт болған соң, әрине лингвоконцептологияның орны ерекше екені түсінікті.

Лингвоконцептология саласында концептінің түрлі сипаттары, тілдегі қызметтегі, тілдік мәтіндерінде көріністері түрлі тұрғыдан қарастырылады. Концепт күрделі, сан мәнді құбылыс болғандықтан оны (концепті) талдауда, сипаттауда, қызметін айқындауда түрлі теориялық және әдіснамалық ұстанымдар бар.

Түптеп және қорыта айтқанда «концепт» терминін сипаттауда негізгі үш ұстаным қолданылады. Атап айтсақ осы негізгі ұстанымдар: логика-философиялық, когнитивтік және лингвомәдениеттанымдық ұстанымдар болып келеді.

Логико-философиялық ұстаным тұрғысынан қарастырылатын концепт – ұғымның мазмұны. Зерттеуші Р.Карнаптың пікірінше, концепт – абстрактылық нысан – бұл нысан, яғни концепт, сөздер (атаулар) мен сөзбен аталған объектілер (денотат) арасында орналасқан [2,80б.]. Тілші-ғалым Е.С.Кубрякованың пайымдауынша концепт – бейне (образ), тілде бұл бейнелер тілде сөздер арқылы танылады, бейнеленеді – ал сол бейнелер адам санасында қолданылады, яғни концепттер болып келеді [3,35б.].

Когнитивистика ғылымында концепт адам санасындағы, жадындағы менталды сөз қорының, тілдің концептуалдық жүйесіндегі белгілі бір мазсұны бар қолданбалы құрал, яғни бірлік. «концепт» термині когнитивтік ұстанымда былай түсіндіріледі: «концепт – термин, служащий объяснению сознанию и той информационной структуры, отражающей знание и опыт человека: концепт – единица памяти, которая обладает содержанием и является оперативной единицей памяти, ментального словарного запаса (фонда) и отражает картину мира, содержащуюся в сознании и психике человека [1,35б.].

Келтірілген анықтамаға қарасақ, когнитивтік ұстаным бойынша концепт – ментальді бірлік, яғни бұл бірлік ой (ойлау), таным, Ұғыну мен түсіну, адамның рухани болмысы мен тіршілігімен байланысты қарастырылады.

Ал, лингвомәдениеттанымдық тұрғыснан қарастырылатын концепттің басты ерекшелігі – оның (концепттің) этномәдени мазмұны, ұлттық нышандары мен сипаттары. Орыс лингвоконцептология теориясы бойынша: «концепт имеет культурную значимость и его целом ряде контекстов, которые составляют лексико-семантическую парадигму; концепт как ментально-языковая единица выражает коллективное человеческое знание и концепт имеет коллективное человеческое знание и концепт имеет этнокультурную специфику» [1,35б.].

Басқа сөзбен айтқанда, концепт – этномәдениеттің тілдегі көрінісі, яғни концепттің ұғымдық мазмұнында мәдениеттің сипаттары сақталған: «Концепт – основная ячейка культуры в ментальном мире человека» [4,41б.].

А.А.Маслованың пікірінше, концепт – этникалық дүниетанымның, этномәдени тілдік ғалам бейнесінің көрінісі мен белгісі, адам білімінің бір бөлшегі, себебі адам болмысының және тіршілігі мазмұнынан хабардар етеді; сонымен қатар концепттің эмоционалдық, экспрессивтік және бағамдық сипаттары бар [1,36б.].

Концепт күрделі құрылым болғандықтан, оның компоненттеріне универсалды (әмбебаптық), әлеуметтік, тарихи, мәдени, этникалық т.б. түрлі сипаттағы мәліметтер мен ақпараттар жатады. Концептті құрайтын түрлі компоненттер мен мәліметтер, мәндеріне сәйкес, олардың қолдану ерекшеліктеріне қарай ғалымдар концепттерді белгілі бір топтарға немесе типтерге бөледі.

Мәселен, лингвомәдени концепттер мына түрлерге бөлініп ажыратылады: концепт – келтірімдер (концепты – представления), гештальттар, фреймдер, концепт-сценарийлер және т.б.

Концепт-келтірімдер (концепты – представления) адамның нақтылы сезімдер арқылы туындаған бейнелер болып келеді – бұл бейнелер қоршаған ортаны, реалды немесе елес болмысты суреттейді, белгілі бір келтірім ретінде адам санасында іске асқырылады:

«представления – в высшей степени обобщенные чувственно-наглядные образы реалий окружающего мира. В любом случае представление – это концепт, полностью сформированный путем обобщения чувственного восприятия окружающего мира – реального или воображаемого [5,235б.].

Гештальт – концептте болмысты бейнелейтін суреттемелер болмыстың фрагменттерін (бөлшектерін) белгілі бір бірліктер ретінде құрылымдайды, сондықтан гештальд – концептте бір-бірімен байланысқан кешенді суреттеме (картина) беріледі. Мысалы, орыс ғалымы Н.Ф.Алефиренконың көрсетуінше «қыс» гешталды өз құрылымында «суық», «қар», «жел», «боран» т.б. құбылыстарды бірітіріп суреттейді, яғни қыс туралы кешенді бейнелі суреттемені береді [5,236б.].

Гештальт концепттер әр этнотілдік ортада өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін. Мәселен, «жаз» гештальты орыстың тілдік әлемінде қазақтың «жаз» гештальт-концептінен айырмашылықтары, яғни өзгешеліктері бар.

Фрейм – концепттерде, яғни белгілі бір фрейм концептте түрлі мәнде және формалы ақпараттар біріктіріледі: мәселен, зат, құбылыс туралы энциклопедиялық білім, лексикалық мағына, экстралингвистикалық деректер визуалдық стереотип ретінде беріледі.

М.Минскийдің пікірінше осындай визуалды стереотиптік жағдайды белгілейтін фрейм-концепттер адам жадында сақталатын аумағы мен мөлшері үлкен болып келеді адам өір тәжірибесінің белгілі бір бөліктері беріледі.

Мәселен, «тұған күнді тойлау» фрейм-концептте: 1) лексикалық мағына; 2) энциклопедиялық ақпарат; 3) экстралингвистикалық білім сынды құрылымдар бар – осы құрылымдар «тұған күнді тойлау» визуалдық стереотипті құрайды.

Визуалды стереотиптік белгілі бір жағдайды суреттейтін, танытатын фрейм-концепт статикалық концепттер түріне жатады, ал сценарий-концепттерді динамикалық концепттер түріне жатқызуға болады. Фрейм-концептте стереотиптік жағдай сипаттамалы түрінде көрсетіледі, ал сценарий концепттерде стереотиптік жағдай оқиғалар тізбегі ретінде бейнеленеді, яғни процесс түрінде себеп, салдар, уақытта қатыста оқиғалар, іс-әрекеттер негізінде суреттеледі, танытылады. Сценарий – процесстің сипаттамасы, онда процесстің, іс-әрекеттерді кезеңдері көрсетіледі. [1,47б.].

Когнитивтік лингвистер-ғалымдардың кейбір пікірлерінде осы аталған концепттердің түрлері арасында айқын – сезілетін айырмашылықтар, ара-жіктер жоқ, яғни белі бір концепт типінде басқа типтердің (концепт түрлерінің) элементтері мен белгілері бар.

Лексикалық, яғни тілдегі көрінісі, вербалдануы деңгейінде А.А.Бабаушкинның пікірінше, концепттер лексикалық және фразеологиялық типтерге бөлінеді. Сондай-ақ осы концепттердің екі типі өз ішінде: концепт – схема, концепт – гипероним, концепт – инсайт, концепт – сценарий, калейдоскопиялық концепттер түрлері ажыратылады [6,30б.].

Сондай-ақ концепттердің басқа түрлері оларды (концепттерді) әр тұрғыдан айыру және топтастыруға байланысты болып келеді. Егер концепттерді стильдік-тақырыптық тұрғыдан түрлерге бөлетін болсақ, онда – ғылыми, мәтіндік, эмоционалдық-экспрессивтік түрлерін ажыратуымызға болады.

Әдебиет:

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира // Теория познания: В 4-х т./Под.ред. В.А.Лекторского Т.И.Ойзермана. М.: Мысль
2. Павиленис Р.И. Проблемы смысла: современный логико-философский анализ языка. –М.: Мысль 1983-286с.
3. Лотман Ю.Н. Семиосфера.СПб: «Искусство», 2000.
4. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. М., 1988.
5. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Посталова В.И. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. –М.: Наука, 1988-216с.
6. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Керімбаева Айгерим Қайратқызы
7М01701 Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Жалқы есімдерді зерттеуде олардың түрлі аспектілері мен қырлары қарастырылады. Мәселен, жалқы есімді (онимды) лексикалық бірлік ретінде қарастыратын болсақ, онда оның (жалқы есімнің) лексикалық мағанасын, грамматикалық (морфемдік) құрылымын, орфографиялық (орфоэпиялық) ерекшеліктерін т.б. зерделеуімізге болады. Осы тұрғыдан келсек жалқы есімдерді үлкен бір типтік топтарға бөліп оларды топонимика, антропонимика, зоонимика, космономика, этнонимика т.б. ономастикалық ғылыми салаларында талдаймыз және сипаттаймыз.

Ал енді жалқы есімдер жалпы есімдер сияқты және де солармен қатар сөйлеуде, яғни мәтіндерде, соның ішінде әсіресе көркем мәтінде қолданылады, яғни өз көркемдік-эстетикалық қызметтерін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, жалқы есімдердің көркемдік, лингвостилистикалық, лингвопоэтикалық, эстетикалық функциялары (қызметтері) сөз етіледі. Дегенмен, жалқы есімдердің көркем мәтіндерде өзіндік ерекшеліктері, солардың санатындағы ұлттық-мәдени (идиоэтникалық) сипаттары, спецификасы сақталады, яғни өз көріністерін береді.

Жалқы есімдердің, сондай-ақ көптеген жалпы есімдердің ұлттық-мәдени (этномәдени) спецификасына келетін болсақ, бұл қасиет, яғни ұлттық-мәдени (этномәдени сипат, мазмұн жалпы алғанда кез келген тілге тән. Тіл тек қана белгілі бір ұлттың сөйлеу құралы ғана емес, тіл сол ұлт санасының қоймасы, мәдениетінің, тарихының, наным-сенімдерінің, дүниетанымын айнасы іспетті. Басқа сөзбен айтқанда, тіл – этнос рухының ерекше бір және бірегей көрінісі, себебі ұлтсыз тіл жоқ, тілсіз ұлт жоқ. Ал әрбір ұлт өзіндік ұлттық (этникалық) спецификасына ие болғандықтан, әрине әрбір ұлттық тіл аталмыш ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие.

Ұлттық (ұлттық-мәдени, этномәдени, идиоэтникалық) спецификасы (өзгешелік) негізгі тақырыптардың немесе мәселелердің бірі ретінде тек тіл білімінде ғана емес, сондай-ақ философия, мәдениеттану, психология, әдебиеттану т.б. гуманитарлық ғылым салаларында зерттелген және де зерттелуде.

«Ұлттық рух», «халықтық сана», «ел рухы» ұғымдары о бастан, көне замандардан бері бірталай шығыс және батыс ғалымдардың еңбектерінде сөз етілген.

Мәселен, XIX ғасырда Вильгельм Гумбольдта ұлттық дүниетанымын тіл арқылы өзіндік көрінісін береді деп есептеген. Вильгельм Гумбольдтың пікірінше, «тіл – тек ұлттың тілдік санасының өнімі» [2,696.].

Вильгельм фон Гумбольдтың «тілдің ұлттық рухы» идеясы Л.Вайсбергердің, Э.Уорнфтың, Э.Сепирдің т.б. еңбектерінде өз жалғасын тапты және де кейінірек этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика ғылымдарының негізі болды.

Адам әлемі (оның ішкі (танымдық) және сыртқы (заттық әлемі) бірінші кезекте ұлттық өзгешелікке ие. Ұлттың сол этномәдени өзгешелігі немесе ерекшелігі тілдің түрлі деңгейлерінде және түрлі қызметтерінде өз көріністерін танытады. Тілдің ұлттық спецификасын танып білу үшін ең алдымен сол тілдің иесі – ұлттың (этностың) ерекшеліктерін – ұлттық рухын, мәдениетін, дүниетанымын біліп түсінуіміз керек.

Орыс философы Н.Бердяевтың айтуынша: «Ұлттық мәдениет еш уақытта жалпылама адамзаттық болуы мүмкін емес, ол (мәдениет) нақты ұлттық болып келеді және сол түрінде ғана адамзаттық мәдениетке барып қосылады» [1,95-96 бб.].

Тілдің негізгі қызметтерінің бірі –оның көркем мәтіндерде қолданылуы болып табылады. Көркем мәтіндерде қолданылған тіл мәтіндегі өзінің көркемдік (эстетикалық)

қызметімен қатар ұлттық ғалам бейнесін жасауда (мәтінде құрылымдауда) шешуші қызметін атқарады. «Әлемнің (ғаламның) «ұлттық бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі (суреті)» сынды ұғымдар соңғы оңжылдықтарда когнитивтік лингвистикада, этнопсихологияда, этнолингвистикада, лингвомәдениеттануда т.б. гуманитарлық ғылымдарда қарқынды түрде өзекті ғылыми мәселелер ретінде зерттелуде.

Әлем немесе қоршаған дүние адам санасында ұлттық бояулармен әспеттелген, яғни ұлттық таным елегінен өткізілген, сондықтан да В.И. Постовалова айтқандай «сыртқы дүниенің (әлемнің) жәй ғана айнасы емес, себебі ол әлем (дүние) ұлттық сана арқылы ғана көрінеді [5,246].

Ю.Д.Апресьянның пікірінше, әр тіл дүниені (әлемді) өзіндік ретпен және қалыптармен көрсетеді [6].

Байқап қарайтын болсақ, тіл ұлттың (этностың) өзгешелігін даралайтын және көрсететін негізгі құралдардың бірі және бірегейі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда тілді ұлттық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі ретінде есептеуімізге болады, яғни ұлттық тіл мен ұлттық мәдениет біртұтас дүние, олар бір-бірімен тығыз байланыста қызмет етеді [7,156].

Тіл мен мәдениеттің мызғымас байланысы жөнінде Вильгельм фон Гумбольдт былай деп жазған: «Язык – тесно переплетен с духовным развитием человечества и сопутствует ему на каждой ступени его локального прогресса или регресса, отражая в себе каждую стадию культуры» [2,486].

Ұлттық өзгешелік немесе идиоэтникалық сипат тілдің түрлі деңгейлерін, салаларын, қызметтерін қамтиды, яғни лексика да, фразеология да, грамматика да, тілдік қолданыстар да, тілдік мәтіндер де – барлығы идиоэтникалық семантикаға ие.

В.А.Маслованың пікірінше, ғаламның тілдік бейнесін «сөздің ішкі қалыбы (формасы) да, сөйлемдер де, сөздің мағынасының өзгеруі де, ауыспалы мағыналары да, сөздің эмоционалдық жүктемесі де, оның (сөздің) жеке дара қолданыстары да көрсете алады» [7,376].

Тілдің этномәдени ерекшеліктерін қарастыратын ғылым-этнолингвистика М.М.Копыленконың пайымдауынша тек «этномәдени лексика» деп аталған сөз қорының бір бөлігін зерделеумен шектелмеуі керек, этнолингвистиканың нысандарына сондай-ақ материалды және рухани мәдениеттерінің терминдері, фразеологиялық тіркестер мен паремиялар, табу мен эвфемизмдер, онимиялық лексика, этномнимдер» мифтердің және ғұрыптардың терминологиясы, көне жазудың лексикасы, фольклор, сөздіктер мен атластардың лексикасы да жатады [9].

Әдебиет

1. Н.Бердяев. Философские труды. М.:1989-351с.
2. Гумбольд В. Фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. С нем. М.: Прогресс, 2000-400с.
3. Теория и методика ономастических исследований. М. «Наука»; 1986-255с.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: 1973.
5. Основы теории речевой деятельности. М.: 1974-368с.
6. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы.-Алматы:Ғылым, 1971-215с.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. Минск. Тетра-система. 2004-255с.

IN VIDEO AL КАК ИНСТРУМЕНТ СОЗДАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ВИДЕОКОНТЕНТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Моланкулова Дилнура

Студентка 3 курса,

*Научный консультант: к.ф.н., ассоциированный профессор
(доцент) Керимбаева С.Е.*

Введение. Быстрое развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на образовательный процесс. Появление инструментов на основе искусственного интеллекта, таких как InVideo AI, открывает новые перспективы в преподавании. В данной статье рассматривается использование InVideo AI для создания образовательного видеоконтента на уроках русского языка и литературы, анализируются функции и преимущества данного инструмента в обучении.

Актуальность использования InVideo AI. Инструмент InVideo AI значительно влияет на образовательный процесс, предоставляя возможности для создания интерактивных и персонализированных видеоуроков. Это не только меняет формат подачи материала, но и повышает вовлечённость учащихся, позволяя адаптировать обучение к их индивидуальным потребностям. Применение InVideo AI важно для понимания того, как современные технологии помогают образованию адаптироваться к вызовам цифровой эпохи.

Возможности InVideo AI в обучении русскому языку и литературе. InVideo AI позволяет применять различные подходы к преподаванию русского языка и литературы:

1. Создание интерактивных видеозанятий с использованием анимации, визуализаций литературных сюжетов и аудиоматериалов, что помогает учащимся глубже понять произведения и их контекст.

2. Виртуальные библиотеки — видеоматериалы могут включать анализ литературных текстов, биографии авторов и критические разборы, что расширяет возможности изучения

3. Организация групповых и индивидуальных заданий — видеоконтент, созданный с помощью InVideo AI, можно адаптировать под разные форматы занятий и отслеживать прогресс учеников.

Функции InVideo AI в образовательном процессе использование InVideo AI на уроках русского языка и литературы выполняет следующие функции:

Углублённое изучение материала через динамичный видеоконтент, что способствует лучшему восприятию и запоминанию.

Развитие критического мышления — видеоролики могут содержать задания на анализ текстов и сопоставление различных точек зрения.

Повышение вовлечённости — учащиеся могут самостоятельно создавать видеоанализ произведений или участвовать в видеопроектах, что стимулирует интерес к предмету.

Влияние на образовательное восприятие. InVideo AI способствует не только эффективной передаче знаний, но и формированию у учащихся положительного отношения к обучению. Уникальный опыт, создаваемый с помощью видеоконтента, мотивирует к самостоятельному изучению и развивает аналитические навыки. Технология также помогает представить литературу и язык как современные и увлекательные дисциплины.

Заключение. Изучение применения InVideo AI в преподавании русского языка и литературы показывает, как цифровые инструменты способствуют развитию образования в условиях цифровой эпохи. Применение таких технологий помогает адаптировать учебный процесс и повышать его качество. Дальнейшие исследования в этой области могут выявить новые подходы к созданию образовательного видеоконтента и улучшению методов преподавания.

Литература:

1. Генкин, В. В. Инновации в образовательных технологиях. — М.: Просвещение, 2021.
2. Петров, А. И. Цифровизация образования: Современные тенденции и технологии. — СПб.: Наука, 2020.
3. Иванова, Е. М. Современные образовательные платформы и их влияние на учебный процесс. — М.: Академический проект, 2019.
4. Смирнова, Н. А. Образовательные технологии нового поколения. — Казань: Издательство Казанского университета, 2022.

5. Романова, Л. И. Адаптивные образовательные системы: Принципы и практика. — Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2021.

ЖАРГОНИЗМЫ В РЕЧИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Рахимова Сугдиана

Студентка 3 курса

*Научный консультант: к.ф.н., ассоциированный профессор
(доцент) Керимбаева С.Е.*

Шымкентский университет, г.Шымкент

Молодёжный жаргон, или сленг, — это совокупность лексических и фразеологических единиц, используемых преимущественно молодыми людьми для выражения принадлежности к определённой социальной группе, создания уникального стиля общения и дистанцирования от официальных норм языка. Он характеризуется высокой степенью экспрессивности, образностью и склонностью к новообразованиям. В отличие от профессионального жаргона, молодёжный сленг не ограничен рамками конкретной деятельности и охватывает широкий спектр тем, связанных с повседневной жизнью, развлечениями и технологиями.

Основные функции молодёжного жаргона включают:

- *Идентификационную*: помогает молодым людям ощущать принадлежность к определённой группе или субкультуре.
- *Экспрессивную*: позволяет выразить эмоции, оценки и отношения более ярко и точно.
- *Креативную*: способствует языковым экспериментам, созданию новых слов и выражений.
- *Секретную*: служит средством кодирования информации, делая её непонятной для непосвящённых.

История изучения молодёжного жаргона. Интерес к молодёжному жаргону возник в лингвистике в XIX веке. В отечественной науке значительный вклад в его изучение внесли такие исследователи, как Б.А.Ларин и В.В.Виноградов, которые рассматривали жаргон как неотъемлемую часть языковой культуры. В зарубежной лингвистике внимание к молодёжному сленгу усилилось в XX веке, особенно в англоязычных странах, где сленг стал объектом социолингвистических и культурологических исследований.

Жаргон играет многогранную роль как в лингвистике, так и в педагогике. В лингвистике он служит инструментом для изучения социальных групп, языковых изменений и специфических особенностей речи. В педагогике жаргон может быть полезным средством для создания социальной связи и повышения вовлечённости учащихся, однако его использование должно быть обоснованным и осторожным, чтобы не возникло недопонимания или изоляции отдельных групп. Важно учитывать контекст, цели общения и аудиторию, чтобы эффективно применять жаргон в образовательной и научной среде.

Литература

1. Копыленко М. М. О семантической природе молодёжного жаргона // Социально-лингвистические исследования. — М.: Наука, 1976. — С. 79–86.
2. Сленг // Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сленг> (дата обращения: 25.02.2025).
3. Жаргон // Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Жаргон> (дата обращения: 25.02.2025).

КАК ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЕНЯЮТ КУЛЬТУРУ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ

Введение. Современные технологии стремительно меняют способы коммуникации, и искусственный интеллект (AI) играет в этом ключевую роль. Голосовые помощники, автоматизированные системы проверки орфографии и пунктуации, а также генеративные языковые модели уже стали неотъемлемой частью нашей жизни. Эти технологии не только облегчают процесс общения, но и трансформируют культуру речи: упрощают язык, влияют на грамотность пользователей и даже изменяют структуру диалогов. В данной статье рассматривается, как AI меняет устную и письменную речь, какие плюсы и минусы связаны с этим процессом и к чему могут привести дальнейшие изменения.

Искусственный интеллект в письменной речи. Автодополнение и автоматическая коррекция. Одним из наиболее распространенных инструментов AI в письменной речи является автоматическая проверка и исправление ошибок. Такие сервисы, как Grammarly, Орфограммка, встроенные автозаменители в мессенджерах (TG), помогают пользователям писать грамотнее, автоматически исправляя орфографические, пунктуационные и стилистические ошибки.

Плюсы:

- Снижение количества ошибок в тексте.
- Ускорение набора текста.
- Повышение доступности грамотного письма для людей с дислексией или плохим знанием языка.

Минусы:

- Привыкание к автоматическим исправлениям снижает уровень самостоятельного контроля.
- Некоторые ошибки остаются незамеченными или исправляются некорректно.
- Упрощение языка из-за частого выбора более коротких и простых фраз.

Сокращение слов и влияние эмодзи

Влияние AI на текстовые коммуникации заметно и в изменении лексики. В чатах и мессенджерах активно используются эмодзи, заменяющие целые фразы. Например, вместо слов «я рад» или «мне грустно» пользователи все чаще ставят смайлики.

С одной стороны, это экономит время и делает общение более эмоционально насыщенным, с другой — ведет к снижению сложности письменной речи. Кроме того, AI-предсказатели в смартфонах предлагают наиболее часто употребляемые слова, что также упрощает язык.

Искусственный интеллект в устной речи. Голосовые помощники и изменение разговорных привычек. С появлением Alexa, Siri, Google Assistant и «Алисы» изменились способы взаимодействия людей с техникой. Эти AI-инструменты научили пользователей строить фразы четко и лаконично, избегая сложных конструкций.

Пример: Ранее человек мог сказать: «Не знаешь, какая погода будет завтра?». Сейчас, обращаясь к голосовому помощнику, он скажет: «Алиса, погода на завтра».

Такой формат сокращает естественную речевую вариативность и может повлиять на культуру устной речи, особенно у детей, которые привыкают говорить с AI с раннего возраста.

Автоматический перевод и билингвизм. Искусственный интеллект значительно улучшил машинный перевод. Google Translate, DeepL и аналогичные сервисы позволяют быстро переводить тексты, что способствует глобализации и межкультурному общению. Однако это также влияет на качество владения языками.

Положительные стороны:

- Возможность мгновенного общения с носителями других языков.
- Упрощение изучения иностранных языков.

Отрицательные стороны:

• Люди меньше запоминают грамматические структуры, полагаясь на машинный перевод.

- Некоторые выражения переводятся дословно, искажается смысл.

Позитивные и негативные последствия

Плюсы использования AI в коммуникации:

- Помощь в обучении (улучшение грамотности, автоматизированные подсказки).
- Повышение скорости общения.
- Доступность информации на разных языках.

Минусы:

- Снижение самостоятельности в письме.
- Ограничение стилистического разнообразия речи.
- Формирование новой, упрощенной языковой нормы.

Заключение. Искусственный интеллект неизбежно меняет культуру письменной и устной речи, делая ее более доступной и быстрой, но при этом упрощая ее и влияя на стиль общения. В будущем, возможно, AI будет еще больше интегрирован в повседневную коммуникацию, что приведет к новым изменениям в языке. Открытым остается вопрос: сохранится ли традиционная языковая норма, или же AI сформирует новый стиль речи, адаптированный под цифровую эпоху? Это направление заслуживает дальнейшего исследования.

Литература

1. Баранов А.Н. «Язык в цифровую эпоху». – М.: Языки славянской культуры, 2022.
2. Виноградова О.С. «Влияние технологий на культуру речи» // Журнал «Русская речь», №4, 2023.
3. Курбатов В.Н. «Голосовые помощники и их влияние на коммуникативные практики» // Лингвистический вестник, 2022.
4. Официальные сайты: Grammarly, Google Translate, Алиса (Яндекс), Siri (Apple), OpenAI
5. «Искусственный интеллект: технологии распознавания письменной и устной речи» // Проекты, 2020.
6. «Применение искусственного интеллекта в обучении письменной речи на занятиях русского языка как иностранного» // Научный альманах, 2024.

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА GRADESCOPE В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Джуманкулова Нилуфар

Студентка 3 курса

*Научный консультант: к.ф.н., ассоциированный профессор
(доцент) Керимбаева С.Е.*

Шымкентский университет, г.Шымкент

Введение. С развитием технологий в образовании внедрение интеллектуальных систем становится все более актуальным. Одним из таких инструментов является Gradescope — платформа, использующая искусственный интеллект для автоматизации процесса оценивания и обратной связи. Данная статья посвящена анализу влияния Gradescope на педагогическую практику, а также рекомендациям по его эффективному использованию.

История создания Gradescope. Gradescope был основан в 2014 году группой студентов и преподавателей из Университета Калифорнии в Беркли. Изначально проект задумывался как инструмент для упрощения процесса оценивания домашних заданий и экзаменов, особенно в курсах с большим количеством студентов. С момента своего создания Gradescope

активно развивался, добавляя новые функции, такие как автоматизация оценивания, создание тестов и интеграция с другими образовательными платформами.

Функции приложения

1. *Автоматическое оценивание:* Gradescope использует алгоритмы машинного обучения для распознавания и анализа ответов студентов, что позволяет автоматически выставлять оценки.

2. *Групповое оценивание:* Преподаватели могут легко оценивать задания, группируя их по типам, что упрощает процесс и позволяет более эффективно управлять временем.

3. *Обратная связь:* Gradescope предоставляет возможность оставлять комментарии и отметки прямо на заданиях, что облегчает процесс общения между преподавателями и студентами.

4. *Интеграция с LMS:* Gradescope интегрируется с различными системами управления обучением (LMS), такими как Canvas и Blackboard, что позволяет преподавателям легко внедрять его в существующие курсы.

5. *Анализ успеваемости:* Преподаватели могут просматривать данные о прогрессе студентов и оценках, что помогает в корректировке учебного процесса.

6. *Создание тестов:* Платформа позволяет создавать как традиционные тесты, так и открытые задания, что делает ее универсальным инструментом для оценки знаний.

7. *Кросс-оценивание:* Gradescope поддерживает функцию кросс-оценивания, позволяя студентам оценивать работы друг друга, что способствует развитию критического мышления и навыков саморегуляции.

Применение приложения Gradescope в образовательной практике. В рамках повышения эффективности оценивания и обратной связи с учащимися, я провела практическое исследование, используя приложение Gradescope. Это онлайн-ресурс, предназначенный для автоматизации процессов оценивания учебных работ и организации взаимодействия между преподавателями и студентами. Основной целью использования Gradescope было улучшение процесса оценивания и ускорение обратной связи для студентов. Приложение предоставляет возможность быстро оценивать работы, загруженные в формате PDF, что значительно сокращает время, необходимое для анализа и выставления оценок. В процессе работы с Gradescope я использовала следующие функции приложения:

4. *Автоматизированное оценивание:* возможность создавать шаблоны для оценивания, что позволяет стандартизировать подход к каждой работе.

5. *Интерактивная обратная связь:* студенты получают возможность видеть комментарии и оценки, что способствует их вовлеченности в процесс обучения.

6. *Статистический анализ:* приложение предоставляет возможность анализировать результаты работы студентов, что позволяет выявить общие тенденции и области для улучшения.

Использование Gradescope привело к снижению времени на оценивание на 30%. Студенты также отметили, что получили более четкую и конструктивную обратную связь, что способствовало их развитию и пониманию материала. Анализ данных позволил мне выявить ключевые проблемы в обучении и внести соответствующие коррективы в учебный процесс. Опыт использования приложения Gradescope в образовательной практике показал его высокую эффективность как инструмента для оценки знаний студентов. Это приложение не только ускоряет процесс оценивания, но и улучшает качество обратной связи, что в конечном итоге способствует повышению учебной мотивации и результатов студентов.

Преимущества.

Экономия времени: Автоматизация оценивания позволяет существенно сократить время, затрачиваемое на выставление оценок.

- *Улучшение качества обратной связи:* Преподаватели могут уделить больше внимания качеству обратной связи, чем рутинной работе по выставлению оценок.

- *Удобство для студентов:* Студенты получают мгновенную обратную связь и могут легко отслеживать свой прогресс.

- *Гибкость в использовании:* Gradescope подходит для различных типов заданий и может быть адаптирован под различные курсы.

- *Поддержка разнообразия форматов:* Gradescope позволяет работать с различными форматами, включая математические уравнения, графики и текстовые документы.

Минусы

- *Зависимость от технологии:* Преподаватели и студенты могут столкнуться с техническими сбоями, что может нарушить учебный процесс.

- *Необходимость обучения:* Для эффективного использования приложения требуется время на обучение как преподавателей, так и студентов.

- *Ограниченные функции для творческих заданий:* Gradescope может не подойти для оценки творческих работ, где важна индивидуальность и оригинальность.

- *Чувствительность к качеству загружаемых документов:* Качество оценивания зависит от четкости и читаемости загружаемых работ.

Как пользоваться приложением

1. *Регистрация:* Преподаватели и студенты должны зарегистрироваться на платформе, используя свои электронные адреса.

2. *Создание курса:* Преподаватель создает курс, добавляя необходимые материалы и задания.

3. *Загрузка заданий:* Задания могут быть загружены в различных форматах (PDF, изображения и т. д.), после чего система автоматически распознает их.

4. *Оценивание:* Преподаватели могут оценивать задания, используя встроенные инструменты для выставления оценок и оставления комментариев.

5. *Обратная связь:* После завершения оценивания студенты получают доступ к своим работам с комментариями и оценками.

6. *Анализ данных:* Преподаватели могут просматривать статистику успеваемости студентов и вносить изменения в курс на основе полученных данных.

7. *Использование мобильного приложения:* Gradescope имеет мобильную версию, что позволяет студентам загружать задания и получать обратную связь в любое время и в любом месте.

Практические рекомендации по использованию Gradescope

1. *Обучение преподавателей:* Важно провести тренинги для преподавателей, чтобы они могли максимально эффективно использовать функционал Gradescope. Это повысит качество оценивания и обратной связи.

2. *Создание шаблонов заданий:* Разработка шаблонов для различных типов заданий позволит ускорить процесс их оформления и оценивания.

3. *Обратная связь:* Преподаватели должны активно использовать функции обратной связи, чтобы помочь студентам понять свои ошибки и улучшить их знания.

4. *Адаптация к курсу:* Gradescope следует адаптировать под специфику каждого курса, что позволит использовать его возможности более эффективно.

5. *Мониторинг результатов:* Преподаватели должны регулярно анализировать данные о успеваемости студентов, чтобы корректировать учебный процесс и улучшать качество обучения.

6. *Обсуждение результатов:* Рекомендуется проводить обсуждения с классом на основе полученных результатов, чтобы студенты могли учиться на ошибках друг друга и улучшать свои знания.

7. *Обратная связь от студентов:* Необходимо собирать отзывы студентов о работе с Gradescope, чтобы вносить улучшения и адаптировать процесс обучения под их потребности.

Заключение. Gradescope представляет собой мощный инструмент, способный значительно упростить и улучшить процесс оценивания в образовании. Его внедрение в учебный процесс может привести к повышению качества образования, улучшению успеваемости студентов и снижению нагрузки на преподавателей. Рекомендуется активно использовать возможности данной платформы и адаптировать ее под конкретные образовательные контексты для достижения наилучших результатов.

Литература:

1. Gradescope. (n.d.). Retrieved from <https://www.gradescope.com>
2. Gier, J. (2018). The impact of Gradescope on assessment. *Journal of Educational Technology*, 12(3), 45-56.
3. Anderson, T. (2020). The role of AI in education. *International Journal of Education Technology*, 15(1), 23-34.
4. McNair, L., & Smith, K. (2021). Enhancing student learning with Gradescope: Best practices. *Journal of Higher Education Assessment*, 9(2), 15-28.
5. Johnson, M. (2019). Innovations in assessment technology: A study of Gradescope. *Educational Technology Review*, 22(4), 99-114.

ТЕХНОЛОГИЯ GEMINI: ПУТЬ К ФОРМИРОВАНИЮ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ

Сайдикаримова Мафтуна

Студентка 3 курса

*Научный консультант: к.ф.н., ассоциированный профессор
(доцент) Керимбаева С.Е.*

Шымкентский университет, г.Шымкент

Быстрое развитие технологий и их влияние на образовательный процесс привели к значительным изменениям в преподавании. Внедрение новых цифровых решений, таких как технология Gemini, способствует появлению новых методов обучения, которые отражают современные реалии и потребности учащихся. В данной статье рассматривается использование технологии Gemini в образовании, с акцентом на преподавание русского языка и литературы, анализируются функции и преимущества данной технологии для педагогов и учеников.

Актуальность использования технологии Gemini в образовании подтверждается ее значительным влиянием на учебный процесс. Изменения затрагивают не только формы подачи материала, но и возможности индивидуализации и интерактивности обучения. Изучение применения технологии Gemini важно для понимания того, как образование адаптируется к новым вызовам цифровой эпохи.

Возможности применения Gemini в обучении русскому языку и литературе. В процессе преподавания русского языка и литературы технология Gemini позволяет использовать несколько подходов. Во-первых, это интерактивные занятия, где учащиеся могут изучать литературные произведения через визуальные и аудиоматериалы. Например, использование анимации и интерактивных карт помогает понять литературные сюжеты и культурные контексты. Во-вторых, Gemini предоставляет возможности для создания виртуальных библиотек, включающих не только тексты, но и дополнительные материалы, такие как критические статьи и биографии авторов. В-третьих, Gemini помогает организовать групповые и индивидуальные задания с помощью платформ, которые позволяют отслеживать прогресс каждого ученика.

Функции технологии Gemini в образовательном процессе. Использование технологии Gemini в преподавании русского языка и литературы выполняет несколько важных функций. Во-первых, это средство для более глубокого изучения материала: интерактивные подходы стимулируют интерес к литературе и языку, что способствует лучшему усвоению информации. Во-вторых, Gemini помогает развивать критическое мышление, предоставляя учащимся возможность самостоятельно анализировать тексты и сравнивать мнения. В-третьих, технология способствует вовлеченности учащихся, создавая условия для самовыражения и более тесного взаимодействия с преподавателем.

Влияние на образовательное восприятие. Применение технологии Gemini в учебном процессе оказывает значительное влияние на образовательное восприятие учащихся. Эта технология помогает не только эффективно передавать знания, но и формировать

положительное отношение к обучению. Gemini позволяет создать уникальный опыт обучения, стимулируя учащихся к самостоятельному изучению и развитию аналитических навыков. Кроме того, технология может влиять на восприятие литературы и языка как интересных и актуальных областей знаний.

Заключение. Изучение применения технологии Gemini в преподавании русского языка и литературы важно для понимания современных изменений в образовании. Применение этой технологии отражает стремление образования к адаптации в условиях цифровой эпохи, влияя на восприятие учебного процесса. Дальнейшие исследования в этой области помогут лучше понять, как цифровые технологии могут способствовать развитию образования и повышению качества преподавания.

Литература

1. Генкин, В. В. Инновации в образовательных технологиях. — М.: Просвещение, 2021.
2. Петров, А. И. Цифровизация образования: Современные тенденции и технологии. — СПб.: Наука, 2020.
3. Иванова, Е. М. Современные образовательные платформы и их влияние на учебный процесс. — М.: Академический проект, 2019.
4. Смирнова, Н. А. Образовательные технологии нового поколения. — Казань: Издательство Казанского университета, 2022.
5. Романова, Л. И. Адаптивные образовательные системы: Принципы и практика. — Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2021.

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЖОМОКТОРДУН МААНИСИ

*ф.и.к., доцент Тумонбаева М.Ж.,
И.Раззаков атындагы Кыргыз
мамлекеттик техникалык университети
Мырзакматова Минаим Осмоналиевна,
Международный университет Кыргызстана,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

Заманбап билим берүүдө жаңы педагогикалык технологияларды түзүү зарылдыгы келип чыккан учур келди, анын максаты ар бир окуучунун инсандыгын жана билим берүү процессиндеги активдүүлүгүн өнүктүрүү болуп саналат жана ошондой эле окуу учурунда өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жаңы натыйжаларын алуу үчүн шарттарды түзүү. Бүгүнкү күндө сапаттуу билим алуу үчүн студенттердин билим деңгээлин жогорулатуу жана байытуу үчүн көптөгөн заманбап технологиялар колдонулууда. Эң натыйжалуу болгон педагогикалык технологиялардын мисалы окутуунун интерактивдүү ыкмалары деп эсептесе болот.

Термин менен (англис тилинен которгондо – “көп ортомчулук”) программалык-аппараттык комплекстин негизинде маалыматтык технологияны билдирет, анын өзөгү болуп ага аудио жана видеотехниканы кошуу каражаттары бар компьютер эсептелет. Мультимедиялык технология интеллектуалдык ишмердүүлүктү автоматташтыруу маселелерин чечүүдө үн, текст, графика жана жандуу видеону синтездөө максатында үн жана видеомалыматтарды берүү үчүн биздин кабылдообуздун салттуу каражаттары менен компьютердин мүмкүнчүлүктөрүн бириктирүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Мультимедиялык каражаттардын артыкчылыктарына аудиовизуалдык маалыматтын өсүшү, интерактивдик мүмкүнчүлүктөрдүн кеңейиши, сунушталган материалдын чон көрүнүктүүлүгү, маалыматты иргөө мүмкүнчүлүгү, маалыматка жетүү методдорун өркүндөтүү, сайтты колдонуу кирет. Өз ара аракеттенүүнүн өзгөчөлүгүнүн негизинде мультимедиялык каражаттар синхрондуу өз ара аракеттенүү (видеоконференция, конференция, маек), синхрондук өз ара аракеттенүү, онлайн режим (негизиндеги конференциялар, аудиофрагменттер, статикалык сүрөттөр, анимация, видеофрагменттер,

ТКП, электрондук окуу материалдары), корреспонденттик режим (аудиокассеталар, видеокассеталар), асинхрондук өз ара аракеттенүү; ар кандай мультимедиялык телекоммуникациялык технологияларды колдонуунун негизинде – текст, виртуалдык объекттер, видео (видеоконференциялар, видеофрагменттер – реалдуу видеофрагмент, слайд), үн (аудиокассеталар, аудиоконференциялар, аудиофрагменттер– Музыкалык фрагменттер, үн фрагменттери, айтылган текст), графика(статикалык сүрөттөлүштөр, анимациялар). Мультимедиа аудиовизуалдык маалыматты иштеп чыгуунун заманбап ыкмаларын колдонуу менен окууну күчөтүү жана окуу мотивациясын жогорулатуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат, мисалы:

- ✚ берилген экрандын чегинде жана мурунку (кийинки) экрандын чегинде визуалдык маалыматты "манипуляциялоо "(катмарлоо, жылдыруу) ;

- ✚ ар кандай аудиовизуалдык маалыматты контаминациялоо (аралаштыруу); анимациялык эффекттерди ишке ашыруу;

- ✚ визуалдык маалыматты деформациялоо (белгилүү бир сызыктуу параметрди көбөйтүү же азайтуу, сүрөттү сунуу же кысуу);

- ✚ аудиовизуалдык маалыматты дискреттик берүү;

- ✚ сүрөттү тонировкалоо;

- ✚ визуалдык маалыматтын тандалган бөлүгүн кийинчерээк жылдыруу же "лупанын астында" карап чыгуу;

- ✚ аудиовизуалдык маалыматты экрандын каалаган бөлүгүн активдештирүү мүмкүнчүлүгү менен бир экранда көп терезелүү көрсөтүү (мисалы, бир "терезеде" – видеофильм, экинчисинде – текст);

- ✚ реалдуу убакытта жүрүп жаткан процесстерди, окуяларды көрсөтүү (видеофильм).

Айрыкча, мультимедиа тутумдары текстке караганда экспрессивдүү каражаттардын арсеналын камсыз кылат. Мультимедиа программалары текст түрүндө гана эмес, үч өлчөмдүү графика, үн коштоо, видео, анимация түрүндө да маалымат берет. Ачык билим берүүдө мультимедиялык каражаттарды колдонууда иллюстрациялардын ролу олуттуу жогорулайт. Интерактивдүүлүктү берүү маалыматты берүүнүн башка каражаттарына салыштырмалуу санариптик мультимедиянын эң маанилүү артыкчылыктарынын бири болуп саналат. Интерактивдүүлүк колдонуучунун сурамдарына жооп катары маалымат берүү процессин билдирет. Интерактивдүүлүк белгилүү бир чектерде маалымат берүүнү башкарууга мүмкүндүк берет: окуучулар орнотууларды жекече өзгөртүп, натыйжаларын изилдеп, ошондой эле программанын колдонуучунун конкреттүү каалоолору боюнча суроолоруна жооп бере алышат. Алар ошондой эле жеке академиялык муктаждыктарын канааттандыруу үчүн материалды берүү ылдамдыгын жана кайталоо санын белгилей алышат. "Мультимедиа" түшүнүгүн графиктер, музыка жана ушул сыяктуулар түрүндө берилген ар түрдүү маалыматтардын агымдарын ийкемдүү башкарууга мүмкүндүк берген компьютердик технологияны түшүнүү керек; бул технологияны колдонгон программалар жана компьютердик каражаттар; маалыматты берүүнүн ар түрдүү каражаттары. Мындан тышкары, “мульти” англис тилинен которгондо көптүктү билдирет. Медиа (каражат). Мультимедиа – бул колдонуучуга бирдиктүү маалыматтык чөйрөдө уюштурулган ар түрдүү маалыматтар менен интерактивдүү режимде иштөөгө мүмкүндүк берген аппараттык жана программалык каражаттардын комплекси. Мультимедиялык технология – деп маалыматты иштеп чыгуунун ар кандай ыкмаларын иштеп чыгуу, иштетүү жана колдонуу тартибин аныктоочу педагогикалык технологияны түшүнүшөт.

Мультимедиа сабагын уюштуруунун методикасы заманбап окутуу мультимедиялык технологияларды окуу процессин өркүндөтүү жана оптималдаштыруу куралы катары колдонбосого мүмкүн эмес. Мультимедиа заманбап компьютердик технологиянын кандай экендигин түшүнөт, бул текст, үн, видео сүрөт, графикалык сүрөт жана анимацияны компьютер тутумуна бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Педагогикалык процессте виртуалдык чындыкты колдонуу катышуу эффекттин жаратат жана бул бүтүндөй окутуу жана тарбиялоо тутумун өзгөртүүгө мүмкүндүк берет.

Көптөгөн маалыматтык материалдарды студенттерге изилденип жаткан объектилер жана кубулуштар менен түздөн-түз байланышуу аркылуу берүү, студент кандайдыр бир чечимдерди кабыл алышы жана жагдайларга ылайык иш-аракет кылышы керек болгон билим берүү кырдаалдарын моделдөө мүмкүнчүлүгү пайда болот [1:24]. Мындан улам окутуунун мультимедиялык каражаттарынын дидактикалык мүмкүнчүлүктөрү алардын техникалык-технологиялык жана программалык-методикалык деңгээлинин өнүгүшү менен өсүп жаткандыгы айкын болот. Мультимедияны колдонуу өбөлгө түзөт:

- ✚ студенттердин даярдыгынын, жөндөмдүүлүгүнүн, кызыкчылыктарынын жана муктаждыктарынын деңгээлин эске алуу менен окуу-тарбиялоо процессин жекелештирүү;

- ✚ студенттердин таанып-билүү иш - аракеттеринин мүнөзүн өзгөртүү, өз алдынчалуулукту жана издөө мүнөзүн өнүктүрүү;

- ✚ студенттердин өзүн-өзү өркүндөтүүгө жана өзүн-өзү кайра окутууга даяр болууга умтулуусун стимулдаштыруу;

- ✚ кубулуштарды жана окуяларды окутууда, комплекстүү изилдөөдө дисциплиналар аралык байланыштарды күчөтүү;

- ✚ окуу процессинин ийкемдүүлүгүн, мобилдүүлүгүн жогорулатуу, аны туруктуу жана динамикалык жаңылоо;

- ✚ студенттердин сабактан тышкаркы жашоо-турмушун уюштуруунун жана алардын бош убактысын уюштуруунун формаларын жана методдорун өзгөртүү.

Бул технологиянын төмөнкү өзгөчөлүктөрү бар:

- ыңгайлуу түшүндүрмө;
- экрандагы сүрөттүн сапаты – ачык жана түстүү;
- слайддардагы кемчиликтерди жана каталарды оңой оңдоо;
- материалды деталдуу түшүндүрүү же студенттердин даярдыгына жараша

теманын негизги маселелерин гана кароо;

- окуу материалынын темпин жана көлөмүн тууралоо;
- сабакта көрүнүктүүлүктү колдонуу деңгээлин олуттуу жогорулатуу;

сбактын натыйжалуулугун жогорулатуу; интеграцияны орнотуу; окутуучулардын жетекчилиги астында долбоордук иш-чараларды уюштуруу мүмкүнчүлүгү; компьютерге болгон мамилени өзгөртүү-бул оюн үчүн гана эмес, адамдын иш-аракетинин ар кандай чөйрөсүндө иштөөнүн ар тараптуу куралы болуп калат. Мультимедиялык технологияларды колдонуу төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

- ✚ маалымат берүүнүн формаларын, окуу тапшырмаларын диверсификациялоо; кайтарым байланышты камсыз кылуу, окуу процессин диалогдоштурууга кеңири мүмкүнчүлүк берүү;

- ✚ окуу процессин кеңири жекелештирүүнү камсыз кылуу;

- ✚ оюн ыкмаларын кеңири колдонууну камсыз кылуу;

- ✚ студенттердин окуу ишин активдештирүү, окуу ишинин субъекти катары алардын ролун күчөтүү;

- ✚ окууга мотивацияны күчөтүү.

Мультимедиялык технологиялар окутуунун компьютердик технологияларын өнүктүрүү концепциясына толугу менен туура келет. Мультимедиялык технологиялар компьютердик окутуу технологиялары сыяктуу теориялык негиздерге ээ экендигин баса белгилөө керек. Окутуунун мультимедиялык технологияларын Заманбап компьютердин дидактикалык мүмкүнчүлүктөрүн, программалоонун жаңы технологияларын жана окутуунун компьютердик каражаттарын иштеп чыгуу үчүн инструменталдык чөйрөлөрдү колдонуп окутуунун компьютердик технологияларын өнүктүрүүнүн заманбап этабы катары кароо туура болот, компьютердик окутуу жана байланыш каражаттарын иштеп чыгууда мультимедиялык технологияны окутууда колдонуунун негизги өзгөчөлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү келтирилген.

Мультимедиа сабагынын убактысы бир нече мүнөттөн толук циклге чейин өзгөрүшү мүмкүн. Мисалы, ал ар кандай видео сегменттерди, үн дизайны менен коштолгон жана маанилүү окуяны, эрежени, бир нерсенин үзүндүсүн чагылдырган анимацияларды камтышы

мүмкүн. Ошого карабастан, бул процесстин артында мугалимдин инсандыгы жана коюлган максаттар, максаттар жана окутуунун натыйжасына багытталган сабактын планы мугалимдин аркасында болгонун түшүнүү керек [2:57]. Мультимедиялык сабактын артында дидактикалык принциптер менен бирге жетишерлик чоң маалыматтык компонент турат. Натыйжада, мугалимдин ролу окуу жана билим берүү иш-аракеттерин уюштуруучу жана координатор болуп өзгөрөт. Бул учурда мугалимдин маалымат булагы катары ролу арткы планга өтөт. Сабактын мазмуну жөнгө салуу планын камтыйт:

- ✚ Мультимедиялык презентация;
- ✚ коюлган проблеманы толук баяндоо, билим берүү маселелерин чечүү жолдору, ыкмаларды баяндоо;
- ✚ ылайыктуу дидактикалык таратуучу материалдын болушу;
- ✚ контролдук-өлчөө материалдары.

Мындан тышкары, бул сабак аралыктан окутуу үчүн колдонулушу мүмкүн, бирок анын бардык элементтери үчүн гана. Мындай сабак кайталанышы мүмкүн же башка мугалимдерге сунушталышы мүмкүн, анткени анын түзүүчүсү анын түзүүчүсүнөн алыстап кеткен. Мультимедиялык технологияларды камтыган заманбап сабактарда сабактын сценарийи, сабактын багыты, кийинчерээк талкуулана турган, окуу сессиясына даярдануу үчүн негиз болгон жаңы түшүнүктөр бар. Келечектеги сабакты долбоорлогон мугалим технологиялык операциялардын ырааттуулугун, анын формаларын жана бүтүндөй класска маалымат берүү жолдорун деталдуу түрдө ойлонушу керек. Мугалим дароо эле окуу процесси кандайча башкарылаарын, педагогикалык байланыш кандай жолдор менен ишке ашарын, окуучулардын пикири дайыма болуп турабы же жокпу, ойлонушу керек. Мультимедиа сабагынын структурасында салттуу сабактан олуттуу айырмачылык бар. Белгиленген план-конспекттен айырмаланып, педагогикалык жана окуу милдеттерин жүзөгө ашыруунун алдын-ала белгиленген тартиби кыйла деталдуу жана сабактын сценарийи көп кырдуу [2:186]. Сабактын сценарийинде мугалимдин жана окуучулардын класстагы биргелешкен иш-аракеттери камтылган. Мугалим мультимедиялык технологияларды билим берүү процессине кандайча шайкеш келтирүүгө боло тургандыгын ойлонушу керек. Албетте, эң натыйжалуу сабактардын бири-бул мугалимдин маалымат булагы катары ролу минималдаштырылган сабак. Туура нерсе класста окуучулардын ишине көңүл буруп, окуу иш-аракеттеринин ар кандай түрлөрүн ойлонуп, бир окуу көйгөйүнөн экинчисине өтүүнү кантип мыкты уюштуруу керек. Мультимедиа катары каралуучу сабакты долбоорлоо үчүн мугалим жетишкен максаттарын белгилеп, ошондой эле бүтүндөй окуу курсунда изилденип жаткан тема боюнча сабак тутумундагы ролун аныкташы керек [4:35]. Мультимедиа сабагынын негизги максаттары:

1. жаңы материалды үйрөнүү;
2. өткөн материалды бекитүү жана иштеп чыгуу;
3. алган көндүмдөрүн жана көндүмдөрдү колдонуу.

Мультимедиа сабактары мазмундуу, бирдиктүү болсо, максималдуу окутуу эффективе ээ болушу мүмкүн, бирок ошондой эле негизги дидактикалык принциптерге жооп берет. Илимдин, көрүнүктүүлүктүн, жеткиликтүүлүктүн, бекемдиктин, системалуулуктун жана теориянын практика менен байланышы. Негизги максаттар төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- ✚ иш-аракеттердин так чектелген чөйрөсү: студент бүгүн эмнени үйрөнөт, ал өткөн материалдан кийин эмне кыла алат;
- ✚ окуу шарттары: мисалы, бир идея менен бириккен адамдардын тобу, ошондой эле ар кандай психологиялык факторлор;
- ✚ белгиленген стандарттар: чектелген убакыт, иштөө нормасы жана тактык.

Студенттер үчүн ушул максаттардын бардыгы окуу иш-аракеттеринин аякташын камтыган белгилүү бир милдеттерге коюлушу керек. Мультимедиялык материалды окуу материалына айландыруу үчүн бардык факторлор дал келиши керек. Мисалы, экрандын жайгашкан жерине көңүл буруу керек, ойлонгон баштапкы жана заманбап маалымат кандай болот жана кайда жайгашат. Албетте, мындай сабактын негизги артыкчылыгы көрсөтмө сыяктуу дидактикалык принцип болуп саналат. Видео сүрөттөр –бул көрсөтмө ар дайым

берилген маалыматка дал келиши керек, көрсөтмө убактысы оптималдуу болушу керек жана эң маанилүү фактор болуп саналат. Окуу эффективдүүлүгүн максималдуу жогорулатуу үчүн логикалык жана ойлонулган болушу керек. Бардык слайддар сүрөттүн оптималдуу өлчөмүнө жооп бериши керек жана негизги маалыматтан четтебеши керек [5:17]. Негизги көйгөй көбүнчө басылган текстти берүү болуп саналат. Окутуучу структурасы, көлөмү жана форматы сыяктуу нерселерге көңүл бурушу керек. Терилген тексттин чоң көлөмү экрандан начар кабыл алынат. Мугалимдин негизги милдети – бул маалыматты визуалдуу түрдө берүү. Бул маалымат алдын ала ойлонуштурулган убакта жарыяланышы керек, мугалим берилген маалыматка сөзсүз комментарий бериши керек. Негизги каталардын бири окуучулар үчүн кошумча маалымат катары болушу мүмкүн, экрандан бул маалыматты дубляждоо болуп саналат. Бирок, кайталоо алгылыктуу жана негиздүү болушу мүмкүн болгон учурлар бар. Бул ыкма ар кандай кабылдоо каналдарын киргизүү үчүн комплекстүү мамиле жетишүү үчүн башталгыч мектепте колдонулат. Мисалы, эсептөө жана окуу сыяктуу көндүмдөр болуп саналат. [6:118]. Мультимедия сабагын өткөрүүгө даярданууда мугалим көрсөтүлгөн түстү, түс гаммасын да эске алышы керек. Белгилүү болгондой, бул адамдын визуалдык кабылдоодо жана берилген маалыматты эстөөдө ийгиликтүү болушу мүмкүн. Көптөгөн психологдор жана дизайнерлер түстөрдүн таанып-билүү ишине тийгизген таасирине жана айкалышына тиешелүү экендигин белгилешет. Мультимедия технологиясындагы дагы бир маанилүү нерсе – бул үн же үн эффекттери. Үн эффекттери:

- ызы-чуу;
- үн жаңырыгы;
- коштоо түрүндө болушу мүмкүн.

Жогоруда айтылган бардык маалыматтар, албетте, мультимедиялык технологиялардын гана негиздери, бирок бул кичинекей бөлүгү да бул багыттын маанилүүлүгүн айкын көрсөтүп турат. Мультимедиялык технологиялар азыркы учурда адамзаттын жашоосунда зор мааниге ээ .

Библиография:

1. Катунин, Г. П. Основы мультимедиа. Звук и видео / Г. П. Катунин : монография. – Новосибирск, СибГУТИ, 2006. – 389 с.
2. Чепмен, Найджел. Цифровые технологии мультимедиа / Найджел Чепмен, Дженни Чепмен. 2-е изд.– М. : Диалектика, 2005. – 624 стр., с ил.
3. Андерсен, Бент Б. Мультимедиа в образовании / Бент Б. Андерсен, Катя ван ден Бринк – М. : Дрофа, 2007. – 224 с.
4. Использование мультимедиа-технологий в общем среднем образовании / Институт дистантного образования Российского университета дружбы народов, 2006. URL: <http://www.ido.rudn.ru/nfprk/mult/vved.html>
5. Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера: В вопросах и ответах. – СПб: Издательство «Союз», 2001.
6. Насибуллин Э.Н. Об эффективности информационных технологий обучения. URL: <http://www.tiei.ru/ppage/pages/57/HTML/nasibullin/htm>
7. Овсишер Г.М., Овсишер М.В. Интернет и образование: первые шаги // Стратегии обучения английскому языку: теория и практика. – Самара, 1998. С289.

ОБОГАЩЕНИЕ ЗНАНИЙ О ПОНЯТИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

*Умарбекова Г.А., старший преподаватель
кафедры русского языка и литературы
негосударственного образовательного
учреждения Alfraganus University*

*Белгибаева Г.А., старший преподаватель, магистр
Шымкентского университета
Абдуллаева Ш., студентка арабской филологии
негосударственного образовательного
учреждения Alfraganus University*

В целях совершенствования системы образования и повышения его качества в нашей стране внедряется ряд нововведений: современные учебники и пособия, новые научные направления, информационные технологии и инновационные методы. Максимально используя эти инновации и возможности, воспитание зрелого поколения требует от нас, педагогов, большого труда и ответственности.

За годы независимости в нашей стране было проведено множество работ по реформированию всех уровней системы образования, подготовке и переподготовке педагогических кадров образовательных учреждений. Эти усилия стали важным фундаментом для постоянного повышения профессионального уровня и квалификации, а также для значительного улучшения качества компетентности в соответствии с современными требованиями.

В последние годы в сфере педагогики начали использоваться понятия «компетентность», «компетентный» и «компетентность». Суть понятия компетентности заключается в том, чтобы быть высококвалифицированным специалистом, занимающим лидирующие позиции в рыночных условиях, и постоянно повышать свой профессиональный уровень.

Понятие компетентности вошло в сферу педагогики в результате научных исследований психологов. С точки зрения психологии, компетентность означает, как специалист ведет себя в нестандартных ситуациях, сталкивается с неожиданными типами задач, вступает в общение, по-новому выстраивает отношения с оппонентами, выполняет неопределенные задачи и имеет план действий в сложных и последовательно развивающихся процессах.

Существует множество различных определений и объяснений понятий компетентности и компетентного поведения. Можно сказать, что в основе этих понятий лежат личностные и профессиональные навыки, способности, опыт, постоянная работа над собой, профессиональная рефлексия, формирование общекультурной компетентности, а также способность идти в ногу с современными образовательными инновациями. Человек, обладающий всесторонними знаниями и научной подготовкой, является примером такой компетентности.

Компетентность – это заранее определенная социальная потребность, связанная с образовательной (профессиональной) подготовкой обучающегося (работника), необходимая для эффективной деятельности в определенной сфере и регулируемая государством.

Компетентность – сложная образовательная структура личности, включающая в себя интеллектуальные, волевые, творческие и эмоциональные качества, которые обеспечивают успешную реализацию намеченной цели в изменяющихся условиях. Таким образом, компетентность является качественной характеристикой личности, а ее формирование – решающим следствием и результатом образования.

Компетентность – это способность использовать имеющиеся знания, умения и навыки в повседневной деятельности. На наш взгляд, «компетентность» означает способность самостоятельно применять полученные знания и умения в личной, профессиональной и общественной сферах жизни.

Образование, основанное на компетентностном подходе, – это образование, направленное на формирование компетенций у обучающихся для применения полученных знаний, умений и квалификаций в личной, профессиональной и общественной деятельности.

В настоящее время не существует единого определения понятия «компетентностный подход». Учёные выдвигают различные предположения по этому поводу.

Компетентностный подход и формирование всесторонней компетентности в деятельности человека считаются главными условиями современного общества и образования. Это требование напрямую влияет на деятельность учителей и педагогов. Сегодня основным направлением обновления мирового образования является формирование способности системно воспринимать мир, жизнь и профессиональную деятельность через активный подход в образовательном процессе, осуществлять в нем системную деятельность, решать новые проблемы и задачи. Компетентностный подход к образованию – это обучение, направленное на развитие совокупности качеств обучающихся, необходимых для формирования их социальной мобильности, проявляющейся в способности эффективно действовать в меняющихся условиях. В Республике Узбекистан, исходя из непрерывности и целостности образования, приоритета личности и интересов обучающегося, определяются следующие основные компетенции с учетом его возрастных особенностей. Это:

- Коммуникативная компетентность,
- Работа с информационной компетентностью,
- Компетентность саморазвития,
- Компетентность социально-активной гражданственности,
- Национальная и общекультурная компетентность;
- Математическая грамотность,
- Осведомленность о новостях науки и техники,
- Компетентность в их использовании.

Речевые и лингвистические компетенции, связанные с родным языком, являются основой обучения учащихся. Эти компетенции формируются у учащихся через общеобразовательные предметы.

Ознакомимся с мнениями исследователей и результатами научных исследований о понятиях компетентности и компетентного поведения:

Компетентия – это, по сути, современный, хорошо образованный человек, который является многогранной личностью. Компетентия (от лат. «competentia») – слово, значение которого в узбекском языке означает «иметь опыт, который человек хорошо знает». В латинском языке «competere» означает «добиваться, быть достойным», что связано с приобретением знаний и опыта в той или иной области.

Компетентность – это развитие лидерских качеств, знаний, профессиональной пригодности, опыта и ответственности. Человек, обладающий компетентностью, является мастером своего дела и досконально знает все аспекты своей области.

С.И. Ожегов выражает эти понятия следующим образом: (4)

Компетентия – это глубокое знание предмета, осведомленность в различных вопросах и внимание к своей специальности. Компетентия также охватывает объем обязанностей и прав человека, в которых он хорошо разбирается или осведомлен. Компетентность – это качество человека, обладающего глубокими всесторонними знаниями в определенной области, что делает его надежным и заслуживающим доверия. Суффикс «-ность» в русском термине «компетентность» указывает на уровень проявления определенного качества, поэтому этот термин используется для обозначения конкретных качеств и их уровней. Понятия компетентность и квалификация имеют более широкое значение, чем понятие ЗНК. В их характере присутствуют самостоятельность, целеустремленность и волевые качества.

Компетентностно-ориентированное образование было предложено американским лингвистом Н. Хомским в Массачусетском университете в 1965 году и сформировано в общем смысле. Среди других концепций оно было включено в программу Совета Европы на Брюссельском симпозиуме (1996 год).

В Болонской декларации министров образования Европейского совета (1999 г.) компетентностный подход был определен как концептуальная основа образовательных реформ. Алекс Мир определяет понятие «компетентность» следующим образом: «...под многогранными способностями понимается способность разных людей обучаться разным вещам разными способами с использованием различных методов.» (5)

Gorvard Garder ham ko‘p qirrali qobiliyat tushunchasining eng ilg‘or tarafdorlaridan biridir. (1983.1993). Armstrong (1994), Xou (194, 87-92 betlar, Bentli 1998.) G. V. Nikitaning fikricha Kompetentliklar tasnifida bir necha asoslar mavjud:

Гарвард Гарднер также является одним из наиболее продвинутых сторонников концепции многогранных способностей (1983, 1993). Армстронг (1994), Хоу (1994, стр. 87-92), Бентли (1998). По словам Г.В. Никиты, в классификации компетенций есть несколько оснований:

- Общие знания о человеке (математические, социальные, коммуникативные, информационные, моральные и т.д.)
- По видам деятельности: (работа, учёба, игра, профессиональная деятельность и т.д.)
- По объектам деятельности: (человек-человек, человек-техника, человек-природа, человек-искусство и т.д.)
- По сферам общественной жизни: (бытовая, гражданская, культурная и т.д.)
- По отраслям общественного знания: (математика, гуманитарные науки, физические науки и т.д.)
- По отраслям производства: (транспорт, связь, оборона и т.д.)
- По способностям: (педагогические, психологические, социальные, творческие, технические и т.д.)

Развитие личностных и профессиональных компетенций педагогов при формировании их компетентности способствует воспитанию и требует постоянной работы над собой. В условиях Узбекистана изучены профессиональная компетентность педагога и ее специфические аспекты.

Исследования, проведенные Б. Назаровой, показывают, что педагог подчеркивает важность работы над собой и саморазвития для приобретения профессиональной компетентности. Этапы формирования педагогической компетентности в педагогических ресурсах:

- Определение способностей
- Образование и воспитание
- Упражнение (задание б.)
- Уверенность

Педагогический персонал высших учебных заведений играет важную роль в своей деятельности, опираясь на знания, опыт, умения и профессиональные навыки, а также в управлении аудиторией. Современная педагогическая компетентность включает в себя специфические задачи управления процессом:

- Проектирование
- Организация
- Анализ
- Контроль
- Мотивация

Профессиональная компетентность педагогов включает в себя:

- Знания и умения в своей профессиональной области.
- Способность эффективно управлять учебным процессом.
- Навыки коммуникации и работы в коллективе.
- Способность к саморазвитию и профессиональному росту.

Следующие компетенции педагога по виду деятельности:

Мотивационная, гностическая, методологическая, методическая, познавательная, коммуникативная, рефлексивная, прогностическая, конструктивная, исследовательская, технологическая. Коррекционная.

Требования к профессиональной компетентности:

- Умение пользоваться ИКТ
- Знание иностранных языков
- Привнесение инноваций в образование

- Отличное знание своего предмета
- Умение вызывать мотивацию
- Общекультурная компетентность:
 - Быть культурным – обладать национальной культурой
 - Обладание общечеловеческими ценностями
 - Принимать активное участие в общественной жизни страны
 - Уважать другие культуры

Личная компетентность: Толерантность, гибкость, здоровый образ жизни, коммуникабельность, лидерство, активность и инициативность, человечность, трудолюбие, ответственность. Она проявляется через мировоззрение и воображение учителя, а также через его ценности. Он способен видеть и понимать события окружающей среды, ориентироваться в них и обосновывать их как педагог. Он может найти решение проблемы. Эта компетентность обеспечивает механизм самосознания педагога в учебной и другой деятельности.

Таким образом, появление компетентностного подхода, а также понятий компетентности и компетенции в зарубежных педагогических и методических источниках относится к концу 1960-х — началу 1970-х годов. Профессиональная подготовка учителей в средних и высших учебных заведениях значительно проникла в теорию и практику. Под компетентностью понимают комплекс качеств, основанный на общих способностях личности, их применении в деятельности, а также на профессиональной подготовке, знаниях и опыте. Фактически, кадры, стремящиеся к инновациям, повышению своего профессионального потенциала, живущие в ногу со временем, активно использующие лучший мировой опыт и способные защищать интересы своей нации, народа и сообщества, способны обеспечить развитие общества.

Литература:

1. Гасанов А.А. O'rta maxsus kasb-hunar ta'limida fanlararo aloqadorlikdan foydalanish imkoniyatlari // Педагогическое образование, Pedagogik ta'lim, // 2011. - № 5. - С. 16.
2. Тохлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Методика преподавания узбекского языка. Учебное пособие. – Ташкент: Поколение нового века, 2006. – 176 с.
3. Абдурасулова У. Сотрудничество учителя и ученика в формировании компетентности // Я русский выучил: материалы международной научно-практической конференции. – Наманган, 2018. – Б. 22-24.
4. Тохлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Методика преподавания узбекского языка. Учебное пособие. – Ташкент: Поколение нового века, 2009. – 219 с.

METAPHOR IN UZBEK FOLK RIDDLES

*Academic Advisor: **Muyassar Saparniyazova**,
Doctor of Philology (DSc), Associate Professor
Author: **Muhammadsodiq Shodmonov**,
Student at Alfraganus University*

Introduction. A riddle is a game that leaves the identification of an object to the discretion of the listener or reader, describing its characteristics indirectly without mentioning its name. Riddles can be in the form of simple sentences, couplets, or verses. Many riddles appear in a rhyming form. Folk riddles are one of the oldest genres of folklore and have preserved their educational and moral significance to this day.

Most riddles consist of metaphorical texts, such as "My blue eye gets fat while lying down." (Watermelon). However, there are also riddles in which no metaphor is observed, and the distinctive features of the object being described are directly indicated: "Completely round, no fat. Thick skin, no hair." (Watermelon).

Researcher J. Abdullayev defines a riddle as follows: "A riddle is an expression in a poetic or prose form that presents the characteristic features of certain objects and phenomena familiar to the people in a fixed, unique, concise, and figurative metaphorical way. It is a phrase expressed in the form of a dialogue, consisting of a question and an answer, where the answer embodies the name of the object or phenomenon that must be identified by the listener."

M. Saparniyazova, on the other hand, defines a riddle as: "A riddle is a text consisting of a question that presents the characteristic features of objects and phenomena in a fixed, unique, concise, and figurative metaphorical expression in poetic or prose form, along with an answer that must be identified by the listener."

In riddles, information is provided about the shape, size, color, function, and other characteristics of the object to be guessed. However, these features are associated with another object through the use of metaphor.

One of the genre characteristics of riddles is metaphor. The term "metaphor" was first used by Isocrates in his work *Evagoras*. This type of transference is based on any kind of similarity between two objects or phenomena. Metaphorical meanings can emerge from a person's appearance, physical and mental state, body movements, life stages, clothing, and its components.

"Metaphor" (from Greek *metaphora* – "transference") is the use of a lexeme to refer to objects and phenomena other than its primary meaning, based on a similarity in essence between them.

Metaphor is the linguistic reflection of similarity in objective (or subjective) reality, where the name of one object is used in place of another based on corresponding semantic features. Although the defining characteristic that distinguishes metaphor from other forms of lexical transference—its basis in objective and subjective similarity—may seem clear at first glance, a deeper analysis reveals that it is a far more complex phenomenon.

This complexity is determined by two factors:

1. In metaphor, the basis of transference is not always fully explicit or precise. For example, in the phrase *golden head*, it is unclear exactly which meaning of gold is being transferred.
2. It could imply valuable, intelligent, wise, or similar qualities. However, this remains ambiguous. Each of these words shares a corresponding semantic component with gold.

The relationship between the metaphorically transferred term and its base (the context from which it is derived) can vary widely.

A metaphorical sememe is formed due to one of the following reasons:

1. One lexeme is more suitable and appropriate for the speaker's expressive purpose compared to another lexeme, leading to the substitution of the first with the second.
2. A certain denotatum lacks a direct linguistic expression, so a particular lexeme is used to represent both its original and an additional denotatum.

"The English scholar E. Orton identified the following three primary reasons for using metaphors in everyday life:

1. They help us communicate more concisely.
2. They enhance the vividness of our speech.
3. They enable us to express concepts that are otherwise inexpressible."

"In another source, metaphor is defined as follows: A metaphor is the use of one word to refer to another based on their similarity, serving to intensify meaning. An object takes the name of another object that shares similar characteristics such as shape, movement, color, smell, size, or other attributes.

When the meaning of one word is transferred to another through metaphor, the common characteristic of the objects remains preserved in the concept. For example, in the phrase "a person with an iron will," the person's will is compared to iron, emphasizing its strength and resilience"

In riddles, a concealed semantic component facilitates the transformation of an unknown reality into a known one through cognitive processes. That is, the information intended by the speaker is not explicitly stated but is conveyed through implicit meanings and hidden layers of interpretation.

M. Hakimov classifies hidden meanings into two categories: general and specific, as their forms of expression vary. He states, "General hidden meanings are those that can be understood by the speaker, listener, and all participants in communication. These include phrases, remarks, proverbs, sayings, and riddles." The implicit transmission of information is embedded within this explicit expression. In riddles, the conveyed information also possesses a hidden nature, which we find appropriate to describe using the term "metaphorical subtext."

It is well known that in riddles, the object to be guessed is presented in a concealed form through various figurative images, encouraging the reader to engage in logical thinking and analysis. As noted above, the enigma in riddles is determined by hidden semantic components. Metaphorical subtext plays a central role, as the meaning is not conveyed directly but rather understood indirectly through figurative expression. In this process, metaphor functions as the primary device, facilitating the interpretation of hidden meanings.

The Use of Metaphor in Riddles: An Example

"Forty camels drink water from a single cauldron." (Dumplings)

In this riddle, "a single cauldron" is used in its literal sense, referring to the pot in which the dish is cooked. However, "forty camels" metaphorically represent dumplings. When dumplings are placed in boiling water, their dough is initially dry. During the cooking process, they absorb water and expand in size. This process is likened to camels drinking water and filling their stomachs. This metaphorical expression vividly illustrates how dumplings swell while being boiled.

"A white chest opens, spreading light across the world." (Sky, Sun)

In this riddle, "a white chest" metaphorically represents the clouds, while "opening" signifies the sun emerging from behind them. The phrase "spreading light" skillfully illustrates the sun's rays illuminating the world. Here, the sun is likened to a precious treasure hidden inside a chest. When the chest is opened, the dazzling radiance of gold and jewels is compared to the brilliance of sunlight. This figurative expression is conveyed through a metaphorical style.

"When silver comes, gold departs." (Sun, Moon)

In this riddle, "gold" metaphorically represents the sun, symbolizing its bright, golden shine, while "silver" refers to the moon, which is often compared to silver due to its pale, silvery glow. The phrase "when one comes, the other departs" reflects the natural cycle of the sun and the moon. We know that at dawn, when the sun rises, the moon sets, and conversely, in the evening, when the sun sets, the moon rises to take its place. This process is beautifully illustrated in the metaphorical expression.

The metaphor, as seen above, is not only an artistic embellishment in riddles but also serves the purpose of encouraging logical thinking and reasoning.

Conclusion. This article analyzed the role and importance of metaphor in riddles. According to the research results, it was found that a riddle is not only a genre based on play, but also an important tool for developing human thought. Metaphor, as the main stylistic device in riddles, helps to create new meanings based on similarity and provides a hidden representation of objects and events. From the above analysis, it became evident that the active participation of metaphor in riddles indicates the necessity of studying it more deeply from both linguistic and semiotic perspectives.

References:

1. M. Saparniyazova. The Syntactic and Semantic Features of Uzbek Folk Riddles. Candidate of Philological Sciences dissertation... – Tashkent, 2005
2. M. T. Irisqulov, Introduction to Linguistics, Yangi Asr Avlodi Publishing House, Tashkent, 2009
3. Sharipova Ozoda. The Manifestation of Metaphor in Linguistics and Its Scientific Significance. In: Proceedings of the Republican Seminar on Language and Spelling Issues. – Tashkent, 2023.
4. Bakhtiyor Mengliyev. The Modern Uzbek Language. Tafakkur Bostoni Publishing House. – Tashkent, 2018.
5. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences METAFORANING MOHIYATI VA TURLARI Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna 3(4/2), April, 2023

6. T. Mirzayev, Sh. Turdimov, M. Jo‘rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov. Uzbek Folklore: A Textbook. – Tashkent, 2020
7. Z. Khusainova, "Uzbek Riddles." Tashkent: Fan, 1996 <https://uz.wikipedia.org/wiki/Topishmoq>

**БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ КОДЕКСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ
ДАМУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР**

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ШЫҒАРМА МЕН МАЗМҰНДАМА ЖАЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ

Абдикеримова М.

3 курс студенті

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к. Мамаева А.Е

Шымкент университеті, Шымкент қ.

«Бала тілі – бал» деп бекер айтпайды. Баланың тілі оның ойлау қабілеті мен дүниетанымының айнасы іспетті. Ерте жастан бастап баланың сөйлеуін дамыту – оның болашақта сауатты, ойы жүйелі, сөздік қоры бай тұлға болып қалыптасуына негіз болады. Заман талабына сай білінің жоғары дәрежеде болу ол өте қуанарлықтай жағдай. Алайда бастауыш сыныптарда балалардың қалай тілін дамыту деген сұрақтар мазалайды. Бастауыш сыныпта баланың еркін сөйлеуі мен ойын нақты жеткізе алу. Ол баланың сөздік қорына байланысты. Баланың өз өмірін таныған, түсінген, білген сезген терең нәрселеріне тіл арқылы баяндайды. Бала өміре негіз көрсетсе соған қызығу арқылы оның не екенін және де не үшін қажет деген сұрақтармен қызыға бастайды. Сол себепті де «Тіл дегеніміз-ойдың тікелей шындығына».

Бала туғаннан-ақ, дайын тілді пайдаланады. Сондықтанда Ы.Алтынсарин «Өмірге қажетті ауызекі сөйлеу дағдыларды жаттықпайынша қай тілде болсын да еркін сөйлеу мүмкін емес»-деп көрсетеді. Ең алдымен баланың тілі отбасында, балабақшада одан кейін бастауыш сыныптарда қалыптасады. Бұл сатылар бір бірімен байланысты болу керек. Бала отбасында ауызекі сөйлеуді үйренсе. Ал, балабақшада одан басқа жаңа сөздерді тапқырларды және де ертегілерді есту арқылы ғана және әріптерді тану арқылы қалыптасады. Содан кейін барып қана бастауышта кеңінен әр бір сөздің мағынасын білу арқылы тілінің осы сатыға дейін жаттықтырып сауатты аша бастайды. Бала өз ойын нақты жеткізе білу мен сауатты тез ашу үшін. Ең бастысы ол отбасымен балабақша. Ал оған педагогика ғылымдарының кандидаты Б. Баймұратованың зерттеулерін қарастыратын болсақ, «Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамыту», Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту методикасы еңбектерінде атап өтуге болады.

Балалардың тілін дамыту негізгі әдіс тәсілдеріне сөздік жұмысын жүргізу, Дидактикалық ойындар ойнату, түрлі заттардың атын айтқызып салыстыру. Жұмбақ шешкізу, сурет арқылы әңгіме құрастыру саяхатқа шығару жұмыстарының ерекшеліктерін нақты мысалдармен дәлелдеп көрсеткен. Баланың сөйлеу тілін дамыту үшін ең алдымен оқытуда қарым – қатынас жасауға, сөйлеу арқылы дағдысы қалыптастырып, сөйлеу икемділік жетілдіру қажет.

Адамның жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ететін факторлардың бірі тіл. Тіл арқылы әрқилы әрбір адам өз ойын, сезімін жеткізеді. Бастауыш сатында тілді үйрететін жұмыстарына ерекше көңіл бөлінеді. Ал қазіргі уақытта ең күрделі болып жатқан баланың тілін дамыту ол үшін қандай шаралар қолдану керек : Тек мазмұндама жаздырып қана қоймай, баламен жиі сөйлесіп, ән айтып, ертегі оқу. Онымен ойын арқылы қарым- қатынас жасау қажет. Көп мектептерде немесе үйде үлкен мәселе болып жатқан бұл экран құрылғыларды қолдану. Экран уақытын шектеп шынайы өмірдегі қарым-қатынасқа көбірек көңіл бөлуіміз керек. Ал бөлінбеген жағдайда ата-ана тарапынан балаға көңіл бөлмеуі әсерінен. Бала көп сөйлемей байқалады. Ал мектепте қанша көңіл болып сабақ берсе де баланың Ата-ана екінші жағынан оны қадағалап отыру қажет.

Бала қаншалықты тілінің тез дамып тез шығуына осы екі фактор әсері орасан зор. Алайда қазіргі уақытта баланың тілі шықпаған жағдайда және де бала 2-3 жасқа келгенде сөйлемесе немесе сөз қоры өте аз болса, Осы мамандықтарға жүгініп отыр. Логопед, Дефектолог, Невропатолог- сияқты мамандықтарға. Мұндай мамандықтарға өз уақытысында жүгіну қажет. Баланың тек тілі шықпауы адамдармен арақатынасы аз болу әсерін тигізетін айдан анық алайда ол смартфон құрылғыларына да байланысты. Тек іс- қимыл көрсететін мутвилім дер эмоция көрсететін мән мағынасы жоқ вийдиолар балаға тікелей қатысты. Дәл

осы факторлардан тікелей қатысы бар. Бала қаншалықты тілін жаттықтырып бастауыш сыныптарда тақпақтар өлеңдер айту мен шығарма мен мазмұндама жазу арқылы да Сөйлемдерді дұрыс құрастырып, байланыстырып жазу дағдысы қалыптасады. Шығарма мен мазмұндама жазу тек баланың тілін дамытып қана қоймайды.

1. Есте сақтау қабілетін жақсартады. Мазмұндама жазу кезінде бала мәтінді есте сақтап, оны өз сөзімен қайта жеткізеді. Бұл әдіс баланың есте сақтау қабілетін нығайтады.

2. Сөздік қорын байытады. Бала жаңа сөздермен танысады, олардың мағынасын түсінеді. Жаңа сөздерді өз ойын жеткізу үшін қолдануды үйренеді. Ойлау қабілетін дамытады. Мәтінді түсініп, негізгі ойды анықтайды. Өз ойын реттеп, жүйелі түрде жеткізуге үйренеді.

3. Сауатты жазуға үйретеді. Грамматика мен пунктуацияны дұрыс қолдануды меңгереді. Сөйлемдерді дұрыс құрастырып, байланыстырып жазу дағдысы қалыптасады.

4. Есте сақтау қабілетін жақсартады. Мазмұндама жазу кезінде бала мәтінді есте сақтап, оны өз сөзімен қайта жеткізеді. Бұл әдіс баланың есте сақтау қабілетін нығайтады.

5. Шығармашылық қабілетін дамытады. Шығарма жазу барысында бала өз қиялын, эмоциясын еркін жеткізе алады. Ойынан ертегі немесе әңгіме құрастыру арқылы шығармашылық қабілеті дамиды. Ал бұл жолдарды балаларға қалай қызық тыру ға болады. Осыған тоқталсақ, мазмұндама мен шығарма жазуды қызықты етудің жолдары бір неше жолдары бар. Бірақ нақты жолдармен қарастыруға болады. Сурет бойынша мазмұндама: Балаларға сурет беріп, соған байланысты оқиға құрастыру. Ертегіні жалғастыру: Танымал ертегінің аяқталмаған нұсқасын беріп, оны аяқтауды ұсыну. «Егер мен...» тақырыбында жазу: «Егер мен сиқыршы болсам...», «Егер мен құс болсам...» сияқты қиялға негіздерін жазу. Бала өзінің бір күндігін жазу қияладаған әлемін сурет немесе шығарма арқылы жеткізу. Мәтінді оқып не туралы айтып жатыр деген сұрақтарға жауап беру және де талдау арқылы бала тілін дамытады. Яғни мәтіндерді оқып өз ойын жеткізу арқылы. Баланың тілін әр сөйлем мен сөздерді айта алуы мен қатар сөздік қоры еркеселене түседі. Бастауыш сыныптарда баланың дәл осы тапсырмаларға қызықтыру үшін өған әр түрлі ойындар мен беру арқылы балада қызығушылық арттады. Бастауыш сыныптарда тіл дамыту әдістемесі көркем әдебиет пен тығыз байланысты. Ал мектепке жасына дейін балалардың тілін дамытуда қолданатын әдіс- тәсілдер барлығы көркем әдебиет мысалдары арқылы жүргызыледы. Тіл дамыту әдістемесі бастауыш сыныпта әдебиеттік оқу пәні мен біркелкі дамыды. Өйткені балабақшада сөздік қоры дамыған байланыстырып сөйлеуге үйренген , дағдыланған грамматикалық формаларды мысалы түрінде меңгерген әріптері нен буындарға ажратуға үйренген бала мектеп ке келгеннен кейін сол алған түсініктері ережелер арқылы толықтырып әрі қарай дамытады мектептерде балларға мазмұндама жазу – оқушының белгілі бір мәтінді оқып, оны өз сөзімен мазмұндап жазу түрі. Ол тіл дамытуға, ойды дұрыс жеткізуге, жазу дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Мазмұндаманың бірнеше түрі бар:

1. Дәйексөзді мазмұндама – мәтіннің мазмұнын толық сақтап, автордың негізгі ойларын жеткізу.

2. Ізшіл (жүйелі) мазмұндама – мәтіннің мазмұнын реттілігімен, толық баяндау.

3. Таңдамалы мазмұндама – тек негізгі оқиғаларды немесе кейбір маңызды детальдарды жазу.

4. Қысқаша мазмұндама – мәтінді барынша ықшамдап, негізгі ойды беру.

5. Творчестволық мазмұндама – оқиғаны өз ойымен, әсерімен толықтырып баяндау.

Балаларға мазмұндама мен шығарма соншалықты пайдасы барма? деген сұрақ пайда болады. Бұл әдістердің тиімділігі ғасырлар бойы дәлелденіп келеді және қазіргі білім беру жүйесінде де маңызды орын алады. Нақты пайдасы: Сөздік қоры байиды – бала жаңа сөздерді үйреніп, оларды дұрыс қолдануды меңгереді. Сөйлем құрау дағдысы дамиды – ойды нақты, дұрыс әрі жүйелі жеткізуге үйретеді. Логикалық ойлау қабілеті жетіледі – мазмұндамада негізгі ойды бөліп көрсету, шығармада өз ойын дәлелдеу дағдысын қалыптастырады. Есте сақтау қабілеті жақсарады – мазмұндамада мәтінді есте сақтап, қайта жазу, шығармада белгілі бір ақпараттарды пайдалану арқылы есте сақтау қабілетін күшейтеді. Шығармашылық қабілетін дамытады – әсіресе, шығарма жазу кезінде бала өз қиялын, сезімін еркін жеткізе

алады. Грамматика мен сауаттылықты нығайтады – дұрыс жазуға, тыныс белгілерін орынды қоюға үйретеді. Көркем сөйлеу дағдысын қалыптастырады – әдеби тілмен жұмыс істеп, көркем сөздерді қолдануды үйренеді. Мазмұндама – балаға дайын мәтін арқылы дұрыс баяндауды үйретсе, шығарма – өз ойын еркін жеткізіп, ойлау қабілетін дамытады. Осы себепті бұл әдістер баланың тілдік дағдысын жетілдіруге өте тиімді.

Қорыта келе, бастауыш сыныптарда шығарма мен мазмұндама жазу – оқушылардың сөйлеу және жазу дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолы. Бұл әдіс олардың сөздік қорын байытып, ойлау қабілетін дамытады, сөйлем құрастыру дағдыларын жетілдіреді. Сондай-ақ, оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, өз ойларын анық әрі жүйелі жеткізуге үйретеді. Осылайша, шығарма мен мазмұндама жазу арқылы оқушылардың тілдік дағдылары жетіліп, олар болашақта сауатты, ойы жүйелі, шығармашылыққа бейім тұлға болып қалыптасады. Сондықтан мұғалімдер бұл әдісті жүйелі түрде қолданып, оқушыларды тіл дамытуға ынталандыруы қажет. Бастауыш сыныптарда шығарма мен мазмұндама жазу – оқушылардың тілін дамытудағы ең тиімді әдістердің бірі. Бұл жұмыстар арқылы балалар өз ойын еркін жеткізуге, сөйлемдерді дұрыс құрастыруға, логикалық ойлау дағдыларын жетілдіруге үйренеді. Сонымен қатар, мазмұндама мен шығарма жазу оқушылардың сөздік қорын молайтып, олардың сауатты жазу дағдыларын нығайтады. Мазмұндама жазу барысында оқушылар берілген мәтінді мұқият тыңдап немесе оқып, оны есте сақтап, өз сөзімен мазмұндайды. Бұл олардың зейінін дамытуға, есте сақтау қабілетін жақсартуға, мәтіннің негізгі ойларын ажыратып, жүйелі түрде баяндауға дағдыландырады. Ал шығарма жазу кезінде балалар өз қиялдарын іске қосып, ойларын еркін білдіреді. Бұл олардың шығармашылық қабілетін дамытып, тілдік қорын кеңейтеді. Сонымен қатар, шығарма мен мазмұндама жазу оқушылардың жазбаша сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Олар сөйлемдерді дұрыс құрауды, тыныс белгілерін дұрыс қоюды үйренеді. Осындай жұмыстарды жиі орындау оқушылардың көркем әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, оқуға деген ынтасын күшейтеді. Жалпы, бастауыш сыныптарда шығарма мен мазмұндама жазу арқылы оқушылардың тілдік дағдылары ғана емес, олардың ойлау жүйесі, есте сақтау қабілеті, шығармашылық қабілеті мен логикалық ойлау дағдылары дамиды. Сондықтан мұғалімдер бұл әдістерді тиімді қолдана отырып, оқушылардың тіл байлығын арттыруға және олардың сауатты, жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына ықпал етуі керек.

Әдебиет:

1. Баймұратова Б. »Тіл дамыту әдістемесі « - Алматы 2012ж 185 бет
2. Мертбаева. К. М. Исакова А. Т Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі-Астана «Фолиант» баспасы -2017ж /184 бет
3. Баймұратова Б – Сөбилердің сөздік қорын мен сөз игеру ерекшеліктері жөнінде .Алматы - 1976ж /219 бет
4. Құлмағанбетова Б. Қазақ тілі оқыту методикасы / Алматы мектеп -1998ж
5. Балбөбек : Қазақ балабақшаларына арналған бағдарламалар. Өңделіп толықтырылған .4 баспалым. Алматы /2012ж/ 208 бет
6. А .Е . Манкеш – Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту / Алматы 2018 ж
7. Метербаева К.М -Мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын дамыту әдістемесі. /Алматы /2018ж

ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚАУІПТЕРІ

Абдувахит Ақбота Мухамедалиқызы

БО-123 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: Тілекова Ания Жаңабайқызы

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақстанда жасанды интеллект (ЖИ) саласы қарқынды дамып келеді. 2024 жылы Үкімет «Жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын» қабылдады.

– Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев өзі осы саланы дамытуға басымдық беріп отыр.

– Мемлекетбасшысыайтқандай, жасанды интеллект саласын дамытуымыз керек. Оны дамытпасақ, өндіріске кіргізбесек, біз басқа мемлекеттерге тәуелді болып өмір сүреміз. Президент арнайы жасанды интеллект орталықтарынқұрып, сол жерге барлық жұмысты шоғырландыруға, мықты интеллектуалдық жүйелерді жасауға тапсырма бергені есімізде.

Мысалы, дауысты мәтінге айналдыру, мәтінді дауысқа айналдыру, іздеу жүйелерін айтуға болады. Олардың барлығы қазақ тілінде қолжетімді әрі отандық өнім. Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Бағдат Мусин атқарылған жұмыстарды айтып, көрсетіп жүр. Өндіріске келетін болсақ, елімізде көлік жасау саласы роботтандырылып, автоматтандырылып жатыр. Білесіздер, кен орындарында қайғылы жағдайлар болды. Соған байланысты адам түсуге болмайтын жерлерге интеллектуалды жүйеде жасақталған робот жұмысшыларды жіберу жағы, аграрлық салада электронды тракторларды пайдалану, олардың жұмысын автоматтандыру қолға алынып жатыр.

– Бұрын қазақ тілінде қосымшалар мүлде жоқ еді. Іздеу жүйелері, аудару ісі жолға қойылмаған болатын. Даму үрдісібірден бола салмайды. Оған әсерететін факторлар бар. Мәселен, сұраныс. Қазақтіліндесұраныс аз.Өйткені халық саны әзірге 20 миллион ғана. Соған қарамастан, бізде дамуға қадамдар жасалып жатыр. Ғылымдегенол – үлкенмұхит. Ал біздің істеп жатқанымыз тамшыдай дүние. Сонда да елімізде жасанды интеллект жақсы дамып келе жатыр деп айта аламыз. Мысалы, ChatGPT қазақ тілінде сөйлей алады, мәтін жаза алады, ойды жеткізе алады.

• Адами капиталды дамыту: ЖИ саласындабілім беру бағдарламаларын жетілдіру, білікті мамандар даярлау және акселерациялық бағдарламаларды іске асыру көзделген. 2029 жылға қарай ЖИ бойынша білім алған мамандар санын 80 мыңға жеткізу жоспарлануда екен.

• Ғылыми зерттеулерді қолдау: ЖИ саласындағы ғылыми-зерттеу жобаларын дамыту үшін халықаралық серіктестерді тарту және инновациялық шешімдерді енгізу мақсатында AIoT озық технологиялар орталығы құрылуда.

Қазіргі жағдай:

Қазақстан ЖИ дамыту бойынша әлемдік рейтингте 81-орында тұр. Бұл көрсеткішті жақсарту үшін Үкімет деректерді басқару, инфрақұрылымды жетілдіру және кадр даярлау салаларында белсенді жұмыс жүргізуде.

Жалпы, Қазақстанда жасанды интеллекттің болашағы зор, және мемлекет бұл саланы дамытуға ерекше көңіл бөлуде.

Жасанды интеллект (ЖИ) саласы әлемде қарқынды дамып,түрлі салаларда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізуде.

Жасанды интеллектінің арқасында мектеп ұстаздарының да тайм-менеджменті жақсармақ. Технологияның көмегімен мұғалімдер уақытын үнемдей алады.

Мысалы, қысқа мерзімді жоспарға егер де ұстаздар 3 сағат жұмсаса, жасанды интеллектінің арқасында ол уақыт 20 минутқа дейін қысқарды. Мысалы, ЖИ негізіндегі платформалар студенттің қай тақырыптарды әлсіз меңгергенін анықтап, оған арнайы қосымша тапсырмалар мен түсіндірулер ұсына алады.

Орталық Азиядағы ықпалы. Орталық Азия елдері, соның ішінде Қазақстан, ЖИ технологияларын енгізу арқылы экономикалық өсуді жеделдетуді көздеуде. Цифрлық экономикада шекаралар болмағандықтан, бұл аймақ үшін жаңа мүмкіндіктер ашылуда.

Жалпы, жасанды интеллекттің әлемдік жетістіктері оның әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді, бірақ оны дамытуда этикалық және әлеуметтік аспектілерді ескеру маңызды.

Жасанды интеллект (ЖИ) саласындағы саясат пен стратегияға қатысты АҚШ-тың жаңа әкімшілігі бірқатар өзгерістер енгізеді деп күтілуде. Бұл өзгерістерді болжау үшін,Илон Маск қазіргі ЖИ әлемінде маңызды рөл атқарады.

Иә, Илон Масктың жасанды интеллект саласына айтарлықтай үлесі бар. Ол 2015 жылы OpenAI-дің құрылуына бірлесіп қатысқан, бұл ұйым жасанды интеллектіні адамзатқа пайда әкелетін және қауіпсіз дамытуды мақсат етеді.

Америкалық OpenAI компаниясы 2022 жылы 30 қарашада алғаш рет жасанды интеллектіге негізделген диалог форматында жұмыс істейтін ChatGPT платформасын таныстырды. Басты ерекшелігі мәтінмен жұмыс істейтін, қарапайым бірақ бірегей жоба болуында еді. Алғашқы бес күннің өзінде бір миллионнан аса қолданушы қолдауына ие болды. Қазірде OpenAI компаниясы, 3.0, 3.5 және 4.0 сынды бағдарламаларын жариялады.

– Жасанды интеллектінің қаупі де жиі айтылып жүр. Оның дамуы қоғамға қалай әсер етеді?

– Әрине, қаупі де бар. Өйткені кез келген жүйені жасағаннан кейін осы жүйеге қарсы жүйелер де пайда болады. Қазір ақпараттық қауіпсіздік саласында әртүрлі жасанды интеллектіні қолданады. Ол желі пайдаланушыларының құпия сөзін ұрлап алуы мүмкін немесе теріс пиғылда жасалған чат-боттар мессенджерлерде басқа адамның атынан хат жазып алаяқтық жасауы мүмкін. Мұндай интеллектуалдық жүйелер көп. Қорғаныс саласында да, өндірістерде де роботтар жиі қолданылып жатыр. Әрине, бұлада миф факторлардың әсеріназайтады. Бірақ елімізде жұмыссыздық мәселесі бар. Яғни өндірістің автоматтандырылуы бұл мәселені күрделендіре түсуі ықтимал. Бұған қоса мониторинг жасап отыратын нейрожелілерді айтуға болады. Оларада миды қадағалап отырады. Осындай дүниелердің байқала бермейтін қаупі көп.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында еліміздегі жоғары оқу орындарында жасанды интеллектіге негізделген технологияларды оқытатын факультеттер ашу қажеттігін, болашақта аталған технологияның маңызы артатынын атап өтті. Бүгінде адамзат баласы ақпараттың аздығынан емес, керісінше ақпараттың тым көп болғанынан жапа шегіп жатыр. Себебі, соңғы 50 жылда жинақталған ақпарат көлемі соңғы мың жылдық кезеңмен бірдей ауқымда.

Барлық салада жасанды интеллект технологияларының ықпалы, рөлі, маңызы туралы көп айтылып жатыр. Сәйкесінше, қандай да бір зат бойынша ақпарат көбейсе, арасында негізсіз, жалған ақпараттар мен түрлі стереотипке негізделген ойлар да бірге болатыны заңды. Сол себепті, жасанды интеллекті технологияларының шынайы әлеуетін қоғамда кеңінен талқылау орынды деп білеміз.

Жасанды интеллект құралдары, әсіресе ChatGPT, қоғамда пікірталас тудырып отыр. Үкімет үйі енді жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін жоғары бағалап қана қоймай, жұмыс жасауға қолданамыз деп бекініп отырса, Мәжіліс депутаты Маггеррам Маггеррамов оның болашаққа деген қауіптері бар екенін алға тартқан. Jas Qazaq жасанды интеллект саласының маманы

Мадина Есімханқызының айтуынша, ChatGPT сынды үлкен тілдік модельдер (LLM) көптеген салаларда көмектесіп, студенттерге, оқытушыларға, кәсіпкерлерге және ғалымдарға бірдей пайдалы бола алады. Алайда, мұндай технологиялардың кемшіліктері де бар. «ChatGPT – кем дегенде он триллион таңбаға дейін үйретілген терең нейрондық желі. Оның білім қоры тарих, әдебиет, математика және медицина сияқты түрлі салаларды қамтиды. Бұл құралды студенттер кеңесші ретінде пайдаланса, уақыттарын үнемдейді. Алайда, LLM-дердің шектеулері де жоқ емес. Олар күрделі логикалық пайымдауларды орындай алмайды және кейде жалған ақпарат таратады. Сондықтан студенттер бұл құралды қолданғанда сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін жетілдіруі керек,» – дейді Мадина Есімханқызы.

Қазірде фотоны бейнеге айналдыратын құралдар бүгінде TikTok сияқты платформаларда танымал болып жатыр. Мұндай технологиялар адамдарға жақындарын еске алуға немесе креативті жобалар жасауға мүмкіндік береді. Бірақ жалған медианың таралу қаупі де бар екенін маман жеткізді. Сондықтан қоғам ақпаратты қабылдауда аса сақ болуы тиіс.

Қазақстанда жасанды интеллекттің дамуы қарқынды жүріп жатыр және Үкімет бұл саланы стратегиялық басымдық ретінде қарастырады. 2024-2029 жылдарға арналған ЖИ дамыту тұжырымдамасы аясында білім беру, өндіріс, мемлекеттік басқару және инновациялық зерттеулерге жасанды интеллектті енгізу жоспарлануда.

ЖИ-дің білім беру саласында қолданылуы мұғалімдердің жұмысын оңтайландырып, жекелендірілген оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етеді. Цифрлық білім беру платформалары, аударма жүйелері және автоматтандырылған бағалау құралдары қазақтілінде де қолжетімді бола бастады.

Сонымен қатар, ЖИ дамуының негізгі қауіптері талданды:

- Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері – ЖИ жүйелерінің жеке деректерді қорғау деңгейі жоғары болуы тиіс.

- Жұмыссыздық қаупі – өндірістің автоматтандырылуы адам еңбегін алмастыруы мүмкін.

- Жалған ақпараттың таралуы – ЖИ арқылы фейк контент жасау қаупі жоғары.

Қазақстан ЖИ саласындағы әлемдік рейтингте 81-орында тұр, бірақ мемлекет инфрақұрылымды жетілдіру, ғылыми зерттеулерді қолдау және мамандар даярлау арқылы бұл көрсеткішті жақсартуды көздеп отыр.

Жалпы, Қазақстандағы жасанды интеллекттің болашағы зор, цифрлық егемендікті нығайтуға және Орталық Азиядағы цифрлық инновацияның орталығы болуға мүмкіндігі бар.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. (2024). «Жасанды интеллектті дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы». ҚР Үкіметінің ресми сайты.
2. Тоқаев Қ.Ж. (2023). Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Қазақстан халқына Жолдауы. Ақорда.
3. Musin B. (2024). «Қазақстандағы жасанды интеллект дамуы: жетістіктер мен болашақ жоспарлар». ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі.
4. OECD. (2021). Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. *OECD Publishing*.
5. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. *Oxford University Press*.
6. Goel, A., & Joyner, D. (2017). Using AI to Teach AI: Lessons from an Online AI Class. *AI Magazine*, 38(2), 48-59.
7. Luckin, R. (2018). Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. *Routledge*.
8. Tegmark, M. (2017). Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. *Penguin Books*.
9. Қазақстандағы цифрлық даму туралы есеп. (2023). ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Abrorxonova Kamolaxon Abrorxon qizi

*Заведующий кафедрой педагогики начального образования,
Доктор философии педагогических наук (PhD), доцент*

Человечество стало свидетелем множества изобретений и открытий. Подобные открытия делаются каждый день, особенно в сегодняшнюю эпоху глобализации. В основе этого лежит мышление человека, творчество, его потребности в инновациях и развитии. Поэтому что нужно сделать, чтобы сформировать творческие способности и творческие способности учащихся, которые в будущем будут развиваться для совершения подобных открытий?

Креативность – это способность человека уникальным образом выходить из проблемных ситуаций посредством своего мышления, творчески подходить к ним. Понятие творчества (лат., англ. «create» — создание, «креативный» в переводе с английского означает творчество). По сути, это создание новых, уникальных, более отточенных материальных и духовных связей. Творчеством можно назвать стремление творить, творческий подход к жизни, постоянный критический взгляд на себя и анализ. На основании современных словарей психологии и педагогики творчество учителя можно определить как творческий подход и уровень знаний в его мышлении, общении и конкретной деятельности. То есть, формируя творческое мышление, учащиеся получают возможность творчески находить решения проблемных ситуаций.

Сегодня цифровые технологии становятся неотъемлемой частью системы образования. В этом процессе необходимо предоставить знания, которые помогут студентам, которые будут непосредственно контактировать с современными технологиями, легко преодолевать ситуации, с которыми они столкнутся в своей жизни. Творчество является активной частью этого процесса. Сегодня мы повсюду сталкиваемся со словами «искусственный интеллект» и «цифровизация». Мы знаем, что их проникновение в общество может снизить влияние человеческого фактора в различных сферах и вызвать безработицу. Поэтому, чтобы человек достиг определенного результата в своей жизни, необходимо своими творческими мыслями и мышлением отличаться от искусственных технологий. В этом практическое значение сегодняшнего акцента на творчестве. Однако понятие креативности существует уже давно и сегодня становится все более актуальным. Слово креативность впервые употребил в 1922 году американский учёный Д. Симпсон. Этот термин описывает способность человека отказаться от шаблона, стереотипа, привычного образа мышления. Креативность и творческое мышление считаются навыками, которые являются врожденными и развиваются после рождения в благоприятных условиях окружающей среды, а в неблагоприятных социальных условиях застревают или забываются. В современном мире, где развитие происходит быстрыми темпами во многих областях, таких как экономика, наука, промышленность, технологии, сельское хозяйство, торговля, творчество и творческое мышление, навыки человека становятся более заметными, чем в прошлом, и их значение возрастает все больше и больше.

Исследования креативности и творческого мышления показывают, что эти способности присутствуют у каждого и их можно развивать. Сегодня каждый может свободно использовать свое творческое мышление и идеи. В связи с этим во втором разделе главы IX статьи 53 нашей новой редакции конституции говорится: «Каждому гарантируется право на свободу научного, технического и художественного творчества, а также право на использование достижений культуры. Интеллектуальная собственность охраняется законом». Студент без творчества не будет одинок, но под воздействием различных творческих сред его творческие способности будут развиты в разной степени. Согласно исследованиям, ученые определяют творчество как особую форму мышления. Насколько актуально сегодня формирование творческого потенциала учащихся, так же очень важно демонстрировать его в различных ситуациях. Когда мы думаем о творчестве и креативности, мы думаем о цветах и идеях, которые не похожи ни на кого другого. Ведь для развития

творческих способностей учащихся главное место занимает красочная организация уроковых процессов.

В процессе начального образования это становится более важным. Причина в том, что психологически учащиеся младших классов находятся в том возрасте, когда формируются творческие способности и подобные способности. По этой причине в эпоху, когда сегодня развиваются цифровые образовательные технологии, формирование мышления учащихся с помощью этих технологий считается требованием времени. Организация учебного процесса техническими средствами является важнейшим фактором развития творческих способностей.

Литература:

1. Конституция Республики Узбекистан.
2. Журнал «Восточный Ренессанс: Инновационные, образовательные, естественные и социальные науки» «ЧТО ТАКОЕ ТВОРЧЕСТВО? ЗАЧЕМ ЭТО УЧИТЕЛЮ?». Худайкулова – дочь Мадинабону Назаркул. 2022 год.
3. Журнал «НАУКА И ИННОВАЦИИ». «ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ – НЕОБХОДИМОСТЬ 21 ВЕКА». Нусратова Хамида Чолибоевна.
4. Стратегия развития нового Узбекистана. // [www. Zionet.uz](http://www.Zionet.uz).
5. «ЖУРНАЛ ИННОВАЦИЙ НОВОГО ВЕКА», май 2023 г., 19-21 с.
6. «ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ»-статья. Мать Маннаповна Джабборовна, дочь Динорахана Тургунбой Сапарбаевой.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

М.Р.Азизова

БО-224 тобының студенті

*Ғылыми жетекші: А.Т.Умирзакова, магистр, оқытушы
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Бастауыш сынып мұғалімі — оқушылардың білім алуы мен тәрбиеленуінің алғашқы кезеңінде маңызды рөл атқаратын педагог. Оның кәсіби шеберлігі оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастыруда, олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуда шешуші фактор болып табылады.

Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді.

Оқушыларды сабаққа әзірлеу, оқыту әдістерін дұрыс таңдау және педагогикалық әдепті сақтау — бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби шеберлігінің негізгі компоненттері болып табылады. Педагогикалық шеберлік үнемі жетіліп отыруды қажет етеді, себебі балаларды оқыту адамдық ар-ұятына деген көзқараста жатыр[1].

Осылайша, бастауыш сынып мұғалімінің рөлі мен кәсіби шеберлігі білім беру жүйесінің сапасын анықтайтын маңызды фактор болып табылады.

Бастауыш сынып мұғалімінің рөлі:

- Білім беру: Мұғалім оқушыларға негізгі пәндер бойынша білім береді, олардың оқу дағдыларын қалыптастырады.
- Тәрбие: Оқушылардың адамгершілік қасиеттерін, әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.
- Дамыту: Балалардың шығармашылық, зияткерлік және коммуникативтік қабілеттерін жетілдіреді.

Оқушыларды сабаққа әзірлеу, оқыту әдістерін дұрыс таңдау және педагогикалық әдепті сақтау — бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби шеберлігінің негізгі компоненттері болып табылады [2].

Бастауыш сынып мұғалімі — оқушылардың алғашқы білім алу кезеңінде маңызды рөл атқаратын маман. Ол балалардың жан-жақты дамуына, жеке тұлға болып қалыптасуына негіз қалап, оларды өмірге, қоғамға дайындауға бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асырады. Бастауыш сынып мұғалімінің рөлі мен кәсіби шеберлігі әртүрлі аспектілермен байланысты.

Бастауыш сынып мұғалімінің міндеттері:

- Жеке көзқарас қалыптастыру: Бастауыш сынып мұғалімі әр баланың қабілеттері мен қызығушылықтарын ескеріп, жеке тұлға ретінде дамуына ықпал етуі керек. Ол балалардың өзін-өзі танып, өзіндік пікір қалыптастыруына жағдай жасайды.

- Тәрбие жұмысын жүргізу: Мұғалім балаларға әртүрлі тәрбие тақырыптарын, моральдық және этикалық құндылықтарды үйретіп, оларға жауапкершілік, адалдық, еңбексүйгіштік, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға көмектеседі.

- Үй тапсырмаларын бақылау: Мұғалім оқушылардың үй тапсырмаларын тексеріп, олардың түсінігін және білім деңгейін анықтайды. Сонымен қатар, тапсырмаларды орындауға көмек көрсету арқылы оқушылардың оқу процесінде қиындықтарды жеңуіне жәрдемдеседі.

- Баланың денсаулығына және қауіпсіздігіне жауапкершілік: Бастауыш сынып мұғалімі балалардың денсаулығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті. Бұл мектептегі тәртіпті сақтау, мектеп шараларына қатысу, балалардың физикалық және психикалық жағдайын бақылауды қамтиды[3].

Кәсіби шеберліктің компоненттері:

- Педагогикалық әдеп: Оқушылармен қарым-қатынастағы мәдениет, әділдік, төзімділік және құрмет.

- Оқыту әдістері: Әр түрлі оқыту тәсілдерін меңгеру, оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін инновациялық әдістерді қолдану.

- Психологиялық білім: Балалардың жас ерекшеліктерін, психологиялық ерекшеліктерін түсіну және оларға сәйкес әдістерді қолдану.

- Өзін-өзі жетілдіру: Кәсіби дамуға ұмтылу, жаңа білім мен дағдыларды меңгеру, өз тәжірибесін үнемі жетілдіру.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби шеберлігі оның педагогикалық қызметінің тиімділігін анықтайды және оқушылардың жан-жақты дамуына негіз қалайды.

Оқушыларды сабаққа әзірлеу, оқыту әдістерін дұрыс таңдау және педагогикалық әдепті сақтау — бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби шеберлігінің негізгі компоненттері болып табылады. Педагогикалық шеберлік үнемі жетіліп отыруды қажет етеді, себебі балаларды оқыту адамдық ар-ұятына деген көзқараста жатыр. Педагогикалық әдеп баланы адам ретінде сыйлау деп есептеуге болады. Мұғалім жұмысында педагогтік әдеп сақталмайынша оқушылармен тіл табысу мүмкін емес, ал оқушылардың тілін таппайынша оқу-тәрбие үрдісінде ілгерілеу жоқ. Педагогтің әдеби ілтипаттылық, сенім білдірушілік, әділдік, төзім мен сабыр сақтау деген сияқты қасиеттермен өлшенеді. Әдетте оқушылар өздері жақсы көретін мұғалімдермен жақсы қарым-қатынаста болады[4].

Кәсіби шеберліктің негізгі аспектілері:

- Оқушының мотивациясын арттыру: Мұғалімнің басты міндеті – оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттыру, білім алуға ынталандыру. Бұл үшін қызықты және тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану маңызды.

- Дифференциалды оқыту әдістері: Әр баланың жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқыту әдістерін таңдау, әр оқушының деңгейіне қарай тапсырмалар беру – кәсіби шеберліктің маңызды аспектісі. Мұғалім әр баланың қабілетіне сәйкес жеке жұмыс істей білуі керек.

- Топтық жұмыс ұйымдастыру: Мұғалім оқушыларды топтарға бөліп, бірге жұмыс жасауға үйрету арқылы олардың әлеуметтік дағдыларын дамытады. Топтық жұмыстар баланың коммуникативтік дағдыларын, өз ойларын білдіру қабілетін арттырады.

• Кері байланыс жасау: Мұғалім сабақ барысында оқушыларға жүйелі түрде кері байланыс беріп, олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтайды. Бұл оқушылардың өз білім деңгейін бағалауға, болашақта қателіктерді түзетуге мүмкіндік береді.

• Инновациялық технологияларды пайдалану: Бастауыш сынып мұғалімі оқу процесінде заманауи технологияларды, мультимедиялық құралдарды, интерактивті тақталарды және басқа да ресурстарды пайдалана отырып, балалардың білімін қызықты әрі тиімді түрде ұсына алады.

Бастауыш сынып мұғалімінің жеке қасиеттері:

• Сабырлық: Балалармен жұмыс істегенде, мұғалім сабырлы болуы керек, себебі балалардың әртүрлі мінез-құлқы мен эмоционалды жағдайлары болуы мүмкін. Сабырлық пен түсіністік оқушыларға өздерін еркін сезінуге көмектеседі.

• Эмпатия: Мұғалім оқушының сезімін түсініп, оны қолдай білуі қажет. Эмпатия мұғалімнің балаға деген шынайы қамқорлығын және оны түсінетіндігін көрсетеді.

• Құқықтық және моральдық жауапкершілік: Мұғалім өзінің кәсіби міндеттерін орындағанда заңды және этикалық нормаларды сақтау қажет. Ол баланың құқықтарын қорғауға, оның қауіпсіздігіне және денсаулығына жауапты.

• Жетілдіруге ұмтылу: Кәсіби шеберлікті арттыру мақсатында мұғалім үнемі өз білімін жетілдіріп, жаңа әдіс-тәсілдер мен білім беру технологияларын меңгеруге тырысуы керек. Ол үшін әртүрлі курстарға қатысып, ғылыми жұмыстармен айналысуы мүмкін.

Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дамуы:

Бастауыш сынып мұғалімі үздіксіз кәсіби даму мен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы керек. Мұғалімнің кәсіби дамуы оның біліктілігін арттырып қана қоймай, білім беру сапасына да оң әсер етеді.

• Үздіксіз білім алу: Мұғалімдер әртүрлі курстар мен тренингтерге қатысып, жаңа әдістемелер мен білім беру технологияларын меңгеруі қажет. Білім беру саласындағы жаңа өзгерістер мен әдістерді қадағалап, тәжірибе жинақтау маңызды.

• Педагогикалық зерттеулер жүргізу: Мұғалім педагогика саласындағы жаңа ғылыми зерттеулерді оқып, оларды өз тәжірибесінде қолдана білуі керек. Педагогикалық инновациялар мен жаңа тәсілдерді тиімді пайдалану балалардың оқу процесін жақсартады.

• Мұғалімнің кәсіби қоғамдастығына қатысу: Мұғалімдер педагогикалық қауымдастықтар мен ассоциацияларға мүше болып, өзара тәжірибе алмасып, жаңа идеялар мен әдістерді үйренуі қажет. Бұл олардың кәсіби шеберлігін арттырады.

Мұғалімнің эмоциялық интеллекті:

Бастауыш сынып мұғалімі өзінің эмоциялық интеллектін дамытуы қажет. Бұл балалармен қарым-қатынас жасау, олардың қажеттіліктерін түсіну және олармен дұрыс байланыс орнату қабілетін білдіреді.

• Эмоционалды қолдау: Мұғалім оқушылардың эмоцияларын түсініп, оларды қолдай білуі керек. Балалар өз сезімдерін ашық білдіруді үйреніп, өздеріне сенімді бола бастайды.

• Тұрақтылық және оптимизм: Мұғалімнің тұрақтылығы мен оптимизмі балаларға жағымды әсер етеді. Мұғалімнің позитивті көзқарасы оқушылардың өздерін сенімді сезінуіне, оқу процесінде табысқа жетуіне ықпал етеді[5].

Бастауыш сынып мұғалімінің рөлі мен кәсіби шеберлігі білім беру жүйесінің сапасын анықтайтын маңызды фактор болып табылады. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Мұғалім оқушыларды сабаққа әзірлеу, оқыту әдістерін дұрыс таңдау және педагогикалық әдепті сақтау арқылы оқушылардың тұлғалық және интеллектуалдық дамуына ықпал етеді. Педагогикалық шеберлік үнемі жетіліп отыруды қажет етеді, себебі балаларды оқыту адамдық ар-ұятына деген көзқараста жатыр. Мұғалімнің педагогикалық әдептілігі оқушылармен тиімді қарым-қатынас орнатуға және олардың білім алу процесін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби шеберлігі мен педагогикалық әдептілігі білім беру процесінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Мұғалімнің кәсіби дамуы мен педагогикалық әдептілігі білім беру сапасын арттыруда шешуші фактор болып

табылады. Бастауыш сынып мұғалімі – бала тәрбиесі мен білім беру жүйесінің маңызды тұлғасы. Оның кәсіби шеберлігі тек білім беру саласында ғана емес, сондай-ақ балалардың әлеуметтік және психологиялық дамуына бағытталған әртүрлі дағдыларды қамтиды. Бастауыш сынып мұғалімінің білім беру сапасы мен шеберлігі балалардың болашақ жетістіктеріне айтарлықтай ықпал етеді.

Әдебиет:

1. <https://infolesson.kz/bastauysh-synyp-m%D2%B1%D2%93al%D1%96m%D1%96n%D1%96%D2%A3-k%D3%99s%D1%96bi-b%D1%96l%D1%96kt%D1%96l%D1%96g%D1%96-zaman-talaby-6595259.html>
2. <https://stud.kz/referat/show/65339>
3. <http://9-zyryanovsk.mektebi.kz/o-detskom-sade/dstemelk-zhmystar/527-pedagogikaly-zhymny-ksbi-sheberlgn-arttyru-zhmystaryna-taldau.html>
4. <https://bilimainasy.kz/22-26-08-01/>
5. <https://stud.kz/referat/show/4087>

АУТИСТ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бекқұлы С.

2-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Бектаева Н.Т.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Аутизм – бұл дамудың бұзылуы болып табылады, оның негізгі белгілері – әлеуметтік қарым-қатынастар мен коммуникациядағы қиындықтар, қатаң мінез-құлық пен қызығушылықтар. Аутист балалардың әлеуметтік бейімделу процесі педагогикалық және психологиялық тұрғыдан күрделі әрі көп уақытты талап етеді. Олар қоғамның басқа мүшелерімен, әсіресе құрдастарымен өзара әрекеттесу кезінде көптеген қиындықтарға тап болады, бұл олардың жеке дамуына теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан аутист балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу педагогика саласының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Бұл жұмыстың мақсаты – аутист балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуіндегі педагогикалық мәселелерді қарастыру, аутист балаларға білім беру мен оларды қоғамға интеграциялау процесінде туындайтын қиындықтарды зерттеу, сондай-ақ осы мәселелерді шешу жолдарын ұсыну.

Аутист балалардың психологиялық және әлеуметтік ерекшеліктері оларды қоғамға бейімдеу барысында туындайтын көптеген қиындықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Аутистикалық спектрдің бұзылулары әр балада әртүрлі дәрежеде көрінеді, бірақ олардың барлығына тән жалпы белгілер бар.

Аутист балалардың негізгі қиындықтарының бірі – әлеуметтік қарым-қатынастар. Олар өз эмоцияларымен бөлісу, басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және дұрыс әрекет ету сияқты әлеуметтік дағдыларды меңгеруде қиындықтарға тап болады. Мысалы, аутист балалар жиі көзбен байланыс жасамайды, олар адамдармен қарым-қатынас кезінде тілдік және бейтүлдік қателіктерге ұрынады.

Аутист балалардың көптеген әрекеттері белгілі бір қызығушылыққа немесе қатаң тәртіпке негізделеді. Олар белгілі бір іс-әрекеттерді қайталауға, өздерінің қызығушылықтарымен шектелуге бейім болуы мүмкін. Бұл олардың икемділік деңгейін төмендетеді және олардың әлеуметтік жағдайларға бейімделуін қиындатады[1].

Аутист балаларда көбінесе сенсорлық сезімталдықтың бұзылуы байқалады, яғни олар дыбыстарға, жарыққа, текстураларға немесе дәм мен иіс сияқты сенсорлық стимулдарға өте

сезімтал болуы мүмкін. Бұл олардың күнделікті өмірдегі қарым-қатынасқа, мектепке және басқа да әлеуметтік ортаға бейімделуіне қиындықтар туғызады.

Аутист балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуі барысында туындайтын педагогикалық мәселелер бірнеше маңызды аспектілерге бөлінеді:

Аутист балалардың әлеуметтік дағдыларды меңгеруі қиындық тудырады. Әлеуметтік дағдыларға тілдесу, адамдармен ынтымақтастық жасау, эмоцияларды білдіру, өз-өзін басқару, жанашырлық таныту және басқа да қарым-қатынас дағдылары кіреді. Олардың бұл дағдыларды меңгеру үшін арнайы педагогикалық әдістер қажет.

Аутист балалардың көпшілігі өзара қарым-қатынаста қиындықтарға ұшырайды. Бұл олардың құрдастарымен, мұғалімдермен, ата-аналарымен және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында қиындықтарды туғызады. Әсіресе, мектепте олар жиі оқшауланған болып қалады, бұл олардың әлеуметтік бейімделуін қиындатады. Оған қоса, құрдастар тарапынан әлеуметтік қабылдамаушылық пен қорқыту да кездесуі мүмкін.

Аутист балалардың өзін-өзі қабылдауы да педагогикалық мәселелердің бірі болып табылады. Олар жиі өздерін басқа балалардан ерекшеленетінін сезінеді, бұл өзіне деген сенімнің төмендеуіне және психологиялық мәселелердің туындауына әкелуі мүмкін. Бұл олардың әлеуметтік ортаға бейімделуін қиындататын тағы бір фактор болып табылады.

Аутист балаларды оқыту мен тәрбиелеуде мұғалімдер мен ата-аналардың дайындығы да үлкен рөл атқарады. Әрбір педагог аутизм туралы түсінікке ие болуы керек, арнайы әдістемелер мен педагогикалық стратегияларды қолдана білуі тиіс. Мұғалімдер мен ата-аналар арасында ынтымақтастық орнату да өте маңызды[2].

Аутист балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуін жеңілдету үшін арнайы педагогикалық әдістер мен тәсілдер қолданылуы керек. Бұл әдістер балаларға әлеуметтік дағдыларды үйретуге, эмоцияларды басқаруға және олардың әлеуметке қабылданыуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Аутист балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеуде тиімді әдістердің бірі – рөлдік ойындар мен тікелей жаттығуларды қолдану. Бұл әдіс балаларға әртүрлі әлеуметтік жағдайларда дұрыс әрекет етуге көмектеседі. Рөлдік ойындар балаларға әртүрлі әлеуметтік жағдайлармен танысуға, мінез-құлықтарын реттеуге және өз эмоцияларын басқаруға мүмкіндік береді.

Аутист балалар үшін визуалды материалдарды қолдану өте тиімді. Визуалды кестелер, карточкалар, бейнемазмұн және суреттер олар үшін ақпаратты түсінуді жеңілдетеді және оларды әлеуметтік жағдайларға үйретуге көмектеседі. Мысалы, визуалды кестелер арқылы балаларға әртүрлі эмоцияларды таныстыруға және олардың мінез-құлықтарын реттеуге болады.

Инклюзивті білім беру аутист балаларды жалпы білім беру жүйесіне кіріктіруге бағытталған әдіс болып табылады. Бұл әдіс балаларға өзінің қабілеттеріне сәйкес білім алу мүмкіндігін береді және оларды құрдастарымен бірге оқу процесіне тартуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі және оларды қоғамға бейімдейді.

Когнитивті-поведенческая терапия аутист балалардың ойлау мен мінез-құлықтарын өзгертуге бағытталған әдіс болып табылады. Бұл әдіс олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға және теріс мінез-құлықтарды өзгертуге көмектеседі. Когнитивті терапия балаларға өз эмоцияларын басқаруды, ойларын дұрыс бағыттауды және әлеуметтік жағдайларда дұрыс әрекет етуді үйретеді.

Аутист балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу процесін тиімді жүзеге асыру үшін педагогтар мен ата-аналарға бірнеше практикалық ұсыныстар беріледі:

Аутист балалар үшін жеке бағдарлама әзірлеу өте маңызды. Бұл бағдарлама олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу және әлеуметтік дағдыларды дамытуға бағытталуы керек.

Аутист балалар үшін қолдау жүйесін қалыптастыру өте маңызды. Бұл жүйе мектеп, мұғалімдер, ата-аналар, психологтар және басқа да мамандар арасындағы тығыз ынтымақтастықты қамтамасыз етуі керек.

Аутист балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеуде қоғамның рөлі де зор. Қоғамдық қабылдау мен инклюзивті ортаны дамыту, барлық балаларға тең құқықтар мен мүмкіндіктер беру әлеуметтік бейімделу процесін жеңілдетеді.

Аутист балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу педагогикалық және психологиялық тұрғыдан күрделі процесс болып табылады. Бұл процесс барысында балалардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, арнайы педагогикалық әдістер мен тәсілдерді қолдану маңызды. Аутист балаларды қоғамға бейімдеу үшін мұғалімдер мен ата-аналар арасында тығыз ынтымақтастық орнату, инклюзивті білім беру және қоғамдық қабылдау сияқты факторларды ескеру қажет. Мұндай интеграциялық процесс балалардың әлеуметтік бейімделуін жеңілдетіп, олардың толыққанды қоғам мүшесі болуына мүмкіндік береді[3].

Аутизм – бұл балалардың дамуының бұзылуымен сипатталатын жағдай, оның негізгі белгілері әлеуметтік қарым-қатынастың қиындауы, коммуникациядағы бұзылулар және шектеулі мінез-құлықтар мен қызығушылықтар болып табылады. Аутист балалардың психологиялық және әлеуметтік ерекшеліктері олардың өміріндегі әртүрлі жағдайларға қалай бейімделетінін және олардың жеке дамуына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ерекшеліктер аутизм спектрі бұзылысының ауырлық деңгейіне байланысты әртүрлі болуы мүмкін, бірақ барлық аутист балаларда белгілі бір ортақ сипаттамалар бар.

Аутист балалардың негізгі ерекшеліктерінің бірі – әлеуметтік қарым-қатынастың қиындауы. Олар басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында бірнеше қиындықтарға кездеседі. Бұл проблемалар қарым-қатынастың барлық аспектілерін қамтиды: көзбен байланыс, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас, эмоцияларды көрсету және қабылдау, әлеуметтік жағдайларды түсіну.

Көзбен байланыс және дене тілі: Аутист балалар көп жағдайда көзбен байланыс жасаудан бас тартады немесе оны өте қысқа уақытқа жасайды. Сонымен қатар, дене тілі мен бет-әлпетінің мәнін түсіну де олар үшін қиын болуы мүмкін. Олар басқа адамдардың эмоцияларына назар аударуды білмейді, нәтижесінде әлеуметтік ортадағы мінез-құлықтың дұрыс болмауы байқалады.

Коммуникацияның қиындықтары: Аутист балалардың көптеген адамдары сөйлеу мен қарым-қатынас жасауда қиындықтарға ұшырайды. Олар сөйлеу тілі мен сөздерді дұрыс қолдана алмайды, сөйлемдерді құрылымдау кезінде қателіктер жібереді, немесе тым қарапайым және түсініксіз сөйлемдермен шектеледі. Бұған қоса, олар әдетте басқа адамдардың сөйлеу мәнін немесе сыпайылық нормаларын түсінбейді, сондықтан көптеген әлеуметтік жағдайларда дұрыс әрекет ету қиын болады.

Аутист балалардың тағы бір маңызды психологиялық ерекшелігі – шектеулі және қайталанатын мінез-құлықтары мен қызығушылықтары. Бұл мінез-құлықтар аутист балаларды шектейді және оларды өзгермейтін әрекеттерге немесе белгілі бір нысандарға артық қызығушылық танытуға әкеледі.

Қайталанатын әрекеттер мен іс-әрекеттер: Аутист балалар көбінесе бірдей әрекеттерді қайталауға бейім болады. Мысалы, олар белгілі бір ойыншықты немесе затты айналдыру, бірден бірнеше рет қолдарын соғу немесе басқа да қайталанатын қозғалыстар жасау сияқты әрекеттерге ұмтылуы мүмкін. Бұл мінез-құлықтар олардың өзін-өзі тыныштандыруына немесе белгілі бір күйде болуына көмектеседі, бірақ олар әлеуметтік ортада қолайсыздық тудыруы мүмкін[4].

Шектеулі қызығушылықтар: Аутист балалар белгілі бір тақырыптарға немесе іс-әрекеттерге тым қызығушылық танытады. Мысалы, олар бір белгілі машинаны немесе сандық деректерді ұзақ уақыт бойы зерттейді, бірақ басқа адамдар мен әрекеттермен қызығушылығы аз болуы мүмкін. Бұл жағдай олардың өміріндегі алуан түрліліктен, топтық жұмыстарға қатысудан немесе жаңа дағдыларды үйренуден шектелуіне әкеледі.

Аутист балалар эмоцияларын дұрыс көрсету мен басқаруда қиындықтарға ұшырайды. Олар өздерінің эмоциялық күйін түсіну және оны басқаларға жеткізу кезінде қателіктерге ұрынуы мүмкін. Эмоциялар мен мінез-құлықтың байланысы туралы түсініктері шектеулі,

сондықтан олар кейде агрессия, ашулану немесе күйзеліс сияқты теріс эмоцияларды басқа балаларға немесе ересектерге көрсетеді.

Эмоциялық реакциялар: Аутист балалардың эмоциялық реакциялары көбінесе өте өткір немесе керісінше, үстірт болып келеді. Мысалы, олар бір жағдайға қатты көңіл көтеріп немесе қатты қайғырғанымен, басқа жағдайларда эмоцияларына жауап бермей қалуы мүмкін. Бұл олардың әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қиындатады, өйткені басқалар олардың жағдайын дұрыс түсінбеуі мүмкін.

Әдебиет:

1. Назарова, Р. С. (2016). Аутизм: теория және практика. Алматы: Қазақ университеті.
2. Сүлейменова, М. Қ. (2015). Аутизм және мектепке дейінгі балалар. Астана: Әліпби баспасы.
3. Ахметова, Г. Т. (2019). Аутизмге ұшыраған балалардың әлеуметтік бейімделуін жақсартудың жолдары. Педагогика ғылымдарының журналы, 10(3), 45-50.
4. Қожамберді, Ж. Б., Тұрысбекова, Қ. Ә. (2020). Аутизммен ауыратын балалардың әлеуметтік дағдыларын дамыту мәселелері. Қазақ білім журналы, 2(4), 65-72.

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ ПӘНІН ТИІМДІ МАҢЫЗЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Газиханова Ш.А.

ПП-124 тобының студенті

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Нуржигитов А. С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Жоғары оқу орындарында педагогика тарихы пәні болашақ мұғалімдер мен педагогтардың кәсіби даярлығында маңызды рөл атқарады. Бұл пәннің мақсаты – студенттерге педагогикалық ой-пікірлердің тарихи дамуын, білім беру жүйесінің эволюциясын және тәрбиенің әлеуметтік контекстіндегі маңызын түсіндіру. Педагогика тарихы пәнінің тиімді ұйымдастырылуы мен оқытылуы болашақ мамандардың кәсіби біліктілігін арттыруға, олардың педагогикалық дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді [1].

Бұл айтылған мәселеге қарамастан Жоғарғы оқу орындарында педагогика тарихының болашақ мамандар үшін маңыз деген тұстарына тоқталып өтелік.

Тарихи контекст: Педагогика тарихы пәні студенттерге әртүрлі тарихи кезеңдердегі білім беру жүйелерінің, педагогикалық идеялардың және тәрбие әдістерінің дамуын зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл тарихи контекст қазіргі білім беру практикасындағы мәселелерді түсінуге көмектеседі.

Педагогикалық ой-пікірлер: Пән барысында студенттер әлемдік педагогикалық ойдың ірі өкілдерімен танысып, олардың идеялары мен теорияларын талдайды. Бұл оларға өздерінің педагогикалық көзқарастарын қалыптастыруға ықпал етеді.

Кәсіби даярлық: Педагогика тарихы болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын нығайтады, себебі олар өткен тәжірибелерді ескере отырып, қазіргі білім беру жүйесін дамытуға үлес қосады [2].

Жалпы алғанда жоғары оқу орындарында педагогика тарихы пәнінің маңызы зор. Ол болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын нығайтуға, тарихи контекстті түсінуге және инновациялық әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Педагогика тарихы пәні арқылы студенттер тек білім алып қана қоймай, сонымен қатар өздерінің педагогикалық көзқарастарын қалыптастырып, шығармашылықпен жұмыс істеу дағдыларын дамытады.

Ал енді осы пәнді болашақ мамандардың бойын сіңіруде, оқытуды мүмкіндік деп алсақ. Ондағы әдіс-тәсілдерге де кеңінен тоқталып өткеніміз жөн. Жоғары оқу орындарында педагогика тарихы пәнін оқыту болашақ педагогтардың кәсіби және ғылыми көзқарасын

калыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оқыту процесін тиімді ұйымдастыру үшін заманауи әдістерді қолдану қажет. Төменде осы әдістердің негізгі бағыттары мен тәсілдері қарастырылған.

1. Интерактивті оқыту әдістері. Топтық жұмыс: Студенттерді шағын топтарға бөліп, педагогикалық идеяларды немесе тарихи кезеңдерді талқылауға мүмкіндік беру. Бұл студенттердің өзара қарым-қатынасын нығайтып, сыни ойлау қабілетін дамытады[3].

Дебаттар мен пікірталастар: Педагогика тарихындағы маңызды мәселелерді талқылау үшін дебаттар ұйымдастыру. Бұл әдіс болашақ мұғалімдердің тарихи материалдарды талдау және өз көзқарастарын қорғау дағдыларын жетілдіреді.

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану. Онлайн платформалар: Moodle, Google Classroom сияқты платформаларды қолдану арқылы оқу материалдарын ұсыну, тестілеу және студенттердің үлгерімін бақылау.

Мультимедиялық құралдар: Видеолар, анимациялар және интерактивті презентациялар арқылы тарихи материалдарды визуализациялау.

Сандық ресурстарды пайдалану: Электронды кітаптар мен дереккөздерге қол жеткізу арқылы студенттердің өздігінен білім алуына жағдай жасау.

3. Кейс-стади әдісі. Кейс-стади (нақты жағдайларды зерттеу) әдісі арқылы студенттерге педагогикалық теорияларды нақты практикада қалай қолдануға болатынын көрсету:

Тарихи тұлғалардың педагогикалық тәжірибесін талдау.

Белгілі бір тарихи кезеңдегі білім беру жүйесінің ерекшеліктерін зерттеу.

4. Жобалық оқыту. Студенттерге педагогика тарихына байланысты жобалар жасау ұсынылады:

Белгілі бір педагогтың өмірі мен еңбегін зерттеу.

Педагогика тарихындағы белгілі бір кезеңнің білім беру жүйесін салыстыру.

5. Мәдениеттану тұрғысынан оқыту. Педагогика тарихын мәдениеттану негізінде қарастыру:

Әр халықтың тарихи педагогикалық тәжірибесін зерттеу.

Тәрбиенің мәдениетпен байланысын ашып көрсету.

6. Рефлексия және өзіндік талдау. Студенттерді рефлексия жасауға ынталандыру:

Сабақ соңында өз ойларын жазбаша түрде талдау.

Педагогика тарихынан алынған сабақтарды қазіргі білім беру жүйесіне қолдану мүмкіндіктерін қарастыру[4].

7. Практикаға бағытталған тәсілдер. Симуляциялық ойындар: Тарихи педагогикалық жағдайларды рөлдік ойындар арқылы көрсету.

Тарихи экскурсиялар: Педагогикалық мұражайларға немесе тарихи орындарға баруды ұйымдастыру[5].

Жоғары оқу орындарында педагогика тарихы пәнін оқыту болашақ педагогтардың кәсіби және ғылыми көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл пән педагогикалық ойлардың эволюциясын, тарихи тәжірибелер мен білім беру жүйелерінің қалыптасуын түсінуге көмектеседі. Сондықтан оқыту процесін тиімді ұйымдастыру үшін заманауи әдістерді қолдану қажет.

Жалпы қорыта айтқанда педагогика тарихы пәнін тиімді ұйымдастыру үшін интерактивті әдістер, АКТ құралдары, кейс-стади, жобалық оқыту және мәдениеттану тұрғысынан оқыту сияқты заманауи тәсілдерді қолдану қажет. Бұл әдістер студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың кәсіби және зерттеушілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Әдебиет:

1. Майлыбаева, Л.С. "Педагогика тарихы" - Оқу құралы. Шымкент, 2023.
2. Әбиев, Ж. "Педагогика тарихы". Алматы, 2006.
3. Бержанов, Қ., Мусин, С. "Педагогика тарихы". Алматы, 2003.
4. Сейталиев, Қ. "Педагогика тарихы". Алматы: Білім, 2008.

5. Тасболатов, Т., Сарсенбаев, А. "Педагогика тарихының методологиясы". Алматы: Қазақ университеті, 2019.

ТҰЛҒАНЫ ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Даулетова М.

3-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Бектаева Н.Т.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Әлеуметтік жауапкершілік – бұл жеке тұлғаның қоғам алдындағы міндеттемелерін, адамзаттың әл-ауқатын жақсартуға және оның мүдделерін қорғауға бағытталған жауапкершілікті түсіну мен жүзеге асыру процесі. Бұл ұғым адамның өзін қоғамның бір бөлігі ретінде сезініп, өзінің іс-әрекеттері мен шешімдерінің қоғамға, әлеуметтік ортаға қалай әсер ететінін ойлауын білдіреді. Тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі адамның жеке дамуының маңызды бөлігі болып табылады, өйткені ол өз әрекеттері мен ниеттерінің қоғамға және оның басқа мүшелеріне әсерін түсінуді қажет етеді.

Әлеуметтік жауапкершіліктің маңызы тек қана әлеуметтік саясаттың немесе мемлекеттік басқарудың аясында ғана емес, адамның жеке тұлғасының дамуы, оның моральдық және этикалық құндылықтарын қалыптастыруда да ерекше орын алады. Бұл ұғым жеке адамның қоғаммен, өз Отанымен байланысын нығайтуға, өз азаматтық міндеттерін орындауға, жалпыадамзаттық құндылықтарға сәйкес өмір сүруге жетелейді.

Әлеуметтік жауапкершілік дегеніміз – әрбір адамның қоғамдағы ролін, оның өз әрекеттері мен іс-әрекеттері арқылы қоғамға немесе әлеуметтік топтарға тигізетін әсерін саналы түрде түсінуі мен қабылдауы. Әлеуметтік жауапкершілік адамның тек өзіне ғана емес, қоғамға, табиғатқа, мәдениетке, келешек ұрпақтарға да деген міндеттемелерді қамтиды. Бұл ұғымды екі деңгейде қарастыруға болады:

Жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі: Бұл деңгейде әлеуметтік жауапкершілік адамның жеке басының моральдық-этикалық дамуымен байланысты. Әр адам қоғамның белсенді мүшесі бола отырып, өз іс-әрекеттерінің жауапкершілігін мойындауы, айналасындағы адамдарға, қоршаған ортаға деген көзқарасын өзгертуі керек.

Ұйымдардың және мемлекеттік құрылымдардың әлеуметтік жауапкершілігі: Бұл деңгейде әртүрлі ұйымдар, компаниялар, мекемелер мен мемлекеттер өз қызметтерін атқаруда қоғамға деген жауапкершілікті ұстануы тиіс. Мысалы, экологиялық жауапкершілік, әлеуметтік саясат жүргізу, қоғамдық пайдалы қызметтер көрсету сияқты міндеттер бұл деңгейге жатады.

Әлеуметтік жауапкершілік тұлғаның дамуына бірқатар ықпал етеді, олар:

Моральдық және этикалық дамуы: Әлеуметтік жауапкершілік адамның моральдық-этикалық қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Жеке тұлға өз әрекеттерінің қоғамға, оның мүшелеріне, қоршаған ортаға тигізетін әсерін есепке ала отырып, жауапкершілік сезімін дамытуы тиіс. Бұл процесс адамның өзінің моральдық түсініктерін жетілдіруге, дұрыс пен бұрысты ажыратуға және өз әрекеттерінің салдарын болжай білуге мүмкіндік береді.

Қоғамдық белсенділік: Әлеуметтік жауапкершілік сезімі тұлғаның қоғамдық белсенділігін арттырады. Ол өз қоғамының дамуына үлес қосуға, әлеуметтік мәселелерге қатысуға, адамдардың өмірін жақсартуға тырысады. Мұндай белсенділік тұлғаның әлеуметтік дағдыларын дамытуға, коммуникативтік қабілеттерін жетілдіруге, өзгелермен тиімді өзара әрекеттесуге көмектеседі.

Көрсетілген іс-әрекеттердің нәтижесін түсіну: Әлеуметтік жауапкершілік тұлғаға өз әрекеттерінің нәтижелерін түсінуге және оларды болжауға көмектеседі. Бұл адамға тек өзін ғана емес, қоршаған орта мен қоғамды да ойлауға, жауапкершілікпен әрекет етуге мүмкіндік

береді. Мұндай ойлау қабілеті адамның жеке тұлғалық өсуіне ықпал етеді, себебі ол жауапкершілік пен бақылау сезімін қалыптастырады.

Жеке басының жетілуі: Әлеуметтік жауапкершілік тұлғаның жеке басының жетілуіне, өзін-өзі дамытуына ықпал етеді. Әлеуметтік жауапкершілікті сезінген адам өз іс-әрекеттеріне сын көзбен қарап, өзінің күшті және әлсіз жақтарын анықтап, жақсарту үшін нақты қадамдар жасайды. Бұл, өз кезегінде, адамның тұлғалық өсуіне себепші болады.

Жеке және қоғамдық үйлесімділік: Әлеуметтік жауапкершілік жеке тұлғаның ғана емес, тұтас қоғамның үйлесімділігіне де ықпал етеді. Әлеуметтік жауапкершілігі жоғары адам өзінің іс-әрекеттері мен шешімдерін қоғамның мүддесіне сай, сонымен бірге оның азаматтарына құрмет көрсету арқылы жүзеге асырады. Бұл, өз кезегінде, әлеуметтік тепе-теңдікті, келісімді және қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік жауапкершіліктің маңыздылығы тек тұлғаның дамуына ғана емес, тұтас қоғамның дамуына да әсер етеді. Әлеуметтік жауапкершілік қоғамдағы түрлі аспектілерге ықпал етеді:

Әлеуметтік әділеттілік: Әлеуметтік жауапкершілік қоғамдағы әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз етеді. Әр адам өзінің іс-әрекеттері арқылы қоғамның әлсіз мүшелеріне, аз қамтылған топтарға көмек көрсетуі қажет. Бұл әділетті қоғам құруға, барлық мүшелердің тең құқықтарын қамтамасыз етуге септігін тигізеді.

Қоршаған ортаны қорғау: Әлеуметтік жауапкершілік қоршаған ортаны қорғау мәселесінде де маңызды рөл атқарады. Қоршаған ортаға деген жауапкершілік адамның табиғатқа деген қамқорлығы мен оның сақталуына бағытталған іс-әрекеттерін қамтиды. Әлеуметтік жауапкершілікті сезінген қоғам табиғатты қорғау мен экологиялық тұрақтылыққа бағытталған әрекеттерді қолдайды.

Қоғамдық денсаулық: Әлеуметтік жауапкершілік денсаулық сақтау жүйесін жетілдіруге, қоғамдық денсаулықты қорғауға бағытталған іс-әрекеттерді көздейді. Әлеуметтік жауапкершілігі жоғары қоғамда денсаулық сақтау қызметтері барлығына тең қолжетімді болып, жұқпалы аурулармен күреске және денсаулықты сақтау мәдениетін қалыптастыруға бағытталады.

Инклюзивті қоғам: Әлеуметтік жауапкершіліктің маңызды аспектілерінің бірі инклюзивті қоғамды қалыптастыру болып табылады. Әлеуметтік жауапкершілікті ұстанған тұлға өз қоғамында барлық адамдардың тең құқықтарын қорғауға, кемсітушілікпен күресуге тырысады. Бұл, өз кезегінде, қоғамдағы түрлі топтар арасындағы ынтымақтастықты және үйлесімділікті нығайтады.

Әлеуметтік жауапкершілік – бұл тұлғаның жеке дамуы мен қоғамдағы орнының арасындағы тығыз байланысты көрсететін маңызды ұғым. Әлеуметтік жауапкершілікті сезіну адамның тек өзінің ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына үлес қосуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік жауапкершіліктің арқасында қоғамда әділеттілік, теңдік, қоршаған ортаны қорғау, денсаулық сақтау, инклюзивті қоғам құру сынды маңызды мәселелер шешіледі. Әлеуметтік жауапкершілік – бұл адамның моральдық және этикалық өсуіне, өзінің және қоғамның дамуында жауапкершілік пен белсенділікті арттыруға ықпал ететін маңызды фактор.

Тұлғаны дамытудағы әлеуметтік жауапкершіліктің маңыздылығын түсіну және оны жүзеге асыру арқылы біз тек өзіміздің ғана емес, болашақ ұрпақтардың да өмір сүру сапасын жақсартып аламыз.

Әлеуметтік жауапкершілік — бұл жеке тұлғаның және ұйымдардың қоғамға, оның мүшелеріне, қоршаған ортаға деген жауапкершілігін білдіретін маңызды ұғым. Бұл ұғым адамның қоғам алдындағы міндеттемелерін түсінуі мен жүзеге асыруын, өз әрекеттерінің басқа адамдарға және қоршаған ортаға қалай әсер ететінін саналы түрде қабылдауын сипаттайды. Әлеуметтік жауапкершілік әрқашан адамның іс-әрекетінің терең моральдық, этикалық негіздерін, қоғамға қатысты дұрыс шешімдер қабылдауға деген ұмтылысын қамтиды.

Әлеуметтік жауапкершілік адамның жеке дамуының маңызды бөлігі ғана емес, бұл қоғамның тұрақтылығын, әділеттілігін, әрі оның дамуындағы әлеуметтік үйлесімділікті

камтамасыз ету үшін қажетті құндылық. Әлеуметтік жауапкершілік – жеке тұлға мен қоғам арасындағы тепе-теңдікті сақтау арқылы жалпыадамзаттық құндылықтарды дамытудың басты бағыты.

Әлеуметтік жауапкершілік түсінігінің мәні

Әлеуметтік жауапкершілік дегеніміз – қоғам мүшесі ретінде адамның, сондай-ақ ұйымдар мен мемлекеттік құрылымдардың өз іс-әрекеттері мен шешімдерінің қоғамға, қоршаған ортаға, басқа адамдарға тигізетін әсерін саналы түрде түсініп, соған сәйкес әрекет етуі. Бұл ұғымды кең мағынада қарастырғанда, ол бірнеше аспектілерден тұрады, оның ішінде жеке адамның моральдық жауапкершілігі, экологиялық жауапкершілік, қоғамдық жауапкершілік, экономикалық жауапкершілік және басқа да қоғамды жақсартуға бағытталған әрекеттер бар.

Әлеуметтік жауапкершіліктің бірнеше деңгейін атап өтуге болады:

Жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі: Бұл деңгейде әр адамның өз іс-әрекеттерінің қоғамға, қоршаған ортаға, туыстарына және айналасындағы адамдарға тигізетін әсерін түсінуі және сол әсерді болжауға тырысуы қажет. Адам өзінің моральдық міндеттерін орындай отырып, қоғамдық өмірде үйлесімділік пен әділеттілікті қамтамасыз етуге үлес қосады.

Ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігі: Бұл ұйымдардың, компаниялардың және мекемелердің өз қызметін жүзеге асыру барысында қоғамға және қоршаған ортаға деген міндеттемелерін орындауы. Әлеуметтік жауапкершілік тек жеке адамдардың ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік құрылымдар мен бизнестің маңызды мәселесі болып табылады. Бұл ұйымдардың әлеуметтік бағдарламаларға қатысуы, экологиялық стандарттарға сәйкес жұмыс істеуі және еңбек жағдайларының әділетті болуы сияқты аспектілерді қамтиды.

Мемлекеттік әлеуметтік жауапкершілігі: Мемлекет өзінің азаматтарына деген әлеуметтік жауапкершілігін атқара отырып, оларды қорғауды, әлеуметтік әділеттілікті сақтауды және қоғамның барлық мүшелерінің тең құқықтарын қамтамасыз етуді міндетін атқарады. Әлеуметтік саясат жүргізу, денсаулық сақтау, білім беру жүйесін дамыту, экологиялық тұрақтылықты сақтау – осының барлығы мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын әлеуметтік жауапкершілік болып табылады.

Әлеуметтік жауапкершіліктің негізгі компоненттері:

Әлеуметтік жауапкершілік көптеген маңызды компоненттерді қамтиды. Олар адамның өміріндегі әртүрлі салаларға әсер етеді. Бұл компоненттерді қарастырып өтейік:

Моральдық жауапкершілік: Әлеуметтік жауапкершіліктің негізі адамның моральдық құндылықтарын құрметтеу болып табылады. Жеке тұлға өз іс-әрекеттерінің моральдық салдарын түсініп, қоғамға тигізетін ықпалын ескеруі керек. Моральдық жауапкершілік, ең алдымен, дұрыс пен бұрысты ажырата білуге, қоғамға және оның мүшелеріне құрметпен қарауға негізделеді.

Экологиялық жауапкершілік: Қазіргі заманда экологиялық жауапкершілік үлкен маңызға ие. Қоршаған ортаны қорғау, табиғатты сақтау және экологиялық зиянды болдырмау — бұл адамдар мен ұйымдардың қоғам алдындағы маңызды міндеті. Экологиялық жауапкершілік адамдардың табиғатпен үйлесімді өмір сүруі, оның ресурстарын тиісті түрде пайдалану және экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін қажетті шараларды қабылдауын талап етеді.

Әдебиет:

1. Назарова, Р. С. (2016). Әлеуметтік жауапкершілік және оның тұлға дамуына әсері. Алматы: Қазақ университеті.
2. Байжұманов, М. Б. (2015). Әлеуметтік жауапкершілік: теориясы мен практикасы. Астана: Өліпби баспасы.
3. Тұрсынова, Г. Қ. (2018). Қоғамдық және жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігі. Алматы: Жалын.

ҚАЗАҚ КҮЙЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сатинбек Алимжан

4^{ақ} сынып оқушысы

Ғылыми жетекшісі: К.К.Сейлбекова - шебер-педагог

З.Космодемьянская атындағы №23 мектеп-лицейі, Шымкент қ.

Қазақтың қара ағаштан ойылған домбырасы мен оның көмейінен төгілетін, саналы тіршілік иесі адам тұрмақ, ботасы өлген інгеннің де тас емшегін жібітерлік әуез болып құйылатын күй өнері бүгінгі ұрпаққа еш өзгеріссіз, мінсіз қалпында жетті.. Ал қазіргі уақытта ата-бабамыздан қалған асыл мұрамызды одан әрі дамытып, шыңдап жүрген Қазақстан композиторлары А.Жұбановтан бастап, бертін келе Қаршыға Ахмедияров, Секен Тұрысбеков сияқты күйшілеріміздің де туындылары тыс қалмады. Жалпы бізде күй өнеріне қатысты «төкпе» және «шертпе» деген екі сала бар. Негізі күйдің барлығы да бір, тек ойнау мәнеріне орай ғана аталған екі салаға бөлінеді. Ал негізінен күйдің барлығы да күй қылқобызда да, сыбызғыда да күй болып есептелінеді. Осыны кейбіреулер қате түсінеді. Күй «көңіл күйі» деген мағынаны білдіреді.

Күй қазаққа ғана тән, біздің төл музыкамыз. Дегенмен, басқа халықтарда түрікмендерде, татарларда, өзбектерде де шамалы бар. Бірақ ол синкретизмнен арылмаған. Біреуінде күй мен би араласып келсе, екіншісінде күйі, биі әні араласып жүреді. Ал күйі күй болып, әні ән болып, жыры жыр болып, биі би болып, өз алдына отау алып шыққан өнер - ең дамыған өнер болып есептелінеді. Біздегі осы төрт өнердің бір-бірінен жеке-жеке болуы күйіміздің ең дамыған өнер екендігін дәлелдей түседі. Кезінде ғұлама-ғалым Құдайберген Жұбанов «біздің өнер өте дамыған өнер» деген болатын. Сондықтан күйдің адам өмірінде, қазақ өмірінде мәні өте зор. Абай атамыз «туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денең», дейді. Адам баласы туғаннан о дүниеге кеткенге дейінгі өмірі осы әнмен, күймен, қазақтың дәстүрлі өнерімен тікелей байланысты. Әннің сөзі бар, түсінуге болады. Ал күй - тылсым дүние. Қазақта «өнер алды қызы тіл» деген сөз бар. Тілмен біреудің көңілін жаралап өлтіруге де, өлейін деп жатқан адамды тірілтіп алуға да болады. Ал күй өнеріне келсеңіз, баяғыда Жошы хан «балам жайында жаманат әкелген адамның көмейіне балқытылған қорғасын құямын» дегесін, небір шешен, ділмарлардың тілі байланып, қаралы хабар жеткізуге дәттері жетпегенде, бір домбырашы келіп, қайғылы күй ойнап, баласының өлімін ханның өз ауызынан айтқызған. Мінекей, күйдің құдіреті! Демек, тіл тоқтаған жерде күй жүреді деген сөз. Күй кей жағдайларда алдыңғы орынға да шығып кетеді. Күйдің осындай мән-мағынасы бар, сондықтан да қадірлі, қастерлі. Күй тұрғанда қазақ қазақ болады, қазақ болып қала береді. Бүгінде қазақ халқының жүздеген күйі белгілі болып отыр. Осынау мол мұраға тарихи-этнографиялық зердемен ден қойсақ, бір бөлігі ғасырға дейінгі алыс кезеңнің еншісіне тиесілі екенін, келесі бөлігі орта ғасырларда қалғанын аңғаруға болады.

XIX ғасырлар аясында туғанын, күйлердің XX ғасырда дүниеге келгені де мәлім. Біз мұндай жіктеп-жіліктеудің жауапкершілігін жақсы сезінеміз. Тарихи-типологиялық, тарихи-поэтикалық және диахронды-этнографиялық зерттеулердің нәтижесі мұндай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл орайда ғалым Ә. Марғұланның көшпелілер мәдениетін, оның ішінде эпос қамтыған тарихи кезеңдерді саралаған үлгісін басшылыққа алуға әбден болады.

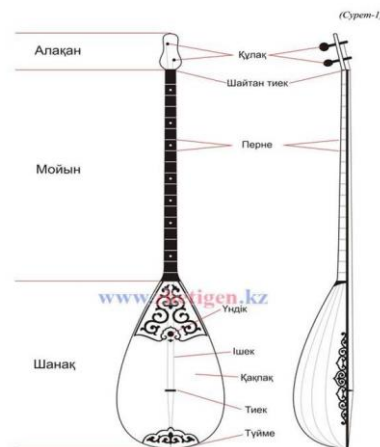
Себебі, бұл үлгі-жіктеу бойынша көшпелілердің рухани мұрасы бес кезеңге бөлініп қарастырылады. Әрине мұндай үлгі-жіктеу музыкалық фольклорымыз үшін де жат емес. Тарихи, географиялық және этникалық объект бір тұтас болған соң, оның рухани эволюциясы да біртұтастықты қарастырылуы қажет. Халық өзінің эпостарын тудыру үшін бір түрлі өмір сүріп, ән-күйлерін тудыру үшін екінші өмірді таңдай алмайды. Оның үстіне, қазақтың ауыз әдебиеті өзінің барша бітім-болмысында музыкамен тығыз байланысты. Қисадастандарымыздан бастап, жар-жар, сыңсу, жоқтауларға дейін тыңдаушысына белгілі бір ән-әуен, сарын арқылы жұптаса жетіп отырған. Абыздар қобызын шалып-шалып алмай, жыраулар домбырасын бебеулетте қағып алмай көкейдегі көрікті сөзін сыртқа шығара

бермеген. Ақын болсын, жыршы болсын, әнші болсын өнерін ортаға салмас бұрын қолтығының астынан қобызының, қолының басынан домбырасының табылып отыратыны халқымыздың қашанғы әдеті. Сондықтан да өлең-жырларымыздың, қыса-дастандарымыздың өн бойында «Қыл қобызын құбылтып», «Шаңқобызым шалайын, шешен бе екен», «Домбырам екі ішекті қолға алайын», «Әншінің домбырасы қол қанаты», «Домбырам басы долана» деп келетін жолдар сөз өнерінің құрғақ кара сөзбен айтылмай, ән мен әуенге, саз бен сарынға иек сүйеу арқылы айтылатынын аңғартады. Немесе, алуан жанрлы саз өнеріміздің ішінде жұлдыздай шашырап жатқан музыкалық аспаптардың аталуы, сол аспаптардың дыбыстық ерекшеліктеріне орай небір сұлу сурет, әдемі теңеулердің келтірілуі рухани мұраларымыздың біте қайнасқан синкретті сипатына, этникалық мәдениеттің өмір сахнасындағы бір тұтас қуат күшіне жарқын айғақ.

Қазақтың музыкалық мұрасы да, оның ішінде аспапты музыкасы- күйлері де шежіре, оқиғалы әңгімелермен тікелей байланысты орындалады. Кез-келген күйдің шығу себебін, аңыз әңгімесін нәшіне келтіре айтып алмай, әйтеуір күй тарта жөнелу күй тартушы үшін тыңдаушы алдында үлкен әбестік болған.

Ел, халық біртұтас тарихи-әлеуметтік феномен болғандықтан оның рухыни әлемі де сол халықтың барша тағдыр-талайымен біртұтастықта қарастырылуы қажет, олай болса, академик Ә. Марғұланның қазақ эпостарын тектегенде қолданған тарихи кезеңдері музыкалық фольклорымыз үшін де ұрымтал кілт бола алатынына күмән жоқ.

Халық күйлері біздің жыл санауымызға дейінгі дәуір мен біздің заманымыздың ілкі ғасырлары аралығын қамтиды.

Домбыра құрылысы

Ендігі сөз осынау халықтық дәстүр шеңберінде қалыптасқан күйшілік үрдісті педагогикалық процеске ендірудің маңыздылығы туралы болмақ. Бұл жұмыста біз күйшілік дәстүрдің тарихи негіздері мен тәрбиелік сипатын ашып-көрсетуді мақсат тұттық. Күй шығармалары бізде музыкалық тұрғыдан біршама зерттелген. И. Аравин, Ө. Мұхамбетова,

Е. Жанұзақова, У. Бекенов секілді бір топ зерттеушілер күй табиғаты туралы азды-көпті пікірлер білдірген. Бірақ күйшілік өнердің педагогикалық сипаты бізде әлі күнге арнайы зерттеліп қарастырылмаған. Орта мектеп бағдарламаларында күйлердің тәрбиелік мәні емес, көбіне бір ғана эстетикалық сипаты қарастырылуда.

Бүгінде күй өнеріне бір ғана эстетикалық құбылыс ретінде қарау жетімсіз. Себебі күйшілік өнер- ғасырлар бойы ұстаздан шәкіртке беріліп келе жатқан өзінше бір тәрбие мектебі. Демек, күйдің халықтық педагогикамен сабақтастығы да айқын. Оны ғылыми негізде зерттеп, дәлелдемей жатып, орта мектептегі музыка сабағының бағдарламасына енгізу асығыстық болар еді.

Бір ғана күй емес, жалпы музыка өнерінің тәрбиелік маңызын зерттеу педагогика ғылымының алдына жаңа міндеттер жүктейді. Бұрынғы қалыптасып қалған ескі арнамен

тарта бермей, оқушыларға эстетикалық, педагогикалық тәрбие берудің жаңа арналарын, тың көздерін ашудың да кезегі жетіп отыр. Біздің көздеген мақсатымыз осы.

Орта мектеп бағдарламасында күй шығармаларының тәрбиелік маңызын қамтып көрсету-бүгінгі күннің жаңа талабы. «мынау күй» - деген құрғақ анықтамалық ақпарнамадан оның тарихи арналары мен тәрбиелік негіздерін сөз еткен тиімді болуға тиіс. Басқасын былай қойғанда, күйшілік дәстүрдің өзі де тәрбие мектебі екенін неге айтпасқа. Сол тәрбие мектептерінің өнер шеңберіндегі ерекшеліктерін, жалпы халықтық педагогикамен тоғысатын тұстарын ашып, ғылыми негізде қарастыру мектеп бағдарламаларына соны серпін, тосын тақырып әкелер еді.

Міне, біздің қарастырған мәселеміздің басты педагогикалық сипаты осында. Бұл да педагогика ғылымының өзекті мәселелерінен саналады. Күй халық мұрасы десек, күйшілік дәстүр халық педагогикасының жемісті бір бұтағы. Осы негізде барып біз күйшілік өнердің табиғатын, тәрбиелік негіздерін тереңірек игеретін боламыз.

Әдебиет:

1. Қазақ энциклопедиясы 9 том Алматы, 2007 жыл.
2. Қазақ халқының ұлттық өнері. Алматы «Кітап», 2007 ж
3. Қазақстан тарихы 2008 жыл, №5 20-бет.
4. А.Сейдембек «Күй шежіре» Алматы 2010 ж.
5. А. Жүнісов Фәниден. Алматы «Қайнар», 1994 жыл.
6. Қазақтың салт-дәстүрі мен әдет –ғұрыптары Алматы, Ана тілі, 1994 жыл.
7. Ә. Табылдиев Тағылым Алматы. Кітап, 1994 жыл.
8. «Ұлан» №36 2011 жыл 4-бет.
9. Қазақстан салт-дәстүрлері энциклопедиясы Алматы, 2002 жыл.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Әліқұл Гүлсезім Нұрлыханқызы

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Асантаева Ұ.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі заманғы музыкада оқытудың іс-әрекеті белгілі объективті заңдылықтарын көрсетеді. Мұғалімнің іс-әрекетін анықтайды және оқушылардың танымдық іс-әрекетін көрсетеді. Оқыту принципі оқытудың стратегиясы мен тактикасын қамтамасыз етеді, оқу процесінің құрылуы мен жұмыс істеуі үшін қажетті компонент болып табылады.

Жалпы білім беретін мектептегі музыка пәнінің ерекшелігіне байланысты музыкалық білім беру өзіне тән эмоциялық пен саналылықтың бірлігі, көркемдік пен техникалықтың бірлігі, музыкалық материалды іріктеу әдіс-тәсілін алға қояды. Бұл іс-әрекеттер оқушыларды музыкаға деген қызығушылықтарын, музыкалық қабілеттерінің дамуына, жалпы талғам мен музыкалық мәдениеттерін қалыптастырып тәрбиелеуге бағыттайды.

Оқытудағы эмоциялық пен саналылықтың бірлігі музыкалық педагогикадағы маңызды әдіс болып табылады. Музыка сабағының басқа сабақтардан айырмашылығы - өнер сабағы екендігінде. Музыканы оқытуды ақыл-оймен эмоция, түйсіну мен сезіну қатар жүзеге асырылады. Музыка арқылы оқыту үрдісінде тек ойлау арқылы түсініп қана қоймай, сонымен қатар ақыл мен көңіл-күйдің, сана мен сезімнің бірлігін қажет етеді. Музыканың басқа өнерлермен байланысы адамның сезімдерін тереңдетеді, ақыл-оймен ой-өрісін дамытады. Музыка сабағында қолданылатын іс әрекеттер оқушылардың белсенділігін арттыру үшін эмоциялық пен саналылықтың бірлігі тәсілін міндетті түрде алға қояды.

Мектепте іс-әрекет арқылы музыканы оқыту әдістемесі негізінде музыканы тыңдау, қабылдау барысында оқушылардың психологиясына, физиологиялық үрдістеріне өнердің

кешенді әсер етіп, олардың бүкіл музыкалық-шығармашылық қабілеттерін дамыту міндетіне бағыттайды.

Оқушы тек қуанышты жігерлілікті, көтеріңкі көңіл-күйді сезінумен бірге оның ағзасында еркіннен тыс өзгерістер болуы мүмкін, мәселен, қан тамырлары, жүрек соғыстары, қан қысымының өзгеруі және т.б.

Кез келген мектептегі музыка сабағы өте қызықты өткізілу керек, егер де музыка сабағы қызық емес сабақ болып өткізілетін болса ішті пыстырады, яғни музыка жоқ деген сөз. Музыка мұғалімі оқушыларға музыка тыңдатып, ән айтқызып олардың мән мағынасын түсіндіріп, сезіндіре білуге тәрбиелейді.

Мұғалім тыңдататын шығарманың алдында кіріспе сөз әңгіме жүргізгені дұрыс, себебі оқушыға түсінудің төте жолы ашылады. Әнді үйретпес бұрын өзі орындап, оның әдемілігін, сипатын, тәлім-тәрбиелік мәнін түсіндірудің орасан маңызы зор. Яғни бұл музыканы қалай болса солай тыңдауға емес саналы түрде қабылдауға тәрбиелейді.

Эмоциялылық пен саналылықтың бірлігі музыкалық шығарманы дұрыс түсінуге, сол шығарманың мазмұнын аша білуге, балалардың музыкалық тәжірибелерін толықтырып кеңейтуге септігін тигізеді.

Бұл іс-әрекет оқушылардың ішкі рухани дамуларын байытады, ой сезімдерін толғандырады. Осы әдісті қолдана отырып, оқушылардың қабылдай білу қабілеттерін, олардың қызығушылығы мен талғамын қалыптастырамыз.

Музыка сабағында эмоциялық жағдай туғызу – музыканы саналы қабылдауға жол ашатын сәттердің бірі. Оқушы да музыканың әсерінен пайда болған сезім шығарма тілін, кейде жете қабылданбайтын тұтастарды түсінуге көмектеседі.

Әсерлілік–тыңдаушының орындалған музыкалық шығармадан әсер алуы. Эмоциялық ықылас оқушыдағы ынтаны зейінге бағыттайды. Зейіннің жинақталуы оқушының қабылдауын белсендіреді. Музыкалық шығармаларды педагогикалық мақсатқа сай меңгеріп түсіндіру барысында оқушылардың эмоциялық-танымдық іс әрекеті байқалады. Музыканы өмірмен байланысын саналы түсіну – сезімнің оянуына әсер етеді. Түсінген кезде тыңдаушы шығарма мазмұнындағы оқиғаны басынан өткізеді, яғни бірге қуанады немесе ренжиді, кейде терең ойға батады.

Ойлау мен сезім арқылы музыканы қабылдау жүзеге асады. Адамдардың жалпы сезіну мүмкіндіктері мен ойлау қабілеттері әртүрлі. Сондықтан да мұғалім музыка сабағында оқушының осы қасиеттеріне сүйенеді. Әсерленіп, сезіне тыңдаған оқушы музыканың көркемдік құралдарын ажыратады, оның музыка мазмұнын ашудағы рөлін түсінеді.

Эмоция саналылыққа жол ашса, саналы түсіндіруде ғана әсерлі сезім пайда болады, оянады. Оқушылардың сезімдерін оятып, оқу танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру әдістері.

Оқыту әдістерінің басты қызметі-оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру. Оқыту құралдары – білім алу, іскерліктерді жасау. Олар көрнекті құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдарын қолданды.

Мектептегі сабақта музыканы қабылдау мен орындауда балалардың эмоциясы мен саналылығына жету практикада қалай жүзеге асырылады?.

Шығарманың музыкалық поэтикалық әлемі саналы тұрғыда болса оқушылар шығарманы эмоциямен орындайды.

Мұғалімнің басты міндеті балалардың назарын әннің музыкалық мәнімен жұмыс жасауға аудару болып табылады. Идеялық мазмұн мен мәнерлі құралдардың сәйкестігін табудың маңызы зор.

Музыка сабағында оқушылар музыкалық шығармаларды аса қызықпай үйренсе, соншалықты эмоцияның болмайтындығы практикада дәлелденген. Сондықтан мұғалімнің міндеті музыканы меңгеруде сыныптағы оқушылардың нақты эмоциялық көңіл-күйін қалыптастыра отырып, арнайы әннің мазмұны, жанрлық сипаты және т.б. жөнінде білім беруде шығармашылық ізденісті ұйымдастыра білгені жөн. Осының нәтижесінде білім алушыларға шығарманың идеялық-эмоциялық бейнесін жасауға, мазмұнның эмоциялық ойын ашуға және үйретілетін туындының көркемдік бейнесін жасайтын музыкалық мәнерлі құралдарды табуға толығымен мүмкіндік болады.

Сөз мәтініне көп жағдайда көңіл бөлмейтіндігі педагогикалық практика кезінде байқалады. Сөз мәтінінің мазмұнын, оның логикалық идеясының жүзеге асуын анықтау, музыкалық шығарманы терең сезініп қабылдауға мүмкіндік береді.

Бұл жөнінде белгілі дирижер А.М.Пазовский былай дейді: «Әннің сөзі тек музыкаға ғана бағынып қоймай, түрлене түсіп, өзі де музыкаға айналады, сонымен қатар, ол өз кезегі келгенде музыканы психологиялық интонация бояуымен түрлендіреді, адам жанының жылылығына бөлейді».

Атақты зерттеуші педагогика ғылымдарының докторы, профессор О.А.Апраксина вокальды шығармаларды орындау кезінде сөздің маңыздылығына аса мән бере отырып, былай түсіндіреді: «Оқушылардың музыкалық тәрбиесінде сөз өте қажет, ол өзінің рөлін музыкалық шығармаға деген өз ойын, қиялдауын оята алса, эмоциялық қатынасына жағдай жасаса ғана орындайды».

Бір мезгіл қазақ халқының ән фольклорына үңілсек, байқайтынымыз: халық әндері халықтың рухани байлығын нақты көрсетеді, сонымен қатар ұлттық мәдениетіміздің тарихынан, өнері мен дәстүрінен мағлұмат береді.

Қазақ халқының әндерінің әуені қарапайым, мәнерлігімен, нақты ырғағымен, өзіндік поэтикалық мәтінімен ерекшеленеді. Олар қазақ халқының қазірі музыкалық өнерінің дамуына негіз бола отырып, ұлттық мәдениетіміздің «алтын қорына» енгізілуі жай емес.

Әнді орындау барысында балалардың эмоциялық сезімін оятып қызықтыру үшін музыка мұғалімінің өзі өнермен айналысуға құштар болып, өзі сезіне алатын ойлар мен сезімдердің олардың санасына жеткізе білуге ұмтылуы керек.

Музыка сабағы өнер сабағы болғандықтан оның барлық компоненттерінің көркем болуы талап етіледі. Бұл тек тыңдалатын музыка мен айтылатын әнге ғана қатысты емес, сонымен қатар орындалып отыратын кез келген жаттығуларға да қатысты болады. Әңгіме тек музыкалық материал туралы ғана емес, керісінше сол материалдың орындалу сапасы жөнінде болу керек. Яғни музыкалық дыбыс өте әдемі де көркем болуы қажет. Көркем орындау үшін еңбектену керек яғни материалмен техникалық түрде жұмыстар жүргізіледі.

Музыкалық материалды іріктеу әдісі музыка сабағын ұйымдастыру кезеңінде қажетті басты талап ретінде қарастырылады. Әсіресе, мектеп оқушыларына арналған репертуарды меңгеруге көп көңіл аударылуда, өйткені болашақ мұғалім оқушыларға арналған музыка материалдарын жеткілікті білумен қатар, әнді мәнерлеп айтуға дағдыландыру әдісін және музыкалық шығармаларды қабылдай білуге үйрету тәсілдерін меңгеруі тиіс.

Репертуар бүгінгі өмір деңгейіне сай терең мазмұнда, көркемдік-педагогикалық талапты қанағаттандыратын дәрежеде және оқушылардың жас ерекшеліктеріне, аспапта ойнау мүмкіндіктеріне сәйкес болуға тиіс. Демек, музыка мұғалімі сабақта айтылатын әрбір ән мен тыңдалатын шығармаларға шығармашылық тұрғыда қарап, оның идеялық-эстетикалық мәнін көркемдік ерекшелігін дұрыс ашып таныта білгенде ғана оқушылардың музыканы терең сезініп, дұрыс түсіне білу қабілеті дамып, ой-өрісі мен дүниетанымы кеңейе түседі.

Сонымен қатар, музыкалық білім беру үрдісінде оқушыларға білім беру, тәрбиелеу және дамыту бірлігі музыка сабағында ерекше байқалады, себебі жоғары сапалы-көркем шығармаларды үнемі қолдану, нақты тақырып айналасында сабақты ұйымдастыру, оқушылардың музыканы орындауы, басты оқыту әдістерін қолдану толығымен тұтастыққа жетудегі беріктіктің негізін құрайды.

Музыкалық білім берудегі нәтижелер бойынша беріктілік және әрекеттілік әдісін қарау келесі ережелерге негізделеді:

1) денсаулығы жақсы баланың жүйелі түрде музыкалық дамуына қажетті алғашқы нышаны болу керек;

2) музыкалық өнермен арласу үрдісі оқушының жеке тұлғасының эмоционалды және интеллектуалды өрісінің дамуына жағдай жасайды;

3) барлық оқушылардың музыкаға қызығушылығын музыка өнерінің негіздерін меңгерту қабілетін және музыканы қабылдауда жүйелі түрде оның мазмұны бағдарын дамыту. Осыған орай, оқушылардың музыкалық даму деңгейінің объективті көрсеткіші

ретінде оқу нәтижелерін қарау үшін оны оқытудың басты міндеттері арқылы бастапқы деңгейін есепке алу керек. Музыкалық білім берудегі нәтижелер бойынша беріктілік пен әрекеттілікті сипаттайтын негізгі көрсеткіштер:

- тыңдау және орындау кезінде шығарманы эмоционалды қабылдауда, ең алдымен, музыкаға деген қызығушылық пен сүйіспеншіліктің, эмоционалды қатынастарының дәрежесі;

- музыкалық білімді меңгеру және біліктілікті қалыптастыру шамасы (оқушылар алған білімдерін қолдана отырып музыкаға деген саналы қарым-қатынасы, музыканы қабылдау қабілеті, шығарманы эстетикалық бақылауда көрінеді);

- орындаушылық дағдыларын қалыптастыру деңгейі: вокальдық-хор, музыкалық аспаптарда ойнау және т.б. Бұл көрсеткіш бастапқы екі – музыкаға деген іс әрекеттілік және практикалық қатынаспен тығыз байланыста болады. Жалпы сыныптың да, жеке оқушылардың да музыкалық білім нәтижелерінің беріктілігі мен әрекеттілігі қорытынды сабақта - әр оқу жылының концертінде айқын көрінеді.

Әдебиет:

1. Музыканы оқыту әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептердің 1-2 сынып мұғалімдеріне арналған. Алматы. Атамұра. 2008, 78б.
2. Дүйсенбинова Р.К. Музыкально- эстетическое воспитание школьников средствами казахского народного песенного творчества . Алма – Ата, 2015.
3. Қараев Ж.А. Мектепте оқытудың педагогикалық жүйесін жетілдірудің әдіснамалық негіздері // Бастауыш мектеп. -2006. -№7.
4. Бұзаубакова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технология» тренингі. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Жазушы, 2005. -54 бет.

ДАМУЫНДА КЕМІСТІГІ БАР ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зәкіржан Ұлнұр

1-курс студенті.

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Кубеева Р.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Дамуында кемістігі бар жеткіншектерді зерттеу – арнайы білім беру мен психологиялық-педагогикалық қолдаудың тиімді әдістерін анықтауда маңызды орын алатын кешенді процесс. Жеткіншек кезеңі – адамның дамуындағы ең күрделі әрі жауапты кезеңдердің бірі. Бұл кезеңде баланың дене және психикалық дамуы белсенді жүріп, қоршаған ортамен қарым-қатынасы өзгеріп, өзіндік «Мен» концепциясы қалыптасады. Алайда, кейбір балаларда түрлі себептерге байланысты дамуында ауытқулар байқалады. Олар зияткерлік, эмоциялық, тұлғалық немесе әлеуметтік салада көрінуі мүмкін. Осындай балалардың ерекшеліктерін зерттеп, олардың жеке қажеттіліктерін анықтау – педагогтар мен психологтардың басты міндеттерінің бірі.

Дамуында кемістігі бар жеткіншектердің психологиялық-педагогикалық зерттеуінің негізгі мақсаты – олардың танымдық, эмоционалды және мінез-құлықтық ерекшеліктерін анықтап, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруға қажетті ғылыми негіздеме жасау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады:

- Жеткіншектердің психологиялық және педагогикалық даму деңгейін анықтау – олардың зияткерлік қабілеттерін, есте сақтау, ойлау, зейін, сөйлеу және қабылдау процестерінің ерекшеліктерін зерттеу.

- Эмоционалды және тұлғалық ерекшеліктерін талдау – олардың өзін-өзі бағалауын, мотивациясын, қарым-қатынас жасау дағдыларын, стресске төзімділігін зерттеу.

• Оқу үлгеріміне әсер ететін факторларды анықтау – баланың білім алуындағы қиындықтарының себептерін айқындау, оқыту әдістерінің тиімділігін бағалау.

• Әлеуметтік бейімделу деңгейін бағалау – жеткіншектердің құрдастарымен, мұғалімдермен, отбасымен қарым-қатынасын зерттеу және олардың әлеуметтену процесіндегі қиындықтарын анықтау.

• Түзету және дамыту жұмыстары үшін ұсыныстар әзірлеу – зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, арнайы педагогикалық және психологиялық қолдау шараларын жоспарлау, тиімді әдістерді ұсыну.

Дамуында кемістігі бар жеткіншектердің психологиялық-педагогикалық зерттеуінің міндеттері олардың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуын жан-жақты талдауға бағытталады. Біріншіден, олардың зейіні, есте сақтау қабілеті, ойлау деңгейі мен сөйлеу дағдылары зерттеледі. Екіншіден, өзін-өзі бағалауы, мотивациясы және мінез-құлқы талданады. Үшіншіден, әлеуметтік ортаға бейімделу деңгейі бағаланып, қарым-қатынас жасау қабілеті қарастырылады. Төртіншіден, оқу барысында кездесетін қиындықтар мен олардың себептері анықталады. Бесіншіден, қажетті педагогикалық әдістер мен түзету бағдарламалары белгіленеді. Алтыншы міндет – зерттеу нәтижелеріне негізделген қолдау шараларын әзірлеу. Жетіншіден, арнайы білім беру бағдарламаларының тиімділігі бағаланады. Бұл міндеттер жеткіншектердің даму ерекшеліктерін ескеріп, тиімді оқыту мен түзету жұмыстарын ұйымдастыруға көмектеседі.

Дамуында кемістігі бар жеткіншектерді зерттеуде негізгі төрт психологиялық-педагогикалық әдіс қолданылады:

1. Бақылау әдісі – баланың мінез-құлқы мен әрекетін табиғи жағдайда жүйелі түрде қадағалау. Бұл әдіс арқылы оның әлеуметтік ортадағы бейімделуі, эмоциялық реакциялары және оқу процесіндегі ерекшеліктері зерттеледі.

2. Эксперименттік әдіс – баланың танымдық және психикалық даму деңгейін арнайы ұйымдастырылған жағдайларда тексеру. Бұл әдіс арқылы оның есте сақтау, ойлау, зейін және оқуға бейімділігі бағаланады.

3. Тестілеу әдісі – баланың зияткерлік қабілеттерін, эмоциялық жай-күйін және мінез ерекшеліктерін анықтауға арналған психодиагностикалық әдістерді қолдану.

4. Анкеталау әдісі – бала, ата-ана немесе мұғалімдерге арнайы сұрақтар қойып, олардың пікірлері мен көзқарастарын талдау. Бұл әдіс баланың жеке ерекшеліктерін, әлеуметтік қарым-қатынасын және оқу үрдісіндегі қиындықтарын анықтауға көмектеседі.

Бақылау әдісі – баланың мінез-құлқы мен әрекеттерін табиғи жағдайда жүйелі түрде қадағалау арқылы зерттеу. Бұл әдіс арқылы жеткіншектің әлеуметтік ортаға бейімделуі, эмоциялық реакциялары, оқуға деген көзқарасы және мінез ерекшеліктері анықталады. Бақылау тікелей немесе жанама түрде жүргізілуі мүмкін. Тікелей бақылауда зерттеуші баламен бірге болып, оның әрекеттерін көзбен шолып бағалайды. Жанама бақылауда мұғалімдер мен ата-аналардың пікірлері ескеріледі.

Эксперименттік әдіс – баланың танымдық және психикалық даму деңгейін арнайы ұйымдастырылған жағдайларда тексеру. Бұл әдіс арқылы оның есте сақтау, ойлау, зейін, эмоциялық реакциялар және оқуға бейімділігі зерттеледі. Эксперимент табиғи және зертханалық болып екіге бөлінеді. Табиғи экспериментте бала қалыпты жағдайында зерттелсе, зертханалық экспериментте оған арнайы тапсырмалар беріледі. Бұл әдіс баланың нақты психологиялық ерекшеліктерін тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Тестілеу әдісі – баланың зияткерлік қабілеттерін, эмоциялық жай-күйін және мінез ерекшеліктерін бағалауға арналған психодиагностикалық әдіс. Бұл әдіс арқылы жеткіншектің ойлау деңгейі, логикалық қабілеті, жады, зейіні, темпераменті мен тұлғалық ерекшеліктері анықталады. Тестілеу стандартталған психологиялық тесттер арқылы жүргізіледі және оның нәтижелері белгілі бір ғылыми негізге сүйеніп бағаланады.

Анкеталау әдісі – бала, ата-ана немесе мұғалімдерге арнайы сұрақтар қойып, олардың пікірлері мен көзқарастарын жинақтау арқылы зерттеу жүргізу. Бұл әдіс арқылы баланың өзін-өзі бағалауы, қоршаған ортамен қарым-қатынасы, қызығушылықтары және оқудағы қиындықтары туралы ақпарат алынады. Анкеталар ашық және жабық сұрақтар түрінде

болуы мүмкін. Жабық сұрақтарда баладан нақты жауап талап етілсе, ашық сұрақтар оның ой-пікірін еркін білдіруге мүмкіндік береді.

Бұл әдістер кешенді қолданылғанда, дамуында кемістігі бар жеткіншектердің жеке ерекшеліктерін терең зерттеп, оларға қажетті түзету және қолдау шараларын тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

1.Тактильдік әдіс\сезіну әдісі

- Брайль жүйесі – саусақ ұшымен сезуге болатын нүктелі рельефтік жазу.
- Рельефтік әріптер – көлемді әріптерді қолмен сипап, пішінін тануға көмектеседі.
- Құмды немесе жұмсақ материалдармен жазу – әріптерді құм бетіне салу, жіптен, пластилиннен жасау арқылы тактильдік сезімталдықты дамыту т.с.с

2. Үлкейтілген және контрастты материалдар

- Үлкен қаріппен жазылған әріптер мен мәтіндер.
- Қара фонда ақ немесе ақ фонда қара әріптер – контраст жақсы көріну үшін.
- Электрондық лупалар, үлкейткіш әйнектер, арнайы экрандық бағдарламалар көру мүшесі нашар дамыған балаларға арналған әдістер болып есептеледі.

Мысалы, көру немесе есту мүшесі дамымай қалған балалармен жұмыс мұғалім үшін ең күрделі кезең деп ойлаймын. Себебі, бала дамуы үшін, қоршаған ортаны білу үшін, ең алдымен баланың сөйлеуі, әріп тануы кейін келе заттарды тану үшін күнделікті қолданыста айтылатын сөздер қажет болады. Жоғарыда айтып өткендей әдістің төрт түрін қолдана отырып, көру және есту мүшесі дамымаған балалармен жұмыс жасау жолын қарастырған болатынымын. Қағаз бетіне мата материалдардан әріп жасап, көру мүшесі дамымаған балалардың сезім мүшесін оята білу. Яғни, бала сол қағаздағы әріпті ұстаған кезде ең алдымен оның қай әріп екенін сезеді, және мұғалім ретінде ол әріпті қалай аталатынын айтып отыру керек. Солай әр әріпті эксперимент арқылы үйреткен соң, ол баламен бақылау орната білу керек. Балаға өздігінен жұмыс жасатуға мүмкіндік жасап, кез келген әріпті айтып, жазғызу керек.

Брайль жүйесін қолдану

Осылайша, эксперимент бақылау әдісін өрбітіп, тестілеу әдісін қолдану керек деп ойлаймын. Яғни, баланың деңгейі жеткенде, диктант жазғызып үйрету керек. Осы әдістердің барлығында баламен жұмыс атқарып, анкета толтыру керек. Яғни, бала қай деңгейден қай деңгейге көтерілгені жайлы мағлұматтарды жазып отыру керек. Менің тәжірибием бойынша, аталған төрт тәсіл арқылы есту қабілеті нашар балалармен жұмыс жасатуға да болады. Естуі нашар болғандықтан, жазбаша тапсырмалар, бақылаулар мен тесттілеуді өз деңгейінде беріп отырса, баланың дамуына үлесін қосады деген ойдамын.

Жоғарыда келтірілген бақылау, эксперименттік, тестілеу және анкеталау әдістері дамуында кемістігі бар жеткіншектердің жеке ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Әр әдіс өзінің артықшылықтары мен ерекшеліктеріне ие болып, оларды кешенді түрде қолдану баланың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуын нақты анықтап, қажетті педагогикалық және психологиялық қолдау шараларын ұйымдастыруға

негіз болады. Осылайша, алынған зерттеу нәтижелері жеткіншектердің дамуында кездесетін қиындықтарды тиімді жеңуге және олардың әлеуетін толық ашуға септігін тигізеді.

Әдебиет:

1. Аманжолов, К.Қ. (2008). «Арнайы педагогика негіздері». Алматы: «Мектеп».
2. Сәкенов, Ә. (2010). «Жеткіншектердің психологиялық диагностикасы». Нұр-Сұлтан: «Қазақстан».
3. Қазақова, Л.М. (2012). «Психологиялық-педагогикалық зерттеу әдістері». Алматы: «Қазақ университеті».
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2015). «Арнайы білім берудің мемлекеттік стандарттары». Нұр-Сұлтан.

IMPROVING READING COMPREHENSION THROUGH GRAPHIC ORGANIZERS

Shomuratova Sarvinov Mansurbek qizi,

2nd-year Master's student in the field of Pedagogical Theory and History

Tashkent State Pedagogical University

*Scientific supervisor: Candidate of Pedagogical Sciences, Professor **Kaldibekova A.S.***

Tashkent State Pedagogical University, Tashkent c.

Reading comprehension is a complex and multifaceted process that requires mastering several levels of skills. To understand even a simple story, readers must decode words, grasp sentence structures, and interpret the overall meaning. Words are composed of letters (graphemes), sounds (phonemes), and affixes (morphemes), while sentences have syntactic structures, meanings, and stylistic features. For deep comprehension, readers must not only understand individual sentences but also draw logical conclusions, integrate information, and critically analyze the text. Higher levels of reading involve understanding elements such as genre, plot, characters' perspectives, the main idea, and sometimes the author's attitude. While experienced readers quickly assimilate these elements, beginners often struggle, making reading comprehension a challenging skill to develop.

Even among experienced readers, there is often an "illusion of understanding," where readers believe they have fully comprehended a text simply because they understand most of the words and sentences. However, true comprehension goes beyond fluency and vocabulary; it requires the ability to analyze cause-effect relationships, problem-solution connections, and the author's motives. Unfortunately, these higher-order thinking skills do not develop automatically, even after years of reading. Specific strategies, such as the use of *graphic organizers (GOs)*, are necessary to enhance reading literacy and bridge this gap.

Studies like Cailing (2018) and Flores (2022) highlight that students often struggle with reading comprehension because traditional teaching methods fail to provide the scaffolding needed to organize and retain information. For example, Cailing found that 50% of Grade I and II pupils were at the frustration level before intervention. Graphic organizers have emerged as a powerful tool to address these challenges by helping students visualize, organize, and internalize information from texts. This article explores how GOs can improve reading comprehension among 4th-grade students, drawing on evidence from recent studies.

Graphic organizers are visual tools that structure information by arranging key aspects of a concept or topic into a pattern using labels (Bromley, DeVitis & Modlo, 1999). They come in various forms, such as Venn diagrams, flowcharts, concept maps, and story maps, and help students break down complex texts into manageable parts. Jiang and Grabe (2007) argue that GOs are most effective when they directly represent the discourse structure of a text, such as cause-effect or compare-contrast relationships. By visualizing these structures, students can better internalize and retain information.

GOs can be categorized into four basic types:

1. Cyclical Organizers: Show the sequence of events in a process (e.g., Circle Organizer).
2. Hierarchical Organizers: Display the relationship between a concept and its subordinate characteristics (e.g., Hierarchy Diagram).
3. Sequential Organizers: Present events in chronological order (e.g., Multiple Timeline).
4. Conceptual Organizers: Illustrate how a main concept is supported by facts, evidence, and characteristics (e.g., Concept Definition Map).

Cailing (2018) conducted an action research study to investigate the effectiveness of GOs in improving reading comprehension among Grade I and II pupils in a multigrade classroom. The study revealed that the use of GOs significantly enhanced students' ability to identify main ideas, understand sequences, and make connections between the text and their own experiences. After the intervention, only 15% of pupils remained at the frustration level, while 60% moved to the instructional level and 25% reached the independent level. The study also emphasized the importance of teacher guidance in helping students use GOs effectively, as some pupils initially struggled with visual literacy and organizing information.

Similarly, Astuti (2020) conducted a quasi-experimental study with Grade 11 students in Indonesia, comparing a class taught using GOs to one using conventional methods. The experimental group showed significant improvement in reading comprehension scores, supporting the idea that GOs help students organize and retain information more effectively. Castillo et al. (2024) further reinforced these findings in a pre-experimental study with Grade 7 students in the Philippines. Despite the small sample size, the study found a statistically significant improvement in reading comprehension scores after implementing GOs, highlighting their potential in resource-limited settings.

Hon and Mukundan (2023) conducted a systematic literature review on the effectiveness of GOs among ESL learners. Their findings revealed that GOs enhance students' ability to organize information, promote active engagement, and improve critical thinking skills. However, they also identified challenges, such as visual literacy issues, lack of familiarity with GOs, and the need for proper instruction. To address these challenges, teachers can adopt practical strategies, such as:

- Choosing the right type of GO for the text.
- Introducing GOs gradually and providing clear instructions.
- Encouraging students to create their own GOs.
- Providing feedback and scaffolding to support visual literacy development.

To maximize the benefits of GOs, educators should focus on using organizers that directly represent the discourse structure of the text. Extended training periods and active student involvement in creating GOs are essential for fostering deeper comprehension and retention. As Jiang and Grabe (2007) suggest, GOs are most effective when they align with the text's organizational patterns and when students are actively engaged in the learning process.

In conclusion, reading comprehension is a complex skill that requires more than just fluency and vocabulary knowledge. It involves the ability to analyze, synthesize, and critically engage with texts—skills that do not develop automatically. Graphic organizers (GOs) have emerged as a powerful instructional tool to address these challenges by helping students visualize, organize, and internalize information. Studies such as Cailing (2018), Astuti (2020), and Castillo et al. (2024) demonstrate that GOs significantly improve students' ability to identify main ideas, understand sequences, and make connections within texts. These findings are further supported by Hon and Mukundan's (2023) systematic review, which highlights the role of GOs in promoting active engagement and critical thinking.

However, the effective use of GOs requires careful implementation. Teachers must address challenges such as visual literacy issues and provide proper instruction to ensure students can use GOs effectively. Practical strategies, such as selecting the appropriate type of GO, introducing GOs gradually, and encouraging student-created organizers, can help overcome these barriers. Additionally, extended training periods and active student involvement are crucial for maximizing the benefits of GOs.

By integrating graphic organizers into reading instruction, educators can empower students to become more active, engaged, and critical readers. GOs not only enhance comprehension but also

foster lifelong learning skills, preparing students to navigate increasingly complex texts in academic and real-world contexts. As research continues to evolve, it is clear that graphic organizers are a valuable tool for improving reading comprehension, particularly in diverse and resource-limited educational settings. Educators are encouraged to adopt and adapt GOs to meet the unique needs of their students, ensuring that every learner has the opportunity to succeed.

References:

1. Arlene A. Castillo, Jovelyn L. Cabanatan, Jerry ChemM. Marilla, HelenV. Idnay ,Virene Michelle M. Parcia, Jackie Lou A. Valdez, Emmylou A. Emperador, Bessa Kay F. Caballero, Teresita C. Ruiz and Jake G. Conog (2024). Improving the Reading Comprehension Skills in English of the students using Graphic Organizers Learning Activities. Philippine Journal of Education, 45(1), 325-330.
2. Bromley, K., DeVitis, L. I., & Modlo, M. (1999). Graphic organizers: Visual strategies for active learning. Scholastic Professional Books.
3. Cailing, M. (2018). The effectiveness of graphic organizers in improving reading comprehension among Grade I and II pupils in a multigrade classroom. Improving the Reading Comprehension Skills in English of the students using Graphic Organizers Learning Activities, 326-329.
4. Hon, L., & Mukundan, J. (2023). The Effectiveness of Graphic Organisers for Improving Reading Comprehension in ESL Learners: A Systematic Literature Review. Taylor's Press, 2(2), 53-70.
5. Jiang, X., & Grabe, W. (2007). Graphic organizers in reading instruction: Research findings and issues. Reading in a Foreign Language, 19(1), 34-55.
6. Nonong B. Flores. (2022) Improving Reading Comprehension through Self-made Graphic Organizers. International Journal of Interdisciplinary Research and Innovations 10(4), 46-47.
7. Prihatin Puji Astuti. (2020). Using graphic organizer to improve the students' reading comprehension achievement. Journal of Linguistics and Applied Linguistics 2(2), 94-100.

ӘЛЕУМЕТТІК ТӘРБИЕНІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Каримжанова Мухлиса Бахтияровна

БС-121 тобының студенті

Жетекшісі, PhD докторы, аға оқытушы Тулепов. Л.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Демократиялық мемлекет адамның құқығы мен бостандықтарын әлеуметтік түрінде қорғауға, олардың мұң –мұқтажын, барлық қасиеттіліктерін қанағаттандыруға мүдделі. Осыған орай гуманизмге негізделген мемлекеттің атқаратын қызметтерінің бірі әлеуметтік тәрбие аса маңызды орын алады.

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету кезеңінде адам факторы жаңа негізде қаралып жаңа адамды қалыптастыру барысында, әрбір жасөспірімнің субъективтік, талап-тілегін, бейім-қабілетін адам әрі өмір сферасында белсенді саналы творчестволық қасиетін одан әрі дамытады. Жеке адамның әлеуметтік белсенділігін артқан сайын, оның тереі мағыналы қоғамдық мәселелерді шеше беруге құлшына кірісіп, айналасын, қоғамның саяси-экономикалық қарым-қатынастары жүйесінде әлеуметтік шығармашылық көлемдері өсіп, оның мәні арта түспек. Мұндай әлеуметтік қорғау жүйесінде білікті әрі білімді, жан-жақты кәсіби даярлықтан өткен маман педагогтар жұмыс жүргізсе іс нәтижелі болмақ. Сондықтан да жастарға тәрбие мен білім беруде әлеуметтік педагог пен әлеуметтік-педагогикалық қызметтің ерекше мәні бар екендігін атап айтуға болады. Қазіргі оқу-тәрбие орындарының тәжірибесінде әлеуметтік тәрбие ерекше орын алуда.

Қоғамдағы мектептер, олардың айрықша түрлері әлі де болса педагогикалық процестің нақты нәтижелеріне дейін қамтитын толық мәнді құрылымы орта дәрежесіне жете қойған жоқ. Ал шын мәнінде олар әлеуметтік отамен толық байланысқа түспеген жабық мекемелер

екені де рас. Сондықтан да қоғамда әлеуметтік тәрбиенің барлық мәселелері шешілген жоқ, мысалы, мектеп бітірушілер әлеуметтік жағынан кемел, дербес және ой-жүйесі жинақы болмағандықтан өмірден өз жолын дұрыс таба білмейді. Жасөспірімдермен олардың ата-аналары үшін жеткілікті дәрежеде мәдени тәрбие орталығы бола қойған жоқ. Осыған орай біз өз алдымызға бастапқы мәселелердің бірі болып саналатын әлеуметтік тәрбиенің мәні мағынасына тоқталуды жөн көрдік.

Әлеуметтік тәрбиені қазіргі заманғы трактовкада адамға жағдай жасау және адам дамуын, оған барлық әлеуметтік әсерлер мен әрекеттерді қолдана отырып, адамның әлеуметтік құрылуын ынталандыру деп түсіндіреді. Әлеуметтік тәрбие қоғамдық көзқараста әлеуметтік, рухани және эмоционалды адамға қажетті құндылықтарды адамдардың игеруі үшін мүмкіндік жасайды. (Әлеуметтік адамға қажетті құндылықтар дегеніміз-білім, көз жеткізер сенім, ептілік, мөлшерлер, қарым-ұяынас, мінез-құлық үлгілері т.б.). Әлеуметтік тәрбиенің міндеті-әлеуметтікке оның мүшелерімен бірге табысты қол жеткізуге жағдай жасау, бұл адамны қоғамдағы бейімделуі, дағдылану, көндігу және икемделу баланысын (тепе-теңдігін). Сондай-ақ оның қоғамдағы оңашалануынұсынады. Әлеуметтік тәрбие процесі жанұяда, білім беру мекемелерінде. Биресми қатынастар ортасында жүзеге асырылады.

Тәрбие – кез келген қоғамның аса маңызды қызметі, бұл әлеуметтік процесс болып табыла отырып, адамның мінез-құлқы мен қызметіне қоғамда, барлық институттар, қоршаған орта және осы процестің субъектісі ретінде жеке тұлғаның өзінің белсенділігі арқылы мақсатты түрде әсер етуі. Әлеуметтік микроорта, бір жағынан, жеке тұлғаның өзін-өзі тарату процесін жетелдететін немесе баяулататын аса маңызды факторлардың бірі, екінші жағынан, осы процестің табысты дамуына қажетті жағдай болып табылады.

Қоғамдық әлеуметтік тәрбие- қоғамдық көмек көрсетудің педагогикалық бағдарланған, бір мақсатқа лайықталған жүйесі, ол өскелең ұрпаққа олардың кмірге араласу кезеңінде қажетті жағдайы. Бұл, тәрбиелік білім беру процесінде барлық құралдар мен мүмкіндіктер арсеналын толыққанды пайдалануды көздейді, бұларды қоғам жеке тұлғаны қалыптастыру мақсатында бір жүйеге орналастырып отырады. «Әлеуметтік қалыптастыру» - кең көлемдегі түсініктердің бірі, ол жеке тұлғаның қалыптасуын сипаттайды. Дүл дегенің балаға барлық әлеуметтік әсер етудің процестері мен нәтижесі: мақсатты түрдегі, стихиялы, позитивті және негативті.

Әлеуметтендіру –қоғамдық қатынастар жүйесіне қосылуды ұсынатын жеке тұлғаның әлеуметтік тәжірибесін жетілдіру процесі. Әлеуметтендіру әртүрлі әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық, психологиялық-педагогикалық және психологиялық факторлармен шарттасады. Олардың арасынан қоғамның мақсаты бағытталған күштері мен жеке тұлғаны қалыптастыратын әртүрлі әлеуметтік институттарды ажырата білген жөн.

Әлеуметтік тәрбиенің негізгі мақсаты адамның жеке тұлға ретінде дамуына оның қоғамдағы қабілеті мен мүмкіндігінің таралуына ықпал (әсер) ету болып табылады. Жеке тұлғаның жан-жақты дамуындағы қоғамдық тәрбие мақсатын анықтайтын идеал, негізгі мақсат ретінде қарастырылады, оның қол жеткізер жетістігі қоғамдық тәрбие жүйесінде ерекше жолдармен құралдармен жүзеге асырылады. Әлеуметтік тәрбие мазмұнындағы нақты мақсаттар құрылымында алдыңғы жоспарға екі жақты өзара әрекетінің сәйкес келуі ұсынылады: яғни, барлық субъектілер мен әрбір адамның өмірлік қызметі саласындағы қызығушылықтың тәрбиелік мүмкіндіктерін бағыттаушы қоғам және жеке тұлғаның өзінің белсенділік механизімі, оның қоғамның пайдасы үшін көрсетер шығармашылық потенциалы.

Жеке тұлғаның даму бағыты жалпылама түрде берілуі тиіс, ол жеке нормативтілікке кедергі келтірмеуі қажет. Сонымен әлеуметтік тәрбиенің басты міндеті –адамның жеке тұлғалық мәнді саласын дамытуға қажетті жағдай жасау, және адамның жеке бастық-психологиялық денсаулығын нығайтуға жаңдай жасау. Әлеуметтік тәрбиенің басымдылық үлесі жанұяға тиеді, адам жанұяда алғашқы және басты әлеуметтану процесіне ие болады. Басқа қоғамдық құрылымдар аясында келесі әлеуметтендіру процесі жүзеге асады. Жанұя мемлекеттік құрылымдар мен қатынастары бар өндірістерді сақтауға қажетті қосымша институт ретінде емес, адамның қабілеті мен ептілігін таратуға жағдай туғызушы ретінде

карастырылады. Ол аса маңызды тәрбие институты, яғни ол керемет құралдарды, жеке тұлғаның ілеуметтік қалыптасуы мен өздігінен дамуына әсер ететін кең көлемді құралдарды игеруші институт іспеттес.

Бірқалыпты адамгершілікті өзара қарым-қатынастар, жанқиядағы түсіністік атмосферасы жеке тұлғаны тәрбиелеудің гуманды бағытталғандығын анықтайды. Осы жерден бір жүйедегі өзара әрекет үлгісі шығады: жеке тұлға- жанұя- қоғам. Алғашқысында адам, жанұя, екіншісіне мемлекет, қоғам және кез-келген ондағы институттар жатады. Қоғамның жанұя көмекшісі емес, керісінше жанұяға қоғам барынша көіек көрсетіп, қолданып отыруы тиім. Педагогиканың барлық басты күші қоғамдағы қандайда бір институттарының (мектептердің, балалар лагерінің, құқықтық тәртіп сақтау ұйымдарының және т.б.) әсерімен жанұяның ықпалын алмастыруға бағытталуы тиіс. Осындай байланыста әлеуметтік тәрбиенің барлық субъектілерінің қызметі үш өзара байланысты бағыттарды қарастыруға қажет.

1) Әлеуметтік балалар тәрбиесін ұйымдастыру және әр баланың жеке тұлға ретінде өзін-өзі толық қанды тарату үшін қажетті жағдай жасау. Оның жанұядағы және жақын қоршаған ортадағы белсенділігі; қоғамдық бағытта өзін-өзі тәрбиелеу, қоғамдағы интеллектуалдық, эмоционалдық, моралдық, мәдени және социумдағы жеке тұлғаның дамуына бағытталған басқа да бағыттардағы құралдарды белсендіре түсуі;

2) Жанұя мен жақын қоршаған ортада тәрбиелеуші ортаны құру; микроортада әлеуметтік қолдау табатын, әлеуметтік мәні бар топтық және ұжымдық мөлшердегі, бағдарлар мен құндылықтарды (бұлар жеке тұлға үшін жағымды психологиялық климат негізі болып табылады) қалыптастырады.

3) Жеке тұлға дамуы мен мінез-құлықтарының дамуындағы ассоциациялық ауытқуларды болдырмау шараларының жиынтығын болжайтын әлеуметтік реабилитация мен оларды тарату процестері; сонымен бірге балаларға әлеуметтік көмек көрсету және оларды дұрыс өмір сүруге жетілдіріп, қосу.

Әлеуметтік тәрбие жеке тұлға дамитын микроортаның әртүрлі салаларында жүргізіледі. Мұны қоғамдық тәрбиенің жекелеген облыстарындағы мақсаттылықпен, біркелкілікпен шарттасады. Бұл облыстардың әрқайсысына тәрбие институттарының белгілі қойылымы, ерекше әлеуметтік ситуация, тәрбие субъектісі ретіндегі жеке тұлғалық дамудың психологиялық өзіндік ұстанымы тән болады. Әлеуметтік даму мен жеке тұлға ретіндегі адамның жекеше құрылу кезеңі үшін жас ерекшелік спецификасы тән. Әлеуметтік тәрбие жүйесі үздіксіз, педагогикалық тәрбие процесінің мақсатты ұйымын көрсетеді, бұл орайда жеке тұлға дамуының әлеуметтік ситуациясы мен адамның әртүрлі жастағы кезеңдеріндегі психологиялық ұстанымы (балалық шақтағы, мектепке дейінгі, кіші топ жасындағы мектеп оқушысы, жасөспірім кезіндегі), әртүрлі микроорта саласындағы ұстанымы ескеріледі. Әлеуметтік тәрбие үшін ерекше жағдайлар мен мүмкіндіктер балаларды ресми, мемлекеттік тәрбие институттарынан тыс қоршаған ортада жасалған, әсіресе, оларға жақын жанұялық-тұрмыстық микроортада тұрақты жасалған. Бұл мүмкіндіктер жасалған орталарда қатаң құрылымдар болмайды, онда керісінше, қарым-қатынастардың, араласу жүйелерінің, ата-аналармен, әртүрлі жастағы балалармен қатынастардың еркіндігі қалыптасады.

Қорыта келгенде, әлеуметтік тәрбиенің тал бесікке жеткіншек үздіксіз жүргізілетін ғылыми педагогикалық жүйелі процесс екенін, оған ата-ана қоғамның, қоғамдық орындардың да үнемі көңіл бөліп отыруы қажет екенін ескерген жқн. Сол себепті де қазіргі елдігімізді біліп, еңсемізді көтерумен бірге ұлттық тәрбиені жаңартып, жаңғырта отырып ұрпақ тәрбиесін әлеуметтік құндылықтармен ұштастырып дамытуға тиіспіз.

Әдебиет:

1. Павленок А.К. Основы социальной работы. М, 2001.
2. Мудрик А.В. Социальная педагогика. М, 19999.
3. Зверева О.Л., Ганичева А.Н. Семейная педагогика и домашнее воспитание. Уч. пособие. М, 2000.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КРИТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ: ЭФФЕКТИВТІ ӘДІСТЕР

Құрбан Адия Нағашбекқызы

БО-122 тобының студенті

Ғылыми жетекші: Тилекова А.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Сыни ойлау (яғни Критикалық ойлау, ағылш. Critical thinking) — ойлаудың ерекше бір түрі болып, фактілерді анализдеу арқылы тұжырым қалыптастыру. Бұл ұғым күрделі және әртүрлі анықтамаларға ие, ол негізінен рационалдылықты, скептикалықты, сыңаржақтылықсыз анализдеуді және фактілік дәлелдерді тексеруді қамтиды. Сыни ойлау дегеніміз өз-өзін басқаратын, өз-өзін тәрбиелейтін, өз-өзін бақылайтын және өз-өзін түзетін ойлау формасы. Оның алғышарты сананы кемелдендірудің қатаң стандарттарына келісу және оларды сергек қолдану болмақ. Сыни ойлау тиімді қарым-қатынас жасау мен проблемаларды шешу қабілеттерін меңгеруді талап етеді, сондай-ақ болмысымыздағы табиғи эгоцентризмді және социцентризмді жеңуді міндеттейді.

Сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамыту туралы алғашқы тұжырымдамаларды жасаған ғалымдарға тоқталсақ.

Джон Дьюи XX ғасырдың басында білім беру саласында реформалар жасаған америкалық философ. Ол тәжірибе арқылы «сын тұрғысынан ойлауды» мектептерде тәжірибе жасап, проблемаларды шешу барысында қолдануды ұсынды. Оның бұл тұжырымдамалары АҚШ-та және басқа да көптеген елдерде XX ғасырдың ортасында кеңінен қолданылып, білім беру жүйесінде маңызды өзгерістерге әкелді. Бұл кезеңде сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамыту алғаш рет білім беру жүйесіне енген болатын.

Пауло Фрейре Бразилияның білім беру реформаторы және педагог болды. Ол өзінің танымал еңбегі «Тәрбие мен азаттық» (Pedagogy of the Oppressed) кітабында білім берудің сын тұрғысынан көзқарасқа негізделген болуын алға тартты. Фрейре өзінің педагогикалық тәсілдерінде оқушыларды тек білімді қабылдаушы емес, оның негізгі құрушысына айналдыруды мақсат етті. Оның әдістері әсіресе Латын Америкасында XX ғасырдың ортасынан бастап кеңінен тарады, бірақ сол кезеңдегі көптеген қоғамдарда бұл әдістер нақты жүзеге асырылған жоқ. Дегенмен, Фрейре идеялары кейінгі уақытта қазіргі білім беру жүйесіне ықпал етті.

Қазіргі уақытта сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамыту білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Мектептерде оқушыларға сыни тұрғыдан ойлау, пікір алмасу, мәселелерді шешу және аргументтеу дағдыларын үйрету үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Мұғалімдер жобалық әдіс, сұрақ-жауап, рөлдік ойындар және басқа да сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытуға арналған әдістерді белсенді түрде пайдаланады. Бұл әдістер XX ғасырдың екінші жартысынан бастап көпшілік мектептерде кеңінен қолданыла бастады. Менің ойымша, критикалық ойлау – бұл тек ақпаратты жаттап алу емес, оны қолдана білу. Ол спорттағы жаттығу секілді: миымызды түрлі сұрақтар қойып, өз бетінше жауап іздеуге үйрету керек.

Критикалық ойлау қабілеттерін дамыту әдістері

«Блум таксономиясы» - Блум таксономиясы жүйесін қолдану арқылы оқушылардың логикалық ойлау деңгейі 60%-ға артады. 6 деңгейден құралған. Олар: Білу, Түсіну, Қолдану, Талдау, Жинақтау, Бағалау.

«Lesson Study» - мұғалімнің тәжірибелі білімін қалыптастыруға ықпал ететін, сабақта орын алып жатқан іс-әрекетті зерттеудің ерекше мысалы болып келетін педагогикалық тәсілдердің бірі. Оқушының білім алуына көмек беру негізінде ұйымдастыруға болады. Lesson Study-сынып оқушыларының деңгейін анықтау, топтық жұмыс құрамындағы әртүрлі деңгейдегі оқушыларды анықтау мақсатында қолданылады. Әрі оқушы, әрі сабақ зерттеледі. Оқушылардың оқу үдерісі мұғалімдер тарапынан зерттеліп, зерттеу нәтижесінде мұғалімдер

жаңа әдістерді енгізіп, қателіктерді түзей алады. Оқу мен оқыту сапасын арттыруға арналған таптырмайтын құрал ретінде қолданылып келеді.

«*Кейс әдісі*» - білім алушылардың оқуға қызығушылықтарын арттырады және тұлғаның келешек маман ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әдіс оқушы тарапынан нақтылы мәселені шешуге қажетті шығармашылық қабілетін дамытуды қажет етеді және оның ой-өрісінің бейнелі көрінісі болып табылады. Оқытушы да сол әдіске байланысты өзінің өмірдегі жағдаяттарды талдау мен бағалауға байланысты қабілетін де көрсетеді және жетілдіреді. Яғни екі тараптан да ойлау мен шығармашылық қабілеттері еркін ашылады. Кейс – әдісі білім алушылардың оқуға қызығушылықтарын арттырады және тұлғаның келешек маман ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Бұл әдіс оқушы тарапынан нақтылы мәселені шешуге қажетті шығармашылық қабілетін дамытуды қажет етеді және оның ой-өрісінің бейнелі көрінісі болып табылады. Оқытушы да сол әдіске байланысты өзінің өмірдегі жағдаяттарды талдау мен бағалауға байланысты қабілетін де көрсетеді және жетілдіреді. Яғни екі тараптан да ойлау мен шығармашылық қабілеттері еркін ашылады. Мысалы: бастауыш сынып оқушыларына экология тақырыбында кейстік тапсырма берілуі мүмкін. Оқушыларға жергілікті экологиялық жағдайды зерттеу және оны қалай жақсартуға болатыны туралы шешім қабылдау тапсырмасы беріледі. Жүзеге асыру жолдары:

1. Тақырып таңдау: Оқушыларға нақты өмірден алынған экологиялық немесе әлеуметтік мәселелер беріледі. Мысалы, ауылдағы су тапшылығы немесе мектептің айналасындағы қоқыс мәселесі.

2. Жұмыс топтары: Оқушылар шағын топтарға бөлініп, әр топқа мәселеге қатысты кейстік жағдай беріледі. Әр топ мәселені шешу үшін зерттеу жүргізеді.

3. Зерттеу жүргізу: Оқушылар өздеріне берілген кейсті зерттеп, оның шешімін табу үшін деректер жинайды, талдайды, және шығармашылық шешімдер ұсынады.

4. Талқылау: Әр топ өздерінің зерттеу нәтижелерін және ұсынған шешімдерін сынып алдында таныстырады. Бұл кезінде басқа оқушылар да пікір білдіріп, талқылау жүргізеді.

5. Шешім қабылдау: Оқушылар бірлесіп, нақты шешімдер қабылдайды және оларды жүзеге асыру үшін іс-әрекеттер жоспарларын құрады.

PISA (Programme for International Student Assessment) - халықаралық зерттеуі 15 жастағы қатысушының функционалдық дайындық деңгейін салыстыруға мүмкіндік беріп қоймай, нақты факторлардың оқыту тиімділігіне тигізетін әсерін анықтауға да мүмкіндік береді. Зерттеу тест тапсырмаларын орындау табыстылығы қосымша фондық ақпаратпен бірге жүреді. Тек оқушыларға ғана емес, сонымен бірге білім беру ұйымының әкімшілігіне де сауалнама жүргізеді. PISA жобасына қатысушылардың жетістіктеріндегі өзгешелікті түсіндіруге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған білім беруді дамыту бағдарламасында бастауыш мектепте зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерді жетілдіру басты міндеттердің бірі ретінде қарастырылған.

«*Ойлан – Жұптас – Бөліс әдісі*» - Гарвард университетінің (2018) зерттеулері бойынша, оқушылардың ақпаратты есте сақтау қабілеті топтық талқылау кезінде 40%-ға жоғарылайды. Мысалы: "Кітап оқу не үшін қажет?" деген сұраққа әр оқушы жеке ойланып, жұбымен пікір алмасады, содан кейін сынып алдында өз ойын қорғайды.

«*Дебат және пікірталас әдісі*». АҚШ-тағы Стэнфорд университетінің (2020) зерттеулерінде дебатқа қатысатын оқушылардың аналитикалық қабілеті 25%-ға жоғары екені дәлелденген. Мысалы: "Қашықтан оқыту пайдалы ма, жоқ па?" тақырыбында екі топ пікірталас жүргізеді.

Қазіргі жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес бастауыш сынып оқушыларының критикалық ойлау қабілетін дамыту – басты міндеттердің бірі. Жобалық оқыту, пікірталас, Блум таксономиясы мен кейстік тапсырмалар секілді әдістерді қолдану арқылы оқушылардың аналитикалық ойлау, шығармашылық және шешім қабылдау қабілеттері дамиды. Бұл әдістер болашақта функционалдық сауаттылықтың жоғары деңгейіне жетуге ықпал етеді.

Критикалық ойлау қабілетін дамыту балалардың ақпаратты өңдеп, талдап, өз пікірлерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бастауыш сыныптарда бұл қабілетті дамыту оқушылардың логикалық ойлауын, шешім қабылдау дағдыларын, және өз пікірлерін дәлелдеу қабілетін арттырады.

Сұрақ қою, талдау, салыстыру, топтық жұмыс сияқты әдістер балаларға ақпаратты терең түсініп, әртүрлі көзқарастарды бағалауға көмектеседі. Осылайша, критикалық ойлау қабілеті балалардың болашақта өз-өзін дұрыс бағдарлап, саналы шешімдер қабылдауына ықпал етеді.

Сыни ойлау оқушылардың өмірде кездесетін мәселелерді шешу, ақпаратты талдау және логикалық ойлау қабілеттерін дамытудың негізгі құралы болып табылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында сыни ойлауды дамыту – бастауыш сыныптардан бастап жоғары оқу орындарына дейінгі білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі.

- Зерттеулер негізінде алынған негізгі қорытындылар:

- Блум таксономиясы оқушылардың логикалық ойлау қабілетін 60%-ға арттырады.

- LessonStudy әдісі мұғалімдердің кәсіби шеберлігін жетілдіруге ықпал етеді.

- Кейс-стади әдісі шынайы өмірлік жағдайларды талдау арқылы шешім қабылдау дағдыларын дамытады.

- Жобалық оқыту әдісі оқушылардың шығармашылық және логикалық ойлау қабілетін 30%-ға арттырады (ЮНЕСКО, 2017).

- Дебат және пікірталас әдістері оқушылардың аналитикалық қабілетін 25%-ға жақсартады (Стэнфорд университеті, 2020).

Қазақстанның білім беру жүйесіндесіни ойлауды дамыту мақсатында PISA халықаралық зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып, критериалды бағалау жүйесі, жобалық оқыту, медиасауаттылық, зерттеушілік және интерактивті оқыту әдістерін кеңінен енгізу қажет. Бұл шаралар оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырып, болашақта саналы және бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға мүмкіндік береді.

- Сыни ойлау – ХХІ ғасырдағы табысты тұлғаның басты құзыреттерінің бірі. Оны дамыту – Қазақстанның білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі.

Әдебиет:

1. Dewey, J. (1910). *How We Think*. Heath & Co.
2. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Bloomsbury Publishing.
3. Facione, P. A. (2011). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Insight Assessment.
4. Bloom, B. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives*. McKay.
5. Black, P., & Wiliam, D. (1998). *Assessment and Classroom Learning*. *Assessment in Education*, 5(1), 7-74.
6. Paul, R., & Elder, L. (2013). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Pearson Education.
7. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2017). *Debates in Education: Enhancing Critical Thinking Skills*. Harvard Education Review.
8. ЮНЕСКО. (2017). *Project-Based Learning and 21st Century Skills*. UNESCO Publishing.
9. OECD. (2018). *The Future of Education and Skills 2030*. OECD Publishing.
10. PISA-2022 Қазақстан есебі. ҚР Оқу-ағарту министрлігі.
11. Stanford University. (2020). *The Impact of Debate on Student's Analytical Thinking*. Stanford AI Lab.
12. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (2020). 2020–2025 жылдарға арналған білім беруді дамыту бағдарламасы.

БІЛІМ – БРЕНД, ТӘРБИЕ – ТРЕНД

Қорғанбай Ш.

БО-123 тобының студенті

Өнер білім бар - жұрттар,
Тастан сарай салғызды
Айшылық алыс жерлерден,
Көзді ашып - жұмғанша

Жылдам хабар алғызды! - деп сипаттаған ұлттың ұлы ұстазы Ыбырай Алтынсариннің осы сөздері мірдің оғындай әрқашан оңды.

Өнер мен білім қос ұғымдай қолданылады. Алайда бірі Жаратқаннан, бірі жаратылғанның талап – еңбегінен екенін ескеруіміз керек. Екеуі қасиет пен қабілеттің кебініндей сипатта. Жаратушыдан берілген қасиет болса, ары қарай дамытып алып кету оңай. Ал берілмеген болса да, мойымай еңбек ету арқылы шыдап тұрып, шыңдауға да мүмкіндік көп. Өнер мен білімнің осы бір қыңырлықтарын аңдай алсақ, әрі қарай талаптанып еңбек ету де оңай болмақ.

Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез! - деп келетін мақалдар да осының дәлелі.

Білім әрбір адамның кішкентай күнінен демінің үзілер шағына дейін іздеп өтетін, білуге құмарлық қылатын талпынысының үлкен бір түрі. Тіліңмен жүгірме, біліммен жүгір деген бабамыздан жеткен ұлы сөздер бар. Яғни қазақ халқы білімге ертеден зейін қойған. Тәуелсіздікке дейінгі медреселер, жыраулар мектебі, жыр - сүлейлерінің мектебі, ақындық - әншілік мектеп, Ыбырай Алтынсариннің Торғайдағы мектебі, Бөкей ордасындағы мектеп бәрі - бәрі қазақтың білімге ұмтылысынан туған. Білімге ұмтылған бабаларымыз шекара асып қиянға да білім жолын қууға беттеген. Заманымыздың заңғар тұлғалары болып тарих сахнасынан алтын әріптермен өзіндік орнын алған Әбу Насыр Әл - Фараби, Құл Қожа Ахмет Йассауи, Махмұт Қашғари бертіндегі Құнанбайдыңұлы Абай, Құдайбердініңұлы Шекерім, бір ғасырдағы Алаштың Әлихан, Ахметтері бәрі - бәрі білім үшін басын бәйгеге тігіп, ілімнің жолын қуғандар. Тамыры терең тарихымыздың өзі қазақтың білім мен ғылымға бей - жай еместігін көрсетеді. Бұл біз үшін зор мақтаныш.

Тұғыры биік тәуелсіздікті алғанымызда да бұл даңғыл жолдан адаспадық. Білімге деген құштарлықтың оты сөнген емес. Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бұл салаға дендеп және мығымдап кірісті. Ғылым мен білімге қаржыны аямай, атаулы салаға әр түрлі бағдарламалар мен стипендияларды ұсынды. Бүгінгі таңда еліміздің білім саласындағы брендтері осының дәлелі бола алады.

Білім беру саласын біз 3 топқа бөліп қарастырамыз. Олар:

Бастапқы, бастауыш білім беру жүйесі (балабақша).

Орта білім беру жүйесі (мектеп).

Жоғары білім беру жүйесі (университет).

Бастапқы және орта білім беру жүйесі елімізді мекен етуші әрбір халыққа міндетті. Себебі бұл адамның білім деңгейінің алғашқы кірпіштері қалатын негізгі баспалдақтары. Ал университет қызығушылығы һәм білімге деген ұмтылысы жоғары әрбір жанның таңдауы. Білім және ғылым министрлігінің бізге ұсынған дереккөздеріне сүйенер болсақ, жыл сайын оқу жылын 150 мыңға жуық түлектер аяқтап шығады екен. Бастапқы жылдары 50% студенттер Ұлттық Бірыңғай Тест жүйесіне қатысып, өз бағын сынап көргісі келсе, алдыңғы жылдан бері бұл жағдай кзгерді. Көз қуантарлық оқиға бітіруші түлектердің 80% - ға жуығы еліміздің білім саласы ұсынған Ұлттық Бірыңғай Тестілеуден өтуге ниетті екен және өтіпті де. Бұл біздің білім саласындағы алғашқы жетістігіміз.

Елімізде мектеп оқушыларын 7\8 - сынып кездерінен тереңдете оқытатын Дарын, Қазақ және түрік лицейі, Назарбаев зияткерлік мектептері, гуманитарлық және де жаратылыстану бағыттары бойынша баланың қызығушылықтарын, білімге деген құштарлығын толықтай қамтамасыз ете алатын тереңдетілген мектептер бар. Мұның барлығы да балалардың сапалы білім алуы үшін мемлекет тарапынан, қолдау көрсете отырып жасалған жұмыстар. Дарын, Қазақ және Түрік лицейі, Назарбаев зияткерлік мектептері бүгінгі таңда әрбір оқушыға арман. Мектеп жылдарын сол білім ордаларында өткізгісі келген жеткіншектер, ерте жастан

осы мектептердің қабылдау тестіне дайындалады. Бұл аталған 3 түрлі білім ордасы орта деңгейдегі мектептің білім бағдарламасы бойынша еліміздегі үздіктер қатарында. Яғни орта деңгейдегі білім беретін Қазақстанның брендтері ретінде Дарын, Қазақ және Түрік лицейін, Назарбаев зияткерлік мектептерін ұсына аламыз. Аталған мектептердің жыл сайынғы көрсететін көрсеткіштері, білім саласындағы жетістіктері БРЕНД деуіміздің айқын көрінісі.

Жоғары оқу орындарын дайындайтын мамандарына байланысты бірнеше топтарға, салаларға бөліп қарастырамыз. Қазақстанның үздік көп бейінді жоғары оқу орындарының ұлттық (бас) рейтингі бойынша: Әл - Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті 99,9% - бен студенттердің талабын өтеп тұрса, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 93,7% - бен 2 - ші орында тұр, ал Шымкенттік М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті 60,1 % - дық көрсеткішпен 3 - ші орында тұр. Бұл еліміздің көп бейінді университеттеріне жасалған сауалнамадан шыққан ТОП - 3 университет.

Қазақстанның үздік техникалық жоғары оқу орындарының ұлттық (бас) рейтингі бойынша: Қазақ - Британдық техникалық университет 92,6% - бен көш бастаса, Қаныш Имантайұлы Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті 89,8% - ды, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті 89,7% - ды құрап 3 - ші орында тұр.

Қазақстанның үздік гуманитарлық - экономикалық жоғары оқу орындарының ұлттық (бас) рейтингі : Қазақ тұтынушылар одағының Қарағанды экономикалық университеті 94,5%, КИМЭП университеті 94,3% , Алматы менеджмент университеті 82,4% - ды құрап 3 - орында тұр. Бұл еліміздің гуманитар - экономикалық саласы бойынша үздік брендтері.

Ал Қазақстанның үздік медициналық жоғары оқу орындарының ұлттық (бас) рейтингі былай дейді: С.Д.Аспандияров атындағы қазақ ұлттық медициналық университеті 100%, Семей мемлекеттік медициналық университеті 74,9% - ды, Оңтүстік Қазақстан атындағы мемлекеттік фармацевтикалық академиясы 64,1% - ды құрайды екен.

Қазақстанның үздік педагогикалық жоғары оқу орындарының ұлттық рейтингі бойынша: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті 100% - бен көш бастаса, Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты 55,5% - ды , Тараз мемлекеттік педагогикалық институты 51,2% - ды құрап көшке ілесуге ұмтылып жүр екен.

Ал Қазақстанның үздік өнер жоғары оқу орындарының ұлттық (бас) рейтингі бойынша Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті айқын 100% көрсеткішпен көшті жалғыз өзі бастап келеді.

Білім саласындағы барлық сала бойынша тоқталып, айтып өттік. Өз салалары бойынша оқ бойы озып шыққан университеттерді еліміздің жоғары оқу орындары бойынша өзіндік орны бар брендтер деп айта аламыз. Атап айтар болсақ Әл - Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев атындағы университет, Сүлеймен Демирел атындағы қазақ - түрік университеті, техникалық Қазақ - британ университеті, КИМЭП университетімен Алматы менеджмент университеті (ALMAU), С.Д.Аспандияров атындағы қазақ ұлттық медициналық университеті және Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті еліміздегі ТОП мықты университеттер деп айтуға толықтай негіз бар. Аталған университеттер халықаралық аренадағы білім жүйесі бойынша үнемі үздіктер қатарында.

Соңғы жылдары әлемнің үздік университеттері қатарында Әл - Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті және Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті бой көрсетуде. Медицина саласы бойынша Алматы қаласында орналасқан С.Д.Аспандияров атындағы қазақ ұлттық медициналық университеті оқ бойы озық жүруге талпынуда.

Айтып өтерлік елеулі жағдай 2019 жылдан бері білім саласында жаңаша өзгерістер бар. Яғни халықтың қолдауымен 2019 жылдан бастап Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрі болып Асхат Қанатұлы Аймағамбетов бекітілді. Асхат Аймағамбетов осы жұмыс барысына келгелі білім саласына айтулы реформаларды жасады. Ең алғашқы елеулі һәм айтулы реформасы мынау. Жыл сайын халық қаржысына байып күнін көріп жүрген, студенттерді сырттай оқытатын аты бар болғанымен мардымды заты яки берер білімі жоқ университеттерді жаппай жабуға бет бұрды. Бұл білім саласына деген министріміздің аса үлкен жауапкершілікпен қараған тұсы. Осы реформа арқасында біраз «білім ошақтары»

жабылып білім саласының деңгейін төмендетерлік жағдайлардың алдын алды. Осындай ерен еңбегі үшін Асхат Қанатұлы Аймағамбетовке зор алғысымызды білдіруіміз шарт деп есептеймін. Әрі Асхат Аймағамбетов мырза студенттерді оның ішінде студенттік ұйымдарды біршама қолдауға ниетті екенін көрсетті.

Республикалық дейгейде өтетін біршама дебаттық ойындарға қазылық етіп, өзінің атаулы стипендиясын ұсынған болатын. Бұл да білім саласына деген еліміздің бей - жай қарамайтындығының көрінісі. Сонымен қатар тұңғыш президентіміз де мұндай ілтипаттан кен де емес. Яғни егемен еліміз тәуелсіздіктің тұғырына көтерілген соң 1993 жылы елбасымыз БОЛАШАҚ деп аталатын ауқымды бағдарлама һәм стипендияны ұсынды. Бұл бағдарламаның жұмыс жасағанына міне биыл 28 жыл толып отыр. Болашақ бағдарламасы арқылы еліміздің білімге ұмтылған, өркениетті жастары әлемнің айтулы университеттерінде білімін шыңдап, жетілдіріп келуде. Аталған бағдарлама бойынша тіпті шетелдік мамандармен қатар іс - тәжірибеден өтіп жатқан, заман талабына сай мамандар даярлануда. Байқап қарасақ БОЛАШАҚ бағдарламасы аясында көбіне магистр және профессор, докторлық дәрежесін қалыптастыруға, шыңдауға ұмтылатын білім ізденушілері көп. Сонымен қатар еліміздің соңғы жыдардағы көрсеткіші бойынша еліміздегі қала әкімдері және мәжіліс пен сенаттағы депутаттар осы БОЛАШАҚ бағдарламасының түлектері екен. Бұл көрсеткіштерде білім саласына деген мемлекет басшыларының ыстық ықыласын көрсетеді.

Мемлекет тарапынан осы салаларға қаржы бөледі. Себебі дамыған 30 елдің, ғылымы мен білімі, өркениеті мен мәдениеті озық ел боламыз десек, ең әуелі осы білім саласына ерекше назар аударуымыз шарт екені анық!

Ендігі кезекте еліміздің білім саласы бойынша жұмыс жасап келе жатқан арнайы білім беру курстарына тоқталып өтсек. Қазақ елінің жан - жақты білім алуына әсер етіп жатқан QAZBILIM, INTERPRESS, BRITISH CONSUL секілді арнайы курстар ақылы түрде болса да ел - білімінің дамуына өзіндік үлестерін қосып жатыр. Жеке - жеке тоқталып өтер болсақ:

QAZBILIM жүйесі мектеп оқушыларының жан - жақты қажеттіліктерін орындау үстінде. Мәселен бұл жүйе бастауыш сыныптан кейінгі балалардың түсуге ниет ететін Дарын, Назарбаев зияткерлік мектептерінің, Қазақ - түрік лицейі сынды елеулі мектептердің арнайы тесттеріне дайындайды. Сонымен қатар мектеп бітіруші түлектердің Ұлттық Бірыңғай Тесті секілді жауаптары сындарынан да өтуіне елеулі ықпал жасап, оқушыларды жан - жақты дайындайды.

Ал INTERPRESS және BRITISH CONSUL секілді арнайы дайындалған курстық жүйелер ел халқының шет тілдерін меңгеруіне барынша жағдай жасаған. Батыстық кез - келген тілді еркін меңгеруге һәм шетелдік адамдармен ашық жарқын сұхбат құра алатындай деңгейге жеткізеді. Тіпті әлемнің кез - келген университетіне жарайтын арнайы тілді меңгерді деген сертификаттары да бар.

Шетелдік мықты университеттерге түсуге ниетті жандар IELTS және TOEFL сынды тілдік деңгейді айқындайтын тестерді осы BRITISH CONSUL - ға тапсырып шығады. Және ол сертификаты әлем жұртының білім ошақтарына жарамды.

Еліміз тәуелсіздігін алғалы осы 30 жылдың ішінде білім саласы бойынша осындай брендтерді жасап шығыпты. Мұның өзі бір жетістік. Иә бәрі бірдей, жақсы емес. Кемшіл тұстарда кездеседі. Алайда ел тәуелсіздігінің енді ғана 30 жасқа толғандығын, аталған білім салалары бойынша мамандардың енді ғана білімін толыққанды аяқтағанын ескерер болсақ, алдағы 20 жылда едәуір ірі жетістіктерге жетеріміз анық. Бастысы білім мен ілім іздеген талаптанушылар бар да білім саласының брендтері өз биігінен ешқашан төмендемек емес!

Әдебиет:

1. Аманжолов, К.Қ. (2008). «Арнайы педагогика негіздері». Алматы: «Мектеп».
2. Сәкенов, Ә. (2010). «Жеткіншектердің психологиялық диагностикасы». Нұр-Сұлтан: «Қазақстан».

ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL EĞİTİM İHTİYAÇLARININ TEŞHİSİNDE YAPAY ZEKADAN YARARLANMANIN BAZI METODOLOJİK MESELELERİ

*Munavvarxonova Mahliyoxon Muzaffarxon kızı
Nizomiy Adındaki TDPÜ yüksek lisans öğrencisi, Taşkent
Akademik danışman: Xodjayev Begzod Xudoyberdi oğlu
Nizomiy Adındaki TDPÜ Profesörü, Ped. Bil. Dok., Taşkent*

Günümüz eğitim sistemlerinde bireyselleştirilmiş öğrenme yaklaşımları giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Geleneksel öğretim yöntemleri genellikle tüm öğrencilere aynı şekilde hitap eden statik bir yapıya sahiptir ve bireysel farklılıkları yeterince dikkate almamaktadır. Ancak, her öğrencinin öğrenme hızı, akademik geçmişi ve ilgi alanları farklıdır. Bu nedenle, etkili bir eğitim süreci oluşturabilmek için öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarını belirleyen ve onlara özel eğitim içerikleri sunabilen dinamik sistemlere ihtiyaç duyulmaktadır. Yapay zekâ (YZ) teknolojileri, bu ihtiyacı karşılamak adına eğitimde devrim niteliğinde çözümler sunmaktadır.

Yapay zekâ destekli eğitim sistemleri, büyük veri analitiği, makine öğrenmesi ve doğal dil işleme gibi teknolojiler sayesinde öğrencilerin akademik performanslarını takip edebilmekte, öğrenme süreçlerini analiz edebilmekte ve bireysel ihtiyaçlarına göre uyarlanmış öğrenme yolları sunabilmektedir [1]. Özellikle adaptif öğrenme sistemleri, öğrenci performansını sürekli olarak değerlendirerek en uygun içerik ve öğretim stratejisini dinamik bir şekilde belirleyebilmektedir [2]. Bu sistemler, öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerini belirleyerek onların daha etkili ve verimli bir şekilde öğrenmelerine yardımcı olmaktadır.

Yapay zekânın eğitimde kullanımı, bireysel öğrenme deneyimini geliştirmekle kalmayıp aynı zamanda öğretmenlerin yükünü hafifletebilir ve değerlendirme süreçlerini daha verimli hale getirebilir. Örneğin, otomatik değerlendirme sistemleri öğrenci ödevlerini ve sınavlarını analiz edebilir, geribildirim sağlayabilir ve öğrenme eksikliklerini belirleyerek kişiselleştirilmiş öneriler sunabilir. Bunun yanı sıra, sohbet botları ve sanal asistanlar öğrencilere 7/24 destek sağlayarak bireysel öğrenme süreçlerini kolaylaştırabilir. Ancak, bu sistemlerin eğitim sürecinde insan öğretmenlerin yerini tamamen alması beklenmemelidir; aksine, Yapay zekânın öğretmenleri destekleyici bir araç olarak kullanılması daha etkili sonuçlar doğurabilir [3].

Bununla birlikte, Yapay zekânın eğitimde kullanımına ilişkin bazı metodolojik ve etik sorunlar da gündeme gelmektedir. Öncelikle, algoritmaların şeffaflığı ve karar mekanizmalarının anlaşılabilir olması büyük önem taşımaktadır. Yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerinde olası önyargılar ve veri gizliliği ihlalleri, eğitim alanında Yapay zekâ kullanımını sınırlandırabilecek riskler arasındadır [4]. Özellikle, veri mahremiyeti ve öğrenci bilgilerini koruma konusu hassasiyetle ele alınmalıdır. Eğitsel Yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesinde etik ilkeler göz önünde bulundurularak, adil, tarafsız ve erişilebilir çözümler üretilmesi gerekmektedir.

Yapay zekâ nin eğitim süreçlerine entegrasyonu, yalnızca teknik altyapının güçlendirilmesi ile değil, aynı zamanda öğretmenlerin ve öğrencilerin bu sistemleri etkili bir şekilde kullanabilmesi için gerekli yetkinliklere sahip olması ile mümkündür. Öğretmenlerin, Yapay zekâ teknolojilerini pedagojik süreçlerle nasıl entegre edebilecekleri konusunda bilinçlendirilmesi, bu teknolojilerin eğitimde başarılı bir şekilde uygulanmasının temel koşullarından biridir. Ayrıca, öğrencilerin Yapay zekâ destekli eğitim sistemlerine uyum sağlayabilmesi için dijital okuryazarlık becerilerinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Diğer yandan, yapay zekâ tabanlı eğitim araçlarının uzun vadeli etkileri henüz tam olarak bilinmemektedir. Özellikle, öğrencilerin eleştirel düşünme ve problem çözme becerileri üzerindeki etkileri konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Yapay zekâ destekli eğitim sistemlerinin sadece bilgi aktaran araçlar olarak kalmaması, aynı zamanda öğrencilerin aktif öğrenme süreçlerine katılımını teşvik etmesi gerekmektedir.

Yapay zekânın eğitimde etkili bir şekilde uygulanabilmesi için, pedagojik yaklaşımlar ile teknolojik yeniliklerin dengeli bir şekilde bir araya getirilmesi gerekmektedir. Araştırmalar, Yapay zekâ destekli bireyselleştirilmiş eğitim sistemlerinin öğrenci başarısını artırabileceğini

гöstermektedir. Ancak, bu teknolojilerin etkili bir şekilde uygulanabilmesi için etik ve metodolojik çerçevelerin titizlikle oluşturulması gerekmektedir.

Sonuç olarak, yapay zekâ tabanlı bireyselleştirilmiş eğitim sistemleri, öğrenme süreçlerini daha etkili ve verimli hale getirme potansiyeline sahiptir. Ancak, bu teknolojilerin eğitimde başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için hem teknik hem de pedagojik açıdan kapsamlı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Yapay zekâ, eğitimde insan unsurunun yerini alacak bir teknoloji olmaktan ziyade, öğretmenleri destekleyen ve öğrencilerin öğrenme süreçlerini zenginleştiren bir araç olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, gelecekte Yapay zekânın eğitimdeki rolü ve etkileri üzerine daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

Edebiyat:

1. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4. baskı). Pearson. S.28–35.
2. Brusilovsky, P., & Millán, E. (2007). User models for adaptive hypermedia and adaptive educational systems. In P. Brusilovsky, A. Kobsa, & W. Nejdl (Eds.), The Adaptive Web: Methods and Strategies of Web Personalization Springer. S.10–25.
3. Selwyn, N. (2019). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Learning, Media and Technology, 44(1), 1-6. S.2–4.
4. Bostrom, N., & Yudkowsky, E. (2014). The ethics of artificial intelligence. In F. Frankish & W. Ramsey (Eds.), The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence (ss. 316-334). Cambridge University Press. S.320–325.

БАЛА БОЙЫНДА ЖАНАШЫРЛЫҚ ПЕН ТҮСІНІСТІК СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АТА АНА ҮЛГІСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Орынбасар К.Ж.

ПП-123 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Д.Б.Тавбаева

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Тәрбие – бұл сыртқы мақсат бағдарлы ықпал мен тұлғаны қалыптастыру, дамыту үдерісі. Бұл туралы А.О. Мухаметжанова былай деп жазады: «Адамгершілік тәрбиесі – жеке адамның үйлесімді дамуының, рухани ізгілік негізінде қалыптасуының жетекші жағы. Адамның жақсы қасиеті оның табиғатынан тыс болуы мүмкін емес. Табиғат адамға игіліктерді, адамдық қадір-қасиетті, ізгілікті түсінуіне, қабылдауына мүмкіндіктер береді. Бұл мүмкіндіктер бара-бара шын мәніндегі ізгілікке, адам жанының жақсы сапаларының біріне айналады»[1, 33].

Адамның адамгершілік қасиеттерінің құрылымын психолог-педагогтар мынадай бөліктерден: сезім, сана, сенім, мінез-құлық дағдысынан құралады деген қортынды жасайды. Тәрбиелейтін қасиеттеріне қарай бұл бөліктердің тәрбие процесіндегі жетекшілік рөлі өзгеріп тұрады. Абайдың пікірінше, адамгершілік мұраты- «Толық адам». Ол адамның үш-ақ қасиеті: «Нұрлы-ақыл, жылы жүрек, ыстық қайрат» иесін қалыптастыру [2].

Адамгершілік тәрбиесі – адамның санасы, адамгершілік сезімі, ар-ұяты, адамгершілік еркі, қоғамдық бағалы қасиеттерінің бір – бірімен байланысты тұтас адамгершілікті тұлғаны қалыптастыру. А.С. Макаренко адамды мейлінше құрметтеу, мейлінше мол талап қоюды ұсынған. Құрметтеу де, талап ету де, оның кісілігіне сену, қомқорлық жасау, оқышының бойындағы жақсы қасиеттерінің, қабілеттерінің дамуына тірек болады[3].

Эмпатия сөзі – неміс тіліндегі «Einfühlung» (жаны ашу) сөзінен XX ғасырдың басында қалыптасты. 1909 жылдан бастап эксперименттік психолог Э.Б. Титченер эмпатия сөзін эстетик Теодор Липпстің «Einfühlung» (өнерге немесе басқа адамның өн бойына ену үдерісі) деген терминінен аударып, қолданған.

Нэнси Мак-Уильямс эмпатияны басқа адамның психикалық жағдайын эмоционалды түсіну қабілеті ретінде анықтайды. Бұл қабілет адаммен сәйкестендіру қабілетіне байланысты [4].

«Эмпатия жеке адамға эмоционалды күйлерін тікелей бақылау немесе елестету арқылы басқа адамдардың сезімдерін, денелерін және ақыл-ойларын байқауға, түсінуге және реттеуге мүмкіндік беретін процестер жиынтығынан тұрады» дейді [5]. Жасөспірім кезінде балалардың басқа адамдардың қайғы-қасіретіне реакциясы басым жеке азаптан басқаларға бағытталған эмпатикалық реакцияға ауысады, бұл көбінесе ерте әлеуметтік мінез-құлыққа әкеледі. Эмпатикалық құзыреттілік ерте жастан бастап балалық шақ пен жасөспірімге дейінгі бейімделмеген реакциялардан қорғаныс факторы ретінде жұмыс істейді [6].

Адамгершілік тәрбиесі аясында эмпатия баланың мейірімділік, қамқорлық және өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілік сияқты қасиеттерін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Эмпатия балаларға құрмет пен түсіністікке негізделген қарым-қатынасты дамытуға көмектеседі және оларды әлеуметтік бейімделу мен моральдық жетілудің маңызды аспектісі болып табылатын басқалардың сезімдерін ескеруге үйретеді. Балаларда эмпатияны қалай дамытуға болатыны туралы бірнеше маңызды аспектілер:

Адамгершілік тәрбиесіндегі эмпатияның рөлі: баланы басқаларды сезінуге қалай үйрету керек.

1. Ата-ананың мысалдардың рөлі:

Эмпатияны тәрбиелеудің ең күшті құралы-ата-аналардың жеке үлгісі. Балалар ересектердің басқалардың эмоцияларына қалай жауап беретінін бақылау арқылы эмпатияны үйретеді. Ата-аналар жанашырлық танытып, жақындарының сезімдерін түсініп, көмек көрсеткенде, олар балаға басқаларға қамқорлық жасаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Мысал: егер отбасындағы біреу ренжісе, бала ата-аналардың қолдауды, құшақтауды немесе сөйлесуді ұсынатынын көреді. Бұл балаларға өз эмпатиясын білдіруді үйренуге көмектеседі.

2. Эмоцияларды талқылау: Эмпатияны дамыту үшін баланың өз сезімдері мен басқа адамдардың эмоцияларын анықтай алуы өте маңызды. Біреудің әртүрлі жағдайларда не сезінетінін үнемі талқылау балаға басқа адамдардың ішінде не болып жатқанын түсінуге көмектеседі. Мысал: бала мектептен үйге оралғаннан кейін сіз: «Сіздің досыңыз ойнауға рұқсат етілмеген кезде өзін қалай сезінді деп ойлайсыз?» Мұндай сұрақтар балаға басқа адамдардың ішкі әлемі туралы ойлауға көмектеседі.

3. Кітап оқу және моральдық компоненті бар фильмдерді көру адамның тәжірибесі мен эмоциясы туралы кітаптар мен фильмдер баламен әртүрлі көзқарастарды көре алатын жағдайларды талқылаудың тамаша құралы бола алады. Мысалы, кейіпкерлер бір-біріне көмектесетін, басқалар үшін құрбан болатын немесе бір-біріне маңызды өмірлік сабақ беретін әңгімелерде. Мысал: балаға кейіпкер жалғыздықты немесе ренішті сезінетін, содан кейін басқаларға көмектесетін кітапты оқыңыз. Одан не сезінгенін және мұндай жағдайда қалай әрекет ететінін түсіндіруін сұраңыз.

4. Жақсы іс-әрекеттер тәжірибесі эмпатия белсенді әрекеттерді дамытады. Баланы басқаларға (достарына, жануарларына, үлкендеріне) іс жүзінде көмектесуге шақыру эмпатиялық дағдыларды нығайтуға ықпал етеді. Баланың өзі көмек актісіне қатысуы және оның әрекеттерінің маңыздылығын түсінуі маңызды. Мысал: балаңыздан егде жастағы көршісіне дүкенге көмектесуін немесе қаңғыбас мысықты тамақтандыруын сұраңыз. Оның көмегінің нәтижелерін көруі және оның басқа адамға немесе тіршілік иесіне қалай әсер еткенін түсінуі маңызды.

5. Сезімдер туралы сөйлесу балаларды басқа адамдардың эмоцияларын тануға үйретіп қана қоймай, оларды сезімдер туралы сөйлесуге үйрету өте маңызды. Балалар эмоцияларын атауға үйреткен кезде, олар басқа адамдардың не сезінетінін түсіне бастайды. Мысал: жай ғана " не болды?", сіз: "сіз қайғылы көрінесіз, бұл туралы сөйлескіңіз келе ме?" Мұндай қарапайым тіркестер балаларға эмоциялардың өмірдің қалыпты бөлігі екенін түсінуге үйретеді және оларды басқалармен бөлісуі маңызды.

6. Өзіңізді білдіру үшін қауіпсіз атмосфераны құру үйде немесе білім беру ортасында бала өз сезімдерін қауіпсіз жеткізе алатын атмосфераны құру маңызды. Бұл оған эмоцияларын жақсы түсінуге ғана емес, басқалардың сезімдерін құрметтеуге де көмектеседі. Мысал: Бала ренжіген кезде оны тыныштандырып қана қоймай, қолдау мен тыңдау маңызды. Сіз: "Мен қазір не болып жатқаныңызды көріп тұрмын, не болғанын айтыңыз" деп айта аласыз.

7. Эмпатияны дамытуға арналған жаттығулар және арнайы ойындар мен жаттығулар баланың басқаларды сезіну және түсіну қабілетін дамытуға көмектеседі. Мысалы, сіз балаға әртүрлі сценарийлерді ұсына аласыз, онда сіз басқа адамның сезімін ескере отырып қалай әрекет ету керектігін таңдауыңыз керек. Мысал: «досыңыз ойыншығынан айырылды деп елестетіңіз. Сіз оған қалай көмектесе аласыз? Егер сіз ойыншығыңызды жоғалтсаңыз, не сезінер едіңіз?»

8. Моральдық дилеммалар туралы пікірталастар адамгершілік тәрбиесінің маңызды бөлігі - балалармен моральдық таңдау жасау керек жағдайларды талқылау. Бұл эмпатияны дамытуға ғана емес, сонымен қатар баланы басқалардың сезімдері мен қажеттіліктерін ескере отырып шешім қабылдауға үйретуге көмектеседі. Мысал: "егер сіз біреудің досыңызды мазақ еткенін көрсеңіз, не істер едіңіз? Неліктен қиын жағдайға тап болған адамға көмектесу маңызды?"

Қорыта келе, эмпатия – адамгершілік тәрбиесінің негізгі элементі. Басқалардың сезімдерін түсіну қабілетін дамыта отырып, балалар өздерін қамқорлық жасауға, жанашырлық танытуға және басқалардың қажеттіліктерін ескеретін шешімдер қабылдауға үйретеді. Бұл басқалармен салауатты қарым-қатынас орнатуға ғана емес, сонымен бірге адамгершілігі мен адамгершілігі жоғары адамды тәрбиелеуге көмектеседі.

Әдебиет:

1. А.О. Мухаметжанова., Тәрбие жұмысының әдістемесі және технологиясы - Қарағанды 2015ж.-182 бет
2. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қарасөздер. II том. Алматы: Жазушы, 1995. 384 б
3. Холлан, 2012; Престон және Хофелич, 2012.
4. Зан-Вакслер және Ван Халле, 2012; Бландон және Скримгер, 2015

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

М.Б. Сұлтан

БО-124 тобының студенті

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы А.Т. Умирзакова

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – оқушылардың жан-жақты дамуы мен олардың сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру. Логикалық ойлау – адамның белгілі бір ақпаратты талдау, жүйелеу және қорытынды жасау қабілеті [1].

Бастауыш сынып – логикалық ойлаудың негіздері қаланатын ең маңызды кезең. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту оқу процесінің сапасын арттырып қана қоймай, олардың болашақтағы танымдық қабілеттерінің қалыптасуына әсер етеді[2].

Логикалық ойлау – адамның анализ жасау, салыстыру, жүйелеу және шешім қабылдау қабілеті. Бұл қабілет баланың күнделікті өмірде кездесетін мәселелерді шешуіне, оқу процесінде ақпаратты дұрыс қабылдап, оны тиімді пайдалануға көмектеседі.

Логикалық ойлаудың маңызы: Ақпаратты жүйелі түрде өңдеу дағдыларын қалыптастырады, баланың есте сақтау қабілетін дамытады, себеп-салдарлық байланыстарды

анықтауға көмектеседі, мәселені шешу барысында тиімді шешім қабылдауға үйретеді. Осы факторларды ескере отырып, бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамытуға ерекше назар аудару қажет.

Танымдық тапсырмалар мен жұмбақтардың ықпалы. Танымдық тапсырмалар оқушыларға өз бетінше ізденуге, зерттеуге және мәселелерді шешуге ынталандырады. Жұмбақтар шешу арқылы бала сөздің астарлы мағынасын табуға, ойындағы түрлі деңгейдегі байланыстарды анықтауға үйренеді.

Мысалы, «Құс – ұшады, ал балық – ?» деген тапсырма балаға логикалық байланысты табуға және оның негізінде өз тұжырымын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, құрастыру тапсырмалары мен қиындықтардан сурет немесе сөз құрастыру балада кеңістіктік қиялын дамытып, логикалық құрылымдарды ойлауға ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар оқушылардың шығармашылық және танымдық белсенділігін арттырып, оқу процесіне деген қызығушылығын күшейтеді.

Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытудың негізгі әдістері. Ойын технологиясын қолдану. Ойын – баланың танымдық қабілетін дамытудың ең тиімді құралы [3]. Логикалық ойындар арқылы балалар қызыға отырып ойлануға үйренеді. Тиімді логикалық ойындар: шахмат, дойбы, ребустар мен жұмбақтар, басқатырғыштар мен sudoku, «Не артық?», «Не ортақ?» сияқты салыстыру ойындары. Бұл ойындар оқушылардың ойлау жылдамдығын арттырып, стратегиялық жоспарлау қабілеттерін дамытады [4].

Математикалық тапсырмалар арқылы дамыту. Математика – логикалық ойлаудың негізгі құралдарының бірі. Бастауыш сыныпта математикалық тапсырмалар баланың аналитикалық ойлау қабілетін арттырады. Тиімді тапсырмалар: сандар арасындағы заңдылықтарды табу, артық санды табу, геометриялық пішіндерді сәйкестендіру, логикалық есептер шығару. Мұндай тапсырмалар баланың салыстыру, талдау және қорытынды жасау қабілеттерін дамытады.

Мұғалім мен ата-ананың рөлі. Логикалық ойлауды дамытуда мұғалім мен ата-ананың ынтымақтастығы ерекше маңызды. Мұғалімдер әр сабақта оқушылардың логикалық ойлауын дамытатын тапсырмалар мен ойындарды белсенді қолдану арқылы олардың танымдық белсенділігін арттыруға үлес қосады. Сонымен қатар, ата-аналар үй жағдайында да балаға қызықты әрі шығармашылық тапсырмалар ұсыну арқылы оның ойлау қабілетін нығайтуы қажет. Баламен бірге ойындар ойнау, жұмбақтар шешу және жаңа ақпарат іздеу – бұл процестің ажырамас бөлігіне айналады. Мұғалім мен ата-ананың бірлескен еңбегі баланың жан-жақты дамуына, оның болашақтағы білімді игеруіне және өмірлік мәселелерді шешудегі қабілетіне оң әсерін тигізеді. Мұғалімнің рөлі. Мұғалім оқушылардың логикалық ойлауын дамытуда шешуші рөл атқарады. Мұғалімнің қолданатын әдістері: Сұрақ қою арқылы оқушыларды ойландыру, шығармашылық тапсырмалар беру, топтық жұмыс ұйымдастыру. Мұғалім логикалық ойлауды дамытуда түрлі әдістерді тиімді қолдана білуі керек.

Сын тұрғысынан ойлау әдісін қолдану. Сын тұрғысынан ойлау – баланың берілген ақпаратты өңдеп, оны өзіндік көзқараспен талдауы [3].

Сын тұрғысынан ойлауды дамытудың әдістері: «Неге?» және «Қалай?» сұрақтарына жауап беру, әртүрлі пікірлерді салыстыру, бір мәселені бірнеше қырынан қарастыру. Бұл әдіс оқушылардың ойлау белсенділігін арттырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытады [5].

Болашаққа әсері және ұзақ мерзімді нәтижелер. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін бағытталған әдістер ұзақ мерзімді нәтижелерге қол жеткізуге септігін тигізеді. Логикалық ойлау қабілеті дамыған бала оқу барысында тек пәндерді меңгеріп қана қоймай, өз бетімен ойлануға, жаңа ақпаратты тез әрі тиімді қабылдауға да үйренеді. Бұл қасиет оның болашақтағы кәсіби жетістіктеріне, қоғамдық өмірдегі белсенділігіне және өз бетінше проблемаларды шешу қабілетіне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, логикалық ойлау дамыған оқушы заманауи білім қоғамында өз орнын тауып, түрлі салаларда жетекші рөл атқаруға қабілетті болады.

Проблемалық оқыту әдісі. Проблемалық оқыту – оқушыларды белгілі бір мәселені шешуге бағыттау арқылы логикалық ойлау қабілетін дамыту[2].

Проблемалық сұрақтар: Егер қалада су тапшылығы болса, оны қалай шешуге болады? Көлік кептелісін азайту үшін қандай ұсыныстар берер едің? Осы сұрақтар арқылы оқушылардың өз бетінше шешім қабылдау қабілеті қалыптасады.

Зерттеу және тәжірибе әдісі. Балалар өз бетімен тәжірибе жасап, жаңа ақпараттарды зерттегенде олардың логикалық ойлау қабілеті дамиды. Зерттеу әдістері: Ғылыми эксперименттер жүргізу, өмірлік жағдаяттарды зерттеу, графиктер мен диаграммаларды талдау. Бұл әдіс оқушылардың деректерді талдау және қорытынды жасау қабілеттерін арттырады.

Қорытынды. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамыту – олардың оқу жетістігі мен болашақтағы табысты өміріне үлкен әсер етеді. Логикалық ойлауды дамытудың негізгі әдістері: Ойын технологияларын қолдану, математикалық тапсырмалар арқылы дамыту, сын тұрғысынан ойлау әдістері, проблемалық оқыту, зерттеу және тәжірибелік жұмыстар[6].

Мұғалімдер мен ата-аналар осы әдістерді тиімді пайдалана отырып, балалардың ойлау қабілеттерін жетілдіре алады. Қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамыту – бұл кешенді және ұзақ мерзімді процесс. Әрбір қолданылатын әдіс пен тәсіл оқушының интеллектуалдық өсуіне, өзіндік пікір қалыптастыруына және өмірлік мәселелерді жан-жақты қарастыруына ықпал етеді. Осындай жүйелі және жан-жақты жұмыс болашақта табысты, өз ісіне шынайы берілген мамандар мен азаматтарды тәрбиелеуге негіз болады. Осы қорытындыда айтылған әдістер мен тәсілдердің бірігіп, оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың қаншалықты тиімді екендігі көрсетіледі. Мұғалімдер мен ата-аналар арасындағы ынтымақтастық, шығармашылық пен аналитикалық ойлауды дамытуға бағытталған әртүрлі тапсырмалар мен ойындар балаға өмірлік дағдыларды меңгеруге, күрделі мәселелерді шешуге және өздігінен ойлауға үйретеді. Бұл қасиеттер қазіргі және болашақ қоғамдағы табысты, саналы және білімді тұлғалардың қалыптасуына жол ашады.

Әдебиет:

1. Выготский, Л. С. (1982). Ойлау және сөйлеу. Алматы: Мектеп.
2. Жұмабаева, Ә. (2015). Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту жолдары. Алматы: Білім баспасы.
3. Құдайқұлов, М. (2004). Логикалық ойлауды дамыту әдістері. Астана: Фолиант.
4. Оразбекова, К. (2018). Ойын арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту. Нұр-Сұлтан: Білім әлемі.
5. ҚР Білім және ғылым министрлігі (2019). Бастауыш білім берудің мемлекеттік стандарты. Астана.
6. STUD. KZ

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ САБАҚТАРДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Төлеген М.Ш.

3 курс студенті

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Бекбенова А.Р.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазір өркениетке ұмтылған қоғам талабына сәйкес, Қазақстан Республикасының дамыған елдермен иық тіресіп тұруы үшін, еліміздің болашағы мен қазіргі кезеңі үшін

білімді, зерделі, өз бетімен іс-әрекет ете алатын, қоғамнан өз орнын таба алатын шәкірттерді дайындау ұстаздың міндеті деп білемін. Ұлы педагог В.А.Сухомлинский «Ойын ойнамай бала толыққанды дамымайды» - деп жазған. Ойынға да басқа оқыту формалары секілді арнайы психологиялық қағидалар талап етіледі. Басқа да кез-келген іс-әрекеттер сияқты ойын әрекеті де сабақ кезінде ынталандырауды қажет етеді. Ойынның мазмұны қатысушылар үшін қызықты және ойын соңында нәтижесі анық көрінетіндей маңызды құндылықтарды сезінетіндей болуы тиіс[1].

Ойын оқушының бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыруға, әлеуметтік өмірдегі процестерге өзінше баға беру мен пайымдай алушылыққа үйретіп, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға тәрбиелейді, есте сақтау қабілеті дамиды.

«Егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ» десек, білімнің негізі бастауыш сыныпта қаланатыны белгілі [6]. Бастауыш сыныптағы әртүрлі пәндер оқушылардың білімін дамытып, танымдық қабілетін дамытуға үлкен үлес қосары анық. Балаларды оқытуда және тәрбиелеуде ойынның ролі педагогика ғылымында бұрын да, қазір де қарастырылып келеді [3]. Бүгінгі таңда елімізде оқыту мазмұны жаңартылып, сабақтарда озық технологияларды көбірек қолдануымыз қажет. Сондай технологиялардың бірі - ойын технологиясы. Бастауыш сыныптардағы білім беру процесінде оқушылардың белсенділігін арттыру, олардың қызығушылықтарын ояту және шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін ойын технологиясын қолдану маңызды рөл атқарады. Ойын – бұл балалардың табиғи әрекеті және олардың дамуы мен әлеуметтік бейімделуінде ерекше орын алады. Сондықтан бастауыш сыныптарда ойын технологиясын тиімді пайдалану оқушылардың танымдық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Л.С. Выготскийдің когнитивтік даму теориясында ойын әрекеттері ерекше орын алады. Оның зерттеулері бойынша, ойын балалардың әлеуметтік және танымдық дамуында маңызды рөл атқарады. Ол ойынның баланың қоршаған ортаға бейімделуінің және өзіндік дамуының тәсілі ретінде қарастырған [2].

Ойын технологиясының мәні мен маңызын қарастыратын болсақ, ойын технологиясы – бұл оқыту процесінде ойын элементтерін қолдану арқылы білім беру. Ойын кезінде балалар әрекет жасап, түрлі жағдайларға тап болып, оларды шешуге тырысады. Бұл әдіс балалардың теориялық білімді тәжірибеде қолдануына, сонымен қатар, оқу процесіне деген қызығушылықтарының артуына себеп болады [7].

Ойын технологиясының басты артықшылығы – бұл балалардың өз бетінше жұмыс істеуін, дұрыс шешім қабылдауын және топпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ойындар арқылы білім беру, сабақты қызықты, ойын тәрізді өткізу оқушылардың ақпаратты жақсы қабылдауына және ұзақ уақыт есте сақтауына көмектеседі.

Ойын технологияларының ерекшеліктері. Ойын технологияларының басты ерекшелігі – олар оқушыларға білімді тек теориялық тұрғыда емес, практикалық тұрғыда, ойын арқылы игеруге мүмкіндік береді. Бұл әдіс сабақтың дәстүрлі формаларынан ерекшеленіп, оқушылардың қызығушылығын оятып, оқу процесіне тереңірек тартуға мүмкіндік береді[5].

Ойын технологияларының негізгі мақсаты – балаларды белсенді, ынталы, шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыру, оқу процесін қызықты әрі тиімді ету.

Бастауыш сыныптарда ойын технологиясын қолданудың ерекшеліктері:

1. Интерактивтілік: Ойындар пайдаланушылармен тікелей қарым-қатынас жасауды қамтамасыз етеді. Бұл адамдарды ойлау мен әрекет етуге ынталандырады, сондай-ақ ойынның мазмұнына байланысты шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

2. Мотивацияны арттыру: Ойындар ойыншының жетістіктері үшін марапаттар мен жетістіктер жүйесін ұсынады. Бұл жүйе адамдарды қиын тапсырмаларды шешуге және жаңа дағдыларды меңгеруге ынталандырады.

3. Н.Д. Хмель бастауыш сыныпта ойындарды оқытуда қолданудың тиімділігін зерттеген ғалымдардың бірі. Оның пікірінше, ойындар баланың танымдық процестерін дамыту үшін өте маңызды құрал болып табылады, өйткені олар баланың қызығушылығын оятып, оқу мотивациясын арттырады.

4. Қабілеттер мен дағдыларды дамыту: Ойындар логикалық ойлау, стратегиялық жоспарлау, шығармашылық және проблемаларды шешу сияқты дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

5. Жаңа технологиялармен үйлесімділік: Қазіргі уақытта ойын технологиялары виртуалды шындық (VR), кеңейтілген шындық (AR) және жасанды интеллект сияқты жаңа технологиялармен тығыз байланысты. Бұл технологиялар ойын тәжірибесін жаңа деңгейге көтереді.

Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ойындар таңдау:

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, ойын түрлерін таңдау маңызды. Мысалы, бастауыш сынып оқушылары үшін дәстүрлі және танымал ойындармен қатар, шығармашылық тұрғыда жаңа әдістерді енгізу де тиімді болады. Бұл жас топ үшін оңай әрі қызықты болатындай, олардың қабілеттеріне сәйкес келетін ойындар болуы тиіс [10].

Ойын арқылы білік пен дағдыларды қалыптастыру. Ойын технологиясының көмегімен оқушылар тек білімдерін пысықтап қана қоймай, сонымен қатар жаңа дағдыларды да меңгереді. Мысалы, "сөздік ойындар" арқылы оқушылардың тіл байлығын дамыту, "математикалық сайыс" арқылы есеп шығару дағдыларын қалыптастыру, "шығармашылық тапсырмалар" арқылы шығармашылық қабілеттерін дамыту жүзеге асырылады.

Ойын сабақтарының ұйымдастырылуы. Ойынның тақырыбын таңдау: Сабақтың тақырыбы мен мақсатына сай ойын түрі таңдалады. Мысалы, математиканы оқыту үшін логикалық ойындар, тіл сабағына сөзжұмбақтар пайдаланылады.

Ойынның ұйымдастырылуы: Оқушыларды бөлудің әдісін, ойынның кезеңдерін, тапсырмаларды орындау уақытын және әдіс-тәсілдерді алдын ала жоспарлау маңызды.

Қорытындылау: Ойын аяқталған соң, нәтижелерді талдау, дұрыс жауаптарды және қателіктерді көрсету, оқушылардың ойларын жинақтау қажет. Бұл процесс балалардың ойыннан алған білімдерін бекітуге көмектеседі.

Ойындардың түрлері мен әдістері. Рөлдік ойындар: Бұл ойындар оқушыларды әртүрлі рөлдерге бөліп, оларды түрлі жағдайларда әрекет етуге үйретеді. Мысалы, "Дәрігер мен науқас", "Мұғалім мен оқушы" сияқты ойындар балалардың әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын дамытады.

Логикалық ойындар: Мұндай ойындар балалардың ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Мұндай ойындар арифметикалық, грамматикалық және логикалық тапсырмаларды шешу арқылы балалардың интеллектуалды деңгейін арттырады.

Мысалы: Ребустар – сурет немесе сөздер арқылы тапсырмалар беріліп, оларды шешу қажет.

Сөзжұмбақтар – сөздерді тауып, тапсырмаларды орындау арқылы логикалық ойлау қабілеті дамиды.

Қозғалыс ойындары: Оқу процесіне қозғалыс элементтерін енгізу арқылы балалардың физикалық дамуын және белсенділігін арттыруға болады. Мұндай ойындар бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды, өйткені олар көбінесе ұзақ уақыт бойы отыра алмайды.

Мысалы: Кім жылдам? – оқушылар әртүрлі тапсырмаларды орындап, жылдамдықтарын көрсетеді.

Теңізшілер мен аралдар – ойын барысында балалар белгілі бір орынға тез жетуге тырысады.

Шығармашылық ойындар: Шығармашылық ойындар балалардың қиялдары мен ойларын еркін білдіруге мүмкіндік береді. Мысалы, көркем сурет салу, әңгіме құрастыру немесе ертегі айту сияқты ойындар арқылы оқушылар өздерінің қиялын пайдаланып, жаңа идеялар мен шешімдер ұсына алады.

Мысалы:

- Ертегі құрастыру – белгілі бір тақырып бойынша ертегі немесе әңгіме құрастыру.
- Өлең жазу – балаларға белгілі бір сөздер беріледі, олардан өлең немесе қысқаша мәтін құрастыруды тапсырма ретінде қою.

Топтық ойындар. Топтық ойындар оқушыларды бірлесе жұмыс істеуге үйретеді, бұл олардың өзара қарым-қатынас дағдыларын, ұйымшылдық пен көшбасшылық қабілеттерін дамытады. Топтық ойындарда оқушылар белгілі бір тапсырманы орындау үшін бірігіп жұмыс істейді.

Мысалы: Шарада немесе көрмеде жұмыс істеу – балалар бірігіп, тақырыпқа байланысты шағын көрме ұйымдастырады.

Топтық сұрақ-жауап – балалар топ болып сұрақтарға жауап беріп, ұпай жинайды.

Квест-ойындар. Квест-ойындар белгілі бір мақсатқа жету үшін бірнеше тапсырманы орындау арқылы жүзеге асады. Бұл ойындар балаларды логикалық тұрғыдан ойлануға, уақытты тиімді пайдалануға және шешімдер қабылдауға үйретеді.

Мысалы: Тапсырмаларды шешу – балалар бірқатар тапсырмаларды орындап, соңында мақсатқа жетеді. Мазмұнды тапсырмалар – әртүрлі тақырып бойынша квест ұйымдастырылады, мысалы, табиғат, тарих, әдебиет бойынша тапсырмаларды шешу.

Топпен жұмыс істеу. Ойын арқылы топтық жұмыс ұйымдастыру да оқушылардың ынтымақтастық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылар топ болып белгілі бір тапсырманы орындап, бір-біріне көмектеседі, бұл олардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Ойын технологияларының қолданылуы. Ойын технологиялары әртүрлі оқу пәндерінде қолданыла алады. Мысалы:

- математика: Логикалық ойындар, есептер шешу, ребустар арқылы.
- қазақ тілі және әдебиет: Сөзжұмбақтар, ертегі құрастыру, мәтіндермен жұмыс.
- дүниетану: Қозғалыс ойындары, табиғатқа қатысты ойындар.

Ойын технологияларының артықшылықтары

- Балалардың белсенділігі артады: Ойын арқылы балалар өздерін белсенді әрі ынталы сезінеді, сабаққа деген қызығушылығы артады.

- Оқу процесі қызықты болады: Ойын сабағы оқу процесін ойын түрінде өткізу арқылы оны қызықты әрі әсерлі етеді.

- Әлеуметтік дағдылардың дамуы: Топтық ойындар балаларды бірге жұмыс істеуге, қарым-қатынас жасауға үйретеді.

- Шығармашылық қабілеттердің дамуы: Шығармашылық ойындар баланың қиялын, ойлау қабілетін дамытады.

- Логикалық ойлау қабілетін арттырады: Логикалық ойындар арқылы оқушылар тапсырмаларды шешіп, қиындықтарды еңсереді.

- Дене шынықтыру: Қозғалыс ойындары, жаттығулар мен түрлі спорт түрлері.

3. *Ойын технологиясының нәтижелері.* Ойын технологиясын қолдану барысында оқушылардың білім деңгейі ғана емес, сонымен қатар олардың өзін-өзі басқару, топта жұмыс істеу, шығармашылық және логикалық ойлау қабілеттері де артады. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін, ынтасын арттыруға, оқу процесіне деген қызығушылықтарын оятуға көмектеседі. Сонымен қатар, ойындардың түрлері мен әдістері түрлі оқу пәндерінде қолданылуы мүмкін, бұл пәндердің оқытылуын қызықты әрі тиімді етеді.

Осылайша, дидактикалық ойын тек балаларға арналған ойын. Мұғалім үшін бұл оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың тиімді әдісі. Ол әр оқушы үшін "жақын даму аймағын" жасайды, оның танымдық процестерін (зейін, есте сақтау, ойлау, қиял және т.б.) жетілдіреді, мінез - құлықтағы ерік-жігерді қалыптастырады, интеллектуалды-пассивті балаларды оқу іс-әрекетіне бейімдейді, әлсіз және өзіне сенімсіз балаларға еркіндік пен босансу сезімін береді [4].

Ең бастысы – оқушының жеке басын құрметтеу, жұмысқа деген қызығушылықты өлтіру емес, оны өз қабілеттеріне деген аландаушылық пен сенімсіздік сезімін қалдырмай дамытуға ұмтылу. Конфуций былай деп жазды: "мұғалім мен оқушы бірге өседі". Сабақта жұмыс істеудің ойын әдістері оқушылардың да, мұғалімнің де өсуіне толық мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Қоянбаев, Ж.Б. (2006). Педагогика. Алматы: Білім.
2. Сейталиева, Г.Қ. (2011). Бастауыш мектеп педагогикасы. Алматы: Мектеп.
3. Әбдірахманова, С.А. (2014). Ойын технологиясы: теориясы мен практикасы. Алматы: Раритет.
4. Финогенов А.В. Игровые технологии в школе: Учеб.-метод. пособие/ А.В.Финогенов, В.Э. Филиппов. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2001.
5. Махмутова, Ә.Ә. (2017). Бастауыш сыныпта ойын әдісін қолдану. Білім беру мен ғылымның өзекті мәселелері. Алматы.
6. Назарбаев, Н.А. (2010). Қазақстан-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Астана: Фолиант.
7. Абдуллаева, М. (2016). Ойын технологиясын бастауыш мектепте қолдану ерекшеліктері. Қазақ педагогика журналында.
8. Баймұханова, Г. (2019). Оқушы тұлғасын дамытудағы ойын әдістерінің орны. Қазақстан педагогикалық ғылымдары журналы.
9. Gee, J. P. (2003). *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy*. Computers in Entertainment (CIE), 1(1), 20-20.
10. Prensky, M. (2001). *Digital Natives, Digital Immigrants*. On the Horizon, 9(5), 1-6.
11. Kaplan, M. (2014). The Role of Digital Games in Education: A Review of the Literature.

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДОВ ФОРМИРОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Умаралиева Диёра Адхамжонқизи

студентка факультета «Музыкальная культура»

Режаметова Нилуфар Илхамовна

доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент

Ташкентский государственный педагогический университет,

Республика Узбекистан, г.Ташкент

Дошкольный возраст является ключевым для формирования музыкальных способностей. На этом этапе дети находятся в процессе активного познания мира, и музыка становится важной частью их повседневной жизни. Музыкальные занятия способствуют не только эмоциональному восприятию мира, но и развивают внимание, слуховую чувствительность, память, а также моторные навыки, необходимые для исполнения музыкальных произведений. Однако важно помнить, что успешное освоение музыкально-исполнительских навыков требует применения соответствующих методов и подходов, учитывающих возрастные особенности детей. Задача музыкального руководителя заключается в том, чтобы в рамках музыкального образования создать условия, при которых дети смогут не только научиться играть на музыкальных инструментах или петь, но и развить креативное, самостоятельное мышление, которое будет способствовать их общему развитию [1].

Трансформация методов формирования музыкально-исполнительских навыков у дошкольников связана с интеграцией новых подходов и технологий, с учетом изменений в образовательных стандартах. Это прежде всего интеграция музыкального воспитания с другими областями творчества позволяющими сочетать музыку с такими видами деятельности, как изобразительное искусство, танец, театр и литература [2]. Это способствует развитию у детей междисциплинарных навыков и помогает углубить восприятие музыкальных произведений в синтезе с другими видами искусства. Это позволяет, в свою очередь, трансформировать такие традиционные методы обучения, такие как объяснение принципов игры на инструменте.

Инструктивные формы исполнения трансформируются в более активные и интерактивные формы обучения, включая игровые формы обучения, направленные на

освоение музыкально-исполнительских навыков. Игровой фактор помогает детям легче воспринимать учебный материал, делает обучение увлекательным.

В связи с этим в образовательной практике необходимо внедрение трансформационных методов, которые позволят детям не только освоить основы музыкальной грамоты, но и развить творчество, эмоциональное восприятие и коммуникативные навыки.

1.Первоначальная музыкальная подготовка. На начальном этапе важно развить у ребенка ощущение ритма, умение различать высокие и низкие звуки, а также знакомить с детскими и народными инструментами и их звучанием. В этом процессе активно используются песенки, ритмичные игры, музыкальные занятия с использованием навыков игры на детских и народных музыкальных инструментах, таких как дойра кутича (коробочка), сафайль, ложки деревянные, бубен, маракасы, металлофон.

2.Развитие музыкальной памяти и слуха. Одним из ключевых аспектов музыкального воспитания является формирование музыкальной памяти и слуха. Дети учат мелодии, осваивают несложные песенки, воспроизводят звуки с помощью различных инструментов. Важным элементом является развитие слуховых навыков, интонационного восприятия музыки, а также воспроизведение заданных звуков и мелодий.

3.Интонационная точность и ритмическая координация. Чтобы добиться интонационной точности и ритмической координации, используется методика развивающих игр, на материале которых детей учат не только технике исполнения, но и возможности в игровой форме осваивать музыкальные произведения. Важно, чтобы дети чувствовали ритмическую пульсацию и могли воспроизводить её в разнообразных формах: от простого повторения до импровизации.

В современной педагогике музыкального воспитания дошкольников происходят существенные изменения. Технологический прогресс и новые теории образования привели к созданию множества инновационных методов, способствующих более глубокому вовлечению детей в процесс музыкального обучения. В связи с этим предлагаются следующие трансформации методов:

Методика музыкальных игр и импровизаций ориентирована на активное вовлечение детей в процесс музыкальной творческой лаборатории через игры и импровизации. Это позволяет развивать не только исполнительские навыки, но и креативность, проектность мышления а также формирует у детей способность к самовыражению через музыку. Игры с музыкальными инструментами, создание собственных мелодий и ритмов являются важной частью такой трансформации.

Музыкально-творческие задания. Дети могут предложить свою интерпретацию известных сказок, импровизировать на музыкальных инструментах, сочинять собственные мелодии или тексты для героев сказок.

Экспериментирование с музыкальными жанрами и стилями. Творческий эксперимент позволяет детям знакомиться с разнообразием музыкальных направлений, таких как традиционная классическая музыка, фольклор, маком, современная музыка.[3] Это способствует расширению музыкального кругозора и стимулирует творческое мышление дошкольников.

Развитие партнерского взаимодействия в музыкальных группах. Коммуникативность способствует формированию социального взаимодействия, позволяет детям учиться слушать друг друга, работать над общими задачами и достигать коллективных целей.

Использование мультимедийных технологий является одной из форм трансформаций. Включение в образовательный процесс мультимедийных технологий, таких как видеуроки, музыкальные игры на планшетах или компьютерах, способствует активному вовлечению детей в процесс обучения. Такие технологии дают возможность услышать различные музыкальные произведения, увидеть процесс исполнения на различных инструментах, что значительно расширяет кругозор ребенка.

Таким образом, трансформация методов формирования музыкально-исполнительских навыков у дошкольников – это важный процесс, который способствует созданию условий для гармоничного развития личности.

Литература:

1. Абдурахимова Ф.Р. К вопросу подготовки исполнительских кадров: культурные и нравственные аспекты// Процессы реформирования системы музыкального образования. Ташкент, 2009. – С.25-28
2. Антропова В.В. Развитие исследовательской активности детей старшего дошкольного возраста на занятиях по изобразительной деятельности. – Педагогическое образование и наука, 2011, №6 – С.56-59.
3. Режаметова Н.И. Педагогические стратегии преемственности традиций и новаций в дошкольном музыкальном образовании. Монография. – Ташкент, 2024. – 126 с.

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ

Усманова Юлдуз Шакиржановна

БС-121 тобының студенті

Ғылыми жетекші: PhD докторы, аға оқытушы Тулепов.Л.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Елімізде тек экономикалық ахуал нашарлап, халықтың тұрмысы жұтандап қоймай, рухани саламызда да тоқырау, шегіністер болып, көптеген асыл байлықтарымыздан айырылып қалған кезеңдер болды. Саяси тәуелсіздікке қолымыз жекткеннен бері экономикалық, рухани дамудың өзімізге тиімді де қолайлы жолдарын қарастырып, жаңғыртудамыз. Өнер бұлағынан сусындаған ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы жинаған бай тәжірибесін де жас ұрпақтың ақыл-ойын өсіруде, еңбекке тәрбиелеуде, табиғатты сүю мен биік адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруде толық пайдалануымыз керек. Қоғам алдындағы келелі міндеттерді жүзеге асыруға бағыттау мақсатының іске асырылуы халық дүниетанымының жетістіктерін қайтадан ой елегінен өткізіп, бүгінгі заманға сай қолдануға тікелей байланысты болып отыр.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2030» жолдауында: «Оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет. Бүгіннен бастап, ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкәпарлық, тектілік, білімділік, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» деген болатын. Президентіміздің бұл сөзі мектептердегі мұғалімдер үшін негізгі бағыт-бағдарлама болып отыр. «Адам ұрпағымен мың жасайды», дейді қазақ нақылы. Ия, ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес, миллиондаған жылдар жасап келеді. Жаңа ғасыр-ерекше кезең. Бұл кезеңде ғасырлар бойы жинақтаған іс-тәжірибелерімізге, бай мұраларымызға талдау жасалынып, жіктеліп, ойларымыз қорытылып, нәтижесінде белгілі бір жүйеге келуде. Мектептерде білім берудің мазмұнын жаңарту бағытында, уақыт пен ұрпақ байланысы халықтық педагогиканы жаңғыртып кеңінен пайдалану бүгінгі күн талабы десек артық болмас. Халықтық педагогикасының негізгі көзі – ауыз әдебиеті, салт-дәстүрі, ырымы, әдет-ғұрыптары, тұрмыс тіршілігі және өнер мәдениеті. Осы негізгі көзді көре білген адам ғана шын мәніндегі қазақтың зерделі азаматы болмақ. Қазіргі кезде өркениетті еліміздің жеткіншек ұрпақтарын мәдениет пен өнерге тартуға зор мән беріліп отыр. Бастауыш мектептегі «Көркем еңбек өнері» пәнінің негізгі мақсаты оқушылардың көру, сезу, қоршаған орта әсемдігін қабылдау, эстетикалық талғамның дамуы мен шығармашылық бейімділіктерінің артуы, көркемдік іс-әрекеттерді орындауда өз бетімен жұмыс істеуге талпынуын қалыптастыру болып табылады. Негізгі мектепте оқу мен шығармашылық біртұтас болап бірігуімен сипатталады. Оқу міндеттері шығармашылық міндеттерден бөлінбейді, сондай-ақ уақыт бойынша да бір –бірінен озбайды. Оқушының көркем бейнені қабылдауы мен жасауы білім, білік, дағдыларды меңгеру ғана емес оған жетудің қажетті құралы ретінде басты мақсат болып саналады. Сәндік-қолданбалы өнер мен бейнелеу өнерінің мәнерлеу тілін меңгеру арқылы қоршаған ортаға эстетикалық қатынасты

қалыптастыру. Қоршаған ортаны эстетикалық тұрғыдан бағалауға қажетті практикалық білімін арттыру. Бейнелеу өнері сабағында оқушының шығармашылық қарекеттерінің потенциалын жетілдіру. Оқушылардың ұлттық өнерге деген мақтаныш сезімі мен елжендылығын қалыптастыру. Бұл міндеттерді хылықтық педагогиканы көркем еңбек өнері сабағында пайдалану арқылы іске асыруымызға болады. Мысалы, Қазақстанның сәндәк қолданбалы өнерін, ішкі бөлімдеріне қарай жіктесек, ұлттық ою-өрнегі, ағаш үй және оның жасаулары, ұлттық киімдер, кілем тоқу, ағаш, металл өңдеу және зергерлік өнерімен, халық кәсіпшілігімен танысу болып саналады. Осы салалардың барлығы дерлік халықтық педагогиканың проблемаларын шешуге негізделген.

Мұсылман діні күшіне енген кезде Орта Азияда, Қазақстанда сурет өнері біраз дағдарысқа ұшырады. Бірақ адам жан-жануарлардың бейнесін салуға тиым салынғанмен өнердің екінші бір түрі өркендеді. Енді стилизация-абстракті бейнелеу, ою-өрнекпен бейнелеу дамыды. Айнала ортаны, тіршілікті, табиғат құбылыстарын, ұшқан құс пен жортқан аңды, дала мен тауды, тіпті адамға дейін оюға айналдырып ғаламат ертегі өнер шығарды. Қолөнер халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, біте қайнасқан өміршең өнер. Шеберлердің қолынан шыққан қол өнер туындыларын халықтың өмірінен, тұрмысынан бөліп алып қарау мүмкін емес. Қолөнер бұйымдарына түрлі түсті ою-өрнектерден адамзат дүниесінің табиғат пен біте қайнасқан сонау заманнан келе жатқан қарым-қатынасын, бөлінбес бірлігін көруге болады. Қолөнер шеберлері табиғат сұлулығын өнер туындыларына арқау ете білген. Осы заттардың бет бедеріне ширатыла түскен әрқилы өрнектер өзгеше бір тілмен тақарыла сыр шертетіндей. Қазақтардың ғарыш, әлем моделі туралы түсініктері архитектуралық формаларда, қазақтың ою-өрнектерінде тамаша берілген. Мұндай көзқарастың белгілері үй жиһаздарының түрлерінен, кілем, киіз, сырмақ, ыдыс-аяқтың әдемі ою-өрнектерінен көреміз.

Қолөнер дүние жүзінің халқына тән, бұл-халық қазынасы, ғасырлар мұрасы. Соған орай әр елдің әрхалықтың тарихи дамуына, тұрмысына, табиғат ерекшелігі мен эстетикалық талғамына байланысты қолөнер өзіндік ерекшелігімен халық өмірінде өшпес із қалдырып отырған. Ұлттық өнердің өзіндік ерекшелікпен қалыптасуына үлкен әсерін тигізген жайт – көп ғасырға созылған көшпелі өмір. Демек күнделікті тұрмысқа қажетті қолөнер бұйымдары көшіп қонуға сәйкес сыртқы формасын тауып, әр шебердің талғамына ой -өрісіне тән ою өрнекпен нақышталып беріліп отырған. Адамзат қоғамның қай сатысында болсын қоғаммен бірге дамыған қолөнері әр дәуірде өзінің өшпес ізін қалдырып, әлеуметтік көркемдік жағынан уақыт тынысын қалт жібермей әсерін тигізіп отырады. Көне заманнан келе жатқан қазақ қол өнері де өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап келген. Қазақтардың ою-өрнегі мен декоративті қолөнерінің шығуы –ежелгі кезде Қазақстан территориясын мекендеген сак, ғұн, үйсін, қаңлы секілді көшпелі тайпалардың өнері. Қазақстан жеріндегі археологиялық қазба жұмыстары кезіндегі табылған әр кезеңде жасалған қолөнер бұйымдар соның айғағы. Осы бұйымдар ғасырлар бойы жинақталған тәжірибені, халықтың даналығы мен өзіндік дарынан байқатады.

Олай болса қолөнер бұйымдарын халықтық педагогиканың салаларының бірі, ол ою-өрнек өнерін оның арнайы символикалық сөздігі дей аламыз. Оның себебі бұйымдар әлемі ұрпақтар тәрбиесіне тікелей немесе жанама түрде қатыстықта болады.

Бұлақ көрсең көзін аш, сусыныңды қандырап –демекші өшпейтін өмірдің өзегі іспетті ұрпақ тәрбиешісі ұстаз жаққан от ешқашан сөнбесе екен дейміз.

Ұрпақтарымызды парасатты да, білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын жалпы адамзаттық деңгейде дамытамыз десек, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келетін болса, онда бүгінгі қоғамның барлық күшін, жалпы оқу тәрбие саласына жұмылдыруымыз қажет. Бұл жолда сүйенеріміз әр халықтың бір-біріне ұқсамайтын этномәдениеті мен ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық педагогикасының озық дәстүрлері болмақ. Сондықтанда халықтық педагогиканы көркем еңбек өнері сабағында пайдалану жас ұрпақтың болашағына тигізер тәрбиелік мәні зор.

Әдебиет:

1. Методика обучения рисованию в восьмилетней школе. М., 1960
2. Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. М., 1964
3. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. А., 1986
4. Табылдиев Ә. Қазақтың халық педагогикасы және тәрбие. Алматы, 1991
5. Ростовцев Н.Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе. Москва «Просвещение» 1980
6. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. А., Рауан. 1998.
7. Қожахметова К.Ж. Халықтық педагогиканы зерттеудің кейбір ғылыми-теориялық мәселелері. Алматы, 1993.

МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСТІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ

Шегирбаев Нұрболат

Ғылыми жетекші: оқытушы Бабанова А.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Музыка пәнінің мұғалімі үшін бастапқы мәселе-музыка бойынша оқу бағдарламаларының бірін таңдау. Оның негізінде жұмыс бағдарламасы құрастырылады, онда мұғалімнің музыкант педагогы ретіндегі жеке тұлғалық ұстанымы және осы бағдарлама жүзеге асырылатын педагогикалық шарттары ескеріледі. Барлық мектеп бағдарламалары өз мазмұнымен ерекшеленеді, олардың әрқайсысында оқу тақырыптарында көрініс беретін қандай да бір тақырыптық бағыт ұсынылады.

«Музыка өнердің ішіндегі ең күштісі және де жан-жақтысы, ол адам санасына терең еніп, тұлғаға және көпшілікке эмоционалды-идеологиялық әсер ететін толық құқықты бірден-бір құрал болып саналады». Дайындық үрдісінде және бағдарламамен жұмыс жасау кезінде пән туралы дидактикалық түсінікті білу болашақ музыка мұғаліміне өте қажет. Сонымен қатар, музыкалық педагогиканың қазіргі жетістіктерін басқа да пәндердің теориясы мен әдістемесін оқытудағы жетістіктерімен салыстыруға мүмкіндік береді. Жалпы және жеке дидактиканың ережелерін пайдалана отырып, музыкалық педагогика шығармашылық тәжірибелерімен оларды байытып отырады. Сондықтан да, осы мәселе теңірегінде әлі де ізденістің қажеттілігі және өзектілігі байқалады.

Музыкалық білім беру үдерісін ұйымдастыруда музыка сабағын құру мәселелері үлкен маңызға ие. Болашақ сабақты ұсына отырып, музыка мұғалімі оны тек жоспар – конспектіде немесе әдістемелік өңдеуде ғана емес, оның педагогикалық құрылымының нұсқаларын анық ұғынуы тиіс. Балалардың музыкамен тікелей қарым-қатынасы мұғалімнің алдын ала ойлаған және жасаған жоспарына белгілі бір түзетулер енгізеді. Кез келген сабақтың ажырамайтын және өзара байланысты қырлары мен Ой-сана-сезімдік, оны жоспарланған ретінде дәл жүргізу мүмкін емес екенін ескеру қажет.

Мектептегі музыкалық білім беру жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – музыка сабағы. Музыка сабағында балалар ән салу, балалар аспабында ойнау, музыка тыңдаумен айналысады. Музыка сабағында әрбір іс-әрекеттерді өткізу барысында, мұғалім оның не үшін қажет екенін айқын сезініп, берілетін тапсырманың қандай маңызы бар екендігіне көз жеткізуі керек.

Музыка сабағының ұйымдастыру формасы:

- басқа пәндер сияқты музыка сабағында да оқушылар ерекше қабілеттілігіне, икемділігіне, қызығушылығына қарай бөлінбейді;
- барлығы бірдей тәлім алуы тиіс;
- сабақтың ұзақтығы, жаңа сабақтарды түсіндіру, пысықтау;
- өткен сабақтардан алған білімін тексеру;

Мұғалім оқушыларды музыканы тыңдап, ән айтуға, оны қадірлей бағалай білуге, әр түрлі шығарманың тәрбиелік мәнін сезіне білуге тәрбиелеу керек. Ол үшін мұғалім

шығарманы немесе ән үйретер алдында, өзі орындап оның әдімділігін, мәнін жеткізе білуі үлкен роль атқарады. Өйткені мұғалімнің керемет сезіммен орындап берген әні мен әңгімесі оқушыларды музыканы қалай болса солай тыңдай салуға емес, оны саналы түрде қабылдауға тәрбиелейді.

Музыкалық білім беруді оқыту әдістерін тиімді қолдану педагогтық кәсіптік шеберлігіне байланысты. Мұғалім баланың ой-өрісін эмоциясын дамыта отырып музыкаға деген сүйіспеншілігі мен ынтасын әрі қарай дамытады.

Қазіргі әлеуметтік-педагогикалық жағдайда "Музыка" пәні мұғалімдерінің алдына қойылып отырған талаптардың ішінде төмендегілерді атасақ:

- музыкалық-педагогикалық тәжірибелік ғылыми теориямен қарулануы;
- тұтас педагогикалық процестің заңдылықтары мен принциптерін меңгеру;
- педагогикалық жаңаша ойлау қабілетін дамыту;
- педагогикалық ынтымақтастық идеясын білу;
- өздігінен білім алуды жетілдіру;
- өзін-өзі тәрбиелеу дағдысын қалыптастыру;

заман талабына сай білімі терең, өнершіл, нағыз кәсіби маман болуға тиісті.

Мұғалім балаларды музыкалық шығармамен таныстырғанда, бірінші әңгімеден бастайды, немесе композитордың өмірі мен басқа да таныс шығармалары туралы сұрақтар мен тапсырмалар береді. Арасында музыкадан үзінді орындайды, музыканың шығу тарихымен таныстырады. Әртүрлі музыкаларды тыңдай отырып, оларды салыстырып талдайды, салыстырады, шығарманың идеясын анықтайды. Музыка пәннің мұғалімі балалардың жұмысын дұрыс бағалау және оларды мақтап мадақтап, көңілін көтеру сабақ үстінде балалардың еркін жұмыс істеуіне жағдай жасайды. Кейбір оқушылардан ойдағыдай нәтиже болмағандықтан, нәтижелі жұмыс жүргізіп, табысқа жетуіне жағдай туғызу керек.

Сабақ барысында жүргізілетін әртүрлі ойындар балалардың музыкаға деген қызығушылығын арттыра түсуіне ықпал ету керек.

Барлық мектеп бағдарламалары өз мазмұнымен ерекшеленеді, олардың әрқайсысында оқу тақырыптарында көрініс беретін қандай да бір тақырыптық бағыт ұсынылады.

Әр түрлі оқу бағдарламаларында сабақ құрудың логикасы мен барысы сәйкес келмейді, бірақ нақ осы ерекшелік мұғалімді белгілі бір оқу бағдарламасын тандауда, өзінің жұмыс бағдарламасын әзірлеуде және нақты сабақтың тақырыбын құрастыруда бағыттайды.

Музыкалық білім беру үдерісін ұйымдастыруда музыка сабағын құру мәселелері үлкен маңызға ие.

Болашақ сабақты ұсына отырып, музыка мұғалімі оны тек жоспар – конспектіде немесе әдістемелік өңдеуде ғана емес, оның педагогикалық құрылымының нұсқаларын анық ұғынуы тиіс.

Балалардың музыкамен тікелей қарым-қатынасы мұғалімнің алдын ала ойлаған және жасаған жоспарына белгілі бір түзетулер енгізеді.

Кез келген сабақтың ажырамайтын және өзара байланысты қырлары мен Ой-сана-сезімдік, оны жоспарланған ретінде дәл жүргізу мүмкін емес екенін ескеру қажет.

Сабақта ең бастысы – рухани тәжірибені қалыптастыру. Сабақтың кез келген тақырыбын нақты іске асыру, көптеген шешімдерді болжайды.

Сабақтың мазмұны мен ұйымдастырылуын ойлай отырып, мұғалім балаларға музыка түсінігін, оны жан тереңіне дейін қозғағанын білуі тиіс.

Сабаққа деген осындай көзқарас көптеген педагогикалық міндеттерді шешу жолдарын табуға көмектеседі. Музыкалық білім берудің қазіргі заманғы педагогикасы музыка сабағының ерекшелігі туралы мәселені зерттеуде үлкен тәжірибе жинақтады.

Барлық ғасырларда жақсылық пен зұлымдықтың күш-жігері өзара күресте өрілгендігін көрсету маңызды, және бұл қарсы тұру үнемі музыкада көрініс табады. Сабақтың басында осы идеяны ашу үшін оқушылар әр түрлі іс-әрекеттерде: ән айту, музыкалық-пластикалық қозғалыстарда өсіп келе жатқан интриганы бейнелеуге белсенді қатыса алады бұл экспозиция.

Одан кейінгі өңдеу әлдеқайда қиын, өйткені мұғалім рөлі әсіресе үлкен. Ол балаларды музыканы қабылдауға қалай даярлайтынына көп нәрсе байланысты: бұл ең алдымен балаларға түсінікті және қызықты сипаттамаларды, ассоциациялар мен салыстыруларды, болашақ қиял мен қиялды көрсететін, күш-жігердің тірі күресін қабылдауға көмектесетін тақырыптарды түрлендіру шеберлігінде. Жалпы шығармашылық туынды өмірге келгенге дейін ұстаз шәкіртін өнеге тұтар ақылшысы, пікірлес досы, бапкері болуы керек.

Қорыта келгенде, музыка сабағы - музыкалық білім беру процесін ұйымдастырудың негізгі формасы. Оның мақсаттары мен міндеттері, мазмұны, әдіс-тәсілдері музыка сабағының типтері мен құрылымын анықтауға арқау болады. Басқа да оқу пәндері сияқты музыка сабақтары мұғалімнің жоғары музыкалық-педагогикалық даярлығын, оқушылардың педагогикалық – психологиялық ерекшеліктерін білуді, музыка сабақтарын ұйымдастырудың бұған дейін белгілі болған амал-жолдарын біліп қана қоймай, оның жаңа үлгілерін іздестіруді, музыка сабақтарын оқыту тәжірибесін үнемі байытып отыруын талап етеді.

Әдебиет:

1. Абдуллин А.Б. Методика музыкального образования. М. 2006г.
2. Красильников И.М, Глаголева Н.А. Электронное музыкальное творчество в общеобразовательной школе. М. 2004 г.

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА ИНТЕРНЕТ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ МӘДЕНИЕТІ

Қалдарбек А.

1 курс студентті

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Кубеева Р.Ж.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі уақытта интернет пен әлеуметтік желілер жасөспірімдердің өмірінің маңыздыбөлігінеайналды.Олар ақпарат алу,қарым-қатынас жасау,өзін-өзі таныту және ойын-сауық үшін қолданылады.Бірақ осы виртуалды әлемде қаншалықты шынайылық бар? Бүгінде көпшілік интернеттегі өмірді шындықпен шатастырып,жалған образдарды жасауға тырысады.Бұл жасөспірімдердің психологиясына,эмоциялық жағдайына және өзін-өзі қабылдауына қалай әсер етеді?

Интернет мәдениеті: біз қандай ортада өмір сүріп жатырмыз? Интернет мәдениеті-бұл желідегі қарым-қатынас ережелері,өзін-өзі ұстау нормалары және ақпаратты тұтыну тәсілдері. Жасөспірімдер бұл әлемге бейімделе отырып,жаңа әдеттер қалыптстырады, қысқартылған сөздерді,мемдерді, эмодзилерді жиі қолданады. Алайда,интернет мәдениеті оң өзгерістер әкелмейді. Ол шынайылық пен эмоцияны жасыруға, қоғамның жалған стандарттарына сәйкес келуге мәжбүрлейтін жағдайлар тудырады. Алайда, интернет мәдениеті жасөспірімдерге екі түрлі әсер етеді:

1.Оң әсерлері: Жаңа білім мен дағдыларды игеру; Әлемнің түкпір-түкпіріндегі адамдармен байланыс орнату; Креативтілік пен өзін-өзі көрсету мүмкіндігі; Өз мүдделері мен қызығушылықтары бойынша қауымдастықтарға қосылу.

2.Кері әсерлері: Шынайы эмоцияларды жасыру; Өзін басқалармен салыстырудың күшеюі; Психологиялық тәуелділік; Агрессия мен хейтке тап болуы.

Шынайылық пен жасандылық арасындағы шекара. Әлеуметтік желіде бәрі бақытты,табысты,сымбатты болып көрінеді. Көптеген жасөспірімдер танымал блогерлер мен инфлюенсерлердің өмірін көріп,өздерін олармен салыстыра бастайды. Бірақ бұл – тек ең жақсы сәттердің өңделген нұсқасы. Фотосуреттерге сүзгі қолдану, мінсіз көрінуге тырысу,эмоцияларды жасыру-мұның бәрі интернетте жиі кездеседі. Бұл адамның өзін-өзі бағалауына кері әсер етіп,шынайылықты жоғалтуға әкелуі мүмкін. Мысалы,Инстаграм мен

ТикТок-та адамдар шынайы бейнесін емес, тек ең жақсы кадрларын көрсетеді. Бұл трендке ілесу үшін жасөспірімдер өздерінің табиғи бейнесін жасырып, фильтрлер мен редакторларды қолданады. Мұндай әрекеттер өз-өзін бағалауға кері әсер етеді.

Салдары: Төмен өзін-өзі бағалау; Депрессия мен мазасыздық; Өзін өзгелермен салыстырудың артуы.

Эмоцияларды басқару: лайктар үшін өмір сүру. Лайктар мен пікірлер - бүгінгі интернеттің «валютасы». Олар адамның өзін-өзі бағалауына ықпал етеді. Кейбіреулер «лайк аз жиналды» деп постын өшіреді, ал басқалар трендке ілесу үшін өз ойларын өзгертіп, жалған образ жасайды.

Жасөспірімдер өз эмоцияларын интернетте жиі білдіреді. Бірақ кейде олар шынайы емес, өйткені қоғам қабылдайтын, танымалдық әкелетін эмоцияларды ғана көрсетеді. Бұл адамдарды өз шынайы сезімдерін жасыруға итермелеуі мүмкін.

Агрессия мен хейт: интернеттің қараңғы жағы. Интернеттің анонимдігі адамдарға жауапкершілікті сезінбей, агрессиялы пікірлер жазуға мүмкіндік береді. Кибербуллинг (интернеттегі қорқыту), хейт (жеккөрушілік пікірлер) және троллинг (әдейі жанжал тудыру) жасөспірімдерге үлкен психологиялық зиян келтіруі мүмкін.

Кейбір адамдар интернетте басқалардың жетістіктерін төмендету арқылы өздерін жақсы сезінеді. Мұның салдары - жасөспірімдердің күйзеліске түсуі, сенімсіздік және жалғыздық сезімі.

Уақытты тиімсіз пайдалану және интернетке тәуелділік. Көптеген жасөспірімдер үшін әлеуметтік желілер тек қарым-қатынас жасау құралы емес, сонымен қатар бос уақыттың негізгі бөлігін алатын алаңға айналды. Күнделікті ұзақ уақыт бойы телефонға қарау, видео көру, лайктарды санау - уақытты тиімсіз өткізуге әкеледі.

Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, интернетке тәуелділік жасөспірімдердің назар аудару қабілетін төмендетіп, есте сақтау қабілетіне кері әсер етеді. Бұл олардың сабақ үлгеріміне, шығармашылық ойлау қабілетіне және шынайы өмірдегі қарым-қатынастарына зиянын тигізуі мүмкін.

Фейк жаңалықтар мен манипуляция. Интернеттегі барлық ақпарат сенімді бола бермейді. Кейбір адамдар жалған ақпарат таратып, басқаларды манипуляциялауы мүмкін.

Жасөспірімдерге арналған кеңестер:

- Ақпараттың қайдан шыққанын тексеру
- Ресми дереккөздерге ғана сену
- Эмоцияға берілмей, сыни ойлау қабілетін дамыту

Интернет пен әлеуметтік желілерді дұрыс пайдалану жолдары. Жасөспірімдер үшін интернеттің пайдалы жақтарын сақтап, оның зиянды әсерлерінен қорғану үшін келесі қағидаларды ұстану маңызды: Өзінді басқалармен салыстырмау - Әр адамның өмірі әртүрлі, әлеуметтік желідегі суреттер шынайы өмірді көрсетпейді.

Өз эмоцияларыңды басқару - Лайктар мен пікірлер шынайы құндылығыңды анықтамайды.

Онлайн мәдениетті сақтау - Басқаларға құрметпен қарау, хейт пен агрессиядан аулақ болу.

Реал өмірді ұмытпау - Достармен шынайы қарым-қатынас жасау, табиғатта серуендеу, спортпен айналысу.

Ақпаратты сүзгілеу - Фейк жаңалықтарға сенбеу, әр ақпаратты тексеру.

Уақытты дұрыс басқару - Әлеуметтік желілерде уақыт өткізуді шектеу...

Не істеу керек?

Интернет пен әлеуметтік желілерді пайдалану мәдениетін дамыту үшін келесі қағидаларды ұстану маңызды:

1. Өзгелермен емес, өзіңмен жарыс - Әлеуметтік желідегі адамдардың өмірі тек жақсы сәттерден құралғанын түсіну керек. Өзінді басқалармен салыстырудың қажеті жоқ.

2. Өз эмоцияларыңды басқар - Лайктар мен пікірлер сенің шынайы құндылығыңды анықтамайды. Интернеттегі танымалдық - уақытша нәрсе.

Интернет - өте күшті құрал. Ол білім алуға, өз ойыңды жеткізуге және шығармашылықты дамытуға көмектеседі. Бірақ оны дұрыс пайдаланбаса, ол жасөспірімдерді жалған әлемге кіргізіп, олардың психологиялық жағдайына кері әсерін тигізуі мүмкін.

Ең бастысы – өзіңді жоғалтпау, өмірдің ең шынайы әрі маңызды сәттері экранның сыртында болатынын ұмытпау!

Әдебиет:

1. Қожахметова, А. (2021). Жасөспірімдер және әлеуметтік желілер: әсері мен салдары.- Алматы: Қазақ университеті баспасы.
2. Тұрсынова, Г. (2020). Цифрлық дәуірдегі балалар: интернеттің психологиялық әсері. - Нұр-Сұлтан: Назарбаев Университеті баспасы.
3. Zakon.kz (2023). Балалар және әлеуметтік желілер: шектеу енгізу қажет пе?
4. Ақтөбе газеті (2023). Әлеуметтік желі және жастар.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Бердан Назерке Нұрсейтқызы

БО-222 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Айтқұлова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі заманда көшбасшылық ұғымы түбегейлі өзгерді. Бұрынғыдай тек билік пен бұйрық арқылы басқару тиімділігін жоғалтып, оның орнына адами капиталды дамыту және эмоционалды интеллектті (EI) пайдалану маңызды факторға айналды. Көшбасшылық – біздің өміріміздің барлық салаларына еніп ұйымдар мен өзгеде құрылымдардың тиімді қызмет етуінің алғышарттары болып табылатын біліктілік қасиеті.

Көшбасшылық – бір адамның ортақ мақсаттарға қол жеткізуі үшін бір топ адамға ықпал ету процесі. Тиімді түрде көшбасшы бола білу мәселесі әсіресе әлеуметтік және психология ғылым салаларында кеңінен зерттеліп жүрген маңыздылығы жоғары тақырып болып табылатыны белгілі. Дәстүрлі түрде көшбасшылық қасиеттерге ие тұлға нәтижелерге қол жеткізудің, нақты жоспарын құра білетін және оны іс жүзінде іске асыра білетін стратег ретінде қарастырылады. Алайда көшбасшы рөлі мұнымен аяқтала қоймайды, оның алдында әрқашан тұратын басты міндеттердің бірі өз идеясымен қол астындағы адамдарды еліктіре білу, компания ішінде қажетті эмоцияналды күйді тудырта білу болып табылады. Адамдардың көңіл-күйін басқара алатын көшбасшылар тек кәсіби шеберлігімен ғана емес, сондай-ақ, адамдармен қарым – қатынас жасай білу өнерімен, оларды жігерлендіріп шабыттандырумен, еліктіре білуімен және жоғары мотивацияны сақтап, іске деген құштарлықтарын арттыра алумен ерекшеленеді.

Көшбасшылық тақырыбы бойынша көптеген ғалымдар мен зерттеушілер жұмыстар жазған. Олардың кейбірі көшбасшылықтың теорияларын дамытуда айтарлықтай үлес қосқан.

Томас Карр (Thomas Carlyle): Карр көшбасшылықтың жеке тұлғалық қасиеттеріне көп назар аударды және көшбасшыларды тарихтың шешуші факторлары ретінде қарастырды. Ол «Ұлы адамдардың тарихы» деген еңбегінде көшбасшының жеке қасиеттері мен күшін ерекше атап өтті.

Макс Вебер (Max Weber): Вебер «легитимділік» ұғымын енгізді және көшбасшының рөлі мен беделінің маңызды екенін атап өтті. Ол көшбасшылықтың үш түрін анықтады: дәстүрлі, харизматикалық және заңды-бюрократиялық көшбасшылық.

Ральф Стоджер (Ralph Stogdill): Стоджер көшбасшылықтың «қасиеттер» теориясын сынап, көшбасшылық мінез-құлықтың маңызды екенін атап өтті. Ол көшбасшының тек жеке қасиеттері ғана емес, топтағы әлеуметтік жағдайы мен оның әрекеттері маңызды деген тұжырымға келді.

Қазақстандық зерттеушілер де көшбасшылық тақырыбына үлкен мән беріп, бұл салада бірнеше ғылыми жұмыстар мен зерттеулер жүргізген. Қазақстандағы көшбасшылықты зерттеген ғалымдардың еңбектері көбіне ұлттық ерекшеліктерді, мәдени аспектілерді және қоғамдағы өзгерістерді ескеруді мақсат етеді.

Бекетхан Қажығалиұлы Жатқанбаев – қазақтың танымал әлеуметтанушысы және саясаттанушысы. Ол көшбасшылықтың әлеуметтік-мәдени аспектілеріне назар аударып, көшбасшылардың ұлттық менталитетке байланысты ерекшеліктерін зерттеді. Жатқанбаевтың еңбектері көшбасшылықты әлеуметтік процестер мен саяси жүйелермен байланыстырып, қоғамдағы өзгерістерді басқару туралы ұсыныстар береді.

Жұмат Қасымұлы Сәтбаев – көшбасшылықтың әлеуметтік психологиясы бойынша зерттеулер жүргізген ғалым. Оның еңбектерінде көшбасшының тұлғалық қасиеттері, адам психологиясындағы өзгерістер мен көшбасшылықтың тиімділігіне әсер ететін факторлар қарастырылады.

Көшбасшылық қабілеттерін дамыту ісі әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды, себебі бұл жас кезеңінде баланың тұлғасы қалыптасып, оның әлеуметтік дағдылары мен болашақтағы жетістіктері үшін негіз қаланады. Бастауыш сынып оқушыларында көшбасшылық қасиеттерінің бірі – шешім қабылдай білу болып табылады. Оларға топтық жұмыстар барысында өз ойларын еркін білдіру, ұсыныс жасау мүмкіндіктерін беру маңызды. Бұл баланың өз пікірін құра білуіне және сол пікірді ұсынған кезде басқалардың пікірін ескеруіне мүмкіндік береді. Көшбасшы болу үшін баланың топпен жұмыс істей білуі қажет. Сондықтан сыныпта топтық жұмыстар ұйымдастыру өте маңызды. Топта әр бала өзінің рөлін анықтап, бірге жұмыс істей отырып, көшбасшылық дағдыларын шыңдай алады. Бұл оларға жауапкершілікті сезінуге және топтық мақсатқа жету үшін бірге әрекет етуге үйретеді.

Көшбасшының өзіндік сенімділігі маңызды. Осыған байланысты, балалардың өз күшіне сеніп, өзіне деген сенімділігін арттыру қажет. Бұл үшін балаларды қателіктер жасауға, олардан үйренуге және қайталамауға ынталандыру керек. Мұндай тәжірибе балаға батылдық береді. Бұл мақсатта бастауыш сынып оқушыларына сөз бен әрекет арқылы өз ойларын түсіндіруге мүмкіндік жасау маңызды. Оларға сұрақ қою, өз пікірін ашық білдіру және басқалардың пікірлерін тыңдай білу дағдыларын дамыту керек. Оқушыларға жауапкершілік жүктеу және олардың әрқайсысына нақты міндеттер беру олардың көшбасшылық қасиеттерін дамытады. Мысалы, оларды сыныптың кезекшісі, ұйымдастырушы, бастамашы ретінде таңдап, түрлі іс-шараларды жүргізуге тарту олардың көшбасшылық қабілеттерін ашады. Көшбасшылық дағдыларының дамуына мұғалімнің де, ата-ананың да әсері зор. Мұғалім өз әрекеттерімен оқушыларға үлгі болуы керек. Мысалы, топ ішінде белсенді болу, қиындықтарды шешу және басқа адамдардың пікірін сыйлау сияқты қасиеттер мұғалімдерден, сондай-ақ ата-аналардан да көруге тиіс.

Көшбасшының басты қасиеттері

Қарым-қатынас жасау дағдысы:

- Бастауыш сынып оқушылары көшбасшылық дағдыларын дамыту үшін алдымен өз ойын айқын, дәл және нақты жеткізе білуі керек.

- Әділдік: Көшбасшы әрқашан әділ болуға ұмтылады. Осы қасиетті балаларға жаттықтыру арқылы олар топ ішінде әділ болуға үйренеді.

- Жауапкершілік: Көшбасшы өз әрекеттерінің салдарына жауап беруге дайын болуы қажет. Бастауыш сынып оқушыларына жауапкершілік беру, олардың шешімдерінің салдарын түсіндіру қажет.

Проблемалық тапсырмаларды шешу: Оқушыларға қиындықтар мен проблемаларды шешуге арналған тапсырмалар беру олардың логикалық ойлауын дамытып, шығармашылық көзқарас қалыптастырады. Балалар мәселені шешу жолында топтық ойластырылған шешімдерге әкелетін көшбасшы рөлін ойнай алады. Бұл жағдайда олардың көшбасшылық қасиеттері, мәселені талдау, жоспарлау және шешім қабылдауды үйрену арқылы дамиды.

Мотивация мен өзін-өзі дамыту: Бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қасиеттерін дамыту үшін оларға мақсат қою, өз міндеттерін орындау және жетістікке жету үшін күш салу қажеттілігіне үйрету маңызды. Бұл үшін түрлі мотивациялық әдістерді қолдануға болады. Мысалы, балаларға жетістіктері үшін мадақтау, жеткен нәтижелері туралы әңгімелесу, топтық жұмыстарда ерекше үлес қосқан оқушыларды атап өту көшбасшылық қабілеттерін арттыруға көмектеседі.

Көшбасшы оқушының дағдылары мен қасиеттері

Эмоционалды интеллект: Көшбасшының басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және сол эмоцияларға сәйкес әрекет ету қабілеті маңызды. Бұл дағды баланың басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас жасауына көмектеседі.

Шешім қабылдау қабілеті: Көшбасшы болу үшін өз бетімен шешім қабылдау дағдыларын дамыту қажет. Балаларға проблемалар мен қиын жағдайларда шешім қабылдауға мүмкіндік беру олардың көшбасшылық дағдыларын жетілдіреді.

Әлеуметтік дағдылар: Әлеуметтік дағдылар көшбасшылық үшін маңызды, өйткені көшбасшы басқа адамдармен дұрыс қарым-қатынас орнатып, олардың көзқарастарын ескеруі қажет. Бұл дағдыларды бала топтық жұмыста, ұжымдық әрекеттерде дамыта алады.

Қателіктер мен сәтсіздіктерден үйрену: Көшбасшы өз қателіктерін мойындап, олардан үйренуі керек. Бұл дағды балаларға сенім артуға, сәтсіздіктерді жеңіп шығуға және алға қойған мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе бастауыш сынып оқушыларының көшбасшылық қабілеттерін дамыту — бұл тек балалардың болашақтағы жетістіктеріне ықпал ететін процесс ғана емес, сонымен қатар олардың жеке тұлғасын қалыптастыру үшін маңызды кезең. Әр баланың көшбасшы ретіндегі мүмкіндіктері мен қабілеттері әртүрлі болғанымен, оларға дұрыс бағыт беріп, топтық жұмыстарда, ойындар мен тапсырмаларда көшбасшылық дағдыларын дамыту мүмкіндігі берілуі тиіс. Мұғалімдер мен ата-аналар бұл процессте үлкен рөл атқарады, себебі олар балаларға дұрыс үлгі көрсетіп, олардың көшбасшы ретіндегі қабілеттерін ынталандыру арқылы олардың болашағын ашуға көмектеседі.

Әдебиет:

1. Сейсенова, Н. Т. (2020). «Педагогикалық психология». Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті.
2. Айтмұхамедов, С. Б. (2021). «Оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту жолдары». Білім берудегі инновациялар, 4(12), 112-118.
3. Абдуллаева, Ш. К. (2018). «Көшбасшылық қасиеттерін дамыту және тәрбиелеу». Қазақ педагогикалық журналы, 2(34), 45-49.

ҮШ ӨЛШЕМДІ КЕҢІСТІК СҰЛБАСЫНДАҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ БАСПАНАСЫ – КИІЗ ҮЙ

Рустамшикова Севинч Миркодировна

б «А» сынып оқушысы

Ибрагим И.Ә., тарих пәнінің мұғалімі

Б.Садықов атындағы №112 жалпы орта білім беретін мектебі, Шымкент қ.

Киіз үй – көшпенді халықтың тез жиналатын, тез тігілетін, көшіп-қонуға ыңғайлы баспанасы болды.

Көшпенділердің киіз үйі – тарихымыздағы ең алғашқы сәулеттік құрылыс. Киіз үй қыста жылы, жазда салқын. Сондықтан, шопандар да, туристер де пайдаланады. Киіз үй сейсмикаға ыңғайлы. Яғни жер сілкінісінде бұзылмайды. Қазақстан жер сілкінісінен зардап шеккен Түркия еліне киіз үй берді.

Киіз үй кейінгі қола дәуір б. з. б. XII-IX пайда болып, тарихшылардың кейбір ой-пікірлерінше андрондық тұрақ үйлеріне ұқсастығы жақынырақ болған. Андрондық

тайпалардың үйлері бөренелі тектес лашық үй болған. Сондықтан бұл нұсқаны шындыққа жатқызуға болмайды. Киіз үй жуық шаменен алғанда кейінгі дәуір б.з.б. VIII-V ғасырларда пайда болуы мүмкін. Киіз үй ғұн дәуірінен белгілі.

Киіз үй формасының дөңгелек түрде алынуы, барлық бөлшектерінің бір-бірімен айналмалы, қозғалмалы (шарнирлі) етіп жалғастырылуы киіз үйді жел екпініне, жер сілкінісіне төзімді етеді және киіз үйдің бұндай қасиеттері кез-келген жағдайда құйын, дауыл соғып зақым келген жағдайда аз ғана шығынмен қайта тұрғызуға мүмкіндік беретін. Зақым келген кезде көбінесе уық қаламдарына зиян келтіріліп отырған, сондықтан қайта уық қаламдарын шамалы ұзартып, қайта қаламдаумен шектеледі. Бұл көп шығынды қажет етпейді.

Дегенмен қазақ халқының ұлттық, тұрмыстық мәдени заттары жан-жақтан әлі толық сипатталып, тарих бетінде өз орынын ала алмай келе жатыр. Киіз үй тарихы әлі күнге дейін толық зерттеле қоймаған, зерттеуді сұранып тұрған ақтандақтардың бірі. Әсіресе киіз үй сүйегінің заңдылықтары жасалу жолдары туралы кітап беттерінен мәліметтер аз.

Қазақ халқының тұрғын үй мәдениетінің тарихын зерттеуде М.С.Мұқановтың, Ә.Х.Марғұланнның, А.А.Қалыбекованың, Ж.Кейкіннің «Қазақы атаулар мен байламдар» туралы киіз үй туралы еңбектерін және ресейлік А.К.Гейнстің [1] еңбектерінен тарихи дереккөздерді пайдалана отырып асыл мұрамыздың тарихын білуге ұмтылды.

Киіз үй құрылымының ерекшеліктерінде пәнаралық байланыста бейнелеу өнері, көркем еңбек, геометрия, алгебра, қазақ тілі мен әдебиеті, тарих пәндерінің интеграциясы іске асырылды.

Деректік материалдармен таныстыру арқылы қазақ мәдениетін, салт-дәстүр, салт-санасын зерттеудің дереккөздерін пайдаланудың маңызы зор. Сондықтан да біз бұл еңбегімізде қолымыздан келгенше киіз үй тарихын, киіз үй сүйектерінің жасалу технологиясын зерттеуге өз үлесімізді қосамыз деп ойлаймыз. Бұл тақырыпты зерттеудің өзекті мәселелері.

Киіз үй –көшпенді халықтың табиғаттық жағдайына дүниеге келген құрамалы жабдықтықты, ағаш сүйекті киіз жабынды жиналмалы қазақтың ұлттық байырғы баспанасы. Киіз үй күмбезді архитектуралық дәстүрлі мұрасы. Қазақы үй, ағаш үй, қара үй деп те аталады. Қазақы үй мен қалмақы үй түрлері де бар.

Қазақы үй «ол құрылымы жағынан көшпелі халықтардың бәрінен артық, әрі жылжымалы баспаналардың ішінен ең жетілгені» [1].

Қазақы киіз үйдің қалмақы үйлермен салыстырғанда оның күмбез тәрізді төбесі биігірек, қатты дауылға қар мен жаңбырға қарсы тұра алады. Қалмақы үйдің үзігі болмайды, тегеріші аз, уықтары түзу, көтерме туырлықты, шошақ, тапалша жатаған, сырт пішіні қораш көрінеді.

Киіз үйлер атқаратын қызметіне қарай негізгі үш түрге бөлінеді: Киіз үй –баспана, салтанат үй (ақ үй, боз үй, отау үй) Жорық үй (жорықтарда көшіп қонған жол бойында тігілуі оңай, көлемі шағын уақытша киіз үйлер орнатылған.) Осы негізгі түрлерден басқа тамақ пісіретін киіз үйлер, қойма – киіз үйлер де болған [2].

Жайлаудағы қойшылар үшін ең жақсы қасиетті көшпелі үй көші-қон кезінде оңай бұзылады және екінші жерге оңай орнатылады. Киіз үйдің көлемі мен мүліктеріне қарап, оның иесінің қандай дәрежеде тұрғанын білуімізге болады. Мысалы кедейлерге арналған шағын, тар, кейде шағырағы жоқ 3-4 қанатты үйлер де болған. Көбінесе олар 2 керегені бір-біріне қосып, жалғыз-ақ қара туырлықпен жауып отыра берген. Баспананың бұл түрі шайла деп те аталған.

«Оғызнаме», «Қорқыт», «Манас», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» сияқты халықтық эпостарда киіз үйдің тамаша суреттелетін тұстары бар [2].

Киіз үйдің құрылымы: Киіз үй – киіз бен ағаштан жасалған баспана. Ол үш бөліктен тұрады

1. Киіз үй сүйектері
2. Киіздері
3. Киіз үйдің бау шулары.

Киіз үйдің негізгі қанқасын –киіз үйдің сүйегі деп атайды.Киіз үйдің сүйегін кереге, шаңырақ, уық, сықырлауық құрайды. Киіз үй әдемі иілген, жиналмалы тор қабырғадан – керегелерден күмбез тәрізді уықтардан, төбедегі шеңбер шаңырақтан құралады.

Шаңырақ – бұтақсыз, оқырасыз кепітірілген қайыңның 2, 3 не 4 бөлік иілген қоспаларынан құрастырылған, диаметрі 1-2 м дөңгелек шеңбер. Киіз үйдің күмбезді төбесі.

Кереге –қайың не талдан иіліп, жұмыр жонылыпбастары қалақшаланып жасалған, аяғы таяқша, орта белі сыртына қарай бүгінгі мойны ішіне ойыса беріп түзелген тор көзді киіз үйдің жиналмалы қабырғасы болып табылады. Бір кереге бір қанат болып аталады. Биіктігі 1,5 м, жазылғандағы ені 2-2,5 м, жиналғанда 70-80 см болады. Киіз үйдің көлемі кереге басының санымен өлшенеді. Керегенің әрбір бөлігін бір-бірімен қосып бекітеді. Керегенің әр бөлігін қанат деп атаған. Қанат санына қарай киіз үй 8, 12, 16, 30 қанатты болып бөлінеді. Хан отыратын киіз үйі -30 қанатты киіз үй болған [3].

Керегені құрып болған соң шаңырақты көтерген. Шаңырақты көтеруде бала-шағасы көп, өсіп-өнген кәрі күйеуді шақыртып, бақанмен шаңырақты көтерткен. Ал бақан дегеніміз –бір ұшы екі аша сияқты жасалған ұзын сырық ағашты атаймыз. Үй иесі, немесе кәрі күйеу аттың үстінде отырып, шаңырақты көтерген.

Шаңырақ – өте қастерлі, киелі саналған. Қазақ халқы шаңырақты отан, әулет мағынасында қолдана отырып, қара шағырақ деп те атайды. Ұл бала сол шаңырақтың иесі, мұрагері деп саналады. Шежіре бойынша шаңырақ тек ұл балаларға ғана тиесілі, қыз баласы - жат жұрттық деп саналады.

Киіз үйдің кереге, сықырлауық, уықтары тозса, оларды жаңартып, жаңадан жасап отырған, ал шаңырақты жаңартпайды, сондықтан көшіп-өонып жүргенде ескі болса да, шаңырақты алып жүрген. Кейін басқа жабдықтарын жаңартып, киіз үйді құрып отырған. [3]

Уық – шаңырақ пен кереге басын қосатын ұзындығы 2-2,5 м ұшы сүйір, түп жағы имек сырық ағаш. Тұтастай дерлік бір ағаштан жасалғанымен 3 бөлікті атауы бар. Олар: Уықтың басы, уықтың иіні немесе уықтың қары, уықтың қаламы деп аталады.

Уықтың басы – уық бау тағылып, керегеге бекітілетін түп жағы.

Уықтың иіні немесе уықтың қары – бау тағылатын жағындағы 46-60 градусық иін. Мұны қарнау деп те атайды.

Уықтың қаламы деп – уықтың ұшы, шаңырақ көздеріне қаламдығына енетін сүйір бөлігін атаймыз.

Керегені керіп, Шаңырақты көтеріп болған соң, ең алдымен босағадан сол жақтан төрден 2-3 маңдайшаға бес уық шаншылады. Еңселі келген киіз үйдің уықтарын атқа мінген жігіттер қадайтын болған.

Босаға дегеніміз - 4 бұрышты, жалпақтығы 10-15 см берік ағаштан жасалған, керегеден сәл биік оң және сол босаға атанатын есіктің екі таянғыш жақтауы. Екі шеткі керегенің сағанақтарына таңғыш арқылы бекітіледі. Босаға қасиетті саналады.

Есіктің екі таянышының аяқ жағын көлденең бекітіп тұратын жалпақ, қалың тақтайдан жасалған жабдық табалдырық деп аталады.

Екі босаға жақтаудың жоғарғы жағын бір-бірімен жалғап тұратын ішекейлі көлденең тақтайша –маңдайша деп аталады. Ұзындығы табалдырықпен бірдей болғанымен, табалдырыққа қарағанда сіл жіңішкелеу болып келеді. Үстіңгі қырында 5-6 уық шаншар ұяшық қашалады. Сықырлауық қиылысатын шұңқыр ернеуі кесіледі.

Сықырлауық – киіз үйдің өте әшекейленген ортасынан ашылып, жабылатын жарма есігі. Босағадағы екі таянышқа шот ілмек арқылы бекітеді. Сықырлауық деп аталу себебі: ашып жапқан кезде ағаштың сықырлауынан шыққан Киіз үйдің есігі – сықырлауық нәзік ою-өрнекпен нақышталып, сүйекпен безендірілген. Сыртынан киізбен жабылған.

Киіз үйдің ажырамас бөлшектеріне түрлі таңғыштар шаңырақ бау, уық бау, жел бау, аяқ бау т.б. жатады. Киіз үйдің сүйектерін құрастырып, жабындарын жауып жасақтауды – үй тігу деп, ал көшерде киіз үйдің сүйектерін жинақтауды –үй жығу деп атаған.

Киіз үй сүйегін жасаушы шебер үйші деп аталады. Қазақта«Тоғай аралаған үйші, ел аралаған сыншы» болады мақал бар. Ол негізсіз емес. Өйткені үйшілер киіз үйдің сүйегіне

лайықтап, ағаштың ұзындығын, жуандығын, түзулігін және беріктігін қарап тексеріп, қажетті ағашты орманнан тоғайдан өздері тандап, әзірлейтін еді.

Үйшілер киіз үйдің сүйегіне жарамды ағаштарды көбінесе ел жайлауға көшер кезде кесіп, даярлайтын. Ағаштың сыртқы қабығын ұқыппен сыдырып алып, ішіндегі сары қабығына қол тигізбей сақтайтын болған. Бұл материалды күн тікелей түспейтін жерде, яғни көлеңкелеу жерде кептіретін. Кереге, уық, жасалатын ағаштар 45-50 күн, шаңырақ пен босаға ағаштары кемінде 60-70 күн бойы бапталып сақталатын. Ағаш қатты құрғап қаңсып кетпеуі үшін арасында мезгіл-мезгіл су бүркіп, дымқылдатып отыратын. Осы тәсілде кеуіп дайын болған ағаш кепкен ағаш деп аталады. Кептірілген үй ағаштарын жұмсартып, иілдіру қалпында тез қатыру үшін морға салып балқытады. Ендігі кезекте Мор дегеніміз не? Мор – ұзыннан –ұзын қазылған шұңқырға қойдың қиын үйіп, тұтатып, үстіне дымқыл көң төгіп бықсытып жаққан ыстық қоламса иісі шығатын от. Мор лапылдап тез алауламауы үшін үстіңгі қабатына жас жылқы малының тезегін майдалап салып, отты анда-санда тұншықтырып, отырған. Сөйтіп морланған ағаш тезге салынады.

Мұнда тез дегеніміз – үш аяқты ортасы кертілген ауыр, қатты жуан арқалық жерге орналастырылған, бақаауыз ағаш. Тезге салуда кертікке салып, ағашты түзету немесе әртүрлі пішінде бейнеге келтіріледі. Балқыған ағашты тез арада қатты қысып, басып түзейтін немесе бүтетін құрал сықауырын деп аталады. Балқып тұрған ағашты «тезге» салған. Қазақтың «Тез қасында қисық ағаш жатпас» - мәтелінің астары осы үдерістен шықса керек.

Ырғақ – кірпіштен немесе тастан қаланған, жуан-дөңбек ағаштан кертіп жасалған кей жері кереге сияқты бүгілген қатырып қалыптастырылатын ағаш. Ырғақтан шыққан кереге мен уық тазаланып, әр жерінде 3-4 тісі бар арнаулы темір қырғыш –сарнақ арқылы керегенің бас жағына, уықтың қарына сыздық аталатын сай-сай сызықшылар жүргізіледі. Бұл процесс сарнау аталады [3].

Кереге шыбықтарын құрастырарда әуелі көктелетін орындары өлшеніп белгі –дембі салынып, іші қуыс біз үскімен тесіледі. Содан кейін керегені көктеу жұмысы басталады.

Қорытып айтқанда морда жатып балқымаған, тезге салынып сықауырынымен басылмаған, ырғақта жатып қақсаланбаған қам ағаштар уық, кереге, босаға келе- келетез жазылып, не тез бүгіліп үйдің тұрқын бұзып, үй сүйегінің қызметін атқараалмайды.

Қазақы киіз үйдің құрылымдық ерекшелігі –жинақтылығы және ыңғайлылығымен, архитектуралық шешімі және көлемінің өзгешелігімен, жалпы көркемдігімен дараланады. Киіз үй – сәулет өнерінің әлемдік озық үлгілерінің бірі.

Әдебиет:

1. А.Қалыбекова. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы 216 –б.)
2. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство: Альбом.- Алма-Ата, Өнер, 1987
3. Ж.Кейкін. Қазақы атаулар мен байламдар Өлке баспасы 2006ж.)

ЖАЗУДЫҢ САПАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖҰМЫСТАРЫ

Айдархул Әйгерім Рахымжанқызы

БО - 323 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Есжанова Г.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Жазу – адамның ойлау, есте сақтау және қарым-қатынас жасау қабілетін дамытатын күрделі үдеріс. Оқушылардың сауатты жазуы олардың тілдік құзыреттілігін арттырып қана қоймай, шығармашылық қабілетін де дамытады. Жазудың сапасы тек дұрыс әріптерді таңдау мен оларды байланыстырудан ғана тұрмайды, сонымен қатар ойдың жүйелілігі, сөйлем

құрылымының дұрыстығы, орфографиялық және пунктуациялық ережелерді сақтау сияқты факторларды да қамтиды.

1. Жазудың сапасына қойылатын негізгі талаптар

Жазу дағдысының сапасын бағалауда келесі негізгі критерийлер ескеріледі:

1.1. Орфографиялық сауаттылық:

- Сөздерді дұрыс жазу дағдысы.
- Орфографиялық нормаларды сақтау.
- Түбір мен қосымшалардың емлесін дұрыс қолдану.

1.2. Пунктуациялық дұрыстық:

- Сөйлемдегі тыныс белгілерін дұрыс қою.
- Құрмалас және жай сөйлемдерді пунктуациялық нормаға сай қолдану.

1.3. Каллиграфия және графикалық сауаттылық:

- Әріптердің жазылу ерекшеліктерін сақтау.
- Жазу қарқыны мен анықтығын дамыту.
- Әріптер арасындағы байланысты дұрыс құрастыру.

1.4. Логикалық жүйелілік:

- Ойдың тұтастығы мен дәлдігі.
- Сөйлемдер арасындағы байланыс.
- Жазба жұмыстың құрылымдық бірлігі [1.16].

Жазудың сапасы осы критерийлерге сай бағаланып, оқушылардың дамуына жағдай жасалады. Аталмыш жазу сапасын арттырудың негізгі критерийлерін зерттеп, оған пікір білдірген ғалымдардың бірі - Қ.Жұбанов. Ол жазу мен тілдің қарым-қатынасы туралы:

«Жазу – адам ойын қағазға түсірудің, оны сауатты әрі түсінікті жеткізудің негізгі құралы. Жазу мәдениеті жоғары болған сайын, ой да жүйелі болады» [2.46], – деп атап көрсеткен.

Ал С. Исаев жазу сапасын бағалауда орфографиялық, пунктуациялық, логикалық байланыс сияқты факторлардың маңызды екенін көрсетеді:

«Оқушының жазу дағдысын қалыптастыру үшін грамматикалық біліммен қатар, сауатты жазуға машықтандыру қажет. Сауатты жазу дағдысы – ұзақ әрі жүйелі еңбекті талап ететін үдеріс» [3.19], – дейді.

2. Жазу дағдысын қалыптастырудың негізгі әдістері [4.37]

Жазу дағдысын жетілдіру үшін кешенді әдіс-тәсілдер қолданылуы керек.

2.1. Көшіріп жазу әдісі:

Бұл әдіс оқушыларға дұрыс жазу үлгісін ұсынады. Дайын мәтіндерден үлгі ретінде сөз тіркестерін, сөйлемдерді немесе тұтас абзацтарды көшіріп жазу арқылы оқушылар жазу құрылымын меңгереді.

2.2. Диктант әдісі:

Диктант – орфографиялық және пунктуациялық дағдыларды тексерудің тиімді әдісі. Оның түрлері:

- Бақылау диктанты;
- Түсіндірмелі диктант;
- Өзіндік диктант;
- Шығармашылық диктант;

2.3. Еркін жазу әдісі:

Бұл әдіс оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілетін дамытады. Оларға белгілі бір тақырып бойынша қысқа мәтін немесе эссе жазу ұсынылады.

2.4. Грамматикалық жаттығулар:

Жазу сапасын жақсарту үшін грамматикалық тапсырмалар тиімді қолданылады. Бұл жаттығулар оқушылардың сөздік қорын дамытып, грамматикалық құрылымды дұрыс қолдануға үйретеді.

2.5. Интерактивті әдістер:

Қазіргі таңда цифрлық технологияларды қолдану арқылы жазу дағдыларын қалыптастыру мүмкіндігі кеңейді. Онлайн жаттығулар, тесттер және мәтіндік редакторларды пайдалану жазу сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Кесте 1. Жазу дағдысын жетілдіру бойынша ғалымдар пікірі [5.13]

№	Ғалымдар	Пікірлері
1	К. Аханов	Жазу – сөйлеудің графикалық көрінісі ғана емес, сонымен қатар адамның ойлау жүйесін дамытатын құрал. Сауатты жазу үшін фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік заңдылықтарды меңгеру қажет.
2	Р. Әміров	Жазу дағдысы механикалық жаттығу арқылы емес, үнемі талдау, мәтін құрастыру, шығармашылық жұмыстар арқылы қалыптасады.
3	Ф. Оразбаева	Жазбаша сөйлеу – оқушының тілдік құзыреттілігін дамытатын негізгі құралдардың бірі. Мұғалімдер оқушыларды жазба жұмысына қызықтыру үшін түрлі әдістерді қолдануы қажет.

3. Жазудың сапасын арттыруға бағытталған жұмыстар

Психолінгвистика тұрғысынан жазуды зерттеген шет елдік және қазақ ғалымдары өз еңбектерінде нақты тұжырымды нұсқайды.

Кесте 2. Жазу сапасын арттыруға байланысты ғалымдар пікірі

№	Ғалымдар	Пікірлері
1	Л.С. Выготский жазудың когнитивтік үдеріс екенін атап көрсетеді:	«Жазу – адамның ойлау қызметімен тікелей байланысты. Оқушы ойды қағазға түсіргенде оны өңдейді, саралайды, жүйелейді» [6.11], – дейді.
2	А. Леонтьев жазу дағдысын қалыптастыруда мотивацияның рөлін атап көрсетеді:	«Оқушы жазуға қызықпаса, оның сауатты жазу дағдысы толық қалыптаспайды. Сондықтан жазу процесін ойын арқылы ұйымдастыру, интерактивті әдістерді қолдану қажет» [7.75], – деген тұжырым жасаған.
3	Қазақ педагогикасында Ж. Аймауытов жазу дағдысының оқушының тілдік мәдениетін дамытудағы маңызын көрсетіп:	«Жазу мәдениеті – баланың сауатын ашу ғана емес, оны ұқыптылыққа, жауапкершілікке үйрететін тәрбие құралы» [8.37], – деген.

Жазудың сапасы оқушылардың орфографиялық, пунктуациялық, логикалық және каллиграфиялық дағдыларының деңгейімен анықталады [9.12]. Ғалымдардың пікірінше, жазу дағдысын қалыптастыру үшін жүйелі жаттығулар, интерактивті әдістер, мотивацияны арттыру және шығармашылық тапсырмалар маңызды рөл атқарады.

Сондықтан мұғалімдер жазу дағдысын дамытуда кешенді әдістерді қолдануы тиіс, бұл оқушылардың сауатты және логикалық ойлау қабілетін арттыруға ықпал етеді.

Жазудың сапасын жетілдіру үшін келесі жұмыстарды ұйымдастыру қажет [10.50]:

Сурет 1. Жазу сапасын жетілдіру жұмыстары

Жоғарыда көрсетілген теориялық мәліметтер мектеп бағдарламасында қолданысқа енгізілетін болса, онда оқушылардың жазу сапасын арттырудың мүмкіндігі болжам бойынша төмендегі диаграмма негізінде қалыптасады:

Жазудың сапасын қалыптастыру – кешенді әрі жүйелі жұмыс. Ол орфографиялық және пунктуациялық сауаттылықты, логикалық тұтастықты, каллиграфиялық дұрыстықты және жазу қарқынын қамтиды. Жазу дағдысын жетілдіру мақсатында көшіру, диктант, еркін жазу, грамматикалық жаттығулар және заманауи цифрлық құралдарды қолдану тиімді. Мұғалімдер оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, түрлі әдістерді біріктіріп қолданса, жазу сапасы артып, оқушылардың тілдік дағдылары дамиды.

Әдебиет:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1973.
2. Исаев С. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Білім, 1993.
3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: Арыс, 2005.
4. Әбілқаев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Санат, 2005.
5. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Қазақ тілі оқу бағдарламасы. – Астана, 2019.

6. Интернет ресурстары: ҚР Білім және ғылым министрлігінің ресми сайттары, оқулықтар мен әдістемелік құралдар туралы ақпараттық порталдар.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
8. Әміров Р. Қазіргі қазақ тілі (Морфология). – Алматы: Санат, 2002.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982.
10. Аймауытов Ж. Психология және оқыту әдістемесі. – Қызылорда, 1929.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЖАҚСЫ ЖӘНЕ ЖАМАН КЕЙІПКЕРЛЕР

Саттарова З.З.

3-курс студенті

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к. Мамаева А.Е.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – ертегілер. Ертегі – ауыз әдебиетінің негізгі жанрларының бірі. Ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркемделген түрі, яғни фольклорлық көркем проза. Қарапайым тілмен айтқанда, ертегі – арман-қиялдан туған қызықты көркем шығарма. Ертегілерді нәрестеге бесікте жатқан кезінен бастап айтады. Өсе келе бала ертегілердің мағынасын түсініп, өзіндік армандары мен өзіндік қиялдары пайда болады. Менің ойымша, бұл өте маңызды кезең. Себебі әженің, ананың аузынан шыққан әр ертегінің өзіндік тәрбиелілік мәні бар. Балаға кіші кезден бастап дұрыс бағдар беру – аңыз-ертегілердің түп қызметі болып келеді. Қазақ халық ертегілері – халықтың тұрмыс-салты мен дүниетанымын бейнелейтін баға жетпес рухани қазына. Ертегілер ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жетіп, ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналған. Олардың негізгі мақсаты – адамгершілікке тәрбиелеу, жақсылық пен жамандықты ажырата білуге үйрету. Ертегілерде жиі кездесетін негізгі элементтердің бірі – жақсы және жаман кейіпкерлер арасындағы күрес. Бұл мақалада қазақ ертегілеріндегі осы кейіпкерлердің ерекшеліктері қарастырылады.

Жақсы кейіпкерлер – ертегілерде әділеттілікті, адалдықты, ерлікті, қайырымдылықты бейнелейтін кейіпкерлер. Олар халықтың арман-тілегін, үмітін, мінсіз адам болмысына деген көзқарасын сипаттайды. Мұндай кейіпкерлердің қатарында батырлар, дана қарттар, адал жастар, тіпті жануарлар да болуы мүмкін. Батырлар – қазақ ертегілеріндегі ең маңызды кейіпкерлердің бірі. Олар көбінесе елін, жерін қорғаушы, әділетсіздікке қарсы күресуші ретінде көрінеді. Мысалы, «Алпамыс батыр» ертегісіндегі Алпамыс өз елін жаудан қорғап, әділдікті орнатады. Ақылды адамдар – олар тек күшпен емес, ақылмен, даналықпен жеңіске жететін кейіпкерлер. Көптеген ертегілерде кедей жігіт өзінің тапқырлығы арқасында байлыққа немесе билікке қол жеткізеді.

Жақсы кейіпкерлер қатарында жануарлар да бар. Мысалы, «Қарлығаш пен дәуіт» ертегісінде қарлығаш адамдарды жаудан қорғап, жақсылық жасайды. Бұл халықтың табиғатқа деген құрметін көрсетеді. Жаман кейіпкерлер – зұлымдықтың, әділетсіздіктің, қорқыныштың символы. Олар халықтың бойындағы қорқыныштарды бейнелейді және жақсылыққа қарсы тұрады. Қазақ ертегілеріндегі жаман кейіпкерлерге Мыстан кемпір, Жалмауыз кемпір, Айдаһар, Жезтырнақ сияқты кейіпкерлер жатады. Мыстан кемпір – қулық-сұмдықтың символы. Ол сиқырлы күшке ие болып, адамдарға зиян келтіреді. Көптеген ертегілерде ол басты кейіпкерді алдап, өз мақсатына жетуге тырысады. Жалмауыз кемпір – ең қорқынышты зұлымдардың бірі. Ол балаларды жеп қоятын, адамдарға зиян келтіретін кейіпкер ретінде танылады. Бұл образ халықтың қараңғылық пен белгісіздік алдындағы қорқынышын бейнелейді. Айдаһар – көптеген ертегілерде ханның қызын ұрлайтын немесе халықты үрейлендіретін жаратылыс. Батырлар онымен күресіп, елін құтқарады.

Жақсы және жаман кейіпкерлер кестесі

Жақсы кейіпкерлер	Жаман кейіпкерлер

Алпамыс батыр – Елі мен жерін қорғаушы батыр.	Мыстан кемпір – Айлакер, сиқыршы кемпір.
Ер Төстік – Ақылды әрі батыл жас жігіт.	Жалмауыз кемпір – Қорқынышты, балаларды жейтін зұлым кейіпкер.
Қобыланды – Қазақ халқының аңызға айналған батыры.	Жезтырнақ – Адамдарды алдап, зиян келтіретін әйел.
Шыншыл жас бала – Ақылдылығы мен әділдігімен ерекшеленеді.	Айдаһар – Ханның қызын ұрлайтын жылан.
Қарлығаш – Адамдарға жақсылық жасайтын қасиетті құс.	Зұлым патша – Халықты қанаушы әділетсіз билеуші.

Қазақ ертегілеріндегі жақсы және жаман кейіпкерлер халықтың дүниетанымы мен тәрбиелік ұстанымдарын бейнелейді. Жақсы кейіпкерлер әділдік, батырлық, қайырымдылық сияқты қасиеттерді дәріптейді, ал жаман кейіпкерлер зұлымдық пен әділетсіздікті көрсетеді. Бұл ертегілер жас ұрпақты жақсылық пен жамандықтың айырмашылығын түсінуге, адамгершілік құндылықтарды ұстануға үйретеді.

Әдебиет:

1. Байтұрсынов, А. (1991). Ақ жол. – Алматы: Жалын.
2. Сейфуллин, С. (1933). Қазақ әдебиеті. – Алматы: ҚазМемБас.
3. Орманбеков, М. (2002). Қазақ халық ертегілерінің көркемдік ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым.
4. Сағындықов, Е. (1988). Қазақтың халық ертегілері. – Алматы: Мектеп.
5. Жұмалиев, Қ. (1967). Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым.
6. Ыбырайымов, Е. (1997). Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Санат.

РОЛЬ НАРОДНЫХ СКАЗОК В ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Асет А.

студентка 3курса

Научный руководитель: к.ф.н. Мамаева А.Е.

Шымкентский университет, г.Шымкент

Мусаева М.Т.

школа «Дарын», г.Ленгер

Казахский народный фольклор богат различными сказаниями и преданиями. Многие из них основывались на реальных событиях и рассказывались детям в целях поучения и воспитания нравственности. Литературное чтение как учебный предмет имеет в своем распоряжении такое сильное средство воздействия на личность, как художественную литературу, которая несет в себе огромный развивающий и воспитательный потенциал: приобщает ребенка к духовному опыту человечества, развивает его ум, облагораживает чувства. Большим духовно-нравственным потенциалом обладают народные сказки. Сказка открывается для детей не только как культурологический феномен, но и как форма духовного опыта человечества.

В процессе работы над народными сказками младший школьник, осваивая основные нравственно-этические ценности, получает навык анализа положительных и отрицательных действий героев, что способствует формированию нравственного сознания и эстетического вкуса младшего школьника, пониманию духовной сущности произведений [1].

И.П.Ильинская в своей статье пишет «Духовно-нравственное и эстетическое воспитание младших школьников средствами художественной культуры разных народов» утверждает, что утрата ценностных ориентиров в обществе, многофакторность и разнообразие социальной среды приводят к снижению уровня развития духовной культуры

личности. Именно поэтому в системе образования нашей страны происходят изменения, направленные на поиск и выявление сущностных характеристик духовно-нравственной культуры современного школьника, на поиск эффективных путей и средств ее развития. Эти процессы невозможны без осознания важности не только внешних, но и внутренних условий развития ребенка, активизации его внутренних возможностей и потенциалов, стремления личности к духовному росту и самосовершенствованию [2].

Очевидно, что развивать духовный и нравственный потенциал личности необходимо уже на первой ступени образования — в начальной школе.

Духовность человека проявляется в его потребности и способности познавать мир, самого себя и свое место в мире, стремлении создавать новые формы общественной жизни в соответствии с познанными законами человеческой природы. Духовные искания человека фиксируются в продуктах его художественно-эстетической деятельности — в произведениях литературы, изобразительного искусства, музыки, которые включаются в духовную жизнь общества, влияя на формирование духовности последующих поколений.

Сказка — один из видов повествовательной литературы, произведение в прозе или — реже в стихах, в котором речь идет о вымышленных событиях, иногда фантастического характера. В традициях казахской методики не обсуждать с детьми аллегорический смысл сказки. Дети без постороннего вмешательства улавливают идейную направленность сказки: добро побеждает зло. Уже после первичного восприятия учащиеся проявляют свои симпатии и антипатии к персонажам.

Сказка вызывает протест против существующей действительности, учит мечтать, заставляет творчески мыслить и любить будущее человечества. Сложная картина жизни представляется детям в сказке в виде простой, наглядной схемы борющихся принципов, руководствуясь которой легче разобраться в самой действительности [3].

Образность дополняется забавностью сказок. Народ проявил особую заботу о том, чтобы сказки были занимательными. В них, как правило, есть не только яркие живые образы, но и юмор. У всех народов есть сказки, специальное назначение которых — позабавить слушателей. Работа со сказкой имеет различные формы: чтение сказок, их пересказ, обсуждение поведения сказочных героев и причин их успехов или неудач, театрализованное исполнение сказок, проведение конкурса знатоков сказок, выставки рисунков детей по мотивам сказок и многое другое.

Народные сказки можно подразделить на следующие виды.

Волшебные сказки основаны на выдумке, фантазии, волшебстве. В них действуют нереальные герои, волшебные предметы, происходят чудеса и превращения.

Бытовые сказки — это повествование о людских пороках, маленькие «сценки» из жизни простого человека, его взаимоотношений с другими людьми, плохими и хорошими, добрыми и не очень, смелыми и трусливыми, находчивыми и предприимчивыми.

Сказки о животных — это, в основном, повествование сатирическое или с оттенком юмора. Героям этих сказок присущи черты, которые навсегда сделали их нарицательными: лиса — хитра, заяц — труслив, медведь — простофиля, а еж — сообразителен. В иносказательной форме сказки о животных рассказывают о людских недостатках и достоинствах, социальных проблемах и конфликтах. На основании конкретного анализа Е. Турсунов приходит к заключению, что в неолите зарождавшиеся сказка о животных и бытовая развивались более опережающими темпами, «нежели волшебная с ее строгой обрядностью» [4]. Но несомненно одно — все народные сказки приводят к формированию всесторонней, гармонично развитой личности с твердыми жизненными установками и понятиями о добре и зле, красоте и безобразии, хорошем и плохом и пр.

Сказка всегда заканчивается победой добра над злом: награждается за доброту и трудолюбие богатством и знатностью. Например, среди наиболее известных казахских сказок можно выделить такие, как «Семь звезд», «Ер Тостик», «Три сына бедняка», «Сказка о постухе и богатом человеке», «Дочь хана и визирь». Эти сказки рассказывают о подвигах героев, их борьбе за независимость, о любви и верности. Каждая сказка имеет свои уникальные персонажи и сюжетные линии, которые передают исторические и

культурные ценности народа. Дети младшего школьного возраста наиболее восприимчивы к эмоционально-ценностному, духовно-нравственному развитию и недостатки духовно-нравственного воспитания в этот период жизни трудно восполнить в последующие годы.

Литературные произведения народов мира являются основой нравственного воспитания детей. Наиболее ярко представления о доброте, духовном благополучии, благородстве отражены в сказках.

Казахские народные сказки утверждают красоту добрых поступков, человеколюбие, сочувствие страждущим и как высшую ценность в человеке показывают проявление душевности.

Духовно-нравственное воспитание имеет главенствующую роль в воспитании младшего школьника, так как на сегодняшний день появляется реальная угроза изменения духовно-нравственных ценностей. Это находит отражение как в воспитании, так и в обычной жизни ребёнка. Дети становятся более ожесточёнными, теряются такие нравственные качества, как сострадание, смирение, доброта, честность, трудолюбие. Поэтому сейчас младший школьник как никогда раньше нуждается в источнике правильных моральных норм и духовно-нравственных ценностей.

Ещё более ста лет назад казахская этнопедагогика отзывалась о сказках не только как о воспитательном и образовательном материале, но и как о педагогическом средстве, методе. Сказки представляют богатый материал для нравственного воспитания детей. Недаром они составляют часть текстов, на которых дети постигают многообразие мира. В современном обществе в век компьютеров и интернета когда детям мало читают сказки, а национальные казахские сказки и вовсе забыты, работа по формированию школьников является очень эффективным методом возрождения интереса к народному казахскому фольклору. Можно отметить, что дети научились воспринимать сказочный материал нетрадиционно, повысились знания о культуре и быте казахского народа, у детей появилось осознанное отношение к казахскому языку, дети узнали больше о традициях и обрядах казахского народа, научились оценивать положительные и отрицательные поступки героев, стали с уважением относиться к старшим, умеют сочувствовать, сопереживать. С помощью игр и вопросов дети познакомились с природой Казахстана, её региональными особенностями во всем многообразии. Итого, казахские народные сказки представляют собой культурное наследие, передаваемое из поколения в поколение. Они сохраняют традиции и обычаи казахского народа, и при этом их знают и читают не только в Казахстане, но и за его пределами. Сказки помогают людям понять глубокий смысл жизни, выбрать правильный путь и укрепить веру в себя. Сказки адресованы не только детям, но и взрослым, поскольку раскрывают жизненные аспекты, моральные качества и национальный дух.

Литература:

1. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. - М.: Просвещение, 2015. - 47 с.
2. Ильинская И. П. Духовно-нравственное и эстетическое воспитание младших школьников средствами художественной культуры разных народов. // Начальная школа. – 2014. - №6. – С.16-21.
3. Андрианов М.А. Философия для детей в сказках и рассказах: Пособие¹ по воспитанию детей в семье и в школе-- М.: Современное слово, 2013. – 280 с.
4. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки в аспекте связи с первобытным фольклором, «Наука», Алма-Ата, 1973 -215 стр.

ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ-ЖАРАҒЫНЫҢ ТАРИХЫ

Ибрагим И.Ә.

Б.Садықов атындағы №112 ЖОМ

Шымкент қаласы

Қазақ халқының қару-жарақтары туралы алғашқы этнографиялық мәліметтерді XVIII-XIX ғасырларда Қазақстанда болған орыс және еуропалық зерттеушілер берген. Қазақ жеріне түрлі мақсатпен келіп, тұрмыс-тіршілігін зерттеген ғалымдар – Т.В. Аткинсон, П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.П.Фальк Дж.Кэстл П.И.Рычков, В.В.Радлов, А.И.Левшин, С.Б.Броневский, Б.Залесский [1]. еңбектерінде жинақталған, бірақ бұл авторлар тек қару-жарақтың сипаттамасымен шектелген.

Ш.Уалиханов: Қазақтың қару-жарағын шын мәнінде күрделі тұрғыдан алғаш зерттеушілердің бірі – қазақтың тұңғыш ғалымы. Оның еңбектерінде XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтың суық және атыс қаруының түрлері, жасалу технологиясы туралы мәселелер қарастырылды. Сондай –ақ, қару-жарақтың қазақ тіліндегі кәсіптік атаулары, олардың қолданылуы, қару-жараққа байланысты әдет-ғұрыптары мен ырымдары көтерілді. Сонымен бірге олардың сол кездегі қолданыста болған нұсқаларының құрылымы мен сыртқы ерекшеліктерін көрсететін суреттері де болды [1].

Этнографиялық сипаттағы еңбектердің өзінде қару-жарақ олардың соғыс құралы ретіндегі қызметі тұрғысынан ғана қарастырылды.

Қазақ тарихнамасында қару-жараққа қатысты мәселелер алғаш рет Г.С.Семеновтың 1969 жылы жарық көрген еңбегінде қарастырылған, бірақ онда қазақ қаруының жекелеген түрлері ғана қысқаша сипатталған [2]. Осы жылдары жарық көрген елеулі еңбек ретінде Санкт-Петербургтегі антропология және этнография мұражайының қорындағы қазақ қаруларының үлгілерін зерттеген В.П.Курылевтің еңбегін атап өтуге болады [8]. Ол аталған музей қорындағы қазақ қаруларының түрлеріне типологиялық талдау жүргізіп, олардың жасалу тәсілдерін зерттеп, көшпелі халықтар мәдениетіндегі найза мен оқтың ғұрыптық, символдық мәніне тоқталды.

Қазақстандық ғалымдар: А.Тасболатовтың, Қ.Р.Аманжоловтың [10], А.Ш.Қадырбаевтың, Т.К.Алланиязовтың, Ш.Қартаеваның, А.К.Көшкүмбаевтың, еңбектерінде қазақ қару-жарағы әскери мақсатта қарастырылып, тарихы мен қолданылу жағдайын сипаттайды [1].

Ал Ә.Х.Марғұлан, Х.Арғынбаев, Т.Қ.Бәсенов, С.Қасиманов, Р.Н.Шойбеков еңбектерінде қолөнер әдісімен жасалған заттар ретінде, оның түрлері, безендіру әдістері қарастырылып, қару-жарақтың танымал атауларына байланысты терминдер аталды [1].

Көшпелі халықтар арасында қаруға табыну ежелгі діни ғұрыптардың бірі болғандығын С.С.Бессонованың еңбектерінде қарастырады [13]. Сондай-ақ Д.С.Раевский, А.К.Ақышев [13] т.б еңбектерінде зерттеген. А.Төлеубаев А.Қ.Ахметов [1], еңбектерінде қазақтың діни дәстүрлеріне, тыйымдары мен әдет-ғұрыптарына, өмірлік цикл ырымдарында қарудың магиялық-салттық қолданылуына арналған.

Қару-жарақ сөзі бүгінде тұрақты қолданылғанымен, оның толық мағынасы дұрыс түсінілмей, ғылыми әдебиеттерде тек қару мағынасында ғана қолданылып жүр. Бұл қос сөздегі «қару» сөзі әскери контексте қолмен ұсталатын шабуыл қаруының жалпы термині болып табылады. Қазақ тілінде «қол» деген сөзі «қар» түбір сөзінен шыққан, қолдағы құрал дегенді білдіреді.

Бұл сөздің синонимі ретінде қару сөзі де қолданылғанымен, шындығында оның мағынасы мүлде басқа. М.Қашқари сөздігінде – жауынгерлердің қарудан қорғану үшін түрікше қиетін темір сауыттары. Қалқандардың жалпы ортақ атауы деген мағынаны білдіреді. Ал «Кодекс Куманикус» сөздігінде жауынгерлік сауыт деген сөздің мағынасын береді.

Қару-жарақтың пайда болу тарихы және оны қолдану өте ерте басталды. Қазақстан территориясын мекендеген халықтардың қару-жарағында көшпелі халықтарға тән белгілер б.з.д. 1 мыңжылдықтың басында қалыптасты. Өйткені б.з.д 1 мыңжылдықтың басында Еуразия даласын мекендеген байырғы халық шаруашылықтың жаңа түріне – интенсивті мал шаруашылығына көшіп, оларда мәдени-шаруашылық типтегі жаңа форма пайда болды.

Қазақстан территориясынан көне металлургиялық орындар табылды, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау және Мұғалжар тауларында түсті және қара металдардың мыс кен орындары, Орталық Қазақстанда Балқаш шығанағы, Баянауыл, Қарқаралы, Жезқазған,

Ұлытау маңынан мыс кеніштері табылды. Қалайы Есіл өзенінде Көкшетауда өндірілген. Степняк, Бестөбе, Жосалы кеніштерінен алтын алынды. Мыс негізінде қалайы, мышьяк, қорғасын, күміс және цинкті құрамдас бөліктер ретінде қосу арқылы қола мен жез алынды. Сақ-сармат тайпаларының қару-жарақтары мен сауыт-саймандарының мыстан және оның әртүрлі құймаларынан жасалғанын көрсетті [1].

Сақтардың әскери іс-әрекет пен жауынгерлік өнердің жоғары деңгейде болғанын Дереккөздер мен археологиялық материалдар көрсетеді. Сақтардың жеке жауынгерлік қару-жарақ кешені ұзақ, орташа және қысқа қашықтықтағы шабуылдаушы қарулардан, сондай-ақ денеге киілетін және қолға ұсталатын қорғаныс сауыттардан тұрды.

Шабуыл қаруына найза мен оқ, қанжар, қысқа қылыш, ұзын қылыш, найза, екі басты жауынгерлік балта жатады. Қорғаныс құралдарына мыналар кіреді: - сауыт-сайман, жауынгерлік бас киім, қол мен аяқты қорғау құралдары. Сақ қару өндірушілері әскери қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін осы әскери шабуыл және қорғаныс қаруларының әртүрлі түрлері мен үлгілерін әзірледі.

Сақ жауынгері әскери өнердің дамуында үлкен орын алады. Сақтардың негізгі қаруы садақ пен найза болды. Сақ жауынгерлерінің садақтары екі серіппелі бөліктен тұрды: сыммен тартылған қос мүйіз. Геродоттың айтуы бойынша сақтар кеуде орнына садақты иыққа тіреп атып; олар оң және сол жауырынан да ататын. Сақ жауынгері – ол ат үстінде садақшы болған. Сақтардың қорғаныш құралы қалқан, сауыт-сайман және бас киім болды. Қалқанның көлемі кішкентай және теріден жасалған болды. Сауыттары бастапқыда мыстан, кейін темірден жасалған.

Сақтардың әскери құрамы үш бөлек топтан тұрды.

Бірінші топ тосқауыл тобын құруға жіберілді және оны қолдау үшін қосымша күш-жігер жұмсалды. Басты мақсат майданның тұтастығын бұзу еді. .

Көркемдік тұрғыдан алғанда, қару-жарақ сақтардың қолөнер шеберлігінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылатын аңдық стильде болған. Бұл стильдің көркем бейнесі жануарлар мен аңдар, тотемдік бейнелер мен мифологиялық сюжеттер болды. Бұл бейнелер мен белгілер қару-жарақтың қуатын арттыруға, жауға әсер етуге, жауынгерлерді қорғауға арналған деп түсінік береді.

Шабуыл қарулары қалай жасалады?

Найза - Еуразия көшпелі халықтарының жауынгерлерінің алыс қашықтықта ұрыстарда қолданатын негізгі қаруы болған. Белгілі қаруды зерттеуші М.В. Горелик жақтарды конструкциясына қарай 4 түрге бөледі: 1) ағаштан жасалған қарапайым түрі. 2) ағаштан жасалған және қосымша ағаш, мүйіз, сүйек, сіңір немесе басқа материалдармен күшейтілген. 3) Ағаштың бір бөлігінен және басқа қатты материалдардан тұратын күрделі түрі 4) Жақтың адырнасы әртүрлі материалдан бірнеше бөліктен құралып жасалған құранды типі [3].

Қарапайым садақ түрі мезолит дәуірінде аң аулау үшін қолданылса, күрделі садақ түрі б.з.д 1 мыңжылдықта қолданылған. Көшпелі халықтар ұрыс қаруы ретінде қолданған. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтар арасында мал шаруашылығынан алынатын сүйек, мүйіз, тері, сіңір сияқты материалдарды пайдаланып, күрделі құрама садақтың пайда болуы заңдылық еді.

Жазбаша және археологиялық деректерге сүйенсек, сақ садағы көшпелілердің ең көне түрі – көп материалдан және көп бөліктерден жасалған күрделі садақ, шартты түрде «скиф садағы» деп аталады [3]. Скифтік садақтың ұзын қолдары икемділік үшін артқа қарай иіліп, белге бұрышпен жалғанып, гректің сигма әрпіне ұқсайды. Осыған байланысты, Рим тарихшысы А.Марцеллин былай деп жазды: «Бұл кезде басқа халықтардың жақтары иілгіш ағаштардан иіліп жасалса, скифтер мен парсылықтардың жақтары екі жаққа да иілген иіндерімен біткен айға ұқсайды, олардың ортасын түзу және домалақ таяқша бөліп тұрады» - деп жазды [4. 5б.]. Жақ бөліктерін бір-біріне жабыстырып, буындарын сіңір және былғары баумен беріктік үшін байлаған, ал жақ астарын жылқының қылынан немесе сіңірінен жасаған

Сақ дәуірінің бірінші кезеңінде оқтың жебелері қоладан арнайы қалыптарға құйылған. Құю әдісі біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырдағы сақ-скиф өнерінде шарықтау шегіне жетті. Қола жебелердің екі қырлы немесе үш қырлы қыры болды. Кейбір жебелердің ұшының түбінде имек тікен етіп жасалғаны бар, бұл жебенің кері ұшып кетуіне жол бермейді. Сақтардың оқтарының қоршауының төменгі жағында қара және қызыл түсті арнайы таңбалары бар. Бұл белгілердің қызметі жебелердің әртүрлі түрлерін ажырату үшін қажет болды. Пазырықтағы сақ обасынан (б.з.б. V-III ғғ.) табылған оқ оқтарының сабында әр түрлі пішіндегі сызықтармен қара-қызыл түсті белгілі әрі әдемі әрі күрделі өрнектер көрінеді [5]. Көшпелі жауынгерлер екі қалталы былғарыдан жасалған жақ пен жебені бірге салып жүретін садаққабы – горитті бірге алып жүрді, үлкен қалтасында жақ, кіші қалтада оқ болды.

Акинак – сақ-скиф-сармат жауынгерлерінің жақын қашықтықта және жақын шайқаста қолданатын суық қару түрі. Ұзындығы 50-60 см қанжар немесе қысқа қылыш. Бұл қару түрі біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырда пайда болды. Бұл қару жаяу әскерлерде болды. Сақтардың акинактары мен қанжарлары (б.з.б. VII-VI ғғ.) қола құю арқылы жасалған.

Жақын арақашықтықтағы шайқасқа арналған көшпелілердің жергілікті қаруының келесі түрі – жауынгерлік балта. Сақ жауынгерлері жарты ай сияқты айбалта, сагарис және қайла сияқты кескіш қарудың тағы бір түрі – шақан қолданған. Ал соғу құралы ретінде басы тастан жасалған гүрзі немесе тас балталарды пайдаланған. Басы тас балғалар Ұйғарақ обасынан б.з.д VIII ғ. табылған. Көшпелі жауынгерлердің басты ерекшеліктерінің бірі – беліне байланған жауынгерлік белбеу, оның ішіне түрлі қару-жарақ ілінеді.

Қазақстан жерін мекендеген көшпелі халықтардың қару-жарақ тарихына тоқтала отырып, қорытынды жасайтын болсақ, көшпелілер тек ат үстінде ғана соғыс жүргізу әдісін меңгергенін, ат үстінде тез қимылдауға ыңғайлы қару-жарақ түрлерін жасай білгенін білеміз.

Қару-жарақты қолдану дәстүрлі түрде 2000 жыл бойы үзілмей келе жатыр. Қару-жарақ даму және оны жетілдіру үстінде болғанын анықтадық. Ғасырлар бойы жинақталған озық технологиялар мен техникалық әдістер басқа да аймақтарға таралып, даму үстінде болған.

Әдебиет:

1. Ахметжан Қ. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. Алматы, 2006 – 216 б.
2. Семенюк Г.И. Оружие военная организация и военное искусство казахов в XVII-XVIII в.в. // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. – М. Наука, 1969-455с.
3. Горелик М.В. Оружие древнего Востока – М. Наука. 1993-349с.
4. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. М. Наука. 1964-81с.
5. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время – М. 1953-402б.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Раманқұлова Аяна Дінмұхаммедқызы

10 сынып оқушысы

Ғылыми жетекшісі: педагог-психолог Доскелдиева А.К.

М.Жұмабаев атындағы №39 ЖОМ, Шымкент қ.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға психологиялық қолдау көрсету - бұл ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жеке дамуына көмектесу мақсатында жүргізілетін кешенді жұмыс. Мұндай балалар психологиялық тұрғыдан да ерекше назарды қажет етеді, себебі оларда әлеуметтік, эмоционалдық және когнитивтік аспектілерде қиындықтар болуы мүмкін.

Ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді мектептің педагогикалық ұжымымен ынтымақтастықта мамандар тобы жүзеге

асырады. Егер ПМПК (психологиялық- медициналық - педагогикалық консультация) тексеру қорытындысы бойынша бала жалпы сыныпта оқуға жолдама алса, одан әрі ол психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуге қызметіне жіберіледі.

Жалпы білім беретін мектепте оқитын ерекше білім беру қажеттілігі бар бала үшін білім алу үшін арнайы жағдайлар жасалады. Білім алушы, ең алдымен, сыныптағы мұғалімдерден, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық қолдау мамандарынан көмек пен қолдау алады.

Психологиялық-педагогикалық қолдау мыналарды қамтиды: ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларды/тәрбиеленушілерді, оның ішінде адамдарды (балаларды) оқытудағы, тәрбиелеудегі және дамытудағы қиындықтарды анықтау және ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау; білім алушылардың/тәрбиеленушілердің, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдардың (балалардың) педагогтері мен отбасыларына консультациялық-әдістемелік көмек; білім алушыларды/ тәрбиеленушілерді, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарды (балаларды) табысты оқыту, дамыту және әлеуметтендіру үшін әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арнайы психологиялық-педагогикалық қолдауды арнайы білім беру ұйымдары көрсетеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға психологиялық қолдау көрсету әдістері: Эмоционалдық қолдау көрсету.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар жиі эмоционалдық қиындықтарға тап болады. Сондықтан психологтар оларды түсініп, сабырлы болу арқылы эмоционалдық қолдау көрсетуі қажет. Эмоционалдық реттеу стратегияларын үйрету: балаларға өз сезімдерін тануға және басқаруға көмектесетін ойындар мен жаттығулар қолдану. Позитивті қарым-қатынас әдістері психолог балалармен қарым-қатынас жасау барысында олардың сенімін ұтып, позитивті көңіл күй қалыптастыруы керек.

Мұғалімдер мен ата-аналар да осы әдістерді қолданып, балалармен түсінікті, қолдау көрсететін, мейірімді тілде сөйлесуі тиіс.

Ойын терапиясы — бұл балалардың өз сезімдерін, қорқыныштары мен мазасыздықтарын жеңуіне көмектесетін тиімді әдіс. Ойын барысында олар өз эмоцияларымен жұмыс істей алады, жаңа дағдыларды меңгереді. Психологтар балалармен жеке жұмыс жасап, олардың күшті жақтарын анықтап, өзіне деген сенімдерін арттырады.

Когнитивті әдістер мен терапия Когнитивті мінез-құлық терапиясы балаларға өз ойларын дұрыс қалыптастыруға көмектеседі. Бұл әдіс олардың теріс ойлау үрдістерін өзгертеді, өзін-өзі бағалау мен өздігінен шешім қабылдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Ерекше қажеттіліктері бар балалардың ойлау қабілетін дамыту үшін әртүрлі тапсырмалар мен жаттығулар жасалады. Әлеуметтік дағдыларды дамыту. Әлеуметтік дағдыларды дамыту — ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың қоғамға сіңісіп кетуі үшін маңызды аспект. Психолог балаларға өз эмоцияларын бақылауды, топтық жұмыс істеуді, өзгелермен қарым-қатынас орнатуды үйретеді. Мұндай дағдыларды дамыту үшін арнайы әлеуметтік жаттығулар, рөлдік ойындар мен тренингтер ұйымдастыруға болады. Ата-аналармен жұмыс ата-аналарға да психологиялық қолдау көрсету маңызды. Олар балаларымен тиімді қарым-қатынас жасау үшін кеңес алады, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қалай түсінуге және қолдауға болатыны жөнінде ақпарат береді.

Психологтар ата-аналармен үнемі байланыста болып, оларды тәрбиелеу әдістері мен балалармен қарым-қатынас мәселелерінде бағыттап отыруы керек. Инклюзивті білім беру ортасы құру. Ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін мектептерде инклюзивті білім беру ортасын қалыптастыру маңызды. Бұл әдіс балалардың өздерін толыққанды қоғам мүшесі ретінде сезінулеріне мүмкіндік береді.

Психологтар мектептегі барлық педагогикалық ұжыммен жұмыс істеп, балалардың бір-бірімен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауына ықпал етуі керек. Қорыта келгенде ерекше

білім беру қажеттіліктері бар балаларға психологиялық қолдау көрсету — бұл көпқырлы және көп уақытты қажет ететін процесс.

Психологтың негізгі мақсаты — әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның әлеуметтік, эмоционалдық және когнитивтік дамуына көмек көрсету. Бұл бағытта қолданылатын әдістердің тиімділігі балалардың өздерін толыққанды адам ретінде сезінуіне, өзіне сенімін арттыруына, және қоғамға бейімделуіне жол ашады. Ерекше бала мен мұғалім арасындағы қатынас өте маңызды. Мұндай қатынастың негізі сенім, түсіністік, әрі құрмет болып табылады. Ерекше баланың қажеттіліктерін ескере отырып, мұғалім оған көңіл бөліп, арнайы тәсілдермен білім беру процесін тиімді ұйымдастыра алады.

Әдебиет:

1. Битянова М. Психолог в школе. Содержание о организации в работы. М., 2011
2. Көмекбаева Л. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру. Әдістемелік нұсқау. Алматы, 2002
3. Исабекова А.К. Психолог жұмысының мазмұны. Көкшетау, 2005

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ

Тузак Айда Жарылқасынқызы

11 сынып оқушысы

Ғылыми жетекшісі: тарих пәні мұғалімі Бимурзаева А.К.

М.Жұмабаев атындағы №39 ЖОМ, Шымкент қ.

Ұлттық құндылықтар — әрбір халықтың мәдениеті, салт-дәстүрлері, тілі, әдет-ғұрыптары мен рухани мұрасы. Бұл құндылықтар тек халықтың өткенін бейнелеп қана қоймай, оның болашаққа деген көзқарасын да айқындайды. Білім беру жүйесі ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады, өйткені ол жастарды тек біліммен ғана емес, сонымен бірге ұлттық сана мен ұрпақтар сабақтастығының негіздеріне де тәрбиелейді.

Ұлттық құндылықтардың білім беру процесіндегі маңызы. Ұлттық құндылықтарды сақтау, оның ішінде мәдениеттің, тілдің және ұлттық бірегейліктің сақталуы білім беру жүйесінде ерекше орын алуы тиіс. Өйткені ұрпақтың өз ұлтына деген мақтаныш сезімі мен патриоттық тәрбиесі мектеп қабырғасынан басталады. Қазақстан сияқты көпэтникалық қоғамда ұлттық құндылықтарды сақтау — халықтың бірлігін нығайтуға және мәдени саналуандықты құрметтеуге ықпал етеді.

Білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды енгізу жолдары. Білім беру процесіне ұлттық құндылықтарды енгізу бірнеше бағытта жүзеге асырылуы мүмкін:

Тіл саясаты: Қазақстанның мемлекеттік тілі — қазақ тілі. Мектептер мен университеттерде мемлекеттік тілде білім беруді дамыту, тілдің мәртебесін көтеру — ұлттық құндылықтарды сақтау жолдарының бірі. Қазақ тілінің тереңіне үңілу, оның тарихы мен даму кезеңдерін оқыту, ұлттық әдебиетті зерттеу жас ұрпақтың тілге деген құрметін арттырады.

Мәдени мұра: Ұлттық мәдениет пен тарихты, қазақ халқының бай мұрасын оқыту өте маңызды. Әрбір білім беру мекемесінде ұлттық өнер, әдебиет, музыка, дәстүрлер мен салттар туралы арнайы пәндер мен іс-шаралар ұйымдастырылуы тиіс. Бұл ұлттық сәйкестікті сақтауға көмектеседі.

Патриоттық тәрбие: Оқушыларға өз еліне, жеріне деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін тәрбиелеу қажет. Отан тарихы, ұлы тұлғалар, батырлар мен ғалымдардың еңбектері жайлы ақпарат беру, олардың ерліктерін үлгі ету — патриотизмді қалыптастырудың басты құралы.

Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтау: Білім беру процесінде қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ұлттық тағамдары, киімдері мен өнері туралы ақпарат беру жастардың ұлттық сана-сезімін оятады. Бұл тек мектептерде ғана емес, жоғары оқу орындарында да қарастырылуы тиіс.

Ұлттық құндылықтарды сақтау арқылы әлеуметтік ортадағы үйлесім. Қазақстандағы әртүрлі этникалық топтардың өкілдері үшін ұлттық құндылықтарды сақтау — бірлік пен түсіністікке негізделген орта құрудың негізі болып табылады. Білім беру жүйесі әр түрлі этнос өкілдерінің өзара мәдениет алмасуы мен ортақ құндылықтарды меңгеруіне ықпал етеді. Бұл өз кезегінде Қазақстанның көпұлтты қоғамындағы үйлесімділікті нығайтады.

Ұлттық құндылықтар — тіл, діл, тарих, өнер, әдет-ғұрып, дәстүрлер, дін және ұлттық бірегейлік сияқты сан қырлы аспектілерден тұрады. Білім беру жүйесі осы құндылықтарды сақтау мен дамыту үшін арнайы бағыттар мен бағдарламаларды ұсынуы керек. Бұл өз кезегінде жастарға ұлттық мәдениетті меңгерту арқылы олардың тұлғалық және азаматтық қалыптасуына көмектеседі.

Тілдің маңызы. Ұлттық құндылықтардың сақталуы тіл арқылы жүзеге асады. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін нығайту және оны білім беру процесінде кеңінен қолдану жастарды ұлттық құндылықтарға жақындатады. Тіл — халықтың тарихы, мәдениеті мен дүниетанымы. Қазақ тілі арқылы ұлттық ойлау жүйесін түсіну және оны күнделікті өмірде қолдану өте маңызды.

Мәдени мұра. Ұлттық мәдениет, оның ішінде өнер, әдебиет, музыка, қолөнер, киім-кешек, тағам — барлық осы факторлар ұлттық құндылықтардың құрамына кіреді. Білім беру процесінде осы мұраны оқыту, оны кеңінен тарату ұрпақтардың мәдени санасын қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақтың көркем әдебиеті, ұлттық музыкасы, театр өнері және басқа да мәдени салалары мектеп пен жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытылып, жастардың өз ұлтына деген мақтаныш сезімін оятады.

Ұлттық құндылықтарды білім беру жүйесіне интеграциялау үшін бірқатар шаралар мен тәсілдер қолданылуы қажет.

Оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жаңарту. Қазақстандағы оқу бағдарламалары мен оқулықтарда ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі кеңінен қарастырылуы тиіс. Оқулықтарда ұлттық тарих, мәдениет, әдебиет және ғылым туралы ақпараттар толықтай енгізілуі керек. Бұл оқушыларға өз тарихын білуге мүмкіндік беріп, ұлттық сана-сезімді қалыптастырады.

Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламалары. Қазақстан Республикасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық құндылықтарды сақтауға бағытталған жобалар жүзеге асырылуда. Бұл бағдарламалар жастар арасында қазақ тілін үйретуге, ұлттық дәстүрлерді насихаттауға және туған жердің тарихына деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді. Мұндай бағдарламалар білім беру жүйесіне енгізілгенде, ұлттық сана-сезімнің дамуына көмектеседі.

Ұлттық құндылықтарды сақтау арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту. Ұлттық құндылықтар ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайтуда маңызды рөл атқарады. Білім беру жүйесі арқылы ұрпақтар арасында ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамыту мәдениетінің қалыптасуы еліміздің тұрақтылығы мен дамуына ықпал етеді. Әрбір азамат өз ұлтының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрлерін білуі және құрметтеуі қажет. Бұл қоғамдағы үйлесімділік пен келісімді арттыруға ықпал етеді.

Қазақстандағы білім беру мекемелері ұлттық құндылықтарды сақтауда маңызды рөл атқарса да, әлі де шешімін таппаған мәселелер бар. Біріншіден, көптеген мектептер мен университеттерде ұлттық мәдениетке қатысты пәндер жетіспейді немесе олардың деңгейі төмен. Оқушылар мен студенттерге ұлттық құндылықтарды түсіндіру және тәжірибеде қолдану үшін арнайы курстар мен бағдарламалар қажет. Екіншіден, білім беру жүйесіндегі мұғалімдер мен оқытушылар ұлттық құндылықтарды меңгеру бойынша арнайы дайындықтан өтуі тиіс.

Қорытынды. Білім беру процесінде ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту — қоғамның рухани, мәдени және интеллектуалдық дамуына әсер етеді. Жастарға ұлттық мұраның маңыздылығын түсіндіру арқылы біз болашақ ұрпақтың өз мәдениеті мен тарихын құрметтеуіне, сонымен қатар әлемдік өркениетпен үйлесім табуына ықпал жасаймыз. Сондықтан білім беру саласында ұлттық құндылықтарды сақтау мен дамыту бағытында кешенді шаралар қабылдануы тиіс.

Әдебиет:

1. Қазақ тілі мен ұлттық құндылықтар. Кешенді оқу құралы 1,2,3,4 кітап. Алматы. 2018
2. Онлайн ресурстар Kaztili.kz, Soilem.kz

**ДЕНЕШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТРЕНДТЕР
МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

ФУТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ТЕХНИКА-ТАКТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Айтуганов Б.А.

*Ғылыми жетекшісі – магистр аға оқытушы Сарсембаев А.Б.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

«Ойыншыларды қызметіне қарай бөлу олардың дайындығының жан-жақтылығына негізделеді. Бұл олар бәрін бірдей орындауы керек дегенді білдірмейді. Бірақ әр футболшы ойынның барлық техникалық әдістерін меңгеруі керек және шабуыл мен қорғауда дұрыс әрекет ету қажет. Әсіресе ойыншы жеке қызметтерін жақсы орындауы керек. Футболшылар қызметіне қарай қақпашы, артқы қорғаушы, ортаңғы қорғаушы, орта сызықтағы ойыншы, артқы және ортаңғы шабуылшы деп бөлінеді»

Қақпашы. Қақпашы – бұл орта бойдан жоғары, атлетикалық дайындығы жақсы, реакциясы жылдам ойыншы. Жылдамдығы өте жоғары ойыншы. Артқы қорғаушылар–өз командасының шабуыл әрекетінде қорғаушы ретінде сенімді әрі шебер ойынды үйлестіруші. Атлетикалық дайындығының деңгейі жоғары. Ойыншылар қозғалыстары жылдам әрі жерде де ауада да күресе білуі керек. Ортаңғы қорғаушылар. Қорғаныстың ортаңғы жерінде әрекет ететін футболшыларды негізінде басты ойыншылар деп атайды. Себебі олар едәуір қауіпті алаңда қақпаны алу үшін күреседі. Орта сызықтағы ойыншылар. Орта сызықтағы ойыншылардың әрекеті команданың жеңісі көбінесе соларға байланысты болғандықтан маңызды ойыншылар ретінде қарастырылады. Бұл ойыншылардың барлық матч кезінде жоғары қабілетке ие функционалды дайындығы жақсы болуы керек. Олар шабуыл және қорғаныс әрекеттерінде белсенді болулары керек және ойынның жоғары темпін сақтауы қажет. Артқы шабуылшылар. Шабуыл сызығының басқа да ойыншылары сияқты артқы шабуылшылар футболда жылдам, епті және төзімді болулары қажет. Олардың маңызды қасиеті–әрекеттің темпін ауыстыра білу, қарсыласы үшін аякастынан «шұғыл» әрекет ету болып табылады. Ортаңғы шабуылшылар–бұл футболшының басты міндеті шиеленіскен шабуылдардың жалғасуында үздіксіз іздену, «өткір» шабуыл жасау, команданың шешуі ойыны кезінде белсенділік таныту болып табылады.

Ойлау және әрекет ету жылдамдығы. Жылдамдық оның сұрақты қабылдап, оған жауап беру уақытымен анықталады. Ол жүйке жүйелерінің жылдамдығына және сезімталдыққа байланысты. Спорттық ойындарға күрделі реакция тән. Тәжірибелі ойыншыға өте жылдам әрекет ету қарсыласының әрекетін болжауға көмектеседі. Оның негізінде ойын тәжірибесі барысында жинақталған дағдылы әрекет жатыр.

Қарапайым ойын қимылдарын орындау жылдамдығы. Жоғары жылдамдықпен орындалатын қарапайым қимылдарда екі түрге бөлеміз: өспелі жылдамдық түрі (старттық жылдамдық) және тұрақты жылдамдық түрі (спринттік жылдамдық). Ойыншы дамыта алатын ең жоғарғы жылдамдық тек қана оның жылдам әрекеттеріне ғана емес, сонымен қатар динамикалық күшінің даму деңгейі мен қозғалу техникасының деңгейіне және т.б. байланысты болады. Күрделі ойын қимылдарын орындау жалпы қозғала алу дағдысына байланысты. Доппен қозғалуда ойыншы техниканы меңгеру деңгейін көрсетеді. Дәл осы ойынның техникалық жағын меңгеру футболшыға жылдам ойын ойнауды көрсетуге көмектеседі.

Футболшылардың өзара әрекетінің жылдамдығы әдеттегі ойын кезінде футболшылардың өзара байланысына құрылған ойынды ұйымдастыруға байланысты. «Ойынды ойнап шығу әдісі команданың стилін, ойыншылардың өзара әрекетінің барлық құрылымын сипаттайды» Футболшылардың ойында барлық көптеген техникалық-тактикалық және қозғалыс әрекеттерін доппен және допсыз қолдануы футболдың дамуының

бір беталысы деуге болады. Сондықтан ойыншылардан жоғары жылдамдықта допқа ие бола алу қабілеті және ойын барысында бірнеше рет «шұғыл» әрекет жасау қабілеті талап етіледі. Бойында шапшаңдық қасиеті болмаса керемет командадағы ойынға үміттену қиын. Ойын барысында футболшылардың жылдамдығы жылдам әрекет ете білуде және қозғалыстарды орындауда байқалады. Күш пен жылдамдықты тәрбиелеудегі басты әдістердің бірі ол әртүрлі секіру жаттығулары. Футболист үшін ең маңыздысы ол өзінің қимыл-қозғалысын қадағалай алуы.

Қазіргі футболда әдістерді жылдам орындау өте маңызды. Кең футбол алаңы ойыншыларға таршылық етсе, техникалық әдістерді жылдам орындай алмайтындар әрдайым уақыт шегінен шығып кететін болады. Футболшылардың қозғалыс әрекетінде (жылдамдықты күшейту, секіру, допты ұру, жүгіріп тежелу) негізгі жүк аяқ бұлшықеттеріне түседі. Бұл жарысқа түсетін ойындарда футболшылардың шапшаңдық қабілеттерін көтеру керектігін және оның маңыздылығын айқындайды. Сол себепті жас футболшылардың шапшаңдығын дамытуға ерекше назар аударылуы керек. Қазіргі уақытта ойыншыларды бөлу олардың дайындықтарының жан-жақтылығына қарай жүгізіледі. Бұл барлығы бәрін бірдей орындауы қажет деген сөз емес. Алайда әрбір футболшы ойынның барлық техникалық әдістерін игерген болуы керек және шабуыл мен қорғаныс кезінде дұрыс әрекет ете білуі керек. Әсіресе жеке ойын функцияларын футболшы жақсы орындауы қажет.

Жылдамдық футболшылардың өзара әрекеті. Яғни, жылдамдық ойынның ұйымдастырылуына байланысты болып келеді. Балалық және жасөспірімдік жаста жылдамдық қозғалыстарын игеруге ерекше назар аудару қажет, себебі бұл жаста осы маңызды дене қасиетін меңгеру мүмкіндіктері мол. Дене дайындығы мен дене жаттықтырулары тек қана адамның дамуындағы жас ерекшеліктерін, оның дайындық деңгейін, ден қасиеттерінің даму ерекшеліктерін және сонымен қатар таңдаған спорт түрін ескерген жағдайда ғана жемісті болады. Қазіргі уақытта дене дайындығын бала жастан бастау керектігіне ешкім күмән келтірмейді. Сол себепті де түрлі саладағы мамандардың адам ағзасында болып жатқан өзгерістерді зерттеуі кездейсоқтық емес.

Балалар мен жасөспірімдердің физиологиялық, психологиялық дамуын зерттеген еңбектер баршылық. Дәл осы зерттеулер балалар мен жасөспірімдердің физиологиялық дамуындағы жас ерекшеліктерін талдаған. Орта мектеп жасындағы балалардың жүгіру, секіру, лақтыру және тағы да басқа қозғалыстарды үйрену кезіндегі дамуы осы зерттеулер қатарынан орын алады. Түрлі жас кезеңдерінде дене қасиеттерінің дамуының әртүрлі екендігі анықталды. Жаттығу жүктемелерін таңдау мәселесінде ойыншының жаттығу кезінде ағзасында болатын өзгерістерді міндетті түрде ескерген жөн. Жаттығуларды қайталап орындағанда оның жақсы көрсеткіштер көрсетуі спортшының мүмкіндіктеріне байланысты болып келеді. Жаттығуларды қайталап орындаудың кейбір талаптары адам ағзасының қалыптасуын деңгейін көтерудің орнына түсіріп жіберуі мүмкін. Сондықтан оқу-жаттықтыру сабағында адам ағзасына жаттығулардың оң және теріс әсерлерін анықтап алу керек.

Спортшылардың дайындық деңгейінің тиімділігінің жоғары көрсеткіші қатаң түрде жас және анатомиялық-физиологиялық жеке ерекшеліктерді есепке алумен тығыз байланысты. Бұл дегеніміз, осы ерекшеліктерді ескеру жаттығу әдістері мен құралдарын, жаттығу жүктемелерінің мөлшерлерін дұрыс таңдауға мүмкіндік береді деген сөз. Әрбір жас өзіндік ерекшелікке ие және бұл ерекшеліктер жаттығу қызметінде өзгеріске ұшырап отырады. Адам ағзасының дамуы мен өсуі біркелкі жүрмейді. Әрбір жас кезеңінің өзіндік сипаты бар. Балалардың кіші жастарында сүйектері өте жұмсақ болып келеді және тез майысады. Бұлшықеттері де біркелкі дамымайды. Сол себепті бұл кіші жастарда жеңіл жаттығу түрлерін орындаған жөн. Ал, 11 жатсан 15 жасқа дейін адам ағзасының барлығы дамуын жалғастырады. Бұлшықеттер дамыған сайын, күш те арта түседі. 17-18 жас аралығында тек қана бойдың өсуі ғана емес, ұзын сүйектер де дамуын аяқтайды. Бұл жастағы балалар едәуір күштерге төзе алады. 14-16 жас аралығында қаңқа бұлшықеттері және буындар дамудың жоғарғы деңгейіне жетеді. Сонымен қоса, бұлшықеттердің салмағы өседі. Бұл даму үрдістерінің барлығы 20-22 жас аралығында тоқтайды Н. И. Савостьянов мен Т. И.

Титовтың футболмен айналысатын және айналыспайтын 10 жастан 14 жасқа дейінгі балаларды салыстармалы талдаулары мыналарды айқындады: дененің өсуі барлық аталған жастарда футболшыларды жоғары, атап айтқанда 10-14 жас аралығында едәуір ерекшеліктер байқалады. Футболшылардың денесінің өсуі футболмен айналыспайтын балалармен салыстырғанда біркелкі болмайды.

Жылдамдық қасиеттерінің даму деңгейі футболшылардың арнайы дене дайындығының ең маңызды көрсеткіштерінің бірі. Жылдамдық қасиеттерінің қалыптасуы түрлі техникалық және тактикалық әдістерді жылдам орындауға көмектеседі және футболдағы маңызды міндеттерді тиімді шешу үшін қосымша уақытпен қамтамасыз етеді. Сонымен қоса, әлемнің белді футболшыларының өзі жылдамдық қабілеттерінің жоғары деңгейін игермеген. Тек қана жеке футболшылар (Д.Джаич, О.Блохин, Пеле, Г.Еврюжихин) 100 метрлік қашықтыққа 11 секундтан бұрын жүгіріп шыққан. Спортшының физикалық қасиеттерін сипаттайтын және оның жылдамдық қабілеттерін анықтайтын жалпы негізгі термин ретінде «жылдамдық» қолданылды. Жылдамдық—бұл қозғалыстың жылдамдық қасиеттерін және сонымен қатар қозғалыс әрекетінің уақытын анықтайтын адамның функционалды қасиеттерінің кешені

Соңғы он жылда «жылдамдық қабілеті деген терминді жиі қолданатын болды. Жылдамдық қабілеттері дегеніміз белгілі шарттардың қысқа уақыты аралығында қозғалыс қимылдарын орындауды қамтамасыз ететін адамның мүмкіндіктері. Жылдамдық қабілеттерін көрсетудің қарапайым және кешенді түрін бөліп көрсетеді. Қарапайым жылдамдық түріне жылдамдық әрекеті, қозғалыс жылдамдығы, қозғалыс жиілігі (қарқыны) жатады. Адамдар жүзеге асыратын барлық қозғалыс әрекеттері екі топқа бөлінеді: қарапайым және күрделі. Алдын-ала белгілі сигналдарға (көру, есту) қарапайым әрекет болып саналады. Қарапайым әрекет жылдамдығы жасырын (күпия) әрекет кезеңіне қарай анықталады. Ересектердің жасырын уақыты ережеге сай 0.3 с. аспайды. Күрделі қозғалыс әрекеті – таңдау әрекеті, бірнеше мүмкін әрекеттерден біреуін таңдау. Дене шынықтыру мен спорттағы күрделі қозғалыс әрекетінің көбісі—бұл «таңдау» әрекеті. Біркісілік қозғалысты орындауға кеткен уақытша аралық (мысалы, допты ұру) та жылдамдық қабілеттерін сипаттайды.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ШКОЛЫ, СЕМЬИ И МАХАЛЛИ В РАЗВИТИИ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Алибаев Дониёржон Шухратжонович

базовый докторант (PhD)

Национальный институт педагогики воспитания

Республика Узбекистан, г.Ташкент

Введение. Духовное воспитание учащихся начальных классов играет важную роль в формировании их личности, моральных качеств и отношения к окружающему миру. Оно направлено на развитие уважения к национальным традициям, культурным ценностям, а также на воспитание гуманности, добропорядочности и патриотизма. Одним из ключевых факторов успешного духовного воспитания является тесное взаимодействие школы, семьи и махалли, обеспечивающее единый воспитательный процесс.

Основная часть. Сотрудничество школы, семьи и махалли играет ключевую роль в духовном воспитании учеников начальных классов, поскольку именно в этом возрасте закладываются основы нравственности, уважения к традициям и культуре, а также формируется личность ребенка. Духовное воспитание является важным аспектом образовательного процесса, направленного на развитие у младших школьников таких качеств, как добропорядочность, честность, уважение к старшим, любовь к Родине и стремление к гармонии в обществе.

Для эффективного взаимодействия этих трех институтов необходимо создание благоприятных педагогических условий. Прежде всего, важен единый подход к воспитанию, когда школа, семья и махалля придерживаются схожих ценностей и норм, обеспечивая ребенку целостную и последовательную систему духовно-нравственного формирования. Важно, чтобы педагоги, родители и представители махалли активно общались, обсуждали воспитательные вопросы, участвовали в совместных мероприятиях и обменивались опытом по развитию у детей моральных качеств.

Одним из значимых условий является активное включение родителей в образовательный процесс. Необходимо организовывать родительские собрания, круглые столы, мастер-классы, где обсуждаются методы воспитания, важность семейных традиций, а также вопросы духовного роста ребенка. Родители должны осознавать свою роль в духовном становлении ребенка и быть примером в соблюдении нравственных норм и культурных ценностей.

Школа, в свою очередь, играет ведущую роль в координации всех воспитательных воздействий. Учителя должны разрабатывать программы духовного воспитания, которые включают не только обучение основам морали на уроках, но и проведение внеклассных мероприятий, экскурсий, тематических встреч с представителями духовного сообщества, а также привлечение учащихся к социальным инициативам и благотворительным акциям. Создание школьных клубов, кружков, направленных на развитие духовности, таких как клубы национальной культуры, театральные студии, секции по изучению фольклора, способствует глубокому пониманию учащимися духовных и нравственных ценностей.

Махалля, являясь традиционным институтом общественного воспитания, может значительно повлиять на духовное развитие детей. Взаимодействие школы и махалли должно включать проведение совместных мероприятий, посвященных национальным праздникам, культурным традициям, истории народа. Важно, чтобы дети участвовали в благоустройстве своей махалли, знакомились с выдающимися людьми своего района, учились у старшего поколения мудрости и жизненного опыта. Представители махалли могут проводить встречи, беседы, рассказывать детям о значимости традиций, уважения к старшим и ответственности перед обществом.

Таким образом, для эффективного духовного воспитания младших школьников необходимо наладить прочное сотрудничество между школой, семьей и махаллей. Важными педагогическими условиями являются единый воспитательный подход, активное участие родителей, разработка и реализация школьных программ духовного воспитания, привлечение детей к общественной жизни и сохранению традиций. Только совместные усилия этих институтов позволят воспитать поколение, обладающее высоким уровнем духовности, нравственности и патриотизма.

Эффективное сотрудничество школы, семьи и махалли в духовном воспитании младших школьников требует создания благоприятной среды, способствующей формированию у детей ценностных ориентиров и социально значимых качеств. Важно, чтобы воспитательная работа была не только систематической, но и доступной для понимания ребенка, учитывала его возрастные особенности и эмоциональное восприятие.

Одним из ключевых педагогических условий является организация интерактивных форм работы, которые вовлекают детей в процесс освоения духовных ценностей через практическую деятельность. Например, проведение семейных мастер-классов, где родители вместе с детьми создают национальные изделия или готовят традиционные блюда, способствует укреплению семейных уз и прививает любовь к культурному наследию. Школьные театрализованные постановки, основанные на народных сказках, легендах и исторических событиях, позволяют детям не только развивать творческие способности, но и глубже осознавать моральные принципы, заложенные в национальном фольклоре.

Еще одним важным направлением является вовлечение учеников в волонтерскую и социально значимую деятельность. Организация визитов в дома престарелых, участие в благотворительных акциях, помощь пожилым соседям и проведение экологических

мероприятий в махалле формируют у детей чувство ответственности, эмпатию и готовность к бескорыстной помощи. Важно, чтобы школа и махалля совместно координировали такие инициативы, привлекая не только учеников, но и их родителей, педагогов и общественных лидеров.

Роль наставничества также имеет большое значение в духовном воспитании. В традициях многих народов уважение к старшим является основополагающей ценностью, и система наставничества может стать эффективным инструментом передачи духовного опыта от одного поколения к другому. Опытные педагоги, уважаемые жители махалли, ветераны труда могут проводить беседы, рассказывать детям о важности честности, терпения, уважения к родителям и учителям. Организация регулярных встреч с известными представителями науки, искусства и спорта может стать мощным мотивирующим фактором для младших школьников, помогая им осознать значимость духовного роста и самосовершенствования.

Следует отметить, что использование современных технологий также может сыграть положительную роль в духовном воспитании. Разработка образовательных мультимедийных проектов, создание видеороликов, посвященных нравственным темам, интерактивные игры и приложения, направленные на изучение традиций и моральных норм, позволят сделать процесс воспитания более интересным и доступным для современных детей. Важно, чтобы школа, семья и махалля совместно контролировали информационное пространство, в котором находятся дети, помогая им фильтровать контент и ориентироваться на позитивные примеры.

Таким образом, для успешного развития духовного воспитания младших школьников необходимо использовать разнообразные методы и подходы, направленные на интеграцию воспитательных усилий школы, семьи и махалли. Организация интерактивных мероприятий, волонтерская деятельность, наставничество, применение современных технологий и активное участие родителей помогут сформировать у детей прочные духовно-нравственные ориентиры, которые станут основой их дальнейшего развития и самореализации.

Вывод. В заключении, стоит подчеркнуть, что эффективное духовное воспитание младших школьников возможно только при тесном сотрудничестве школы, семьи и махалли. Школа координирует воспитательный процесс, семья закладывает основы морали, а махалля формирует коллективизм и уважение к традициям. Важно применять современные педагогические подходы, вовлекать детей в культурные и социальные инициативы. Единство усилий этих институтов способствует формированию нравственной, духовно богатой и ответственной личности.

Литература:

1. Egambergiyeva N. “Ijtimoiy pedagogika”. Toshkent: “Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliykutubxonasi nashriyoti” 2009 yil.
2. Бикметов Е. Ю. Взаимодействие семьи и школы в социализации индивида // Социологические исследования. – 2007. – №9.
3. Попова М. Н., Прокопьева М. М. Социально педагогическое партнерство школы и семьи как средство повышения родительской компетентности // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – №12.
4. Saliyeva Z., Hakimova R. O‘quvchilarning milliy va umummadaniy kompetensiyalari hamda mutolaa madaniyatini rivojlantirish omillari // Xalq ta’limi. – Toshkent, 2018. – № 3. – В. 107-111

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ШКОЛЫ, СЕМЬИ И МАХАЛЛИ В РАЗВИТИИ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Алибаева Динара Азамат кизи,
самостоятельный соискатель (PhD),

Введение. Воспитание подрастающего поколения на основе национальных ценностей играет ключевую роль в формировании их моральных ориентиров, гражданской идентичности и духовного развития. Начальная школа — это первый этап систематического воспитательного процесса, когда закладываются основы мировоззрения, поведения и отношений с окружающими. Чтобы разработать эффективную методику воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей, необходимо учитывать несколько важных условий.

Основная часть. Разработка методики воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей требует комплексного подхода, учитывающего особенности возраста, культурные традиции, а также взаимодействие школы, семьи и общества. Основой такой методики является использование народных традиций, сказок, пословиц, легенд, народных игр и фольклорных элементов, которые помогают детям в доступной и эмоционально насыщенной форме усваивать ключевые моральные и этические нормы. Важно, чтобы воспитательный процесс был построен с учетом возрастных особенностей младших школьников, для которых характерна высокая эмоциональная восприимчивость и подражание взрослым. Поэтому использование игровых методов, ролевых ситуаций, инсценировок и коллективных творческих дел способствует эффективному усвоению национальных ценностей.

Кроме того, значительную роль в разработке методики играет взаимодействие школы, семьи и общества. Родители должны быть активными участниками воспитательного процесса, передавая детям семейные традиции, участвуя в совместных мероприятиях и поддерживая усилия школы. Учителя, в свою очередь, должны применять современные педагогические технологии, направленные на формирование у учащихся уважения к национальной культуре, традициям и истории. Также важно вовлечение общественности, культурных и религиозных организаций, которые могут выступать в качестве носителей национальных ценностей и организаторов мероприятий, способствующих нравственному и духовному воспитанию детей.

Еще одним важным условием является интеграция национальных ценностей в учебный процесс. Это может быть реализовано через литературные произведения, исторические рассказы, изучение культурного наследия в рамках различных учебных предметов. Важную роль играют экскурсии, посещение музеев, участие в народных праздниках, проведение тематических классных часов, посвященных национальным героям, традициям и важным историческим событиям.

Таким образом, разработка методики воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей должна опираться на культурные традиции, учитывать возрастные особенности детей, обеспечивать взаимодействие школы, семьи и общества, а также интегрировать национальные ценности в учебный процесс. Только комплексный подход позволит сформировать у детей прочные нравственные ориентиры, уважение к своей культуре и осознание значимости национального наследия.

Важным аспектом разработки методики воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей является создание благоприятной образовательной среды, способствующей формированию у детей чувства национальной идентичности и гордости за свою культуру. Для этого необходимо не только внедрять соответствующие воспитательные мероприятия, но и формировать атмосферу, в которой национальные традиции и ценности становятся естественной частью повседневной жизни школьников. Это может выражаться в оформлении учебных помещений с элементами народного искусства, использованием традиционных орнаментов и символики, а также в организации школьных мероприятий, отражающих культурное наследие страны.

Кроме того, важную роль играет личный пример педагогов. Учитель начальных классов должен не только передавать знания о национальных ценностях, но и сам быть

носителем этих ценностей, демонстрируя уважительное отношение к традициям, истории и культуре своего народа. Его речь, поведение и отношение к ученикам должны служить эталоном нравственности и воспитанности. В этом контексте важно проводить специальные курсы и семинары для педагогов, где они смогут ознакомиться с эффективными методами передачи национальных ценностей младшим школьникам.

Еще одним важным условием является использование межпредметных связей для углубления понимания национальных ценностей. Например, на уроках изобразительного искусства дети могут изучать традиционные техники народного творчества, на уроках музыки — знакомиться с национальными песнями и инструментами, а на занятиях по окружающему миру — узнавать о природных особенностях родного края, которые нашли отражение в народных поверьях и обычаях. Такой интегрированный подход способствует более глубокому осознанию детьми культурного наследия своей страны.

Кроме того, необходимо развивать у учащихся чувство сопричастности к сохранению и развитию национальных традиций. Для этого можно привлекать их к различным общественным и благотворительным проектам, связанным с культурным наследием, организовывать встречи с носителями традиционной культуры, мастерами народных ремесел, фольклорными коллективами. Таким образом, дети не только знакомятся с ценностями своего народа, но и учатся их сохранять и передавать следующим поколениям.

Таким образом, методика воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей должна строиться не только на передаче знаний, но и на создании атмосферы, способствующей естественному усвоению этих ценностей. Важную роль в этом процессе играют образовательная среда, личный пример педагогов, интеграция национального компонента в разные учебные дисциплины и активное вовлечение детей в культурную деятельность. Только такой комплексный подход позволит сформировать у школьников прочные нравственные ориентиры и уважительное отношение к культурному наследию своей страны.

Вывод. В заключении, стоит подчеркнуть, что разработка методики воспитания учащихся начальных классов на основе национальных ценностей требует комплексного подхода, включающего создание благоприятной образовательной среды, личный пример педагогов, интеграцию национального компонента в учебный процесс и активное вовлечение детей в культурную деятельность. Важно не только передавать знания о традициях и ценностях, но и формировать у школьников осознанное отношение к их сохранению и развитию. Такой подход позволит воспитать нравственно зрелую, культурно образованную и патриотически настроенную личность, способную уважать и продолжать наследие своего народа.

Литературы:

1. Шодмонова Ш.С. Оилада кичик мактаб ёшидаги болаларни миллий кадриятлар асосида ахлокий тарбиялашнинг педагогик асослари: Пед. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2001. – 142 б.
2. Матчонов С., Курбониёзов М. Болалар адабиёти: ижодий-услубий изланишлар. Ўқув қўлланма. ТДПУ. Тошкент 2009й.5-б
3. Гендина Н.И. Формирование информационной культуры личности и библиотеках и образовательных учреждениях. – Москва: Изд-во шк. б-ка., 2002. – 19 с.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аманқұл Ш.Қ.

Ғылыми жетекшісі: доцент Гусейнов М.Г.

Қазіргі кезде қоғамымыз саяси және әлеуметтік өзгерістер үстінде. Осыған байланысты адамдардың тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі және әдет-ғұрпы да өзгереді заңды құбылыс. Яғни, бұл болашақта біздің ұрпақтарымыз жаңа өмір салты бойынша өмір сүреді деген сөз. Ендеше ол қандай өмір салты болмақ, біздің ұлттық рухани болмысымызға сәйкес келе ме, соны қазірден ойлап, оның теориялық негізін жасап, жастарымызды сол бағытта тәрбиелеуіміз қажет. Ұлтымыздың өткендегі өмір салтын зерттей отырып, оны қазіргі жағдайымызбен салыстыру арқылы халқымыздың болашақтағы өмір салтын да болжауға болады. Ұлттың бүгіні де, болашағы да дені сау, тәрбиелі, білімді ұрпаққа байланысты. Ертедегі Греция мен Римде дене тәрбиесіне негізделген кешендер жүйесі болған.

Спартада үстем тап балаларына әскери дене шынықтыру берілді. Құл иеленушілердің балалары 7-ден 18 жасқа дейін мемлекеттік тәрбие мекемелерінде тәрбиеленді. Бұл мекемелерде дене шынықтыруға ерекше мән берілді. Балалардың денесін шынықтыру, қолайсыз климат жағдайларына төтеп беруге жаттықтыру, әскери жаттығуларға (жүгіру, секіру, күрес, жекпе-жек, найзаласу т.б.) үйретілді. Бұл шаралар әрине сауықтыру кешендерінсіз жүзеге асу мүмкін емес еді.

Ежелгі дүниенің және орта ғасырдың дене шынықтыру кешендеріне үңілсек дене шынықтыру мен спорт өзінің тарихи тамырымен өте тереңге кетеді. Археологиялық қазба жұмыстары тас дәуірінде дене шынықтыру жаттығуларына арналған кешендер болғанына мәліметтер берілді. Мұндай кешендер Үндістан, Мысыр, Орта Азия және Оңтүстік Америка жерлерінде табылды. Егей мәдениеті тарихи жерорта теңізінің шығысында б.э.д. 30-12 ғасырларда дене шынықтырудың алғашқы түрлерінің табылғандығын куәлендіреді. Бұл жерлерден садақшылардың өгіздің үстіне секіріп жатқанын тасқа салынған бейне табылған. Ежелгі Грецияда дене шынықтыру дамуын сипаттайтын айғақ бар, ол олимпиядалық ойындар. Бұл ең маңызды болмыс ойындар Олимпта әр төрт жылда міндетті түрде өткізіліп тұрды. Құжаттардағы мәліметтерге сүйенсек бұл мерекелер б.э.д. 776 жылы өткізе бастаған, осы жылдардан күнтізбелік 4 жылдық есеп олимпияда басталған.

Жалпы гректің және аймақтық ойындарды өткізу үшін көптеген стадиондар салынды. Олардың қалдықтары Олимпия, Делфадирея, Милетис және сол қатардағы адамдар табылды. Антик стадионында Эллилік, Эленилік және Ежелгі гректік болып үш кезеңге бөлінеді. Егеменді мемлекет болып саналатын гректің ежелгі қалалары ғылым, өнер және спорт саласында үнемі бір-бірімен бәсекеде болған және тату көршілік пен бейбіт жарыстардың рухы Ежелгі Грецияда дене шынықтыру және спорт дамуына әсер етті. Ал ол өз кезеңінде Эллиндік кезеңде стадиондардың көркемдеп безендіруіне жол ашты. Грек стадиондары өздерінің архитектуралық түрі мен орасан зор көлемдігі мен және сыртқы пішінінің қоршаған орта көрінісіне келісіп үйлесуі мен ерекшеленді. Эллиндік кезеңдегі стадиондар мемлекеттің қоғамдық өмірінің ортасы ролін атқарды. Археологиялық қазба жұмыстарынан бірінші жүгіру, күрес және т.б. жарыстарын көз алдымызға елестетуге болады. Ерте кезеңдердегі Ежелгі Гректердің стадионында көрермендер үшін арнайы құрылғылар болған емес. Олимпиядадағы стадион ерте дүние стадиондары ішіндегі ең бірінші болып көрермендерге трибуналар салды. Кейін осыған ұқсас кешендерге болашақ үлгісі болып қалды.

Ерте дүние гректері трибунадан қарап отыру мүмкіншіліктерінің зор екендігін негізгі принциптерін өте жақсы білген. Эллин кезеңіндегі стадиондар қоғамдық өмір ортасының рөлінен гөрі қала тұрғындарының көрермендер көретін кешенге айналды. Стадион трибуналары онша үлкен болмады. Себебі, олар текқана сол қаланың тұрғындары үшін салынды. Ежелгі Римдік кезеңдегі стадиондар кешені Ежелгі Римдік империяның қалыптасу уақытымен сәйкес келеді. Бұл уақытта Эллиндік стадиондар қайта жөндеуден өтті. Жарысқа қатысушылар санының көбеюіне байланысты ареналар кеңейтіліп көрермендер үшін мәрмәр тастан стационарлы трибуналар құрылды. Б.э.д. I- ғасырда Антитеатр сияқты ежелгі Римдік көріністер көретін кешендердің түрлерін салу қалыптаса бастады. Соңында антитеатрлар осы заманғы спорттық ареналарды салуға белгілі бір дәрежеде әсерін тигізді.

Оның жарқын айғағы ежелгі Римдік «Колизей» антитеатр болып табылады. Ең бірінші «Колизей» үш қабатты болып салынып, б.э. 2-ғасырында төртінші қабаты қосылды. Оның сыйымдылығы 250 мың халық. Ежелгі Римде терм деген суға түсетін орасан зор бассейндерге көңіл бөлінген. Б.э. I-II ғасырда салынған ең үлкен және өте әдемі терм Диоглетиано мен Каракалда болған. Каракалдағы термнің алып жатқан жерінің аумағы 120 мың шаршы метр кешеннің ұзындығы 338-337 метр, қабырға қалыңдығы 6 метр болған. Бұл термоларда бір уақытта 3000 мың адам сыйған. Олар жуыну, терлеу, массаж, душ, ванна қабылдау, ыстық, жылы, және суық ванналарда жүзу процедураларын қабылдаған. Б.э. IV-ғасырда Римде мемлекет христиан діні қолдау таба бастады. Шіркеулер бірнеше мың көрермендер жинап өткізілетін көріністерге белсенді түрде күрес жүргізілді. Христиан дінінің кеңінен таралуын антилік әлемдегі замандағы көптеген спорт кешендерінің күйреп қирауына әкеп соқтырды. Орта ғасырдың басы дене шынықтыру құлдырауы мен сипатталады. X-XI ғасырларда дене шынықтыру жаттығуларының кейбір мақсаты өте баяу дами бастады. Оған XI ғасыр шығыстағы сауда канализациясының крес жорығының және соғыс серілерінің пайда болуынан басталуы себеп болды. Орта ғасырлардағы дене шынықтыру жаттығуларының негізгі бағыты соғыс серілерін соғысқа дайындау болды. Феодалдық дамыған қоғамда XI-XIV ғасырларда тап күресінің әсерінен көпшілік халықтың (шаруалар мен қала тұрғындары) дене шынықтыру қалыптасты. Аристократтар тұрғындарға ойындар мен серуендеу үшін алаңдар мен спорт орындарды салу мен қатар саябақтарда әр түрлі көріністік сауық құратын кешендерді салды. Орта ғасыр кезеңінің аяғы феодалдық кешеннің құлдырауына буржуазиялық мәдениеті және дене шынықтыру пайда болуына әкелді. Буржуазия еуропа мемлекеттерін өз қолдарына батыл алып саяси билікті жаулап алып, капиталистік өнер кәсібін қызу дамытып жатқан жерлерде ірі спорттық кешендерді салуға мүмкіндіктер пайда болды. Еуропаның әр түрлі елдерінде спорттық кешендерді жаппай сала бастау тек 19-ғасырдың аяғында басталды. Оған барлық жердегі жаппай спорттық қоғамдардың, клубтардың құрылуы әр түрлі елдердегі спорттық байланыстардың дамуы олимпиядалық ойындардың қайтадан өткізіле бастауы себепші болды.

Қазақстандағы ең алғашқы спорт клубы Семейде пайда болған. 1912 жылы «Нептун» спорт клубының құрылуы соның айғағы. Онда гимнастика, жүзу, семсерлесу т.б. спорттың түрлері жүргізілген. «Нептун» клубы көпшілік қатысқан спорттың жеңіл атлетика түріне байланысты жарыс өткізілген.

Әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу» деген трактатында адамды бақытқа жеткізетін үш нәрсеге көңіл бөледі:

1. «Адам өзінің қалыптасуы үшін іс-әрекет, тіршілік жасау, дене мүшелерін іске қосу арқылы қажетті әрекеттер: отыру, тұру, жүру, көру, есту сияқты т.б. қимылдар жасайды.

2. Жан эффектілері негізінде құштарлық, рахат, қуаныш, ашу, қорку, жабырқау, қызығу т.б. сезімдерін көрсету.

3. Ақыл-парасат арқылы адам іс-әрекеттерін, сана-сезімдерін, ізгілікті, имангерлікті, қимыл-қозғалыстарын басқарады». Әл-Фарабидің пікірінше, әрбір баланың тәрбиесінде үш қасиет: дене күші, рухани және ақыл-ой бірлікте болғанда ғана жан-жақты үйлесімді жеке тұлғаны қалыптастыруға болады [.

М.Жұмабаев дене тәрбиесінің адам психологиясымен байланысын көрсете отырып, ғылыми тұжырым жасаған. Ол: «Дене – жанға, жан- денеге байлаулы. Бірінің біреуінсіз күні қараң. Өзімізге мәлім: денеміз сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады, яғни ақылымыз түзу, сезіміміз дұрыс, қайратымыз берік болады. Егерде денеміз ауру болса: яки жұмыс қылып шаршаса, жанымыз да ауру, жанымыз да шаршайды, басқа ауру, мидың ауруы жан ісіне жаман әсер қылады. Нашар ауа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей, денеге әсер қылады да, жанға барып қол салады, яғни жанның ісі шабандайды, бұзылады, ой күнгірт тартады, сезім тоза бастайды, қайрат жосиды», - деп жазады.

Ағылшын педагогы Джон Локк дене тәрбиесін басқа тәрбиелердің негізі деп есептеп, оның мәнін жоғары көтереді. Ол: «Мықты денеде – мықты рух», - болады дей отырып, дене тәрбиесінің өз заманына сәйкес жүйесін ұсынды. «Бала денесін ерте жастан бастап шынықтыру керек, оның денесіндегі бостық, сылбырлықтар жойылуы тиіс», - деді. Локк

баланы ауа райының барлық түріне үйретудің, қатаң режимге қалыптастырудың қажеттілігін көрсетті. «Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі, - деді Д.Локк, - баланы ерлікке және табандылыққа үйретуге әсер етеді».

Швейцария ағартушысы И.Г. Песталоцци де денені сауықтыру жөнінде құнды ой пікірлер қалдырған. «Дене тәрбиесінің міндеті – адамның барлық табиғи күштерін, қабілетін дамыту және ол даму жан-жақты дамумен ұштасады», - деп жазды. «Бала әртүрлі қимылға, қозғалысқа ұмтылады. Осыдан келіп ойын, тағы басқа әрекеттер туады», - деп дене тәрбиесіндегі ойынға үлкен мән берген. Дене жаттығуларының жүйесі арқылы баланы болашақ еңбек әрекетіне даярлауға болады деп есептейді.

Орыстың демократ – педагогы, дене тәрбиесі теориясының негізін қалаған, ірі қоғам қайраткері Петр Францевич Лесгафт дене тәрбиесінің жүргізілу ерекшеліктерін анықтай отырып, осы тәрбиенің ғылыми негізделген теориясын ұсынады. Бұл құрған дене тәрбиесі теориясының дүние жүзілік мәні бар. Ол өзінің екі томдық «Мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесіне басшылық» деген еңбегінде (1888-1901ж.) дене тәрбиесінің әр түрлі жүйесін терең сынап, осы жөнінде өз теориясын ұсынады. Оның ойынша, дене тәрбиесі барлық істердің, жұмыстардың жүйесінен тұрады. Сондықтан дене тәрбиесі ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиелеумен тығыз байланысты.

Оның үйретуінше, дене жаттығулары мінез бен ақыл-ой қабілетін дамытатын бірізді, тізбекті болуы қажет. Дене қозғалыстарының жүйесі баланың табиғи дамуына сәйкес келіп, бұлшық еттердің бүкіл тобын қамтуы керек. Дене жаттығулары, дене шынықтыру оқытушыларының ұқыпты түсіндірулері арқылы жүргізіледі. Лесгафт ақыл-ой жұмысының дене шынықтыру жаттығуларымен және ойындармен алмасып отыруын талап етті. Сонымен қатар ол ауыр гимнастикалық жаттығулардан сақтандыруды, көбіне табиғи қозғалыстарды: жүгіру, секіру, ойын т.б. ұсынды.

Лесгафттың ғылыми-педагогикалық шығармаларында баланың сыртқы өмірі мен мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтайтын психологиялық материалдар мол орын алған. Сондықтан Лесгафт бала психологиясын зерттеу арқылы педагогиканы жоғары сатыға көтеруге үлес қосты.

Сауықтыру кешендерінде сауықтыру міндеттері:

- денсаулықты жан-жақты нығайтуға және үйлесімді дене дамуына көмектесу, дене мүсінін дұрыс қалыптастыру, дене бұлшық еттерінің әр түрлі топтарын дамыту, организмнің барлық жүйесін және олардың қызметтерін дұрыс және өз уақытында дамыту, жүйке жүйесін нығайту, зат алмасу процестерінің белсенділігін арттыру;

- оқушылардың жас мөлшеріне қарай дененің мүмкіндіктері мен жұмысқа қабілеттілігінің деңгейін қамту;

- организмнің өзінің шынығуы үшін қолайсыз, жағымсыз жағдайларға қарсыласу деңгейін арттыру.

Сауықтыру кешендерінде білімділік міндеттері:

- тұрмыс жағдайында, еңбекте (жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу, ауыр заттарды көтеру, алып жүру т.б.) және әскери-қолданбалы сипаттағы қимылдарда (кедергілерден өту, шаңғымен жүру, күрес элементтері, т.б.), табиғи қозғалыстарда өмірлік маңызға ие қозғалыс дағдыларын қалыптастыру;

- қозғалыстың берілген өлшемдеріне сәйкес күшті саналы түрде реттей білуді қажет ететін жаттығу техникаларын меңгеру есебінен қозғалыс тәжірибесін молайту;

- күрделендірілген жағдайда дененің қозғалыс қимылдарын басқару қабілеттілігін, оның ішінде қозғалыстың жаңа түрлерін меңгеруді дамыту;

- дене қызметінің барлық түрлерін меңгерудің саналылық негіздерін қамтамасыз ететін білім жүйесін қалыптастыру.

Сауықтыру кешендерінде тәрбиелік міндеттері – денені үйлесімді қалыптастырумен бірге оқушы-жастарды адамгершілік, ақыл-ой эстетикалық және еңбек тәрбиесіне баулу.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің мақсаты – адам тұлғасының, оның дене қасиеттері мен қабілеттерінің жан-жақты жетілуі, қозғалысты дағдылары мен ептіліктерінің қалыптасуы, нәтижесінде тән саулығын көтеру.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің негізгі құрал-жабдықтары – дене шынықтыру жаттығулары, табиғаттың тума күш көздерін пайдалану (күн энергиясы, ауа мен су ортасы және т.б.), гигиена ережелерін ұстану (әр адамның жеке басына, еңбегіне, тұрмысына және т.б. байланысты). Дене шынықтыруға арналған жаттығулар тән-дене қабілеттерінің дамуына әр тараптан әсер етеді. Олардың адам ағзасына ықпал жасау заңдылықтарын тану және орынды қолдана білуден әрбір оқушы дене шынықтыру мәдениетін, дене тәрбиесі мақсаттарын іске асыруға пайдалана алады. Бұл тәрбие түрі үш негізгі бағытта орындалып жатады: жалпы дене дайындығы, кәсіби дене дайындығы, спорттық дайындық. Дене тәрбиесіне орай іс-әрекеттер мазмұны өз ішіне таңғы гимнастиканы, таза ауада жүріп-тұруды, кешкі серуенді, салауаттық күндерін, спорттық бөлімдерге қатысуды, туристік саяхаттарды және т.б. қамтиды.

Сауықтыру кешендері арқылы салауатты өмір салтына жастарды баулуда «дене мәдениеті», «дене тәрбиесі», «спорт», «дене қуатының қалпына келуі», «дене қуатының тынығуы», дене қуаты дайындығы», «дене қуатының жетілуі», «дене қуаты білімі» т.б. түсініктеріне назар аударған жөн.

Дене мәдениеті – адамдардың дене қуатының жетілуі үшін пайдаланылатын қоғамдық-материалдық (спорт ғимараттары, құрал-жабдықтар) және рухани (арнаулы білім, ғылыми тәжірибе) байлығын құрайтын халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Ол негізгі дене мәдениеті, спорт, сауықтыру, қолданбалы дене мәдениеті болып көрініс табады. Енді осы түсініктерге қысқаша анықтама берген жөн.

Негізгі дене мәдениеті – адамдардың өз шамасына қарай таңдап алған кәсіби спорт мамандығын жетілдірудің негізі. Ол жалпы білім беретін мектептерде, оқу-тәрбие мекемелерінде қолданылады, онда денсаулықты нығайту, жұмысқа ынтасын, төзімділігін арттыруға көмектеседі. Спорт адам психологиясының орнықтылығын, дене қуатының жетілуін қамтамасыз етеді. Спорт қимылының негізгі мақсаты – спорттың бір түрінен жоғары жетістіктерге жету, сол арқылы адамның қабілет-қарымын, ептілік қасиеттерін қалыптастыру.

Қолданбалы дене мәдениеті – кәсіптік және әскери дене мәдениеті деп екіге бөлінеді. Ол өмірге аса қажет сан алуан қимыл-әрекеттерді игеруге, дене тәрбиесі арқылы әскери және азаматтық мамандықтарды жақсы меңгеріп, терең түсінуге бағытталады.

Сауықтыру дене мәдениетіне – емдеу дене мәдениеті жатады. Оның мақсаты организмнің уақытша жоғалған қызметтік мүмкіндіктерін қалпына келтіру.

Гигиеналық дене мәдениеті – жаттығулар арқылы ағзаның жұмыс істеу қабілетін арттыру. Сабак арасында, жұмыста (дене шынықтыру, өндірістік гимнастика) күнделікті демалыста (таңертеңгі бой жазу, серуендеу, саяхат т.б.) қолданылады.

Дене қуатының тынығуы – жаттығу жасау арқылы белсенді демалыс ұйымдастыру. Ол дене тәрбиесі жаттығуларының көмегімен адамның көңілін көтеріп, бір әрекеттен екінші әрекетке көшіреді. Дене қуатын қалпына келтіру адам организмінің ауырған жерін массаж жасау, булау, су процедуралары арқылы емдеп, қалпына келтіру, дене қуаты қасиетін үйлесімді дамытып, жан-жақты дайындығын жоғары деңгейге жеткізу. Дене қуаты білімі – адамды қимыл ептілігі мен дағдыға үйрету және теориялық біліммен қаруландыру.

Сауықтыру кешендері жүйесінің мақсаты – күш-қуаты мықты, жан-тәні сау, денесі жан-жақты жетілген, алуан түрлі дене және ақыл-ой еңбектерін орындауға қабілетті, іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу.

Сауықтыру кешендерінің жүйесі – қала мен ауыл тұрғындарына мәдени тұрмыстық және сауықтыру қызметін көрсету жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру және спорт-сауықтыру кешендеріне тұрғындардың құрылуына қарай бірнеше топқа бөлінеді:

1. Мөлтек ауданы (мөлтек аудан, тұрғын үй топтары және бөлек үйлер тұрғындарына қызмет көрсетеді).
2. Аудандық (аудан тұрғындарына қызмет көрсету).
3. Аудан аралық (аудандар, тұрғындар топтарына қызмет көрсету).
4. Жалпы қалалық (қаладағы, қыстақтағы тұрғындарға қызмет көрсету).

Сауықтыру кешендерін пайдалану түрлері мен қызметі мен міндеті ерекшеліктеріне қарай бірнеше түрлері бар:

1. Оқу-спорттық, текқана оқу-жаттығу үдерістері үшін арналған кешендер жиынтығы;
2. Көрермендердің қатысуымен демонстрациялық түрде өткізілетін жарыстарға есеп беруге арналған кешендер жиынтығы;
3. Тұрғындардың белсенді демалысы үшін арналған кешендер жиынтығы.

Өзінің архитектуралық жоспарлық және көлемдік құрылымдық ерекшеліктеріне қарай спорттық кешендер көлемдік және жазықтық болып екі топқа бөлінеді. Көлемдікке спорттық кешендердегі барлық жабдықтар, кешендер, спорттық залдар, спорт сарайлары, жабық жүзу бассейндері, манеждер жатады. Ал жазықтыққа ашық спорт алаңдар мен алаңшалар, жеңіл атлетикалық және конькимен жүгіру жолдары, шаңғымен жүгіру және тау шаңғы трассалар, кросс жүгіру ара-қашықтықтары және т.б. жатады.

Қазақстан Республикасында жүзеге асып жатқан спорт кешендерінің классификациясы бойынша спорт кешендері қуаттылығына қарай жеке және кешенді болып бөлінеді.

Жеке спорт кешендеріне бір спорттың түрі үшін арналған арнайы залдар, бір су қоймасы бар бассейн, алаңшалар мен алаңдар, жеңіл атлетикалық және конькимен жүгіру жолдары, велотрептер және т.б. спорт түрлері бойынша жабдықтар мен қондырғылар жатады.

Ал кешенді спорт-сауықтыру кешендеріне жалпы бір жерге салынған немесе бір ғимараттың ішіне салынған жеке спорт кешендері, стадиондар, спорт сарайлары, бірнеше су қоймасы бар бассейндер, бірнеше алаңшалар, көп залды спорттық ғимараттар және басқа да осы типтес спорттық сауықтыру кешендері жатады.

Көлемі мен жоспарына қарай спорт-сауықтыру кешендері жоғарыда айтылғандай жабық және ашық болып бөлінеді. Жабық спорт кешендері өзіне қамтиды: бұл оқу-жаттығу сабақтарының, сауықтыру жарыстардың жабық залдарда, манеждерде, бассейндерде, спорт сарайларында өткізілетін кешендер.

Ал ашық спорт кешендері – бұл оқу-жаттығу сабақтарының, жарыстардың ғимарат ішінде емес, керісінше ашық аспан астында өткізілетін кешендер жиынтығы. Бұл кешендер құрылымын төмендегі

Қазіргі таңдағы спорт кешендерін пайдалану да қала немесе ауыл тұрғындарына сауықтыру қызметін көрсететін жүйенің қажетті элементі болып табылады. Және сонымен бірге тұрғындарға елді мекенді салудағы композициясындағы мәнді орын атқарады. Елді мекен орындарын жобалау және салудағы Қазақстан Республикасының нормалары тұрғындар үшін қоршаған табиғат ортасы жағдайына жақындауға қолайлы жағдай тудыруға көмек береді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында спорттық кешендерді салу қатаң жоспарлау ойға алынған кешендерді мемлекет жерінде бір келкі орналастыру. Яғни спорттық кешендер жүйесі білімі негізінде жүргізілуде. Біздің елде спорттық кешендер жүйесі есебімен жоспарлануы негізінде тұрғындарға жалпы бірдей мәдениет тұрмыстық қызмет көрсетудің кешендерге дифференциациялық (бүтіндей түрлі формаларға бөлу) принципі пайдаланады (күнделікті, мезгілдікті және т.б.). Бұл тұрғындарға қызмет көрсету ұйымның сатылы принципі деп аталып, біздің елдің қала салушыларымен қабылданған. Бұл жалпы принцип спорттық кешендер жүйесіне арналып бір қатар ерекше талаптар мен толығыды.

Әдебиет:

1. Оңалбек Ш.К. Дене шынықтыру және спорттың ғылым-педагогикалық негіздері. – Шымкент, 2019ж.
2. Алшынбаев К. Таңдаған спорт түрлерінен жас ерекшелік физиологиялық негіздері. – Шымкент, 2019ж.
3. Шегенбаев Н.Б. Халық Ойындарын мектеп бағдарламасында қолдану. – Жетісай, 2019ж.
4. Алшынбоев К.И. Волейбол ойынындағы әдістемелік және тәсілдік ойынындағы әдістемелік және тәсілдік дайындықтар. – Шымкент, 2015ж.

5. Тұрыскулов О.Ж. Жаттықтырушы-оқытушылардың ұйымдастыру әдістемелік құзыреттілігі. – Шымкент, 2017ж.

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫҢ ОЙЫН ТӘСІЛДЕРІН ЖОЛДАРЫ

Анарханов Ш.Ш.

Ғылыми жетекшісі: магистр аға оқытушы Сарсембаев А.Б.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Волейбол ойыны өзінің мазмұны жағынан көп қимылдауды қажет ететін және эмоционалды ойын. Команда ойыншылары ойын кезінде допты беру, қабылдап алу шабуылдай соғу, т.б. осылар сияқты әртүрлі техникалық әдістерді қолдануы қажет. Сонымен қатар осы техникалық әдістердің бәріне белгілі бір тактикалық бағыт беріп, ойыншы әдістерімен тығыз байланысты қимылдауы қажет. Өйткені бір адамның қателігі бүкіл ойын барысын бұзады. Ойын процесінде волейболшы атқаратын қимылдардың басты ерекшелігі-қарқыны жылдамдығы және сипаты жағынан мүлде басқаша қимылдың бір түрінен екіншісіне тез ауыса білудің қажеттілігінде. Бұл ойынның ерекшелігіне байланысты шарт. Мәселен берген кездегі доптың орташа ұшу жылдамдығы секундына 12,3 метрге, ұшу қашықтығы 15-16 метрге тең. Беру кезінде доптың ұшу жылдамдығы арта түссе оны қабылдау қиындай бермек. Шабуылдай соғу кезінде допты қабылдап алудың ұзақтығы ойынның психологиялық күрделілігін көрсетеді. Осы маңызды қимылды орындау үстінде волейболшы доптың ұшу бағытын бағдарлаумен қатар өз әрекетін жоспарлап алып допты қабылдауға тиіс. Осы қимылдарды жүзеге асыру үшін волейболшыға шамамен 0,40 секунд қажет. Келтірілген уақыттық сипаттамалар волейболдың сезімдік қабылдаудың шапшаңдығы мен дәлдігіне адамның аңғарғыштығы мен ептілігіне өте қатаң талаптар қойып, ойыншының барлық қимыл-әрекетінің үйлесімді әрі дәл болуын қажет ететінін дәлелдейді. Белсенді өткізілген ойындар кезіндегі энергия шығыны да едәуір көп болады. Кейбір жағдайларда адамның 2,5-3 килограммға салмақ жоғалтуы жарыс үстінде жұмсалатын күштің аз емес екендігінің айқын мысалы. Ойын процесіндегі мұндай энергия шығыны әсіресе жауапты жарыстар кезінде орталық нерв жүйесіне көп күш түсуіне байланысты. Мұның себептері төмендегідей болады. Ойын жайының үнемі өзгеріп отыруы ойыншыдан бір қимыл түрінен екіншісіне тез ауысып отыруды талап етеді. Мұндай ауысу мида болатын тежеу және қозу процестерінің қысқа мерзімде қайта топтасуына байланысты, осы мидағы қозу және тежеу процестері шапшаң жүзеге аспаса олар бір-бірімен тоғысып, бұрын қалыптасқан дағды бұзылады. Тұтастай алғанда ойынның қимыл-әрекетке бай болуына қарамастан волейболшы допты беру және қабылдау, шабуылдай соғу сақтану кезінде еріксіз белгілі бір даярлық калпында тұруға мәжбүр. Қарсыластар ойыны кезіндегі шиеленісті жағдай /спорттық ойындардың өзге түрлерімен салыстырғанда алаңда қозғалу/ бұлшық еттерге бір қалыпта көп күш түсіреді. Бір қалыпта күш түскен кезде тиісті қозғалыс орталықтары да тезірек шаршайды. Жоғарыда айтылғандардан қорытынды жасай келіп волейбол спортшыны моральдық және ерік күші жағынан даярлауға айтарлықтай талап қоятынын көреміз. Спортшының ерік күшін тәрбиелеу ойын кезінде туындайтын қиындықтарды жеңу негізінде жүзеге асады. Ерік-күшін тәрбиелеуде жарыс барысында кездесетін қиындықтарды саралау мен зерттеудің маңызы зор. Спорттық ойындардың түрлерін психологиялық жағынан кездесетін қиындықтарды негізі үш түрге бөлуге болатынын көрсетеді. Бұлар-объективті, субъективті қиындықтар және тактикалық техникалық қиындықтар. Бұл топқа мыналарды жатқызуға болады: дағдыланбаған ауа-райының жағдайы, ойын уақытының ұзақтығына байланысты шаршап-шалдығу, спортшының шынығу дәрежесінің жетіспеуі, әлсіз қарсыластың күтпеген жерден жақсы ойнап кетуі, жетекші ойыншының нашар ойыны, жарақатқа ұшырату. Дағдыланбаған ауа райының жағдайы команданың ойынына ерекше әсер етеді. Әсіресе ол маусымның басында күн тікелей түсіп немесе жел соғып тұрғанда ашық алаңдарда ойнаған кезде командалардың біріне екіншісіне қарағанда көбірек кедергі

келтіреді. Осыған қоса, ойындар жарығы көлемі бағдарлануы мүлде басқаша, бейтаныс залда өткізілуі мүмкін. Алғашқы жағдайда /алаңда ойнағанда/ мүмкіндігінше сол алаңдағы жаттығуды ертерек бастаған жөн. Тіпті ашық алаңда ойануға тез үйреніп сол жердің жағдайына бейімделу үшін қыста да жаттыға беруге болады. Екінші жағдайда өзге залдардағы жолдастық кездесулер мен жаттығу ойындарына жиі қатысып басқа да қалаларда болғанда ондағы залдармен міндетті түрде танысып, мүмкіндік болса жаттығып көрген жөн. Волейболшылардың шаршап-шалдығуы ойыншының бұл түрінде спорттың хоккей, футбол, баскетбол т.б. түрлерімен салыстырғанда уақыттың шектелмейтіндігіне байланысты, техникалық және тактикалық жағынан жоғары дайындығы бар әсіресе өзара тең командалардың арасындағы кездесу үш сағатқа кейде одан да көп ұзаққа созылуы мүмкін. Ойыншылар мұндай кездесулер күш-қуат және нерв жүйесі жағынан қатты шаршайтындықтан үлкен төзімділік пен жігер көрсетуі қажет. Бұл жағдайда бір ұзақ және үсті-үстіне түскен қиындықтан пайда болатын шаршаумен кездесеміз.

Бұл қиындықтарды жеңу үшін ұсынылатын әдістер.

- Оқу-жаттығу сабақтарын жиірек өткізу
- Даярлық кезеңіндегі және жарыстар аралығындағы үзілістерде жалпы дене шынықтыру мен арнаулы жаттығулардың сапасы мен санын арттыру
- 7-8 партиядан оқу ойындарын өткіз. Спортшының шынығу дәрежесінің жетіспеуі зарыс кезінде белгілі қиындықтар туғызады.

Кейде олардың шынығу дәрежесінің жетіспеуі техникалық қателіктерге де /мысалы команданы қорғаныс санына тұрғызғанда/ ұрындырады. Жеткілікті дәрежеде шынықпаған ойыншы көп күшті қажет ететін ұзаққа созылған қызу ойынға жарамайды. Мұндай ойыншы бұлшық еттің бар күшін тез арада жиып одан кейін шапшаң босаңсыта алмайды. Олар жиі-жиі ауырып жарақатқа ұшырайды тез шаршай береді. Спортшының шынығу дәрежесінің кемістігін жыл бойындағы тұрақты жаттығу, жалпы және арнаулы дене тәрбиесін біртіндеп жетілдіру арқылы жоюға болады.

Жаттықтырушының жарыс кезінде команданы басқарудағы рөлі. Команданың жарыста табысқа жетуі оның даярлығына және жарысушы командалар күшінің ара салмағына ғана емес, сондай-ақ командаға білікті басшылыққа да байланысты.

Күштері қара немесе тіпті күшірек командалармен сайыс кезінде көп жағдайда жаттықтырушының командаға басшылық етудегі шеберлігі кездесудің қорытындысына шешуші әсер етеді. Жаттықтыру қабылдаған шешімдегі қателік өкінішті жеңіліске ұшыратып, командамен өткізілген үлкен даярлық жұмытарын жоққа шығаруы мүмкін. Жарыс кезінде командаға басшылық етуге төмендегілер енеді;

-команданы алдағы кездесуге даярлау, кездесу кезінде командаға басшылық ету және қорытынды шығару.

Команданы алдағы жарысқа даярлау процесінде қарсылас команда зерттеледі/ егер мүмкіндік болса/ жоспар жасалады, жаттығуда бас даярлық жасалады немесе қарсыластарға ұқсастырылған командамен бақылау кездесуі өткізіледі.

Қарсыластарды зерттеу үшін оның ойындары қаралады, олар жайлы мәліметтер жинақталады, байқап көру, күштерін барлау мақсатында болашақ қарсыласпен жолдастық кездесу өткізіледі.

Қарсыластары зерттеу нәтижесінде жаттықтыру команданың құрамын, әр ойыншының мінездемесін, команданың шынығу дәрежесін, техникалық және психологиялық мүмкіндіктерін, олардың шабуылдағы және қорғаныстағы техникасының ерекшеліктерін біліп алуы қажет.

Қарсыластар жөніндегі мүмкін болған бар мәліметтерді алған соң жаттықтырушы ойынның техникалық жоспарын жасауға кіріседі. Жоспар жасай отырып ол алдымен қарсыластардың күшті және осал жақтарын анықтап, оны өз командасының нақтылы мүмкіндіктерімен салыстырады.

Осылайша жасалған талдау негізінде алдағы кездесудің басты тактикалық міндетін, команданың алғашқы құрамын, ойыншыларды ауыстыру мүмкіндіктерін анықтайды. Белгілі аймақтарда ойнаған кездегі әрбір ойыншының тактикалық тапсырмаларын

белгілейді. Жасалған жсопар ойыншыларға команда жиналысында хабарланады. Ойын процесінде оның барысын жаттықтырушы мұқият бақылап, сәтсіздіктердің себебін, ойынды белгіленген жсопар бойынша жүргізудің мүмкіндігін талдайды. Команда мен жеке ойыншыларға ескертулер мен нұсқауларын үзіліс кезінде немесе ойынға қосылар ойыншылар арқыл айтады. Қателіктердің себебін және оларды жою жолдарын көрсететін ескертулер өте қысқа болуы тиіс.

Әрбір партияда жаттықтырушы екі реттен үзіліс сұрай алады. Бұл көбіне команда сәтсіз ойнап жатқан жағдайда ойыншыларды қатені түзетуге жұмылдырып, қиындықтарды жеңіп жеңіске жету жолдарын нұсқау үшін істелетін шара.

30 секундтық үзілістерді алға асықпаған жөн, өйткені әр партияның әсіресе кездесудің соңында оның қажетті арта түседі. Жаттықтырушы ойыншыларды ауыстыру правосын орынды пайдаланған жөн. Әсіресе, ойыншының бірен-саран қателіктері мен кемшіліктеріне қарап асығыс ауыстырудан сақ болу керек. Өйткені ол пайда бермек түгілі ойыншыны рухани жасытып өз күшіне деген сенімін қажетті нұсқаулар беруге пайдаланады. Кездесудің тағдыры соңғы партияда шешілетін болғандықтан да бұл нұсқаулардың маңызы ерекше.

Ойын кездесудің қорытындысын кездесуден бір күн кейін кезекті жаттығу кезінде талдаған жөн. Ойынды талдауға даярлық барысында жаттықтырушы өзінің жазып алғандарын, ойынның техникалық протоколын көзбен көргендерін сараптап, оны осы ойынға жасалған жсопармен салыстырады.

Командаға басшылық ету үшін жарыс кезінде команданың, жеке ойыншылардың көрсеткіштерін, ойын өрнегін жазып отырған дұрыс. Жарыс кезінде осындай жазбаларды жүйелі жүргізу жаттықтырушыға команданың және жеке ойыншылардың әрекетін жеке талдауға мүмкіндік береді.

Ойыншылардың қимыл әрекетін толық немесе ішінара көрсететін жазбаларды жүргізудің түрлері көп.

Допты берудің, қабылдаудың, шабуылдай соғудың тосқауыл қоюдың тиімділігі.

1. Жарыс кезінде туындайтын қиындықтарды жеңу үшін олардың ерекшелеіктерін зерттеп білудің маңызы үлкен.

2. Объективтік сипаттағы қиындықтарды жеңу үшін кез келген тосын жағдайда сәйкес ойын өрнегін қалыптастыру қажет. Оған әртүрлі жағдайда, ортада /әртүрлі залдар, жарық, көрермендер, температура т.б./ жаттығулар енгізу арқылы қол жетеді.

3. Субъективтік сипаттағы қиындықтарды азайту үшін жарыс алдындағы жаттығуларды жиілетіп, әртүрлі дәрежедегі командалармен матчтық кездесулер өткізу қажет. Мүмкіндігінше сырт алаңдарда кездесулер өткізу қажет. Мүмкіндігінше сырт алаңдарда кездесулер өткізген жөн мұның өзі жарыс алдында спортшылардың шеберлігі мен дағдысын техникалық-тактикалық даярлығын, жігерін ұштай түседі.

Жарыс кезінде туындайтын қиындықтарды азайту ойдағыдай басшылық ете білуіне байланысты.

Спорт және қимыл ойындары –дене тәрбиесінің сезімталдыққа негізделген тәсілі, олар денсаулықты сақтауға және нығайтуға өте тиімді, сірә, спорт ойындарының ең қолайлы, кең тараған түрі волейбол болса керек.

Волейбол еңбекші бұқараны дене шынықтыру және спортпен тиянақты айналысуға, белсенді демалуға, президенттік сынақ тапсыруға тартудың күшті жолдарының бірі. Енді осы ойынның адам организміне әсері туралы қысқаша тоқталайық.

Ойын тактикасының қарапайымдылығы жән,е доп үшін тікелей тартыстың жоқтығы волейболмен көпшіліктің жаппай айналысуына жол ашады. Ал волейболшылардың организміне түсетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Денеге аса күшті әсер ететін қимыл-жүгіру мұнда аз қолданылады.

Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс жүрек-тамыр, бұлшық ет жүйелерін нығайтады, ой шаршауынан арылтады, жалпы алғанда организмге игі әсер етеді. Волейбол адамды коллективтік қимылға, жеке бас мүддесін команда мүддесіне бағындыра білуге, тәртіпті, болуға, өзгелерге дер кезінде көмекке келуге үйретеді. Дәрігерлер мен дене шынықтыру, спорт мамандарының бір

ауызды пікірінше, волейболдың емдеу-сауықтыру мүмкіндіктері орасан зор. Сондықтан осынау тамаша ойын әрбір мекеме, жоғары оқу орны, мектеп, демалыс орындарында берік орын алса, нұр үстіне нұр болар еді. Волейбол ойыны аумағы 9х18м алаңда өткізіледі. Ортадағы сызық алаңды екіге бөліп тұрады. Ортаңғы сызықтың үстіне екі бағанға керілген волейбол торы орантылады. Тордың биіктігі ойыншылардың жасына немесе ұл не қыздар командасы болып ойнауына қарай әртүрлі болады. Жасөспірім ер балаларға арналған тордың биіктігі-220 см, қыздар үшін 210см болады. Ойынға әрқайсысында 6 ойыншысы бар екі команда қатысады. Әр команданың ойыншылары өз алаңына оранласады. Ойынға диаметрі 65-68см, салмағы 250г-дық доп пайдаланылады. Бір команданың ойыншылары допқа үштен артық қол тигізуіне болмайды. Осыдан кейін доп тордан асырылуға тиіс. Сондай-ақ бір ойыншы допқа қатарынан екі рет қолын тигізуіне рұқсат етілмейді.

Ойынның барысында доп қай алаңға түссе, сол командада осы жолы ұпайдан ұтылған болып есептеледі. Допты ойынға қосу хұқына ие болағн қарсыластары сағат тілі бағытымен қозғалып, орын ауыстырады. Ойын осылайша жалғаса береді. Қарсыласынан екі ұпай артықшылықпен 25 ұпай жинаған команда жеңіске жетеді.

Жасөспірімдердің ойыны 5 кезеңнен тұрады. Екі кезеңде ұтқан команда жеңген болып есептеледі. әр кезеңнен кейін командалар алаңдарын алмастырады. Шешуші кезеңдерде бір команда 8 ұпай жинағаннан кейін екі команда алаңдарын алмастырады.

Волейбол – елімізде кең тараған ойындардың бірі. Оның көпшіліктік сипат алуы волейбол ойынының ережелері мен қажетті құрал-жабдықтарының қарапайым және бұл ойын қызықты да әсерлі болуына байланысты.

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДА ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ МӘНІ

Бекишов А.

*Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Сарманов А.М.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

«Мемлекеттік бағдарламасында халықтың денсаулығын нығайту – бірінші кезектегі шаралардың бірі екендігін атап өткен. «Халықтың денсаулығы дегеніміз – ел қауіпсіздігінің өркендеуі мен өркениеттің басты өлшемі» деген бағдарламада Қазақстан азаматтарының саулығына әсер ететін барлық жағдаяттар жан-жақты мұқият ескеріліп тұжырымдалған.

Бағдарламаның басты мақсаты – халықтың денсаулығын нығайту, демографиялық ахуалды жақсарту. Бағдарламаға өзегі болған басты мәселе Бүкіл Дүние жүзілік Денсаулық сақтау ұйымының ХХІ ғасырда баршаның саулығын сақтау үшін деген басты принципке үйлесіп жатыр.

ХХІ ғасырдағы қоғам жалаң адамдар тобынан емес, отандастарымыздың, болашақ ұрпақтарымыздың денсаулығы мықты, рухани дүниесі бай, жаны мен тәні таза, танымдық белсенділігі мен өздігінен білім алудағы шығармашылық қабілеті ерекше, қоғам болашағын ойлайтын, салауатты тұлғалардан тұруға тиіс.

Осы заманғы әлеуметтік-экономикалық жағдай, өмір сүру деңгейінің төмендеуі, экологиялық дағдарыс Қазақстан Республикасы халықтарының денсаулығына әсерін тигізуде. Әсіресе, өскелең ұрпақтың денсаулығының нашарлау себебі, рухани құндылығының құнсыздануы, санитарлық-гигиеналық мәдениеттің төмендігі, денсаулық туралы білімнің жеткіліксіздігі, өз денсаулығына жауапкершіліктің болмауы, салауатты өмір салтын қалыптастырудың мақсат-міндеттерін жете түсінбеуден болып отыр. Бұл тек Қазақстан Республикасын ғана ойландырып отырған мәселе емес. Сондықтан, әлем ғалымдары адам денсаулығына әсер ететін маңызды биологиялық, әлеуметтік факторға көңіл бөліп, қоғамды сауықтырудың тиімді жолдарын зерттеумен айналысуда.

Ұлттық ойындар ата-бабамыздың бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпесбайлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа

пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмір есігін ашып, оның творчестволық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді.

В.А. Сухомлинскидің сөзімен айтқанда «Ойынсыз ақыл – ойдың қалыпты дамуы-да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті. Ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірне ұштасып, өзін қоршаған, дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты». Міне, ойын дегеніміз тынысы кең, алысқа меңзеитін, ойдан-ойға жетілдіретін, адамға қиял мен қанат бітіретін осындай ғажайып нәрсе, ақыл ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы демекпін.

Қазақ халқы- материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға да аса бай халықтардың бірі.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, заманымыздың аса көнекті жазушысы М.О. Әуезов «Біздің халқымыздың өмір кешкен-ұзақ жылдарда, қызыққан алуан ойын өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деген. Ойынға зер салып ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді мағыналар істеп туындап өрбитінін байқаймыз. Өйткені ең алдымен ненің болсын бас алып жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ойынды біз бар өнердің бастауы деп білеміз, ал қай өнер болса да кең арналы, сулы шалқар дариядай болып кемеліне келгенше жолында кездескен сандаған үлкенді кішіліарналардан бас құрайтын өзен сияқты ғой. Сол алып өзеннің орта тұсынан шыққан адам, оның басы әелде жылжып аққан бұлақтан басталып еді дегенге онша илана қоймаста еді. Ұлт ойындары біздің көз алдымызға тап осы суреттерді елестетеді. Өйткені бір кезде ол бар өнердің басты, олардың нәр алатын бастауы болғаны анық. Шынындада көне мәдинет пен әдеби туындылар, ең алдымен, сол халық жинаған думанды сауықта, ойын – той үстінде дүниеге келіп, көптің игілігіне айналған. Сөйтіп бүгінгі және болашақ ұрпақ ұлт ойындарының өзі адам еңбегінің желісі. Халықтың фантастикалық ойын құбылысының көрінісі дүниені танып білуге көмектеседі. Қазақтың мәдени асыл мұрасы ұлттық ойындары бұқаралық спортты дамытудағы орны ерекше.

Шоқан Уәлиханов қазақ жерінің географиясын, этнографиясын, фольклорын зерттегенде, әкімшілік басқару қызметін алу әрекетін істегенде, халқына сауат сұрап патшаға барғанда, ұлттық мүддені күйттеп барғанына ешкім дау айта алмас. Ыбырай Алтынсарин халыққа білім берудің жайын ойлап, ұлттың келешегі – жас ұрпақты оқытып, тәрбиелеуге өмірін сарп етті.

”Қазақ халқының жалпы ұлттық игілігін бүкіл адамзат мәдениетімен ұштастыру... өз халқының рухани бастаулары мен жалпы адамзат мәдениеті арасындағы үйлесімділікті жүзеге асыра отырып, жас адамның жан-жақты дамуына кең өріс ашады” – деп 1992 жылы халыққа білім беру Министрлігі бекіткен қазақ орта мектебіндегі білім мазмұны тұжырымдамасында көрсетеді.

Қазақтың ұлттық ойындары – адам ағзасы үшін өте маңызды, теңдесі жоқ сауықтыру, денсаулықты нығайту, салауатты өмір салтын қалыптастыру шараларының бірі. Адамның морфологиялық-физиологиялық дамуына, эндогенді, экзогенді факторларға қарсы тұруына, тұлғаның жалпы тұрқы салауатты дамуына, бойшаң, денелі сымбатты дамуына тигізер маңызы зор. Қазақтың ұлттық ойындары – ептілікті, өжеттілікті, ширақтылықты, шапшаңдылықты, тапқырлықты және т.б. қасиеттерді талап етеді.

“Асық ату”, “Мойын арқан”, “Алтыбақан”, “Қазақша күрес” – қазақ халқының ежелгі спорт ойындары адам денесін ширатып, бұлшық еттерді қатайтады, төзімділікке, батылдыққа, ептілікке керек кезінде тез ойланып, ұтымды амал, ақылды шешім, әдіс таба білуге машықтандырады.

Сондай спорттық, ұлттық ойындарға: “Тауық күрес”, “Білектесу”, “Арқан тартыс”, “Бәйге”, “Аламан бәйге”, “Тай жарыс”, “Құнан жарыс”, “Дөнен жарыс”, “Жорға жарыс”, “Аударыспақ”, “Түйе жарыс” кіреді. Осы ойындардың ішінде қызығы “Табак алып қашу”, бұл ойын үлкен жиындарда, тойларда ойналады, тамағы бар табакты төкпей-шашпай, ептілікпен, ширақтылықпен көздеген жерге жеткізу, ал қарсы жақ дәл сондай талаппен

табақты келесі орнына жеткізу керек. Жеңілген жақ айыптарын кез-келген өнер түрімен өтеп отырған. “Қыз қуу”, “Теңге салу”, “Асық ойыны” оның бірнеше түрлері бар. “Алшын ойыны”, “Омпа”, “Асық тігіп ойнау”, “Тас қала”, “Хан”, “Көкпар” т.б. спорттық ойындарды атауға болады. Бұл ойындар адамды дәлдікке, мергендікке, ептілікке, жауапкершілікке, адалдыққа, шыншылдыққа, ширақтылыққа тәрбиелейді.

Қазақ халқының спорт түрлері сан алуан және әр түрлі сипатымен ерекшеленеді. Бір спорт түрі жасөспірімнің дене күшінің мол болуына, сымбаттылығына мән берсе, енді бірі ақыл-ойын тәрбиелеп, парасатты, әрі тапқыр болуына жағдай жасайды. Жеке тұлғаның сыртқы келбетінің танылуына ықпал ететін спорт түрлері көптігімен ерекшеленсе, қазақ халқының зияткерлік мәдениетін, жүйрік қиялы мен кең ақылын танытатын ойындары ұлтымыздың көпқырлылығын танытса, халықтың озық ойлары мен салт-дәстүрлерінің ерекшеліктері, жан сырлары мен рухани көрсеткіштерге тұнып тұр[5].

Қазақша күрес - дүние жүзіне кең тараған және әлемді мойындатқан қазақтың ұлттық күресі. Сонау СССР дің кезінде Петропавл қаласында 1928 жылы күрестің бұл түрі бірінші Бүкіл Қазақстандық спартакиада бағдарламасына енгізілген болатын. Еркін және классикалық күрес бойынша халықаралық аренадарда жоғары нәтижелерге қол жеткізген көптеген қазақстан күресшілері өздерінің алғашқы қадамдарын қазақша күрестен бастаған еді. Бұрынғы күресшілер А. Ғабсаттаров, А. Бұғыбаев және Ә. Айхановтар еркін күрес бойынша СССР чемпиондары болса, Ш. Серіков пен Ж. Үшкөмпіровтер классикалық самбо күресінен олимпиада чемпиондары атанды. 1982 жылы самбо күресі бойынша күміс жүлдегерлердің қатарына Қ. Байшолоқов пен А. Мұсабековтар қосылды.

Қазақша күреспен шұғылданған, соңынан грек-рим күресіне келген Дәулет Тұрлыханов та жақсы нәтижелерге қол жеткізді - Еуропа және әлем чемпионы, Әлем кубогінің жеңімпазы, СССР мен ТМД елдерінің жеті дүркін чемпионы атанды.

Қазіргі кезде қазақша күрес халықаралық дәрежеде мойындалып, әртүрлі оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізілген.

Бәйге - қысқа қашықтыққа шабатын ат жарысы; аламан-бәйге 50 км. қашықтыққа шабатын ат жарысы. Қысқа қашықтыққа өткізілетін ат жарыстарына жас аттар қатысады, яғни шабатын аттың қашықтығын анықтауда негізгі критерий ретінде аттың жасы белгіленген.

Көкпар - Орта Азия халықтары арасында кең тараған ойын түрі. Көкпардың 2 түрлі нұсқасы бар. Ауылдарда ең көп тараған түрі - жалпы тартыс, ойынға көптеген шабандоздар қатысады да әрқайсысы көкпар үшін өзі бетінше таласқа түседі. Дода-тартыс деп аталатын екінші түрінде көкпар үшін тартыс командалар арасында жүріп жатады.

Аударыспақ - атбегілер ат үстінде отырып алып, бірін-бірі ат үстінен аудару үшін күреседі.

Басқа ұлттық спорт түрлері ішінде келесілері өте кең тараған сипатқа ие:

- қыз қуу - белгілі бір қашықтыққа атқа шапқан қызды жігіт қуып жетуі тиіс;

- жорға жарыс - жорға ат мініп жарысу;

- жамбы ату - атқа отырып садақ ату;

- жігіт жарыс - жігіттердің ат жарысы,

- ат марафоны - өте үлкен қашықтыққа бірнеше күн бойы жарысуы мүмкін;

- қыз жарыс - қыздардың ат жарысы;

- тоғыз құмалақ - үстел үстінде ойналатын ойын түрі.

Сонымен қатар, ҚР ның түрлі аймақтарында кеңінен тараған спорт түрлері мен жоғарыда аты аталған спорттың басқа түрлері бар:

1. Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксерек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, кірпіше қарғу, қас-құлақ, ордағы қасқыр.

2. Малға байланысты ойындар: аларман (қойға қасқыр шапты), асау көк, бура-қотан, көксиыр, соқыр-теке, түйе мен бота.

3. Түрлі заттармен ойналатын ойындар: ағаш аяқ, аққала, ақпа, ақсүйек, ақшамшық, алакүшік, алты-бақан, арқан аттау, арқан тартпақ, арқан тартыс, арынды арқан, асау мәстек, асық, аттамақ, ауыртаяқ, әйкел, әуетаяқ, батпырауық, белбеу соқ, белбеу тартыс, дауыстап атыңды айтам, епті жігіт, жаяу көкпар, жемекіл, жігіт қуу, жігіт ойыны, күзетшілер, күміс ілу, қамалды қорғау, қараше, кимақ, қыз қуу, лек (шөлдік), монданақ, орамал тастау, сақина жасыру, сиқырлы таяқ, тапшы, кімнің дауысы, таяқ жүгірту, тепе-теңдік, тобық, тұтқын алу, түйілген орамал, шалма, шертпек, шілдік, хал қалай?

4. Зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар: айгөлек, айдапсал, атқума, аударыспақ, бағана өрмелеу, балтам шап, бөріктастамақ, бұғнай, бұғыбай, бұқатартыс, бұрыш, біз де, егер..., жасырынбақ, жаяу жарыс, көкпар, көрші, күрес, қарамырза, қассың ба, доссың ба?, қындық-сандық, орын тап, отырмақ, санамақ, сұрақ-жауап, тасымақ, тасымалдау, тең көтеру, тымпи-тымпи, ұшты-ұшты, үй үстіндегі кім?, шымбике.

5. Соңғы кезде қалып-тасқан ойындар: әріп таңдау, бригада, мейрамхана, нөмір, пароль, пошта, сымсыз телефон, сынарын табу. Бұлардың ішінде бірқатар ойындар спорттық, той ойындары болып саналады. Ал енді, қазақтың ұлттық ойындарының ішінде «қуырмаш» тәрізді жас сәбилерге арналған да ойындар бар.

Ұлттық ойындарда, салт – дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, халық - ауыз шығармашылығында сау дененің сұлулығы туралы, мінез - құлық мөлшерлері мазмұндалады және салауатты өмір салтының барлық факторларының мәні толық көрсетіледі, оның өскелең ұрпақ бойында қалыптасу мәселелері ашыла түседі. Біздің пікірімізше, жинақталған халық тәжірибесі қазіргі таңда өзінің көкейтестілігін жоғалтпақ түгілі, мәселені шешудің басты құралы болып табылады және тәрбие жұмыстарында кеңінен қолданылады.

Ұлттық спорт түрлерінің бірімен, бұқаралық спорт түрлерінің бірімен қарқынды түрде шұғылдану, әдетте, адам өміріндегі ағзаның жас кезеңіне сай пісіп жетілуіне сәйкес келеді, себебі адам дамуының пісіп жетілуі басқа кезеңге қарағанда дәл сол кездегі ағзаның қызметтік және бейімделу мүмкіндіктері мол болып табылады. Осы кезеңнің ұзақтығы спортшының жеке-дара ерекшеліктеріне, таңдаған спорт түрінің өзгешелігіне, шұғылданатын адамның өмір салтына және басқа да көптеген факторларға тәуелді болып келеді. Өмірдің бұдан кейінгі кезеңдеріндегі спортпен шұғылдану сауықтыру бағытына ие, яғни жоғары дәрежедегі жүктемелерге құрылмайды және көп жағдайда жарыс қызметінсіз жүргізіледі.

Спорт пен ойындардың бұқаралық түрлері көрініс түрінде тәрбиелік қызмет атқарып, бұқаралық насихат ісіне қызмет етуі үшін ұлттық спорт түрлері және дене тәрбиесі тәсілдері, ол бойынша өткізілетін жарыстар жақсы ұйымдастырылып, ұлттық мереке ретінде жарқын түрде өтуі тиіс.

Қазақстан үкіметі ұлттық спорт түрлері мен ойындардың дамуына көп көңіл бөлуде. Қазақтың ұлттық ойындарының дамуында ұлттық спорт және ойын түрлерінен өткізілген І Спартакиада үлкен рөл атқарды. Қазіргі кезде республикада келесі ұлттық спорт түрлері мен ойындарынан жарыстар өткізіліп келеді: қазақша күрес, қыз қуу, аударыспақ, бәйге, жаяу жарыс, көкпар, тоғызқұмалақ.

Қорыта келгенде мемлекеттің ажырамас бөлігі әрбір отбасында салт-дәстүрлерімізді сақтай отырып бала тәрбиесінде және әрбір жеке тұлға ұлттық ойындарымызбен шұғылданса. Сонымен қатар еліміздің өмір сүру көрсеткіші айтарлықтай өсіп салауатты өмір салтын ұстанушылар көптеп бой көрсететінін сеніммен айтуға болады.

Әдебиет:

1. Оңдасын Е. Дүниені дүбірлеткен жеті дода. Алматы. 2018. Кітап
2. Гимнастиканы оқыту әдістемесі. Шыршықбаев С.А., Алайдаров И.К., Тулеев Е.И., Казмамбетова А.А. оқу құралы Шымкент 2019
3. Гимнастиканы оқыту әдістемесі Шымкент-2018 Төлеев.Е.И, Садықова Д.Б. Беков А.А Оқу құралы
4. Онгарбаева Д.Т. Возрастные особенности подготовки в избранном виде Спорта Алматы.- 2017.- Учебное пособие

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ

Даулетбекқызы Н., Дилдабек А.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Рустемов М.М.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Дене тәрбиесі мен спорттық білім жүйесінің мақсаты барлық жастағы азаматтардың оқып, үйренуге, өндірістік еңбекке және шығармашылық қызметке дене даярлығын қамтамасыз етуге жағдай жасаудан тұрады. Бұл мақсат дене мәдениеті мен спорттың қазіргі заманғы даму сатысында жетілдірудің жалпы және арнайы міндеттерін шешумен жүзеге асады.

Білім беру мекемелеріндегі оқытып, үйрету және тәрбиелеу үдерісінде дене мәдениеті мен спорт жүйесінің негізгі жалпы міндеттеріне мыналар жатады:

- оқып, үйренушілердің дене сапаларын дамыту және жетілдіру;
- әрбір оқып, үйренушіге дене мәдениетінің негізгі қолданбалы дағдыларын меңгерту;
- мақсатқа лайықтылық, батылдық және шешімшілдік, бастамашылдық және тапқырлық, табандылық және жігерлілік, ұстамдылық және байсалдылық, ұжымшылдық сезімі және өзара жолдастық көмек беру сияқты адамдық қасиеттерге тәрбиелеу;
- денсаулықты нығайту және ағзаны шынықтыру, қолайсыз қозғаушы күштердің және кәсіби қызмет жағдайының әсеріне орнылықты арттыру.

Дене тәрбиесі курсының арнайы міндеттері – оқытып, үйретудің мақсаттар мен міндеттерін іске асыруға, бағыттылық оқыту бағдарламасына дене мәдениетінің барлық бөлімдерін кіргізу, олардың әрқайсысын меңгеруге оқу уақытының үйлесімді қатынасын белгілеу, оқу-тәрбие үдерісін жандандыру. Әрбір міндеттің өзінің өзгеше ерекшелігі болады.

Бірінші міндет – дене шынықтыру міндеттерінің ішінде басты орынды дене сапаларын дамыту және жетілдіру алады.

Төзімділікті, күшті, шапшаңдықты және әбжілдікті дамытудың жоғары деңгейінің маңызы жалпыға белгілі және көпшілік мойындаған қағида болып табылады. Қазіргі заманғы жағдайда бұл дене сапаларының маңыздылығы тек дәлелденіп қойылған жоқ, сонымен бірге адам ағзасының жалпы тұлғалық жағдайына олардың әсерінің сандық және сапалық сипаттамасы алынған.

Жоғары дене дайындығы деңгейі бар, үлкен дене жүктемелері мен жүйке-психикалық күштенудің әсері жағдайында жан-жақты дамыған адам, тәжірибе бойынша, жұмыс қабілеттілігі, қажуы, жүйке орнықтылығы көрсеткіштері бойынша басқа адамдарға қарағанда едәуір басымдықта болады.

Екінші міндет - дене мәдениетінің негізгі қолданбалы дағдыларын әрбір оқып, үйренушінің меңгеруі жүруде, жүгіруде, секіруде, өзін-өзі қорғау әдістерін орындаудағы әрекетте және қозғалу біліктілігіндегі қалыптасуды қарастырады.

Адамның қозғалыс біліктілігінің бөлшегі ретінде әдістер мен жаттығулар дене және психологиялық сапаларды дамыту және жетілдірудің тиімді құралы болып табылады. Олар экстремальды жағдайларда апаттық-құтқару құралдарын, жеңіл суға сүнгудің (водолаз) жабдықтарымен, киімімен жүзу, сүңгу және басқа судағы және су астындағы әрекеттер, күтпеген жағдайда кедір-бұдырлы, жыртылған жермен жүгіру, қарлы- борасын жағдайында қашықтықты қажет болған жағдайда шаңғымен жүріп өту сияқты арнайы дағдыларды меңгеруге негіз болады.

Суға жүзуді үйрету үдерісі ағзаның қызметтік мүмкіндіктерін арттыру, әсіресе жүрек-қан-тамыры және тыныс алу жүйесінің қызметін жақсарту, денсаулықты нығайту және шынықтыру мақсатында жеке тұлғаның дене және ерік-жігер сапаларын жетілдіру үшін қолайлы мүмкіндік туғызады.

Шаңғымен жүру негізінен қысы қарлы аудандарда меңгеріледі. Қазіргі таңда кез келген ауа райында роликті шаңғылармен, роликті конькилермен шаңғымен қозғалу жаттығуларының имитациялық мүмкіндіктерін орындауға болады.

Үшінші міндет – оқытып, үйрету және тәрбиелеу үдерісінде оқып, үйренушілердің жеке тұлғалық сапаларын қалыптастыру.

Жеке тұлға – адамның психологиялық-әлеуметтік қасиеттерінің негізгі иесі. «Жеке тұлға» ұғымында жеке адамның қоғам құрамында болатындығы анықталатын белгілері айқындалады.

Мақсатқа ұмтылуға, батылдыққа және шешімшілдікке, бастамшылдыққа және тапқырлыққа, табандылыққа және қажырлылыққа, ұстамдылыққа және сабырлылыққа, ұжымшылдық сезіміне және өзара жолдастық көмектесуге тәрбиелеу өскелең ұрпақтың және азаматтың жеке тұлғасы сипаты мен сапаларын қалыптастырудағы маңызды міндеті болып табылады.

Жоғарыда атап көрсетілген сапаларды дене мәдениеті мен спорт құралдары арқылы дамыту және жетілдірудің іс жүзіндегі мүмкіндіктері адамдардың жеке ерекшеліктерімен алдына қойылған оқу және тәрбиелік міндеттерді шешуі есепке алынып пайдаланылатын арнайы жаттығулар мен әдістемелік тәсілдерді шұғылдану сабақтарында орындау кезінде оларды жүйелі және мақсатты бағытта қолдану жағдайында ғана жүзеге асырылады.

Адамның өзінің даралық қасиеті (индивидуальность) қоғамдық-тарихи мәдениетті дамытудағы іс әрекет пен білім иесі ретінде әрбір адамның тіршілік қызметіндегі дара ерекшеліктері мен алдына қойған оқу және тәрбиелік міндеттерін жүзеге асырудағы өзіне тән қайталанбайтын рухани күйі мен ішкі сезімі болып табылады.

Төртінші міндет – оқу-тәрбие үдерісіндегі *сауықтыру* бағыты. Бұл бірінші кезекте денсаулықты нығайту және ағзаны шынықтыру, қолайсыз жағдайлардың әсеріне орнықтылықты, төзімділікті арттыру және кәсіби қызметтің өзіне тән ерекшелігі болып табылады. Бұл міндетті шешуде теория мен іс тәжірибені дене мәдениеті мен спорттың үдерісіндегі байланысы принципі өз көрінісін табады.

Кез келген спорттық міндетті шешу тек студенттің денсаулығына есебінен ғана емес, керісінше денсаулықты үнемі нығайту және ағзаны шынықтырудағы мақсатты міндеттерді орындау негізінде қамтамасыз етілуі тиіс. Жақсы денсаулық дене мәдениеті мен спортты дұрыс ұйымдастырудың басты нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылады.

Оқу және кәсіби қызмет үдерісінде пайда болатын әртүрлі бейнедегі қолайсыз қозғаушы күштердің (факторлардың) көптігі, адам ағзасының орнықты төзімділігін арттыру шараларын талап етеді. Мұның негізі, жан-жақты дене даярлығын қажетті деңгейіне жеткізу болып табылады.

Бірқатар жағдайларда жекелеген сыртқы қолайсыз әсер етуші күштердің әсер етуіне ағзаның жоғары төзімділік көрсетуіне жетуі үшін жан-жақты дене даярлығы арнайы құралдар мен денені жаттықтыру әдістерімен толықтырылады.

Студенттің психикалық дамуының қозғаушы күші, оның қабілеттері мен қоршаған ортамен байланысу түрлерінің жеткен даму деңгейінің арасындағы үйлеспеушілік болып табылады.

Дене шынықтыру мен спорт саласындағы арнайы міндеттерді шешу жеке тұлғаның рухани және дене сапаларының қалыптасуы үшін үлкен маңызға ие. Оларды орындау спорттың қандай да бір түрі бойынша спортшыларды дайындаудың қажетті мүмкіндігі болып табылады.

Арнайы міндеттердің жекелеген (тобына) дене дамуында ауытқуы бар және дене даярлығы төмен студенттермен шұғылдану сабақтарын ұйымдастыру міндеттері арнайы қарастырылады. Бұл міндеттерді шешу оқытушыдан медицина саласы мен физиологияның жас ерекшеліктері мен морфологиясынан арнайы білімі болуын талап етеді.

Жеке тұлғаның құрылым негізі, яғни студенттің қызығушылығы мен қажеттілігі, күрделі психикалық құрылымының бағыты оның мінез – құлқын, іс әрекетін, спорттық қызығушылығын анықтайды.

Адамның оқу және кәсіби қызметі жағдайындағы және мінезіндегі мазмұндық айырмашылық дене мәдениеті мен спорттың жалпы және арнайы міндеттерін шешу қажеттілігін айқындайды. Арнайы міндеттерде дене дайындығына нақтылы, ерекше талап қою өз сипатын табады.

Арнайы міндеттерді шешу және оны жүзеге асыру жолдары студенттердің дене және психологиялық дайындықтарын дұрыс ұйымдастыруда негізді маңызы бар.

Алайда арнайы міндеттерді анықтау елеулі қиындықтар туындатады, яғни дене даярлығына қойылатын ерекше талаптың сипаты сырт көзге жиі байқалмайды.

Арнайы міндеттерді шешуге қойылатын негізгі талапты бөліп қарау үлкен қиыншылық туғызады, өйткені әрбір спорт түрі үшін оларды шешудің өзіндік ерекшелігі болады.

Студенттің психикалық дамуы – жеке тұлғаның сапалық біртіндеп дамушы өзгерісі, яғни оның барысында әртүрлі динамикамен жас ерекшелігіне қарай жаңа құрылу қалыптасады.

Студенттердің дене даярлығына қойылатын ерекше өзгешелігі бар талапты талдау негізінде дене мәдениеті мен спорттың арнайы міндеттерін анықтаудың маңызды мәселесі, студенттерді оқытып, үйрету үдерісінде барынша көп мөлшерде қажетті қозғалыс дағдылары мен дене, психологиялық, арнайы сапаларын анықтау болып табылады.

Студенттердің дене даярлығына қойылатын ерекше талап арнайы міндеттерде өз көрінісін табады.

Дене шынықтыру құралдары мен әдістері арқылы шешілетін арнайы міндеттер мыналар болып табылады:

- оқу аудиторияларындағы аз қозғалыстағы және бір сарынды еңбек немесе сабақ кезіндегі орныққан күш түсуіне төзу қабілеттілігін қалыптастыру;

- төзімділікті, шапшандықты және жауап беру және әрекет реакциясының дәлдігі, кеңістікте және уақытқа бағдар жасауды дамыту және жетілдіру;

- дененің үйлесімді салмағын сүйемелдеу;

- ыстыққа, суыққа, температураның ауытқуына ағзаның төзімділігін арттыру;

- батылдықты және шешімшілдікті, ұстамдылық пен сабырлылықты, бастамашылдық пен тапқырлықты, мақсатқа ұмтылушылық пен сезім күші орнықтылығын дамыту;

- жүйке және жүрек қан-тамырлары жүйесіндегі, асқазан-ішек жолдарындағы қызметтік бұзылуды, көздің қажуын, мүсіннің ауытқуын қалпына келтіру.

Арнайы міндеттер дене мәдениетінің барлық тарауларын оқыту бағдарламасына ендіру, жекелеген тақырыптар бойынша шұғылдануға бөлінген оқу уақытының үйлесімді қатынасын белгілеу есебінен жүзеге асырылады.

Арнайы міндеттерді дұрыс анықтаудың негізді (принципті) мәні бар, өйткені бұл міндеттер оқу тәрбие үдерісінің мазмұны мен бағытына елеулі әсер етеді.

Арнайы міндеттердің сипаттамасы спорт түрінің ерекшеліктерін сапалы ұғынуға қажеттілікпен, олардың әрқайсысының оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне қоятын талаптарына байланысты болады.

Мектептерде және кәсіби орта білім беру мекемелерінде мамандық (профиль) бойынша оқыту ендірілуімен байланысты оқу үдерісін тиімді арттыратын, оған дараландыру мүмкіндіктерін туғызатын, оқушыларды дайындаудың дифференциялау бағдарламасы дайындалуда.

Дене мәдениетін жетілдірудің маңызды бағыты спорт мектептерінде, мамандандырылған спорт залдарында, спорт үйірмелері сияқты қосымша білім беру жүйелерінде оқытып, үйрету үдерісін даралау болып табылады, яғни олардың әрқайсысында әртүрлі спорт түрлерінің ерекшеліктерін есепке алатын күрделі бөліктерімен (дифференциял) оқу бағдарламалары болады.

Бұдан басқа, бөліктермен үйрету және даралау негізінде дене мәдениеті мен спорт бойынша оқытып, үйретуде оқу бағдарламасын қалыптастыру шұғылданушыларға биологиялық, ауа райы географиялық және әлеуметтік қозғаушы күштердің әсерлерін есепке алып жүзеге асырылады. Сонымен бірге, бұл қозғаушы күштер оқытып, үйретудің спецификалық міндеттерін анықтап, іске асыруға елеулі әсерін тигізеді.

Оқытып, үйретудің мазмұны, сипаты, жағдайы және студенттерді даярлаудың өзіндік ерекшеліктері болады, яғни оларды оқытып, үйретудің және тәрбиелеудің арнайы бағытын анықтайды. Студенттерді арнайы бағытпен дайындау дегеніміз, қандай да бір спорттың түріне жалпы және жекелеген бейімделу міндеттерін шешудің ең жақсы дәрежесін қамтамасыз ететін дене мәдениетін оқытып, үйретудің және тәрбиелеудің формалары мен әдістерін, жүйелі құралдарын іріктеу, таңдау және іс жүзінде қолдану болып табылады.

Қазіргі өскелең өмір талабы жағдайында дене мәдениетіне оқытып, үйрету және тәрбиелеудің арнайы бағыты жайлы мәселелер үлкен теориялық және тәжірибелік маңызға ие болуда.

Ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері мен тәжірибе көрсеткендей студенттерді дене мәдениетіне оқытып, үйрету мен тәрбиелеудің арнайы бағытын анықтайтын қозғаушы күштер мыналар болып табылады:

- білім беру үдерісі жүргізілетін орындағы жағдай;
- оқу барысындағы дене жүктемесінің және жүйке-психикалық күштенудің мөлшері мен сипаты;
- ЖОО-дағы оқытудың сапасы және оның студенттердің дене және психикалық жағдайларына әсер етуі;
- оқу топтарын жүйелеп, құру ерекшеліктері;
- кейбір жекелеген ерекшеліктері (білім, біліктілік және дағдыларды меңгеруге ынталану дәрежесі; оқу-спорттық базаның ұзақтығы және бытыраңқы, бөлек-бөлек орналасуымен байланысты және т.б.).

Студенттер күнделікті өздерінің уақыттарының негізгі бөлігін аудиторияларда, спорт ғимараттарында, яғни дымқылдық немесе құрғақтық көрсеткіштер жоғары, ауасы ластанған жерде жаттығумен шұғылдану кезіндегі ұзақ күштену жағдайында өткізеді.

Ағзаға елеулі әсер етуші тітіркендіргіштердің саны, жүктемелер сипаты, оларды жою үшін арнайы шаралар кешенінің әсерімен өзгеруі мүмкін. Мысалы, егер қажу, шаршау, жүйке-психикалық күштенуі пайда болса жеткіліксіз дене белсенділігін қалпына келтіретін, нашар сезім күйін түсіретін, жұмыс қабілеттілігін тез орнына келтіретін және көңіл-күйін көтеретін жаттығулар орындалады. Мұндай оқу бағдарламасында белгіленбеген жаттығулар спорт ойындары, қызмет түрі бойынша қызықты, күлкілі жарыстар түрінде өткізілуі мүмкін.

Дене тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі әрбір шұғылданушыны дене жаттығуларын орындауға қызықтыру болып табылады. Мұнда оқытушының біліктілігіне, қабілеттілігіне және тәжірибелілігіне, оқу орнының материалдық-техникалық және оқу-спорттық базасына, санитарлық-гигиеналық жағдайына, сабақ өтілетін орынның спорт құрал-жабдықтарымен және спорт қондырғыларымен жарақтандырылуына көп дәрежеде байланысты.

Оқу тобының ұжымын ереже бойынша бірдей жастағы шұғылданушылар құрайды. Оқытып, үйрету барысында әрбір шұғылданушының спецификалық ерекшеліктері ескеріледі, спорттық құрал-жабдығынсыз және спорт қондырғыларынсыз да орындалуы мүмкін әртүрлі жаттығулар, әдістер мен әрекеттер меңгеріледі. Студенттердің даярлық деңгейі неғұрлым жоғары болса, солғұрлым оқытып, үйрету құралдары мен әдістері де әртүрлі және күрделірек болады.

Оқытып, үйретудің арнайы бағытын анықтайтын қозғаушы күштер оқу-тәрбие үдерісінің мазмұнына және сипатымен өзара тығыз байланыста. Әрбір оқытушының барынша маңызды міндеті-студенттердің дене тәрбиесінде бұл қозғаушы күштердің барлығы жан-жақты талдануы және есепке алынуы мүмкін.

Дене тәрбиесіне оқытып, үйрету және тәрбиелеудің арнайы бағыттылығын жүзеге асыру, студенттердің жұмыс қабілеттілігін арттыру, сонымен бірге сабақ үлгерімін жақсарту үшін барлық құралдар мен әдістерді тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан кәсіби қызметін табысты жүргізу үшін оқытушы оқу-тәрбие үдерісінің арнайы бағыттылығын анықтайтын негізгі қозғаушы күштерді ескеру қажет; шұғылданушылардың дене және психологиялық жағдайларына олардың әсер етуі; дене мәдениетіне оқытып, үйретудің барынша тиімді құралдары мен әдістерін пайдалану. Дене тәрбиесіне оқытып, үйрету мен

тәрбиелеудің арнайы бағыттылығының міндеттерін шешу студенттермен жұмыс жүргізуде оқытушыдан (жаттықтырушы) кәсіби шығармашылық ізденіс және жоғары педагогикалық шеберлікті және арнайы дайындық деңгейін талап етеді.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Алматы: Литература, 2000. Б. 94-96.
2. Тайжанов С. Дене мүмкіндіктерін тәрбиелеу үйрену. – Алматы: Мектеп, 2004. – 96 б.
3. Уанбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. – Алматы: Санат, 2000. – 72 б.

АКРОБАТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Досхожаева А.

*Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы Есимханова Г.Н
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Акробатикалық жаттығулармен айналысу адамның организміне жан-жақты ықпал етіп, күш пен ептіліктің дамуына көмектеседі, жүйке бұлшық еттерін және вестибулярлық аппаратты жетілдіреді, қимылдардың жалпы үйлесімділігін жақсартады.

Акробатикалық жаттығулар дененің әдеттен тыс қалпына болуымен байланысты және өзінің формасы жағынан әр түрлі ыңғайда домалап түсу, аунап түсу, жауырынға, қолға, тұру және т.б. болып келеді.

Осындай алуан түрлі болуы және күрделі жабдықтарды көп қажет етпейтіндігі акробатикалық жаттығулармен кез-келген жағдайда шұғылдануға мүмкіндік береді. Кез-келген акробатикалық жаттығулар орындау техникасын үйренуден бұрын қауіпсіздік ережелерімен танысып, біліп алған жөн. Сонда ғана жаттығуларды орындаған кезде жасқанбай, еркін болып, зақымданудан сақтана алады.

Акробатикалық жаттығулар көпшілігі секіру арқылы орындалады, сондықтан секіртпемен көбірек жаттыққан жөн.

Секіру жаттығуларына мыналар жатады:

1. Алға қарай орташа адымдау қалпынан екі аяқпен кезек секіру.
2. Жартылай жүрелеп отырып секіру.
3. Бірте-бірте жүрелеп отыра және қайтадан жоғары көтеріле секіру.
4. Біресе сол, біресе оң аяқты бір жақ жанға көтере сілтеу арқылы секіру.
5. Аяқты алшақ қойып тұрған қалпыта секіру.
6. Бұл да сондай, бірақ бір жақ жанға қарай үлкен адым жасап тұрған қалыпта секіру.
7. Баяу және тездетіп «төрт аяқтап» жүру.
8. Бастапқы қалыптан артқа жата қалып, төрт аяқтап, алға, артқа баяу жүру.
9. Қолды еденге иық кеңдігіндей алшақтықта тіреп ұстап, ал екі аяқты бірге ұстап, нәтиже есебі үшін тез-тез бүгіп жазу.
10. 100-110 см биіктіктен секіріп түсу.
11. Кедергіден және «терезеден» секіру.

Акробатикалық жаттығулар.

1. Аяқты алшақ қойып, тұру қалпынан алға домалап түсу.
2. Алға қарай домалап түсіп, жүрегелу және қарсы лақтырылған волейбол добын қағып алу.
3. Қолды тіреп отыру және төмен басылып отыру қалпынан артқа қарай домалап түсу.
4. Артқа қарай домалап түсу, бір тізерлеп тұру, бос аяқты артқа қарай көтеру.
5. Қолды алға қарай көтерілген аяқтың тобығы тұсынан ұстап, адымдап барып алға қарай домалап түсу.
6. Жаттығуды бастар алдында жаттығушының өзі лақтырған волейбол добын қағып ала отырып, алға қарай бірнеше рет домалап түсуді орындау.

7. Шеңбердің ортасынан алға қарай созыла домалау арқылы өтіп шығу.

8. Жартылай жүрелеп отыру қалпынан адымдап жүріп барып, алға қарай домалап түсу.

9. Денені жиырған қалпында алға және артқа екі рет домалап түсу.

Алға және артқа қарай домалап түсу- денені жинап, жиырып алып аударылып түсу деген сөз. Ардарылып түсу түрлерінің ең қарапайымы- қолды жерге тіреп отырып, алға қарай аударылып түру. Ол үшін төмен жүрелеп отырады да, екі аяқтап сәл алшақ ұстап, екі тізені екі жаққа жіберіп, екі қолды екі аяқтың сырт жағынан еденге тіреген қалпында бастайды. Бұл кезде арқа доғаша иіліп, бұлшық еттері қатаяды.

Осындай қалыптағы жиырылу аяқтың денеі итеру күші жүрелеп отыру қалпына келгенге дейін созылады. Алға қарай домалап асып түсуді орындаған кезде мынадай қателіктер жіберілуі мүмкін.

а) басты еденге тиюі;

ә) жиырылған денені уақытынан бұрын жазу;

б) домалап түсудің бастапқы кезінде қолды алға жылжытып жіберу.

в) домалап түскеннен кейін аяқты жазып, көсілу.

Домалап түсудің ең негізгі қажетті элементі –жиырылу. Жиырыла білуді үйрене бастағаннан кейін екінші біреудің көмегімен домалап асып түсуді өз бетінше орындаудан біртіндеп оны қиындатып орындауға көшу қажет: жүрелеп отырудан қолды тіреместен домалап асып түсу; адымдап және жүгіріп келіп домалап түсу; қолға зат ұстап домалап түсу және домалап түскеннен кейін допты қағып алу; төрт тағандап тұрған жолдасының үстінен, жіптен гимнастикалық орындықтан, ағаш аттан, кіші ағаш аттан домалап асып түсу т.б.

Алға қарай домалап түсуді үйреніп болғаннан кейін қолды тіреу арқылы артқа қарай домалап асып түсу жаттығуын орындауға көшу керек. Бұған ерекше ұқыптылық қажет. Артқа қарай домалап асып түсудегі жүйелілікті шалқадан жатып, қолды иықтан асыра тіреу арқылы артқа серпілуден бастаған жөн.Үйрену жүйесінің келесі кезеңі жүрелеп отырудан артқа қарай домалап асып түзу арқылы қолды тіреп тізерлеп отыру, домалап асып түсіп, аяқты алшақ қойып тіреп тұру; артқа қарай домалап түсу арқылы қолды тіреп, отырғаннан кейін жоғары секіру; артқа қарай қатарынан екі үш рет домалап асып түсу.

Шынтақты жерге тіреу арқылы жауырынға тұру.

Шалқамен жату қалпынан аяқтың ұшын бастан асыра еденге тигізуге тырыса отырып, бел еденнен көтерілген кезде алақанмен мықылды қаусыра ұстап, қолды белге тіреу керек және қолды шынтақтан біріп оны дененің астына қарай көбірек жіберіп, бұдан кейін аяқты жоғары қарай созады да, шынтақты тірей көтерілу арқылы жауырынға тұру қимылы орындалады. Жауырынға тұру тәсілін орнықтыра түсу үшін аяқпен мынадай әр түрлі қимылдан жасау ұсынылады: аяқты бүгу; аяқты алшақ ұстау; бір аяқты алға, екінші аяқты артқа қарай жіберу т.б.

Бұл жаттығуды бастапқы қалыпты өзгерту арқылы қиындатуға болады, яғни екі аяқты бірге соға ұстап отырып, жауырынға жұру керек. Аяқты сүймелдеп ұстау қауіпсіздендерудің және оған көмек берудің элементі болып табылады.

Акробатикаға тән негізгі міндеттерді ойдағыдай іске асыру үшін және денені дамыту үшін «көпір жасуды» үйренуді шалқамен жату қалпынан бастау керек. Үйрену жүйесінің басында иілгіштікті және иық буындарының қозғалғыштығын дамытатын жаттығуларды негізгі тұрыста тұрған қалыпта еденде гимнастикалық қабырғада жасап жаттыққан жөн. Осылардан кейін барып «көпір жасау» тәсілдерін үйренуге көшу керек.

1. Шалқадан жатып, қолды иықтан асырып жерге тіреп, жолдасының көмегі арқылы белді көтеріп көпір жасау.

2. Бұл да сондай, бірақ көпірді және өзі жасайды. Қол мен аяқ иықтың кеңдігіндей мөлшерінде түзу ұсталып, бас артқа шалқая береді. Көпірде 3 сек.тұру керек. Көмектесу ниетімен және қауіп сақтау үшін оның жолында бір оқушы тұрып, бір қолмен оның жауырынынан, екінші қолымен белінен демесуі қажет.

Жіберілуі мүмкін қателіктер:

- а) қол мен аяқтың бүгіліп кетуі.
- ә) қол мен дене аралығындағы бұрыш 180-тан кем болды.
- б) қол мен аяқтың арасы иық кеңдігінен не кең не тар болды.
- в) бастың артқа толық иілмеуі.т.б.

Шатқа отыруды үйрену үшін мынадай жаттығулар жүйесі орындалған жөн:

- 1) жауырынға тұру
- 2) қолдың көмегімен жауырынға тұру

3) жауырынға тұрудан жамбас буындарын бүге отырып,аяқты бастан асырып ерінге тигізу.

4) жауырынға тұру қалпынан басты оңға не солға бұру арқылы артқа домалап түсіп,тіземен тіреп тұру.

Жартылай шотқа отыруды меңгеру үшін бастапқы қалпына тізерлеп тұрып, бір аяқты бүгіп, екіншісін жазып және артқа қарай жылжытып,жамбасты артқы өкшеге тигізгенше серіппелі түрге қозғау. Арқаны жазып, ілгері қарау керек. Бұл-жартылай жакқа отыру. Осы жаттығуды қайталау арқылы аяқтың арасын бірте-бірте алшақтата шатқа толық отыруды меңгеруге болады. Біртіндеп үйрену барысында гимнастикалық қабырғаны пайдаланған дұрыс. Үйрену кезінде екінші адамның көмегі қажет өйткені ол қауіпсіздік шарасын қамтамасыз етеді.

Қарлығаш бейнесін жасау үшін алдымен екінші адамның көмегіне сүйеніп, гимнастикалық қабырғаны, бөренені және т.б жабдықтарды пайдаланып, кейін жеке орындауға көшу қажет.

Әдебиет:

1. Сейдахметов Е.Е., Серимбетов Ж.Ш. Дене шынықтыру.Түркістан 2021 Оқу құралы.-171б.
2. Усин Ж.А. Профессиональная направленность физического воспитания: учебное пособие / Ж.А. Усин, Р.А. Хисматулин, Ж.А. Усина. - Алматы: ССК, 2019. - 152 с.
3. Инновационная здоровьесберегающая тренировка школьников и учащейся молодежи по зимнему президентскому многоборью : учебное пособие / Ж. А. Усин [и др.]. - Алматы: Эпиграф, 2019. - 212 с.
4. Спорттық құрылыстар. Қонарбаев Ж.Ө Асубаев Б.Ә.Оқу құралы Шымкент-2017
5. Ерманова С.А. Балалар мен жасөспірімдер гигиенасы әлеуметтік және экологиялық факторлардың әсері: оқу құралы / С.А. Ерманова. - Қарағанды: "АҚНҰР", 2016. – 180б.

СПОРТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЖЕТІЛДІРУІ ЖӘНЕ АМАЛДАРЫ МЕН ОЙЫНДАРЫ

Дулат А.М.

Ғылыми жетекшісі: доцент Гусейнов М.Г.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Спорт құрылысын салу үшін орынды таңдауға санитарлық- гигиеналық талаптарды сақтау және олардың дұрыс орналасуы өте маңызды. Әсіресе ашық түрдегі спорт құрылысы үшін ылғалды бойына жеткілікті сіңіре алатын және қақ тұрмайтын, өзге ғимараттардың көлеңкесінде қалмайтындай, спорт құрылысы шаңнан, түтіннен, өндірістік кәсіпорындардың зиянды көздерінен және атмосфераның өзге де зиянды әсерлерінен қорғай алатын, қажетті санитарлық- қорғаныс аймағы бар телімдерден тұрақты жер таңдалып алынады. Спорт құрылысын салу үшін көгалы, жас көшеттері көп жерлердің артықшылығы бар. Ашық спорт құрылысы шекаралары ағаштардың және бұталардың көгалдандырылған алап стадион алып жатқан барлық аумақтың 30 % -дан кем болмайды. Дегенмен жоғарғы спорттық көрсеткіштерге қол жеткізу үшін бағытталған спорттағы ерте мамандану дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты мен міндеттеріне, негізгі принциптеріне қарама-қайшы келеді - жастардың жан-жақты дамуына, денсаулығын нығайтуға, және еңбек ету қызметіне даярлауға. Спорттағы жасарту процессі алға қойған өзіндік мақсатқа айналып бара жатыр, ол үшін ерте жастан

машықтанудың арнайыландырылған амалдары мен жүктемелерін қолдануға тура келеді, өз кезегінде бұл шаралар баланың морфологиялық және психофизикалық дамуындағы организм функцияларының көптеген керек емес өзгерістеріне алып-кеп соғады. Арнайыландырылған дайындықты ерте жастан қолдану спорттағы көптеп іріктелудің негізгі себепкері болып табылады: жас спортшылардың 48-72 % үлкен, монотонды жүктемелерді орындағылары келмегендіктен спортпен айналысуды тастап кетеді. 15-16 жастағы жүзушілерден тұратын спорттық жетілдіру топтарында 7-8 жастарынан спортпен тұрақты айналысып жүрген 8,2 % спортшылардың қалғандығы анықталды, ал конькимен жүгірушілер, шанғышылар және велосипедшілердің арасында оданда аз: 3,3%, 2,9%, 4,3% (В.Г. Половцев). Жаттықтырушының жұмысының сапасы, мәртебесі және жалақы мөлшері әдеттегідей оның оқушыларының спорттық жетістіктерімен бағаланады. Сонымен қатар қазіргі кездегі ғылыми жетістіктер мен білікті жаттықтырушылардың тәжірибесі (опыт) жан-жақты психофизикалық дайындықтың, жақсы денсаулықтың және азаматтық тәрбиенің базасында спорттық маманданудың керек емес ықпалын және жоғарғы жетістіктерді қамтамасыз ететін спорттық машықтану жүйелерін ұсынып келеді.

«Спортшыларды даярлау» түсінігі тек жоғарғы жетістіктер спорты мен спорттық резервтерді даярлауға ғана тән. Бұл спортшылардың жарыстық сайыстар барысында бар мүмкіндіктерін барынша пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар кешені. «Спорттық ғұмырдың» барлық кезеңдеріне (әдетте, 10-20 жыл) жарыстарға қатысу мен оларға дайындықтың көптеген кезектілігі тән. Спортшыларды дайындау спортпен арнайы дайындалудан бастап жоғарғы жетістіктер спортына ауысқанға дейінгі (5-10 жыл спорттың әр түрінде) кезеңдерді қамтиды. Спортшы спорттың түріне қарай жоғарғы жетістіктер спортында 4 жылдан 10 жылға дейін айналысады. Спорттық дайындықтың көпжылдық кезеңі бір жағынан айналысушының жас ерекшелігіне, екінші жағынан - спорт түрінің ерекшеліктеріне байланысты, бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Мысал ретінде спорттық ойындардағы көпжылдық дайындықтың кезеңдерін келтіруге болады. Бірінші кезең мыналарды қарастырады: спортқа деген қызығушылықты тәрбиелеу, балаларды спорттық ойындарға тарту, техника мен тактикаға бастапқы үйрету, ойын ережелеріне үйрету, ойын ерекшеліктерін есепке ала отырып жалпы дене қасиеттерін тәрбиелеу, жекелей және ұжыммен жарысқа түсе алу қасиетін қалыптастыру (мини-баскетбол, мини-волейбол т.б.) 11 жасқа дейін. Екінші кезең базалық техникo-тактикалық және дене дайындығына арналған. Осы кезде ойындық функцияларға мамандауға негізделмеген, техника мен тактиканың негіздері, спорттық ойындарда қолданылатын жарыстық қасиеттер қалыптасады 12-14 жасқа дейін. Үшінші кезең арнайы дайындыққа бағытталған: техникo-тактикалық, дене дайындығы, ойындық дайындық, жарыстық дайындық, ойындық функциялар бойынша мамандану элементтері кіргізіледі 15-17 жасқа дейін. Төртінші кезең техникo-тактикалық шеберлікті жетілдіруге, ойындық функциялар бойынша мамандануға, жоғарғы разрядты командалардың талаптарына бейімделуге арналған 18-21 жасқа дейін. Бесінші кезең - жоғарғы жетістіктер спортты деңгейінде, биік спорттық нәтижелер көрсету кезеңі 21-30 жас. Көрсетілген жас шектеулері белгілі бір деңгейде алынған, негізгі көрсеткіш - спорттық шеберліктің деңгейі. Сондықтан неғұрлым дайындықтары жоғары спортшылар, бекітілген талаптарды орындаған жағдайда, ерте жас шақтарында келесі кезеңдерге өткізіле береді. Алтыншы кезең - спорттық ұзақ жасау, бұл кезеңде спортшы спортпен айналысуды жалғастырады және бұқаралық спортсаласында жарыстарға қатыса береді. Бұл жерде жас шағына шектеу қойылмайды. Өздерін жоғары үйлесімділік пен жұмыс қабілеті арқылы көрсететін гимнасттар мен акробаттар қозу және тежелу әрекеттерінің дұрыстығымен тұрақтылығымен және жақсы қозғалуымен сипатталады. Бұл нәтижелер спорт түрлері өкілдерінің жүйке жүйесінің типтік ерекшеліктерін зерттейтін Л.Егуновтың мәліметтерімен сәйкес келеді. Автор күшті жүйке жүйесі бар спортшылар дене жүктемелері мен күнделікті жаттықтыруларды жақсы көтеретінін, оларда күш тез қалпына келетінін, ал жаттықтыруда олар жоспардағыдан да көп жүктеме көлемін орындауға тырысатынын атап өтті. Жүйке жүйесі әлсіз спортшылар жеткіліксіз жұмыс қабілеттерімен ерешеленеді. Тез шаршайды және осы себептен жаттықтыру сабақтарына қатыспайды, көп жағдайларда үлкен жүктемелерден бас тартады немесе оларды жартылай орындайды. Типтік топтары әртүрлі

адамдарда тек жұмыс қабілеті де әртүрлі болып қана қоймай, олар көп жағдайда бір – бірінен қимыл әдістерін меңгеруіне және қиын жағдайларда оны орындауда да ерекшеленеді.

Отандық ғалымдардың зерттеулері жүйке жүйесінің ерекшеліктері әртүрлі спортшылардың гимнастикалық жаттығуларды игеруіндегі мінез – құлық ерешеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Демек, күшті белсенді және қозуы тез гимнасттар көбінесе өз күшінен артық жабдықтарда жаттығулар орындауға батыл кіріседі. Жаңа жағдайдағы байланысқа тұйықтау оларда тез жүреді. Олар қимыл негіздерін тез меңгергенімен көбірек қате жібереді. Бұндай гимнасттар жаңа элементтерді қызыға үйренгенімен бұрынғы жаттығуларды ұзақ үйрену олар үшін қызықсыз жұмыстағы сәтсіздікті ауыр қабылдайды. Тежелу процесі бар аз қозғалатын өзіндік бастамасы жоқ гимнасттар тобы бар. Гимнастикалық құралдарда олар белсенді емес, батылдықты талап ететін жаттығулардан жиі бас тартады, кей жаттығуларды орындай алмауына шағымданады. Олар үшін өз күшіне сенімсіздік тән. Жаңа шартты – рефлекстік байланыстардың тұйықталуы оларда баяу жүреді. Жаттығуды меңгергенде аз қате жібереді, өз дағдыларын тез жоғалтады. Зерттеушілер жүйке жүйесі әрекеті тұрақты спортшыларды еңбекқор, жұмысқа қабілетті деп тапты (Родионов, 1983; Платонов, 1987 және т.б.). Олар сәтсіздіктері мен табыстарына салмақты қарайды. Жаңа шартты – рефлекторлық тұйықталу оларда тез әрі дәл жүргізіледі. Бұлар тәртіпті және белсенді спортшылар. Гимнастикамен айналысуды бастаған соң, оған деген қызығушылығын жоғалтпайды. Жүргізілген бақылаулар мынадай тұжырым жасауға септігін тигізді: оқып үйрену, қимылды меңгеру, оларды орындау жүйке жүйесінің түріне байланысты, сондықтан гимнастика бөлімін топтастырғанда жас спортшылардағы жүйке әрекетінің белгілі бір әрекетін игеруін (қозу немесе тежелу) ескеру қажет. Бұл тұжырымды А. Стукиннің зерттеулері де дәлелдейді, онда 8-10 жасар гимнасттардың қимыл қабілеттерінің негізгі құрамдас бөліктерінің даму деңгейін құрамдас бөліктерінің даму деңгейін зерттейді (бұлшықет күші, уақыт пен кеңістікті сезінуі). Осы бағытта қосымша зерттеулер жүргізілді, онда темпераменттің гимнастика жаттығуларын оқып – үйренуі мен орындауына көрсететін ықпалы анықталды. Меланхолиялық темперамент өкілдері (жүйке жүйесі әлсіз түр) шешім таба алмаушылық көрсетеді, кейде қиын жаттығуларды орындау алдында қорқыныш пайда болады, сондықтан оларды қимылдарға үйрету үшін біраз уақыт керек. Бұндай спортшыларды жаттықтырғанда біріншіден оны жоғары қиындық жаттығуларды орындауға біртіндеп дайындау, екіншіден, үйренетін қимылдарды біртіндеп күрделендіріп, үшіншіден, сенімді қауіпсіздікпен, дұрыс ынталандырумен қамтамасыз ету қажет. Холералық темпераментті спортшылар (қозуы бар жүйке жүйесі күшті түр) қауіп бар жағдайларда күрделі жаттығуларды шешімталдық танытады. Мұғалімнің (жаттықтырушының) басшылығымен күрделі үйлесімді қимылдарды орындағанда көптеген табыстарға жетеді. Флегматик – спортшылар (күшті, тұрақты, инертті түр) қимылды орындағанда, әсіресе кері мазасыздану сәттерінде баяу келеді. Туындаған қиындықтарды тез бағындыра алмау мен сезіну жаңа жаттығуда қарастырылмаған бас тартуға мәжбүр етеді. Сангвинистік темперамент (күшті, тұрақты, қозғалысты түр) қимыл тапсырмаларын тез қабылдап, орындау үшін, сондай-ақ күрделі үйлесімді қимылдарды орындаудағы күрделі жағдайларда тез бағдар алуда теңдессіз негіз қызметін атқарады. Зерттеу нәтижелері спортшы темпераменті мен шешімталдық батылдық, ұстамдылық, ерік әрекетінің барлық кезеңдеріндегі өзін - өзі игеру тәрізді қимыл қабілеттері мен психологиялық сапалар арасындағы белгілі бір байланыс бар екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді, ол түрлі дәрежедегі жарыстарда табысты өнер көрсетудің маңызды ықпалдарының бірі болып табылады. Бұндай амалдың себебі А. Пуни ұсынған найзагерлердің жеке айырмашылықтарын жіктеуі болды. Бірінші топ – талдаушы жауынгерлер, аз шабуылдап, көп қорғанады. Жалпы сипаты бойынша күшін және тұрақты, инертті жүйке жүйесі бар. Бұлар – фегматиктер жеке түрі бойынша ойшыл топқа жатады. Екінші топ – тез қозатын, көбінесе кенеттен, ойланбастан әрекет ететін түр. Жалпы сипаты бойынша жүйке жүйесі күшті, тұрақты. Бұлар холериктер. Жеке сипаты бойынша көркем түрге жатқызуға болады. Үшінші топ – салмақты, ерік – жігері мықты жекпе – жек кезінде ойлана алатын, қимылы шапшаң әрі тез тежелетін ерекшелігі бар. Жалпы сипаты жүйке жүйесі күшті, тұрақты және жиі қозғалатын түр, бірақ оларды сангвинниктерге жатқызуға

болмайды. Негізінен бұл аралас, жалпы жүйке жүйесінің түрі. Жеке сипаты бойынша оларды тұрақты түрге жатқызуға болады.

Әдебиет:

1. Қонарбоев Ш.О. Спорттық құрылыстар. Шымкент-2019ж.
2. Шегенбаев Н.Б. Халық Ойындарын мектеп бағдарламасында қолдану. Жетісай-2019ж.
3. Алшынбаев К. Спорт ойындары. Шымкент-2017ж.
4. Алимханов Е. Спорттық күрестің теориясы мен әдістемесі-2017ж. оқу құралы.
5. Шилібаев Б.А. Бекбергенова Ш.Е. Еліміздегі дене шынықтыру және спорт, олимпиадалық ойындар тарихы-2019ж. оқыту құралы.
6. Қуанышов С. Базалық спорт түрлерін оқыту ілімі мен әдістемесі. Шымкент-2019ж. оқу құралы
7. Ордабаев Н.О. Дене дайындығының негіздері. Шымкент-2019ж.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ЖЕҢІЛ АТЛЕТКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Дүйсебаев Ж.

*Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы Есимханова Г. Н.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жеңіл атлетика дене шынықтыру тәрбиесі жүйесіндегі спорттың негізгі түрлерінің бірі. Жеңіл атлетикамен миллиондаған адамдар айналысады. Жеңіл атлетикалық жаттығулардың әр түрлілігі және жүгіру мен жүрудегі лақтыру мен секірудегі жүктемені түрлендірекей мүмкіндіктер береді.

Мектептерде дене тәрбиесі мұғалімдері оқушыларға дене жаттығуларын үйрету мен бірге балаларды физикалық жақтан жан-жақты тәрбиелейді. Мұғалімнің негізгі міндеті: оқушылардың денсаулығын нығайту үшін әртүрлі әдістерді қолданып балалардың денесін дамыту және жоғары дәрежелі еңбек әдістерін үйретуден тұрады. Ол әр оқушының дамуының өзгешеліктерін, ерік сапасын, ақылдылық өзгешеліктерін есепке алып, сабақ кезінде оқушылардың іскерлігін дұрыс ұйымдастырып отырады.

Дене тәрбиесі сабағы кезінде оқушыларға бағдарламада берілген теориялық мағлұматтар хабарланады. Мазмұны бойынша бұл мағлұматтар төмендегі негіздерді басшылыққа алады:

- ◆ адамдардың жан-жақты дамуы үшін дене жаттығуларының маңызы;
- ◆ оқушыларға ата-бабаларымыздың және ұлы ғалымдардың дене тәрбиесіне, жалпы тәрбиеге деген көзқарастары;
- ◆ дене тәрбиесінің көмегінде қалайынша дене сымбатын, салауаттылықты жақсартуға және ақыл іскерлігін дамытуға болатыны. Оқушыларға таңертеңгі гимнастиканың, дем алу жаттығуларының, жүзудің, жүгірудің маңызы түсіндіріледі.

Нақты мысалдар арқылы әлем, Республика көлеміне белгілі спортшылар туралы және олардың спорт жолындағы жетістіктері туралы әңгімелер өткізіп ынталарын ояту жұмыстары жүргізіледі.

1. Гигиеналық білім туралы, жұмыс істеу және дем алу тәртібі, тамақ, киім гигиенасы туралы түсінік беріледі.

Жеке күрестерде, топтық ойындардағы әрекет техникаларын және тактикаларын қолдану, сайыс ережелері туралы түсінік береді.

2. Сабақ және жаттықтырулар кезінде дене дайындығы күшті, шыдамды-лықты, шапшаңдықты дамыту және дене жұмыстарын, жаттығуларды орындау әдістері туралы түсінік береді. Оқушыларға дене тәрбиесі туралы білімін қалыптастыру арқылы олардың ақыл-ойының дамуына әсер жасалады.

Белсенді әрекет іскерлігін барлық уақыт адам миының функционалдық дамуына әсерін тигізеді, оқушылардың іскерлігін жоғарылатады. Жаңа жаттығуға үйрену уақытында ақыл

іскерлігі бұлшық ет іскерлігіне қарағанда белсенді болады. Сондықтан дене тәрбие сабағы уақытында мұғалімнің тапсырмасын ойланып, түсініп орындауға, үйретуге көңіл бөлінеді.

Дене тәрбие сабағының негізгі міндеттерінің бірі - бұл оқушыларда дене тәрбие және спортқа, әрекет мүшелерінің анатомиясына, әрекет іскерлігінің физиологиясына тұрақты қызығушылықтарын тәрбиелеу.

Әсіресе дене тәрбие және спорт мәселелері бойынша қызықты мағлұматтарды таңдап алу ақпаратына көбірек көңіл аудару керек. Ал сабақтың уақыты аз болуына байланысты ақпарат материалдардың қабырға газеті түрінде спорт сарайларында іліп қойған жөн. Сабақ уақытында мүмкіншілігі болғанша кинобағдарламалардың бейне таспаларын көрсетіп түсіндірген дұрыс.

Дене тәрбиесі мұғалімінің негізгі міндеті, оқушының мінез-құлқының, қалыптасуына, адамдарға жақсы қатынаста және сабаққа саналы түрде қатысып маңыздылығын қалыптастыру, сонымен бірге, оларды Отанды сүюшілікке тәрбиелей отырып патриоттық рух беру. Оқушылардың шыдамдылық, шешім қабылдау, ерік сапасын қорықпай әрекет ету дағдыларын тәрбиелеуде оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай тапсырмалар көлемі мен қиыншылығы бойынша орындай алатын болуы тиіс. Көпшілік болып жаттығуды орындаған уақытта оқушылардың ережені дұрыс сақтауын, бір-біріне қатынасын, басқа оқушылар алдында жауапкершілігінің жоғары болуын бақылау қажет. Әрине сонымен бірге мұғалім барлық уақытта оқушылар алдында әрқашан үлгі болып көрінуі тиіс. Сондықтан мұғалім өзін-өзі барлық уақытта бақылап жүруі керек. Оқушылармен өз-ара қарым-қатынасты жоғары педагогикалық этиканы орынды пайдалануына отырып бәріне теңдей мейірімді қатынаста болуы тиіс. Сонымен қатар талап қоюшылық, өзінің шешіміне сенімді болып, талаптарын іске асыра алуы керек.

Оқушылардың өзіндік шешімдерін, ұсыныстарын дұрыс бағалай алуы керек. Ол үшін мұғалім жоғары дәрежелі (деңгейлі) білікті маман болуы тиіс.

Балаларға өзінше әрекет етуге, ойлап шешуге мүмкіншілік беру керек. Бұл оларда саналылықты, белсенділікті, өзін-өзі жетілдіруді тәрбиелейді. Тәжірибелі мұғалімдер барлық оқушыларды ойын басшысы, төрелік ету және тағы басқа қоғамдық жұмыстарға басшылық етіп және берілген тапсырмалар мен қоғамдық жұмыстарды үлкен жауапкершілік пен ұқыптылықпен орындауларын талап етуі керек.

Оқушыларды Қазақстан Республикасы спортшыларының дүниежүзілік Халықаралық олимпиада ойыны жарыстарында қол жеткізген табыстарымен таныстыру арқылы мұғалім оларға ерлікті, табандылықты, достықты, басқа халықтарға деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді.

Дене тәрбие сабағын оқушыларға еңбекті сүюді, еңбек, етуді пайдалану мүмкін. Әсіресе дене тәрбие сабағы оқушылардың эстетикалық тәрбиесіне жақсы әсерін тигізеді. Оқушылардың дене құрылысы мен сымбатын, әрекет координациясын, қозғалыстарын жеңіл және әдемі орындауға тәрбиелейді. Сондықтан мұғалім оқушылардың жан-жақты дамуына әсер ететін жаттығуларды, амалдарды, әдістерді таңдап қолдануы қажет.

Жеңіл атлетикалық лақтыруды орындау тәсіліне байланысты, ол үш түрге бөлінеді:

- 1) бастан асырып лақтыру (найза мен гранат)
- 2) бұрылып лақтыру (табақша (диск), балға)

Лақтыру тәсілдері жабдықтардың яғни, снарядтардың формасы мен салмағына байланысты. Ұстауға ыңғайлы, жеңілснарядтарды түзу сызықты жүгіріп келіп, басынан асыра лақтыруға болады: ауырлау снарядтарды бұрыла отырып лақтыруға болады.

Көпсайыс-жүгіру, секіру және лақтырудың әр түрлерінен тұрады. Көпсайыс онымен айналысушыларға өте жоғары талап қояды. Жоғары техникалық шеберліктен басқа, оларға спринтердің шапшаңдығы, лақтырушының күші, секірушілік пен секірушінің ептілігі, тосқауылдан секірушінің батылдығы, орташа арақашықтыққа жүгіруші желаяққа төзімділігі қажет.

Көпсайыспен айналысу –дененің жан-жақты дамуы мен жаңадан бастаған жеңіл атлеттер үшін тамаша жол.

Жеңіл атлетика жаттығуларына талдау жасау. Қазіргі таңда қоғамның салауаттылығы маңызды сипатқа ие. Бүгінгі жасөспірімдерді тәрбиелеуде олардың салауатты өмір сүру мен денсаулық, дене мәдениеттерін өздері игермей тұрып, оларды білімді, білікті тұлға ретінде қалыптастыру мүмкін емес. Себебі әр жасөспірімнің денсаулығы жеке байлық қана емес, ол сондай-ақ халқымыздың білім және экономикалық қуатының өсуі үшін де қажетті шарттарының бірі. Соның ішінде денсаулықтың басты шарты-мәдени орта, салауатты өмір салты.

Білім беру жүйесінің алдында маңызды міндеттерінің бірі – салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі.

Қазақстан Республикасының әлемдік өркениетке, демократиялық дәстүрге өту жағдайында адамзат қоғамының ғасырлар бойы жинақтаған жалпы құндылықтар мұрасына ден қоюы, рухани-адамгершілік негізінде дене тәрбиесін сабақтастықта дамытып, салауатты өмір сүру дағдылары арқылы дене мәдениетін қалыптастыру өзектілігі артуда.

Спорт пен денсаулық қазіргі заманның ең маңызды да, өзекті мәселелерінің бірі. Жасөспірімдердің аз қозғалыстағы тіршілік бейнесі олардың өскелең өмір жолдарында рухани және дене дамуына кері әсерін тигізеді. Сондықтан мектеп оқушыларын спорттық қызмет жүйесіне баулу және де олардың жан-жақты дамуына, сондай-ақ дене шынықтыру мен спортпен айналысуына мүмкіндік жасау қажет.

Қазақстан Республикасында дене тәрбиесінің негізі ретінде ойындар мен жарыс сипатындағы қимылды жаттығулар тек дене күштерін арттыру ғана емес, ата-бабаларымыздың ұлттық психологиялық болмысы мен тәлім-тәрбиесін, рухани адамгершілік сипаттары мен мәдени құндылықтарын өзара ішкі бірлікте денсаулық сақтау межесіне жету мақсатын көздеген.

Оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың бірден-бір жолы дене шынықтыру және қозғалыс белсенділігі. Елімізде жас ұрпақтың дене тәрбиесіне өте үлкен көңіл бөлініп, мектептерде дене шынықтыру сабақтарымен ғана шектеліп қоймай, спорттық үйірмелер көптеп қолға алынуда. Сондай-ақ мектеп оқушыларының жан-жақты дамуына, сондай-ақ дене шынықтыру мен спортпен айналысуына мүмкіндік жасалуда.

Қазіргі кезеңдегі мектептердегі дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы ұлттық тәрбиенің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды негіздейді. Мектеп оқушыларына дене тәрбиесін беру теориялық қана емес, сондай-ақ практикалық бағыттауда қарастырылу керек. Себебі, студенттің кәсіби тұлғалық білім мен шеберлік қасиеттерінің қалыптасуына тікелей ықпал етуі тиіс. Сондықтан оқушы жастардың дене тәрбиесі процесі педагогикалық қызмет саласындағы жасөспірім үшін болашақта жеке тұлғаның қарым-қатынас мәдениетінде көрініс алады және де жастарға дене тәрбиесін беруші оқытушылардың рухани санасы мен дене мәдениеті жоғары талапқа сай болуы тиіс.

Қазіргі таңда спорттың дамуының жаңа сатысында спорт жетістіктерінің жоғары деңгейде өсуіне байланысты жоғары мамандандырылған спорт ойыншыларын дайындау бүгінгі күннің негізгі талабы. Спорттың жеңіл атлетика түрі - жүру, жүгіру, секіру, лақтыру жаттығуларын біріктіретін және көп сайысты спорт түрі. Жоғары дене шынықтыру оқу орындарында жеңіл атлетика – оқу - ғылыми пән ретінде және спорттың осы түрінің теориясын және практикасын, сондай-ақ оның оқыту әдістемесін қамтиды.

Жүгіру, секіру жаттығулары жасөспірімдерді физикалық жақтан дайындаудың негізі. Жеңіл атлетика бес бөлімнен: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру мен көпсайыстан тұрады, ол өз кезегінде көптеген түрлерге бөлінеді.

Жеңіл атлетикалық жаттығулар адамның ағзасына (организміне) жан-жақты ықпал етеді. Ол жаттығулар күшті, жылдамдықты, төзімділікті, буындардағы ширақтықты жақсартады, ерік қасиетін тәрбиелеуге, қимыл дағдыларының шеңберін күшейтуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда денені шынықтыру дайындығы әсіресе жас кезде қажет. Сабақтарда жеңіл атлетикалық жаттығуларды кеңінен пайдалану ағзаның жұмыс істеу мүмкіндіктерін арттыруға жоғары жұмыс істеу қабілетін қамтамасыз етеді.

Жүру - адамның қозғалуының жай тәсілі, барлық жастағы адамдар үшін арнайы дене шынықтыру жаттығуы. Ұзаққа созылған және ырғақты жүру кезінде дененің барлық бұлшық еттері жұмысқа тартылады, ағзаның жүрек-тамыр, тыныс алу және басқа да жүйелерінің қызметі күшейе түседі, зат алмасуы артып, сауықтыру мәні зор болады. Әрбір тұлға жүруге жас кезінен үйренеді, бірақ одан әрі барлық адамдардың дұрыс, әдемі жүре білуі қажет.

Жай жүруден басқа, оның алуан түрлері: жорықтық, саптағы, спорттық және бүгілу жүрістері болады. Жеңіл атлетика түрлерінің басқа спорт түрлерімен қарым-қатынасы.

Жеңіл атлетикалық жаттығулардың түрлерінің бірі – жүріс. Жарыстарда спорттық жүріс түрі өткізіледі, ол – техникасы бойынша ең күрделі, сонымен бірге ең тиімдісі. Спорттық жүріс жай жүруден жоғары қарқындылықты, сондай-ақ жоғарылатылған энергетикалық шығынды талап етеді. Осыған байланысты спорттық жүру саябағы спортшының ағзасына айтарлықтай ықпал етеді, оның ішкі орындары мен жүйелері нығайып, күштің дамуына жағымды әсер етеді, әсіресе төзімділікті, ерік-жігерді тәрбиелейді. Спорттық жүрісте жоғары жетістікке ерісу үшін дұрыс техникаға байланысты бір адамның қозғалысының қадамы 0,27-0,33 секундта орындалады. Спорттық жүрістің тездігі 2-2,5 рет жай жүрістен көтеріледі. Ол қадамның жиілігі және ұзындығына байланысты. Жай жүрісте қадамның ұзындығы 80-90см, ал спорттық жүрісте 105-120см, қадамның жиілігі жай жүрісте минутына 110-120 қадам болса, ал спорттық жүрісте минутына 180-200 қадам және оданда көбірек. Жүрістің жоғары темпіне қарамастан, жүрушінің қадамы ұзынырақ болуы керек. Бірақ қадамның өте ұзындығы энергияның көбірек жұмсалуына, техниканың төмен меңгерілуіне алып келеді.

Үйрету - мұғалімнен педагогикалық шеберлікті талап ететін, күрделі жұмыс. Үйрену үшін үйрететін оқушымыз әрекеттерді алғашқы үйренуге дайын болуы тиіс. Мысалы, 6-сыныптың бірінші тоқсанында жеңіл атлетика сабағы кезінде қолдарын бүгіп және созып орындайтын жаттығуларды бергені дұрыс. Себебі бұл болашақта оқушыларға арқанға өрмелеу, тартылу, жүкті көтеріп қою жаттығуларын орындауға көмегін тигізеді.

Екінші тоқсанда жүгіру сабағында бір аяқта секіріп жүру түрлерін, жүресіне отырып жүру және т.б. енгізуді талап етеді.

Үшінші тоқсанның соңында көктемгі жүгіру, секіру, лақтыру жаттығуларына даярлау мақсатында әр түрлі жаттығулар беріледі.

Оқушылардың үйретуге дайындығын тест көмегімен, бақылау және бұрын үйренген жаттығуларды қайталап орындату арқылы анықтаймыз. Үйретуге кірісумен міндетін анық түсіндіру талап етіледі. Үйретілген жаттығулардың маңызын түсіндірген дұрыс болады.

Мұғалім үйрету жұмысын өзіндік әдістерімен түсіндіруі тиіс. Мысалы, көрсету, түсіндіру, көмекші жаттығуларды беру, орындап көруі, үйренгенді бағалау.

Орындап көрсету анық болуы тиіс, әрекеттің негізгі бөлектері түсіндіріліп беріледі. Кейін жаттығу қарапайым болса оқушыдан толығымен орындау талап етіледі, ал күрделі болса бөліп орындау ұсынылады.

Әдебиет:

1. Жеңіл атлетика Алшынбаев К.Н. Шымкент 2008. - 88 б.
2. Жеңіл атлеттерді дайындаудағы арнайы жаттығулар жүйесі. Сихымбаев Қ.С. Алматы, «Жалын», 2015. - 222 б.
3. Жеңіл атлетика Алматы 2016.-179 б.
4. Дене тәрбиесі Қоғамдық гуманитарлық бағыт бойынша мұғалімдерге арналған оқу құралы. Телеуғалиев Ю. Алматы, «Жалын», 2006. – 192 б.
5. Дене шынықтыру пәннің оқыту әдістемесі. Мұхамеджанова Ұ. Астана. «Жарыс» 2011. – 192 б.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ

Ә. Исахан

Қазіргі таңда дене тәрбиесі жүйесі осы қоғамда өмір сүретін адамдардың денсаулығын нығайтумен қоса, жеке тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қасиеттердің жан-жақты жетілуіне барлық қызмет аясын бағыттаған әлеуметтік ұйым болып табылады. Қазақстан Республикасының бағытты даму жағдайында дене тәрбиесі жүйесін жан-жақты жетілдірудің мүмкіндіктері кеңейді.

Балалардың қимыл дамуын бағалау өте маңызды. Баланың бастапқы дене жағдайын бағалап, өмірлік маңызды қимыл іскерлігі мен дағдысын ары қарай дамыту бағдарламасын белгілеу үшін дене тәрбиесі маманы нақты болжам жасау әдісін меңгеруі тиіс.

Дене шынықтыру тәрбиешісі жұмысының маңызды жақтары балаларды оқыту мекемелеріндегі білім беру және тәрбиелеу процесінің бағыттарын анықтау, яғни балалардың дене және психикалық саулығын нығайтуға көмектесетін, өмірін ұйымдастырудың әсерлі және тиімді түрлерін қарастыратын бағдарламаларды таңдау болып табылады. Оның маңызды компонентіне айналады. Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі баланың жеке тұлғасы тәрбиесінің жалпы жүйесінің құрамына кіретін педагогикалық ұйымдастырылған процесс ретіндегі дене тәрбиесін құрудың мазмұны мен түрлерін анықтайтын жалпы заңдылықтарға бағытталған.

Дене тәрбиесі бағдарламасында қаралғандай, дене мәдениетін қалыптастырушы элементтерінің бірі гимнастиканы құраушы кешендер, жаттығуларды пайдалануда оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілуі керек.

Жалпы орта мектептердегі дене тәрбиесі - оқушылардың денсаулығын жақсартуға, қозғалыс жүйелерінің жан-жақты жетілуіне, өзі таңдаған спорт түрімен айналысуға, дене мәдениетін қалыптастыруға, белгілі жетістіктерге жетуге, еңбек пен әскери міндетті атқаруға дайындалуына бағытталған арнаулы тәрбиелік үдеріс.

Жалпы орта мектептердегі дене тәрбиесінің мақсаты – оқушыларды жан-жақты қалыптастыруға бағыт беру, әсер ету. Мектеп оқушыларында дене мәдениетін қалыптастыру оқушылардың дене тәрбиесінің негіздерін меңгеруін көздейді. (3-сурет)

Ол мыналарды қамтиды: мықты денсаулық, дене мәдениетінің қалыптасуы, дамыған қозғалыс қабілеттерінің үйлесімді деңгейі, дене тәрбиесі саласындағы білімдер мен дағдылар, денені шынықтыру-сауықтыру және спорт қызметін жүзеге асырудың себеп-салдарлары мен меңгерілген тәсілдері, баланың қабілеттері.

Қазіргі кезде жалпы білім беретін орта мектептерде оқушылар дене тәрбиесі сабақтары арқылы алғашқы жаттығулары мен дене бітімімін жетілдіру тетіктерімен бастапқы танысуын және дене мәдениеті бойынша сауаттылығын жүзеге асыра алады. Ал, болашақ қоғам мүшесінде дене мәдениетін қалыптастыру үшін, ең алдымен дене тәрбиесі саласының барлық мұғалімдері мен жаттықтырушылар дене мәдениеті туралы білімді жетік меңгеруі тиіс.

Қазіргі кезде дене мәдениеті жалпы мәдениеттің өте бір маңызды бөлігі болып отыр. Дене мәдениетін жалпы орта мектептерде оқу-тәрбие үдерісі негізінде дене тәрбиесі арқылы ұйымдастырудың жеткілікті деңгейі ретінде, оқушылардың дене тәрбиесі және спорттың ақпаратпен алмасуын қанағаттандыру деңгейі ретінде, ақпаратты жинау, беру және пайдалану тиімділігі деңгейі ретінде қарастыруға болады.

Жалпы орта мектептерде оқушыларды салауатты өмір салтына, денені шынықтырумен және спортпен шұғылдануға баулу халықтың түрлі әлеуметтік-демографиялық топтарына арнап бейімделген ақпараттық бағдарламаларды әзірлеу арқылы жүзеге асырылады. Спорттың негізгі түрлерінен, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарына конкурстық негізде берілетін әлеуметтік бағдарламалар бойынша гранттарды беру практикасын пайдалану арқылы, теледидар бағдарламалары жасалуда, насихаттық және ақпараттық технологиялар әзірленуде.

Дене мәдениеті және спортты насихаттау атаулы, нақты әлеуметтік топтар мен жіктерге, әрбір орта мектеп оқушысына бағытталған, дене мәдениетінің басымдығын дәлелдей көрсетуге, сондай-ақ жастар арасында нашақорлық, темекі шегушілік, ішімдікті пайдалану және басқа да жат құбылыстардың таралуына қарсы күреске бағытталуда. Жастардың дене тәрбиесі жөнінде жұмыс жүргізу, олардың ортасында қазақстандық спортшылардың спорттағы жетістіктерін, бұқаралық спортты танымал ету, олардың санасында “тәні саудың – жаны сау” деген қағидатты орнықтыру үшін бұқаралық көпшілік мәдени, спорттық-сауықтыру іс-шаралар ұйымдастырылуда. Бұл орайда бұқаралық ақпарат құралдарының міндеттері: азаматтардың спортқа, табиғи дене бітімін жетілдіруге деген қызығушылығын арттыру, жалпы орта мектеп оқушыларының спортпен өз бетінше шұғылданыуын белсенді түрде таныту, денені шынықтырумен және спортпен шұғылданыу қажеттігін көпшіліктің санасына сіңіру және оны насихаттау болып табылады.

Қазақстандағы жалпы орта мектептердегі білім берудің көп нұсқалы құрылымы және жалпы орта мектептің халықаралық білім беру жүйесіне жоспарлы интеграциялануы, жалпы орта мектептерді қазіргі заманның талаптарына сай басқару мәселелері жаңа тәсілдерді талап етеді. Мектеп оқушыларының шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуына, оларға білім беруде заманауи жүйені енгізу жағдайларында хабардарлығының бейімделуі жалпы орта мектептерде оқу үдерістерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістердің қажеттілігін көрсетеді.

Дене мәдениеті ғылымына және дене мәдениеті және спортқа деген ұлттық көзқарас қазіргі күнге дейін толық қалыптаспаған. Бірақ, дене мәдениетін өскелең ұрпақта қалыптастыруды ертеңге қалдыруға болмайды. Дене мәдениеті толық қалыптаспаған мектеп оқушыларының денсаулығы нашар, дене бітімі әлсіз, еңбекке және Отанды қорғауға жарамсыз, әл-ауқаты төмен болуы мүмкін. Сол себептен, ғылыми-әдістемелік зерттеулер тұрғысынан жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру тұрғысында қажетті мәліметтерді жинақтап жетілдіріле түсу қажет. Негізгі мақсат – жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру тұрғысында оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру.

Демек, жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыруда оқу-тәрбие үрдісін психологиямен, жалпы және спорттық психологиямен, педагогикамен, медицинамен, биологиямен, валеологиямен, гигиенамен байланысты түрде дамытылуы тиіс.

Қазіргі кездегі жалпы орта білімнің мақсатына жаңаша түсінікпен қарасақ, оны дамытудың басты стратегиялық бағдары - өмірге жауапкершілікпен қарайтын, дүниетанымдық мәдениеті жетілген, шығармашылық ойлауға дағдыланған, қабілеті биік, гуманистік ойлауы басым, дене мәдениеті ілімімен қаруланған адамгершілік қасиеттері мол болашақ қоғам мүшелерін, жаңа ұрпақты қалыптастыру болып табылады.

Дүниежүзі елдерінде жалпы орта білім беруді реформалау қашан да өте баяу және қиындықпен өткен. Дүниежүзі аймақтарындағы жалпы орта білімнің жағдайы мен оның даму тенденциясын тарихи және салыстырмалы перспективада қарастырған жөн, өйткені жалпы орта білімнің заманауи жүйелерінде олар пайда болып, дамыған әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағдайлардың ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрлердің таңбалары сақталған.

Қазіргі жалпы орта мектептерде оқушылардың білімінің дамуының элементі болып табылатын дене мәдениеті білімінің маңыздылығымен анықталатын, мектептегі оқу-тәрбие үрдісіндегі үлесін, онымен қоса, қалыптаса бастаған білім беру философиясының шеңберіндегі денені шынықтыру-сауықтыру жұмыстарының жаңа мақсаттарын және оны меңгеруде қалыптасқан жүйенің жоқтығын ескере отырып, дене тәрбиесі құралдары арқылы оқушыларды тәрбиелеуді жеке мәселе ретінде тек практикалық қана емес, теориялық тұрғыдан да айырып көрсету керек.

Жалпы орта мектепте білім мазмұнын, оқыту үдерісін, оқу бағдарламалары мен жоспарларын және оқу құрылымын ықшамдап тиімділеу республика бойынша жалпы орта мектептерде дене тәрбиесі сабағы бойынша білім жаңаша көзқарасқа ие болды.

Мектеп жасындағы балалардың денсаулық жағдайын жақсарту мақсатында: мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі даярлығы жөнінде ұсынымдар, оқу-әдістемелік құралдар әзірлеу; 5-сыныптан бастап қыздар мен ұлдарды бөлек оқыта отырып, барлық жалпы білім беретін мектептердегі дене тәрбиесі сабағын аптасына үш рет өткізуге көшу мүмкіндігін қарау; денсаулық жағдайына байланысты арнайы медициналық топтарға жатқызылған балаларға дене тәрбиесі сабағын өткізуге жағдай жасау мен сабақтарды өткізуге дәрігерлердің көмегін алуға баса назар аудару; оқушылардың бос уақытын спортқа баулу арқылы тиімді пайдалану балалар мен жасөспірімдер спорт үйірмелерін, клубтарын құру арқылы жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабақтарының мазмұнын толықтыратын денені шынықтыруды ұйымдастырудың сабақтан мектептен тыс нысандарын жетілдіру; жалпы білім беретін мектептерге спорт түрлері бойынша оқыту күні ұзартылған және оқу-жаттығу үдерісі тереңдетілген мамандандырылған сыныптар ашуды мектептерде спорт-сауықтыру іс-шараларын жиі ұйымдастыру және спорт құрал жабдықтары мен ғимараттарына қаржы бөліруді ұсынуды қажет етуде.

Бағдарламада спорт үйірмелері үшін, жалпы дене дайындығының барлық тараулары үшін, бірыңғай және спорттың әр түрі үшін арнайы дайындық тараулары берілген. 5-бөлімде «жалпы мектептік дене шынықтырудың көпшілік және спорттық шаралары» 1-8, 9-11 сыныптардың оқушылары үшін ай сайынғы денсаулық және спорт күндерінің, мектепшілік жарыстардың, туристік жорықтар мен слеттердің (жалпы мектептік, аудандық және қалалық тиісті шаралар күнтізбесіне сәйкес өткізілетін) мазмұнын анықтауға жалпы ұсыныстар енгізілген.

Бағдарлама - оқушылардың дене дайындығы мен дене туралы білім деңгейіне, дене мәдениеті сабақтарында дене тәрбиесін ұйымдастыру және оның мазмұнына қойылатын нормативтік талаптар жүйесін ұсынатын мемлекеттік құжат. Осы талаптарды сапалы түрде жүзеге асыру - денсаулық негізін, жалпы дене тәрбиесі туралы білімді қалыптастырады.

Теориялық материал бағдарламада «Білім негіздері» тарауынан көрінеді. Оған енетін тақырыптар дене мәдениеті әлеуметтік құбылыс есебіндегі мәніне, дене жаттығуларының сауықтыру және дамыту әсеріне, жаттығу қауіпсіздігінің әсеріне қатысты жалпы теориялық қағидаларды құрайды. Оқушыларды осы ережелермен таныстыру оқу-тәрбие ісінің идеологиялық бағыттылығын қамтамасыз етеді, денені жетілдіруге деген саналы көзқарасы мен қызығушылығын қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Осындай жүйелілік әр түрлі тақырыптардың мазмұнындағы реттілік байланыстарды және сыныптан-сыныпқа дейінгі оқыту сабақтастығын, нақты педагогикалық міндеттерді шешу үшін оқу материалын іріктеуді, білім жүйесінің толық мәнділігі жөніндегі түсініктерді қалыптастыруды жеңілдетеді.

Түсінік хат талаптарында жеке оқу-танымдық және қозғалыс қызметінің тиімділігін қалыптастыратындай біліммен оқушыларды қаруландыру қарастырылған (өзінің дене қабілеттерін жетілдіру, дене жаттығулары әдіс-тәсілдері негіздерін, төрешілік ету әдістері негізін меңгеру). Алайда мұндай оқу материалының мәтіні жоқ. Дидактикалық міндеттерді және оқушылардың жас ерекшелігі топтарына сәйкес танымдық мүмкіндіктерді есептей отырып, мұны мұғалімнің өзі анықтайды.

Практикалық материал «дағдылар, біліктілік, қозғалыс қабілеттерін дамыту» деген жалпы тақырыппен әр сыныптың бағдарламасында баяндалған. Онда спорттың нақты түрінің белгілері бойынша енетін дене жаттығуларының қатыстылығына сәйкес әрқайсысының атауы бөлініп қарастырылған.

Сондай-ақ бағдарламаға ауа-райы, климаттық жағдайларға байланысты шаңғы дайындығын өткізу мүмкін болмаған жағдайда «Шаңғы дайындығы» тарауын алмастыратын «Жүзу», «Ұлттық спорт» және «Кросс дайындығы» енгізілген.

«Қозғалыс мүмкіншіліктерін дамыту» тарауы бағдарламаның барлық тарауларынан кейін беріледі. Онда дене тәрбиесі сабақтарының жүйесі арқылы жетілдіруге әсер ететін тиісті сапалық нәтижелер келтірілген.

Әр сынып бағдарламасының соңында «Дағдылар мен біліктілікті меңгерудің, қозғалыс қимылдарын дамытудың оқу нормативтері» берілген. Онда жекелеген қозғалыс қабілеттерін дамыту деңгейі мен дағдыларды қалыптастыру туралы, орындалу әдістері айтылған бақылау жаттығулары көрсетілген: жылдамдық - 60 метрге жүгіру нәтижесі бойынша, қолдың күшін - тартылу санына қарай, т.б. «5», «4», «3» деп бағалау нормалары келтірілген. Тексеру сынақтары бағдарламаның нақты тарауын өткеннен кейін, тоқсан немесе оқу жылының аяғына жүргізіледі. Бұған қосымша Президенттік сынамалар бойынша 5, 9, 11-сыныптарды бітірушілер оқу жылының аяғында қосымша сынақтар тапсырады. Болашақта мектеп дене тәрбиесі бағдарламасына осы сынамаларға сәйкес өзгерістер, дағдылар мен біліктілікті меңгеру кестесінде де елеулі өзгерістер жасалуы мүмкін. Себебі Президенттік сынамалардың басты мақсаттарының бірі - жалпы қоғамымыздың барлық мүшелерінің, әсіресе жастардың денсаулығын нығайту, оларды еңбек етуге қабілетті етіп тәрбиелеу.

Оқу-тәрбие ісінің мәні оқыту және тәрбие міндеттерінің құралдары мен әдістерінің табиғи байланысынан және ұйымдастырудың бірыңғай түрлерінің көлемінен көрінеді. Мұндай біріктіру тұтастығы, үйренушілердің бір-біріне қарым-қатынасының жақсаруын және оқушылардың жеке басын қалыптастыруда тәрбиелік әсерді қамтиды.

Сабақтың құрылымы - бұл оның мазмұн элементтерінің сабақ кезінде орналасуының дидактикалық негізделген қатынасы мен реттілігі. Құрылым барлық элементтердің ішкі байланысын олардың өзара іс-қимылының жоғары өнімділігін қамтамасыз етеді. Сөйтіп, сабақтың негізгі құрылымдық бірліктері, педагог пен оқушылардың өзара шартты қимылы түріндегі оның мазмұнының элементтері болып табылады. Бұл қимылдар сыртқы және ішкі екі көріністен байқалады. Сыртқы көрініс - оқу-тәрбие ісінің мазмұндық-ұйымдастырушылық мәнін бейнелейді және сырттан бақыланады; көрнекі объектідегі қозғалыс-қимылды, оқу хабарының әр түрін ұстаздың айтуы арқылы ұсынуы; мұғалімнің оқыту, үйрету, тәрбиелеу және ұйымдастыру әдістері мен әдістік тәсілдерді қолдануы.

Қазіргі дене тәрбиесі сабақтарының ерекше белгілерінің бірі - оның құрылымының өзгермелігінде. Оның дидактикалық міндеттерді және мазмұнның ерекшелігіне сәйкес оқу материалын өзгертуге, шұғылданушылардың дайындық деңгейін және жас мүмкіндігін есепке алу қажеттілігіне негізделген.

Дене жаттығуларын меңгеру белгілі бір психологиялық және физиологиялық заңдылықтарға сәйкес оқушылардың белсенді қозғалыс қызметін ұйымдастыруды қажет етеді. Бұл заңдылықтарды есепке алу сабақтың құрылым бірлігіндегі ең басты үш түрлі байланысты құрамды бөліктерді айырып қарауға негізделеді (кіріспе-дайындық, негізгі, қорытынды). Осы бөлімдердің орналасу реттілігінің өзгеру заңдылықтарын бейнелейді, сондықтан да бұл үшеуі сабақтың кез келген түрі үшін тұрақты. Әрбір бөлімнің ұзақтығын оқушылардың жасына, олардың дайындық деңгейіне және сабақтың нақты міндеттеріне байланысты өзгертуге болады.

Әдебиет:

1. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі Астана-2017 Ұ.Мұхаммеджанова.Оқулық
2. Дене шынықтыру және спорттағы ғылыми зерттеулердің қазіргі заманғы әдістері. Ордабаев Н.О., Беков А.А.,Садыкова Д.Б. оқу құралы Шымкент 2019
3. Төтенай.Б. Дене тәрбиесі.А.2017. Оқулық
4. Дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі.-Астана.-2011.

ВОПРОС ОЗНАКОМЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ТРАДИЦИОННЫМИ СПОРТИВНЫМИ ИГРАМИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Кадырова Халимахан Нурмухаммад кызы

В начальном образовании уроки физической культуры играют важную роль в здоровом развитии детей. Включение традиционных спортивных игр тюркских народов в занятия физической культурой позволяет детям не только быть физически активными, но и знакомиться с культурным наследием и национальными традициями. Введение традиционных спортивных игр тюркских народов в программу физического воспитания способствует развитию культурного сознания детей и повышению их двигательной активности.

Исторически тюркские народы уделяли особое внимание физическому развитию и спорту. Их спортивные игры являлись важной частью физического и духовного воспитания и до сих пор используются в спортивных тренировках. Включение традиционных спортивных игр тюркских народов в уроки физической культуры в начальной школе не только способствует физическому развитию детей, но и формирует уважение к национальному и культурному наследию. Этот метод помогает детям расти здоровыми, активными и осознающими свою идентичность.

Обучение учеников начальных классов традиционным спортивным играм тюркских народов способствует не только их физическому развитию, но и осознанию культурных ценностей. Включение этих игр в программу физического воспитания помогает детям изучать национальные традиции и стремиться к здоровому образу жизни.

Тюркские народы исторически развивали свои физические способности через различные физические упражнения и спортивные игры. Среди них: борьба, улак, стрельба из лука, скачки, джирит, тогыз кумалак и другие. Эти игры:

- способствуют физическому развитию детей;
- помогают осознать национальные и культурные ценности;
- развивают командную работу, быстроту и умственную активность.

Методы ознакомления учеников начальных классов:

1. Теоретическое объяснение – разъяснение истории и правил традиционных спортивных игр тюркских народов в доступной и увлекательной форме.

2. Практические занятия – включение элементов традиционных спортивных игр тюркских народов в уроки физкультуры и их непосредственное разучивание. Например, проведение игр тогыз кумалак, борьба, стрельба из лука.

3. Организация соревнований – деление учащихся на команды и проведение мини-турниров на основе традиционных спортивных игр тюркских народов. Это способствует формированию гармонично развитой личности, осведомленной о культурном наследии.

4. Использование мультимедийных средств – демонстрация видео о традиционных спортивных играх тюркских народов, использование изображений и слайдов для формирования представлений у учеников.

Значение обучения учеников начальных классов традиционным спортивным играм тюркских народов:

- развитие культурного сознания – учащиеся знакомятся с традициями и наследием тюркских народов (Казахстан, Кыргызстан, Турция, Азербайджан, Узбекистан и др.);
- физическое развитие – многие традиционные игры требуют ловкости, силы и координации движений;
- повышение интереса и мотивации – новые и необычные игры способствуют росту интереса к физической активности;
- развитие командных и социальных навыков – многие традиционные игры тюркских народов требуют командной работы и стратегического мышления, что укрепляет сотрудничество.

Методы внедрения игр в уроки физической культуры:

- метод повествования – перед каждой игрой рассказывать о ее культурной истории и значении;
- адаптация правил для безопасности – приспособление традиционных игр к безопасному выполнению в школьных условиях;
- интеграция в стандартную учебную программу – включение игр в разминку, основные занятия или программу межкультурного образования.

Преимущества внедрения традиционных спортивных игр тюркских народов в начальное образование:

- развитие физических способностей учащихся (ловкость, координация, выносливость);
- формирование инклюзивной и разнообразной образовательной среды на уроках физического воспитания;
- поощрение социального взаимодействия и командной работы среди детей;
- повышение культурного обмена и уважения к традициям.

Такие игры важны не только для физического развития детей, но и для сохранения культурного наследия. Как вы хотите интегрировать эти игры в школьные уроки физической культуры?

Почему именно традиционные спортивные игры тюркских народов?

- Культурное богатство: учащиеся изучают древние традиции и спортивные концепции тюркского мира.
- Физическое развитие: с помощью различных игр развиваются скорость, выносливость, ловкость и баланс.
- Командная работа: игры в основном командные, поэтому дети учатся взаимодействовать.
- Интерес и мотивация: разнообразные и увлекательные игры повышают интерес учеников к занятиям.

Эта информация служит эффективным методом ознакомления детей с наследием традиционных спортивных игр тюркских народов, способствуя их физическому и социальному развитию.

Ознакомление учеников начальных классов с традиционными спортивными играми тюркских народов делает занятия более интересными, расширяет культурный кругозор и эффективно развивает физические, когнитивные и социальные навыки. Более того, традиционные спортивные игры тюркских народов являются символом национальной гордости и широко демонстрируются на фестивалях и соревнованиях.

В заключение можно сказать, что ознакомление учеников начальных классов с традиционными спортивными играми тюркских народов – это не только важный метод физического развития, но и способ формирования культурного сознания и социальных навыков. Эти игры не только увлекательны и познавательны, но и могут значительно повысить мотивацию учащихся к спорту. Традиционные спортивные игры тюркских народов тесно связаны с литературой, эпосами, поэзией и народными сказаниями. Их возрождение и популяризация в современном обществе имеет важное значение для сохранения культурного наследия.

Литература:

1. Утемуратов, Б.Б. (2023). Традиционные народные игры Каракалпакстана и их значение в воспитании подростков. Вестник физической культуры и спорта Нукусского филиала Узбекского государственного университета физической культуры и спорта, 1(1).
2. Сейсенбеков, Е.К., Кокебаева, Р.С., Жумагулов, А.А., Азербайжан, Е.Н., & Сапар, Е.Т. (2024). Роль национальных игр народов в современных методах повышения педагогического мастерства специалистов физической культуры и спорта. International Journal of Science and Technology, 398-400.

3. Баймурзин, Х. Х. Тюркская народная педагогика физического воспитания (2012). В данной диссертации исследуются тюркские народные игры в системе физического воспитания школьников, рассматривается их классификация и педагогический анализ.
4. Кыргыс, Э. К. Физическое воспитание учащихся основной школы на основе традиционной физической культуры тувинцев (2010). Работа посвящена интеграции традиционных игр тувинцев в физическое воспитание школьников, анализируются педагогические условия их использования в образовательном процессе.
5. Токмашева, М. А., Ильин, А. А., Капилевич, Л. В. Влияние шорских национальных подвижных игр на формирование двигательных навыков у школьников с учетом этнических особенностей (2019). В статье исследуется влияние шорских национальных игр на развитие двигательных навыков у учащихся 6–7 классов.
6. Коротенко, В., Фукалов, И. Народные игры как эффективное средство развития физических качеств школьников (2019). В работе рассматривается сакральность игр у тюркских народов раннего периода и их влияние на физическое развитие школьников.
7. Мендот, Б. В. История становления и развития национальных видов спорта тувинского народа (2015). Диссертация посвящена этноисторическим традициям тувинских национальных видов спорта и их влиянию на систему физической культуры.
8. Коротенко В., Фукалов И. Народные игры как средство развития физических качеств школьников. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2019.
9. Абдуллаев А. Ш. Традиционные игры в системе воспитания детей в тюркских культурах. – Ташкент: Фан, 2018.
10. Сапаров Н. А. Национальные спортивные игры как средство формирования двигательной активности у детей младшего школьного возраста. – Алматы: КазНПУ, 2016.
11. Байжигитов Т. Н. Культурно-историческая значимость казахских национальных игр в физическом воспитании молодежи. – Астана: ЕНУ им. Л. Гумилева, 2020.
12. Калабаева Г. Ж. Этнопедагогические аспекты народных игр в обучении детей младшего возраста. – Уфа: БашГУ, 2017.
13. Жолдошев А. К. Роль кыргызских традиционных игр в формировании социально-активной личности школьников. – Бишкек: Илим, 2021.

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ЖЕТІЛУІ КЕЗЕҢДЕРІ

Кулниязов Э.У.

*Ғылыми жетекшісі: магистр, аға оқытушы Ж.Ш.Серимбетов
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Дененің дамуы адам дене күштерін нығайту және жетілдірудің сапалық өзгеруін камтиды. Мұндай көзқараста ол тек дене тәрбиесінің бір ғана нәтижесі ретінде көрініс береді. Дене мәдениеті мен спортты оқытып, үйрету үдерісінде педагогикалықта, сол сияқты өндірістікте негізі бар педагогикалық технологияларды қолдау үдеріске айналып келеді. Теориялық оқытып, үйрету үдерісі көп жағдайда ақпараттық және коммуникациялық педагогикалық технологияларды оқытушының (жаттықтырушының) пайдаланумен байланысты. Жаттығу барысындағы тәжірибелік дағдыларды меңгеру кезінде егер жаттығуды қандай да бір себептермен түзетулер ендіруге рұқсат етілмейді, әртүрлі дене қозғалысы әрекеттерін орындауға қойылатын міндетті талаптарды орындау туралы сөз қозғалса педагогикалық, сол сияқты өндірістік технологияларда пайдаланылады [1].

Дене мәдениеті – адамның дене қуатын жетілдіруге қолданылатын мемлекеттің, қоғамның материалдық және рухани байлығын құрайтын, халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Материалдық байлықтар – спорт сарайлары, стадиондар, бассейндер, спорт залдары, түрлі спорттық ғимараттар, құрал жабдықтар. Рухани байлықтар – дене тәрбиесі мен спорт саласындағы арнаулы білім, ғылыми зерттеулер, озық тәжірибелер, әдістемелер, идеялар. Дене мәдениетінің бағыттары: негізгі дене мәдениеті, спорт, сауықтар, қолданбалы дене

мәдениеті және жеке басылық дене мәдениеті. Негізгі дене мәдениетінің міндеттері – біріншіден адамдардың өмірінен керек қимылының шеберлігі мен дағдысын қалыптастыруы, дене қуаты қасиеттерінің деңгейін дамытуы, екіншіден осы жинақтаған қасиеттерді (базаны, негізгі) адамдардың қалап алған мамандықтарына (кәсіптік, спорттық т.б.) қолдануы [5].

Дене тәрбиесінің көздейтін тағы бір мақсаты балалардың дене мәдениеті және спорт пен айналысу қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ояту, ынталандыру және дененің дамуы мен денсаулықты нығайтудың психо-физиологиялық негіздерін терең ұғынуларына, сонымен қатар ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық т.б. тәрбие салаларының дамуына да ықпал ету мүмкіншіліктеріне жағдай жасау, ұлттық ойындарды меңгеру, оның даму тарихы мен танысу, қазақ халқынан шыққан спорт шеберлері жөнінде мағлұматтар алу [2].

Осы бағытта дене тәрбиесі жасөспірімдердің белсенді танымдық және дене, сонымен бірге денсаулықты шынықтыру әрекетін ұйымдастыруда көп жақты процесс. Сондықтан да дененің саулығы адамның кез келген әрекетпен нәтижелі айналысуына зор ықпал етеді, соның ішінде, әсіресе ақыл-ойдың дамуына әсері мол. Бүгінгі ғылыми-техникалық прогрестің дамуы, адам баласының өмірі мен атқаратын қызметінің сипаты олардың дене күштерінің даму жағдайларына маңызды ықпал етері сөзсіз. Бұл, әсіресе баланың жоғары деңгейде жалпы білім және кәсіби даярлығында көптеген мағлұматтар алуымен байланысты оның миында және интеллектуалдық күшінде жүктеменің артуымен көрініс береді. Сонымен қатар қала жағдайында пәтерлердің бүкіл керек — жарағымен толық қамтылуы, жақын қашықтыққа үнемі автокөлікті пайдалануы, көгілдір экранмен компьютер алдында үнемі қозғалыссыз ұзақ отыруы балалардың қимыл-қозғалысы белсенділігінің, денеге түсетін жүктеменің төмендеуіне әкеледі. Сондықтан дене тәрбиесі мәселесе дәуірлеген машиналы және автоматтандырылған жүйе жағдайында жоғары маңызға ие болуы тиіс [3].

Қазіргі таңда педагогикалық теорияда педагогикалық теория авторлары «технология» ұғымына оның өндірістік сипаты тұрғысынан жиі көңіл аудара бастады. Бұл ұғым өндіріс үдерісінен ауысқан, мұнда технологиялар қатаң құрылған және оларды іске асыру орындаушының ықыласына тәуелді емес. Орындаушы технологиясын анықтайтын қандай да бір өндірістік операцияларды жүзеге асырудың параметрлері көрсетілген нұсқауларға, мемлекеттік стандарттарға, техникалық жағдайларға сүйенуге міндетті.

Педагог дайындығы – Дене тәрбиесі сабағының мазмұндық – ұйымдастырушылық мәнін бейнелейді және бақыланады: көрнекі нысанда қозғалыстағы қимылды, спорттық жаттығулардың әр түрін педагогтың айтуы арқылы ұсынуы, ұстаздық оқыту, тәрбиелеу және ұйымдастыру әдістерімен тәсілдері қолдануы. Сабақтың кіріспе – дайындық бөлімі жас мамандардың негізгі бөлімінде жұмыс істеуінің алғашшарттарының қамтамасыз етеді. Оның мазмұны мен міндеттер: а) бастапқы ұйымдастыру: сапқа тұрғызу, сабаққа топтын дайын екенін жөнінде рапорт беру, бір орындағы саптық жаттығулар; ә) мақсатты нұсқау жасау (сабақтың міндетін хабарлау); б) түрлі ойындарды қолданып, рухани және жағымды қызу қандылықты қамтамасыз ету (ұсақ құрал жабдықтарды және ұлттық ойын әдістерін пайдалана отырып, жаттығуды жаппай орындау); в) жалпы қыздырынуы, дене қызметін ойын ережесіне біртіндеп кірістіру және бір қалыпты белсенділікке қол жеткізу(шапшан менгеруге келетін, ұлттық ойындарға келтірген қарапайым дене жаттығуларын және бұрын игерген жаттығуларды, ұлттық ойында қолданатын жүру, жүгірудің әртүрлі байланыстарын орындау); г) оларға өз денесінің қимыл – қозғалыстарын басқару қаблетін дамыту мақсатында жаттығулар техникасын үйрету. Сабақтың қортынды бөлімі, оқушылардың ағзаларын келесі қызмет үшін тиімді қозғалысжағдайына келтіру және осы қызметке нақты жағдай жасау мақсатын көздейді. Негізгі типтің міндеттері мен мазмұны мынадай: а) тұлғаның физикалық қызуын және бұлшық еттерінің жеке топтарының артық жиырылуын төмендету;

а) топтағы эмоционалдық жағдайды реттеу(қалыпқа келтіретін қозғалыс ойындары, назар аударатын жаттығулар);

б) педагогтың бағалауы және жас дәрігерлердің қызмет нәтижесін өзін-өзі бағалау жолымен сабақ қорытындысын нығайту [6].

Дене тәрбиесі эстетикалық тәрбиемен де тікелей байланысты. Оның барысында баланың дене бітімі, қимыл — қозғалысына қатысты эстетикалық талғамы, бағалауы, көзқарасы қалыптасып дамиды. Дене жаттығулары қимыл-қозғалыстағы әсемдікті көре, бағалай білуге үйретеді және онда үйлесімділіктің болуына тәрбиелейді.

Сонымен қатар, дене шынықтыру және спортпен шұғылдану ағзаның жалпы нығаюына көмектесіп, бұлшық ет, тыныс алу жолдары және жүйке тамырларын дамытады, барлық ішкі мүшелердің жұмысын жақсартады және қан алмасу процесін күшейтеді.

Дене тәрбиесі барысында әртүрлі дене жаттығуларын оны шынықтыру процесімен бірлікте тиімді пайдалану ағзаның бірқалыпты жетілуін қамтамасыз етеді (атмосфера қысымының ауытқуына байланысты дененің қызуы немесе салқындауы т.с.с), балалардың суық тию және тұмаурату жағдайын және кейбір жұқпалы ауруға тап болуын едәуір азайтады [4].

Арнаулы дене жаттығулары жүрек бұлшық етінің жұмыс істеу күшін арттырады, қан тамырлары қабырғасының тым созылып, икемді болып келуіне ықпал етеді. Нәтижесінде жүрек өнімді жұмыс істеп, бір мезгілде күш қуаты жоғары болады.

Дене тәрбиесінің ықпалы әсіресе жүйке жүйесінің қызметін шынықтыру мен жетілдіруде маңызы ерекше. Орталық жүйке жүйесі мен әртүрлі дене мүшелерінің арасындағы жүйкелік күштердің өтуін тездетеді, жүйке процестерінің қызметін жандандырып, тұрақтандырады.

Дене тәрбиесінің көздейтін тағы бір мақсаты балалардың дене мәдениеті және спорт пен айналысу қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ояту, ынталандыру және дененің дамуы мен денсаулықты нығайтудың психо-физиологиялық негіздерін терең ұғынуларына, сонымен қатар ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық т.б. тәрбие салаларының дамуына да ықпал ету мүмкіншіліктеріне жағдай жасау, ұлттық ойындарды меңгеру, оның даму тарихы мен танысу, қазақ халқынан шыққан спорт шеберлері жөнінде мағлұматтар алу [8].

Сондықтан оқушылардың денсаулығын шынықтыру педагогикалық ұжымның үнемі назарында болып, қамқорлығына айналуы тиіс. Сол үшінде әрбір мұғалім дене тәрбиесінің мүмкіншілігін жете білуі міндетті және оны тәрбие процесінде жан-жақты пайдалануы қажет.

Белсенді қимыл-қозғалыс балалардың жүрек қан тамырының дұрыс жетіліп дамуына күшті ықпал етеді. Дене мәдениеті жүйесінің мақсаты мен міндеттері. Дене мәдениеті жүйесінің негіздері. Дене мәдениеті жүйесінің негізгі бағыттары. Қазақстан мемлекетінің дене мәдениетінің жүйесі дегеніміз – әлеуметтік-экономикалық, заң-құқықтық, ғылыми-әдістемелік, нормативтік-бағдарламалық негіздердің жиынтығы және республикада дене тәрбиесі мен спорт мәселелерін үйлестіріп, әрі басшылық етіп отыратын ұйымдар мен мекемелер. Дене мәдениеті жүйесінің басты мақсаты – күш қуаты мықты, жан-тәні сау, елімізді қорғауға әзір, шығармашылық жұмыстарға құштар, жан-жақты дене тәрбиесі дайындағынан өткен адамдар тәрбиелеу. Бұл мақсат төмендегідей міндеттерге негізделген:

1. Білім беру міндеттері – қимылдың ептілігі мен дағдысын меңгеру және дене тәрбиесі көлімінде арнайы білім беру.

2. Сауықтыру міндеттері – дене тәрбиесі жаттығулары көмегімен денсаулықты нығайту.

3. Тәрбиелік міндеттері – адамгершілік, жігерлік қасиеттерді қалыптастыруға, өнегелі, көркемдік танымдарды үйренуге негізделген. Дене мәдениетінің жүйесінің мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық, заң – құқықтық, ғылыми-әдістемелік, бағдарлама-нормативтік негізіне жататындар: дене тәрбиесі мемлекеттік бағдарламалары, презенттік сынама, мемлекеттік спорттық классификация.

Қорытынды. Қорыта келгенде жасөспірімдердің дене тәрбиесінің мәнін ашу барысында оның міндеттері мен мазмұнын анықтау қажеттігі туындайды. Дене тәрбиесінің міндеттеріне:

- денсаулықты нығайту, ағзаны шынықтыру және дененің дұрыс қалыптасып дамуын, мүсіннің сымбатты болуын қамтамасыз ету;
- ақыл-ой және дене күштерінің жұмыс істеу қабілеттерін көтеру;

- дененің негізгі қимыл-қозғалыс сапаларын (күштілік, ептілік, шыдамдылық, шапшаңдылық) қалыптастыру;
- гигиеналық дағдыларды қалыптастыру;
- дене шынықтыру және спорт саласында арнаулы білімдер беру;
- адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу (батылдығы, өжеттілігі, қайсарлығы, табандылығы, жауапкершілігі, тәртіптілігі, ұжымшылдығы т.с.с);
- дене және спорт ойындарымен үнемі және жүйелі айналысуға қажеттілігін тәрбиелеу;
- дененің әрқашан сау болуына, сергектікке, өзіне және айналасындағы адамдарға әрқашан қуаныш әкелуге ұмтылысын тәрбиелеу т.с.с.
- ұлттық ойындарды игеру және олардың пайда болу және даму тарихы мен танысу, әдіс-тәсілдерін білу.

Әдебиет:

1. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования.- Ростов-на-Дону, 2000. - 352с.
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/ под.ред. Е.С.Полат. М., 2002.
3. Кукушин В.С. Современные педагогические технологии. Начальная школа. Ростовн/Д, 2003.
4. Айтпаева А.Б. Жаңа педагогикалық технологиялар. Алматы, 2006, 100 б
5. Ә. Өмешұлы., Салауатты өмір салты «Қазақстан 2030 »
6. Әшімов Б., «Валеология», » 2003 №2, «Дене тәрбиесі және спорт 2002 № 2
7. Н.Н. Болдырев., «Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы»
8. Еділбаев Т., «Валеология», Алматы., 2004ж

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Мухан Е.

*Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Муса М.О.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Кіші мектеп жастағы (7-10 жас)-баланың қимылдық үйлесімділігін қалыптастырудың ең жауапты кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде қимыл мәдениетінің негізі қаланады, жаңа қимылдар, әрекеттер меңгеріледі, сонымен бірге дене білімі де жетіледі. Күн тәртібін өзгерту кіші мектеп жасындағылардың дене жүктемені жүгіру кезінде қауіпсіздіктің қажеттілігіне жағдай жасайды. Шекті мерзімі күштілік жаттығуларын, жаттығу жүктемесін орындауына қатысты және жеке жаттығу түрін жүргізу уақытына байланысты. Сонымен бірге бұл кезеңде баланың жеке қызығушылығы және дене жаттығуларымен шынығуға деген мотивациясы, спортқа деген қызығушылығы қалыптасады. Бірақ алғашқы кезеңде бұл жүйелер жетіле қоймайды, сонымен қатар қимылының жетілу процесі жоғарғы қарқындылықпен жүрсе де, оның аяқталу процесі әлі ерте. Баланың қимыл әдістерін меңгеруі қабілеттілігі соншалықты жоғарғы болғандықтан, көптеген жаңа қимылдық қабілеттіліктер арнайы құрылыссыз меңгеріле береді. Кіші мектеп жасындағы балалардың бар ерлік жүгіруге үйренуінің ерекшелігін зерттегенде, жасөспірім және жас жігіттерге қарағанда бұл жастағылар бұл әдістің негізгі элементтерін тез меңгере алатындығы анықталған. Бұл негіз осы кезеңдік жаста жаттығуларды мақсатты үйренудің, жаттығуды элементтімен үйренуге қарағанда, жетісті екендігін айқындай түседі. Сондықтан да балалар (тек бақылаумен) шаңғыда, конькиде, велосипедте қимыл жасауды, допты қалай қолдану керек екендігін, спорттық-ойындық қабілетін шығаруды және т.б өз бетінше меңгере алады. Кіші мектеп жасындағы кезеңде дене сапалары көрсеткіштері жетілудің жоғарғы қарқындылығын көрсетеді. Ерекшелік тек иілгіштіктің көрсеткішін және осы кезеңдегі төмендей бастаған өсу қарқынын құрайды. 7-10 жаста баланың сонымен қатар қимылдардың биодинамикасы және оның

координациялық компоненті жоғарғы қарқынмен өтеді. Осылайша 7-10 жастағы кезең интервалы өсуі біздің зерттеулеріміздің адамның дене белсенділігін қайта өндірілген барлық дене сапасының және координациялық қабілетті лiгiн тәжірибелік негізін салуға жағымды екендігін көрсетеді. Үйлесімділік қабілеттілігін жоғарлату кезіндегі жалпы дене дайындығын қамтамасыз ету мақсатында баланың жаттығу тәртібін дұрыс ұйымдастыру осы кезіндегі адамның дене дамуының потенциалын кезеңдік адекваттық ерекшелігінен көрсетеді. 7-10 жас кезеңінде белсенділігінің жеке түріне қызығушылығы байқалады, жеке қимылды жетілуі байқалады және спорттық жеке бір түріне орнығуы айқындала бастайды. Ал, мұның өзі оқушылардың дене-спорттың жетісті дамуына жағдай жасайтындығын көрсетеді. Бұл кезеңде денені тәрбиелеу қамқорлығының жеке бір бөлігін мектеп өзіне алады.

Бірақ кіші мектеп жасындағы балалардың-болашақтағы денсаулығының негізін-толыққанды дене потенциалын қалыптастыру проблемасын ата-ананың қамқорлығынсыз шешу мүмкін емес. Бұл кезеңдегі баланың дене тәрбиесі кезіндегі ең қолайлы мезеті баланың дене жаттығуына деген қалыптасуының жеке түрі, өзінің ден. саулығына деген, денесін шынықтыруға деген белсенді позициясының тәрбиесі болып табылады. Ата-ананың және үлкендердің үлгілері баланың тұрақты әдетінің меңгерілуіне негізгі стимул болып табылады және оның дене жаттығуымен жүйелі шынығуына негізгі мотивация да болатындығы анық. Ата-ана баланың негізгі психологиялық, биологиялық, әлеуметтік компоненттері нақ осы шақта қалыптасатынын ұмытпаған жөн. Кіші мектеп жасындағы балалардың дене белсенділігі дене шынықтыру үзілісі және күнделікті таңертеңгілік жаттығу немесе аптасына екі-үш рет жаттығу сабағы болып өтілуі керек. Егерде бала спорттық үйірмелерде жаттығатын болса, онда үйдегі жаттығулар демалыс күндері орындағаны жөн. Жанұялық жаттығуларды мұғалімнің үйге берілген тапсырмасының жүйелі орындалу негізінде ұйымдастыруға немесе балалармен ата-ананың өз бетінше жаттығуы негізінде ұйымдастыруға болады. Бұл жаттығудың негізгі бағытталуы-баланың қимыл үйлесімділігінің дамуын жақсартады.

Орта мектеп жасындағы балалардың дене белсенділігіОрта мектеп жасы (11-14 жас) ағзасының биологиялық пісіп жетілуінің аяқталу кезеңіне тура келеді. Бұл кезеңде үлкен адамдарға қатысты, қимылдық қабілеті толық жетіледі. Жасөспірімдерде жылдамдық және жылдам-күштілік сапаларын жүйелі дамыту кезінде қозғалыс үйлесімділігінің төмендеуі оларға тән құбылыс. Психикалық жүйесінде мінезінің тұрақталуы, қызығушылығының, таңдай алуының қалыптасуының күрделі процестері жүріп жатады. Жасөспірімдердің дене тәрбиесінің негізгі бағытталуы-олардың спорттық немесе сауықтыру жүйелі жаттығуына қызығушылығын арттыру.

Жасөспірімдердің дене дайындығы жылдамдық және жылдамдық-күш сапаларының дамуына негізделеді. Бұл кезеңде жасөспірімдердің дене тәрбиесінің басты элементі жасөспірімдердің спорттық мінезін қалыптастыру, қиындықтарға төзе білу қабілетін арттыру, алға қойған мақсаттарына жету үшін тұрақты еңбектенуі болып табылады. Жасөспірімдік кезең-оның ағзасының максимальдық өсу қарқыны, тек қана биологиялық жетілу кезеңіне ғана емес, сонымен бірге оның жеке әлеуметтік дамуына да жауапты болады. Бұл кезеңде оның санз сезімінің өсуі байқалады, нақты ойлаудан абстракті ойлануына өтуі іске асады, екінші сигналдық жүйесі тез жетіледі, жаңа шартты рефлекстері және дағдыларын құрылуында ролі арта түседі, қозу және тежелу процесі артады.

Сонымен қатар бас миы қабығының тежелу қызметі нәтижелілігі одан да арта түседі, эмоциялық әсері кезінде бақылауы өседі. Осының барлығы оның көңіл-күйінің тез ауысуы нәтижесінде білінеді және тәрбиеші, ата-ана, достарымен сөзге келмей қалуынан айқындалады. Сондықтан да бұл жастағылар бір де жақсы бала, бір де жаман бала болып көрінеді. Сондықтан осы жастағы балалардың бұл психикалық ерекшеліктерін олардың дене белсенділігін ұйымдастыру кезеңінде есепке алған жөн. Бір жағынан, дене дайындығы және спорттық жаттығуына өз бетінше икемделуіне ықпал ету керек, екінші жағынан-бұл кезеңдегі баланың денсаулығы деңгейі қазіргі қоғамда маңызы зор екендігін оған түсіндіруі, кішілерге үлгі болатындығын, олардың басына қиындық түскенде көмектесуіне тәрбиелеп қалыптастыру керек. Бұл ретте дене дайындығы зор жас спортшыларды дене шынықтыру

мәдениеті аумағындағы қоғамдық жұмыстарға талаптануы жайында айтылған сонымен қоса балалармен өз құрбы-құрдастарының арабында жұмыс істеуге, оның өнегелі болып тәрбиеленуінің ең қолайлы әдісі болатындығы.

Жасөспірімдердің дене тәрбиесін үйрету кезінде оның морфофункциональдық қалыптасу ерекшелігін ескерген жөн. Сонымен, шамадан тыс бұлшық ет жүктемесі, баланың сүйектену процесінің өсу факторы ретінде, бала бойының өсуіне әсер ететін сүйегінің ұзыннан өсуін баяулауы мүмкін. Әртүрлі ағза және жүйкелердің қызметінің өзгеруі оның дене сымбатының бұзылуына алып келеуі мүмкін (егерде баланың қалпын үнемі бақылауды орындамаса және дене мүсінін басқаратын бұлшық етінің мықты болуын қамтамасыз етпесе). Жылдамдық және тағы басқа спорт түріндегі жүктемені беру кезінде баланың многотонный және сверцильный тітіркенуін ескерген жөн. Өйткені ол тітіркенулер тез жетіледі екен. Жасөспірімдік кезеңде баланың жылдамдық және жылдамдық-күш қабілеттілігінің жоғарылауын қамтамасыз ететін, дене потенциалы компоненттері ерекше қарқынмен жетіледі.

Сонымен қатар барлық дене сапасы кешенінің базалық элементі "жылдамдық" болып табылады. Баланың дене дайындығын негізгі акценті, жасөспірімдік кезеңдегі қозғалыс қызметінің дамуы ерекшелігімен тепе-теңдік қолданатын дене жаттығуында жасалуы керек. Осыған орай спорттық қондырғыларды іріктеп алу өте маңызды екендігін ұмытпаған жөн. Жасөспірімдердің дене белсенділігі ең алдымен ұйымдастырылған түрде жүзеге асырылуы керек. Спортпен шұғылдану барысында және оның нәтижесінде тұлғаны қалыптастыруға арналған сарынның мәні адамды орнықтыру, оның әрекетінің мақсаты, ол оны қалай түсінеді. Мінез құрылады, көбіне спортпен шұғылданудың тәрбиелік әсерін анықтайды. Адам денсаулықты нығайтуға, дене дамуы мен дене дайындығын нығайтуға, жұмыс қабілетін арттыруға, белгілі бір қимыл әрекеттерін меңгеруге тырысып, спортпен шұғылдануы мүмкін. Өзін-өзі жетілдіру, өзінің қимыл мүмкіндіктерін басқа адамдардың мүмкіндіктерімен салыстырып қарау мұқтаждығы түрткі болуы мүмкін. Жас адамды спорт сабақтарына тартуға болады. Спорт жекпе-жегінің өзі романтика, оны қимыл әсемдігі, спортшының ержүректілігі мен тартымдылығы, өз қабілетін көрсету мүмкіндігі т.б. қызықтыруы мүмкін. Оқытушының міндеті спорт сабақтарына қызығушылық себептерін орнатуға және педагогикалық сенімді сарынды қалыптастыруға ықпал етуден тұрады. Мінез-құлықтың рухани-этикалық мөлшерін белгілі бір қоғамдық қалыптасуды түгелдей ғана емес, сол сияқты кәсіби, оқу және басқа да қызығушылықтарымен біріккен адамдардың мінез-құлқын орнатады.

Спортшы – бұл спортпен жүйелі айналысатын және салауатты өмір салтын сақтауға өзінің дене және психикалық қабілеттерін дамытуға тырысатын адам, ол спорт мінез-құлқы – адамдары сыпайы, құрметпен қарауға, өзінің спорттағы қарсыластарын құрметтеуге синоним екені біледі. Спортшы кез-келген қимындықты жеңеді және қаншалықты үлкен болса да ол өзінің жетістіктеріне бір қалыпты қарайды. Ол шешімтал, қандай да болмасын өзін-өзі игеруін жоғалтпайды, өзінің алдына қойылған міндеттерге жетуде табандылық пен ерікті көрсетіп, өз мінезінде шектен аспайды. Бұның барлығы спортшы атағын алғысы келгендердің барлығы тек спорт тәсілін, тактикасын, арнайы білімді меңгеріп, қажетті дене дайындығы деңгейін қамтамасыз етіп, спорт нәтижелеріне жетіп қана қоймай, сондай-ақ мінез-құлықтың өзіндегі дұрыс сипаттарын қалыптастырып, өзін сабақ, жарыс, еңбек ұжымында спорттың әдептік негізгі талаптарына сәйкес ұстауы керектігін білдіреді.

Аталған шарттардан басқалардың барлығын дене тәрбиесі және спортпен шұғылданушылардың жеке тұлғасын қалыптастырудың оң нәтижеге жетуі оқытушының жеке тұлғасының шешуші мәніне, оның әрекетінің бағыттығына, сол сияқты спортшының тұратын, еңбек ететін, спортпен айналысатын қоғамдық орта мен басшылық жасайтын ақыл-ой райын көрсету қажет. Тәрбиелік жұмыс педагог қызметінің маңызды бөлігі болып табылады. Дене тәрбиесі мен спорт сабақтарында ол үлкен маңызға ие болады. Бұл бірінші кезекте танымал спортшылар, балалар, жасөспірімдер мен бозбалалар үшін еліктеу бейнесі болып табылады. Жастар тек олардың спорт тәсілін ғана салып қоймай, сондай-ақ олардың мінез-құлқы, мәнері, кейде олардың дүниетанымы мен көзқарастарына да еліктейді. Әрбір

тәрбиесіз адам қоғам үшін де, ондағы адамдар үшін де ұнамсыз жағдай. Бірақ тәрбиесіз спортшы одан бөлек еліктеуде кері әсер қалдырады.

Біздің елімізден тыс шет елдерде Қазақстан Республикасының спортшысы Қазақстанның өкілі ретінде қатысады. Жарыс кезінде ол туралы белгілі қимыл міндеттерін шешетін спортшы дейді. Ол әрдайым спорт жекпе-жегі кезінде де және одан тыс өзінің мінез-құлқын қадағалап, қазақ азаматына лайық сапасын көрсетуі қажет. Тең жағдайларда машықтану сабақтары мен спорт жарыстарындағы жетістік көбіне спортшының ақыл-ойының дамуына, оның ерік күші мен көңіл-күйіне байланысты болады. Мысалы: дене тәрбиесі сабағы кезінде дене шынықтыру үзілістері, нақтылы белсенді демалуы кезінде және туристік саяхатта т.б.

Жасөспірімдердің көпшілігі спорттық секцияларында шұғылданады. Ал қалғандары үшін таңғы жаттығулар жасау және күнделікті үш-екі реттік өзбетінше жаттығу міндеттеледі. Жаттығудың жалпы ұзақтығы 70-90 минут. Жасөспірімдердің дене дайындығы элементінің жаттығу түрінен бөлек жарыстық жүктемелер, әртүрлі спорттық жарыстарға қатысуы болып табылады. Олар дене жаттығуының және еңбек түрлерін қолдану негізінде, спорттың әр түрімен шұғылдану, шынығу, қайта қалпына келтіру және психикасын реттейтін шаралар арқылы жүзеге асырылады. Осы шақтағы адамдардың дене дайындығының принципі-машықтану жүктемесінің төменгі интенсивтілігімен әр түрлі жаттығуды пайдалану болып табылады. Жас кезеңіндегі адамдардың басты психологиялық ерекшелігі өзінің денсаулығының мықты екендігіне көз жетуі, күш және төзімділіктің үлкен қорын: сезінуі болып табылады. Жас адамдардың тәрбиесі мақсатында арнайы жұмыс қажет. Ол жұмыс мақсаты адамдардың дене потенциалының заңдылықтары жайында фактілерді ұғынуға көмектесу. Жас кезінде денесінің жетілу мүмкіндігі, оның ішінде әсіресе рекордты көрсеткіштерге жетуі, жалпыға қолайлы және шексіз болып көрінеді. Шындығында да жаңа жоғарғы дене жүктемесінің деңгейінің бейімделуін бағалау, әр жыл сайын адам ағзасы үшін өсіп отырады, сонымен қоса, дене және психикалық жүктемелермен байланысты қауіп-қатер факторы, бақыланбаған прогрестің нәтижесінде өседі.

Сондықтан да, жастық шақта және орта жас кезеңінде қимыл белсенділігін жетілдіру, кемелденген шағында адамды жаңа мақсатқа және дене белсенділігінің жаңа режиміне қалыптастырудың маңыздылығы өте жоғары. Өмірінің үшінші онжылдығына түскен кезде дене шынықтыру мәдениетінің жекелігін қалыптастыру процесінде дайындалуы керек. Бірақ 18 ден 30 жасқа дейінгі жас адамдар қосымша білімдерді меңгергені жөн. Оның ішінде кемелденген шақтағы адамдардың дене белсенділігі ерекшелігін, дене жүктемесінің мөлшері және өзін-өзі басқару ережелерін тұрмыс құру, жанұялық өмірдің алғашқы кезеңі, бала тәрбиелеу, дене белсенділігі жайында білімінің жоғарылығын және белгілі педагогикалық дағдыларды меңгеруін талап етеді. Өмірінің үшінші онжылдығында адам алтыншы онжылдыққа созылуы мүмкін болатын, стационарлы жағдай деп аталатын кезеңге өтеді. Адамдардың ерекшелігіне байланысты, дене белсенділігін дұрыс ұйымдастыру кезінде ағзасына әр түрлі әсер ететін, орташа және жоғары емес төменгі қарқынды жүктемелер мен жүйелі дене жаттығулары ұсынылады.

Классикалық тәжірибесі бар И.А.Аршовскийдің зерттеуінше, сарапталған жануарлардың жұмыс қабілеттілігі және өмірінің ұзақтығы (егер де, қозғалыс жүктемесінің көлемі белгіленген шекараны жоғарылатса), жоғарлайды екен. Осы орайда олар (дене жүктемелер) тек артықшылық анаболизмнің жекелеуіне ықпал етпегенімен, дамудың кідірісіне жағдай жасайды. Кез келген жас ерекшелік кезеңінде деп тек оның екінші түрінің ерекшелігіндегі, анаболизмнің артықшылығын жекелейтін, қозғалыс белсенділігінің көлемін оптималды деп есептеуге болады. Кемелденген шақта дене жүктемесінің режимдерінің оптимизациясы дене жаттығу түрін ауыстырудың реттелуі негізінде және дене жүктемесінің қарқынды, әрі көлемі жағынан шектелген кезінде шынығу тиімділігінің жоғарлауымен жүзеге асуы мүмкін.

Орта және жас кезіндегілердің дене жаттығуларымен шұғылданушылары үшін барынша жылына үш рет, ең азы екі рет маусымдық жаттығу түрін ауыстырып орындау ұсынылады. Шынығуды сауықтыру жаттығуымен бірге аптасына үш рет өткізуге болады.

Жаттығу ұзақтығы жастар үшін екі сағаттан, ал егде тартқан адамдар үшін 1,5 сағаттан аспауы керек. Күнделікті таңертеңгілік жаттығу кемелденген адамдардың күн тәртібінің міндетті түрі ретінде қалу керек. Әсіресе, басты шынығу процесінің дене жаттығу жүйесінен айырмашылығы жоқ екенін ұмытпағаны абзал.

Сондықтан, әр адамның шынығуын көп жылдық жекелік жүйесі өзінің ауыспалы мазмұндылығының ырғағын, көлемін және шынықтыру процедурасын қарқындылығын иемдену керек. Қарама-қарсы жағдайда ағза резиденттілігінің тиімділігі бірте-бірте жаратылуы керек. Өйткені, ол бірқалыпты әсер ету ретінде бейімделу барысының дамуын реттемейді, ал уақыт өте келе олардың жоғалуын тоқтатпайды. Кемелденген шақтағы адамдардың дене мәдениетінің қалыптасуында да ақылдылықты қалпына келтіретін, дене қабілеттілігі және өзін-өзі психикалық реттеу әдістерін меңгеруі басты орын алады.

Әдебиет:

1. Дене шынықтыру және спорт пәнін оқыту әдістемесі : оқу қралы / Е. Қ. Уанбаев. - лектрон. текстовые дан. 2,18 МБ. - Өскемен : ШҚМУ баспасы, 2014. - 360 б.
2. Теория методика педагогических исследований физическом воспитании 2018ж Алшынбаев К.И., Б.А.Ашмарин
- 3.Таңдаған спорт түрінің теориясы мен әдістемесі 2016ж Алшынбаев К.И., Садыкова Д.Б., Беков А.А
4. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании 2018 г Атакаев А.Т.,Қрымбаев Е.М.Куанышов С.Ә, Б.А.Ашмарин
- 6.Теория и методика физической культуры -Москва «Физкультура и Спорт» «спорт академ пресс» 2016ж Бейсенбекова, Г. Б.Л.П.Матвеев
7. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі : оқу қралы / А. А. Тасимова. - лектрон.текстовые дан. 6,80 МБ. - Алматы : "TechSmith" баспасы, 2019. – 256 б.
- 8.Теория и методика воспитательной работы : учебное пособие лектрон. текстовые дан. 1,74 МБ . - Ростов н/Д Изд. центр "МарТ", Феникс, 2010. - 320 с.

ҚАЗАҚТЫҢ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ БАЛУАННЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУ

Ниязметов Д.Ф.

*Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Дәурен Ж.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жылдамдық – адамның қандай да болмасын қозғалысты тез-шапшаң орындау қабілеті. Жылдамдық, қозғалыс түрінің басталуы мен толық аяқталған кезі аралығында уақытпен өлшейді. Балuanның жылдамдық қабілет мөлшері төмендегі жағдайларға байланысты болып келеді:

- а) Оның жүйке жүйесінің тітіркендіргішке жауап беру қабілетіне
- ә) Қозғалтуға қажетті салмақ мөлшерімен оны орындаушы дене-күш қабілетінің арасындағы айырмашылыққа
- б) Қозғалыс түрінің өзгеру жиілігіне
- в) Балuanның әдіс-айланы меңгеру шеберлігіне

Балuanның орталық жүйке жүйесінің қозу мен тежелу процестерінің алмасу жылдамдығына байланысты берілген жүктемені орындау қабілеттері әр түрлі болып келеді. Күресте қозғалыстар түрі көбіне қарапайым және күрделі болып келеді. Қарапайым қозғалыстарға балuanның кілемдегі тұрысының өзгеруі, тепе-теңдіктен шығаруға бағытталған қозғалыстары жатады.Бұған қарсылас балuan алдын-ала бір қозғалыс түрімен жауап бередуі ықтимал. Балuan кездесу кезінде көбінесе қозғалыстың күрделі түрін іске асыруға мәжбүр болады, оған қарсылас қозғалысының бір түріне бірнеше жолмен жауап беруі немесе жалғыз түрін таңдап алуы себеп болады. Қозғалысты орындау кезінде ең қолайлысын таңдап алу қарсыласқа жауап беру уақытын ұзартады. Балuanның өзінің әдіс-

айланы орындауы немесе қорғануы, сол арқылы қарсыластың қозғалысы түріне сәйкес жасау қабілеті, кілемдегі жеңіске жету нәтижесіне тікелей әсер етеді[1].

Қарсылас балуанның әр қозғалысы түріне баға бере, білуі, сәт сайын өзгеріп отыратын қозғалыс түрінің бағыты мен жылдамдығын есепке ала отырып өзіне қажетті уақытта әдіс-айла орындай алу қабілеті, балуанның машықтану шеберлігінің деңгейін көрсетеді. Белдесу кезінде балуан көбіне қарсыласының әдіс-айласының қайсысы жалған қыймыл екендігін, қайсысы негізгі екендігін айырып әрекет етуге машықтануы тиіс.

Жоғарыда айтылған жағдай жаттығу кезінде адамның сезгіштік жұмыс қабілетінің ерекшелігіне бағынады, неғұрлым осы сезгіштік қабілеттер жұмысы жақсы дамыған болса, балуанның әрекет етуге жұмсайтын уақыты жылдам және дәл болады. Осы тітіркендіргіштер жұмысын (көру, есту, жанасу) арнайы жаттығулар топтамасын қолдану арқылы жақсартуға болады.

Бұлшық ет күші мен дененің салмағы арасындағы байланысты пайдалану әдістемесі. Бұл әдістеменің ерекшелігі жаттығу кезінде көтеретін салмақты қажетті салмақтан аз алады да, жаттығуды өте жылдам орындау мақсаты қойылады. Осындай орындауды көп рет қайталай отырып, көтеретін салмақ мөлшерін біртіндеп көбейте береді, бірақ жаттығуды орындау жылдамдығы төмендемейді[2].

Жаттығуды күрделендіре отырып орындау әдістемесі. Бұл әдістеменің ерекшелігі – көтеретін жүк мөлшері қалыптыдан көп алынады. Берілген жаттығуды үлкен салмақпен және жылдам орындау тапсырмасын орындаған соң, қайтадан бастапқы қалыпты салмаққа көшеді. Осылай болған кезде орындаушыға жаттығуды орындау өте жеңіл сезіледі, ол бұрынғыдан да жылдам орындау қабілетіне ие болады.

Қозғалыс түрін жылдам ауыстырып орындату әдістемесі. Бұл әдістеме бұлшық еттердің жұмыс қабілетінің тез ауысуы мен дәл және жылдам орындалуына бағытталады және бұлшық еттердің тез жиырылуы мен екіншісінің тез босауының арасындағы байланысты дамытады. Тәжірибе түрінде шеберлігі жоғары машықтанған балуанның бұлшық еттері, машықтанбаған адамға қарағанда жиырылуы мен босауы жылдам болатындығы дәлелденген[3].

Күресшінің жалпы жылдамдық қабілетін арттыру жолдары .

Уақытты қысқарту әдістемесі. Бұл әдістеме мақсаты белдесу уақытын қысқартып алады және қарсылас балуанға бірнеше ұпайды артық беру арқылы күрестіреді. Мақсат-арттық берілген ұпайды теңестіру және 1-2 минут ішінде жеңіске жету.

Бөлімдерге бөліп күрестіру әдістемесі. Бұл әдістемені іске асыру үшін балуанға 3-5 белдесу өткізу тапсырмасы беріледі. Әр белдесу ұзақтығы 1-2 минут, бірақ белдесуде өте жоғары қарқында өткізуі тиіс. Әр белдесу бөліктерінің арасында 3-5 минуттық үзіліс беріледі, осы үзіліс уақыты біртіндеп қысқартыла береді, белдесуді жүргізу қарқынын төмендетпеу тапсырылады.

Біржақты әдістеме. Бұл әдістеменің ерекшелігі балуан белдесуге берілген уақыт кезінде күресуді бірде жылдам, бірде сылбыр, баяу қарқынмен күрестіріп отырады. Біртіндеп баяу күресу уақыты азайтыла береді.

Уақытты көбейту әдістемесі. Бұл әдістеме кезінде балуанға қысқы уақытта үлкен қарқынмен жұмыс жасау тапсырмасы беріледі. Әр сағат сайын белдесу уақыты ұзартыла береді, бірақ күресу қарқыны төмендемейді[4].

Күресшінің арнайы жылдамдығын арттыру жаттығулары

Балуанның арнайы жылдамдығы – оның нәтижелі белдесуге аз уақыт жұмсап жетуіне бағытталған. Жылдамдық көрінісін әр адам субъективті түрде қабылдайды. Біреуге жылдам көрінген қозғалыс біреу үшін баяу болуы ықтимал. Спорттық шеберлік неғұрлым жоғары болған сайын, арнайы жылдамдық қабілеті жоғары бола бастайды.

Күрес әдіс-айласын шебер орындауға машықтандыру жылдамдық қабілетін арттыруға көмектеседі. Жылдам орындауға жұмсалатын уақытты азайту төмендігі жағдайларға байланысты:

1. Әдісті немесе жаттығу түрін орындау элементтерін ауыстыруға
2. Әр қимыл түрін жұмсалатын уақыттың қасындысына

3. Жаттығуды орындауға жұмсалатын күш қосындысына
4. Қозғалысты орындауға жұмсалатын жол ұзақтығын қысқартуға
5. Қозғалысты атқаратын иінді қысқартуға

Қозғалысқа қатысатын бірнеше дене мүшелерінің жылдамдықтарын біріктіру, қосу жалпы жылдамдықты арттырады. Орындауға қажетті күрес әдісінің бірнеше бөліктерінің бірігуі арқылы, толық әдіс көрініс береді. Олар көбіне брінен кейін бірінің қалыптасқан реті бойынша орындалады. Машықтану кезінде осы орындалу реті жаттықтырушының тапсырмасы бойынша өзгертілуі ықтимал. Мысалы, қол және желкеден ұстау арқылы аркадан асыра лақтыру әдісін орындау реті:

1) ұстау, 2) арқамен қарсыласқа бұрылу, 3) көтере лақтыру, 4) құлау болып бөлінеді. Ал жақсы машықтанған балуандар осы ретті, көбіне, өзгертіп орындайды. Мысалы, - алдымен олар құлап бара жатып бұрылуды, ұстауды, соңынан көтере лақтыруды орындайды. Әдісті осылай орындау кезінде жұмсалатын күш, дене мүшелерінің үйлесімді жұмыс істеуді барлығы әдісті жылдам орындауға бағытталады, сонда қарсыластың әдіске қарсы әрекет ету мүмкіндігі азаяды[5].

Қарама-қарсы бағытталған жылдамдықтарды қосу арқылы – қозғалыс жылдамдығын арттыруға болады. Оған қарсылас балуан өзіне қарай қозғалып келе жатқанда сол қозғалысын жалғастыра әдіс орындай алу жатады. Осылай орындау кезінде жылдамдық көрсеткіші артқанымен күш көрсеткіші кемитіндігін еске ұстаған жөн

Қарсылас балуанның қорғаныс жылдамдығын төмендету арқылы әдіс айланы өте жылдам және шебер орындай білу дәрежесіне жету, күресу үстінде шабуылдау немесе қорғану кезендерін қарсылас жылдамдығынан тез орындау қабілетіне жеткізеді. Қарсылас балуан жылдамдығын төмендегі жағдайларды қолданып азайтуға болады:

- а) оның күшіне күшпен қарсы жауап беру арқылы,
- ә) қарсыластың дене мүшелерінің қозғалыс жолын ұзарту арқылы,
- б) қозғалыс инерциясын ұзарту арқылы т.б.

Осы мақсаттарды іске асыру үшін көбіне «алдын алу» белдесулерін өткізеді. Бұл белдесулердің ерекшеліктері онда қарсылас балуанға шабуыл жасап, әдіс орындауға тапсырма беріледі, ал қорғанушы балуан осы шабуылдың «алдын алып» одан да тез әрекет етіп, өзі әдіс орындауға міндетті.

Жылдам әрекет етіп үйретуге өзінен салмағы жеңіл балуанмен күрестіру де тиімді болып келеді, себебі салмағы жеңіл балуанның салмағы ауыр балуаннан қозғалысы жылдам болып келеді. Мақсат – жылдам қозғалысқа қарсы әрекет ете білуге үйрет.

Арнайы жылдамдық көрсеткішін төменгі формуламен есептейді.

$$A \text{ жылдамдық} = \frac{t}{R}$$

мұндағы, t - күресу уақыты; R – көрсеткіш (ұпай саны, жарыста алған орын)

Бір-біріне қарсы бағытталған күш түрлерін қосу жылдамдық инерциясын арттырады.

Әдіс орындауға қосылатын дене мүшелерінің қозғалыс жолын қысқарту оның орындау уақытының азаюы әкеледі, яғни, әдісті жылдам жасау мүмкіндігі артады. Мысалы, аркадан аса лақтыру әдісін орындау кезінде жамбасты алға алдын ала шығару, сол әдісті орындау жылдамдығын арттырады. Жамбасты алға шығару, тобықтан қағу, шалу, ілу, өңгеріп лақтыру сияқты әдістерді жылдам орындауға көмектеседі. Алға еңкею, қолды төмен түсіру, аяқтан ұстау әдістерін жасауға қолайлы[6].

Қозғалу инерциясының айналу осьне жақын болуы әдісті жылдам орындауға қолайлы болып келеді, оны төменгі мысалдардан көруге болады. Мысалы, аркадан асыра лақтыру әдісін орындау үшін балуан өз денесін тік өсі бойынша бұру қажет болады, сондықтан әдіс орындаушының денесінің неғұрлым тік жағдайда болып айналу өсіне жақын болуы, сонымен қатар қолмен аяқтыңда осы өске жақын болуы әдісті орындауды жылдамдатады. Әдісті бір аяқта тұрған жағдайда, дененің еңкейіп тұрған қалпында, қолдардың жан-жаққа созылған күйінде жасау әдісті орындауды баяулатады. Шалу, қағу, ілу әдістерін аяқтың бүгілген

қалпына орындау жылдам болады. Аяқтың түзу қалпында болуы әдісті орындау уақытын созып орындау мүмкіндігін азаятады.

Әдебиет:

1. Альтшуллер Г.С., Верткин И.М. Как стать гением: жизненная стратегия творческой личности. -Мн.: Беларусь, 1994. -479 с.
2. Балабанов И.Т., Степанов В.Н. Бюджетная система Российской Федерации. -СПб.: СПбТЭИ, 1995. -С.10-15.
3. Барчуков И.С., Пенькoesкий Е.А. Теоретические и практические основы физического обучения и воспитания студентов: Учебник / Под общ. ред. И.С.Барчукова. -М: МГУК, 1996. -288 с.
4. Бачаев Б.Ц. Педагогический контроль и инструментальный контроль при обучении броскам в спортивной борьбе: Метод. разработки. -Л.: ГДОИФК, 1983. -22 с.
5. Бачаев Б.Ц. Повышение технического мастерства борцов на основе совершенствования методов педагогического контроля: Автореф. дис. канд. пед. наук. -Л., 1986. -22 с.
6. Белов В. С Строки из истории греко-римской борьбы. Новосибирск - Заринск: Издво «Алтан-кокс», 1999. -70 с.

СПОРТ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ЖАТТЫҚТЫРУ ҮРДІСІНІҢ ЖОСПАРЛАУ ЖОЛДАРЫ

Нұрлыхам Е.Ә.

Ғылыми жетекшісі: магистр оқытушы Муса М.О.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Боксшының жекпе-жек кезінде өзіне сенімділігі ғана оның тәсілдік ойын жүзеге асыруына жол ашады. Шыдамды және әдіс шеберлігі жетілген боксшы ғана жекпе-жек үстінде өз қимылдарына бақылау жасай алады. Жекпе-жектің әр кезеңіндегі жағдайды дұрыс бағалап, өзінің әр қимылын бір жүйеге бағындырып, қарсыласының шабуылын тойтара отырып, жекпе-жек тізгінін өз қолынан шығармайды.

Қарсыластың дайындығының қандай деңгейде екеніне қарамастан әр жекпе-жекте өте сақ болған дұрыс. Қарсыластың мүмкіндігін дәл анықтай білу керек. Рингке шыққан қарсыласты әлсіз деп менсінбеуге немесе күшті деп қарауға болмайды. Қандай жекпе-жек болмасын тыңғылықты дайындалып, күшті және әдіс-айлаларды дұрыс пайдалана білу қажет. Сонда ғана боксшы көздеген мақсатқа жетеді.

Бокс тәсілі дегеніміз- рингтегі жекпе-жекте бар шеберлікті көрсетіп, жеңіс үшін барлық мүмкіндікті сарқа пайдалана білу. Боксшының әдісқойлық ше-берлігі қаншама жетілген болғанымен жекпе-жекті дұрыс ұйымдастыра білу, қарсыластың ерекшелігіне қарай тактикалық дұрыс шешім табу ғана оны жеңіске жеткізеді. Бокста әдісқойлық тәсілқойлықпен тығыз сабақтасып жатуы керек. Сонда ғана боксшының болашағына үлкен үміт арту қиын. Бокс тәсілі жекпе-жектің ерекшелігіне байланысты. Ақ шаршыда екі боксшы сынға түсіп жатыр делік. Олардың екеуі де жарысқа жақсы дайын-дықпен келген, екеуі де жылдам, епті, күшті, шыдамды. Әдісқойлық ше-берліктері де шамалас. Соққылары дәл. қорғаныстары берік. Екі боксшы да рингтегі жекпе-жек үстінде тәсілдік дұрыс шешім тауып жүр. Сонда бұлардың қайсысы жеңіске жете алады?

Жекпе-жектің жүргізу тәсілі боксшының жалпы дайындығына, оның әдіслық әдістерінің әртүрлілігіне, спортшының жігерлілігіне, шыдамдылығына, өзіне сенімділігіне, жекпе-жек үстіндегі тездігіне, соққыларының дәлдігіне және күшіне тығыз байланысты.

Жігерлілік Боксшының жекпе-жек кезіндегі мінез-құлқы оның жігерлілігіне байланысты. Бірдей дайындықпен келген және шеберлігі де бір-бірімен тең қарсыластардың жекпе-жегінде, жеңіске деген жігері басым боксшы ұтады.

Өз күшіне және әдістік шеберлігіне сенімділік үздіксіз, ұзақ жаттығу-лардан кейін ғана келеді. Әдістік және тәсілдік шеберлігі, уақытты және арақашықтықты дұрыс есептей білу, жігерлілік, сенімділік жекпе-жекте та-бысты өкізуге мүмкіндік береді.

Бәсеке үстінде жекпе-жек тізгінін өз қолына алу және қарсыласын өз ыңғайына бағындыру боксшының ең негізгі міндеті. Рингтегі жекпе-жекте қарсыласын бас көтерпеудің, сөйтіп оның өзіне сенімсіздігін туғызудың маңызы зор. Рингтегі әр қимылдың жетілгендігі, қарсыласының шабуылға шығар кезін дәл анықтап, оған қарсы әдістер қолдану, күтпеген жерден және батыл шабуылға шығу боксшының айқын басымдылыққа ие болуы-на жағдай жасайды. Әдіс-айла ерекшеліктері, әр түрлі жан-жақты қимыл боксшыны жеңіс-ке жеткізетін ең дұрыс жол. Мұндай кезде боксшы уақытты дәл есептей білуі керек. Шабуыл және қорғаныс әдістерін қолданғанда бір сәт кешігуге болмайды. Оның үстіне бүкіл жекпе-жек бойы езіне ыңғайлы арақашық-тықты ұстап жүрген жөн. Бұл да шабуыл мен қорғанысты ұйымдастыруда басты міндет атқарады. Әдіс-айлалардың кептігі жекпе-жек кезінде туған жағдайға байланысты ең дұрыс шешім таба білу әрбір қимылды дұрыс пайдаланып, пайдасыз қимылдарға күшті босқа жоғалтпау боксшының ең басты міндеттері болып есептеледі.

Бокстасу тәсілдерін әдіс негіздерімен бір кезде үйренген дұрыс. Боксшы арнаулы қимылдарды (соққылар мен қорғанысты) үйренген сәтте уақыт пен арақашықтықты дұрыс анықтай білуге дағдыланғаны жөн. Боксты үйретуді бастаған алғашқы қадамдардан-ақ әдіс мен тактиканы бірге пайдалануды ұмытпау керек. Бұл жаттықтырушы үшін де, боксшы үшін де басты қағида.

Боксшы тек қана әдістерді үйретіп қоюға болмайды. Себебі әдіс-лық шеберлігі толысқан спортшының үйренгендерін жекпе-жек кезінде дұрыс пайдалана алатынына көз жеткізу қиын. Ол жете меңгерген әдістерін үздіксіз қайталай беруі мүмкін. Бірақ мұндай әдістердің оны жеңіске жетелеуді де екіталай. Оның үстінде мұндай қимылдар бокстың спорттық керкіне де нұқтан келтіреді.

Боксшының тәсілдік дайындығы жаттығулар үстінде жетілуі керек. Ол үшін жаттықтырушы әр жаттығу алдында шәкіртіне әр түрлі тәсілдік есеп-тер беріп, оның дәл орындалуын қадағалап отыруы қажет.

Шапшаңдылық. Рингте ететін жекпе-жектегі жеңіс боксшының бәсекені қарқынды өткізуі-не байланысты. Ол бастапқыдағы қарқынды қимылдарын жекпе-жектің соңғы секундına дейін сақтауы керек. Себебі жекпе-жек уақыты ережеге сәйкес санаулы. Осындай қасиеттерді әр боксшының бойына сіңіруге күш салған дұрыс. Рингтегі жекпе-жек жылдам және үздіксіз қимылдардан құрылуы қажет. Әр кездесуде боксшылар жекпе-жек тізгінін өз қолына алуға, қар-сыласын өз ыркына кендіру үшін бар күшін салады. Мұндай тез қимылдар, жан-жақты әдіс айдалар ерекше роль атқарады.

Шеберлігі жетілген, дәл соққылармен ұпай жинап жүрген қарсыласты талдырып жеңем деп күш салу мүмкін емес. Қазіргі бокста жекпе-жек үстінде туған жағдайды дәл анықтай білу, шабуыл мен қорғанысты жыл-дам ұйымдастыра алу ең басты құрал болып отыр. Бәсеке үстіндегі шап-шандық боксшыға бірден келе қоймайды. Оған ұзақ жаттығулардың және тәжірибе жинақтаудың арқасында ғана қол жеткізуге болады. Шапшандық, тездік керек деп боксшыны асықтыруға, састыруға болмайды. Лажсыздан шапшандық керек деп түсінген боксшы рингте сасқалақтап, бәсекені жеңді өткізе алмайды. Боксшы әдіс-айлаларды толық меңгеріп болмай, жекпе-жек үшін қажетті шапшандылық керсете алмайды. Сондықтан мұндай жағ-дайда боксшының да, жаттықтырушының да асықпағаны дұрыс.

Боксты үйренуді жаңадан бастағандар алғашқы жекпе-жектерін өз мүмкіндіктеріне қарай еткізеді. Олардың осы кезде әдіс-лық және тәсілдік әдістерді толық пайдалануын қадағалау қажет. Шеберлігі толысқан сай-ын оның жылдамдығы да артады, әр әдісті тез қолдана алатын халге же-теді. Осындай шыдамдылық боксшының әдісқойлығына ешқандай нұқсан келтірмейді,

Дәл соққылар. "Соққы бәрін шешеді!". Өз тәсілінде қатты соққыларға ерекше мән беретін боксшылар бұрын осылай дейтін. Уақыт өтті, онымен бірге бокс та өзгерді.

Бокс жекпе-жегіндегі ереженің өзгеруі "шешуші соққылар" тәсілінің маңызын төмендетті. Ауыр қолғаптардың орнына салмағы 250 және 300 грамдық қолғаптардың енгізілуі және жекпе-жек уақытының қысқартылуы (екі минуттан бес раунд) бәсекенің талып түсумен аяқталу мүмкіндігін де азайтты.

Әуесқой боксшылар жарысының статистикасы жекпе-жектің мезгілінен бұрын талып түсіп аяқталуының азайғандығын көрсетті. Қазіргі кезде көп жағдайда жеңімпаз ұпай санымен ғана анықталады.

Жекпе-жек үстіндегі соққылардың күші маңызын жойды деуден аулақ-пыз. Күшті соққы әр боксшының басты қаруы болып қала берді. Бірақ оның өте дәлдігі аса қажет, Дәл соққылар боксшының ұпайды көп алып, жеңіс-ке жетуіне мүмкіндік береді.

Күшті соққылар кебіне боксшыға басымдық әпереді. Нысанаға діл ти-ген ауыр соққылар қарсыласының басын айналдырып, оның күшінің аза-юына, сейтіп бақылауының әлсіреуіне жағдай жасайды. Сондықтан да бок-сшы мұндай соққыларды дарытпау үшін шебер қорғана білуі, осындай қиын сәттерде де ұпай ала білуі керек.

Бокстың әдістері тарауында кейбір соққы әдістеріне қысқаша тоқта-лып өттік. Соққылар негізінен үш топқа бөлінеді. Оның біріншісі тете (түзу) соққылар. Бұл топ; 1. Сол қолмен басқа төте соққы жасау; сол қолмен денеге төте соққы жасау; оң қолмен басқа және денеге төте соққы жасау болып белінеді. Барлығы да төмендегі суреттерде көрсетілген.

Соққылардың екінші тобы: сол қолмен басты қапталдан ұру; сол қол-мен денені қапталдан ұру; оң қолмен басты қапталдан және бүйірден ұру.

Соққылардың үшінші тобы басты және денені сол және оң қолмен төменнен жоғары көтеріп ұру.

Жекпе-жектердегі қарсыластардың әр түрлілігі рингте болатын жағдай-ларды күні бұрын анықтауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан боксшыға тәсілдік әдістерді үйреткен кезде, бәрін бір жүйеге келтіріп, осылай істеу керек деп ашып айту мүмкін емес. Мұндай алдын-ала жасалған болжаулар боксшының мүмкіндігіне шек қойып, оның жеңіске деген үмітін де азайтуы мүмкін

Шабуыл және қорғану. Рингтегі жекпе-жек шабуыл және қорғаныс әдістерінен тұрады. Бұл әдістердің қалай қолданылуы бәсеке үстіндегі жағдайға байланысты. Өзінің әр қимылын тез пайдаланған боксшы күшін үнемді, пайымды жұмсауға күш салады. Шабуыл соққыларын, қорғанысты және қарсы соққыларды ең қолайлы сәттерде ғана пайдалануға тырысады. Шабуыл дегеніміз боксшының жекпе-жек кезінде қарсыласына бір не-месе бірнеше соққы беруге ұмытылуы. Әр шабуылды сәті келген кезде ғана жасау керек. Бірақ осындай сәттің тууын күтіп жүрген беруге де бол-маиды. Боксш, батыл қимылдармен тәсілдік әдіс-айлаларды үздіксіз қол-дану арқылы осындай сәтті өзі жасауға міндетті. Қарсыласының алғашқы қимылдарын байып-тағаннан кейін боксшы алдымен шабуылға тыңғылықты дайындалуы ке-рек. Сонан кейін алғашқы соққы беріледі. Ол осы соққыны дамытуға міндетті. Көздеген мақсаты орындалғаннан кейін шабуылдың қызығына түсіп кетпей, қорғанысқа көшкен дұрыс. Шабуылға дайындық жасағандағы негізгі міндет қарсыластың қорға-нысының болуы. Боксшы жалған қимылдар жасап, қарсыласының назарын басқа жаққа аударуы керек. Алғашқы соққы берген дейін боксшының ойы қарсыласына жұмбақ болғаны жөн. Шабуыл кенеттен масалғанда ғана кездеген мақсатқа жеткізеді. Кездеген мақсат орындалып, қарсыластың назары басқа жаққа ауып, сәтті кезең туғанда ғана боксшы тез қимылдар-мен шабуылға шығады.

Жалған соққыларға көп күш жұмсалмайды. Бірақ осындай жеңіл соқ-қылардың езі де қарсыластың осы бағыттарға қорғанысты күшейтуін та-лап етеді. Бұл боксшының шешуші соққыны басқа, өзі көздеген бағытта жасауына мүмкіндік береді. Жалған соққылар негізінен сол қолмен жаса-лады. Бұл боксшының өзінің қауіпсіздігіне жағдай жасайды.

Жекпе-жек кезінде әсіресе қапталдан жасалатын жалған соққылар көп пайдаланылады. Бұл қарсыластың назарын төте соққыдан аударып, қор-ғанысын әлсіретеді. Мұндай кезде оң қолды соққы жасауға дайын ұстау керек. Қарсылас мұның оң қолын басты қорғап жүр деп ойлау керек. Қар-сылас басын ашық қалдырған кезде оң қолмен басқа тете немесе қаптал-дан соққы жасалады.

Дайындалған негізгі соққы тез жасалуы керек. Әйтпесе дайындық жұмыстарға босқажасалған болып шығады. Негізгі соққыны жасау мүмкіндігі екінші реттумауы мүмкін. Себебі осыдан кейін қарсыласжалған соққыларға назар аудармай, боксшының негізгі ойын біліп қояды. Оның үстіне бір рет қолда-нылған жалған әдісті қайталауға да болмайды. Алғашқыда соққының ас-тында қалған қарсылас мұнда да боксшының ойын алдын ала біледі. Боксшы жалған қимылдар жасауға да дағдылануы керек. Ол жаттығу кезінде "көлеңкемен" жекпе-жекте, айна алдында, немесе жаттығу кезін-дегі жұптасқан жекпе-жектерде жалған соққыларды үйренуі қажет.

Жекпе-жекті алыс арақашықтықта өткізуді жақсы көретін боксшылар шабуылға дайындық жасаған кезде бір орыннан екінші орынға көп қозғалады. Сәтті кезең туғанда алға қарай тез адымдайды. Негізгі соққы да осы қадаммен бірге, қабаттаса жабалуы керек. Егер соққы кездеген нысанға дәл тисе, онда боксшы шабуылды ары қарай дамытады. Ол қарсыласын қуып жүріп қысқа соққылар береді. Ал шабуыл сәтсіз басталса, онда артқа қарай бір қадам жасап, бұрынғы арақашықтықты сақтайды.

Жақын арақашықтықты жақсы көретін боксшылардың алға қарай жыл-жуы бұдан өзгеше. Мұнда кеуде шешуші міндет атқарады. Ол қарсыласының соққысынан кеудесін жалтара қорғап, ілгері ұмтылады. Боксшы езіне қажетті арақашықтыққа жеткен кезде ғана қарсыласына шабуыл жасай-ды. Шабуылды бастаған сәтте негізінен сол қолмен қапталдан қысқа соққы беріледі. Содан кейін басқа немесе кеудеге қапталдан қатты соққылар және төменнен төте соққылар жасау арқылы шабуылды әрі дамытады. Шабуыл кезінде соққылар төте, қапталдан, ал қарсылас еңкейген жағдайда төменнен жасалуы да мүмкін. Шабуылдың біткен және көздеген ме-жеден шыққан бар элементі қосылып, қимылды анықтайды. Шабуыл жасаған кезде боксшы өзіне-езі сенімді болуы керек. Егер оның қимылында сенімсіздік байқалса, қарсылас қарсы әдістер қолданып үлгере алады.

Қорғану. Өзімен терезесі тең қарсыласпен жекпе-жек өткізгенде шебер боксшы өзіне басымдылық әперетін жан-жақты тәсілдік шешім таба алады. Ол бокс әдістерін да жан-жақты пайдаланады, өз күшін үнемді жұмсап, жекпе-жекті бір қарқында өткізеді, ол қарсыласының соққыларын өзіне дарытпайды. Осындай жекпе-жек кезінде шабуыл тәсілін жүзеге асырған боксшы үнемі шабуылдай береді деген ой тумауы керек, Егер шабуылдың басталуы мен аяқталу сәттері, оны жалғастыру жинақы болмаса, онда ол қарсыласының қарсы соққыларының астында қалуы мүмкін. Сондықтан алғашқы жалған соққылар жасаған кезде, қарсыластың шама-шарқын, оның шеберлік деңгейін байқап керген абзал. Боксшы жеңіске ұмтылғанда негізінен шабуылда болатыны даусыз. Сонда да ол үздіксіз шабуылдардың арасында бір сәт қорғанысқа кешіп, шабуылды немесе шабуылдар тізбегін қорытындылауы, жекпе-жек үстінде қорғанысқа кешетін кезеңді сезінуі керек.

Шебер боксшының басқалардан артықшылығы жекпе-жек кезіндегі жағдайды дұрыс байқап, шабуылдан қорғанысқа немесе қорғаныстан шабуылға көшу сәттерін дәл білуінде. Мұндай кезде шебер боксшы шабуыл мен қорғаныс әдіссын қарсыласының әр қимылына қарсы қойып, өз ойын жүзеге асырады. Мысалы, боксшы жақын арақашықтықты ұнатпайды делік. Онда оның қорғанысы негізінен қарсыласпен арақашықтықты жақындатпауға арналады. Ол үшін боксшы бір қадам артқа, оңға немесе солға қарай кетіп қалды. Ал егер боксшының өзі жақын арақашықтықты жақсы керсе, онда ол жалтарып, еңкейе қорғанып, жұдырығын қарсыласының соққыла-рына қарсы қойып, жақын арақашықтықты сақтауға тырысады.

Боксшы әр кез шабуыл жасаған сәттерде өз қауіпсіздігін естен шығармауы керек. Мұндайда алдын-ала дайындалған қорғаныс боксшыны қарсыласының жауап немесе қарсы соққыларынан сақтайды. Сондықтан да боксшы езі жасайтын әр соққыны қорғаныспен ұштастыра білуі қажет. Қорғаныс әр кезде шабуылмен сабақтасып, боксшының шеберлік деңгейін толық көрсетуі тиіс. Мысалы, қарсыласының қиғаш соққыларды сол қолмен басқа берілетін төте соққымен жалғастырып, оң қолмен де соққы беретін білетін боксшы езі де осы соққыларды пайдаланғанда, оң қолының алақанын және сол иығын қарсыласына қарсы қоюы керек. Ал керек кезінде оңға қарай еңкейген де жөн. Жеңіске жетуге ұмтылған боксшы көбіне шабуылда болады. Сондықтан қарсыласының қарсы соққыларынан қорғана білу және

оны жаттығуларда, байқау жекпе-жектерінде жете меңгеру боксшының негізгі міндеттерінің бірі. Қарсы шабуыл қорғаныстағы боксшының шабуылға шығуы деген сөз. Бұл әр боксшының ең басты тәсілдік әдістерінің бірі. Қарсы шабуылды қорғаныспен сабақтасқан қарсы соққылар арқылы жасауға болады. Мұндағы негізгі міндет дұрыс құрылған қорғаныстың көмегімен қарсылас-тың алғашқы соққысын қайтарып, сол сәтте қарсыласына соққы беру ар-қылы жекпе-жек тізгінін өз қолына алу болып табылады. Қорғанысы дұрыс құрып, соның көмегімен қарсы шабуылды жүзеге асыру боксшыдан ептілікті, әдіс-лік шеберлікті талап етеді.

Әдебиет:

1. Шыршықбаев С.А., Алайдаров И.Қ., Тулеев Е.И., Казмамбетова А.А. Гимнастиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы Шымкент 2019ж
2. Таңдап алынған спорт түрінен спорттық-педагогикалық шеберлік негіздері: Дене шынықтыру және спорт мамандығы студенттеріне арналған оқу құралы. Ордабаев Н.О., Укшебаев Қ., Садыкова Д.Б., Қосақов М. Шымкент 2019
3. Дене шынықтыру. Алшынбаев К.И. Оқу құралы. Шымкент 2018
4. Мамандану. Мырзақұлов Қ., Садыкова Д.Б., Сапахов Д. Оқу құралы
5. Таңдамалы спорт түрлерінің теориясы мен әдістемесі Қ.І.Адамбеков, Ә.Ж.Тастанов, С.Ә.Әбілдәбеков Алматы, 2010

СПОРТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

*Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Рустемов М.М.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі заманғы спорт жайлы ғылым – бұл спорттық қозғалыстар, спорттық дайындық, спорттық жаттықтыру және спорттық жарыстар саласындағы көпжылдық аналитикалық танымдық жұмыстардың заңдылықты нәтижесі. Бұл туралы анағұрлым толығырақ пәндік оқулықтарда ұсынылған – өзіндік мазмұны, нақты нұсқауы, өзіне тән функциясы бар және ерекше құрылымы бар спорт теориясы. Спорт ежелден келе жатқан жалпы адамзат мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Оның түп негізін ашуда әр түрлі ойлар бар. Біреулері оның негізгі мәні биологиялық жағынан десе, екіншілері тұлғалық-психикалық дейді, үшіншілері қоғамдық факторларға қатыстырады. Бұл аспект туралы қазіргі заманғы ойлар жоғарыда айтылған алғышарттарды тығыз байланыста қарастырғанды қажет деп санайды.

Спорттың пайда болуының *биологиялық* алғышарты адамның туа біткен қозғалыс белсенділігімен байланысты («озу» және «қарсы тұру» инстинкті). Олар қарсыластарды басып озуға ұмтылыс жасауда, немесе өмірлік қажеттіліктерді өтеуде қарсыластарына жол бермеуден көрінеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынастарды орнатуда бұл алғышарттар әр түрлі радикалды өзгерістерге ұшырады. Өйткені адамзаттың қалыптасуы мен дамуына байланысты олардың қозғалыс мәнері де өзгерді (шынайы адамдық қасиеттерге ие болды). Мұндай өзгерістер спорттың кемелденуімен және оның антогонистік емес сипатқа ие болуымен байланысты.

Тұлғалық-психологиялық алғышарттары спорттық шығармашылықтың негізінде ең маңызды орындарды адамның өзін-өзі танып-білуі, өзін жетілдіруі, өзін-өзі дәлелдеуі алады.

Спорттың дамуы жас ұрпақтарды өмір сүрудің негізгі салаларына тәрбиелеу тәжірибесімен (еңбек етуге, қорғануға) тығыз байланысты. Дене тәрбиесі саласында ерекше дами отырып, спорт тұлғаның және қоғамның басқа салаларымен тығыз байланыста болады.

Спорттың дамуының әлеуметтік алғышарттары спорттың тұлғалық және қоғамдық мәнінің артуымен, сонымен бірге спорттық нәтижелерді ынталандырып отырудың арнайы жүйесін қалыптастырумен байланысты.

Соңғысы спортта жоғары дәрежеде пайдаланылатын материалдық және моральдық стимулдардан тұрады және спорттық бәсекелестің өсуімен ұштасады.

«Спорт» түсінігі. Спорт – қоғамдық-мағыналы нәтижелерге ие физикалық жаттығуларды қолдану негізіндегі тәрбиелік, ойын түріндегі, жарыстық шығармашылық. Спортқа анықтама берудің екі жолы бар: тар мағынада және кең мағынада. Спорт тар мағынада айтқанда, өзіндік-жарыстық және оған қатысты шығармашылық ретінде айтуға, ал кең мағынада көп функционалды қоғамдық құбылыс ретінде, жарыстарды ұйымдастыру және оны өткізу, сонымен бірге физикалық жаттығулардың белгілі кешені бойынша оқу-жаттықтыру сабақтарын жүргізу жүйесі ретінде айтуға болады.

Көп мамандардың айтуы бойынша, спорт дене тәрбиесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бірақ, дене тәрбиесі және спорт туралы айтқанда олардың табиғаты екі түрлі екенін айта кеткен абзал, өйткені ұқсастығымен қоса, айырмашылықтары да бар. Соның қатарына келесілерді қосуға болады:

- спорттың жоғары дәрежедегі нәтижелерге қол жеткізуге бағытталуы;
- қозғалыс белсенділігін мүлдем қажет етпейтін (шахмат) немесе қозғалыс белсенділігі аса қажет етілмейтін (оқ ату) спорт түрлерінің болуы;
- дене тәрбиесінде құрал ретінде пайдалану мүмкіндігі аз спорт түрлері (бобслей, трамплиннен шаңғымен секіру, мотоспорт, т.б.);
- жаттықтырудан тыс және жарыстан тыс факторлардың рөлінің күрт артуы (күрделі және қымбат жабдықтар, құралдар, арнайы тамақтандыруды ұйымдастыру, т.б.);
- спорттың саясаттық және идеологиялық мақсаттағы ерекше функциясы.

«Спорттық жарыс» түсінігі. Спорттық жарыс дегеніміз – спорттық нәтижелердің көрінісі, салыстыру және оны бағалау, спорт саласындағы бәсекелестікті реттеу. Бұл қорытынды нәтижеге аса көңіл бөлетін ерекше шығармашылық түрі (бейбіт бәсекелестік, жолдастық кездесу, ережелерге сүйене отырып реттеу).

«Спорт» және «Спорттық жарыс» түсініктері бір-біріне қарама-қайшы. Олар спорттағы, спорттық қозғалыстардағы спорттық шеберліктің және көпшіліктің үйлесімділігінің негізінде шешіледі.

Бұл түсініктің категориялары жалпы, айрықша және жекелеген түріне қатысты нақтыланады. Спортқа қатысты «жалпы спорт», «резервті спорт» және «негізгі спорт (базовый)», «жоғарғы нәтижелі спорт», «әуесқой спорт», «кәсіби спорт» түсініктері бар.

«Спорттық жарыс» категориясы «аймақтық» және «халықаралық» секілді түсініктермен нақтыланады.

Жоғарыда айтылғандардың әрқайсысының қызметі бар және оларды «спорттық қозғалыс», «спорттық шығармашылық» деген түсініктермен толықтыруға болады.

«Спорттық жеңістер» - спортшының спорттық шеберлігі мен қабілеттілігінің нақты нәтижелерде көрінетін көрсеткіші. Оның баламалары ретінде «рекорд», «жарыстардағы жеңіс» сияқты түсініктерді айтуға болады.

«Спорттық нәтиже» - спорттық көрсеткіштердің сапалық және сандық дәрежесі. Туынды түсініктер ретінде «жеңістер санын», «уақытты, кеңістікті және массаны өлшеу бірлігін», «әділ қазылардың қойған бағалары бойынша жиналған балл санын» айтуға болады.

«Спорттық квалификация» - белгілі бір уақыт аралығындағы спортшының жарыстарда өнер көрсету нәтижелерін жалпылайтын спортшының орнықты мінездемелері. Туынды түсініктері: «спорттық разряд», «спорттық атақ».

Спорт теориясында жалпы биологиялық (ағза, дене мүшелері), жалпы медициналық (диагноз, қалып, патология, бейімделу), педагогикалық (оқыту, тәрбиелеу) және психологиялық (шаршау, лихорадка, ұрысқа дайындық жағдайы) категориялар қолданылады.

Заманауи спорт түрлерінің типтелуі үш бағытта жүргізіледі. Бірінші бағыт спорттың жалпы сипаттамасымен байланысты және ол 6 спорт түріне топтастырылады (Л.П.Матвеев):

- спорттың атлетикалық түрі, бұл спортшының асқан үздік қабілетімен байланысты;
- келесі спорт түрі спортшының қозғалыс қабілеті, қимыл-қозғалыс мүшелерін басқаруға бағытталған (автокөлік, ұшақ, мотоцикл);

- арнайы спорт қаруларын пайдалануға бағытталған спорт түрлері;
- құрастыру қабілетінің нәтижелерін қалыптастыруға бағытталған спорт түрлері (мылтық, садақ);
- белгілі бір жердегі қозғалыспен байланысты спорт түрлері (туризм, алдпенизм);
- спортшының абстрактілі композициялық ойлау қабілетін сипаттайтын спорт түрі (шахмат, шашки).

Айта кететін жайт, жоғарыда көрсетілген топтау олимпиадалық спортқа бүтіндей қолдануға жарамсыз. Олимпиадаық хартия бойынша жоғарыдағы іріктеуге кірген кейбір спорт түрлері қозғаушы күш механикасын пайдаланатындықтан олимпиадалық ойын бағдарламасында көсетіле алмайды.

Екінші бағыт олимпиадалық ойындар бағдарламасымен байланысты. Ол 6 спорт түріне бөлініп қарастырылады.

- циклдық спорт түрлері. Негізінен бұл жеңіл атлетиканың жүгіру дисциплинасына жүзу, академиялық гребля, велоспорт т.б.;
 - спорттың жылдамдық-күш түрі. Ауыр атлетика, жеңіл атлетика, секіру, жүзу;
 - ауыр координаттық спорт түрі. Бұл спорттың гимнастиканы, көркем гимнастиканы, суға секіру, нысананы ату, фристайл және т.б. қамтиды;
 - жеке күрес. Бұған бокс, еркін күрес, грек-рим күресі, тэквандо, дзюдо.
- Спорттық ойындар: баскетбол, вoleyбол, бадминтон, гандбол, футбол;
- көпсайыс және құрамалы спорт түрі – заманауи бес сайыс, жеңіл атлетика, екісайыс және жетісайыс, триатлон, биатлон.

Үшінші бағыт географиялық таралымға көрсетілген осы және басқа спорт түрлеріне табынатын спорт түрлеріне байланысты. Бұл фактор қатарына үш спорт түрі көрсетіледі. Бұған кіретіндер:

- халықаралық спорт – жеңіл атлетика, жүзу, гимнастика, спорттық ойындар;
- бірнеше елдерде табынатын аймақтық спорт түрі: бейсбол, тэквандо, көкмайсадағы хоккей;
- жеке ұлттар халықтар арасында дамыған ұлттық-халықтық спорт түрлері.

Ұлттық-халықтық спорт түрлерінің халықаралық спорт бірлестігі және кең тарағын спорт түрінде дамуы аймақтық спорт түріне айналуына, ал аймақтық – халықаралық спорт түрінде дамуы мүмкін.

Алдағы спорт түрлерін іріктеу жағдай қатарларымен тығыз байланысты. Көбінесе бұл бұрынғы толықтырып және жаңа спорт түрінің пайда болуына әсер етеді; еңбек және күрес қимылдарын одан әрі жетілдіреді; мәдениет және ғылыми-техникалық сфераның шектерін өзара әрекеттестіреді. Бұлардың біріншісі арнайы қолданбалы және іскери қолданбалы номенклатуралардың етек жаюы; екіншісі- фристайл роликпен сырғанау, шаңғымен сырғанайтын шпорт-спринг, спорттық би сияқты спорт түрі; үшіншісі- спорттық виндсерфинг, спорттық дельтожоспарлау және т.б.

Спорттық нәтижелер және олардың спорттың дамуына әсері. Спорттық нәтиже бұл спортшының немесе спорт командаларының спортта қабылданған қағидалар бойынша бағаланатын спорттық – нәтижелік мүмкіндіктерді жүзеге асыру. Спорт нәтижелерінің басқа мамандық нәтижелерінен (мысалы шығармашылық еңбектен) айырмашылығы мамандықтан объект бөлек емес және оның сандық және құндылық қасиетімен ұштасып кеткен.

«Спорттық нәтиже» және «спорттық жетістік» ұғымдарын бір-бірінен ажыратып алған дұрыс. Бірінші ұғым екіншісіне қарағанда әлдеқайда кең. Себебі спорттық жетістік – спортшының барлық жетістігін емес, дәл сол уақыттағы ғана жеңісін білдіреді.

Спорттық нәтижені объективті бағалуда «спорттық форма» негізгі рөлді атқарады. Спорттық форма – жетістік мүмкіндіктерін ұтып алу немесе ұтып ала алмауын, яғни спорттық дайындықты көрсетеді. Осыған байланысты индивидуалды нәтижелер динамикасы тек өсу мүмкіндіктерінің қатарын ғана емес, оған қарағанда әлдеқайда терең тенденцияларды

сипаттайды. Спорттық нәтижелер спорттық африбаттардың бірнеше ішкі қасиеттері (мысалы уақыт және кеңістік, салмақ) бойынша бағаланады және өлшенеді.

Жоғары спорттық жетістік уақыттың сол немесе басқа бір сәтінде өз ішінде адамзат мүмкіндіктерінің эталоны болатын жоғары бір мүмкіндікті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғаннан спорттық нәтиженің жоғары жеке тұлғалық және әлеуметтік маңызы анықталды.

Спорттық нәтиженің «объективті», «субъективті» және «аралас» критерилері бар. Бірінші нәтижеге жататындар кеңістік, уақыт, салмақ өлшеу; екіншіге – шартты үлгі бойынша жарыстыру; үшіншіге – екі критеридің де талап етілуі жатады.

Міне сондықтан спорт тарихы биологиялық, тұлғалық – психологиялық және әлеуметтік жағдаймен байланысты. Біржақты талқылау және сараптаумен ғана байланысты емес, ол әлдеқайда кең мағынада замануи ойын түрлерінің көп мағыналылығымен дамудың спецификалық бөлінуімен ерекше типологиялық топталуды қажет ететін критерилердің дамуымен байланысты.

Жарыс қызметінің мінездемесі. «Жарыс қызметі» астында жарыс мақсаты мен объективті логикасын жүзеге асыру үшін әрекет етін жарыс барысындағы спортшының іс-қимыл жиынтығы.

Бұл қызметтің құрамына жарыс қызметі және жүйелі формаға біріктіретін оның жарыс барысындағы іс-қимылы кіреді.

Жарыс қимылы бірінші өз бойына жалпы логикасын сіңірген жарыс қимылының жалпы компоненттерін көрсетеді. Олардың өзіндік операциялық құрамы бар (1 –сурет). Мысалы жеңіл атлетикалық ұзындыққа секіруде мынандай операциялық бөліктерге бөлу қабылданған: жүгіру, толчок,секіру, жерге түсу.Оны құрамында мұны көбінесе бастапқы, келесі және соңғысы деп айту бекітілген.

Жарыс қызметінің әлдеқайда кең ауқымды қамтитын комбинаторлы субструктураларда бар. Кейбір спорт түрлерінде бұл қатаң сақталған (мысалы гимнастикада, көркем сырғанауда).

Заңды байланыстар жиынтығы, жарыс қимылының шоғыры және оның тұтастай формасы спортшының іс-әрекет қимылының структурасын қалыптастырады. Белгілі бір деңгейде тактикалық мағынаға, тактикалық жоспардың негізіне және спортшының бағытталған қимылына негізделген.

Сонымен бірге жарыс барысында спортшының спорттық мақсатын жүзеге асыруы да әсер етеді. Мұнда айта кететін негізгілердің бірі спортшының жоспардан тыс әрекеті және жоғарыда айтылған логикаға бағынбауы жарыс қимылы бола алмайды, толықтай сипаттамайды.

Жарыс қызметінің мағынасын түсіну үшін оның *фазалық сипатқа* ие екенін ұмытпау керек. Олар жарыс қызметінің психологиялық және биофункционалдық жағдайын көрсетуіне негізделген.

Жарыс қызметін сипаттауда жарыс тұрақтылығын құрауда, қозғалыс мотиві, алдағы қимылдың моделденуіне «эмоционалды» дайындық және практикалық жаттығудың *старт алды фазаның құрылуында* өзіндік орны бар.

Жарыс барысында алдын ала жасалған модель мен дайындық шынайы жағдайға байланысты нақтыланып түзетулерге ұшырайды.

Ал *жарыс аяғында* спортшының жарыс барысында жұмсаған биоэнергеиясы мен басқа да шығындары әртүрлі мүше мен жүеде қайта қалпына келеді.

Спортшының жарыс қызметінің барысында *«конфликт», «өзара рефлексия» және «қабілетін жоғалту мүмкіндігі»* сияқты қырлары да бой көрсетуі мүмкін.

Спорт қызметіндегі конфликт дайындалған және спортпен айналысушылар арасында жеңісті ұстап қалуға деген ұмтылысты білдіреді. Бұл антоганистік сипатқа ие емес, бірақ жарыс қызметінде күрестің жоғарғы «екпінін» беруі мүмкін. Мұндай бастаулар спортшының

Сурет. Спорт қызметінің құрылысы

бәсекелесімен тура байланыста болмаған жағдайында немесе іштей қарама-қайшылықтарға (өзімен өзі күрес) толы болған кезде кездеседі.

Спорттағы *рефлексстік әсерлер* спортшының шешім қабылдауы және оны жүзеге асыруда қарсыласының, ойы мен ниетін алдын ала білуі керек (тауып немесе түйсіну ерек) және өзінің жауапты іс-әрекеті жоспарлауы керек.

Спорттық – жарыс мүмкіндігін жоғалту бұл спортшының алдын ала ойластырған іс –әрекеті жүзеге аспай қалуы мүмкін. Бірақ бұл ойынды жүргізуден алдын ала жоспарлаудан бас тарту деген сөз емес. Жоспарлы жағдайды қарсыластың енгізген жаңа күрес тактикасы ғана емес сонымен бірге жанкүйерлердің әрекеті мен құралдардың жағдайы, ауа райының қолайсыздығы мен басқа да жағдайлар бұзуы мүмкін.

Спорттың жарыс шарттары бір қалыпқа түскен түрлерінде (мысалы жеңіл атлетикада) жарыс шарттары қалыпқа түсірілмеген ойын түрлерімен салыстырғанда алдын ала ойластырған жопарды жүзеге асыру әлдеқайда қолжетімді.

Спортшының жарыс мақсаты мен сарынының ерекшеліктері. Жарыс барысындағы спортшының іс-әрекеті оның мақсаты мен соның негізінде жатқан сарынына байланысты.

Мұндай қызметте спортшының бастапқы қалыпқа түсуі, оның жарысқа алдын ала бейімделуі, оның талабы мен қызығушылығы жатады. Олар салыстырмалы түрде *қалыпты* жағдайда (егер оның бүкіл немесе аладғы өмірі қалыптастырылған болса) немесе салыстырмалы түрде *жылжымалы* болады.

Олар тек құндылық ерекшеліктерімен ғана емес сонымен бірге мінез, темперамент, тұлғалық ерік деңгейімен де өзара байланысты.

Жанама әсерді *сыртқы факторлар* да беруі мүмкін- жарыс рангі, оның жаңашалығы, бәсекелестік деңгейі, «қондырмалы» қимылдар (мысалы тренердің инструктажы) жарыс

өтетін жерде материалды және моральды деңгейдің артуы. Осыған байланысты *спортшының нақты мақсаты* оның ұзақ уақыттық перспективасымен кейде тіпті этапты мақсатымен сай келмеуі мүмкін.

Шынайы спортшы әрқашан өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға ұмтылады. Бірақ нақтымақсат уақыттың осы және басқа да бөліктерінде әрқашан шегіне жеткен нәтижелерді көрсете бермейді.

Бұл бағытта кең тараған спорт жарысының құрылысы мынадай вариантта болады.

- «қандай жолмен болса да жеңіске жету» және алдағы нәтижелерді жақсарту;
- мүмкіндігінше объективті шектелген жағдайда болмаса әлдеқайда жеңілдетілген мүмкіндікте жоғары нәтижеге жету;
- мүмкіндігінше қатаң лимитті нәтижеге жетуге ұмтылу;
- шартты жарыс мақсаты, спорт-техникалық нәтижеге бағытталмаған.

Бірінші нұсқаға мотиві бір негізделген және іс-әрекетімен өзінің қол жетімді мақсатына өте жоғары жауапкершілікпен қарайтын спортшыларға тән. Мұндай спортшылар табиғатына жоғары адамзаттық сезім, ұмтылыс және ұтымды нәтижеге талпыныс бар.

Екінші нұсқа біріншіге ұқсас бірақ одан айырмашылығы спортшының жоғары нәтижеге ұмтылысында оның бас тарту ықтималдылығынан «түзетулер» енгізілуі мүмкін. Бұл нұсқа әсіресе арнайы емес жарыстарда кең тараған және жұмыс тәжірибесінде жарыстарда өнер көрсету үшін пайдаланылады.

Үшінші нұсқада спортшының нақты есебімен қалыпты мүмкіндік нәтижелерін көрсетуге арналған. Ол тұрақтылықты қалыптастыруға көмектеседі яғни жарыс салмағының артық ауыртпашылығынан шектейді. Бұл нұсқа тактикалық жоспарда да пайдалы және бұл дайындықтың шынайы деңгейін көрсетпейді.

Төртінші нұсқаның жоғарыда айтылған нұсқалардан ерекшелігі шартты жарыс мақсатына ие. Бұл нұсқа спорттық көрсетілімдерде кең пайдаланылады. Кейде спортшының жеңіске жету мақсатында емес тек лайықты, әдемі көрініс көрсетуінде пайдаланады.

Нақты құсқаны таңдау субъективті түрде спортшының «притязания деңгейі» деп аталатын қалыбына байланысты (өз дәріптеуінше ұмтылу).

Осыған байланысты спортшының ұстазы мен спортшының өзінің негізгі есте ұстайтыны реттеп отыруына байланысты яғни адекватты жағдайда ұстауы, шынайы жағдайдың қалыбынан тым жоғары немесе төмен болмауын қадағалауы керек. Ұтымды қойылым мен спортшыны дұрыс тәрбиелеудің негізі осында жатыр. Бірақ жоғарыда атылған мәселені шешуде қарама-қайшылықтар да кездеседі, ол бір жағы спорттық нәтижені дайындайды және оны жүзеге асырады (жаттықтырушы, спортшы), екінші жағынан басқарушы жақпен, басқалармен байланысына әсер етушілер (администраторлармен, куратор, спонсормен т.б).

Әдебиет:

1. Бекнурманов Н.С. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы: оқу құралы / Н.С. Бекнурманов. - Алматы: ССК, 2017. - 112 б.
2. Спорттық құрылыстар. Қонарбаев Ж.Ө Асубаев Б.Ә. Оқу құралы Шымкент-2017
3. Есмаханова Ж.Ш. "Дене шынықтыру және спорт пәнін оқытудың әдістемесі" Оқу құралы. Шымкент 2016 162 б.
4. Тлеулов Э.Д., Қонашева Р.А. "Методика преподавания физической культуры и спорт" Учебное пособие. Шымкент 2016 172 б.
5. Құланова Қ.Қ. Мектеп жасына дейінгі дене шынықтыру. Оқу құралы. Астана. 2011ж. - 300б.

ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ СПОРТТАҒЫ МАҢЫЗЫ

Санемов А.С.

Ғылыми жетекшісі: магистр, оқытушы Дәурен Ж.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Емдік дене мәдениеті ерте заманнан ауруларды емдеу саласында орын алып келе жатқан тәсілдердің бір түрі.

Қазіргі кезде клиникалық медицина ғылыми түрде дәлелдеп, тәжірибе жүзінде тексеріп, адам денесіне нағыз қолайлы физиологиялық жағымды сауықтыру тәсілі екенін көрсетті. Дене жаттығулары – емдік гимнастиканың басты құралы. Адам өмірінде маңызды роль атқаратын бұлшықеттердің қызметі осыған негізделген.

Қимыл – қозғалыстың тапшылығы (гиподинамия) әр түрлі аурудың пайда болуына әкеп соқтырады. Керісінше гимнастикалық жаттығулар ағзадағы қан айналымын жақсартып, науқастың тезірек сауығуына әсер етеді [1].

Емдік дене мәдениеті — анатомиялық және физиологиялық тіңдер бұзылыстарын қалпына келтіреді. Тарихына тоқталсақ 1921 жылы сан-курорттық орындар ашылғаннан бастап емдік дене мәдениеті қолданыла бастады. Емдік дене мәдениетінде Гиппократ, Гегель аталарымыздың еңбегі зор. Емдік дене шынықтыру аурудың ерекшеліктеріне қарай рет ретімен берілген кезде өзінің емдік әсері болады.

Емдік гимнастиканың тәсілдері:

- Гимнастикалық жаттығулар
- Спорттық – қолданбалы жаттығулар
- Идеомоторлық (ой – арқылы жасалынады)
- Импульстер жіберу арқылы
- Ойындар
- Табиғат факторлары

Емдік гимнастиканың орындалу түрлері – таңертеңгі гимнастикалық жаттығулар

- емдік гимнастикалық сабақтар
- адамның жаттығу сабақтарын өзінше орындау
- жүру, демалу қыдыру
- жалпы көпшілікке қолданатын жаттығулар
- мөлшерленген жүзу, жүру, шаңғы тебу т.б.

Емдік гимнастиканың тәсілдерін дұрыс пайдалану үшін оның түрлерін, кезеңдерін негізгі нұсқауларын, қозғалыс режимдерін білу қажет.

Емдік гимнастика өзінің әлдендіретін, қоректендіретін т.б. механизмдері ауруды сауықтыру саласында маңызды роль атқарады.

Емдік гимнастика, дұрыс қолданса, денені жылдам сергітіп, ауруға төзімділігін арттырып, қорғаныс қабілетін нығайтып, сырқаттың жылдам айығуына ықпал етеді.

Емдік гимнастика адам денесіне әсер еткенде күрделі құбылысқа сүйенеді. Ол жоғары нерв жүйесі мен гуморальды (денедегі сұйық зат) реттеуші күштер және моторлы – висеральдық рефлексдер.

Негізінде емдік гимнастиканың төрт механизмі бар: денені әлдендіру (сергіту), қоректендіру, орнын толтыру, бір ыңғайлау немесе бұрынғы қалпына келтіру. Бұлардың бәрі бір – біріне тығыз байланыста [2].

Емдік дене шынықтыру (ЕДШ), емдеу және қалыпқа келтіру мақсатындағы сақтандыру денешынықтыруының құралдар кешенін пайдалану жолымен емдеу әдісі ретінде ауруханалар, емханалар, шипажайлар, жүйесінде кеңінен қолданылады. Емдік дене шынықтырудың оташылдық, дәрі-дәрмекпен емдеу секілді негізгі әдістердің қосымша емдеу шаралары есебінде қарастыру керек, ол медициналық қалыпқа келтіру әдістерінің бәрі болып табылады. Оның негізгі құралдары - практикалық медицинада бұрыннан белгілі дене жаттығулары. Яғни, б.д.д. ертедегі Қытай медицинасында тыныс алу жаттығуларына басты назар аударылған медициналық гимнастикасы қолданылған және жазба деректері бізге

жетіп отыр. Ежелгі Грекияда Гиппократ жаттығуларды олардың сауықтыру және қалыпқа келтіру маңызын атап көрсете отырып физиологиялық процестерді жеделдетудің құралы деп есептеді. Римдік дәрігер Гален семіргенде, жалпы әлсіздікте, буындардың қозғалысы бұзылғанда спорттың белгілі бір түрлерімен шұғылдануды және гимнастиканы ұсынды. "Дәрігерлік ғылымның қағидаларында" Ибн Сина денсаулықты сақтау үшін дене жаттығуларымен шұғылданудың маңыздылығын атап көрсетті. Меркуралли өзінің "Гимнастикалық өнер" ғақлиясында (1959) емдеу гимнастикасы саласындағы ежелгі және орта ғасырлық авторлардың зерттеулерін талдап, жинақтады. ТИССО "Медициналық және хирургиялық гимнастика" деген кітабында (1780) дене жаттығуларына үлкен маңыз беріп, "Қозғалыс әр-түрлі дәрмектің орнын жиі алмастыра алады, бірақ бірде-бір дәрі қозғалысты алмастыра алмайды" деген қағиданы ұсынды. Түрліше аурулар мен жарақаттарда ЕДШ-ның әдістерін қолданудың тиімділігі, ол адамның физиологиясы үшін табиғи және ең қо- лайлы болатындығымен түсіндіріледі. ЕДШ әдістерінің ма- ңызды ерекшелігі - науқастың өзінің емдеу-қалыпқа келтіру процесінө белсенді түрде қатысуы сондықтанда ЕДШ құралдарын белгілегенде дәрігер оның дене белсенділігінің дәрежесін дәл анықтауы тиіс. ЕДШ-да ағзаның негізгі биологиялық қызметі қимыл-қозғалыс кең қолданылады, дене жаттығула- ры қимылдың ұйымдастырылған түрі есебінде пайдаланылады. Науқастарды емдеуді ұйымдастыруда қимыл-қозғалыспен тыныштық жағдайда болу бір- біріне қарама-қайшы келмей, бір-бірін толықтырып отырады. ЕДШ-на тән әдіс - науқасты дене жаттығуларының көмегімен жаттықтыру, ол жалпы және ар-найы жаттығу деп бөлінеді. ЕДШ-ның негізгі құралдары - дене жаттығулары, олар гимнастикалық, спорттық-қолданбалы (жүру, жүгіру, жузу, есу, шаңғымен жүру және т.б.), қозғалыс және спорттық ойындарға бөлі- неді. Сондай- ақ ЕДШ-да еңбек ету сипатындағы жаттығуларда пайдаланылады. Дене жаттығуларымен шұғылданғанда күн, ауа, су секілді табиғи факторларды пайдалану олардың тиімділігін арттырады және шыны- ғуға жәрдемдеседі. ЕДШ-ды қолданудың түрлері емдік гимнастика, таңертеңгілік гимнастика, мөлшерленген жүріс пен се- руендеу, терренкур, қатал мөл- шерленген түрдегі спорт жаттығуларымен шұғылдану, ойындар. ЕДШ-тың әрқайсысында жоға- рыда көрсетілген қағидалар - жалпы және арнайы жаттығуды үйлестіру керек[3]. Емдік гимнастика ЕДШ-ның негізгі түрі. Ем-деу гимнастикасының жаттығулары сүйек бұлшық еттер және тыныс алу жүйесі үшін деп екі топқа бөлінеді. ЕДШ-да кинозогифтератия деп аталатын судағы дене жаттығулары ерекше орын алады. Мөлшерленген серуендер, таза ауада жүру науқастың жүйке психикалық аясына ерек-ше жағымды әсер етеді.

Емдік дене мәдениеті ауру жазыла бастағанда, эксулант азайғанда, температура төмендегенде қолданыла бастайды.

I кезеңде (постельдік режим) жаттығулар жатқанда немесе постельде отырған күйінде жүргізіледі.

II кезеңде)жартылай постельдік) отырып немесе жүре жасалынады.

III кезеңде (жаттықтыру) жаттығулар кең түрде жүргізіледі.

Емдік гимнастиканы қолдану болмайтын жағдайлар

1. аурудың қатан (острый) кезеңінде (температурасы жоғары, астма)
2. өкпедегі қатерлі ісәіктер
3. өкпедегі қабынудың іріндеуі
4. қан ағып кетудің қауіптілігі

Ас қорытатын мүшелердің ауруына асқазан, 12 елі ішек (ұлтабар) ащы ішек, тоқ ішек, ішектердің қабынуы, ойық жара(язба), рак, бауыр және өт жолдарының қабынуы жатады. Жалпы белгілері: айтылған органдардың ауруы, асқа тәбеті тартпай, кекіріп, айнып, локсып, құсу, іш өту т.б.

Емдік гимнастика ауру асқынбаған кезде жасалынады. Оның мақсаты кең құрсақтың ішінде қан – лимфа айналымының, зат алмасуын жақсату, жараның аузын бекіту, жараның тыртық қалдырмай тезірек жазуға науқастың көңілін көтеруге негізделген[4].

Алғашқы кезде жаттығулар қол – аяқ қимылдарымен шектеледі. Құрсақ еттеріне күш түсірмейді. Аяқты тізеден бүгіп – жазғанда табанды төсектен көтермей жылжытып отырады.

Жаттығулар қарқынды баяу, бәсең болады. Ұзақтығы 15-20 минут полаталық режимдегі науқас әр түрлі қалыпта барлық бұлшықеттерді қорғайды, тек құрсаққа күш түсірмейді.

Ірі буындар қимылы жай қарқынмен орындалы, тыныс алуды қадағалайды. Бұл кезеңде жаттығудың ұзақтығы 30 минутқа ұзарады.

Бос режимде науқас көтеріңкі қуатпен жұмыс істейді. Ақырындап іштің бұлшықеттерін де қосады. Тек күш жұмсайтын, зорлайтын жаттығулар, ауыр жүктемелер керек емес.

Адамды еңбекке баулап жаттығу гимнастикалық жаттығуларды кеңірек қолдануға болады [5].

Қорытынды. Емдік дене мәдениеті жаттығулар қан айналым қызметін, дем алысты, зат алмасу, нерв жұмысын, ішкі секреция бездердің және бұлшық еттер жұмысын жақсартады. Жаттығулар ауруханаларда, емханаларда, әйелдер босану орындарында, сан-курорттық жерлерде жасалады. Емдік дене мәдениеті тек жергілікті жерге ғана әсер етіп қана қоймай, бүкіл ағзаға да әсер етеді. Емдік дене мәдениетінің басқа емдерден айырмашылығы дәріс түрінде өткізіледі. Жаттығу жасау барысында аурудың жағдайына байланысты үстеме жаттығуларды жәйлап қосып отырады. Емдік дене шынықтыру қай жерде жасалатыны маңызды. Мысалы таза ауада, күн астында немесе жабық бөлмелер. Жабық бөлмелерде өткізетін болса сол жердің санитарлық-гигиеналық ережесін қатаң сақтау қажет.

Әдебиет:

1. Спортивная физиология: Учебник для институтов физической культуры. Я.М.Коца. М., ФиС, 1986
2. Физиология мышечной деятельности: Учебник для институтов физической культуры. Я.М.Коца, М. ФиС 1982
3. Физиология физического воспитания и спорта. М., Влалос пресс, 2002г
4. Физиологические основы физического воспитания и видов спорта. Учебное пособие. Л.Р.Кудашова; Алматы, 2005.
5. Лечебная физическая культура. Папов С.Н.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ

Сапар Е. Н.

*Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Тұрмаханбет Г.Қ.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Демек, «зерттеуді өз тарихынан бастау – ғылым жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары алға басуына үлкен мүмкіншіліктер туғызады». Дәл осы жағдай қазақ ұлт ойындарының даму тарихына да қатынасы болса керек. Халықтың ұлттық және спорттық ойындарының да өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы халықтың саяси әлеуметтік-экономикалық дамуына негіз болды. Қазіргі кемеіне келген тарихи ғылымдардың дәлелдеуі бойынша, күні бүгінгі бізге жеткен ұлт ойындарының қалыптасу кезеңі сонау адамзат баласының жаратылған күнінен, демек, Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Сонан бері біздерге жетіп, ойналып жүрген ұлт ойындарының ішіндегі әртүрлі құмалақ ойындары, бестас, асық, садақ ату, қарагие, тағы басқалары шамамен алғанда 5000 жылдар бұрын ойналғандығы жайында ағылшын ғалымы Э. Маккей «...бұл ойындардың барлығы дерлік Азия елдерінде тайпалық одақтардың арасында тарағанға ұқсайды» - дейді. Сондай-ақ мұндай пікірлерді Венецияның саяхатшысы Марко Поло да қостайды. Ол өзінің Жетісу бойында болған сапарында көрген «Қызбөрі» ойыны да Қазақстан территориясындағы тайпалардың пайда болған кезінен, яғни таптық қатынаспен бірге туғандығы жайлы ескертеді».

Қазіргі Қазақстан жерін мекендеген ең алғашқы рулардың әдет-ғұрыптарының негізінде дамыған алуан түрде ойналатын қазақтың ұлттық ойындары, көшпелі халықтың

дала табиғатына сай дами берді. Әр трлі өнердің белгілі бір ортада жүйеленіп, «театры жоқ елдің театр орнына көретін сауығы-еңбек мерекелері мен қыз ұзату, бала сүндеттеу мен өлгенге ас беру сияқты ойын-тойларының өзекті драмалық элементіне жататын арқауы ән мен күй, халық ойындары болғаны да даусыз. Осылайша, нртеден бергі ұзақ сонар көшті» соңында мал бағып келген қазақ халқының да әдеті мен өзіндік жорамалы блды. Әр алуан дәуірмен, әр қилы кезеңдерді басынан өткізсе де, қазақ халқы өздерінің көшпелі тұрмысында қалыптасқан әдеттерін рухани азық ете білді. Халақ өмірдің қандай қиыншылығына да, қуанышына да төзе отырып, осы әдет-ғұрыптарды, толғау жырлар мен әндерді, сарынды күйлерді көңіл ашар қуанышы, қайғы-шерін тарқатар алданышы, ауыр күндерде ой тербететін жұбанышы етіп отырған. Сондықтан да қазақтың ойын-сауықтарының, әдет-ғұрыптарының түпкі негізі мал өсіру мен экономикалық қарым- қатынастың дамуымен байланысты.

Халық ауыз әдебиетінің қағидасына сүйенетін болсақ, онда қазақ балаларының жас ерекшеліктеріне қарай: «бір жасқа дейін нәресте, бір жастан жетіге дейін сәби, сегізден он төртке дейін жасөспірім, он бестен жиырма беске дейін жігіт»- деп төрт топқа бөледі. Осы дәстүрлі қағиданың негізіне сүйене отырып, біздер де ұлт ойындарын бірнеше топқа бөлдік.

Бірінші топқа бір жасқа дейінгі нәрестені тәрбиелеудегі «Бесік жырын», «Саусақ санау», және «Тұсау кесу» жырлары жатады. «Баланы жастан» дегендей, нәресте дүниеге келгеннен бастап тәрбиеге алынады, «Бесік жырында» ата-ананың баласына деген ізгі тілегін, жақсы ниетін, еңбек сүйгіш те өнерлі болып, жеке бастың пайдасы немесе даңқ үшін емес, халқына еңбек етуге тәрбиелеуді аңсаған ойын көреміз.

Енді алты сегіз айға дейін «Бесік жырын» естіп келген нәресте саусағының жыбырлағанын қызықтап айналасындағы дүниені бірінен-бірін ажырата бастайды. Осы сәтте ата-анасының «Саусақ санау» жырын естиді.

Қазақ халқының арасына кең тараған бес саусақтың аттары бар: бас бармақ, сұқ саусақ, ортан саусақ, аты жоқ саусақ, шынашақ. Осы саусақ аттарын бала тілінде ұғынықты да жеңіл айтылуы үшін басқаша айтады:

Бас бармақ, балан үйрек, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкене бөбек.

«Саусақ санау» жырларының тәрбиелік маңызы-тіл жаңа шығып келе жатқан нәрестені сәйлеуге қызықтырып қана қоймай, он бірге дейін санауды үйретіп, сол сандармен қатар заттардың атымен танысып тілі дамиды. Нәресте өмірінің келесі кезеңі-еңбектеуден өтіп, қаз тұрып аяғын басар кезде, оның тез жүріп кетуі үшін «Тұсау кесу» жыры қолданылады.

Екінші топқа сәбидің дүниеге көзқарасын қалыптастыратын әр түрлі ойыншықтар мен құмалақ ойындары жатады. Қазақ балаларында ойыншықтар болған жоқдесек те болады, тек қана балалардың өздері жасаған зырылдауық, қуыршақ пен балшықтан істеген ат, түйе, ит, қой, т.б.жануарлар бейнесі ғана болды. Бұл ойыншықтар сыртқы әсемдігі жағынан балаларды онша қызықтыра қоймайды, сонда да антропологиялық көзбен қарайтын болсақ, осы ұсқынсыз ойыншықтар балаларды еңбекке баулып, өздері жасағандықтан аса құнды болды.

Мәселен, «Қой бағу» ойынында балалар құмалақты пайдаланады. Түйенің кепкен құмалағынан «қойың, қойдың құмалағынан «қозы» жасап, қораға қамап, «көшіп-қонып, күнделікті халық өміріндегі болып жатқан оқиғалармен байланыстырады. Тіпті ойын үстінде құмалақтары бірінне-бірі қосылып кетсе, қайтарып бермеуге тырысқан. Демек, балалардың ойындары сол кездегі қоғам өміріне негізделіп, күнделікті тіршіліктің қалай қалыптасқандығын аңғартады.

Үшінші топқа жасөспірімдердің қозғалмалы ойындары жатады.

Төртінші топқа жігіттердің ойындары мен ұлттық спорт түрлері топталады.

Қазіргі қоғамдағы жариялылық жағдайында білім мен тәрбиенің ұлтымыздың озық дәстүрлері мен тәжірибелеріне негізделуіне айрықша ден қойылуы тиіс. Себебі, жаңашыл (инновация) мектептерде, педагогикалық білім берудің мақсат, міндеттерін толық анықтау, білім мазмұнын жаңалау, оқытудың жаңа тиімді әдіс – тәсілдерін жетілдіру, жаңа мазмұндағы оқу, әдістемелік құралдары мен бағдарламаларын жасау жұмыстары республика ғалымдары мен көптеген ғылыми – зерттеу орталықтары назарында.

Мұндай жұмыстарға талаптың туындауы бүгінгі күнгі оқу – тәрбие процесінде жаңа бағыттарға деген сұраныстардан. Тәрбие жұмысы ешқашан күн тәртібінен түспеген. Ұшы – қиырсыз жазира дала тұрғындары өздерінің сан ғасырлар бойғы тарихында жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірибесін жинақтап, ұлттық өзіндік салт – сана мен әдет – ғұрып, рәсімдер туғызды.

Көшпелі халық өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік – экономикалық жағдайына, мәдениетіне, тарихына орайлас жас буынға тәлім – тәрбие берудің айрықша талап – тілектерін дүниеге әкеледі. Мәселен, жас адамның жұртқа танымал моральдық – психологиялық өлшемі белгіленді. Оның мәні «сегіз қырлы, бір сырлы» шынайы, оташыл азамат тәрбиелеу. Міне осы қағида сан ғасырлық дала тұрғындарына қойылатын моральдық талаптарды айқындады. Ол талаптар: көшпелі мал шаруашылығын жете игеру, еңбексүйгіштік, қиындыққа төзе білу, ел намысын қорғау, жаудан бет қайтпау, сөз асылын қадірлеу, ат құлағында ойнау, ата – ананы сыйлау, т.б.

Осындай қоғамдық қатынастарды кішкентайынан көріп – біліп өскен адамдарда мүдделестік, өмірге көзқарастың сәйкестігі, кісілік қарым – қатынастар айқындалып, жеке бастың бұра тартуына мүмкіндік қалдырмаған, психологиялық жағынан «бір ауыздан қауымдасқан жандар» үнемі өзінің рулық одағына етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұсынады. Ал бұл ұстаным ұлттық психология мен ұлт мәдениетінің сипатын айқындайтын факторлар.

Қазақ үшін ұрпағын жалғастырап баланың баланың орны ерекше. Ал оның жақсы, жаман болып өсуі оның алған тәлім – тәрбиесіне, көрген өнегесіне жинаған тәжірибесіне байланысты екені белгілі. Ата-ананың басты міндеті де баланы тек материалдық жағынан қамтамасыз ету ғана емес, оның бойына адамгершілік ізгі қасиеттерді сіңіру. Бала ұрпақты баулу, тәрбиелеу – аға ұрпақтың мойнына жүктелетін тарихи парыз, игілікті уәзипа. «Әйтеуір баланың қарны аш, иіні жалаңаш болмаса жетеді де, одан арғының қажеті не» деу ұшқары ой. Асырау мен асыл тәрбие беру екі сала мәселе, айрмасы жер мен көктей. Қай халықты алсақ та, әлгі айтылған борыш – міндетті қалтқысыз пайымдайды. Мәселен, қазақ атамыз «Алдыңғы жақсы артқы жасқа тәлім айтпаса, ел болғаны қайсы» дейді.

Қазақ отбасында тәрбиенің негізінен басты-басты сегіз түрлі мәселені қамтығанын атап өтеді. Біріншіден, алдымен әдептілікке үйретуді көздеген әке-шеше баласына «әдепті бол» дегенді басты міндет етіп қойған. Екіншіден, олар баланы қайырымды, иманды, мейрімді болуға тәрбиелеген. Үшіншіден, тіл алғыш, елгезек болуға баулыған. Төртіншіден, адал, шыншыл болуға үйреткен. Бесіншіден, өнегелі ұстаз бен көпті көрген қарияның сөзін тыңдап, «ақпа құлақ болмай, құйма құлақ бол» дегенді бойларына біртіндеп сіңіре берген. Алтыншыдан, үлкенді, ата-ананы сыйлап құрметтеуге үйретуді ең басты міндет етіп қойған. Жетіншіден, кісі айыбын бетіне баспай, біреуге орынсыз тіл тигізбейтін әдепті азамат бол, әсіресе қаріп-қасірлердің табиғи кемдігін (мұрны пұшық, көзі қисық, аяғы ақсақ, т.б.) бетіне баспа деп үйреткен. Сегізіншіден, ел қорғаған батыр бол, халық алдында қызмет ет, бар өнеріңді соған жұмса дегенді ерінбей – жалықпай айтып қана қоймай, жеке өнегелер арқылы көрсетіп отырған.

Халқымыздың өткен тарихы, ерлік рухы жырланатын батырлық жырлар арқылы «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деген ұлы Абай айтқан үш қасиеттің сәулесі жас ұрпақ көңіліне ұялады. «Бала болсаң, бағландай бол, ағайынға қорғандай бол». Мұны тар мағынада емес, кең мағынасында пайымдаған халқымыз әр ұланға азамат болып өсу – парызың, еліңе қорған болуды ойлап өс, жетіл, кемелден дегенді құлағына құйып өсті. Сондай-ақ «Жылуы болмаса, түбіт қасиетсіз, жігері болмаса, жігіт қасиетсіз», «Қайраты барың ғана қаһарман боласың», «Жасық ұлан жауынгер боп жарытпайды, жалпының абыройына көлеңке түсіреді, ұятқа қалдырады» деп үйретті.

Әкенің баланы Отанын сүюге тәрбиелеудегі алғашқы ісі- 5-7 жасқа толған ұлына туған жерін таныстыру. Әке ұлын қасына ертіп алып туып-өскен жерін аралатқан. Ондағы жер-су атауларының шығу тарихын, жылдың әр мезгілінде елдің қайда, қалай көшетінін, ата-бабасының зираттарын көрсетіп, осы жерде өмір сүрген ата-бабаларының кейінгі үлгі-өнеге болар істерін, ерліктерін әңгімелеген. «Осы жердің болашақ иесі өзің, ата-бабаңнан қалған

жерінді қорғайтын да өзін», - деп жас ұрпақты өзінің халық алдындағы қасиетті борышын сезінуге үйретіп отырған.

Көшпелі ата-бабаларымыздың қазіргідей белгілі бір жүйеге келген тұрақты әскері, жоғары дәрежеде дамыған әскери құрал-жабдықтары, соғыс қаруларын жасайтын кәсіби орны болмағаны тарихтан белгілі. Демек, ата-бабамыздың өз алдына дербестігін, жерінің тұтастығын қорғап қалуы жас баладан қарт кісіге дейін ат құлағында ойнайтын, қанына сіңген жауынгерлік қасиетінен болған. Яғни, кезіндегі әскерлердің соғыс тәсілдері мен айласы ат үстінде жүріп садақпен көздегенін мүлт жібермеуінде, сойылды дәлдеп соғуында болды деуге болады. Міне, осы деңгейге халқымыз баланы кішкене күнінен мергендікке, төзімділікке, ат құлағында ойнайтын етіп тәрбиелеу арқасында жеткен деуге болады. Қазақ баласының шабандоздығы, дене күшінің мығымдығы туралы қазақ жеріне келген көптеген шетел саяхатшыларының таңданыспен айтқан пікірлері тарихтан көптеп кездесетінін білеміз. Бұл жолда халқымыздың көптеген ұлттық ойындарының орны ерекше болған.

Күн ұзаққа қозы соңында жүрген балаларды жинап, әр түрлі қимыл-қозғалыс ойындарын ойнатқан. Бұл ойындар мақсатына, міндетіне қарай екі бағытқа жүргізілген:

Бірінші: баланың денесін шынықтыру үшін ойналатын ойындар мен жаттығулар. Олар: иық қағыстыру, жұдырық сермесу, ауыр көтеру, күресу, еңбектетіп жарыстыру, жаяу көкпар тартқызу, маңдай сүзістіру, балтыр байқасу, білек күшін сынау, т.б.

Екінші: балалар ержүрек, мерген, жауынгер болып өсуі үшін ойналатын ойындар. Оған жататындар: тартыспақ (арқан тарту, көкпар тарту, садақ тарту, т.б.), шабыспақ (қылыштасу, семсер сайсу, т.б.), атыспақ (мылтық ату, найза тас ату, т.б.), шанышпақ (қанжар шаншу, сүңгі шаншу), тастамақ (арқан тастау, шалма түсіру, бұғақ салу), алыспақ (белдесу, күресу, т.б.).

Бұлардан өзге бала өмірінде ат спорты ойындарының алар орны ерекше (бәйге, аударыспақ, ат омырауластыру, күміс алу, қыз қуу, көкпар, т.б.).

Қазақтың ат үстіндегі ойындары келешек жауынгер, Отанды қорғайтын азамат дайындау мектебі болды. Бәйгеге шабатын атқа балалар мінеді. Балалар бәйгесіз де күнде жарысады. Ас, тойда жамбы ату, теңге алу, аударыспақ, сайыс дегендер жастардың ойыны болса, көкпар – бүкілхалықтық ойын.

Көкпарға білекті сыбанып, ат құйрығын түйіп, жігіт ағалары, қызғанда тіпті ақсақалдар да кірісіп кетеді. Жастайынан ат құлағында ойнап өскен қазаққа көкпарды бразилиялықтардың футболындай деуге болады. Ойын баланың өмірінде маңызды орын алады. Бірақ түрлі ойындардың арасынан шапшаң қимылды ойындарды айырықша бөліп айтуға болады, өйткені оларда барлық ойынға қатысушылар өте белсенді қимыл-қозғалыс әрекеттеріне қатыстырылады. Бұл әрекеттер ойынның ережелері мен ағымына байланысты және балалардың алдына үлкендер немесе олардың өзі қойған белгілі бір шартты мақсатқа жетуге бағытталған. Ауыл және қалада жастар арасында шап-шаң қимылды ойындар кең тараған. Ешбір халық мерекелері оларсыз өткен емес.

Халық арасына көп тараған шапшаң қимылды ойындар өздігінен еркін пайда болды, олардың ұзақтығы шектелмеді; ойынның қарапайым ережелері, қимылдарға қойылатын талаптар ойынға қатысушылардың жалпы келісімімен қалыптасты, ойнаушылар әрқашан қай жерде, қашан ойнауды, қайда қайтуға болатынын, жүргізушіге қанша адамды ұстап алу керектігін және т.с.с. өздері шешті. Педагогикалық ойдың дамуына байланысты халықтық ойындардың ішінен тәрбиелік маңызы өте жоғарылары біртіндеп таңдалады. Ұзақ тәжірибенің арқасында олардың мазмұны айқындалып, ережелері қалыптастырылды, арнайы тәрбиелік мақсаттарды көздеген жаңа ойындар жасалды. Мазмұны мен балаларды ұйымдастыруы жағынан ойындардың сан алуандығы олардың ішінен күн мезгіліне, өткізілу шарттарына сай, балалардың жасына қарай, олардың дайындық деңгейін ескеріп, сондай-ақ педагогтың алдына қойған мақсаттарына тура келетіндей етіп таңдап атуға мүмкіндік береді.

Балалардың денін сауықтыру мен бекіту, қажетті қимылдарға бейімділігін қалыптастыру, балалардың көңіл-күйінің көтеріңкі болуына жағдай жасау; оларды тәртіппен достық қарым-қатынастар құрдастарының арасында іс-әрекет жасауға баулу, олардың сөз байлығы мен сөйлеу дағдыларын жетілдіру - міне, педагогтың сан алуан ойындық

тапсырмалар арқылы іске асыра алатын тәрбиелік мақсаттары. Халық ойындарын іс-жүзінде өткізу оларды тереңірек зерттеп, іріктеуді қажет етеді. Халық ойындарына толыққанды сипаттаманы олардың пайда болуы мен дамуын, оларды этнографиялық зерттеуде, педагогикалық бақылау мен пікірлерге сүйене отырып зерделегенде ғана беруге болады. Этнографиялық зерттеулер барысында қазақтың ұлттық ойындарының пайда болуы мен дамуына ерекше мән беріледі. Ойындардың мазмұны халықтың өмірі мен тұрмысының өзгеруіне сай ауысып отырды. Қазақтардың ойындарына өз кезінде Орта Азия халықтарының ойындары әсерін тигізіп отырды, сол сияқты керісінше, кейбір Орта Азия халықтары қазақтардың бірқатар қызықты ойындарын өздеріне бейімдеді. Сіздердің назарларыңызға ұсынылып отырған қазақтардың ұлттық ойындары жоғары қызығушылыққа ие: бұл дене тәрбиесінің тамаша құралы; олар мазмұны мен сыртқы түрі жағынан да өте сан алуан. Қазақтың ұлттық ойындары командалық және командалық емес деп бөлінеді. Кейбір ойындар спорттың түрлеріне және жергілікті ойындарға дайындық ретінде қолданылуы мүмкін. Осы жұмыстың негізгі мақсаты - кейбір қазақтың ұлттық ойындарын мектеп оқушыларының дене тәрбиесі бағдарламасында пайдалануға ұсыну.

Қазақтың ұлттық ойындарын оқушылармен жұмыста қолдану — бұл ойындар оқушылардың дене тәрбиесінің негізгі мәселелерін табысты шешуге, олардың денсаулығын жақсартып, өмірлік маңызды қимылдық бейімділіктерін қалыптастыруға өте пайдалы. Олар оқушыларға белгілі бір тәрбиелік әсерін тигізеді: батырлық пен батылдыққа, табандылыққа, ұстамдылыққа, ұйымшылдыққа, жолдастық өзара көмекке, саналы тәртіпке үйретеді. Ұсынылған ойындар сауықтыру мәселелерін шешуге де өз үлесін қосады: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру икемділіктерін дамытады. Кейбір ойындар оқушыларға гимнастика, жеңіл атлетика және спорттық ойындарда алған біліктіліктерін жетілдіруге көмектеседі. Бұл ойындарды біз жеке спорт түрлеріне дайындық топтарына жіктедік [27].

Ұлттық ойындарда кейбір қиындықтар бар, оларды жеңу үшін оқушылар тиісті күш-жігер жұмсауы тиіс. Қазіргі заман педагогикасында білімдік және тәрбиелік мақсаттар өзара тығыз байланыста. Сондықтан, білімдік мәселелерді шеше отырып, тәрбиелік мақсаттарды орындаймыз, ойын барысында табандылық, ұстамдылық, сабырлылық, жеңіске деген құлшыныс сияқты көптеген тұлғалық қасиеттер қалыптасады. Қазақ ұлттық ойындарында ойыншылар арасында белгілі қарым-қатынастар орнататын ережелер бар. Әрбір ойында ойыншылар сол ережелерге сай әрекет етуі тиіс. Ақырында, сол ережелерге сай ойыншылар тиісті іс-әрекеттерді таңдауы керек болады.

Әдебиет:

1. Атакаева А.Т. Қимылды ойындар. - Шымкент. - 2018. Оқу құралы. - 73 бет
2. Төтенай. Б. Дене тәрбиесі. А. 2017. Оқулық
3. Шағын кешенді ауыл мектептерінде дене тәрбиесі сабағын жүргізу ерекшеліктері. Алшынбаев К.И., Утемисов Д., Пулатов А.Н. дәріс жинағы Шымкент 2018

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сауытпаев Н.

*Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Айсағалиев Б.Т.
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі кезде қоғамымыз саяси және әлеуметтік өзгерістер үстінде. Осыған байланысты адамдардың тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі және әдет-ғұрпы да өзгертінді заңды құбылыс. Яғни, бұл болашақта біздің ұрпақтарымыз жаңа өмір салты бойынша өмір сүреді деген сөз. Ендеше ол қандай өмір салты болмақ, біздің ұлттық рухани болмысымызға сәйкес келе ме, соны қазірден ойлап, оның теориялық негізін жасап, жастарымызды сол бағытта тәрбиелеуіміз қажет. Ұлтымыздың өткендегі өмір салтын зерттей отырып, оны қазіргі

жағдайымызбен салыстыру арқылы халқымыздың болашақтағы өмір салтын да болжауға болады. Ұлттың бүгіні де, болашағы да дені сау, тәрбиелі, білімді ұрпаққа байланысты.

Денсаулық мәселесі жүзеге асатын сауықтыру кешендерінің толық мәнінде жүзеге асырылуы адамның денесін өмір бойы жетілдіріп отыруына негіз жасайды. Онда жабдықталған қондырғылар мен денесін шынықтырумен үнемі айналысу оқушы-жастардың бос жүрмеу проблемасын шешудің, жат қылықтардың көрінісін болдырмаудың да тиімді жолы. Ертедегі Греция мен Римде дене тәрбиесіне негізделген кешендер жүйесі болған. Спартада үстем тап балаларына әскери дене шынықтыру берілді. Құл иеленушілердің балалары 7-ден 18 жасқа дейін мемлекеттік тәрбие мекемелерінде тәрбиеленді. Бұл мекемелерде дене шынықтыруға ерекше мән берілді. Балалардың денесін шынықтыру, қолайсыз климат жағдайларына төтеп беруге жаттықтыру, әскери жаттығуларға (жүгіру, секіру, күрес, жекпе-жек, найзаласу т.б.) үйретілді. Бұл шаралар әрине сауықтыру кешендерінсіз жүзеге асу мүмкін емес еді.

Ежелгі дүниенің және орта ғасырдың дене шынықтыру кешендеріне үңілсек дене шынықтыру мен спорт өзінің тарихи тамырымен өте тереңге кетеді. Археологиялық қазба жұмыстары тас дәуірінде дене шынықтыру жаттығуларына арналған кешендер болғанына мәліметтер берілді. Мұндай кешендер Үндістан, Мысыр, Орта Азия және Оңтүстік Америка жерлерінде табылды. Егей мәдениеті тарихи жерорта теңізінің шығысында б.э.д. 30-12 ғасырларда дене шынықтырудың алғашқы түрлерінің табылғандығын куәлендіреді. Бұл жерлерден садақшылардың өгіздің үстіне секіріп жатқанын тасқа салынған бейне табылған. Ежелгі Грецияда дене шынықтыру дамуын сипаттайтын айғақ бар, ол олимпиядалық ойындар. Бұл ең маңызды болмыс ойындар Олимпта әр төрт жылда міндетті түрде өткізіліп тұрды. Құжаттардағы мәліметтерге сүйенсек бұл мерекелер б.э.д. 776 жылы өткізе бастаған, осы жылдардан күнтізбелік 4 жылдық есеп олимпияда басталған.

Жалпы гректің және аймақтық ойындарды өткізу үшін көптеген стадиондар салынды. Олардың қалдықтары Олимпия, Делфापирея, Милетис және сол қатардағы адамдар табылды. Антик стадионында Эллилік, Эленилік және Ежелгі гректік болып үш кезеңге бөлінеді. Егеменді мемлекет болып саналатын гректің ежелгі қалалары ғылым, өнер және спорт саласында үнемі бір-бірімен бәсекеде болған және тату көршілік пен бейбіт жарыстардың рухы Ежелгі Грецияда дене шынықтыру және спорт дамуына әсер етті. Ал ол өз кезеңінде Эллиндік кезеңде стадиондардың көркемдеп безендіруіне жол ашты. Грек стадиондары өздерінің архитектуралық түрі мен орасан зор көлемдігі мен және сыртқы пішінінің қоршаған орта көрінісіне келісіп үйлесуі мен ерекшеленді. Эллиндік кезеңдегі стадиондар мемлекеттің қоғамдық өмірінің ортасы ролін атқарды. Археологиялық қазба жұмыстарынан бірінші жүгіру, күрес және т.б. жарыстарын көз алдымызға елестетуге болады. Ерте кезеңдердегі Ежелгі Гректердің стадионында көрермендер үшін арнайы құрылғылар болған емес. Олимпиядадағы стадион ерте дүние стадиондары ішіндегі ең бірінші болып көрермендергеambuналар салды. Кейін осыған ұқсас кешендерге болашақ үлгісі болып қалды.

Ерте дүние гректеріambuнадан қарап отыру мүмкіншіліктерінің зор екендігін негізгі принциптерін өте жақсы білген. Эллин кезеңіндегі стадиондар қоғамдық өмір ортасының рөлінен гөрі қала тұрғындарының көрермендер көретін кешенге айналды. Стадионambuналары онша үлкен болмады. Себебі, олар текқана сол қаланың тұрғындары үшін салынды. Ежелгі Римдік кезеңдегі стадиондар кешені Ежелгі Римдік империяның қалыптасу уақытымен сәйкес келеді. Бұл уақытта Эллиндік стадиондар қайта жөндеуден өтті. Жарысқа қатысушылар санының көбеюіне байланысты ареналар кеңейтіліп көрермендер үшін мәрмәр тастан стационарлыambuналар құрылды. Б.э.д. I- ғасырда Антитеатр сияқты ежелгі Римдік көріністер көретін кешендердің түрлерін салу қалыптаса бастады. Соңында антитеатрлар осы заманғы спорттық ареналарды салуға белгілі бір дәрежеде әсерін тигізді. Оның жарқын айғағы ежелгі Римдік «Колизей» антитеатр болып табылады. Ең бірінші «Колизей» үш қабатты болып салынып, б.э. 2-ғасырында төртінші қабаты қосылды. Оның сыйымдылығы 250 мың халық. Ежелгі Римде терм деген суға түсетін орасан зор бассейндерге көңіл бөлінген. Б.э. I-II ғасырда салынған ең үлкен және өте әдемі терм

Диоглетиано мен Каракалда болған. Каракалдағы термнің алып жатқан жерінің аумағы 120 мың шаршы метр кешеннің ұзындығы 338-337 метр, қабырға қалыңдығы 6 метр болған. Бұл термоларда бір уақытта 3000 мың адам сыйған. Олар жуыну, терлеу, массаж, душ, ванна қабылдау, ыстық, жылы, және суық ванналарда жүзу процедураларын қабылдаған. Б.э. IV-ғасырда Римде мемлекет христиан діні қолдау таба бастады. Шіркеулер бірнеше мың көрермендер жинап өткізілетін көріністерге белсенді түрде күрес жүргізілді. Христиан дінінің кеңінен таралуын антилік әлемдегі замандағы көптеген спорт кешендерінің күйреп қирауына әкеп соқтырды. Орта ғасырдың басы дене шынықтыру құлдырауы мен сипатталады. X-XI ғасырларда дене шынықтыру жаттығуларының кейбір мақсаты өте баяу дами бастады. Оған XI ғасыр шығыстағы сауда канализациясының крес жорығының және соғыс серілерінің пайда болуынан басталуы себеп болды. Орта ғасырлардағы дене шынықтыру жаттығуларының негізгі бағыты соғыс серілерін соғысқа дайындау болды. Феодалдық дамыған қоғамда XI-XIV ғасырларда тап күресінің әсерінен көпшілік халықтың (шаруалар мен қала тұрғындары) дене шынықтыру қалыптасты. Аристократтар тұрғындарға ойындар мен серуендеу үшін алаңдар мен спорт орындарды салу мен қатар саябақтарда әр түрлі көріністік сауық құратын кешендерді салды. Орта ғасыр кезеңінің аяғы феодалдық кешеннің құлдырауына буржуазиялық мәдениеті және дене шынықтыру пайда болуына әкелді. Буржуазия еуропа мемлекеттерін өз қолдарына батыл алып саяси билікті жаулап алып, капиталистік өнер кәсібін қызу дамытып жатқан жерлерде ірі спорттық кешендерді салуға мүмкіндіктер пайда болды. Еуропаның әр түрлі елдерінде спорттық кешендерді жаппай сала бастау тек 19-ғасырдың аяғында басталды. Оған барлық жердегі жаппай спорттық қоғамдардың, клубтардың құрылуы әр түрлі елдердегі спорттық байланыстардың дамуы олимпиядалық ойындардың қайтадан өткізіле бастауы себепші болды.

Қазақстандағы ең алғашқы спорт клубы Семейде пайда болған. 1912 жылы «Нептун» спорт клубының құрылуы соның айғағы. Онда гимнастика, жүзу, семсерлесу т.б. спорттың түрлері жүргізілген. «Нептун» клубы көпшілік қатысқан спорттың жеңіл атлетика түріне байланысты жарыс өткізілген.

Әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу» деген трактатында адамды бақытқа жеткізетін үш нәрсеге көңіл бөледі:

1. «Адам өзінің қалыптасуы үшін іс-әрекет, тіршілік жасау, дене мүшелерін іске қосу арқылы қажетті әрекеттер: отыру, тұру, жүру, көру, есту сияқты т.б. қимылдар жасайды.

2. Жан эффекттері негізінде құштарлық, рахат, қуаныш, ашу, қорку, жабырқау, қызығу т.б. сезімдерін көрсету.

3. Ақыл-парасат арқылы адам іс-әрекеттерін, сана-сезімдерін, ізгілікті, имангерлікті, қимыл-қозғалыстарын басқарады». Әл-Фарабидің пікірінше, әрбір баланың тәрбиесінде үш қасиет: дене күші, рухани және ақыл-ой бірлікте болғанда ғана жан-жақты үйлесімді жеке тұлғаны қалыптастыруға болады [.

М.Жұмабаев дене тәрбиесінің адам психологиясымен байланысын көрсете отырып, ғылыми тұжырым жасаған. Ол: «Дене – жанға, жан- денеге байлаулы. Бірінің біреуінсіз күні қараң. Өзімізге мәлім: денеміз сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады, яғни ақылымыз түзу, сезіміміз дұрыс, қайратымыз берік болады. Егерде денеміз ауру болса: яки жұмыс қылып шаршаса, жанымыз да ауру, жанымыз да шаршайды, басқа ауру, мидың ауруы жан ісіне жаман әсер қылады. Нашар ауа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей, денеге әсер қылады да, жанға барып қол салады, яғни жанның ісі шабандайды, бұзылады, ой күнгірт тартады, сезім тоза бастайды, қайрат жосиды», - деп жазады.

Ағылшын педагогы Джон Локк дене тәрбиесін басқа тәрбиелердің негізі деп есептеп, оның мәнін жоғары көтереді. Ол: «Мықты денеде – мықты рух», - болады дей отырып, дене тәрбиесінің өз заманына сәйкес жүйесін ұсынды. «Бала денесін ерте жастан бастап шынықтыру керек, оның денесіндегі бостық, сылбырлықтар жойылуы тиіс», - деді. Локк баланы ауа райының барлық түріне үйретудің, қатаң режимге қалыптастырудың қажеттілігін көрсетті. «Дұрыс ұйымдастырылған дене тәрбиесі, - деді Д.Локк, - баланы ерлікке және табандылыққа үйретуге әсер етеді».

Швейцария ағартушысы И.Г. Песталоцци де денені сауықтыру жөнінде құнды ой пікірлер қалдырған. «Дене тәрбиесінің міндеті – адамның барлық табиғи күштерін, қабілетін дамыту және ол даму жан-жақты дамумен ұштасады», - деп жазды. «Бала әртүрлі қимылға, қозғалысқа ұмтылады. Осыдан келіп ойын, тағы басқа әрекеттер туады», - деп дене тәрбиесіндегі ойынға үлкен мән берген. Дене жаттығуларының жүйесі арқылы баланы болашақ еңбек әрекетіне даярлауға болады деп есептейді.

Орыстың демократ – педагогы, дене тәрбиесі теориясының негізін қалаған, ірі қоғам қайраткері Петр Францевич Лесгафт дене тәрбиесінің жүргізілу ерекшеліктерін анықтай отырып, осы тәрбиенің ғылыми негізделген теориясын ұсынады. Бұл құрған дене тәрбиесі теориясының дүние жүзілік мәні бар. Ол өзінің екі томдық «Мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесіне басшылық» деген еңбегінде (1888-1901ж.) дене тәрбиесінің әр түрлі жүйесін терең сынап, осы жөнінде өз теориясын ұсынады. Оның ойынша, дене тәрбиесі барлық істердің, жұмыстардың жүйесінен тұрады. Сондықтан дене тәрбиесі ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиелеумен тығыз байланысты.

Оның үйретуінше, дене жаттығулары мінез бен ақыл-ой қабілетін дамытатын бірізді, тізбекті болуы қажет. Дене қозғалыстарының жүйесі баланың табиғи дамуына сәйкес келіп, бұлшық еттердің бүкіл тобын қамтуы керек. Дене жаттығулары, дене шынықтыру оқытушыларының ұқыпты түсіндірулері арқылы жүргізіледі. Лесгафт ақыл-ой жұмысының дене шынықтыру жаттығуларымен және ойындармен алмасып отыруын талап етті. Сонымен қатар ол ауыр гимнастикалық жаттығулардан сақтандыруды, көбіне табиғи қозғалыстарды: жүгіру, секіру, ойын т.б. ұсынды.

Лесгафттың ғылыми-педагогикалық шығармаларында баланың сыртқы өмірі мен мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтайтын психологиялық материалдар мол орын алған. Сондықтан Лесгафт бала психологиясын зерттеу арқылы педагогиканы жоғары сатыға көтеруге үлес қосты.

Сауықтыру кешендерінде сауықтыру міндеттері:

- денсаулықты жан-жақты нығайтуға және үйлесімді дене дамуына көмектесу, дене мүсінін дұрыс қалыптастыру, дене бұлшық еттерінің әр түрлі топтарын дамыту, организмнің барлық жүйесін және олардың қызметтерін дұрыс және өз уақытында дамыту, жүйке жүйесін нығайту, зат алмасу процестерінің белсенділігін арттыру;

- оқушылардың жас мөлшеріне қарай дененің мүмкіндіктері мен жұмысқа қабілеттілігінің деңгейін қамту;

- организмнің өзінің шынығуы үшін қолайсыз, жағымсыз жағдайларға қарсыласу деңгейін арттыру.

Сауықтыру кешендерінде білімділік міндеттері:

- тұрмыс жағдайында, еңбекте (жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу, ауыр заттарды көтеру, алып жүру т.б.) және әскери-қолданбалы сипаттағы қимылдарда (кедергілерден өту, шаңғымен жүру, күрес элементтері, т.б.), табиғи қозғалыстарда өмірлік маңызға ие қозғалыс дағдыларын қалыптастыру;

- қозғалыстың берілген өлшемдеріне сәйкес күшті саналы түрде реттей білуді қажет ететін жаттығу техникаларын меңгеру есебінен қозғалыс тәжірибесін молайту;

- күрделендірілген жағдайда дененің қозғалыс қимылдарын басқару қабілеттілігін, оның ішінде қозғалыстың жаңа түрлерін меңгеруді дамыту;

- дене қызметінің барлық түрлерін меңгерудің саналылық негіздерін қамтамасыз ететін білім жүйесін қалыптастыру.

Сауықтыру кешендерінде тәрбиелік міндеттері – денені үйлесімді қалыптастырумен бірге оқушы-жастарды адамгершілік, ақыл-ой эстетикалық және еңбек тәрбиесіне баулу.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің мақсаты – адам тұлғасының, оның дене қасиеттері мен қабілеттерінің жан-жақты жетілуі, қозғалысты дағдылары мен ептіліктерінің қалыптасуы, нәтижесінде тән саулығын көтеру.

Сауықтыру кешендеріндегі дене тәрбиесінің негізгі құрал-жабдықтары – дене шынықтыру жаттығулары, табиғаттың тума күш көздерін пайдалану (күн энергиясы, ауа мен су ортасы және т.б.), гигиена ережелерін ұстану (әр адамның жеке басына, еңбегіне,

тұрмысына және т.б. байланысты). Дене шынықтыруға арналған жаттығулар тән-дене қабілеттерінің дамуына әр тараптан әсер етеді. Олардың адам ағзасына ықпал жасау заңдылықтарын тану және орынды қолдана білуден әрбір оқушы дене шынықтыру мәдениетін, дене тәрбиесі мақсаттарын іске асыруға пайдалана алады. Бұл тәрбие түрі үш негізгі бағытта орындалып жатады: жалпы дене дайындығы, кәсіби дене дайындығы, спорттық дайындық. Дене тәрбиесіне орай іс-әрекеттер мазмұны өз ішіне таңғы гимнастиканы, таза ауада жүріп-тұруды, кешкі серуенді, салауаттық күндерін, спорттық бөлімдерге қатысуды, туристік саяхаттарды және т.б. қамтиды.

Сауықтыру кешендері арқылы салауатты өмір салтына жастарды баулуда «дене мәдениеті», «дене тәрбиесі», «спорт», «дене қуатының қалпына келуі», «дене қуатының тынығуы», дене қуаты дайындығы», «дене қуатының жетілуі», «дене қуаты білімі» т.б. түсініктеріне назар аударған жөн.

Дене мәдениеті – адамдардың дене қуатының жетілуі үшін пайдаланылатын қоғамдық-материалдық (спорт ғимараттары, құрал-жабдықтар) және рухани (арнаулы білім, ғылыми тәжірибе) байлығын құрайтын халықтың жалпы мәдениетінің бір саласы. Ол негізгі дене мәдениеті, спорт, сауықтыру, қолданбалы дене мәдениеті болып көрініс табады. Енді осы түсініктерге қысқаша анықтама берген жөн.

Негізгі дене мәдениеті – адамдардың өз шамасына қарай таңдап алған кәсіби спорт мамандығын жетілдірудің негізі. Ол жалпы білім беретін мектептерде, оқу-тәрбие мекемелерінде қолданылады, онда денсаулықты нығайту, жұмысқа ынтасын, төзімділігін арттыруға көмектеседі. Спорт адам психологиясының орнықтылығын, дене қуатының жетілуін қамтамасыз етеді. Спорт қимылының негізгі мақсаты – спорттың бір түрінен жоғары жетістіктерге жету, сол арқылы адамның қабілет-қарымын, ептілік қасиеттерін қалыптастыру.

Қолданбалы дене мәдениеті – кәсіптік және әскери дене мәдениеті деп екіге бөлінеді. Ол өмірге аса қажет сан алуан қимыл-әрекеттерді игеруге, дене тәрбиесі арқылы әскери және азаматтық мамандықтарды жақсы меңгеріп, терең түсінуге бағытталады.

Сауықтыру дене мәдениетіне – емдеу дене мәдениеті жатады. Оның мақсаты организмнің уақытша жоғалған қызметтік мүмкіндіктерін қалпына келтіру.

Гигиеналық дене мәдениеті – жаттығулар арқылы ағзаның жұмыс істеу қабілетін арттыру. Сабақ арасында, жұмыста (дене шынықтыру, өндірістік гимнастика) күнделікті демалыста (таңертеңгі бой жазу, серуендеу, саяхат т.б.) қолданылады.

Дене қуатының тынығуы – жаттығу жасау арқылы белсенді демалыс ұйымдастыру. Ол дене тәрбиесі жаттығуларының көмегімен адамның көңілін көтеріп, бір әрекеттен екінші әрекетке көшіреді. Дене қуатын қалпына келтіру адам организмінің ауырған жерін массаж жасау, булау, су процедуралары арқылы емдеп, қалпына келтіру, дене қуаты қасиетін үйлесімді дамытып, жан-жақты дайындығын жоғары деңгейге жеткізу. Дене қуаты білімі – адамды қимыл ептілігі мен дағдыға үйрету және теориялық біліммен қаруландыру.

Сауықтыру кешендері жүйесінің мақсаты – күш-қуаты мықты, жан-тәні сау, денесі жан-жақты жетілген, алуан түрлі дене және ақыл-ой еңбектерін орындауға қабілетті, іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу.

Сауықтыру кешендерінің жүйесі – қала мен ауыл тұрғындарына мәдени тұрмыстық және сауықтыру қызметін көрсету жүйесінің бір бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру және спорт-сауықтыру кешендеріне тұрғындардың құрылуына қарай бірнеше топқа бөлінеді:

1. Мөлтек ауданы (мөлтек аудан, тұрғын үй топтары және бөлек үйлер тұрғындарына қызмет көрсетеді).

2. Аудандық (аудан тұрғындарына қызмет көрсету).

3. Аудан аралық (аудандар, тұрғындар топтарына қызмет көрсету).

4. Жалпы қалалық (қаладағы, қыстақтағы тұрғындарға қызмет көрсету).

Сауықтыру кешендерін пайдалану түрлері мен қызметі мен міндеті ерекшеліктеріне қарай бірнеше түрлері бар:

1. Оқу-спорттық, текқана оқу-жаттығу үдерістері үшін арналған кешендер жиынтығы;

2. Көрермендердің қатысуымен демонстрациялық түрде өткізілетін жарыстарға есеп беруге арналған кешендер жиынтығы;

3. Тұрғындардың белсенді демалысы үшін арналған кешендер жиынтығы.

Өзінің архитектуралық жоспарлық және көлемдік құрылымдық ерекшеліктеріне қарай спорттық кешендер көлемдік және жазықтық болып екі топқа бөлінеді. Көлемдікке спорттық кешендердегі барлық жабдықтар, кешендер, спорттық залдар, спорт сарайлары, жабық жүзу бассейндері, манеждер жатады. Ал жазықтыққа ашық спорт аландар мен алаңшалар, жеңіл атлетикалық және конькимен жүгіру жолдары, шаңғымен жүгіру және тау шаңғы трассалар, кросс жүгіру ара-қашықтықтары және т.б. жатады.

Қазақстан Республикасында жүзеге асып жатқан спорт кешендерінің классификациясы бойынша спорт кешендері қуаттылығына қарай жеке және кешенді болып бөлінеді.

Жеке спорт кешендеріне бір спорттың түрі үшін арналған арнайы залдар, бір су қоймасы бар бассейн, алаңшалар мен аландар, жеңіл атлетикалық және конькимен жүгіру жолдары, велотрептер және т.б. спорт түрлері бойынша жабдықтар мен қондырғылар жатады.

Ал кешенді спорт-сауықтыру кешендеріне жалпы бір жерге салынған немесе бір ғимараттың ішіне салынған жеке спорт кешендері, стадиондар, спорт сарайлары, бірнеше су қоймасы бар бассейндер, бірнеше алаңшалар, көп залды спорттық ғимараттар және басқа да осы типтес спорттық сауықтыру кешендері жатады.

Көлемі мен жоспарына қарай спорт-сауықтыру кешендері жоғарыда айтылғандай жабық және ашық болып бөлінеді. Жабық спорт кешендері өзіне қамтиды: бұл оқу-жаттығу сабақтарының, сауықтыру жарыстардың жабық залдарда, манеждерде, бассейндерде, спорт сарайларында өткізілетін кешендер.

Ал ашық спорт кешендері – бұл оқу-жаттығу сабақтарының, жарыстардың ғимарат ішінде емес, керісінше ашық аспан астында өткізілетін кешендер жиынтығы. Бұл кешендер құрылымын төмендегі

Қазіргі таңдағы спорт кешендерін пайдалану да қала немесе ауыл тұрғындарына сауықтыру қызметін көрсететін жүйенің қажетті элементі болып табылады. Және сонымен бірге тұрғындарға елді мекенді салудағы композициясындағы мәнді орын атқарады. Елді мекен орындарын жобалау және салудағы Қазақстан Республикасының нормалары тұрғындар үшін қоршаған табиғат ортасы жағдайына жақындауға қолайлы жағдай тудыруға көмек береді. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында спорттық кешендерді салу қатаң жоспарлау ойға алынған кешендерді мемлекет жерінде бір келкі орналастыру. Яғни спорттық кешендер жүйесі білімі негізінде жүргізілуде. Біздің елде спорттық кешендер жүйесі есебімен жоспарлануы негізінде тұрғындарға жалпы бірдей мәдениет тұрмыстық қызмет көрсетудің кешендерге дифференциациялық (бүтіндей түрлі формаларға бөлу) принципі пайдаланады (күнделікті, мезгілдікті және т.б.). Бұл тұрғындарға қызмет көрсету ұйымның сатылы принципі деп аталып, біздің елдің қала салушыларымен қабылданған. Бұл жалпы принцип спорттық кешендер жүйесіне арналып бір қатар ерекше талаптар мен толығады.

Әдебиет:

1. Оңалбек Ш.К. Дене шынықтыру және спорттың ғылым-педагогикалық негіздері. Шымкент-2019ж.
2. Алшынбаев К.Тандаған спорт түрлерінен жас ерекшелік физиологиялық негіздері. Шымкент-2019ж.
3. Шегенбаев Н.Б. Халық Ойындарын мектеп бағдарламасында қолдану. Жетісай-2019ж.
4. Алшынбоев К.И. Волейбол ойынындағы әдістемелік және тәсілдік ойынындағы әдістемелік және тәсілдік дайындықтар. Шымкент-2015ж.
5. Тұрыскулов О.Ж. Жаттықтырушы-оқытушылардың ұйымдастыру әдістемелік құзыреттілігі. Шымкент-2017ж.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тұрғанбайұлы Нұрдаулет

*Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Тұрмаханбет Г.Қ.
Шымкент университеті, Шымкент қ.,*

Адам баласының өмірге келуі мен мектепке оқуға баруы арасындағы алғашқы жеті жыл уақыты оның келешек өмірінде өте үлкен маңызы бар. Өйткені осы кезеңде адамның денсаулығы, әр түрлі қабілеттері, адамгершілік қасиеттері, мінез-құлқы қалыптаса бастайды. Баланың денесін шынықтыру, өмірге керек қозғалыс шеберлігін қалыптастыру, гигиеналық әдеттерді бойларына сіңіру үшін осы бір балалық балғын шақ өте бір қолайлы кезең.

Баланың ағзасының жан-жақты дамуының негізі, тәрбие көзі дене тәрбиесі болып табылады. Табиғи, дұрыс өсіп келе жатқан бала тұрақты түрде қозғалғысы келіп тұрады. Оның осы қозғалыс әрекетін жанұяда, бала бақшасында дұрыс ұйымдастыру оның жүрек-қан тамырлары, дем алу, жүйке жүйесі, зат алмасу жүйесі қызметтерін жақсартады, қозғалыс-тірек аппараттарын нығайтады. Баланың ауруға қарсылық күшін, ағзаның қорғаныс күшін күшейтеді. Қозғалыс арқылы бала өмірді, табиғатты тани бастайды, оның психологиясы, ерік-күші, өзіндік қасиеттері дамиды. Бала көбірек қозғалыстарды білген сайын оның таным, түйсік, қабылдау, сезім, қабілет және басқа да әр түрлі психикалық мүмкіншіліктері кең көлемде дамиды. Сондықтан да осы кезеңде дене тәрбиесі сауатты, дұрыс жүргізілмесе, өткізіп алған уақытты қуып жету, жіберілген қателіктерді түзету қиын болады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың негізгі міндеттері үш үлкен топқа бөлінеді:

Сауықтыру міндеттері:

1. Бала ағзасын шынықтыру арқылы, сыртқы ортаның зиянды әсерлеріне қарсы тұра алу қабілеттіктерін жетілдіру. Табиғаттың табиғи күштерін, ауаны, суды, күн қызуын дұрыс пайдалану арқылы бала денесі шынығады. Оның әр түрлі суық тию арқылы болатын тұмау, жөтелу, тамақ ауруларына қарсылық күштері көбейеді.

2. Қозғалыс тірек аппараттарын нығайту және дұрыс мүсінді қалыптастыру. Қозғалыс белсенділігі көлеміне әсер ететін жалпақ табан болмауы үшін, табан және сирақ бұлшық еттеріне арналған жаттығуларға көңіл бөлу. Бала денесі үйлесімді дамуы үшін денесінің екі жағындағы бұлшық еттерге бірдей мөлшерде жаттығулар беру. Күнделікті өмірде аз жұмыс істейтін бұлшық еттер топтарына көбірек жаттығулар беру.

Жас кезінен балаға дұрыс мүсін туралы мағлұмат беру қажет. Еңкіштік, бір иықтың екіншісінен биіктігі, омыртқаның қисаюы және т.б. мүсін қисаюларын дұрыстаудың ең бір әрекетті амалы дене жаттығулары екені олардың әрқашанда ойларында болу керек.

3. Вегетативтік мүшелердің қызмет мүмкіншіліктерін жоғарылату. Баланың белсенді қозғалыстары жүрек-қан тамыры және тыныс алу жүйелерінің, тамақ қорыту, дене температурасын реттеу жүйелерінің, ағзадағы зат алмасу үрдістерінің қызметтерін жақсартады. Зәр шығару органдарында зәр шықпай қалу үрдістерін болдырмайды.

4. Жылдамдық, үйлесімділік, төзімділік секілді дене қуаты қасиеттерін тәрбиелеу. Мектепке дейінгі жастарда дене мүмкіншіліктерінің бірін ғана және дамытуға арнайы көңіл бөлуге болмайды. Қозғалыстарды әр түрлі етіп құрастыру, амалдарын ауыстыру, әр түрлі бағыттау арқылы дене қасиеттерін кешенді, үйлесімді дамытуға көп көңіл бөлген дұрыс.

Білім беру міндеттері:

1. Өмірге керек негізгі қозғалыс ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру.

Жүйке жүйесінің икемділігі арқасында мектеп жасына дейінгі балалар жаңа қозғалыс түрлерін тез және оңай үйреніп алады. Дене өсуімен бірге олардың қозғалыс ептіліктері де қалыптаса бастайды: үш айда олар басын көтеріп, ұстап тұра алады; алты айлықтарында қолдарын қозғалтады, еңбектейді, шалқадан жатқан күйден ішіне аударыла, ішіне жатқан күйде қолымен тіреле кеудесін көтере алады; он бір айлығында отыруды, жатуды, заттарға тіреле тұруды, жүруді үйрету, бір жылда міндетті түрде жүруге үйрету қажет; үш жасында

бала жүру, жүгіру, әр түрлі нәрселерге өрмелеу қозғалыстарын меңгеруі; төрт жасында әр түрлі заттарды лақтыру, биік жерлерден секіру, заттарды қағып алу, үш дөңгелекті велосипедті тебе алу; алты-жеті жасында өмірде, тұрмыс жағдайында кездесетін қозғалыстардың көпшілігін: жүгіру, жүзу, шаңғы тебу, басқышпен жоғары өрмелеу, кедергілерден асып өтулер және т.б. орындай алулары керек.

2. Дене тәрбиесі сабақтарына деген тұрақты қызығушылықтарын қалыптастыру.

Балалардың дене тәрбиесі жаттығуларына деген тұрақты қызығушылықтарын қалыптастыруға ең қолайлы уақыт – мектепке дейінгі балалық кезең. Ол үшін балалар орындай алатын, орындаған жаттығулардан олар қанағат алып, ары қарайғы әрекеттерге ынтықтыратын тапсырмалар берілуі қажет. Орындалған тапсырмаларды бағалау, көңіл бөлу, мадақтау арқылы дене тәрбиесіне деген жақсы көзқарас қалыптастырылады, баланың дене жаттығуларымен тұрақты айналысуға ұмтылуына себеп болады.

Балалардың ақылдылықтарын, дүниетанымдарын, көзқарастарын кең дамыту үшін, оларға жаттығулар жасау кездерінде дене тәрбиесі, спорт саласындағы қарапайым білім негіздерінен мағлұматтар беріліп отырылуы керек.

Тәрбиелік міндеттері:

1. Балаларды моральді – жігерлік қасиеттерге тәрбиелеу. Ол қасиеттер: адалдық, батылдылық, тәуекелшілдік, қайсарлылық, табандылық т.с.с.

2. Дене тәрбиесі арқылы балалардың ақылдылық, өнегелік, эстетикалық, еңбек тәрбиелеріне әсер ету, көмектесу.

Осы баяндалған сауықтыру, білім беру, тәрбиелеу міндеттері жеке-жеке қарастырылса да, олар бір-бірлерімен тығыз байланысты. Сондықтан балалармен жұмыс істегенде осы міндеттерді кешенді түрде орындаған дұрыс болады. Сонда ғана бала денесі дене дайындығы жағынан ғана емес, рухани жағынан да дамиды.

Дене жаттығуларымен шұғылданудың мазмұны негізіне сол жастағы бала үшін шешуші маңызға ие болатын, оның болашақта дамуының іргетасына қызмет ететіндер енуі қажет.

1. Денсаулықты сақтау мен нығайту, балалар денесінің жан-жақты және үйлесімді дамуы. Ағзаның ауруға қарсыласуының төменгі деңгейін, еттердің әлсіздігін, қаңқаның жылдам иілгіштігін, оның әлі жетіліп болмағандығын ескере отырып, балалардың мүмкіндігінен шығып кететін әсерлерден қашқақтау маңызды және бұлар әр түрлі артық қиналуды туғызады, дамудың қалыпты процесін бұзып, кешеуілдетеді. Қазіргі уақытта балаларға білім беру мекемелері (БББМ) балалардың мектепке дайындығын тез жеделдетеді. Алайда психикалық-эмоционалдық және ақыл-ой жүктемелерінің едәуір артуы балалардың оқуға деген қызығушылығының шапшаң төмендеуіне әкеліп қана қоймайды, сондай-ақ олардың денсаулығының да тез нашарлауына әкеледі және осы арқылы оқу қызметінің жеделдеуінен айырады, өйткені денсаулық жағдайында ауытқушылығы бар бала өзінің ақыл-ой және шығармашылық қабілетін толық мәнінде жүзеге асыра алмайды. Осыған байланысты дене тәрбиесінің барлық мүмкіндігі сыртқы ортаның жағымсыз әсерлеріне бала ағзасының қарсылығын арттыруға, сүйек және ет жүйелерін, сондай-ақ буын-байланыс аппаратын нығайтуға, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу, жүйке және өзге де жүйелерді жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Мектепке дейінгі жаста тұлғаны дұрыс қалыптастыру үшін жағымды алғышарттар жасалуы керек. Осыған байланысты еттердің барлық тобын, әсіресе арқаның, іштің, табанның еттерін жан-жақты және үйлесімді дамыту негізгі орын алады. Балалар бақшалары мен жекелеген отбасылардың тәжірибесі дене тәрбиесінің барлық құралдарын жүйелі және дұрыс пайдаланғанда балалардың денсаулығын нығайтуда, тұлғаны дұрыс қалыптастыруда және ағзаның қызметін дамытуда едәуір жетістіктерге жетуге болатындығына көз жетеді.

Сәби және мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктері-не байланысты дене дамуы мен дене дайындығы

Биологиялық белгілеріне байланысты мектепке дейінгі балалардың жастары мынандай кезеңдерге бөлінеді:

1. Жаңа туған сәби – алғашқы 1 айға дейінгі уақыты.

2. Емшектегі сәби – 1 айдан 1 жасқа дейінгі уақыт.
3. Балбөбек немесе ясли жасы кезеңі – 1 жастан 4 жасқа дейінгі уақыт.
4. Мектепке дейінгі кезең – 4 жастан 7 жасқа дейінгі уақыт.

Балалардың ағзасы осы сәби және мектепке дейінгі кезеңде үнемі өсіп, дамуда болады. Ағзадағы клеткалардың саны мен салмағының ұлғаюына байланысты дене көрсеткіштерінің артуын өсу деп атайды. Өсумен қатар ағзадағы даму үрдісі жүріп жатады. Даму – сапалық көрсеткіш. Ағзаның дамуы деп сан көрсеткіштерінің сапалық көрсеткіштерге айналып, ұлпалардың жекешеленіп белгілі бір қызмет атқаруға бейімделуін, ағза мен оның жеке мүшелерінің қызметінің артуын, баланың ақыл-ой өрістерінің молаюын айтады. Ағзаның дамуы екі түрлі болады: дене дамуы және функциялық даму.

Дене дамуының көрсеткіштері: адамның бойы, салмағы, кеуде клеткасының көлемі, дене мүшелерінің ұзындығы т.с.с.

Функциялық дамудың көрсеткіштері дене мүшелерінің атқаратын қызметтеріне байланысты әр түрлі болады. Мысалы, жүректің жұмыс жасауы дамуын анықтау үшін қан қысымын, жүрек соғу жиілігін, жүктеме бергеннен кейінгі қалпына келу уақытын өлшейді.

Өсу мен даму адам өмірінде бірде жылдамдап, бірде баяулайды. Тіпті бір жылдың ішіндегі бойдың өсуі бірдей емес: баланың бойы қыста нашар, жазда тез, күндіз аз, түнде көбірек өседі. Мұны өсу мен дамудың гетерохондылығы дейді (гетерос - әр түрлі, хронос – уақыт).

Сәби және мектепке дейінгі жас кезеңінде бала ағзасы тез өседі, дамиды. Оның бойы, салмағы өте тез қарқында өсіп дами бастайды (1-кесте).

Кесте. Сәби және мектепке дейінгі жастардағы балалардың дене салмағы мен бойларының өсуінің орташа көрсеткіштері (Ю.Ф. Замановскийдің деректері бойынша, 1989)

Жастары	Салмақтары, кг		Бойлары, см	
	Ұлдар	Қыздар	Ұлдар	Қыздар
1	10,0-1,5	9,1-10,8	73-79	72-77
2	12,4-3,7	11,7-4,1	85-92	82-90
3	13,7-5,3	13,1-6,7	92-99	91-99
4	15,3-8,9	14,4-7,9	99-107	96-106
5	17,4-2,1	16,5-0,4	105-116	104-114
6	19,7-4,1	19,0-3,6	111-121	111-120

Баланың өсуі мен дамуының сыртқы белгісіне оның дене пропорциясының өзгеруі жатады. Дене пропорциясы деп адамның басының, тұла бойы мен аяқтарының ұзындығының, көлемінің бір-біріне арақатынасын айтады. Ересек адаммен салыстырғанда жаңа туған сәбидің аяқтары қысқа, тұла бойы мен бастары үлкен болады. Мұндай пропорция 1 жасқа дейін сақталады. 1 жастан кейін омыртқа сүйектерінің өсу қарқыны жіліктердің өсу қарқынынан жылдамырақ болып, дене пропорциясы өзгере бастайды. 2 жастан әрі қарай жілік сүйектері жылдамырақ өседі де, 6 жаста дене пропорциясы өзгеріп, баланың аяқтарының ұзындығы кеудесінен артық бола бастайды. 5-6 жастағы баланың қол-аяқтары ұзарып, жалпы ұсқыны өзгереді. 6 жастан әрі қарай тағы да омыртқа сүйектерінің өсу қарқыны күшейеді, сондықтан 7 жастағы баланың аяқтары мен тұла бойының ұзындығының арақатынасы теңеседі.

3-6 жас аралығында баланың бойы тез, біркелкі өседі. Жылына бойы 5-6 см, салмағы 2 кг өседі. 7 жастан бастап балалардың бойлары жылдам өсіп, бір жылда 8-10 см көбейеді. Осы жылдам өсу ағзадағы эндориндік қозғалыстарға байланысты. Екінші жылдам өсу, 13-14 жастағы, жыныстық жетілу кезеңіне сай келеді.

Баланың қозғалыс-тірек жүйесі. Кеңістікте қимылдап жүру, денені тік қалыпта ұстау, теңдікті сақтау қабілеттері адамның сүйек-ет жүйесінің қасиеттері мен қызметіне байланысты. Сүйек-ет жүйесіне, яғни қозғалыс-тірек аппаратына адамның қаңқасы мен бұлшық еттері жатады.

Қаңқа (скелет) – екі жүзден астам сүйектерден тұратын адамның негізгі қатты тұлғасы. Олардың көбі бір-бірімен буын арқылы жалғасып, қозғаламалы келеді. Қаңқаға бұлшық еттер бекітілген. Ет пен сүйек адамның негізгі тірегі және оның қозғалуы, еңбек етуі осы сүйек-ет жүйесінің қызметіне байланысты. Ол жұлынның, мидың және көптеген ішкі мүшелердің сауыты болғандықтан, қорғану қызметін де атқарады, яғни жұмсақ мүшелерді (жүрек, бауыр, өкпе, ішек-қарын, бүйрек т.б.) соққыдан және басқа да түрлі жағымсыз әсерлерден қорғайды.

Бұлшық еттердің ұштары сүйекке бекітілген, олардың көбі екі сүйекке бекігендіктен, олардың қозғалысын іске асырады. Әрбір сүйекке екі, тіпті одан да көп еттердің ұштасуы мүмкін. Бұлшық еттердің негізгі қызметі – сүйектерді қозғау, адамның еңбек етуін, күрделі жұмыстарды орындауын қамтамасыз ету.

Адамның қимыл-қозғалысына ет пен сүйектен басқа қозғалыс-тірек жүйесіне кіретін буындар, сіңірлер, тарамыстар қатысады.

Омыртқа жотасының өсуі баланың алғашқы жасында жедел жүреді. Жаңа туған нәрестелердің омыртқаларында алты сүйектену нүктелерін көруге болады. Олар бір жасқа таман біріге бастайды. Омыртқа аралығында буындардың шеміршектері қалың және серпінді келеді. Сондықтан олардың омыртқа жотасы ересектермен салыстырғанда жеңіл қимылдайды. Дегенмен бір жастағы баланың омыртқа жотасының иілуі нашар әрі тұрақсыздау болады. 2-3 жаста омыртқа одан әрі қарай сүйектене береді. Омыртқааралық буын шеміршектері әлі де болса қалыңдау болып, омыртқа жотасы жақсы қимылдайды. Бұл кезде сегізкөздік, құймышақ омыртқалары біріге бастағанымен аралары толық бітпейді. Баланың бойы таңертең өлшегенде 5-6 см ұзын (ересек адамда 2-3 см ғана), кешке өлшегенде соншалықты аласа болып тұрады. 4-5 жасқа дейін омыртқалар тез өсіп, иілістері толық қалыптасады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың омыртқалары ұзарып, жуандайды. 5-6 жастағы балалардың омыртқа жотасы тез қисаяды. Омыртқааралық шеміршектердегі заттың алмасуы өте күшті болады. Сондықтан түрлі жағдайлардың әсерінен омыртқаның өсуі тез бұзылып, омыртқа жотасының патологиялық сколиозы (бір жақ бүйіріне қарай қисаю), лордоз, кифоз т.б. өзгерістері пайда болады. Лордоз (лат. Лордоз – алға қисаю, иілу), кифоз (лат. Кифоз – артқа қарай иілу, қисаю). Мысалы, өте жылдам 8-12 м /сек жылдамдықпен қозғалғанда мойын және көкірек омыртқалары зақымданады. Бала өте аз қозғалғанда да ұсақ зақымдар пайда болып, олардың негізінде кейіннен омыртқа кемшіліктері дамиды.

Табан сүйектері бір-бірімен буын арқылы күмбезденіп қосылған. Табан күмбезі баланың аяғын басу барысында толық қалыптасады. Табан күмбезі сүйектерді мықтап бекітіп тұратын тарамыстардың даму барысында пайда болып, табанға күш түскенде оның күмбезі төмендейді. Табан күмбезінің дұрыс қалыптасуына тар аяқ киім, ауыр жүк тасу, ұзақ уақыт табанға күш түсіру, кішкентай баланың түрегеліп тұруы, мешел ауруы кері әсер етеді. Мұндайда жалпақ табан пайда болады. Жалпақ табан жағдайында баланың сымбаты бұзылады, қан айналысы нашарлап, аяқ тез шаршайды. Жалаңаяқ жүру, бұлшық еттерді күшейтетін түрлі жаттығулар, спорт ойындары, дене жаттығулары жалпақ табандылықтың алдын алады, яғни оны болдырмайды, табан күмбезін дұрыс қалыптастырады.

Табан күмбезі 13-17 жасқа дейін қалыптасады. Сондықтан бойжеткендерге 17-18 жасқа дейін биік өкшелі аяқ киімді киюге болмайды. Себебі ондай аяқ киімдер табан күмбезінің дұрыс қалыптасуына байланысты аяқты тез шаршатады. Балалар мен жастардың аяқ киімдерінің өкшесі 1,5-2 см болғанда табан күмбезі жақсы болып, табан еттері мен сіңірлері жақсы дамиды [7].

Бала туғаннан үш жасқа дейінгі жас кезінде баланың жүйке-бұлшық ет аппаратының аздап қозуы мен лабильділігі байқалады, бұлшық еттері әлі әлсіз болады. Бұлшық еттердің қызметі, негізгі қасиеті – жиырылуға байланысты орындалады. Жиырылу арқылы бұлшық ет қысқарып, оның жиырылу қабілетін көрсетеді. Бұлшық еттердің өсіп, жетілуі әр түрлі. Алғашқы жылы ең алдымен құрсақ етері дамып, кейіннен шайнау еттері жетіледі. Еңбектену мен жүруге байланысты жыл аяғында аяқ-қол және арқа еттері өсіп дамиды.

Баланың қимыл, қозғалысы. Жаңа туған нәресте денесінің аяқ-қолдарының қимылдары өте көп, бірақ ол дұрыс үйлеспеген еріксіз шым-шытырық қимылдар түрінде орындалады. Алғашқы дұрыс бағытталған қимылдар баланың 2-3 айлығында көріне бастайды: ең алдымен жарық көзіне немесе дыбыс шыққан жаққа басын бұрады. 3 айда шалқасынан жатқан бала аунап түсе алады, 7 айда отырады. Кейіннен заттарды ұстап үйренуге және еңбектеуге байланысты қолдарының ерікті қимылдары пайда болады. Бұл қимылдар көру арқылы кеңістіктен баланың алған мәліметтеріне байланысты туындайды. Баланың көру және қозғалыс жүйелері жеке-жеке қызмет атқарса, 3-6 айда бір-бірімен үйлесімді көру-қозғалыс жүйесіне айналады. Алғаш кезде көру арқылы тек қана сыртқы орта туралы мәліметтер жиналады. Кейіннен қозғалыстары көру жүйесінің бақылауында болып, біртіндеп, орындалатын күрделі қимылдарға айналады. Екінші белгі жүйесінің дамуы қозғалысты реттейтін жүйенің пайда болып, дамуына ықпалын тигізеді. Нәрестеде үлкендердің айтуы бойынша орындалатын қимылдар қалыптасады, ал соның негізінде саналы қозғалыс қимылдары жетіледі.

Қозғалыстың дамуы қозғалыс-тірек жүйесі мен жүйке жүйесінің дамып жетілуіне байланысты. Жүру, жүгіру, секіру, шапқылау т.б. күрделі қимылдар және оларды дұрыс бағыттау қабілеті 3-5 жаста жетіледі. Дегенмен мектепке дейінгі жастағы және 1-2 сынып оқушыларының қозғалысын дұрыс үйлестіру тетіктері еркін жетіле қоймайды. Бірақ олар күнделікті тіршілікке қажетті қимылдарды, жазу, сызу, сурет салу т.б. қозғалыс әрекеттерін игеріп үлгереді. Тұрақты жаттығу арқылы балаларда үйлесімді қозғалыс дамиды. Қозғалудың ең күшті дамуы 3-6 жаста байқалады.

Баланың дамуына қимыл, қозғалыстардың әсер етуі. Адамның денесі мен қимылына, ойының дамуына қозғалыс күшті әсер етеді. Нәрестенің қозғалыс белсенділігіне бөгет жасағанда оның жалпы дамуы нашарлайды. Күнделікті тіршілікте орындалатын қимылдардың қосындысы адамның қозғалыс белсенділігі деп аталады. Қозғалыс белсенділігі ұйымдастырылған және ұйымдастырылмаған қимылдардан тұрады. Ұйымдастырылған қозғалыс белсенділігіне дене тәрбиесі жаттығулары, белгілі еңбек әрекетіне байланысты пайда болған қозғалыстар жатады. Ал ұйымдастырылмаған қозғалысқа түрлі ойындар кезіндегі әр түрлі қозғалыстар, қыдырған кездегі қозғалыстар жатады. Адам денесі үшін ұйымдастырылған қозғалыстардың маңызы зор.

Әдебиет:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы Шымкент-2018 Атакаева А.Т, Құрымбаев Е.М, Қуанышов С.Ә. Оқулық
2. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы .Шымкент 2016 Омаров Б.С.Оқулық
3. Дене шынықтыру және спорттың ғылыми-педагогикалық негіздері Оңалбек Ж.К., Алайдаров И.К., Садыкова Д.Б., Оқу құралы Шымкент 2019
4. Дене шынықтыру мен спорт саласындағы қазіргі инновациялық технологиялар. Алшынбаев К.И., Азтаев А.А., Садыкова Д.Б.оқу құралы. Шымкент 2019

СПОРТТЫҚ ОЙЫН НЕГІЗІНДЕ СПОРТШЫНЫҢ ШЕБЕРЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Шала Е.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Айсағалиев Б.Т.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Соңғы жылдары бір талай елдерде көптеген спорт турлерінен құрама командаларының жасару тенденциясы байқалады. Дегенмен жоғарғы спорттық көрсеткіштерге қол жеткізу үшін бағытталған спорттағы ерте мамандану дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты мен міндеттеріне, негізгі принциптеріне қарама-қайшы келеді - жастардың жан-жақты дамуына, денсаулығын нығайтуға, және еңбек ету қызметіне даярлауға. Спорттағы жасарту процессі

алға қойған өзіндік максатқа айналып бара жатыр, ол үшін ерте жастан машықтанудың арнайыландырылған амалдары мен жүктемелерін қолдануға тура келеді, өз кезегінде бұл шаралар баланың морфологиялық және психофизикалық дамуындағы организм функцияларының көптеген керек емес өзгерістеріне алып-кеп соғады. Арнайыландырылған дайындықты ерте жастан қолдану спорттағы көптеп іріктелудің негізгі себепкері болып табылады: жас спортшылардың 48-72 % үлкен, монотонды жүктемелерді орындағылары келмегендіктен спортпен айналысуды тастап кетеді. 15-16 жастағы жүзушілерден тұратын спорттық жетілдіру топтарында 7-8 жастарынан спортпен тұрақты айналысып жүрген 8,2 % спортшылардың қалғандығы анықталды, ал конькимен жүгірушілер, шанғышылар және велосипедшілердің арасында оданда аз: 3,3%, 2,9%, 4,3% (В.Г. Половцев). Жаттықтырушының жұмысының сапасы, мәртебесі және жалақы мөлшері әдеттегідей оның оқушыларының спорттық жетістіктерімен бағаланады. Сонымен қатар қазіргі кездегі ғылыми жетістіктер мен білікті жаттықтырушылардың тәжірибесі (опыт) жан-жақты психофизикалық дайындықтың, жақсы денсаулықтың және азаматтық тәрбиенің базасында спорттық маманданудың керек емес ықпалын және жоғарғы жетістіктерді қамтамасыз ететін спорттық машықтану жүйелерін ұсынып келеді.

Дене тәрбиесінің жалпы міндеттерінен басқа, балалардың спорттық дайындығының міндеті, спорттық қызметке тұрақты қызығушылықты қалыптастыру болып табылады, ал сол арқылы - қимыл-әрекет белсенділігін арттыру, бос уақытын тиімді пайдалану және «үлкен» спорт үшін резервтарды даярлау.

Оқушылардың спорттық дайындығы белгілі бір ұйым құрамының қол емінде сыныптық-оқулық жүйедегі сабақтармен және «Президенттік тестер» жөніндегі жұмыстар арқылы жүзеге асырылады. Ол дене тәрбиесін ұйымдастырудың сыныптан тыс және мектептен тыс формалары түрінде жүргізіледі. «Жалпы білім беретін мектептердің I-XI сыныптарының дене тәрбиесінің кешендік бағдарламасы» секцияларда айналысу үшін сыныптарды неғұрлым тиімді спорт түрлерінен бірнеше топтарға бөледі. Мысалы, I-IV сыныптарда гимнастикадан, жүзуден, стол теннисінен, конькимен жүгіру спортынан, бадминтоннан және саяхаттан сабақтар жүргізілуі мүмкін.

Мектептегі секциялық сабақтардың ерекшелігі, балалардың жан-жақты дене дайындығын дамытуға бағытталған. Жаттықтыру уақытының 10 % - ғана арнайы дайындыққа бөлінген. Бұл сабақтарда әр-түрлі жалпы дамыту жаттығулары қолданылады.

Техникалық және тактикалық дайындықтарға бөлінген уақыт көлемі спорт түрінің ерекшеліктеріне байланысты. Мысалы, күрделі координациялық спорт түрлерінде (спорттық және көркем гимнастика, акробатика т.б.) төзімділікті талап ететін спорт түрлеріне қарағанда, көзғалыс дағдыларының қалыптасуына көңіл көбірек бөлінеді. Мектеп секцияларында дене тәрбиесі мұғалімі оқушыларды балалар-жасөспірімдер спорт мектептерінде (БЖСМ) айналысу үшін алғашқы іріктеуді жүзеге асырады. Спорт мектептерінің жаттықтырушылары және ол жерде жаттығып жүрген оқушылар өз мектептерімен тығыз байланыс ұстап отырады: мұғалімге спорттық жарыстарды ұйымдастыруға және өткізуге көмектеседі, өзінің класының және мектебінің құрамасында барлық жарыстарға қатынасады, сыныптың дене тәрбиесін ұйымдастырушысы міндетін атқарады және т.б.

Балалар-жасөспірімдер спорт мектептерінде (БЖСМ) бастапқы дайындық және оқыту-жаттықтыру топтары құрылады. Жас спортшыларды даярлау жұмысында жоғарғы жетістіктерге қол жеткізгенде, спорттық жетілдіру топтары ашылуы мүмкін. Егерде осындай топтардың саны екіден асатын болса, онда осы мектеп «Олимпиадалық резервтағы БЖСМ»-не айналдырылуы мүмкін. Олимпиадалық резервтағы БЖСМ құрылу уақытынан бір жылдан кейін бұл мектепте мынандай топтар ашылуы керек: оқыту-жаттықтыру, спорттық жетілдіру және жоғарғы спорттық шеберлік.

Айналысушылардың жас шектері біркелкі емес және ол спорттың түріне, айналысушылардың дайындық деңгейіне және бейімділігіне байланысты болады. Яғни, спорттық және көркем гимнастика, мәнерлеп сырғанау түрлеріндегі бастапқы дайындық топтарына балаларды 6 жастан қабылдайды, ал жеңіл атлетика мен волейболға 9 жастан.

Бастапқы дайындық тобының ерекшеленген міндеттері: спортпен шұғылдануға белсенді қызығушылықты тәрбиелеу, айналысушылардың дене икемділіктерін кешенді дамыту.

Сабақтың жүйелі жүргізілуі 2-рет міндетті түрде өткізілетін мектептегі дене тәрбиесі сабағымен БЖС мектептеріндегі 2-3 реттік машықтану сабақтарымен байланысты қамтамасыз етіп отырады. Бір машықтану сабағының ұзақтығы екі академиялық сағаттан аспауы керек.

Машықтанудың мазмұны айналысушылардың координациялық икемділіктерін дамыту, олардың қосалқы әр-түрлі қимыл-қозғалыс дағдыларып үйрету бағытында құрылады. Осы талаптарға мән бермеу, спортшылар өскен сайын бұданда күрделі жаттығуларға үйретуде кері әсерін тигізеді. Ереже бойынша спорттық техниканы меңгеру, жеңілдетілген жағдайда және алдына-ала берілетін дайындық жаттығуларын кеңінен қолдана отырып жүзеге асырылады.

Машықтану үдерісінің қайталанушылығы (цикличность). Бұл қағида машықтанудың толық аяқталмаған бірліктерінің үнемі қайталануын қадағалайды: машықтану тапсырмаларының және кіші, орта, үлкен цикл сабақтарының.

Машықтану келесі бөлімдерге бөлінеді: айла-тәсілдік (техника), тактикалық, дене дайындығы, психикалық, теориялық, интегралдық дайындықтар. Бұл жерде «дайындық» термині «спортшының дайындығы» терминімен салыстырғанда, тар мағынада қолданылады. Машықтануды бөлімдерге бөлі шартты және ол жоспарлауға, бақылауға, амалдар мен әдістерді таңдап алуға ынғайлы болу үшін жасалады.

Техникалық дайындық - бұл әр спорт түріне арналған спецификалық қимыл-әрекеттерді игеруге бағытталған педагогикалық үдеріс. Спорттық техникаға үйрету балалық-жасөспірімдік кезден басталады. Жас шағы мен спорттық шеберліктің өсуіне қарай, спортшының жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, техника жетілдіріледі. Нәтижесінде ар-қилы жағыдайларда, барынша тиімділікпен қолдана алатын қимыл-қозғалысы шеберлігі қалыптасуы тиіс.

Тактикалық дайындық - жарыстық бәсекелестіктерді жүргізудің тиімді турлерін (формаларын) меңгеруге бағытталған педагогикалық үдеріс. Ол өзіне жарыстық әрекеттердің заңдылықтарын, нақты спорт түріндегі жарыстар мен шарттарды, қазіргі кездегі отандық және шетелдік спортшылардың айла-тәсілдерінің жалпы күйін, өз қарсыластарын оқып-зерттеу заңдылықтарын қамтиды; алдыда тұрған жарыстарда өз айла-тәсілдерін құра білуді; айла-тәсілдік құрылымды тәжірибеде қолдану үшін, машықтану да және бақылау жарыстарында іске асыруды қарастырады.

Дене дайындығы - дайындықтың барлық жақтарын жетілдіру үшін қолайлы жағдай туғызатын, дене қасиеттерін тәрбиелеуге және функционалдық мүмкіндіктерді дамытуға бағытталған педагогикалық үдеріс. Ол жалпы және арнайы деп екіге бөлінеді. Жалпы дене дайындығының міндетіне денсаулықтың нығайуына жәрдемдесу және өмірде маңызды қимыл-әрекеттердің дағдысын жетілдіруге ықпал ету кіреді. Арнайы дене дайындығының міндетіне нақты спорт түрі үшін спецификалық дене қасиеттерін тәрбиелеу кіреді.

Психикалық дайындық - спортшының жеке тұлғасын, оның моральдық және жігерлілік қасиеттерін тәрбиелеуге бағытталған педагогикалық үдеріс. Ол көпжылдық дайындықтың барлық кезеңдерінде, машықтану сабақтарында, оқыту-жаттықтыру жиындарында, жарыстарда жүзеге асырылады. Бұл жұмыс, сол спортшы оқитын немесе еңбек ететін мекемелердің тәрбие жұмысымен тығыз байланыста болуы тиіс.

Теориялық дайындық бұл педагогикалық үдеріс, спортшының идеялық-теориялық деңгейін көтеруге, оны белгілі бір білімдермен қаруландыруға және осы алған білімдерін машықтану сабақтары мен жарыстарда қолдануға үйретеді. Ол көпжылдық дайындықтың барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады. Спорттағы талаптардың өскендігі соншалықты, арнайы тереңдетілген білімсіз, жоғарғы спорттық көрсеткіштерге қол жеткізу мүмкін емес. Теориялық дайындықты дұрыс бағаламау, орындап жатқан машықтану тапсырмасының маңызын түсінбеушілікке алып келеді. Түсінбеушілік - сылбырлықты, жаттығуларды механикалық түрде қайталауды туғызады.

Интегралдық дайындық - спортшының машықтану бөлімдерінің барлығын, жарыстық әрекеттерінде, толықтай-бірге жүзеге асыра алуын тәрбиелеуге бағытталған педагогикалық үдеріс. Интегралдық дайындықтың міндеттері осыған талаптандырады: дайындықтың барлық бөлімдерінің арасында байланысты орнату және оны жарыстық әрекеттерде жүзеге асыру; интегралдық дайындықтың жоғарғы формасы болып табылатын, жарыстың қиын-қыстау жағыдайында, спортшылардың табандылығына қол жеткізу.

Дене тәрбиесі жүйесінің негізінде және спортта өзіндік мотивтердің бар екендігі анық. Спортпен айналысудың мотивтеріне тұлғаның жан-жақты дамуы, отанды қорғауға және еңбекке деген құлшынысы, спорттың еркендеуіне өз үлесін қосуы, өз елінің атағын шығару немесе спорттық қоғам құру жатады.

Бұл мотивтер спортпен айналысу барысында ашылып немес басылып қалып отырады, ал бұл арнайы спорттық этиканы сақтауға әкеледі: спорттық жетістіктерге жету жолындағы қиындықтарға төзу, спорттық тәрбиені, күш жігерді, спорттық мінез-құлықты дамытуды.

Өз-өзінен спорттық іс-әрекет тұлғалық сапаларды дамыта алмайды, нақты жағдайларда спортшының мінез-құлығында жағымсыз әрекеттерде пайда болуы мүмкін (менменшілдік, өркөкіректік, эгоизм), егер бұған дер кезінде адамгершілік тәрбие мен спортшының мақсатты бағдары және өз-өзін тәрбиелеуі болмаса. Жаттықтыру барысында адамгершілік тәрбие беру ең алдымен жаттықтырушының басты міндеттерінің бірі болып саналады. Спорт дегеніміз - тандап алынған спорттың бір түрінде жоғарғы жетістіктерге қол жеткізуге бағытталған педагогикалық процесс. Спорт -жарыстарға негізделіп, олардан жеңімпаздар мен спорттық жетістіктер өндіруге бағытталған, тарихи заңдылықтармен қалыптасқан адам іс-әрекетінің бірі. Спорт қазіргі заман структурасына кіреді. Оның маңыздылығы жан-жақты және барлық салаларды қамтиды. Әлемдегі әлеуметтік-саяси жүйеге оның элементтері ретінде әртүрлі спорттық бірлестіктер кіреді: спорттық мәселелер жөніндегі халықаралық бірлестіктер; спорт түрлерінен халықаралық федерациялар; техникалық спорт түрлерінен халықаралық бірлестіктер; халықаралық саяхаттық мекемелер. Спортты дамыту мәселелері «Бірлескен Ұлттар Ұйымында» (ООН) және мемлекеттердің парламенттерінде талқыланады, олар саяси партиялар мен ел конституцияларында кеңінен атап көрсетіледі; Спортқа басшылық ету мемлекет деңгейде қамтамасыз етіледі.

Спорттық іс-әрекет оның тиімді тіршілігін қамтамасыз ететін базалық бөлімі және арнайы қызметтері болып бөлінеді. Базалық бөліміне жарыстар кіреді, арнайы қызметтерге кіретіндер: машықтану, спортшыларды іріктеп алу, төрешілік т.б. Жарыс өз алдына мақсаттар қояды, осы қызметтерді бір ортақ мақсаттың шешімін табуға біріктіреді. Спорттың функционалдық құрылымы осының негізінде құрылған, және олар келесі бөлімдерге бөлінеді: спорттық жарыстар, жарыстардың тіршілігін қамтамасыз ету (ережелер, шарттар, жарыстардың күнтізбесі, төрешілер, ұйымдастырушылар), машықтану, спортшыларды іріктеп алу және резервтерді даярлау, ғылыми және әдістемелік қамтамасыз ету, арнайы кадрларды даярлау, материалдық-техникалық қамтамасыз ету, жарыстардың жүру барысы мен оны қамтамасыз ету қызметін ұйымдастыру және басқа ру. Спорттық жарыстар оқушылардың дене тәрбиесінде негізгі бір ұйымдастыру формасы болып есептеледі. Осыған бағытталған бірнеше әдістемелік нұсқауларда бар. Соның ішінде «Орта мектеп оқушылары арасында жарыстарды ұйымдастыру және өткізу әдістемесі».

Дегенмен көптеген мамандардың тәжірибелеріне сүйене келсек, жарыстарды ұйымдастыруда, әр дәрежедегі жарыстарда төрешілік етуде, олардың бағдарламасын және сценарийін құрастыруда, мектеп мұғалімдерімен және студент-практиканттармен көптеген жылдар бірге бақылауда мынандай бір пікірге келіп тоқталуға болады: спорттық жарыстарды методикалық өте сауатты ұйымдастырып, оны дұрыс өткізгенде ғана одан жоғарғы деңгейде білім берушілік және тәрбиелік нәтиже күтуге болады. Жарысты ұйымдастыруда «ұсақ-түйек» деген болмайды және болмауы керек. Соңымен қатар жарысты ұйымдастырып, өткізуде оқушылардың өздерін жұмыла көмектесуге баулыған жөн. Бұндай әдісті қолдануға мүмкіндіктер өте көп - сынып біріншілігінен бастап, мұғалімдердің, ата-аналардың және қамқорлыққа алған мекемелердің жарысқа қатысуы арқылы.

Оқушылар бұл жарыстарда ұйымдастырушы, тереші, жарысқа қатысушы және жанкүйер екендіктеріне қарамастан, спорттық жарыстар, оқушыларды жан-жақты педагогикалық тәрбиелеудің негізгі бір құрамы болып табылады. Дене тәрбиесін ұйымдастыру формасының бірі ретінде жарыстар бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі: ұйымдастырушылық қасиеттерін қалыптастырады, командалық және жеке сайыс тактикаларын меңгертеді, қозғалыс мүмкіндіктерін кеңінен қолдантады, жігерлігін тәрбиелейді, түрлі сәтсіздіктерді ерлікпен көтеруге дағдыландырады.

Сынып ішіндегі, қосалқы сыныптар арасында, бір жастағы топтар арасында, бір жынысты және аралас командалар арасында, жеке, командалық және жеке-командалық мектеп біріншіліктері барлық денсаулығы дұрыс оқушыларға әртүрлі жарыстарға бірнеше реттен қатысуына мүмкіндік туғызады. Ал денсаулығы жарамсыз немесе түрлі себептермен уақытша дене тәрбиесі сабағына қатыса алмай жүрген оқушыларды осы жарыстарды атқаруға көмекші ретінде қосқан жөн.

Мектеп жарыстарын көп және сапалы өткізу үшін оқушылар белсенділері, мектеп спорт клубы және мектеп жастар ұйымдарының көмегі өте қажет. Сонымен қатар жалпы және ата-аналар комитеттері, қамқорлыққа алған мекемелердің спортшылары, студент-практиканттар, жергілікті жерде тұратын спорт ардагерлері жарысты өткізуде едәуір көмектерін тигізе алады.

Жарыстарды өткізудің негізгі міндеттері жүктелген жоғарғы сынып оқушыларына бұл жарыстар дене тәрбиесі сабағында алған көптеген білімдерін толықтыруға, ұйымдастырушылық қасиеттерің қалыптастыруға көптеген көмегін тигізеді. Сондықтан жарысты ұйымдастырып, өткізуге қатысатын оқушылардың «қызметтерін» деміл-деміл өзгерте отырып, осындай «сынақ мектебі» арқылы олардың «қосалқы мамандық» алып шығуларына көмектесу керек. Бұндай кепшілік мамандарының сабақтарыда қысқа мерзімді семинарлар, жиылыстар, консультациялар үнемі өткізіліп тұруы керек. Дене тәрбиесінен бапталған белсенді оқушы - ол қамқорлыққа алынған бала-бақшаларында, тұрғылықты жерде, демалыс лагерьлерінде, т.б. жерлерде өткізілетін спорт мерекелерінде таптырмас көмекші болып саналады.

Дене тәрбиесінің, дене шынықтырудың, немесе жаттықтырушының кез келген педагогтың алдында тұрған міндеттің бірі тәрбиеленушілердің тұлғалық жетілуін жан-жақты дамыту. Тәрбие берудің жағымды жақтарын дұрыс өрбіте білу үшін, ол оқыту мен дамытудың адамға тән әлеуметтік қырларын толық меңгеруі қажет. Педагогикалық қабілеттер - бұл оқушылармен жұмыс істеуге, балаларға де-ген мейірім, олармен қатынаста болудан ләззат ала білу бейімділігін танытушы тұлғалық сапалар. Көп жағдайларда педагогикалық қабілеттер –мәнерлі сөйлеу, ән салу, сурет салу, балаларды ұйымдастыра білу және с.с. –нақты әрекеттерді орындауда көрінетін ептіліктер дәрежесінде қалыптастырылады.

Әдебиет:

1. Дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі.-Астана.-2016.
2. Дене мәдениеті және спорт педагогикасы .Шымкент 2016 Омаров Б.С.Оқулық
3. Дене тәрбиесі Астана-2017 Б.Төтенай.Оқулық
4. Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері» Қорғанбаева З.С.Шымкент 2017.Оқу құралы

**БИОЛОГИЯ ПӘНІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ,
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Айтуар Қалжан Алданазарұлы

9 сынып оқушысы

Жетекшісі: биология пәні мұғалімі, п.ғ.магистрі Алимкулова В.К.

Шымкент қаласы, М.Жұмабаев атындағы №39 ЖОМ

Биология пәнін цифрлық технологиялық негізінде оқыту: заманауи тәсілдер мен мүмкіндіктер ХХІ ғасырда білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың рөлі артып келеді. Бұл үрдіс жаратылыстану пәндерін, әсіресе биологияны оқытуда ерекше маңызға ие. Биология – тірі организмдердің құрылысы мен тіршілік әрекетін зерттейтін ғылым. Оның күрделі ұғымдарын, микроәлемді, визуализациясыз түсіндіру қиын. Сондықтан цифрлық технологиялар биология сабақтарын қызықты, интерактивті және тиімді етуге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялардың артықшылықтары:

- Интерактивтілік: Оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз ететін интерактивті тапсырмалар, викториналар, ойындар мен симуляциялар қолдануға болады.
- Визуализация: 3D-модельдер, виртуалды зертханалар, интерактивті кестелер мен сызбалар оқушыларға күрделі биологиялық процестерді көрнекі түрде түсінуге көмектеседі.
- Қолжетімділік: Онлайн ресурстар мен мобильді қосымшалар оқушыларға кез келген уақытта және кез келген жерде білім алуға мүмкіндік береді.
- Жекелендіру: Цифрлық платформалар әрбір оқушының қабілеті мен жылдамдығына сай оқу материалын ұсынуға мүмкіндік береді.
- Зерттеу дағдыларын дамыту: Виртуалды зертханалар мен симуляциялар оқушыларға қауіпсіз ортада эксперименттер жүргізуге және зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Білім берудің ақпараттық технологиясы– бұл заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдана отырып, білім беру үрдісін ұйымдастыру мен жүргізу әдістерінің жиынтығы. Бұл технологиялар білім беруді интерактивті, икемді және қолжетімді ете отырып, дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырады немесе оларды алмастырады.

Қолданылатын цифрлық құралдар:

- Интерактивті тақталар мен проекторлар;
 - Компьютерлік бағдарламалар мен мобильді қосымшалар
 - Жасанды интеллект (ЖИ)
 - Онлайн платформалар мен білім беру ресурстары (BilimLand, Daryn.online, Kundelik.kz)
 - Виртуалды зертханалар мен 3D-модельдеу.
- Биология пәнін оқытудың цифрлық әдістері оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың белсенді және шығармашылық тұрғыда қатысуына мүмкіндік береді. Қолдану әдістері:
- Интерактивті лекциялар мен презентациялар
 - Онлайн тестілеу және бағалау жүйелері
 - Оқушылардың жобалық және зерттеу жұмыстары

- Виртуалды экскурсиялар мен зертханалық жұмыстар

Зерттеушілік әдіс - оқушылар сұрақ қою, зерттеу жүргізу және өз қорытындыларын шығару арқылы білім алады. Сыни тұрғыдан ойлау қабілетін және тәуелсіз зерттеу жүргізуді үйретеді. Мұғалімдер мәселені ұсынғанда, оқушылар өздері деректер жинап, оларды талдайды және түсініктерін дамытады.

Цифрлық технологиялар - бұл ақпаратты өңдеу, жинау, сақтау, және тасымалдау үшін сандық құралдарды қолдану жүйесі. Олар жасанды интеллект, интернет, мобильді қосымшалар, виртуалды шындық құралдарымен бірге қолданылады. Цифрлық технологиялар білімді онлайн алу мүмкіндігін береді және дәстүрлі оқыту әдістерін жаңартады.

Жобалық оқыту – бұл нақты мәселелерді шешу мақсатында оқушылардың білімдерін, дағдыларын және шығармашылық қабілеттерін қолдануына негізделген әдіс. Оқушылар белгілі бір тақырыпта жобаны әзірлеп, оны жүзеге асырады; процесті зерттеп, талдау жасайды, ал қорытындысында өз шешімдерін ұсынады.

Интерактивті тестілер – бұл оқушылардың білімін тексерудің онлайн форматтағы әдісі, мазмұнды визуалды түрде ұсынады. Мысалы: Kahoot, Quizizz, Google Forms және т.б.

Мультимедиялық әдістер – әртүрлі мультимедиа құралдарын (бейнематериалдар, анимация, аудио, интерактивті презентациялар) қолдану. Мысалы: Биология сабақтарында организмдердің анимациялық модельдерін көрсету.

Жаратылыстану ғылымындағы жаңа тенденциялар мен технологиялар жыл сайын өзгеріп, дамып отырады. Қазіргі таңда мына бағыттар мен технологиялар ерекше көңіл бөлуде:

1. Жасанды интеллект (ЖИ) оқыту:

ЖИ жаратылыстану ғылымындағы деректерді талдау, модельдеу және болжам жасау үшін кеңінен қолданылады. Мысалы, климаттық өзгерістерді болжау, жаңа дәрі-дәрмектерді жасау және генетикалық деректерді талдау.

2. Биотехнология және гендік инженерия:

Гендік өңдеу технологиялары ауруларды емдеу, ауыл шаруашылығын жақсарту және жаңа материалдарды жасау үшін қолданылады.

Синтетикалық биология жаңа организмдерді жасау және биологиялық жүйелерді қайта құру үшін қолданылады.

3. Нанотехнология:

Наноматериалдар жаңа материалдарды жасау, дәрі-дәрмектерді жеткізу және энергияны сақтау үшін қолданылады.

Наносенсорлар қоршаған ортаны бақылау, ауруларды диагностикалау және өнеркәсіптік процестерді бақылау үшін қолданылады.

4. Қоршаған ортаны қорғау және климаттық өзгерістер:

Жаңартылатын энергия көздері (мысалы, күн және жел энергиясы) климаттық өзгерістермен күресу үшін қолданылады.

Қоршаған ортаны бақылау технологиялары ластануды бақылау және табиғи ресурстарды басқару үшін қолданылады.

Климаттық модельдеу және болжамдау технологиялары климаттық өзгерістердің салдарын түсінуге және оларға бейімделуге көмектеседі.

Қорытынды:

Биология пәнін цифрлық технологиялық негізінде оқыту – білім беру сапасын арттырудың тиімді тәсілі. Бұл оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімді терең меңгеруге көмектеседі. Алайда, цифрлық технологияларды қолданудағы қиындықтарды ескеріп, оларды шешу жолдарын іздеу қажет.

Әдебиет:

1. Кобдыкаров К.К., Монохов В.М. «Педагогическая технология, проектирование учебного процесса» Вестник КАЗТУ Серия, Педагогическая наука.
2. Макаренко А.С. Таңдамалы педагогикалық шығармалар.

3. Биология және сауаттылық негізі.
4. Жанпейсова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде, Алматы.
5. Ибрагимов, Г. А. Информационные технологии и средства дистанционного обучения / Г. А. Ибрагимов. – Москва: Академия, 2017. – 120 с. – ISBN 5-7045- 0537-6.

«БАТЫС ЕУРОПА – БАТЫС ҚЫТАЙ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСҚАН АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ РОЛІ

Айтбаев Н.К.

ГР-123 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, аға оқытушы Аралбаева Р.Б.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

«Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автомагистралын дамыту мәселесі ел Үкіметіне жүктелген стратегиялық жобалардың ішіндегі бірегейі. Бұл жолдың құрылысы Елбасының халыққа жолдаған Жолдауында үш жыл қатарынан баса мән беріле айтылып, мемлекет экономикасы келешегінің күретаымыры іспетті ауқымды жобаға айналып отыр. Президент биылғы жолдауында дағдарыс жағдайына қарамастан тоқтауға болмайтын құрылыстың бірі деп осы жолды атап айтты.

Қазақ даласы арқылы Қытай елінен Еуропаға өтетін төте жолға бүгінде бүкіл әлем көзін тігуде. Өйткені, ежелгі «Жібек жолы» даңғылының ескі сорабын бойлай жүретін осынау халықаралық күрежол Қытайдың портт қаласы Ляньюнганнан басталып, Қорғас арқылы Қазақстанға кіреді [1].

Одан кейін еліміздің бес бірдей облысының жерін көктей өтіп, Ресей, одан әрі Батыс Еуропаға шығады. Жалпы ұзындығы 8445 шақырымды құрайтын алып магистралдың біздің елдің территориясынан өтетін бөлігі 2787 шақырым. Қытай мемлекетінен басталып, Дүниежүзілік сауда байланысына үлкен тигізгелі отырған автожолдың түзетін бағыты Қорғас – Алматы – Тараз – Шымкент – Қызылорда – Ақтөбе – Орынбор – Қазан – Нижний Новгород – Мәскеу – Санкт-Петербург арқылы Еуропа елдеріне жеткізіледі.

Ал, екінші бір жағы бұл – Транссібір трансконтиненталдық жолы. Транссібір жолы арқылы да Балтық жағалауынан жүктерді тасымалдап отыратын болған. Транссібір жолдың ұзындығы 11500 шақырым (14 тәулік) құрайды.

Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық дәлізі арқылы бірнеше жолдың қысқарғаны көрініп тұр. Бұл жолдың жалпы ұзындығы 8445 шақырымды құраса 10 тәулікке сәйкес келеді

«Батыс Еуропа – Батыс Қытай» көлік дәлізі сауда айналымы жағынан экспорттық және импорттық жүктерді тасымалдауда жол салынбай жатып – ақ теңіз арқылы жүктерді тасымалдап отыратын болған. Бұл теңіз арқылы Еуропадан Азия жүк тасымалдау үшін үлкен қиындықтар мен кедергілерге тап болатын. Негізгі жүктің басым бөлігі Балтық теңізі жағалауынан келеді. Одан бері қарай Жерорта теңізі, Қызыл теңізі, одан ары Үнді мұхитымен Тынық мұхитқа шығып Қытайдың Ляньюнган теңіз портты қаласына келетін болған. Осы теңіз арқылы келетін жүктердің жалпы ұзындығы 36300 шақырым (45 тәулік) құрайтын болған [2].

Жоба бойынша маршрут бойында 5 халықаралық көлік-логистикалық орталықтарын құру, жол бойы қызметінің қазіргі заманғы нысандарын дамыту, спутниктік навигация және қозғалыс неғұрлым жиі болатын учаскелерде ақылы жүйе енгізу қарастырылуда. Жобаның жалпы құны алдын ала есептеулер бойынша 900 миллиард теңгені құрамақ. Құрылысқа ел бюджетінің қаржысы ғана емес, сонымен қатар жеке капитал қаржылары мен халықаралық қаржы институттарының заңдарын да белсенді түрде тарту жоспарланып отыр. Осы орайда мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру шеңберінде 2003-2006 жылдары жапондық, азиялық және еуропалық банктердің заемдарын тарту есебінен халықаралық дәліздің 478 шақырымды құрайтын Ақтөбе – Қарабұтақ және Алматы – Бішкек учаскелерінің қайта қалпына

келтірілгенін айта кету керек. Ал 2007 жылы 215 шақырымнан тұратын Қарабұтақ – Ырғыз – Қызылорда облысы шекарасы учаскесіндегі құрылыс жұмыстары басталды. 2008 жылдың бюджетінде Батыс Қытай –

Батыс Еуропа жобасын жүзеге асыруға 8,3 миллиард теңге қарастырылған.

Ұлы Жібек жолын жаңғыртатын халықаралық көлік дәлізінің құрылысы экономикамыздың барлық салаларына қан жүгіртеді. Бұл - Елбасының, ұлт көшбасшысының ұлы ісі, халқымыздың әл-ауқаты мен экономикамыздың игілігі үшін жұмыс істейтін аса маңызды жоба. Бұл жолдың хал-қымызға берері мол. Қаншама жұмыс орны ашылды, тағы қаншамасы ашылады. Осы бір жолдың өзі еліміздегі бүкіл құрылыс индустриясын өрге сүйрегілі тұр. Жол бойында қиыршық тас уататын, топырақ тиейтін қаншама карьерлер салынып жатыр, битум шығаратын бірнеше зауыт бой көтеруде. Көлік министрлігінің жұртшылықты

«Батыс Еуропа - Батыс Қытай» көлік дәлізінің құрылысы барысымен таныстыру мақсатында, отандық бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері үшін ұйымдастырған баспасөз шеруі халықаралық көлік дәлізінің Қазақстан аумағы арқылы өтетін бөлігін тұтастай дерлік қамтыды. Дәл қазір «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» халықаралық көлік дәлізінің реконструкциясы Қазақстандағы ең ауқымды жо- балардың бірі болып отыр. Көлік дәлізінің жалпы қашық- тығы Қазақстан арқылы 2787 шақырымы өтетіндіктен, дәлірек айтсақ, Ақтөбе облысынан басталып, Қызылорда, ОҚО, Жамбыл және Алматы облыстарымен өтеді. Қазақстан жерінен өтетін транзиттік жол құрылысының. Қазақстанға экономикалық пайдасы [3].

Жүк тасымалының артуы. Қазақстан арқылы өтетін жүк тасымалы айтарлықтай өсіп келеді.

- 2009 жылы бұл бағытта 160 мың тонна жүк тасымалданса,
- 2017 жылы көрсеткіш 600 мың тоннаға жетті,
- 2025 жылға қарай бұл көрсеткіш 33 миллион тоннаға дейін өсуі мүмкін.

Экономикалық тиімділік. Бұл жобаның Қазақстанға жыл сайынғы экономикалық пайдасы 33,9 миллиард теңгені құрайды.

- Жол-көлік апаттарының азаюы 49,9 миллион теңге үнемдеуге мүмкіндік береді.
- Ішкі өнім өндірісінің өсуі 82,9 миллиард теңге көлемінде экономикалық табыс әкеледі.

Жаңа жұмыс орындарының ашылуы. Автожол құрылысы мен қызмет көрсету нысандарының дамуы мыңдаған жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді.

- Жамбыл облысында фермерлер жергілікті мердігерлерге өнім жеткізу арқылы бизнестерін кеңейтуде.

- Құрылысқа отандық 94% қазақстандық компаниялар қатысып, отандық жұмыс күшін пайдаланды

Аймақтық даму және инфрақұрылым. «Батыс Қытай – Батыс Еуропа» дәлізі Қазақстанның бес облысы арқылы өтеді: Ақтөбе облысы; Қызылорда облысы; Түркістан облысы; Жамбыл облысы; Алматы облысы

Бұл өңірлерде жаңа қонақ үйлер, жанармай бекеттері, кафелер мен логистикалық орталықтар ашылып, өңірлік бизнестің дамуына серпін береді.

Ақылы жолдар және инвестиция. Жолдың кейбір учаскелері ақылы жол ретінде пайдаланылады. Бұл қаражат:

- Жол сапасын сақтауға,
- Қызмет көрсету деңгейін арттыруға жұмсалады [4].

Инвестициялар негізінен Азия даму банкі, Еуропалық қайта құру және даму банкі, Қытайлық инвесторлар тарапынан тартылды. Қазақстандық үлес 94% құрап, жол құрылысына отандық кәсіпорындар мен мамандар тартылды.

Мамандардың айтуынша, мұндай жол кем дегенде 25 жыл бойы еш жөндеусіз жата береді. Әрине, Астана-Бұрабай автобанын салған немістердің оның сапасына 50 жылдық кепілдік бергенін білеміз.

Германияда соғыс жылдары салынған жолдар әлі күнге дейін қолданысқа жарап отыр. Бірақ «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» көлік дәлізінің Қазақстандық бөлігі ең алдымен жергілікті жердің климаттық жағдайына бейімделуі керек. Есептеу мен жобалау жұмыстарын отандық ғылыми- зерттеу институты жүргізген. Өйткені біздегі ауа райын Германиямен салыстыруға келмейді. Біздегі ауа температурасы жазда +40, қыста -40 градусқа дейін ауытқиды. 100 градустық ауытқуларға кез келген жол шыдай бермейді. Құрылыс қарқын алғаннан кейін «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» жолында 50 мыңға жуық адам жұмыс істейтін болады. Мұны Ел- басы Нұрсұлтан Назарбаев айтқан болатын. Жоспар бойынша, шетелден келетін еңбек күші оның 15 пайызын ғана құрайды. Отандық жұмысшылар қазірдің өзінде жоспарлы 14520 адамның орнына 14529 адамды құрап отыр. Соның ішіндегі 285 адам ғана шетелдік маман, жай маман емес, аса жоғары санаттағы білікті мамандар. Қазір жол бойына 3265 дана арнайы техника тартылған, асфальт-бетон шығаратын 17 зауыт, қиыршық тас шығаратын 21 қондырғы жұмыс істеп жатыр. Құрылыс үшін жылына 3 миллион тонна көлеміндегі қиыршық тас қажет

«Батыс Қытай – Батыс Еуропа» дәлізі – Қазақстан үшін стратегиялық маңызы бар жоба. Ол:

- Экономикалық өсуді қамтамасыз етеді.

- Өңірлік даму мен жаңа жұмыс орындарын ашады.

- Қазақстанды халықаралық көлік торабына айналдырады. Жобаның табысты жүзеге асуы еліміздің логистикалық әлеуетін күшейтіп, халықаралық аренадағы беделін арттырады.

Әдебиет:

1. Байпақов К. М. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың орта ғасырдағы қалалық мәдениеті. Алматы: 2020, 64-144б.
2. Байпақов К. М. Ерте Орта ғасырдағы Отырар қаласының кейбір тарихи этнографиялық мәселелері. 1985 16-83б.
3. Алтын Орда тарихына жататын материалдардың жинағы, Пт., М-Л, 2022ж. 114—118 бб.
4. Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының « XVII Сәтбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. 1 том: 2023ж.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Шатырхан Ә.Н.

ГР-124 тобының студенті

Ғылыми жетекші : магистр, аға оқытушы Кидирбаев А.К.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақстанның жалпы эколого-географиялық жағдайы оның – минералды шикізат байлығының орасан молдығы, оның ішінде ерекшеленетіні – мұнай, газ қорының молдығы, металды руданың қоры, жалпы халықтың сирек орналасуы, тұрғын мекен жайлардың, қалалардың және өндіріс орындарының жеке дара орналасулары, көлік тармақтарының айтарлықтай дамымағаны, экономикада аграрлы-өндіріс шикізаттық формасының басымдығында.

Жер биосферасының биомасса глобалды балансында Қазақстан айтарлықтай үлкен роль ойнамайды, себебі ормансыз дала, шөл-шөлейт экосистема басым. Арнайы қорықталатын қорықтар мен ұлттық парктер көлемі өте аз (2,7 пайыз жалпы жер көлемі).

Ауа, су, жер – бізді қоршаған орта. Бүгінде олардың жағдайы апатты деп бағаланады, планета экологиялық дағдарысты бастан кешуде. Қазақстанның негізгі экологиялық проблемалары қандай:

Қазақстандағы ауаның ластануы. Келесі себептер бойынша:

• Пайдалы қазбаларды өндіру және өңдеудің (қорғасын, мырыш, фосфор, хром өндірісі) өсуі. 20 миллиард тонна қалдық жиналған, олардың үштен бір бөлігі күнделікті ауаны токсиндермен уландырады. Кәсіпорындар ескі тиімді емес тазарту жүйелерін пайдаланады, нәтижесінде атмосфераға мыңдаған зиянды зат шығарылады.

• Мұнай мен газ өндіру кезінде ілеспе газды жағу. Бұл атмосфераға күлдің шығарылуымен бірге іске асады.

• Атмосфераға көміртек пен қорғасын тотығын шығаратын автокөліктер санының көбеюі. Оларды пайдалану кезінде сапасы төмен жанармайлар құйылып, көбінесе пайдаланылған газдарды тазартуға арналған сүзгілер қолданылмайды.

• Осы факторлардың әсерінен республикамыздың 15 ірі қаласында ауаның ластануының шекті деңгейінен асып түсті. Ең лас атмосфера Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстарында тіркелді.

Осының барлығы Қазақстанда бүгінде ауаның ластануына байланысты экологиялық мәселелердің туындауына әкеп соқтырды. Қазіргі таңда:

1. Елдегі қалалардың басым көпшілігі ауаның шамадан тыс ластануынан зардап шегеді: кейбір елдімекендерде ауаның ластану көрсеткіші қалыпты нормадан 8–10 есеге артық.

2. Таза ауа тек Ақтау мен Петропавлда ғана сақталған.

3. Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Өскемен, Қарағанды, Балқаш және Жезқазған қалаларында соңғы бес жылда ауаның тұрақты түрде ластанып келе жатқандығы байқалады.

4. Өндірістік кәсіпорындардың зиянды қалдықтары 85%-дан астам көрсеткішті құрайды.

5. Қазақстан ауа ластануының ең төменгі индексі көрсеткіші бойынша рейтингте 64-ші орынды алады.

Қазақстанда ауаның ластануы мәселесін қалай шешуге болады? Ол үшін:

• Өндірістік кәсіпорын қалдықтары көлемін азайту.

• Атмосфераны ластайтын зиянды заттардың деңгейін азайтатын заманауи тазарту жүйесін орнату.

• Ішкі тұтану двигателі (ИТД) бар көлік санын қысқарту және сапалы фильтрлер арқылы пайдаланылған газды тазарту мәселесін жолға қою.

• Ішкі тұтану двигательдері бар көліктерді атмосфераға көп зияны жоқ электр көліктеріне алмастыру.

2025 жылы 10 қалада ауа ластану көрсеткішін жоғары көрсеткіштен орташаға дейін төмендетуді көздейтін "жол картасын" жүзеге асыру жоспарлануда. Алдағы жылдары ауаның ластануын ғана емес, сондай-ақ су асты қоймаларының да ластану жағдайын жақсартуға мүмкіндік беретін бірқатар кешенді шара қолға алынады деп күтілуде.

Қазақстандағы судың ластануы. Қазақстан – Орталық Азиядағы ең ірі мемлекет, бірақ сумен қамтамасыз ету тұрғысынан ол ең қиын жағдайда тұр. Бүгінде Қазақстанда 33 су нысаны пайдалануға жарамсыз. Еліміздегі экологиялық ахуалы ең төмен теңіз-көлдердің арасында – Арал теңізі, Балқаш көлі мен Каспий теңізі бар. Елдегі су ресурстарының экологиялық жағдайының нашарлауына келесі факторлар әсер етті:

Ол кезде республикада 10 миллион гектар суару үшін су қоры жеткілікті болар еді, іс жүзінде ол 50-60 миллионға жетті. Сондықтан кейбір табиғи су қоймаларында апатты жағдай орын алды.

Кеңес дәуірінде мақта алқаптарын суару үшін өзендердің немқұрайлы қолданылуы. Бұл жағдай тек бізде ғана емес, көрші республикаларда да кездеседі. Суару арналары күшейтілмегендіктен, өзендерден судың көп бөлігі құмға құйылды.

Сондай ақ Қазақстан өңіріне экологиялық қауіп төндіретін трансшекаралық өзендер: Ертіс, Іле-Қытайдан, Сырдария, Шу-Өзбекстан және Қырғызстаннан, Орал өзені су алқабы Ресейден басталады. Бұл аталған өзен сулары Қазақстан өңіріне тұрақты сыртқы экологиялық техноездік қауып төндіріп отырады, өйткені сумен тасымалданған техногендік шығындылары Қазақстан өнерінде шөгінді түрінде топталады.

Арал теңізі жойылып кетудің алдында тұр. Бұрындары әлемдегі төртінші көл болатын. Теңіздің қазір көлемі бойынша төрттен бір және көлемі жағынан оннан бір бөлігі қалды.

Қазір бұл – екі таяз су қоймасы. Себебі, оны толтырған Сырдария мен Әмудариядан суды егін суаруға жұмсалды. Арал теңізінің экологиялық проблемасының көптеген салдары бар. Судағы тұз концентрациясы 14 есеге ұлғайды. Теңіздің бұрынғы түбінде үлкен тұзды батпақтар бар еді, олардың үстіндегі тұз жүздеген шақырымға созылып, осы жерден алыс орналасқан жерлердің эрозиясын тудырады.

Суда шоғырлану тек тұздың ғана емес, сонымен қатар ұрықтандырылған ауылшаруашылық жерлерінен өзендерге ағып кететін улы заттардың да жоғарылауына әкеп соқтырды. Бұл көлдегі кәсіптік балық аулаудың кесірінен жойылды. 1980 жылдардан бастап ол тоқтатылды. Бұрын сан алуан балықтардың 32 түрі болған.

Бұрын көлде балықтың сирек кездесетін түрлері – қарапайым сазан мен көксеркені аулауға болатын, ал Одақтың кезіндегі болған қарапайым сазан балықтарының жартысына жуығы осы теңізден ауланған. Таязданудың себебі өзендерден су аз келеді. Өзендерге су электр станциялары үшін бөгеттер салып, арналарды жауып тастады.

Құрып кету алдында тұрған Арал теңізінің суының тартылуы елде төмендегідей жағдайлардың өршуіне себеп болды:

- лай көшкіндерінің жиі болуы;
- жалпы биологиялық өнімділіктің өзгеруі;
- балықтардың көбеюі үшін қолайсыз жағдайлардың туындауы;
- жағалаудың шөгуі және бұзылуы;
- топырақтың ластануы;
- тұз концентрациясының 14 есеге артуы;
- теңіздің жалпы аумағы мен көлемінің азаюы;
- су кеңістіктерінің улы заттарға толуы;
- жер асты суы деңгейінің төмендеуі, салдарынан құнарлы жерлер шөлге айналуға;
- оазистердің жойылуы, құстар мен жануарлардың кейбір түрлерінің жойылып кетуіне

не себеп болды.

Алайда «Солтүстік Аралды сақтау жобасының алғашқы кезең қорытындысы бойынша теңіздегі су көлемі 42 пайызға артып, 27 млрд текше метрге жетті. Теңіз суының тұздылығы төрт есеге жуық төмендеп, жыл сайынғы балық аулау көрсеткіші 8 мың тоннаға дейін жетті».

Су ресурстары және ирригация министрлігі мәліметінше, 2024 жылы Аралға 2,6 млрд текше метрге жуық су жіберілген. Оның ішінде суару кезеңінде рекордтық көлем – 1 млрд текше метр су барды.

Айта кетейік, Сырдария суын сауатты бөлу және оны үнемдеудің нәтижесінде мүмкін болған, салыстырмалы түрде айтсақ, 2022 жылы Аралға бар болғаны 816 млн текше метр су жіберілген.

Балқаш көлінің жағдайына алаңдауға болады. Арал теңізінің тағдыры қайталануы мүмкін. Бұл ерекше су айдыны, себебінің оның бір бөлігі ащы сумен, бір бөлігі тұщы сумен толтырылған. 1960 жылдардан бастап Балқаш көлінің экологиялық проблемалары басталды: таяздана басталды, су деңгейі екі метрге төмендеді. Ауданы екі мың шаршы шақырымға қысқарды. Мұнда тұзды батпақтар да пайда болады. Өнеркәсіптік қоқыс қалдықтары мен көл маңында орналасқан қалалардан аққан ағын суларды Балқашты ақырындап жойып жатыр. Балқаш мыс балқыту зауыты көлдің жанына жүздеген мың тонна қалдықтарды тастайды. Олардың ішінде күкірт диоксиді және қауіпті ауыр металдардың онға жуық түрі бар. Өндірістен жыл сайын мыңдаған тонна улы шандар көлге тасталады.

Каспий теңізінің экологиялық проблемалары Қазақстанға да зардабын тигізуі мүмкін. Теңіз суларында қауіпті тенденция байқалады - ол өзін-өзі тазарту мүмкіндігін жоғалтып барады. Себеп бірдей – адамның іс-әрекеті. Мұндағы оның ерекшелігі – теңіз жағалауында және теңізге дейінгі платформаларда мұнай өндіру.

Қазақстандағы жер ресурстарының ластануы. Жер ресурстарының жағдайы атмосфера мен судағы экологиялық жағдайға тікелей байланысты. Әдетте жер ресурстарының экологиялық жағдайын өндірістік қалдықтар, демалыс орындарының қоқысқа толуы және радиоактивті зәла келу сынды жайттар ушықтырады.

Әсіресе соңғы мәселе Семей полигонында ядролық сынақтардың өтуіне тікелей байланысты болып отыр. Семей полигонын 1947 жылдан бастап сала бастаған, ал ең алғашқы сынақ 1949 жылдың 29-шы тамызында жасалған. Өңірде 1989 жылға дейін 468 ядролық сынақ жасалды.

Семей ядролық полигонында 40 жыл атом қаруы сынақтан өтті. 300 шаршы шақырым жер ұзақ уақыт бойы барлық тіршілік иелері үшін қауіпті болып қала береді. Мұның салдары әлі де толық анықталмаған. Полигон тек 1991 жылы ресми түрде жабылды.

Семей полигонынан бөлек Қазақстан аумағында 5 ірі уран өндіретін және көлемі жөнінен орташа көптеген аймақ бар, олардың барлығы жер қыртысындағы радиоактивтілік деңгейін көбейтіні сөзсіз.

Қазақстанның жер ресурстарының ластану мәселесін қалай шешуге болады? Өзекті мәселені тек жер қыртысын қайта қалпына келтіру және сауықтыруды, заң бойынша тыйым салынған жерлерге қоқыс қалдықтарын тастаған заңды тұлғаларға айыппұл көлемін арттыруды көздейтін кешенді бағдарламалар ғана шеше алады. Ол үшін қоқысты утилизациялау және оны қай өңдеу шараларын қолға алған жөн. Яғни қоқыс өңдейтін зауыт құрылысын салу – мәселені шешуді біршама жеңілдететін еді. Мысалы:

- Демалыс және спортпен айналысу орындарын, турбазаларды салу.
- Жер учаскелерін көшет ағаштарын отырғызу және ауыл шаруашылығына қажет тыңайтқыштарды өндіруге дайындау.

- Пайдалануға жарамайтын учаскелерде санитарлық-гигиеналық шараларды қолға алу.

Қазақстан Үкіметі БҰҰ-на Семей өңірін қайта қалпына келтіру бағдарламасын әзірлеуге өтінім берді. Оған ядролық қару сынақтарының зардабын зерттеу және радиоактивті аймақ маңында тұратын тұрғындарға гуманитарлық көмек көрсету бойынша кешенді шаралар кіреді. БҰҰ Ассамблеясы Семей өңірін қалпына келтіру жөніндегі резолюцияны қабылдады.

Жерді қайта қалпына келтіру жұмыстары әскери полигон, Байқоңыр космодромы мен іске қосу алаңдарына қатысты болып отыр. Зымырандарды іске қосылатын орындарда отынның барлық түрлерінен қалған қалдықтар мен құрылыс қоқыстары мөлшерінің шамадан тыс көп екендігі байқалады.

Сонымен бірге өндірістік кәсіпорындар, мұнай өңдеу зауыттары мен автомобиль жолдары жанындағы аумақтарды да ұмытпаған абзал. Бұл жерлерде химиялық және өндірістік қоқыспен ластану байқалады. Сонымен бірге бірқатар демалыс аймақтары да ластанған.

Қазақстанның экологиялық проблемалары: оларды шешу жолдары. Табиғатты қорғау саласының бірі – экологиялық бақылау. Бұл бағытта бірсыпыра жұмыстар іске асырылуда. Республика блйынша облыс, аудан, қалаларда айналадағы ортаны қорғау, экологиялық бақылау мекемелері құрылды.

Дүниежүзіндегі экологиялық проблемалардың барлығы жаһандық сипатқа ие. Бірде-бір ел оларды жеке өзі шеше алмайды. Зерттеушілер туындаған мәселелерді шешу жолдарын зерттеп, ұсынады. Бірақ олардың толықтай орындалуына кедергі болатын факторлар бар. Оларды жүзеге асыру үшін практикалық қадамдар жасалуда:

Ескі өндірістердегі сүзгілерді ауыстыру басқа кедергілерге душар болады, мұндай шығындарды көтере алмау және резервтерді іздемеу. Автомобиль көлігінің пайдаланылған газдарын азайту немесе тазарту, көліктің ескірген түрлерін көбірек экологиялық түрлерге ауыстыру қалалардың атмосферасын жақсартуға ықпал етеді.

1. Атмосфераны жақсарту өнеркәсіптік өндіріс қалдықтарын азайту арқылы мүмкін болады. Газ қалдықтарын тазартудың қуатты жүйелері бар. Жаңа кәсіпорындар оларсыз жобаланбайды.

2. Су ресурстарын жақсарту келесі шаралар арқылы мүмкін:

- Суару үшін өзен суының шығынын азайту. Суаруды қажет ететін дақылдарды аз талап етілетін дақылдармен алмастыру оң нәтиже береді: мысалы, мақта орнына күздік бидай өсіру.

• Арал теңізінің жойылуын көрші елдермен бірқатар бірлескен қадамдар арқылы тоқтатуға болады, өйткені көрші елдерде мұнда ағатын өзендер жатыр. Қазақстан өз бетінше жүзеге асыра алатын шараларды қабылдауда. Сонымен, жаңа ғасырдың басында Кіші Аралды Үлкеннен қорғанған 17 шақырымдық бөгет салынды.

• Балқаш көлі көрші елдердің өзендерімен қоректенеді, сондықтан оның проблемаларын тек халықаралық деңгейде шешуге болады. Ғылыми зерттеулер су ресурстарын ұтымды бөлудің түбегейлі шешімін табады. Біріншіден, оларды экожүйені қалпына келтіруге бағыттаңыз, ал қалғаны тұтынуға жіберіледі. Бірақ бұған бәрі бірдей дайын емес.

• Каспий теңізінің суын оның жағасында орналасқан елдердің күш-жігерінің арқасында ғана жақсартуға болады. 20 ғасырдың аяғынан бастап Каспий экологиялық бағдарламасы жұмыс істей бастады. Оның аясында мұнай өндіру үшін экологиялық шаралар әзірленді.

3. Қазақстандағы жер ресурстарының жақсаруы ең алдымен Семей ядролық полигонының кең аумағын қалпына келтірумен байланысты. Біріккен Ұлттар Ұйымы Қазақстанның бастамасымен Семей облысын оңалту бағдарламасын қабылдады, оның құрамына қару-жарақты сынаудың зардаптарын зерттеуден зардап шеккен халыққа гуманитарлық көмек көрсету кіреді.

Қазақстанның дамыған индустриалды ел ретіндегі экологиялық проблемалары ондаған жылдар бойы жиналып келді. Өз ресурстарын жақсарту үшін Қазақстан қоршаған ортаны қорғау мәселелерімен айналысатын көптеген аймақтық және халықаралық ұйымдарға қатысады.

Әдебиет:

1. Т.А.Базарбаева Геоэкология. -Алматы: Қазақ университеті, 2017-260б.
2. Бельгибаев М.Е.Геоэкология-развитие, структура и методы.Современные проблемы геоэкологии и созологии.-Алматы: Шартарап,2011
3. Жамалбеков Е.,Білдебаева Р.Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы.- Алматы: Қазақ университеті, 2006.
4. Қуатбаев А.Т. Экология және қоршаған орта проблемалары.Оқу құралы.- Алматы: Қазақ университеті, 2011.
5. А.В.Чигаркин. Геоэкология и охрана природы. А.2000.
- 6.Бейсенова Ә. С. Экология, Алматы – 2019

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУҒА ЖОСПАРЛАРЫ

Темір Ш.Б

ГР-124 тобының студенті

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Сыпабеков Н.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Отандық туризмнің дамуын төрт кезеңге бөлуге болады:

1.КСРО кезеңіндегі туристік қызмет – саланы орталықтан қатаң қадағалап отырды.

2.1992-1996 жылдар аралығы – 1992 ж. үшінші шілдеде Қазақстан Республикасының тұңғыш «Туризм туралы» №1508-ХІІ заңы қабылданды; 1993 жылы Бүкіләлемдік туристік ұйымға толық мүшелікке қабылданды, туризм саласындағы ынтымақтастық туралы бірқатар халықаралық келісімдер жасалды.

3.1997-2000 жылдар 1997 жылы Қазақстан Республикасы түркі тілдес мемлекеттер басшыларының Ташкент декларациясына қатысты. Ұлы Жібек жолының Қазақстан территориясындағы бөлігінде туристік инфрақұрылымды дамытудың алғышарттары жасалына бастады. Жібек жолы бойындағы тарихи орталықтар қалпына келтіріле бастады.

4.2000 жылдан қазіргі кезге дейін – 2000 жылдың 30 қазанында «Туризм жөніндегі үйлестіру кеңесі» құрылды. Туризмді дамытудың негізгі бағыттары айқындалып, республикадағы курорттар, санаторийлер, емдеу-сауықтыру орындары, демалыс аймақтары, басқа да туристік нысандар толық жөндеуден, қайта құрастырудан өткізілді.

Қазақстан Республикасының туризм саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың маңызды аспектісі Дүниежүзілік туристік ұйыммен (БҰ ДТҰ) өзара іс-қимыл болып табылады. Туризмді дамытудағы және әлемдік туристік қоғамдастық елдері арасында ынтымақтастық орнатуда Бұл ұйымның рөліне баға жетпейді және оның үстіне БҰ ДТҰ Біріккен Ұлттар Ұйымының арнаулы мекемесі болып аталған ұйымның өз кезегінде әлемдегі туризмді белсенді алға жылжыту мен тұрақты дамыту жөніндегі позициясын күшейтіп отырған кезде оның барлық мүшелері үшін маңызды. БҰ ДТҰ ресми деректеріне сәйкес, еліміз ТМД елдері мен Балтық елдері арасында Ресей Федерациясынан кейін 2-ші орында келеді. Атап өтетін жайт 2007 ж. Колумбияда өткен БҰ ДТҰ Бас Ассамблеясының 17-ші сессиясында еліміз аталған ұйымның Атқарушы кеңесіне мүше болып қабылданды, сонымен қатар кезекті Бас Ассамблея 2009 жылы Астана қаласында өткізілетіні жөнінде шешім қабылданды. Мұндай, халықаралық деңгейдегі іс-шараларды елімізде ұйымдастыру ұлттық туристік өнімді әлемдік туристік нарыққа жылжытуға орасан зор мүмкіндік береді.

Туризмді дамытудың жаңа жобасын Мәдениет және спорт министрлігі 2019-2025 жылдар аралығындағы жоспарын жасады. Нәтижесінде шекарадан өткен шетел азаматтарының санын 9 млн адамға, кәсіби қызметпен емес, 24 сағаттан астам уақыт ҚР аумағында өткізген шетелдіктер санын 3 млн адамға ұлғайту көзделген. Сондай-ақ 7 жылдан кейін туристік салада 650 мың адам жұмыс істейтіні болжануда. Бұдан бөлек, орналастыру орындары көрсеткен туристік қызметтер көлемі 2,5 есеге өсетіні (270 млрд теңгеге дейін), негізгі капиталға инвестициялардың көлемі 3 есеге артатыны (600 млрд теңгеге дейін) жоспарланған болатын.

Туризм саласында негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі тұрақты түрде өсіп келе жатқанын байқауға болады. 2019-2024 жылдар аралығында салаға салынған инвестиция көлемі мынадай: 2019 ж. – 502 млрд тг; 2020 ж. – 629 млрд тг; 2021 ж. – 593 млрд тг; 2022 ж. – 513 млрд тг; 2023 ж. – 787 млрд тг; 2024 ж. – 947,5 млрд тг.

2019-2024 жылдар аралығында туризм саласында жалпы сомасы 550 млрд теңгеге 605-тен астам инвестициялық жоба іске асырылды, оның ішінде 2024 жылы 87 инвестициялық жоба сәтті аяқталды.

Ал Бүкіләлемдік экономикалық форумның (БЭФ) Сапарлардың және туризмнің бәсекеге қабілеттілігінің жаһандық индексіне Қазақстан 2023 жылға қарай бірқатар көрсеткіш бойынша рейтингті жақсартқан.

Атап айтқанда, туристерді тарту үшін маркетинг пен брендингтің тиімділігі бойынша 80-орынға (2017 жылы - 102-орын); ауа көлігінің инфрақұрылымын дамыту бойынша 60-орынға (2017 жылы - 71-орын болды); жер үсті және порт инфрақұрылымын дамыту бойынша 80-орынға (2017 жылы - 91-орын); туристік сервистің инфрақұрылымын дамытуда 70-орынға (2017 жылы - 97-орын); халықаралық ашықтық бойынша 70-орынға (2017 жылы - 113-орын) көтерілген.

Мемлекеттік бағдарлама жобасында мәлім етілгендей, бір шетел туристінен түсетін табысты алу үшін әлем нарығына шамамен 9 тонна тас көмірін, 15 тонна мұнайды немесе 2 тонна жоғары сұрыпты бидайды шығару керек. Елге келетін әрбір турист әрбір сағат сайын шамамен 20 доллар шығындайды, 30 турист 1 жұмыс орнын береді.

БҰҰ Бүкіләлемдік туристік ұйымының (БҰ ДТҰ) бағалаулары бойынша 2030 жылға қарай танымал курорттарға және тарих пен мәдениет ескерткіштеріне шамамен 1,8 млрд адам барады деп күтілуде. Қонақүй- туристік қызметтерден түскен табыс шамамен 2 трлн АҚШ долларын құрайтын болады, туризм саласында 550 млн жұмыс орны ашылады.

Іскерлік туризм индустриясы (MICE) заманауи ұғымында экономиканың ең перспективалы секторларының біріне айналды. WorldTravel & TourismCouncil (WTTC) мәліметтері бойынша, 2015 жылы іскерлік туризмнің әлемдік нарығының көлемі 1,106 трлн

АҚШ долларын құрады. 2017 жылдың қорытындылары бойынша, бизнес-сапарларға кеткен шығындар 1,192 трлн АҚШ долларына дейін жетті. Ал 2026 жылға қарай іскерлік туризмнің жаһандық нарығы 1,658 трлн АҚШ долларына бағаланады.

«Туризмнің ең жылдам өсуі Қытай, Үндістан және Ресейде байқалады. Ресей мен Қытайдың ең жақын көршісі ретінде, Қазақстан да іскерлік және оқиғалық туризм бойынша әлемде өз орнын алуы мүмкін. БҰ ДТҰ болжамдарына сәйкес, келесі екі онжылдықта экотуризм қарқынды дамитын болады, ал экотуризмге кететін жаһандық шығындар жалпы туризм индустриясымен салыстырғанда жоғарылау қарқындармен өсетін болады. Одан басқа, бүгінгі күні әлемде ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жыл сайын млрдтаған адам барады, олардың 80 % Еуропаға және Солтүстік Америкаға тиесілі. Нәтижесінде тікелей шығындар түрінде 600 млрд АҚШ доллар және тұтынушылық шығындар түрінде 250 млрд АҚШ доллар пайда келеді», делінген 2025 жылға дейінгі Туризмді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында.

Азиялық сапарлар мониторингінің болжамдарына сәйкес, 2050 жылы ең қарқынды дамитын туристік нарықтар Бразилия, Ресей, Үндістан, Қытай, Мексика, Оңтүстік Корея, Малайзия, Тайланд болады.

Материалдық жағдай бойынша, жалпы туристік ағында орта топ өкілдері басым.

Сондай-ақ жобада Қазақстан өңірлерін Туристтендіру картасы әзірленгені атап өтілген. Оған енген нысандар екі топқа бөлінген: республикалық деңгейдегі ТОП-10 басым нысан және өңірлік деңгейдегі нысандар.

ТОП-10-ға енген ең перспективалы бағыттар ретінде Қазақстанның келесі туристік аумақтары қарастырылады:

Алакөл көлі - әлеуеті бір жылда 2 500 000 турист (ағымдағы ағын - бір жылда 772 000 турист);

Алматы өңірінің тау кластері - әлеуеті бір жылда 2 500 000 турист (ағымдағы ағын - 500 000);

Шучинск-Бурабай курорттық аймағы - әлеуеті бір жылда 2 000 000 турист (ағымдағы ағын - 750 000);

Баянауыл курорттық аймағы - әлеуеті бір жылда 450 000 турист (ағымдағы ағын - 200 000);

Имантау-Шалқар курорттық аймағы - әлеуеті бір жылда 400 000 турист (ағымдағы ағын - 130 000);

Балқаш көлі - әлеуеті бір жылда 400 000 турист (ағымдағы ағын - 130 000);

Шарын каньоны - әлеуеті бір жылда 1 000 000 турист (ағымдағы ағын - 100 000);

Түркістанның тарихи-мәдени туризмін дамыту - әлеуеті бір жылда 1 500 000 турист (ағымдағы ағын - 500 000);

Маңғыстаудың жағажай туризмін дамыту - әлеуеті бір жылда 750 000 турист;

Астана қаласы Іскерлік туризм индустриясы (MICE) туризмін дамыту - әлеуеті бір жылда 1 000 000 турист.

Туризм саласының маңызды көрсеткіштерінің бірі – орналастыру орындарының саны мен олардың сыйымдылығы. 2024 жылдың алғашқы 9 айының қорытындысы бойынша елімізде қонақүй мен орналастыру орындарының саны 4 315 бірлікке жетті. Ал жалпы төсек-орын сыйымдылығы 18 мыңға ұлғайып, 226 мыңды құрады. Жетісу және Ұлытау облыстарында, сондай-ақ Қарағанды облысы мен Шымкент қаласында қонақ үйлердің сыйымдылығының айтарлықтай өсуі байқалады. 2024 жылдың 9 айында Қазақстандағы қонақ үйлер, демалыс орындары, хостелдер және басқа да орналастыру орындары 224 млрд теңгеге қызмет көрсетті. Бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 27,5%-ға көп. 2023 жылдың алғашқы жартыжылдығында еліміздегі орналастыру орындарында қызмет көрсету көлемі 175,7 млрд теңгені құраған болатын.

Елдегі туризм саласында іске асырылып жатқан жүйелі іс-шаралардың нәтижесінде Қазақстанға келетін туристер саны да, әлемдік рейтингтегі орнымыз да айтарлықтай жақсарып келеді. Мәселен, Дүниежүзілік экономикалық форумның (World Economic Forum)

Саяхат пен туризмді дамыту индексіне сәйкес Қазақстан туристік бағыттар тізімінде 119 ел ішінде 52-орынды иеленді. Бұған дейінгі индексте Қазақстан 66-орынға орналасқан еді.

Ал былтыр Қазақстанға жұмыс бабымен немесе тұрақты тұруға келгендерді есептемегенде, туристік мақсатпен 15,3 млн шетелдік қонақ келген. Оның ішінде 10,4 млн адам елде бір күннен көп уақытқа қалып, шетелдік туристер санатына енді. Ресми статистикаға сәйкес, шетелдік меймандардың елімізде орташа болу мерзімі – 4 күн.

Ұлттық банк мәліметінше, алыс шетелден келген туристер Қазақстанға сапары кезінде орта есеппен 1500 АҚШ долларын жұмсайды. 2024 жылы шетелдік туристер еліміздің аумағында 1,2 трлн теңгеден астам қаражат жұмсады.

Ірі инвестициялық жобалар ішінен Шымкент қаласындағы «Махамбет» қонақ үйін (жоба құны – 4,9 млрд теңге), Атырау облысындағы «Keremet Park» отбасылық паркін (3 млрд теңге), сондай-ақ Алматы облысындағы «Ақ-Жайық» демалыс аймағын (1,8 млрд теңге) атап өтуге болады.

Сонымен қатар Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың тапсырмасы бойынша 2024 жылы Neo Nomad деп аталатын жаңа виза түрі енгізілді. Бұл виза заманауи көшпенділерге – саяхаттап, қашықтан жұмыс істейтін шетелдік туристерге арналған. Жаңа визалық режимді енгізер кезде пандемиядан кейін осындай бағдарламаларды сәтті қолданған 50-ден астам елдің халықаралық тәжірибесі назарға алынған.

Neo Nomad визасын алған шетелдік туристердің Қазақстанда бір жылға дейін тұруға мүмкіндігі бар. Осы уақыт ішінде олар шетелдік компанияларда жұмыс істей алады. Бұл туристерге еліміздің мәдениеті мен тұрмысын жақынырақ тануға мүмкіндік беріп қана қоймай, ел экономикасына пайда әкеледі деп күтілуде. Виза енгізілген жағдайда жылына 500 адам оны алса, экономикалық әсер шамамен 3,6 млрд теңге болмақ. Визаны пайдаланатын шетелдік азаматтар Қазақстанда тұрып, қаражатын осында жұмсайды. Бірақ отандық еңбек нарығына әсер етпейді. Бұл – бағдарламаның маңызды бөлігі.

Жалпы Қазақстанның туристік әлеуеті халықаралық аренада табысты насихатталып келеді. The New York Times нұсқасы бойынша Алматы қаласы үздік 52 туристік бағыттың қатарына енсе, Lonely Planet журналының нұсқасы бойынша Қазақстан 2025 жылы саяхаттауға тиіс үздік елдердің тізіміне кірді. Бұдан бөлек, Conde Nast Traveller Italia басылымы «Шымбұлақ» тау-шаңғы курортын таңдаулы ТОП-5 дестинация тізіміне қосты.

Сонымен қатар CNN Travel 2025 жылы саяхаттауға тұрарлық 25 бағыттың тізімін жариялап, Қазақстанды ерекше мәртебеге лайық деп таныды. Атап айтқанда, Алматы қаласы саяхаттауға тиіс ең үздік бағыттардың қатарына енді. Қала кең табиғи ландшафттар мен дамып келе жатқан урбанистік мәдениетті біріктіретін ерекше атмосферасының нәтижесінде Орталық Азияның «жаңа стиль астанасы» деп аталды.

Туризм саласында инвестициялық жобалар пакетін қалыптастыру мақсатында жобалардың өңірлер тұрғысында ақпараттық базасы жасалды.

Туристік саланы дамытудың *негізгі проблемалары*:

- туристік тартылыс орындарында инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы;
- орналастыру орындарының шектеулі саны;
- туристік қызметтерді цифрландырудың жеткіліксіз деңгейі;
- әлсіз логистика;
- туристердің қанағаттану деңгейінің жеткіліксіздігі;
- салада кәсіби кадрлар тапшылығы;
- өңірлік және халықаралық деңгейде туристік әлеуетті ілгерілетудің жеткіліксіз деңгейі;
- Қазақстан территориясында тұрақты халықаралық іс-шаралардың жоқтығы, - Іскерлік туризм индустриясы (МІСЕ туризмді дамытудың жеткіліксіздігі).

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының туристік саласын одан әрі дамыту үшін Министрлік бірқатар мәселелерді **шешу қажет** деп санайды.

Бұл:

- туристік қызмет. көрсетулердің және туристік кадрлар даярлау деңгейінің сапасын арттыру (көптеген қонақ үйлердің халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі, кәсіби гидтер, экскурсияшылар, турменеджерлер санының жеткіліксіздігі);

-туристік ұйымдар мен туристік нарық субъектілерінің: авиакомпаниялар, автопарктер. "Қазақстан темір жолы", ПМ, СІМ, әкімдіктер және Ұлттық парктер арасындағы өзара іс-қимыл, баға мен тариф саясатының икемсіз жүйесі;

-статистикалық есепті халықаралық стандарттарға сәйкестендіру.

-визалық және тіркеу тәртібі процедурасы оңайлатылған елдер тізбесін арттыру.

-Қазақстанға келетін туристік ағын үшін донор елдерді анықтау (Германия, Ұлыбритания, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея);

-өңірлерде туризмді дамыту жөнінде іс-шараларды қаржыландыру көлемін арттыру.

Алдағы жылдары Қазақстан туризм саласын дамытуды қарқынды түрде жалғастырып, ауқымды жобалар мен бастамаларды жүзеге асыру жоспарлануда.

Басым бағыт ретінде үш ірі туристік аймақ белгіленді, олар: Щучье-Бурабай курорттық өңірі, Маңғыстау курорттық өңірі және Алматы тау кластері.

2027 жылға дейін жалпы құны 1,1 трлн теңгеден асатын 181 инвестициялық жоба іске асырылады деп жоспарлануда. Туризм саласында жұмыспен қамтылғандар санын 800 мың адамға дейін арттырып, агротуризмді дамыту есебінен ауылдық жерлерде 10 мың жаңа жұмыс орнын ашу жоспарланған.

Ішкі туристер санын 11 миллион адамға жеткізіп, елдегі орналастыру орындарының төсек-орын қорын 280 мыңға дейін ұлғайту, сондай-ақ барлық қонақ үйді еҚонақ ақпараттық жүйесіне енгізу көзделген.

Сонымен қатар Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумның Саяхат және туризмді дамыту жаһандық индексында әлемнің үздік 50 елі қатарына кіруді мақсат етіп отыр.

Бұл бастамалар елдің халықаралық туристік аренадағы орнын нығайтып, саяхатшылар, бизнес және жергілікті қауымдастықтар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Әдебиет:

1. Мазбаев О.Б., Сергеева А.М. Дүние жүзінің туристік-рекреациялық аймақтары. Алматы, «Сөздік-Словарь», 2013.
2. Кусаинов Х.Х., Сергеева А.М. Туризм экономикасы. Алматы 2012ж.
3. Ердаулетов С.Р., Жұмаділов А.Р. Туризм тарихы (дамуы мен ғылыми зерттелуі): оқу құралы. – Алматы, 2011ж.
4. Тусупбекова Г.М. Халықаралық туризм географиясы. Алматы, 2011ж.
5. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысы.

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Ганиқызы Гулнур

БГп-124 тобының студенті

Жетекшілері: магистр, аға оқытушы Аширбаева С.Б.

Шымкент университеты, Шымкент қ

а.ш.ғ.к, биология доценті Кыдырбаева А.Е.

Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ..

Бүгінгі таңда биология ғылымы қарқынды дамып, жаңа технологиялар мен әдістер оқу процесіне енуде. Осыған байланысты биологияны оқытудағы қазіргі тенденцияларды білу

және оларды тәжірибеде қолдану маңызды. Бұл презентацияда біз сіздермен биологияны оқытудың ең тиімді және қызықты әдістерін қарастырамыз.

Қазіргі білім беру де ғалым И.К.Исмаилов атап өткендей, шындығында өлкетануды педагогиканың тәжірибеге бағытталған компоненті тұрғысынан қарастыру, ең алдымен, педагогикалық-өлкетану мәліметтері мектептер желісін жоспарлау кезінде, педагогикалық кадрлардың қажетті санын есептеу кезінде, қосымша білім беру мекемелерінің қызметін үйлестіру үшін, оқыту мен тәрбиелеудегі жергілікті ерекшеліктерді ескеру үшін қолданылады [1].

Ал, И.К.Тернова өлкетану -бұл теориялық немесе практикалық тұрғыдан біртіндеп жергілікті-аймақтық деңгейден әлемді игерудің жаһандық деңгейіне дейін және ересек ұрпақтардың бейімделу тәжірибесін игеру арқылы болмысты түсіну тәсілі –деп атап көрсетті. Педагогикалық үдерістегі өлкетану тәсілінің әдіснамалық негіздері адамның материалдық өндіріс технологияларында белгіленген қызмет нормаларында, өлкетану практикасына негізделген неғұрлым ұтымды қызмет нысаны арқылы мақсатқа жетуіне бағытталған. Білім берудегі өлкетану тәсілін іске асыру тиімділігінің көрсеткіші білім алушылардың әлеуметтену барысында әлеуметтік-мәдени және этноэкологиялық бейімделу үрдісі ретінде қате шешімдердің алдын алуға дайындығы болып табылады [2].

Білім беру үрдісінде кездесетін өлкетану тәсілінің негізгі ұстанымдарын атауға болады:

- пәнаралық ұстаным, оған сәйкес өлкетану материалдарын пайдалану басқа пәндермен (табиғаттану, тарих, мәдениеттану пәндері және т. б.) байланысты білдіреді;

- өлкетану материалдарын пайдаланудың мақсатты, жоспарланған сипатынан тұратын жүйелілік қағидаты;

- әр тақырып бойынша тиісті материалдарды әзірлеуді көздейтін тақырыптық ұстаным;

- қол жетімділік ұстанымына негізделген материалдарды таңдау кезінде білім алушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу ұстанымы;

- білім беру технологияларын пайдалануды көздейтін технологияландыру ұстанымы, жасанды жағдайда "шартты түрде нақты" коммуникацияны модельдеу мүмкіндігі;

- оқу үрдісінде өлкетану материалын қолдана отырып, жаңа ақпаратты, жаңа білімді тануға арналған когнитивтілік ұстаным;

- мәдениеттерді түсіну және қабылдау ерекшеліктерін дамытуды көздейтін толеранттылық ұстанымы;

- өлкетану материалдарын басқа оқу материалдарымен қатар ұсынуды және пайдалануды көздейтін компаративтілік қағидаты.

Ғылыми әдебиеттерді талдау мамандарды кәсіби даярлау үрдісінде білім беру және тәрбие үрдісінде өлкетану материалын пайдаланудың белгілі бір тәжірибелердің жинақталғанын байқауға болады, бірақ жалпы тұжырымдама ұсынылмаған, анықтамалар пысықталмаған, жұмыста тиімділік беретін педагогикалық шарттары анықталмаған.

Біздің ойымызша, өз пәнін ғана емес, сонымен бірге туған өлкенің мәдениетін жақсы білетін, өткенді лайықты бағалай алатын және Қазақстанның әлеуметтік-мәдени кеңістігінде осы аймақтың болашақ даму перспективаларын көре алатын мұғалімдерді кәсіби дайындау үшін сауатты өлкетану компоненті қажет.

Б.Г. Иоганзен мен И.П.Кинев педагогикалық өлкетанудың негізгі бағыттарын анықтай отырып, өлкетану компоненті арқылы білім алушыларды кәсіби даярлауда жоғары оқу орны мен жалпы білім беретін мектептің іс-әрекетіндегі тарихи, сабақтастық ұғымына назар аударалық: тарихи-педагогикалық, мектепті зерттеу, дидактикалық, педагогтар мен туған өлкенің мұғалімдер әулеттерінің педагогикалық іс-әрекетінің тәжірибесін зерттеу және жүйелеу. Ғалымдар сонымен қатар педагогикалық үрдіске қажетті жалпыадамзаттық даналықтың әлеуетін көтеретін этнопедагогиканы (халықтық педагогика) зерттеуді педагогикалық өлкетануға жатқызады [3].

Сонымен, жоғарыдағы талдаулар өлкетануды оқытудың тұжырымдамалық тәсілдерін, үш топқа бөліп қарастыруды ұсынады. Біз, ғалым А.Л.Ламашев пен Б.И.Наумовтың өлке-

тану компоненті арқылы білім алушыларды кәсіби даярлауда жоғары оқу орны мен жалпы білім беретін мектептің іс-әрекетіндегі сабақтастықты сақтау деген қағидасын ұстана отырып, биолог мамандарды даярлауда Қызылорда облысы Арал маңы өсімдіктерін оқытудың әдістемесін жасау үшін, біз, жалпы білім беретін мектептерде жоғары сыныптарда бағдарлы оқытуға көшуге байланысты оқушылардың өзіндік әлеуетін анықтау проблема-сының өзектілігіне тоқталдық. Білім алушылардың өлкелік білімдерін қалыптастыру бойынша құрастырылған әдістемесінің тиімділігін анықтауда білім алушылардың оқу жетістіктерінің өлшемдері келесідей айқындалды: мотивациялық, когнитивтік; іс-әрекеттік.

Биолог мұғалімдерді даярлауда өлкелік компоненттерді пайдаланудың құрылымдық-мазмұндық-үрдістік моделінде берілген компоненттер бойынша білім алушылардың білім деңгейлері айқындалды. Бірінші мақсаттық компонентте биология пәндері таңдау болып табылатын топтарда білім алушылардың өлкелік принциптерге көзқарасын қалыптастыру, кәсіби және әлеуметтік іс-әрекетке дайындау болып табылды.

Екінші көрсеткіш – мазмұндық компоненті - пәндік білім, мамандық үшін қажетті дағды туралы білік деңгейін, тиісті біліктіліктер мен дағдыларды пайдалану мүмкіндігін анықтауға бағытталды. Болашақ биолог мұғалімдерді даярлауда «Қазақстанның биресурстары» элективті курсының мазмұнына қосылған өлкелік компоненттерді игертуде, тапсырмаларды орындау нәтижесінде қалыптасқан білімді меңгеру коэффициентін пайдаландық. Білім деңгейлерін анықтау өлшемі (параметр) ретінде біз В.П.Беспалько ұсынған. Биолог мұғалімдерді даярлауда өлкелік компоненттерді пайдалану әдістемесінің мазмұндық компоненттің даму деңгейінің салыстырмалы көрсеткішінде анықталғандай, эксперименттен кейін зерттеушілік іс-әрекетті дамыту нәтижесінде, пән мазмұнын толық меңгеріп, жоғары деңгейді көрсеткен студенттер саны бақылау тобында 8.2% артса, эксперимент тобында 22,2% артқандығы анықталды.

Үшінші көрсеткіш – іс-әрекеттік компонент, биолог мұғалімдерді даярлауда өлкелік компоненттерді пайдалану нәтижесінде білімді, біліктерді және игерілген құндылықтарды бағалау іс-әрекеті деңгейінің көрсеткішін анықтау.

Болашақ биолог мұғалімдерді кәсіби даярлауда өлкелік компоненттерді пайдалану негізінде дамыған біліктердің даму деңгейін анықтау аудиториялық және аудиториядан тыс ұйымдастырылған сабақтар барысында жүргізілді.

Эксперимент барысында өлкелік компоненттерді пайдалануға арналған тапсырмаларды орындау және зерттеу жұмысына қажетті арнайы әдістермен жұмыс істеу біліктерін бағалау арқылы анықталды. Әдістемесінің іс -әрекеттік компоненті нәтижесінде өлкелік компоненттерді пайдалану деңгейін анықтауда, біз өлкелік материалдар ойынша білімді игеруге, оқу бағдары бойынша білімін жалғастыруға құндылық қатынастардың дамуы, оқу міндеттерін шығармашылықпен шешуге ықпал ететін ой-өрісінің даму және өзекті білім деңгей, өзін-өзі бағалай және реттей алу, өзіндік әлеуетін анықтай алу дағдысы қалыптасып, білім алушы соның негізінде тапсырмаларды орындау кезінде танымдық іс-әрекет түрлерін таңдауды жүзеге асыруы арқылы өздігінен, жүйелі түрде берілген зерттеу тапсырмаларын сәтті орындай алуы қажет деген көрсеткішті негізге алдық және аталған көрсеткішті анықтау сауалнамасын құруда ескердік .

Тәжірибелік эксперимент болашақ биолог мұғалімдерді кәсіби даярлауда өлкелік компоненттерді пайдалану әдістемесінің іс – әрекеттік компоненттің даму деңгейінің көрсеткіші арнайы сауалнама жауаптарын талдау негізінде анықталды. Болашақ биолог мұғалімдерді кәсіби даярлауда өлкелік компонент туралы білім беру қоғамдық сананы табиғи ортамен тиімді қатынас жасауға бағыттай отырып, оның мәдени деңгейін көтереді. Өз кезегінде болашақ биолог мұғалімдерді кәсіби даярлау өлкелік компонентті пайдаланып білім берудің негізгі бір компоненті ретінде осы білімге негізделген тұлғаның теориялық және практикалық іс-әрекеті арқылы көрінетін, оның қоршаған ортаға құндылық тұрғысынан қатынас жасауға дайындығы мен қабілетін білдіреді [3].

Өлкелік сипаттағы сабақтарды құрудың екі негізгі тәсілі ұсынылды:

- биологиялық өлкетанудың жеке мазмұндарын ашуға мүмкіндік беретін типтік бағдарламалардың мазмұнына сабақтар енгізу, соның нәтижесінде «Қазақстан биоресурстары» пәнінің бағдарлама мазмұны бірнеше тақырыптармен толықтырылды.

- білім алушылардың өлкелік білімдерін жалпылауға арналған жалпы білімге арналған арнайы өлкелік материалдарға негізделген қолданбалы бағдарламалар құру.

Биолог мамандарды даярлауда Қызылорда облысы Арал маңы өсімдіктерін оқытудың әдістемесін жасау үшін, жалпы білім беретін мектептерде жоғары сыныптарда бағдарлы оқытудың әлеуетін анықтау үшін төмендегі құрылымдық блоктар таңдап алынды.

- кәсіби өзіндік анықталу;
- таңдаудың объективті және субъективті кеңістігі;
- кәсіби бағдар әдістері.

Осыған сәйкес, қолданбалы курстардың келесі типтерін шартты түрде бөліп көрсеттік:

1. *Пәндік қолданбалы курстар*, оның мақсаты мектептің оқу жоспарына кіретін пәндер бойынша (мысалы, биология) білімді тереңдету.

2. *Пәнаралық қолданбалы курстар*, олардың мақсаты білім алушылардың табиғат туралы білімдерін тереңдету.

Жоғарыда аталғандарды зерделей келе, қолданбалы оқу курстары мазмұнын құру технологиясы берілді, ол:

- аналитикалық кезең
- түзету (конструктивті) кезеңі
- бағалау кезеңі
- сараптау кезеңдерді қамтиды [4].

Болашақ мамандарға жүргізілген сауалнама нәтижесі, өлкетану компоненттерін оқу үрдісіне енгізу үшін оқу-әдістемелік кешендердің жетіспейтініе тілге тиек етті және жүйелі жұмыстың жүргізілмейтінін тікелей айтты, соған сәйкес, жоғары оқу орындарында биологияны оқытуда Арал маңы өсімдіктер жүйесінің өлкелік компонент ретіндегі мазмұны іріктеліп, нәтижесінде мектепке арналған «Биологиялық өлкетану», «Қазақстан өсімдіктерінің биоэкологиясы» тақырыбындағы қолданбалы курс авторлық бағдарламасы мен «Атлас актуальных растений семейства Лютиковых региона Приаралья» атты атлас жасалып, оқу үрдісіне енгізілді.

Зерттеу нәтижесі бірқатар ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді:

-биологиялық курсының барлық бөлімдері бойынша өлкетану мазмұнын оқытатын таңдау курсының бағдарламаларын құрастыру;

- өлкетану компоненті бойынша жалпы білім беретін білім алушылары үшін оқу материалдарын дайындау;

- білім алушыларының өлкетану компоненті бойынша білім беру міндеттерін тиімді жүзеге асыру мақсатында мұғалімдерге арналған инновациялық әдістемелерді әзірлеу.

- білім алушыларды өлкелік білім алуға мақсатты түрде бағыттау, яғни, мектептің негізгі сатысынан бастап ЖОО пәндердің мазмұнына ендіру;

- болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлауда түрлі технологияларды пайдалану мен оқыту формаларын түрлендіруге көңіл бөлу;

- өлкетану компоненті бойынша білім беретін мұғалімдердің кәсіби шеберлігін шыңдау үшін оқытуды оқу-әдістемелік кешендермен қамтамасыз ету қажет.

Қорыта келгенде, зерттеуіміздің ғылыми болжамы тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында дәлелденді және жүргізілген зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес нәтижелер алынды.

Әрине, біздің зерттеуімізде қойылған мәселе толық, жан-жақты қарастырылды деген кесімді жауап айта алмаймыз. Зерттеу жұмысы күрделі де ауқымды болғандықтан, алдағы уақытта да болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлаудың әртүрлі қырларын ескере отырып, өлкелік білім беруді жетілдіру әлі де болса өзекті мәселелер қатарынан көрініс табады деп ойлаймыз [5].

Әдебиет:

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек// [memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.html](http://memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.html)
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 27 желтоқсан 2019 жыл, № 988 қаулысы
3. Қазақстан Республикасының 27 шілдеде 2007 жылы № 319-ІІІ ҚРЗ бұйрығымен бекітілген «Білім туралы» заңы, Астана, Ақорда және 2011 жылғы 24 қазанында бұйрыққа толықтырулар мен өзгертулер енгізілген № 487–ІV ҚРЗ, Астана, Ақорда
4. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 1 қараша № 17669.
5. Педагогтің кәсіби стандарты // «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы № 133 бұйрығына қосымша.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚИТУ ҮРДСІН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Шералиева М.

БГп-124 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, оқытушы Бердимуратова Д.У.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Бүгінгі әлем дамуының жаңа ұстанымдары білім беру жүйесінен күн сайынғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге мейлінше бейімделуді талап етеді. Әлем қазіргі күні «білім қоғамын» және «білім экономикасын» құру бағытында. Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді. Дүние жүзі бойынша қашықтан білім беру жүйесін өркендетудің басты мақсаттарының бірі - оқушылардың кез келген мектептер, колледждер мен университеттердегі оқу бағдарламалары бойынша оқып, білім алуларына жағдай туғызу болмақ. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады. Сапалы терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты.

Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтан оқыту технологиялары арқылы оқыту. Сонымен қашықтан оқыту дегеніміз не?

Қашықтан оқыту дегеніміз — мұғалім мен оқушы арасында қандай да қашықтан интернет ресурстарының сүйемелдеуімен өтілетін оқытудың формасы, яғни интернет желілерінің көмегімен белгілі бір арақашықтықта оқыту [1].

Қашықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты: Білім берудің біртұтас ақпараттың жүйесін құру арқылы оқушылар мен студенттердің білім деңгейін көтеру.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы міндеттері:

- бір-бірімен тығыз байланысты бола отырып. мемлекеттік (республикалық) деңгейіндегі қашықтан оқытудың құрамына енуі;

- құру кезінде мемлекеттің стандарт талаптарын сақтау;

Қашықтан оқытуды ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық) және оффлайн (асинхрондық), және кең таралған үшінші түрі вебинар.

Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы.

Оффлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы.

Вебинар дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренинтер өткізу формасы.

Қашықтықтан оқыту тәсілі бойынша жұмыс істейтін оқытушы оқытудың жаңа технологиясын, оқытудың компьютерлі және тораптық жүйелерін жетік біліп, олармен іс жүргізу ісін орындау шарт. Қашықтықтан оқыту тәсілімен оқытатын оқытушыларға және осы істе мүдделі басқа да адамдарға бірнеше талаптар қойылады:

Оқытушы компьютермен жоғары дәрежеде сауатты жұмыс істей білуі қажет.

Қашықтықтан оқытудағы мақсаттары мен міндеттері, оның алдағы уақытта ақпараттық технология және коммуникация құралдарының негізінде дамуы туралы білуі қажет.

Оқытушының ақпараттық құралдармен жұмыс істеуге іс жүзінде дағдылануы қажет.

Оқытудың телекоммуникациялық құралдарын қолдану ісіне дағдылануын қалыптастыру, атап айтқанда: тұтынушылар арасында ақпараттар алмастыру және ақпараттық жүйелердегі ресурстарды пайдалануға дағдылануын қалыптастыруы қажет.

Оқу үрдісін қашықтықтан оқыту шеңберінде жүргізу ісіне жан-жақты даярлау, қашықтықтан оқыту жүйесі бойынша сабақ өткізу үрдісінде үйлестіруші болуы қажет.

2020ж Қазақстанда тәжвирусына байланысты төтенше жағдай жарияланды. Еліміздегі жоғары оқу орындары колледждер және арнайы орта білім беру мекемелері мен жалпы орта білім беретін мемлекеттік және шағын жинақты мектептер қашықтықтан оқыту жүйесіне көшті [2].

Қашықтықтан оқыту қалай тиімді жүзеге асады:

Арнайы мамандандырылған интернет-платформалары арқылы өткізілетін сабақтар. Бұл цифрлық жүйелер оқушыларға өткен сабақты немесе бұрын талқыланған тақырыпты қайта қарауға, сондай-ақ онлайн-сабақ өткізуге, кері байланыс орнатуға, жеке дара оқыту мен тапсырмаларды геймификациялауға зор мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл формат тестілеу жұмыстарын өткізуге және алған білімдерін бағалауға мүмкіндік жасайды. Бұрын мұндай компаниялардың білім беру контентіне қол жеткізу ақылы болса, осы кезеңде біздің студенттер барлық керек ақпаратты және платформаларды тегін пайдалана алады.

Үй жағдайында тиімді жұмыс істеу қағидалары: қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру бойынша ұсынымдар:

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру бойынша ұсынымдар оқытушының жұмысы мен оның білім алушылармен және әріптестерімен онлайн түріндегі қарым-қатынасын дұрыс құруға көмектеседі. Үйден тиімді жұмыс істеу уақыт пен міндеттерді дұрыс бөлген кезде мүмкін болмақ. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктері қашықтықтан жұмыс істеуде уақытты дұрыс ұйымдастырудан бастап, жабдықты орнатуға дейінгі бірқатар қиындықтар болуы мүмкін. Егер IT-технологияларға және қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктеріне байланысты мәселелер дұрыс шешілсе, онда қашықтықтан жұмыс кедергілерсіз өтеді [3].

Ол үшін:

1. Ноутбукті үйдегі Wi-Fi желісіне қосу.

2. Бейне кездесулерге арналған бағдарламаларды жүктеу. Мысалы, Zoom немесе басқа осыған ұқсас бағдарламалар.

Оқытушыларға карантин кезіндегі жұмысы көптеген мәселелер мен сұрақтарды шешуден тұрады – әр топтарға, пәндерге чаттар құрып, сол жерде шешу орынды болады. Қарым-қатынас қағидаларын сақтауда маңызды. Атап айтқанда: бейне және аудио қоңыраулар кезінде микрофонның дыбысын өшіру керек; дыбысты қосу немесе жазу арқылы сұрақтарға жылдам жауап беру; қызметкерлермен тұрақты түрде жеке кездесулер ұйымдас-

тыру; барлық сұрақтар мен оларды шешу жолдарын жазбаша түрде тіркеп, ақпараттың кімге арналғанына қарай қызметкерлердің, білім алушылардың чатына не поштасына жіберу. Мұғалімдер өздерінің тиімді жұмысы күнделікті стандартты жұмыс форматында қолданатын құралдарына байланысты екенін есте ұстауы керек. Сондықтан тек қана өзіңіздің біліміңіз бен дағдыларыңызды қашықтықтан қолдансаңыз жетіп жатыр.

Үй жағдайында тиімді жұмыс істеу: негізгі қағидалар Қашықтан жұмыс істеу кезіндегі оқытушының негізгі міндеті – карантин кезеңінде қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру. Ол үшін уақытты дұрыс ұйымдастыру керек, сонда ғана үйде тиімді жұмыс жасай аласыз:

1. Сабақ кестесіне сәйкес үйреншікті жұмыс уақытын сақтаңыз.
2. Жұмыс кеңістігін ұйымдастырыңыз және оны тек жұмыс үшін пайдаланыңыз.
3. Үй ішімен әңгімелесіп, жұмыс барысындағы әрекеттер алгоритмін түсіндіріңіз.

4. Сабақтар онлайн режимде өтетіндіктен, сыртқы келбетіңізді де ретке келтіріп мәдениеттілікті ұмытпаған жөн.

Қашықтықтан оқытуда оқу процесін дұрыс ұйымдастыру жеке істерге уақыт табуға мүмкіндік береді. Мұғалімдер арасындағы ара-қатынастық байланысты сәтті құру және бірлесіп жұмыс істеу үшін төмендегі қағидаларды ұстану қажет:

1. Жұмыс күні сабақ кестесіне сәйкес оқытушылар желіде болуы керек.

2. Тілдесу үшін бейне қоңырауларды қолдану. Бұл туындаған мәселелерді жылдам шешуге көмектеседі.

3. Көрнекі мысал үшін экранды қосыңыз және онлайн-сабақтарды өткізгеннен кейін барлық қатысушыларға толыққанды материал жіберіңіз.

4. Жоспарлауды күн сайын бір уақытта жасаңыз [4].

Қашықтан оқытудың ерекшеліктері мен түрлерін зерттеп, онлайн-сабақтардың оқу үдерісін жоспарлауды, оқу жетістіктерін бағалауды ұйымдастыруды үйрендік. Қашықтан оқыту қазіргі заман талабы болса, оны ұйымдастыруда педогог-ұстаздардың біліктілігі жоғары, зияткерлік және кәсіби деңгейі жоғары деңгейде дамыған болуы өте маңызды!

Оқытушылар онлайн жүйесінде сан алуан семинарлар, конференциялар, ашық сабақтар видеосабақтар ұйымдастырып, өткізеді.

Ұжымымыздағы шұғыл жиналыс және өзекті мәселелерді осы бағдарламалар арқылы қашықтықтан жүргізуге мүмкіндік туып отыр.

Қашықтан оқытуға деген жаңа қызығушылық телекоммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, ғаламдық ақпараттық желінің пайда болуы аясында туындаған. Жаңа режимде жұмыс істеу педагогтер үшін де, білім алушылар үшін де оңай шаруа емес, біраз күш-қуатты талап етеді. Бұл – отандық білім беру жүйесі үшін үлкен күш.

Білім алушылар қашықтан оқытуды карантин кезіндегі қызықты жаңа тәжірибе ретінде қабылдады.

ҚР Білім және ғылым министрі А.Аймағамбетовтың қашықтықтан оқыту туралы бұйрығы шыққанда көбімізде кішкене қорқыныш та болды. Бір жағынан, қызығушылық пайда болды. «Қалай білім берер екенбіз?», «Білім алушылар қалай қабылдар екен?» деген сұрақтар мазалады [5].

Әдебиет:

1. Әбдікәрімұлы, Б. (2020). Қашықтықтан оқытудың заманауи әдістері мен технологиялары. Алматы: Ұлттық баспа.
2. Бекжанова, Ә. (2021). «Қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастырудың педагогикалық негіздері». Қазақстан педагогикалық журналы, 5(2), 45-52.
3. Жұмабаева, Г. (2019). «Қашықтықтан оқыту: мүмкіндіктер мен қиындықтар». Білім беру инновациялары, 8(3), 33-40.
4. Құдайбергенова, А. (2020). Цифрлық білім беру технологиялары және олардың қашықтықтан оқытудағы рөлі. Астана: Назарбаев Университеті баспасы.
5. Оразбаев, М. (2021). «Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктері». ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми еңбектері, 10(1), 55-62.

МЕКТЕПТЕ БИОТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Арынбай А.Қ.

Жетекшісі: магистр, оқытушы Бердимуратова Д.У.

Шымкент университеті, Шымкент қ.,

Қазіргі заманда ғылым мен технологияның қарқынды дамуы білім беру саласында да жаңа талаптарды алға қойып отыр. Биотехнология – ауыл шаруашылығы, медицина, экология және өндіріс салаларында кеңінен қолданылатын инновациялық ғылым. Сондықтан мектеп бағдарламасына биотехнология негіздерін енгізу жас ұрпақтың ғылыми көзқарасын қалыптастыруда және олардың болашақ мамандық таңдауына ықпал етуде маңызды рөл атқарады.

Биотехнологияны мектепте оқытудың маңызы:

1. Ғылыми сауаттылықты арттыру. Биотехнология негіздері оқушыларға жасуша, ДНҚ, генетикалық модификация, микробиология, экологиялық биотехнология туралы түсініктер береді. Бұл олардың жалпы ғылыми сауаттылығын арттырып, қоршаған ортадағы биологиялық процестерді дұрыс түсінуіне көмектеседі.

2. Қолданбалы ғылымдарға қызығушылықты ояту. Биотехнология – теория мен практиканы ұштастыратын ғылым. Зертханалық жұмыстар, тәжірибелер арқылы оқушылар ғылыми әдістерді меңгеріп, нақты зерттеу дағдыларын дамытады. Бұл оларды болашақта медицина, фармацевтика, ауыл шаруашылығы, экология салаларында жұмыс істеуге ынталандырады.

3. Экологиялық сананы қалыптастыру. Қазіргі таңда қоршаған ортаның ластануы мен азық-түлік қауіпсіздігі өзекті мәселелердің бірі. Биотехнологияны мектепте оқыту арқылы оқушылар экологиялық проблемаларды шешудің биологиялық әдістерін (биотазарту, биопестицидтер, биоотын өндірісі) үйренеді. Бұл олардың табиғатты қорғауға жауапкершілікпен қарауын қалыптастырады.

4. Жаңа технологияларға бейімдеу, Биотехнология гендік инженерия, нанотехнология, биоинформатика сияқты жаңа ғылыми бағыттармен тығыз байланысты. Мектепте бұл бағыттарды оқыту оқушылардың жаңа технологияларды игеру қабілетін дамытып, болашақ еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуына ықпал етеді.

Мектепте биотехнологияны оқыту әдістері

1. Зертханалық жұмыстар – оқушыларға тәжірибе жүзінде биотехнологиялық процестерді бақылауға мүмкіндік береді.

2. Жобалық жұмыстар – оқушылардың шығармашылық және зерттеушілік қабілетін дамытады.

3. Интерактивті сабақтар – мультимедиялық құралдар, виртуалды зертханалар арқылы оқушылардың қызығушылығын арттырады.

4. Тәжірибелі мамандармен кездесу – университет ғалымдары, биотехнологиялық компания өкілдерімен кездесулер оқушыларға ғылым мен өндіріс арасындағы байланысты түсінуге көмектеседі.

Мектепте биотехнология негіздерін оқыту – қазіргі заманғы ғылым мен технологияға бейім, экологиялық саналы, ғылыми тұрғыда ойлайтын жастарды тәрбиелеудің маңызды құралы. Бұл болашақ мамандардың біліктілігін арттырып қана қоймай, еліміздің ғылыми-техникалық прогресін дамытуға да өз үлесін қосады. Сондықтан білім беру жүйесінде биотехнология пәнін оқытуды кеңейту және жетілдіру маңызды міндет болып табылады.

Мектептің биология пәнінің мазмұнына енгізілген «Биотехнология» тарауын оқыту қазіргі таңда өзекті мәселелерін қарастыруда. Қазіргі заманда ғылымның даму деңгейі адамға әртүрлі заттар мен материалдарды өз мақсаттары үшін ғана емес, сонымен бірге тірі организмдерді де пайдалануға мүмкіндік береді, бұл өркениеттің дамуының жаңа кезеңін – биотехнологияның белсенді даму кезеңін ашады. Биотехнология – тірі организмдерді, олардың жүйелерін немесе олардың тіршілік ету өнімдерін технологиялық міндеттерді шешу

үшін пайдалану мүмкіндіктерін, сондай-ақ гендік инженерия әдісімен қажетті қасиеттері бар тірі организмдерді құру мүмкіндіктерін зерттейтін пән.

Мектепте «Биотехнология» тарауын оқыту барысында қойылған міндеттерді шеше отырып, биологиялық және медициналық мамандықтар бойынша жоғары оқу орындарына түсуге мақсатты түрде дайындалып жатқан оқушыларға болашақ мамандығын дұрыс тандағанына көз жеткізуге мүмкіндік береді. «Биотехнология» бағдарламасы мектеп оқушыларын мамандыққа бағыттау үшін биология пәніне қосымша оқу курсы ретінде ұсынылады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі өтілетін тақырыптар жалпы оқу бағдарламасында қамтылмаған және білім алушылардың жалпы теориялық білім алып, кәсіби өзін-өзі анықтауы және қазіргі заманғы әлеуметтік – экономикалық жағдайларға бейімделуіне мүмкіндік жасайды. Қазіргі таңда биотехнология пәнаралық ғылым болып табылатындықтан, бағдарламада заманауи биотехнологияның даму келешегін сипаттайтын әртүрлі ғылым салаларының мәліметтері енгізілген.

Заманауи биотехнология – биологиялық құрал – жабдықтарды пайдалана отырып, әр түрлі өнімдерді өндіру технологиясы болып табылады. Сондықтан болашақта биотехнолог маманы боламын деп алдына мақсат қойған білім алушылар адам қызметінің ғылыми және практикалық бағыттарының дамуын айқындайтын негізгі әдістерін білуі қажет.

Соңғы жылдары жаппай биология және биотехнология салаларын жеделдетуге болатын нәтижелерді алу үшін пайдаланылатын жаңа жоғары технологиялық әдістер қолданылады.

«Биотехнология» курсын оқу барысында биотехнологияның терминдерін ағылшын тілінде айтуға жағдай жасай отырып, генетикалық және жасушалық инженерия, биохимиялық және иммунологиялық, молекулярлық әдістері сияқты биотехнологияның ең жиі қолданылатын қазіргі заманғы әдістерімен танысады.

Қолданбалы курс барысында зертханалық жұмыстар жүргізе отырып, оқушылардың биологияға қызығушылығын ояту, биологиядан теориялық білімдерін арттыру, дамыту және бағдарламаны жоғары деңгейде меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда «Биотехнология» қолданбалы курсына сұраныс жоғары. Биотехнология ғылымы ғылымдар арасында жетекші орын ала отырып, қазіргі әлемнің ғылыми бейнесін түсінуге, адамның материалдық өндірісті дамытуына, практикалық іс-әрекетіне қажетті білімдермен қамтамасыз ете отырып, биотехнологиядағы өзгерістер мен экономикалық мәселелерді шешуде биологиялық білім қалыптастырады. Оқушылардың көпшілігі медицина, ауылшаруашылығы, ветеринарлық медицина, өнімдерді өндіру, тау-кен өнеркәсібі, тамақ өнеркәсібі, өсімдік және мал шаруашылығы, табиғатты қорғау тағы басқа салаларды зерттеуге мүмкіндік алады.

Аталған бағдарламада білім алушылар биотехнологиялық өндіріске және селекциялық әдістерге негізделген микроорганизмдер туралы білімдерін қолдана алады; микроорганизмдер биотехнологиясының негізгі мәселелері ретінде тағамдық және ашу өнеркәсібі, медициналық биотехнология мәселелері қарастырылады да, экономикалық білімге көп көңіл бөлінеді. Осы курс арқылы жас ұрпақтың бойында қоршаған ортаны қорғауға деген дұрыс көзқарастың қалыптасуына мүмкіндік береді. Шығармашылық еңбек, жобалай және жоспарлай білу, жаңа технологияны игеру, жауапты шешімдерді қабылдау және тәуекелге бару заман ағысы, уақыт талабы.

Әдебиет:

1. Сыман Қ.Ж. Биотехнология негіздері: оқу құралы. — Алматы, Альманахъ, 2019. - 89 б.
2. Мұхаметжанова Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. – Алматы, 2008.
3. Иманбаева А. Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі. 2000. -№2.
4. Орта мектеп жаршысы. Республикалық оқу-әдістеме журналы, № 2, 3, 2011 ж.
6. Оқыту –тәрбиелеу технологиясы Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №3, 2010ж.
7. Мұхамбетжанова С.Т., Толықбаева Ғ.Н., Жартынова Ж.Ә. Электрондық оқыту бойынша мониторингінің жүргізу әдістемелік құралы. Алматы 2011.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ И ХИМИИ

Гани А.Б.

студентка 4 курса

*Научный руководитель: к.с.-х., старший преподаватель А.И. Жумадулаева
Шымкентский университет, г. Шымкент*

Современные технологии оказывают существенное влияние на все сферы нашей жизни, в том числе на образование. В последние годы искусственный интеллект (ИИ) становится неотъемлемой частью учебного процесса, открывая новые горизонты в обучении. Особенно ярко это проявляется в таких областях, как биология и химия, где ИИ может значительно улучшить качество преподавания, повысить интерес студентов и помочь в решении многих научных и образовательных задач.

Обучение биологии и химии требует не только глубоких теоретических знаний, но и практических навыков, понимания сложных процессов, взаимодействий и законов. Искусственный интеллект способен стать мощным инструментом, который поможет преподавателям и студентам в освоении этих дисциплин.

Во-первых, ИИ может помочь студентам визуализировать сложные биологические и химические процессы. Многие явления, такие как молекулярные реакции, процессы метаболизма, генетические механизмы, остаются трудными для восприятия на основе лишь текстовой информации. Однако с помощью технологий ИИ можно создавать интерактивные 3D-модели молекул, клеток, органов и других объектов, что позволяет учащимся более глубоко понять их структуру и функции.

Во-вторых, ИИ может использоваться для адаптивного обучения, когда образовательный процесс подстраивается под индивидуальные потребности и уровень знаний каждого студента. Это особенно важно в предметах, таких как биология и химия, где требуется развивать не только теоретическое, но и практическое мышление.

Для изучения биологии ИИ может быть использован для создания моделей и симуляций биологических систем. Например, студенты могут наблюдать за развитием эмбрионов, изучать процесс фотосинтеза или симуляции различных генетических экспериментов. Программы с элементами ИИ могут анализировать ответы студентов на задания и корректировать их, предоставляя дополнительные материалы в случае необходимости. Это способствует более глубокому усвоению материала и улучшает вовлеченность учеников[1].

С помощью ИИ можно анализировать большие объемы биологических данных, что особенно актуально для биоинформатики. Алгоритмы машинного обучения способны обрабатывать данные геномики, транскриптомики, протеомики, что позволяет выявлять закономерности, прогнозировать последствия мутаций и определять возможные терапии для заболеваний. Это открывает новые возможности для преподавания студентов биоинформатики и генетики, предоставляя им доступ к актуальным научным данным и современным методам анализа.

ИИ также может быть использован для создания персонализированных образовательных траекторий для студентов. Программы с элементами ИИ могут анализировать успехи студентов, определять их слабые места и предлагать индивидуальные задания для углубленного изучения определенных тем. Таким образом, искусственный интеллект помогает студентам быстрее усваивать сложные биологические концепты и улучшать их навыки.

Искусственный интеллект может существенно улучшить изучение химии, особенно в части моделирования химических реакций. Современные компьютерные симуляторы, использующие элементы ИИ, могут моделировать молекулярные реакции в реальном времени, что позволяет студентам изучать химические реакции в безопасной и

контролируемой среде. Такой подход помогает учащимся лучше понять механизмы реакций, а также предсказать возможные результаты и последствия этих реакций.

Создание виртуальных химических лабораторий — еще одна важная возможность, которую предоставляет ИИ. Виртуальные лаборатории позволяют студентам проводить химические эксперименты, не имея доступа к реальному оборудованию. Это особенно важно в условиях, когда лаборатории плохо оснащены, или в условиях пандемии, когда учебный процесс должен быть переведен в онлайн-формат. С помощью виртуальных симуляторов студенты могут безопасно работать с химическими веществами, изучать различные виды реакций, а также экспериментировать с нестандартными задачами, что делает обучение более увлекательным и эффективным.

ИИ может быть использован для прогнозирования химических свойств новых веществ. Алгоритмы машинного обучения могут анализировать данные о химических соединениях, их структурных особенностях и реактивности, помогая ученым и студентам предсказать, как различные химические вещества будут взаимодействовать между собой. Это может ускорить процесс разработки новых материалов, лекарств и химических продуктов[2].

Одним из главных преимуществ использования ИИ в обучении биологии и химии является повышение доступности образования. С помощью технологий ИИ студенты из разных уголков мира могут получать доступ к высококачественным образовательным материалам, виртуальным лабораториям, а также участвовать в онлайн-курсах и тренажерах. Это особенно важно для стран с ограниченными ресурсами, где доступ к образованию и лабораторным исследованиям может быть ограничен.

Несмотря на все преимущества, внедрение ИИ в образование также сталкивается с рядом проблем и вызовов. Во-первых, для успешного внедрения ИИ необходимо высококачественное оборудование и соответствующая подготовка педагогов. Во-вторых, необходимо решать вопросы этики и конфиденциальности данных, поскольку обучение с использованием ИИ требует сбора персональных данных студентов.

Искусственный интеллект открывает большие возможности для обучения биологии и химии, улучшая качество образовательного процесса, создавая новые методы преподавания и стимулируя интерес студентов к этим дисциплинам. Визуализация процессов, моделирование химических реакций, создание виртуальных лабораторий и адаптивное обучение — все это позволяет значительно повысить эффективность образования в этих областях. Однако для успешного применения ИИ необходимо учитывать вызовы, связанные с технологиями, и обеспечивать грамотное использование данных и ресурсов.

Современное общество невозможно представить без технологий, и искусственный интеллект (ИИ) стал важнейшим элементом технологической революции, оказывающим значительное влияние на различные сферы жизни, в том числе на образование. В последние десятилетия мы стали свидетелями того, как ИИ проникает в учебные процессы, открывая новые горизонты для преподавателей и студентов. Особенно значимы его возможности в области науки и образования, таких как биология и химия, где ИИ может стать мощным инструментом для совершенствования учебных методов и улучшения качества обучения[3].

Обучение биологии и химии — это не просто изучение фактов и теорий, но и глубокое понимание сложных биологических процессов, химических реакций и их взаимосвязей. Эти науки требуют не только знаний, но и развитого критического и аналитического мышления. Искусственный интеллект может стать важным помощником в обучении этих дисциплин, позволяя не только упростить процесс усвоения информации, но и значительно углубить его.

Одним из основных преимуществ использования ИИ в обучении биологии и химии является способность к созданию интерактивных и визуализированных моделей, которые помогают студентам лучше понимать сложные процессы, такие как молекулярные взаимодействия, метаболизм, генетические механизмы и химические реакции. Например, в биологии ИИ может моделировать процессы деления клеток или взаимодействие различных биологических систем, что позволяет учащимся наблюдать эти явления в реальном времени

и с высокой точностью. В химии ИИ может создавать 3D-модели молекул, химических реакций и их механизмов, что также значительно упрощает восприятие материала.

Одним из важнейших аспектов применения ИИ в образовательном процессе является возможность создания персонализированного подхода. Каждый студент имеет свои особенности восприятия и темп усвоения материала. Искусственный интеллект может помочь преподавателю адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности каждого учащегося, создавая задания, которые соответствуют его уровню знаний и понимания материала. Это особенно важно в таких дисциплинах, как биология и химия, где объем знаний огромен, и важно не только запомнить факты, но и понимать их взаимосвязь.

Индивидуализированные программы обучения с элементами ИИ могут выявлять слабые места у студентов, помогать им справляться с трудностями в освоении материала и предлагать дополнительные ресурсы и задания для углубленного изучения. Таким образом, ИИ помогает учащимся не просто изучать, но и активно развиваться в процессе обучения.

Еще одной важной областью, где искусственный интеллект находит применение в биологии и химии, является создание виртуальных лабораторий. В этих лабораториях студенты могут безопасно проводить эксперименты, моделировать химические реакции и биологические процессы без необходимости в реальном оборудовании или химикатах. Это особенно актуально для учебных заведений, где нет достаточного доступа к лабораторному оборудованию, или в условиях пандемии, когда обучение переходит в онлайн-формат.

Виртуальные лаборатории позволяют студентам экспериментировать с различными переменными, исследовать поведение веществ при различных условиях, наблюдать за изменениями, которые происходят в ходе реакций. Такие лаборатории могут быть использованы для более глубокого освоения теоретических знаний и применения их на практике. Это также позволяет учителям более эффективно проводить практические занятия и ориентировать студентов на решение реальных задач.

Кроме того, ИИ может интегрироваться с программами для моделирования химических реакций и биологических процессов, что позволяет учащимся увидеть, как эти реакции проходят на молекулярном уровне. Это помогает не только в обучении, но и в проведении научных исследований, что также открывает новые возможности для студентов в области научных проектов и экспериментов[4].

В биологии и химии часто приходится работать с большими объемами данных, например, с результатами экспериментов, генетическими последовательностями или химическими свойствами веществ. Искусственный интеллект способен анализировать эти данные с высокой скоростью и точностью, выявляя закономерности, тренды и возможные прогнозы.

В биологии ИИ может анализировать генетические данные, помогать в предсказании взаимосвязи между мутациями и заболеваниями, а также определять влияние тех или иных факторов на здоровье человека. В химии ИИ может использоваться для анализа химических составов, предсказания реакций и их исходов, а также для разработки новых материалов и соединений. Это дает студентам возможность работать с актуальными научными данными, улучшать свои навыки в области анализа и синтеза информации.

Применение ИИ в обучении биологии и химии также связано с возможностью использовать игровые технологии для улучшения восприятия учебного материала. Игры и симуляции могут быть эффективным методом вовлечения студентов в процесс обучения, особенно когда речь идет о сложных и абстрактных концепциях.

ИИ может создавать симуляции реальных ситуаций, в которых студенты могут принимать решения и наблюдать за результатами этих решений в реальном времени. Например, симуляция работы экосистемы или химического завода позволяет студентам увидеть, как различные переменные влияют на результат, и помогает развить критическое мышление. Это помогает не только в обучении, но и в воспитании навыков, которые могут быть полезны в будущей профессиональной деятельности.

Несмотря на все плюсы, использование ИИ в обучении биологии и химии не лишено трудностей. Одним из главных вызовов является необходимость наличия соответствующей инфраструктуры и технического обеспечения. Для эффективного использования ИИ необходимы мощные компьютеры, программы, а также обучение преподавателей работе с этими технологиями.

Кроме того, необходимо решать вопросы этики и конфиденциальности данных. В условиях использования ИИ в образовании важным аспектом становится защита персональных данных студентов и преподавателей, а также обеспечение прозрачности и справедливости в процессе обучения.

Искусственный интеллект открывает новые возможности для обучения биологии и химии, предлагая инновационные методы и подходы к преподаванию. Визуализация, моделирование, прогнозирование, создание виртуальных лабораторий — все эти технологии помогают улучшить качество образования и сделать его более доступным и персонализированным. Однако для успешной интеграции ИИ в образовательный процесс необходимо учитывать как преимущества, так и вызовы, с которыми придется столкнуться. В целом, искусственный интеллект обещает стать важным инструментом в развитии образования, помогая студентам и преподавателям достигать новых высот в области науки и технологий.

Литература:

- 1 Барканова, А. К. . Инновационные технологии в обучении: Педагогика и искусственный интеллект. Москва: Просвещение. 2020
- 2 Васильева, Н. В. Использование искусственного интеллекта в образовательном процессе. Санкт-Петербург: Издательство «Бизнес-пресса». 2019
- 3 Гусев, В. В. Адаптивные образовательные системы и искусственный интеллект: Принципы и практики. Екатеринбург: Уральское издательство. 2018
- 4 Захарова, С. А. Модели и симуляции в обучении биологии и химии с использованием ИИ. Новосибирск: Наука. 2021

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Абдуравуфова С.Б.

БГз-123 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, аға оқытушы Кенесова А.П.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасының білім туралы заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне өзіне онтайлы нұсқаны қолдануға, педагогикалық процестерді кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен қарауға мүмкіндік береді.

Оқытушының міндеті білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралмен қамтамасыз ету және оқушының жекелей дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін өзі жетілдіру және қоршаған ортаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыру.

Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологияның тиімді әдіс- тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру мұғалімнің басты міндеті. Сондықтан әрбір педогог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс- тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәрбиеге негізделген жаңа идеалар, жаңа технологиялар бар [1].

Биология пәнін оқытуда қазіргі кезде қойылатын талаптар мынадай:

- Оқыту мен оқуда АКТ пайдалану;
- Жаңа форматтағы әдіс- тәсілдерді сабақта қолдану;
- Негізгі білімділік ұғымдарды терең меңгеру;
- Оқытудың жаңа технологиясын пайдаланып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру;
- Топтық негізінде іздене білу дағдыларын қалыптастыру;
- Тақырыптық зерттеу жүргізу;
- Ойлау, есте сақтау қабілеттерін, өз ойын қорытуға дағдыландыру;
- Оқушының өз бетімен жұмыс жасау қабілетін жетілдіру, дамыту;
- Шығармашылық тапсырмалар орындату арқылы қабілетін арттыру;
- Сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру;
- Тәжірибе жүзінде білім, біліктілік дағдыларын қалыптастыру;
- Жаңа терминдер мен сөздіктермен жұмыс жасауға дағдыландыру;
- Жаңа технологияларды сабақта пайдалану;
- Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай білім беру;
- Тізбектелген сабақтар топтамасындағы сыни тұрғыдан ойлау модулі [2].

Әрбір ұстаздың алдына келген бала да әртүрлі ойлау қабілетінде болады, мысалы кейбір шапшаң ойлап, тез жұмыс істесе, кейбірі тақырыпты бояу қабылдап, оған тапсырманы баяу қабылдап, оған тапсырманы (тақырыпты) қайтадан қарап шығу тиімді болып табылады. Сонымен қатар сабақтарда «кубизм», «топтастыру», «бес жолды өлен», «түртіп алу жүйесі», «венн диаграммасы» стратегияларын жиі пайдалануға болады. Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін осындай тиімді әдістердің пайдасы бар. Бұл сабақтың дәстүрлі сабақтардан өзгешелігі топтап отырып, оқушыларға жеке, жұпта, топа ораға ойларын салып талдайды. Осы стратегияларды пайдаланып өткізген сабақтарда өз ойын анық айтып, өзін еркін ұстап, өз білімін өзі талқылауға оқушыларға мүмкіндік жасалынады.

Ортаға салған ойларын мәтіндегі негізгі ойға сәйкестендіріп қағаз бетіне түсірсе де қорғайды. Әр топ қағаз бетіне түсірген сызбаларды талқылап, сөйлейтін оқушы да топ мүшелерімен бөліскен ойларын жинақтап сөйлеуге дайындалады. Бірінші кезде оқушылар әрі ойланып, әрі еске түсіріп, әрі жазып, өз ойларын саралап, өзге оқушылардың пікірін тыңдап, білімін кеңейте түседі. Ортамен қарым- қатынас жасай білуге, басқаны тыңдай білуге, топта бір тұжырымға келуге, топта өз ойын қорғай білуге, айта білуге үйретеді. Оқушылардың жазған пікірін басқа оқушылардың пікірін тыңдап толықтырып, топқа сызба ретінде түсіргенде ойдағы негізгі қажеттілігін жазады [3].

Эссе- өз ойын еркін білдіру, ішкі жан дүниесін ұғу, күнделікті өмірде туындайтын ойларды айту мақсатында қолдануға мүмкіндік жасайды. Бұл жерде оқушыларға «Дәрумендердің маңызы», «Өсімдіктердің адам өміріне пайдасы», «гүлді өсімдіктер» тақырыптарында үйде эссе жазып келуге тапсырма беруге болады.

«Сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу» стратегияларын сабақта пайдалана отырып, өткізу барысында мынадай қорытындыға келуге болады:

- оқушы мен мұғалімнің кең дәрежеде силасуына;
- оқушыларына өз пікірін айта білуіне;
- Оқыту процесіне барлық оқушыларға қамтуға;
- Шығармашылық қабілеттерін ашуға жағдай жасайды;

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының негізіндегі сабақ процесінде мұғалім мына нәтижеге жетеді.

- ✓ жүйелі тапсырма беруге ұмтылады;
- ✓ оқушыны басқа жақтарынан таниды;
- ✓ өзін жетекші бағыттаушы ретінде таниды;
- ✓ өзі білмейтін ақпараттарға тап болады;
- ✓ оқушының жұмысын бағалайды;

Осы міндеттерді орындауды ұстаз өзінің тақырыбы мен сабақ үрдісінде стратегияларды ұтымды пайдаланып, оқушылар арасында жеке, топтық іс- әрекеттерді ұйымдастырады.

Ең басты сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы оқушылардың жеке тұлға болып қалыптасуына оң нәтижесін беретін жоба. Жаңа технологияларды күнделікті сабақ процесінде пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алуға болады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық, ізденіс, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады.

Сондықтан оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс- тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшелігіне қарай таңдап алудың маңызы зор. Қазіргі таңда оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан- жақты маман болу мүмкін емес. Сабақта қолданылған жаңа технологиялардың өзі әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылуы мүмкін [4].

Жаңа технологияны қолдануға оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, үлкен ізденіспен, шығармашылыққа жетуге де болады. Нәтижесінде оқушы:

- ✓ Тіл байлығы жетіледі;
- ✓ Еркін ойлауға мүмкіндік береді және өз ойын еркін жеткізе алады;
- ✓ Оқыту процесінде жаңа технологияларды қолдана отырып білімін шыңдайды;
- ✓ Жаңа оқыту үдерісін қалыптасытады;
- ✓ Өздігінен ізденімпаздық қабілеті артады, мәдениеті қалыптасады;
- ✓ Ақыл- ойын дамытады;
- ✓ Шығармашылық белсенділігі артады;
- ✓ Ұжымдық іс- әрекеттерге тәрбиелейді;

Әр мұғалім сабақ берген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтыны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың да қызығушылығы арта түсетіні анық. «Қазіргі заманда жастарға жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа технологияны оқу үдерісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор деп білемін [5].

Әдебиет:

1. ҚР Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Бакалавриат. ҚР Үкіметінің қаулысы. 13.05.2021. №292.
2. Төлегенова С.М. Жаңа технологияларды сабақта қолдану. //Биология және салауаттылық негізі .2006 №5-13 б.
3. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. – М.: Просвещение, 1983. – 384 с.
4. Жансигина Г.Д. Новые информационные технологии в обучении. – Алматы, 2005г.
5. Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Астана. 2004ж.

АДАМ АНАТОМИЯСЫ МЕН ФИЗИОЛОГИЯСЫН ОҚЫТУДА КӨРНЕКІЛІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Исаматова Т.

БГп-123 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, аға оқытушы Кенесова А.П.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Дидактика теориясында оқытудың негізгі принциптерінің бірі-көрнекілік принципі. Нақты сезімтал қолдаудың қажеттілігін Я. А. Каменский негіздеді және оны К.Д. Ушинский

дамытты. Олар оқушылардың байқау, зейін, сөйлеу және ойлау қабілетін дамытудағы көрнекіліктің рөлін негіздейді.

Сыныптағы көрнекілікті талдау және пайдалану динамикасы негізінде осы әдістің тиімділігі мен практикалық маңыздылығы көрсетілген.

Биологиялық білім берудің ерекшелігі - студенттерге үлкен көлемдегі ақпаратты есте сақтау қажеттілігі туындайды. Оқу процесінде студенттердің теориялық курсы әрдайым практикадан озып тұрады, медициналық колледж студенттері үшін маңызды проблема оқу пәндерінің теориялық негізін жоғалту болып табылады.

Бұл проблема студенттердің болашақ кәсіби қызметі үшін игерілетін Оқу ақпаратының маңыздылығын және оқытушы ұсынатын іс-әрекеттің мағынасын түсінбеген жағдайда ауырлатылады [1].

Егер біз білім беру әдістемесі мен педагогиканың тарихи аспектісін алсақ, онда оқытудың ауызша, практикалық және көрнекі әдістері белгілі. Бұл әдістер көрнекі және техникалық құралдарды қолдануды қамтитын және көрнекі оқыту әдістері деп аталатын материалды игеруге тікелей байланысты. Педагогикадағы ең көне әдіс-көрнекі әдістер.

Көрнекі оқыту әдісі екі топты қамтиды: бірінші топқа иллюстрация әдісі, екінші топқа демонстрация әдісі жатады.

Иллюстрациялық әдіс студенттерге оқу құралдарын көрсетуге арналған: кестелер, плакаттар, тақтадағы эскиздер, суреттер, ғалымдардың портреттері және т. б. Иллюстрация барлық анализаторларды және олармен байланысты сезімнің, қабылдаудың, ұсынудың психикалық процестерін белсендіруге көмектеседі. Оқушылар мен мұғалімнің жалпылама-аналитикалық ойлау әрекетінің негізі бар. Анатомия бойынша иллюстрация ретінде табиғи және жасанды түрде жасалған заттарды қолдануға болады: макеттер, модельдер, муляждар; фильмдердің, ғылыми жұмыстардың үзінділері; карталар, схемалар, графиктер, диаграммалар сияқты символдық құралдар, сондай-ақ заманауи интерактивті оқыту құралдары.

Демонстрациялық әдіс препараттарды, фильмдерді, презентацияларды, тәжірибелерді, белгілі бір техникалық қондырғыларды көрсетумен тікелей байланысты. Демонстрация және иллюстрация сияқты әдістер оқытудың көптеген жылдарында бар. Көрнекілік құралдарын көрсету (кестелер, суреттер, диаграммалар, муляждар, модельдер) оқушыларға зерттелетін объектілердің құрылымы, пішіні, мөлшері туралы түсінік береді. Әдіскерлер бейнелеу құралдарын көрсетуге қойылатын келесі талаптарды бөліп көрсетеді: барлық көрсетілген бейнелеу құралдары эстетикалық түрде, өте үлкен мөлшерде жасалуы керек; егер тақтада бор сызбасы қолданылса, онда ол анық, дұрыс, аббревиатурасыз қолтаңбалары болуы керек; көрсетілген кестелер зерттелетін материалға қатысты сәтте ілінеді; кестені көрсетпес бұрын, студенттерге бірнеше секундқа мұқият қарап, содан кейін ғана оның мазмұны туралы сұрақтар қоюға мүмкіндік беру керек [2].

Соңғы бірнеше жылда көрнекілік көптеген құралдармен байытылғанын атап өтуге болады. Пластмассамен қапталған түрлі-түсті карталарды, тарих, әдебиет бойынша иллюстрациялар альбомдарын, кодоскоптарды бөліп көрсетуге болады, бұл күндіз кеңсені қараңғылатпай суреттерді көрсетуге мүмкіндік береді. Ақырында, көптеген колледждер голограммаларды Адам анатомиясы мен физиологиясы бойынша практикалық сабақтарда қолдана бастады. Бұл құралдар кабинетте немесе оқу бөлмелерінде өтетін оқытуда кеңінен қолданылады.

Қазіргі уақытта адам анатомиясы мен физиологиясы бойынша практикалық сабақтарда қолданылатын дидактикалық материал нәтижелі болып табылады, өйткені ол студенттерді оқыту мен тәрбиелеу процесінде жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Педагогикалық тәжірибе тәжірибесінен көрнекі әдістер студенттерді оқытуда үлкен рөл атқарады деп айтуға болады. Әдістер дұрыс қабылдауға және оларды үйретуге, зерттелетін тақырыптардағы маңызды белгілер мен тікелей байланыстарды байқауға тиіс.

Мәселен, мысалы, адам анатомиясы және физиологиясы пәнінде зерттелетін кез-келген тақырып цитология мен жүйке жүйесіне қатысты. Әдістерді таңдағанда, тақырыптың

мазмұнын, осы тақырыпқа бөлінген сағат санын ескеру қажет. Тәжірибеден көрнекі оқыту әдістері медицина колледжінің студенттеріне практикалық және дәріс сабақтарында дайын білімді игеруге және өз бетінше жұмыс істеуге көмектесетіні анық.

Дәріс сабағының міндетіне, оқу материалының бағдарламасына және танымдық іс-әрекеттің түріне байланысты бірдей әдістер әр түрлі мақсатқа және презентация деңгейіне ие болады. Оқытушы студенттердің жаңа материалды зерттеуде біртіндеп дербестікке ие болуы және өз білімдерін практикалық іс-әрекетте қолдануы үшін барлық жағдайларды жасауы керек. Ол үшін мұғалім оқу процесінде практикалық сабақтарда әртүрлі әдістерді қолдануға тырысуы керек. Көрнекілік әдісін жаңа тақырыпты игеру және оны бекіту кезінде қолдануға болады. Жаңа материалды зерделеу кезінде көрнекілік жаңа тақырып пен білімді игеруге, ал шоғырландыру кезінде білімді қолдануға ықпал етеді [3].

Адам анатомиясы мен физиологиясы бойынша практикалық сабақтарда табиғи құралдармен бірге көрнекі әдістерді жүйелі қолдану студенттердің жаңа тақырыпты сәтті игеруіне және бекітуіне ықпал етеді.

Биология курсында студенттер табиғи күйдегі заттар мен құбылыстарды тікелей бақылап, көруі керек, бірақ сынып жағдайында бұл әрдайым мүмкін емес, өйткені тек ауызша деңгейде оқу зерттелетін объектілер мен құбылыстар туралы объективті түсінік тудырмайды. Сондықтан биология мұғалімдерінің міндеттерінің бірі, оқытудың әртүрлі құралдарын қолданумен қатар, табиғи көріністі ақылға қонымды қолдану болып табылады.

Педагогикадағы бұл мәселені И. П.Подласый, М. Н. Скаткин, П. И. Пидкасистый, Л. В.Занков, А.В.Хуторская және басқа мұғалімдер зерттеді. Көрнекілікті қолдану, көрнекілік құралдарының үйлесуі туралы зерттеулерді Л.В. Занков, С.Г. Шаповаленко, В.Г. Болтянский, Л. П. Прессман жүргізді [3].

Пәнді ойдағыдай оқыту үшін мұғалімдерге оқушыларды табиғатқа ғана емес, сондай-ақ фабрикалар мен зауыттарға экскурсияға шығару ұсынылды. Жарлық бойынша барлық гимназия мектептерінде табиғаттың барлық үш патшалығы бойынша табиғи көрнекілік ретінде коллекциялары болу тиіс деп талап етілді. Сонымен бірге жергілікті материалды пайдалануға айырықша көңіл бөлінді. Уақыт өте келе пән мазмұны өзгерді, тіпті 1828 жылы жалпы білім беретін мектептерде қоршаған айналаны оқу пәні ретінде ширек ғасыр бойы өткізілмей қалды. Бұл декабристер көтерілісінен соң үкіметтің ғылым атаулыға сенбеуінен туындаған реакция еді. Қоршаған айналаны мектепке ұзақ үзілістен соң, 1852 жылы оралды. Бекітілген бағдарлама бойынша бастауыш мектептің 1- сыныпында пәнді оқытуға 2 сағат бөлінді.

Одан кейінгі сыныптарда сәйкесінше биология, география, физика пәндері оқытылды. Ал 1864 жылғы жаңа мектеп реформасының жарлығына сәйкес реальдық және сыныпсикалық гимназиялардың бағдарламасынан пропедевтикалық курсы алынып тасталды да, биологияны, географияны және физиканы оқыту пәндік түрі сақталды. Осы кезеңде кіші мектеп жасындағыларға қоршаған айналаныды оқыту әдістемесін дамытуға ерекше үлкен үлес қосқан Ушинский Константин Дмитриевич болды. Ушинский Константин Дмитриевич (1824-1870) – бастауыш білім беру саласындағы аса ірі педагог-әдіскер. Ол кіші мектеп жасындағылардың логикалық ойы мен тілін дамыту үшін бастауыш мектептерде қоршаған айналаны және географияны оқып үйренуге үлкен мән берді. Ол көрнекі құралдармен оқытудың қажеттігін дәлелдей келе көрнекілік теориясын талдап жасады. К.Д.Ушинский табиғат құбылыстарын бақылау және оны қорыту білімнің қайнар көздері болуы керек деп атап көрсетті. «Жаратылыс ғылымдары түгелдей адамның ақыл ойының табиғат құпиясымен осынау мәңгілік күресі болып табылады» - деп жазды [4].

Кеңес мектебі пайда болған алғашқы кезінен–жаңа үлгідегі мектеп құру міндеті күн тәртібінде тұрды. Міне осы уақыттан бастап советтік кезең (2-кезең) болып саналады. 1920 ж. қабылданған бағдарламаларға сәйкес қоршаған айналаныды оқыту мектептің 2-5-сыныптарына оқу пәні ретінде енгізілді, әрі қарай пәндік оқыту жүзеге асырылды. Жаңа бағдарламалар жасауға В.Н.Верховский, Б.Е.Райков, А.А.Яхонтов қатысты. Бағдарламалар негізіне зерттеу әдісі, зертханалық-практикалық сабақтар, экскурсиялар сияқты

педагогикалық тәсілдер енгізілді. Алайда ол кездің мектептерінде зертханалық-практикалық сабақтарды ұйымдастыруға қажетті құрал – жабдықтар тапшы болды. Осыған байланысты бірінші орынға экскурсия түрі шықты, өйткені оларға анағұрлым құралдар қажет етпеді. Мектеп зертханасындағы жұмыс экскурсияда жиналған материалдарды өңдеп, талдап, зерттеуден тұрды. Жас натуралистердің экскурсиялық станциялар мен биостанциялар құру жөнінде белсенді жұмыстар жүргізілді.

Педагог Б.В.Всесвятскийдің жас натуралистер қозғалысын ұйымдастыруы бүкіл одаққа таралып, қоршаған айналаны бойынша сыныптан тыс жұмыстың маңызды түріне айналды. XX ғасырдың басында бастауыш сыныптарда табиғаттануды оқытудың жалпы әдістемесі шығарыла бастады. Бастауыш сыныптарда табиғаттануды оқытуәдістемесін дамытуға педагог Л.С. Севрук мол үлес қосты. Ол жеке тақырыптық сабақтарға әдістемелік нұсқау даярлады, әсіресе өлі табиғат бөлімі жайлы тақырыптарға толық етіп жазған. Бұл сол кезде өлі табиғат – өсімдіктер – жануарлар схемасы бойынша жазылған бірденбір жетекшіәдістемелік құрал болды. Алайда бұл пәннің жүргізілуі өте төменгі жағдайда қалды. Оқыту формальды түрде жүрді. Оқу құралдары тапшы, тәжірибе жасауға арнайы жай болмады, оқу барысында тек бор мен кітап ғана пайдаланылды [5].

Әдебиет:

1. Оқыту – тәрбиелеу технологиясы Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал, №3, 2010ж.
2. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008ж.
3. ҚР Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Бакалавриат. ҚР Үкіметінің қаулысы. 13.05.2021. №292.
4. Абыканова Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы студенттердің танымдық белсенділігін арттырудың дидактикалық шарттары: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.01. – Алматы, 2023. – 143 б.
5. Пидкасистый, П. И. Педагогика [Текст] / П. И. Пидкасистый. - М.: 2010. -512с.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Абдинобиева С., Шамурадова М.

Жетекші: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі мектептегі экологиялық білім берудің негізгі мәселелерінің бірі — әлемнің біртұтас экологиялық бейнесін қалыптастыру болатын жүйені құрудың мүмкін еместігі. Білім берудің орта деңгейінде «Экология» пәні болмағандықтан жаратылыстану курстарында экологиялық білімнің фрагменттері бар, әрі оның бытыраңқылығы байқалады. Экологияның қажетті атрибуты болып табылатын ұғымдар жаратылыстану-ғылыми білімдердің жалпы ағымында «араласып кеткен». Осыған байланысты экологиялық білім берудегі Биология курсының маңызы ең алдымен, әртүрлі деңгейдегі тірі жүйелер туралы ғылыми білімнің мазмұнымен анықталады. Ұйымдастырудың ағадан жоғары деңгейлеріне ерекше назар аударылады: популяция, биоценоз, биогеоценоз, биосфера. Сондай-ақ, биология курсына: қоршаған орта, қоршаған ортаның факторлары, экологиялық факторлар туралы экологиялық түсінік беріледі. Сондықтан, мектеп оқушыларының экологиялық мәдениетін, күрделі экологиялық білімдерін қалыптастыру мен дамытуда биологиялық пәндердің рөлі зор және қоршаған ортаны қорғаудың ғылыми негіздерін ашуда жетекші орын алады.

Экологиялық білім мен дағдылар жүйесін қалыптастыруға ықпал ететін экологиялық білім беру түрлерінің ішінде сыныптан тыс жұмыстарды бөліп көрсету керек [1], әсіресе биология курсынағы экологиялық тәжірибені бөліп көрсету қажет. Қала мектептерінің барлығында табиғи нысандармен сабақ өткізу үшін жабдықталған мектеп жанындағы

аумақтар болмағандықтан, мен 6 және 7 сынып оқушыларының жазғы практикасын табиғатты қорғау практикасы ретінде нақты табиғи объектілерде (қайың орманы, емен орманы, қарағайлы екпелер, шалғынды алқаптар т. б.) өткізуді дұрыс деп санаймын. Сыныптағы сабақтар белгілі бір бағдарлама бойынша өткізіледі және уақыт аралығымен шектеледі, сондықтан көп жағдайда жабайы табиғаттағы табиғи объектілерімен танысу әрдайым мүмкін болмайды. Табиғаттағы экологиялық білім беру тәжірибесі, биология курсының 6 және 7-сыныптарындағы экологиялық тәжірибені, экологиялық білім берудің ең тиімді түрі деп қарастыруға мүмкіндік береді. Дәл осы 6 және 7-сыныптың биология курсында әр түрлі деңгейдегі тірі жүйелердің тұрақтылығы — организмнен ірі экожүйелерге дейінгі тірі жүйелердің орталық Тұжырымдамасының негіздері қаланды. Осы көзқарастың негізінде жоғары сыныпта табиғат пен қоғамның Тұрақты дамуы тұжырымдамасы оңайырақ және ыңғайлы қалыптасады. Мектеп оқушыларына экологиялық тәрбие беруде, білім беруде биологияның бірінші кезектегі маңызы бар, өйткені экология ғылым ретінде тірі организмдер мен қоршаған ортаның, қоршаған ортаның жағдайының өзара байланысын қарастырады.

Экологиялық тәжірибе білім берудің орта деңгейінде ерекше сұранысқа ие, өйткені ең алдымен ол оқушылардың қоршаған ортадағы болып жатқан табиғи құбылыстар шындығын өз бетінше білуге деген психологиялық қажеттілігін өтейді, қанағаттандырады, бұл өз алдына танымдық қызығушылықты тудырып, кейін оқушы бойында зерттеушілік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді [2, 3]. Бұл дағдылар өздігінен қалыптаспайды, бұл бағыттағы сабақтардың мүмкіндіктері шектеулі, барынша жан-жақты қамтып оқушыларда дағдыларды қалыптасуына жағдай туғызып, жұмыс жасаған жақсы. Тек мақсатты ойластырылған жұмыс қана қажетті қалаған нәтижеге әкеледі [4]. Тәжірибе тақырыптары көбінесе белгілі бір экологиялық проблемаларды немесе олардың топтарын зерттеу арқылы анықталады, азырақ белгілі бір организмдерді, яғни өсімдіктер мен жануарлардың жекелеген топтарын зерттеу арқылы, өте аз пайыз болса да жалпы экологиялық заңдылықтарды белгілі бір дүниетанымдық маңызын анықтап, құндылығын түсінуге әсер етеді. Көбінесе практика сыныптан тыс жұмыс сағаттары есебінен жүзеге асырылады. Экологиялық практиканы ұйымдастыру тәжірибесінің жағымды жақтары мен кемшіліктерін қарастырайық. Биология курсындағы 7-сыныптың «Биология» оқулығын пайдалана отырып, тәжірибені ұйымдастыру бойынша негізгі ұстанымдарды қарастырайық. Жоғарыда келтірілген ойларды ескере отырып, тәжірибелік сабақтардың бүкіл жүйесін 7-сыныптағы экологиялық тәжірибе сабақтарының шамамен күнделікті жоспарлануын жасауға болады. Практиканың әр жаңа күні жаңа тақырыпқа арналады және жаңа табиғи қауымдастықта (экожүйеде) ұйымдастырылады, бұл сабақтардың психологиялық тұрғыдан ыңғайлы өтуіне ықпал етеді. Тәжірибе барысында балалар тірі табиғат дүниесінің биологиялық алуантүрлілігін нақты мысалдар арқылы көреді: түрлердің әртүрлілігі, бір түрдің популяциясы, организмдердің өзара қарым-қатынасы немесе байланысы, зерттелетін экожүйелердің әртүрлілігі. Практиканың әр жаңа күні оқушыларды организмдердің арасындағы өзара әр түрлі байланыстарына көздері жете бастайды, нақты белгілі бір сабақтарда олар экожүйедегі биологиялық циклды, оның өмір сүруінің негізі ретінде анықтайды, нәтижесінде экологиялық ойлау элементтерін, сонымен бірге табиғатта өзін-өзі ұстау мәдениетін, экологиялық мәдениетін қалыптастырады. Жұмыстың бұл түрінің құндылығы — балалардың бұл білім мен дағдыларды нақты табиғи экожүйелерде практикалық жұмыстарды орындау процесінде алуында болып саналады.

Экологиялық тәрбие студенттердің — табиғатқа жанаша көзқарасын қалыптастырып, әр түрлі нысандарда жүргізіліп, жеке тұлғаның эмоциялық сезімдік әлемін қалыптастыруға бағытталып, адамгершілік, жауапкершілік қасиеттерін жетілдіреді.

«Қоғамымызды құруымызға қарай азаматтарымыз өз өмірінің аяғына дейін сау болуы және оларды қоршаған табиғи ортаның таза болуы үшін күш салуы керек», — деп көрсетілген Елбасының халыққа Жолдауында. Себебі экологиялық жағдайдың күрт нашарлауына байланысты қоршаған ортада болып жатқан өзгерістерге адамның

биологиялық-генетикалық құрылымы бейімделіп үлгере алмағандықтан, адам денсаулығына орасан зор нұқсан келуде. Табиғат тепе-теңдігін қалпына келтіріп, қоршаған ортаға жанашырлықпен қарау, табиғат қазынасының, оның ішінде адамның өзін сақтап қалу проблемасы әрбір адамнан экологиялық сауаттылықты талап етеді. Сондықтан жас ұрпаққа экологиялық білім беру — білім мекемелерінің басты міндеті.

Қазіргі кезде экологиялық білім беру мәселесі білім жүйелері дамуының өзекті бағыттарының бірі. Экологиялық білімсіз қоғамдық экологиялық сана құру мүмкін емес.

Қоғамдық экологиялық сана қоғамның экологиялық проблемаларымен күресуде мықты фактор болып табылады.

Экологиялық білім беру — ол табиғатты қорғаудың теориясы мен практикасын игеруге бағытталған оқыту жүйесі.

Ол кәсіби мамандарды дайындауға ықпал етіп, кадрларға білім беру, оларды дайындау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазіргі заманғы экологиялық білім берудің негізгі мақсаты — қоғамдық сананы экологизациялау болып табылады. Міндеті — адамның тіршілік барысында қалыптасатын рухани ортасын сақтау. Ол өз кезегінде өмірдегі қоғамдық мәселелермен қатар, өзі тіршілік ететін ортаны басқаруды да белсенді, көрегендікпен шеше алатын жеке тұлғаның дамуына ықпал ету.

Жас ұрпаққа экологиялық білім беру мәселесі қазір дүниежүзі халықтарының, ғалымдарының, педагогтардың, саясат қайраткерлерінің назарын аударып отыр. Қазіргі кезде жер шарында жаппай экологиялық апаттың таралуы және оның алдын алу мақсатында табиғат қорғау жұмыстарын түбірімен жаңа негізде жетілдірудің қажеттігі экологиялық мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Экологиялық білім беру төмендегі іс-әрекеттердің дамуына бағытталған:

- табиғи ресурстарды үнемдеу;
- қоршаған ортаның ластауын тоқтату;
- табиғи экожүйені сақтау;

Менің міндетім – экология сабағында колледж студентерінде қоғам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастың тепе-теңдігі көзқарасын қалыптастыру. Неліктен? Себебі, «Бір тал кессең он тал ек» дегендей, табиғат ресурстарын ұтымды пайдалана отырып олардың орнын толықтыруға, қоршаған ортаны ластамауға үйрету.

«Табиғаттың — әр беті терең мазмұнға толы бірегей кітап» — деген И. Гёте. Олай болса, мазмұнға толы табиғатымызды сақтап қалу экологиялық білімді талап етеді.

Экологиялық тәрбие — табиғат туралы білімнен және табиғатты ең жоғары ұлттық және жалпы адамзаттық құндылық деп бағалай отырып, оған ізгі, жауапкершілікті көзқараспен қараудан тұратын жоғары экологиялық мәдениетті — жасөспірім ұрпақта мақсатты дамыту. Экологиялық білім беру дегеніміз — әр түрлі деңгейдегі экологиялық білімдерді меңгеру. Экологиялық білім берудің негізгі мақсаты- табиғатқа деген жауапкершілік қатынасты қамтамасыз ету. Экологиялық білім беру дегенде әрбір адамның жалпы экологиялық мәдениеттілігін қалыптастыруға бағытталған үздіксіз білім, тәрбие беру даму процестерін түсінеміз.

Экологиялық білім мен тәрбие берудің мақсаты:

- қоршаған ортаға жауапсыздықпен қараушыларға жол бермеу;
- жастардың бойында экологиялық мәдениет дағдысын қалыптастыру;
- қоғамдық пайдалы еңбек және еңбек тәрбиесі арқылы табиғатты қорғау, күту және жақсарту;
- экологиялық білімді насихаттау.

Экологиялық тәрбиенің негізгі мақсаты — жастардың экологиялық көзқарасын, санасын, табиғатқа үлкен парасаттылық, жауапкершілік, қарым-қатынасын қалыптастыру. Осы тәрбие арқылы адамның мәдениеттілік сезімі, экологиялық санасы қалыптасады.

Экологиялық тәрбиенің басты міндеттері:

- өмірде және нақты іс-әрекетінде экологиялық білімді қолдана білу, іскерлікке төселу;

– табиғатты қорғау және өзгертуге байланысты оқушыларды жаппай қоғамдық пайдалы еңбекке қосу;

– колледжде экологиялық білім және тәрбие құрамын ұйымдастыру;

Студенттердің экологиялық білімнің белгілі жүйесін игеруі, табиғатты қорғауы, жер байлығын тиімді пайдалануы экологиялық мәдениетті жетілдіріп, дүние тану көзқарасын қалыптастырады.

Әдебиет:

1. Мектеп оқушыларының экологиялық мәдениетін тәрбиелеу: Мұғалімге арналған нұсқаулық / Ред. Б. Т. Лихачева, Н. С. Дежникова. – М.: Тобыл, 1997. – 96 б.
2. Базулина И. В. Ашық аспан астында экологиялық мәдениетті дамыту // Бастауыш мектеп. - 2005. - №12.
3. Барышева Ю. А. Экологиялық және өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру тәжірибесінен // Бастауыш мектеп. - 1998. - №6.
4. Бабакова Т. А. Экологиялық білім берудегі өлкетану технологиясы. // Экологиялық тәрбие, 2001, № 1.

САНДЫҚ ЛАБОРАТОРИЯЛАР МЕН ВИРТУАЛДЫ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Адилханов Д., Тураханов Н.

Жетекші: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ

Жаратылыстану пәндері айналамыздағы физикалық әлемді басқаратын табиғаттың негізгі заңдылықтарын түсінуге және түсіндіруге үйретеді. Бұл пәндер қарапайым бөлшектер мен атомдардан бастап ғарыш кеңістігіндегі жұлдыздар мен галактикаларға дейінгі әлемнің әртүрлі аспектілерін зерттейді. Мысалы, физика объектілердің қозғалысы мен өзара әрекеттесуін, химия заттардың қасиеттері мен олардың өзара әрекеттесуін, биология тірі ағзалар мен олардың қызметін зерттейді. Жаратылыстану ғылымдарды оқушыларға ауа-райы, денсаулық, технология, энергия, қоршаған орта және т.б. сияқты айналамызда болып жатқан көптеген құбылыстарды түсінуге және түсіндіруге көмектеседі. Олар сондай-ақ логикалық және сыни ойлауды, деректерді талдау және түсіндіру қабілетін дамытуға және фактілер мен дәлелдерге сүйене отырып қорытынды жасауға көмектеседі.

Биологияны оқытуда сабақтарда да, сабақтан тыс жұмыстарда да оқутанымдық және практикалық тапсырмалардың әртүрлі түрлерін қолдана отырып, оқу процесінің тәжірибеге бағытталған бағытын күшейту қажет. Зертханалық жұмыстарды орындау кезінде - білім алушылардың биологиялық процестерді ғылыми түсіндіруге, тірі табиғатты ғылыми тану әдістерін бағалауға және қолдануға, деректер мен дәлелдемелерді ғылыми тұрғыдан түсіндіруге, қорытындылар тұжырымдауға қабілеттілігін қалыптастыруға көңіл бөліп, шығармашылық және зерттеу сипатындағы тапсырмаларға бағдарлануды көздеу керек.

Қазіргі кезде жаратылыстану пәндерін оқытуда виртуалды зертхананы пайдалану дамып келеді. Виртуалды зертханалық жұмысты ұйымдастыру зертханалық жұмыстың мақсаттарын қою, виртуалды зертхананы таңдау, мазмұндық және дидактикалық міндеттерді анықтау, бағалау және талдау кезеңдерінен тұрады. Виртуалды оқыту ортасы-білім алушылардың оқу ақпаратын беру үшін автоматты оқыту жүйесі бар жұмыс процесінде құрылған және тек осы нақты жұмыс кезінде пайдаланылатын орта.

Заманауи техникалық мүмкіндіктер оқу үшін қажетті мультимедиялық кешендерді, білім беру ортасын модельдейтін бағдарламаларды құруға, виртуалды оқыту жағдайларын жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге мұғалім мақсатты функцияны орындайды, ал компьютерлік бағдарлама оқу мазмұнын өз бетінше таңдап, білім, дағдылар мен дағдыларды игеру процесін ұйымдастыра алады [4]. Виртуалды зертханалардың білім берудің әртүрлі

деңгейлері мен салаларына байланысты бірнеше түрлері бар. Солардың кейбіреулеріне тоқтала кетейік.

1. Ғылыми зерттеулердің виртуалды зертханалары. Мұндай зертханалар физика, химия, биология тағы басқа әртүрлі ғылыми салаларда виртуалды эксперименттер мен зерттеулер жүргізу үшін пайдаланылады.

2. Компьютерлік ғылымның виртуалды зертханалары. Бұл зертханалар білім алушыларға бағдарламалауды, алгоритмдерді, компьютерлік желілерді және информатиканың басқа аспектілерін зерттеуге және қолдануға мүмкіндік береді.

Цифрлық нысандар арқылы шынайылықты толықтыруға байланысты барлық технологиялар шынайылықтың екі полярлы нұсқаларының арасында орналасқан: біз өмір сүретін шынайылық және виртуалды шынайылық. Шынайылық - бұл физикалық кеңістіктегі қосымша объектілердің мүлдем болмауы, яғни физикалық кеңістіктің өзі. Виртуалды шынайылық - бұл нақты объектілердің мүлдем болмауы. Іс жүзінде шынайылық көбінесе ішкі жиындарға бөлінеді.

Екі классикалық ішкі жиынтық - толықтырылған шынайылық (augmented reality, AR) және виртуалды шынайылық (virtual reality, VR). Бірінші жағдайда, шынайылықты әртүрлі объектілермен толықтыратын технологиялар, екіншісінде виртуалды шынайылықты нақты объектілермен толықтыратын технологиялар деп түсіндіріледі. VR және AR технологиялары иммерсивті оқыту (immersive education) бағдарламаларында жиі айтылады. Мұндай бағдарламалар әртүрлі виртуалды әлемдер мен модельдеулерде және көбінесе ойын түрінде өтетін оқу процесінде заманауи ақпараттық технологияларды қолдануды қамтиды. Оқытудың бұл түрі білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын, қоршаған орта мен әлемді зерттеуге талпынысын арттыруға көмектеседі [1].

Қазіргі таңда технология мен цифрлық жүйенің қарқынды дамуымен әртүрлі білім салаларында виртуалды зертханаларды құрудың жаңа нұсқалары мен мүмкіндіктері пайда болуда. Виртуалды зертхана технологияларын Ұлттық Ғылым қоры (NSF) STEM білім беру жағдайын жақсарту жөніндегі жұмыс тобы ХХІ ғасырдың күрделі жаһандық сын-қатерлеріне халықтың тұрақты дайындығына динамикалық жауап ретінде ұсынды (Боргман и др., 2008). Халықаралық тәжірибелерді зерделеп қарасақ, виртуалды зертхана көптеген елдерде оқыту үдерісіне енгізілген. Финляндия мектептерінде виртуалды зертханаларды қолдану ғылыми және техникалық пәндер бойынша практикалық білім мен дағдыларды алуға мүмкіндік береді, сыни ойлауды дамытуға, ұғымдарды түсінуді жақсартуға және ғылым мен технологияға деген қызығушылықты арттыруға көмектеседі деп есептеледі. Финляндияда виртуалды зертханалар әртүрлі пәндік салаларда оқушыларды оқыту және дамыту үшін мектептерде белсенді қолданылады.

Финляндия мектептерінде виртуалды зертханаларды қолданудың бірнеше мысалдарын келтірсек: Ғылым және физика: виртуалды зертханалар оқушыларға физикалық материалдар мен жабдықтарды қажет етпестен физикада эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді. Оқушылар физика заңдарын зерттей алады, әртүрлі физикалық құбылыстарды модельдей алады және ғылым принциптерін жақсы түсіну үшін виртуалды эксперименттер жасай алады. Химия: виртуалды зертханалар студенттерге химиялық эксперименттерді қауіпсіз жүргізуге және химиялық реакцияларды байқауға мүмкіндік береді. Олар әртүрлі заттардың қасиеттерін зерттей алады, концентрация мен рН деңгейімен тәжірибе жасай алады және химияның негізгі ұғымдарын түсіне алады. Биология: Виртуалды зертханалар оқушыларға биологиялық жүйелер мен процестерді зерттеуге, генетикалық эксперименттерді модельдеуге, мүшелердің тіндері мен жасушаларын зерттеуге мүмкіндік береді. Олар тірі организмдер мен экожүйелер туралы виртуалды зерттеулер жүргізе алады, эволюция мен экологиялық өзара әрекеттесуді зерттей алады.

Оңтүстік Кореяда виртуалды зертханаларға қолданбалы ғылымда пайдалы деп қарайды. Әр түрлі салаларда виртуалды зертханаларды қолданудың бірнеше мысалдары келтірілген: Білім беру және зерттеу: виртуалды зертханаларды виртуалды эксперименттер жүргізу және ғылыми әдістерді оқыту үшін оқу орындары мен ғылыми орталықтарда

пайдаланады. Мұнда зерттеушілер нақты зертханада физикалық қатысуды қажет етпестен жаттығуға мүмкіндік беретін нақты модельдеу мен модельдерге қол жеткізе алады.

Медицина және денсаулық сақтау: виртуалды зертханалар медицинаны оқытуда және денсаулық сақтау мамандары үшін тренингтер өткізуде пайдаланылады. Модельдеу процедураларды, диагностикалық әдістерді және хирургиялық дағдыларды үйренуге көмектеседі, сондай-ақ виртуалды зерттеулер жүргізу және жаңа препараттарды сынау үшін де пайдалануға болады. Инженерлік және жобалау: виртуалды зертханалар жаңа технологиялар мен инженерлік жүйелерді жобалау және сынау кезінде пайдаланылады. Олар инженерлер мен дизайнерлерге физикалық эксперименттерге көшпес бұрын әртүрлі сценарийлер мен жағдайларды модельдеуге және талдауға мүмкіндік береді. Бұл физикалық прототиптеуге байланысты шығындар мен уақытты азайтуға көмектеседі. Энергетика және қоршаған орта: виртуалды зертханалар жаңа энергетикалық технологияларды зерттеу мен дамытуда және әртүрлі факторлардың қоршаған ортаға әсерін бағалау мен болжауда қолданылады. Виртуалды модельдеу арқылы энергетикалық жүйелерді модельдеуге, күн мен желдің өзара әрекеттесуін зерттеуге, шығарындылардың климатқа әсерін талдауға және т.б. болады [2].

Қытай мектептерінде виртуалды зертханаларды қолданудың бірнеше маңызды артықшылықтары бар. Олардың кейбіреулеріне мысалдар келтірсек:

1. Білімнің қол жетімділігі: виртуалды зертханалар мектеп оқушыларына орналасқан жеріне қарамастан нақты уақыттағы тәжірибелер мен практикалық сабақтарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе 8 толық физикалық зертханаларға немесе арнайы жабдықтарға қол жеткізе алмайтын мектептер үшін пайдалы.

2. Қауіпсіздік: виртуалды зертханалар оқушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, өйткені олар қауіпті немесе нәзік материалдармен жұмыс істеуге байланысты ықтимал қауіптерге ұшырамайды. Бұл әсіресе қауіпті заттарды немесе жоғары кернеулерді қолдануды қажет ететін эксперименттер үшін өте маңызды.

3. Тиімділік және уақытты үнемдеу: виртуалды зертханалар дәстүрлі физикалық нақты зертханаларға қарағанда эксперименттер жүргізуге және нәтижелерді тезірек талдауға мүмкіндік береді. Олар сондай-ақ эксперименттер жүргізілгеннен кейін жабдықты дайындауға және тазартуға кететін уақытты қысқартады.

4. Модельдеу мүмкіндіктері: виртуалды зертханалар нақты ортада қол жетімді болмауы мүмкін күрделі модельдер мен модельдеулерді жасауға мүмкіндік береді. Бұл оқушыларға күрделі ғылыми ұғымдар мен құбылыстарды зерттеуге және түсінуге мүмкіндік береді.

5. Интерактивті оқыту: виртуалды зертханалар интерактивті оқыту мүмкіндігін ұсынады, мұнда оқушылар эксперименттерді өз бетінше жүргізе алады, сұрақтар қоя алады және әртүрлі сценарийлерді зерттей алады. Бұл белсенді қатысуды ынталандырады және материалды жақсы сіңіруге мүмкіндік береді.

Қытай виртуалды зертханаларды білім беру бағдарламаларына белсенді түрде әзірлейді және енгізеді. Олар мектептер мен университеттерде физика, химия, биология және инженерия сияқты әртүрлі ғылыми пәндерді оқыту үшін қолданылады. Мұндай технологиялар оқушыларға виртуалды ортаға енуге және дәстүрлі оқыту әдістерін толықтыра отырып, практикалық дағдыларды алуға мүмкіндік береді. Массачусетс технологиялық институтындағы STAR бағдарламасы ғылыми зерттеулер мен сыныптағы сабақ арасындағы алшақтықты жоюға бағытталған. Сыныпта зерттеу әдістерін түсіну және қолдану уақыттың жетіспеушілігі мен заманауи жабдықтар мен құралдарға деген қажеттілікке байланысты күрделі болуы мүмкін. STAR көпсалалы тобы бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу үшін Массачусетс технологиялық институтының және басқа оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамымен ынтымақтастықта жұмыс жасайды. STAR білім берудің барлық құралдары тегін және қол жетімді.

Ресейлік мектеп оқушылары Мәскеу электрондық мектебінің кітапханасының виртуалды зертханаларында биология терминдері мен заңдарын зерттеуге мүмкіндік алды. Виртуалды зертханалардың көмегімен оқушылар жасушалардың құрылымы, тіршілік әрекеті

және қызметі туралы біле алады. Пайдаланушылар интерактивті виртуалды микроскопты пайдаланып жасушаларды көре алады. Осыдан кейін оларға тақырыптық викторинадан өту немесе интерактивті мәселені шешу арқылы алған білімдерін ойын форматында бекіту ұсынылады.

Жаңа виртуалды биология зертханалары интерактивті және 3D визуализациясына негізделген электронды кітапхананың оқу мазмұнын кеңейтуде. Зертханалармен жұмыс балаларға биологияны жақсы меңгеруге көмектесіп қана қоймай, оларға табиғи процестер мен құбылыстарды белсенді визуалды зерттеуге мүмкіндік береді. Виртуалды зертханалар күрделі тәжірибелерді көрнекі-иллюстрация түрінде бере отырып, шынайы тәжірибе кезінде алуға қиындық туғызатын бөліктеріне дейін көрсете алады. Виртуалды зертханалық жұмыстардың ең басты артықшылығы – бір тәжірибені бірнеше рет қайталап жасай алады. Білім алушылардың өздігінен жұмыс істеуіне ықпал ететін виртуалды зертханаларды электронды білім берудің ажырамас бөлігі деуге болады.

Виртуалды зертхана оған қажетті материалдарды дайындауға кететін уақытты айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді. Ресейде виртуалды ресурстардың бірі-Globallab. Globallab-мұғалімдер, мектеп оқушылары және олардың ата-аналары бірлескен ғылыми жобаларға қатыса алатын қауіпсіз онлайн орта. Жобаларға сыныпта немесе үйде отырып та, топтарда немесе достарымен бірге, мұғаліммен немесе ата-анасымен бірге қатысуға болады. Цифрлық гербарий жобасы Табиғаттағы өсімдіктерді бақылау, оларды жинау және гербарий жасау - өсімдіктер әлемімен танысудың өте қызықты тәсілі. Ал гербарий табиғи ғана емес, сонымен қатар виртуалды болуы да мүмкін! Гербарий - кептірілген өсімдіктердің ботаникалық коллекциясы, безендірілген және жапсырмалармен жабдықталған болуы мүмкін. Латын тілінен аударғанда «гербарий» сөзі «шөп дәрігері» дегенді білдіреді. Өсімдіктердегі мүшелердің формалары мен өзгерістерінің әртүрлілігін зерттеу үшін морфологиялық гербарий жиналады. Шаруашылық белгілері бойынша тақырыптық гербарийлер таңдалады, мысалы, «арамшөптер», «дәрілік өсімдіктер». Өз өлкесінен немесе аймағынан жинақталса ол флоралық гербарийді құрайды. Егер өсімдіктердің шығу тегіне қарай, тұқымдастарға, туыстарға жіктеліп, белгілі бір жүйеде орналастырыла отырып жасалса, онда мұндай гербарий жүйелі гербарий деп аталады.

Әдебиет:

1. Пономарева И.Н., Соломин В.П., Сидельникова Г.Д. Общая методика обучения биологии: Учебное пособие. –М.: Академия, 2008
2. Современная аналитика образования/Цифровая трансформация школьного образования. международный опыт, тренды, глобальные рекомендации/№ 2(23) 2019

К ВОПРОСУ О БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОЧИСТКЕ НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ БЕТОНОВ

А.К. Аманалыева

ученица 11 класса, Beta High School, г.Алматы, Казахстан

К Садыбек

ученица, Energy tech high school, New York, USA

Научный руководитель: д.б.н., профессор А.У.Исаева

Шымкентский университет, г.Шымкент

Нефтяная промышленность – отрасль экономики, занимающаяся добычей, переработкой, транспортировкой, складированием и продажей природного полезного ископаемого — нефти и сопутствующих нефтепродуктов. Главную часть нефти составляют углеводороды различные по своему составу, строению и свойствам, которые могут находиться в газообразном, жидком и твердом состоянии. Углеводороды и их производные обладают различной способностью к окислению, разложению и по-разному воздействуют на

природную среду и живые организмы [1]. При выполнении исследований состава нефтяных загрязнений важно определить химический состав нефти и нефтепродуктов, соотношение содержания лёгких (бензины, керосины, дизельное топливо, конденсат) и тяжёлых фракций (мазут, смазочные масла и битумы), парафина, серы и других компонентов

Несмотря на осуществляемые природоохранные мероприятия, растёт общая площадь загрязнённых почв и вод, количество отходов добычи и переработки нефти, формируются многочисленные очаги нефтезагрязнения природной среды. Попадая в окружающую среду, химические вещества (в том числе и нефтепродукты) претерпевают целый ряд сложных трансформаций, в ходе которых углеводороды нефти могут преобразоваться в стойкие к микробиологическому расщеплению токсичные соединения, обладающие канцерогенными и мутагенными свойствами [2, 3].

В зависимости от времени, прошедшем между аварийным нефтяным разливом и началом проведения работ по его ликвидации, осуществляется либо весь комплекс мероприятий, либо отдельные его блоки.

В настоящее время используются механические и химические методы очистки замазученных бетонов, включающие засыпку песком, обработку пятен различными детергентами [4]. Биотехнологические методы биodeградации нефтепродуктов, в настоящее время, широко используются в биоремедиации нефтезагрязнённых почв [5]. Известно более 20 видов микроорганизмов, утилизирующих широкий ряд нефтепродуктов [6]. В то же время, анализ информационных источников показывает отсутствие исследований, связанных с биологической очисткой замазученных бетонированных поверхностей, что и определило цель данных исследований. Цель исследования: Разработка способа микробиологической очистки бетонированных поверхностей и трещин, загрязнённых нефтью и нефтепродуктами, на территории ТОО «Петро Казахстан Ойл Продактс».

Загрязнение поверхности бетона маслами и нефтепродуктами – явление распространенное. В результате проведенных исследований установлено, что характер загрязнения бетонов нефтью и нефтепродуктами зависит от марки бетона, при этом, чем выше пористость бетона, тем меньше площадь распространения нефтяного пятна на поверхности и больше глубина проникновения в толщу бетона. Электронно-микроскопическое обследование показало, что проникновение нефтяного пятна происходит через микротрещины и микропоры бетона с попутным загрязнением жирными маслами близлежащих слоев. Для изучения возможности очистки бетонных блоков от нефти предварительно был проведен их микроанализ для определения элементно-весового состава, по которому видно, что элементный состав бетонов представлен натрием, магнием, алюминием, кремнием, серой, хлором и калием в различных пропорциях.

Было выявлено, что глубина проникновения нефтепродуктов и диаметр растекания нефтяного пятна на поверхности бетона зависит от его плотности и трещиноватости. Так в пористых бетонах глубина проникновения нефти колеблется в пределах 0,5-1,4 см, в то время в плотные бетоны нефть проникает на глубину 0,2-0,8 см. Эти показатели обратно коррелируют с площадью распространения нефтяного пятна.

Выявлено, что эффективность использования порошкообразных и гелеобразных детергентов для очистки нефтезагрязнённых бетонов колеблется в пределах 5-12%, что объясняется труднодоступностью глубоких слоев бетона. Было установлено, что использование углеводородокисляющих микроорганизмов способствует очищению нефтяного пятна на 15 - 50%.

В условиях действующего нефтеперерабатывающего завода ТОО «ПетроКазахстан Ойл Продактс» выявлено неравномерное загрязнение поверхности бетона нефтепродуктами.

Микробиологическое обследование нефтяных загрязнений выявило, что состав микрофлоры нефтепродуктов представлен гетеротрофными, углеводородокисляющими микроорганизмами и микромицетами. Установлено, что степень очистки нефтяных пятен на бетоне зависит от ряда факторов как состав композиции используемых микроорганизмов, кратность их применения, толщина и физико-химические характеристики нефтяного

загрязнения, погодно-климатические условия. Однако следует отметить, что застывшие пятна нефтепродуктов гудронного типа микробиологической деградации не поддаются из-за плотного поверхностного слоя. Для активизации микробиологических процессов необходимо разрушить пленку на их поверхности.

Таким образом, в результате проведенных лабораторных исследований установлено, что характер загрязнения бетонов нефтью и нефтепродуктами зависит от марки бетона, при этом, чем выше пористость бетона, тем меньше площадь распространения нефтяного пятна на поверхности и выше глубина проникновения в толщу бетона. Микрофлора нефтезагрязнений представлена гетеротрофными, углеводородокисляющими микроорганизмами родов *Pseudomonas*, *Micrococcus*, *Bacillus*, *Penicillium*, *Aspergillus*, способными к биodeградации высокомолекулярных соединений нефти.

Литература:

1. Питерс А. Разливы нефти и окружающая среда // Экология – 2006 - №4.
2. Двадненко М.В., Маджигатов Р.В., Ракитянский Н.А. воздействие нефти на окружающую среду // Международный журнал экспериментального образования. 2017. № 3-1. С. 89-90.
3. Шамраев А. В., Шорина Т. С. Влияние нефти и нефтепродуктов на различные компоненты окружающей среды // Вестник ОГУ. 2009. №6..
4. Гамзаева Р.С. Применение биодеструктора Бак-Верад на дерново-подзолистой почве, загрязненной нефтепродуктами // Известия СПбГАУ. 2019. №2 (55).
5. Заболотских Влада Валентиновна, Танких Светлана Николаевна, Васильев Андрей Витальевич Технологические подходы к детоксикации и биовосстановлению нефтезагрязнённых земель // Известия Самарского научного центра РАН. 2018. №5-3.
6. Марченко Л.А., Белоголов Е.А., Боковикова Т.Н. исследование влияния нефтепродуктов на окружающую среду // Фундаментальные исследования. 2007. № 12-3. С. 516-516.

АЛЛЕРГЕНДІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТАРЫНДА ТАРАЛУЫ

А.Аралбай, А.Т.Джескенбаева, Ж.Рысдаулет
магистрант

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Аллергия – бұл иммундық жүйенің белгілі бір заттарға (аллергендерге) шамадан тыс реакциясы, яғни ағзаның қалыпты жағдайда зиянсыз болып табылатын заттарға жоғары сезімталдығы. Алғаш рет "аллергия" терминін 1906 жылы австриялық педиатрлар Клеменс Пирке мен Бела Шик енгізген.

Аллергиялық реакцияның даму механизмі екі негізгі кезеңнен тұрады: сенсibilизация және қайталама жауап. Бірінші кезеңде ағза аллергиямен алғаш рет кездескенде, иммундық жүйе оны бөгде зат ретінде танып, оған қарсы антиденелер өндіреді. Бұл процесс сенсibilизация деп аталады. Кейіннен сол аллергия ағзаға қайта түскенде, иммундық жүйе оны тез танып, күшті реакция береді, бұл аллергиялық симптомдардың пайда болуына әкеледі.

Өсімдік аллергиядері көбінесе тозаң, споралар немесе өсімдік бөліктері арқылы таралады. Тоzaң аллергиясы (поллиноз) маусымдық сипатта болады және көктем мен жаз мезгілдерінде жиі кездеседі. Астық тұқымдас шөптердің қатарында неғұрлым көп таралған аллергиядерге атқонақ (46%), торғақшөп (22%), су бетеге (18%) және қоңырбас (8%) жатады. Ағаш тозаңы бойынша аллергия қайыңға (57%), үйеңкіге (22%) және терекке (20%) жиі анықталады.

Өсімдік тозаңына аллергияның негізгі белгілері мыналар: Түшкіру, мұрынның бітелуі, көздің қышуы және қабынуы, тамақтың қышуы, жөтел. Бұл белгілер адамның өмір сүру сапасын төмендетіп, күнделікті қызметіне кедергі келтіруі мүмкін.

Аллергияны диагностикалау үшін арнайы аллергологиялық тесттер қолданылады. Мысалы, "Аллергоскрин" зертханасы тұрмыстық, өсімдік, тағамдық, дәрі-дәрмек, өндірістік, косметологиялық және жануарлардан алынатын аллергияларды анықтау үшін ИФА-талдау негізінде бірегей патенттелген әдістемені пайдаланады.

Қазақстанда маусымдық аллергияны тудыратын өсімдіктердің түрлері әр аймақта әртүрлі болуы мүмкін. Елімізде жиі кездесетін аллергияларды өсімдіктерге амброзия, жусан, қалақай және қайың жатады.

Қазақстан Республикасында негізгі аллергияларды өсімдіктердің географиялық таралуы алғаш рет талданды. Барлық материалдар мәліметтер базасына ұйымдастырылды және GIS Mapinfo бағдарламасындағы карталарға байланған. Қазақстанның әрбір өңірі үшін екі индекс есептелді: өңірдегі аллергияларды өсімдіктердің жалпы саны және "аллергиялық индекс". Деректер негізінде бірқатар карталар жасалды.

XX ғасырдың аяғында, индустриалды елдердегі аллергиялық аурулар таралуы бойынша алғашқы орындардың біріне шықты. Аллергияның маңызды себептерінің бірі-өсімдік тозаңы. Тоzaңға аллергия – поллиноз – планетаның әрбір төртінші тұрғыны зардап шегеді. Қазақстанда аллергия өсімдіктерінің таралуы бұрын зерттелмеген. Аллергиялық ауруларды зерттеу мәселесі қазіргі уақытта қажет, өйткені ауру үнемі өсіп келеді және биологиялық және әлеуметтік проблеманы шешудің нақты анықталған жолдары әлі байқалмайды.

Поллиноз проблемасы айқын аймақтық сипатқа ие. Кейбір аллергияларды түрлерге реакцияның көрінісі жердің экологиялық жағдайына, флораның әртүрлілігіне, өсімдіктердің Гүлдену фенологиясына, олардың тозаңының аллергиялық дәрежесіне байланысты.

Қазақстан аумағында 159 тұқымдасқа жататын тамырлы өсімдіктердің 5658 түрі белгілі [1]. Аллергияларды өсімдіктердің 6 тұқымдасы, 59 түрі бар мәліметтер базасы жасалды. Олардың ішінде аллергияларды түрлердің ең көп саны мына тұқымдастарда кездеседі: Роасеae (26 түрі), Asteraceae (16). Аллергияларды түрлердің аз саны бар тұқымдастарға мыналар жатады: Chenopodiaceae (7 түрі) және Salicaceae (8). Поллинозды тудыруы мүмкін түрлердің ең аз санында Urticaceae (1), Pinaceae (1) тұқымдасы бар.

Қазақстан Республикасында аллергияларды өсімдіктердің Гүлдену ерекшеліктерін талдай отырып, гүлденудің екі кезеңін ажыратуға болады: 1) сәуірден мамырға дейінгі айларды қамтитын көктем - негізінен барлық ағаштар мен бұталар; 2) екі айқын кіші кезеңі бар жаз: а) маусым-шілде-дәнді дақылдар; б) шілде-тамыз (қыркүйек) – арамшөпті жусан, мареви.

Деректерді өңдеу сатысында аллергияларды өсімдіктерді анықтау мәселесі туындады, өйткені Қазақстанда мұндай өсімдіктердің жалпы қабылданған тізімі жоқ. Негізгі ақпарат "Олимп" клиникалық-диагностикалық зертханасынан әсер етуі поллиноз симптомдарының жиі кездесетін жағдайларын тудыратын өсімдіктердің жалпы тізімі түрінде алынды.

Содан кейін аллергияларды өсімдіктердің түрлері Қазақстанның әкімшілік аудандарына, содан кейін жазғы және көктемгі Гүлдену кезеңдеріне таратылды. Аллергияларды таралу аймақтары туралы ақпарат Ресейдің және оған іргелес елдердің агроэкологиялық атласынан, сондай-ақ Р.К. Ермеков пен М. С. Байтеновтың "Қазақстанның аллергияларды өсімдіктері" оқулығынан алынды, онда ҚР белгілі бір аллергияларды түрлерінің таралуының табиғи аймақтары мен аудандары сипатталған.

Зерттеудің келесі кезеңі-көктемде, жазда гүлдейтін және сәуірден қыркүйекке дейінгі барлық кезеңде гүлдейтін түрлердің санын картаға түсіру. Ол үшін алынған материалдар компьютерлік мәліметтер базасына жүктелді және ArcGIS ортасында сандық негіз картасына байланған. Деректер базасын ұйымдастыруда бұрын Ресейдің құрлықтағы омыртқалы жануарларына арналған әдістемелік әдістер қолданылды [1]. Әрбір әкімшілік бірлік үшін 2 көрсеткіш есептелген – аймақтағы аллергияларды түрлерінің жалпы саны және "аллергиялық индекс"-аймақта ұсынылған түрлердің аллергиялық қауіптілік ұпайларының қосындысы.

Жасалған карталарды талдау көрсеткендей, көктемде гүлдейтін аллергияларды түрлердің ең көп саны Шығыс Қазақстан облысында-19-ға жуық аллергияларды және Қазақстанның солтүстік өңірлерінде кездеседі, оларда 13-тен 16-ға дейін түр шоғырланған. Солтүстіктен оңтүстікке қарай жылжу кезінде түрлердің саны айтарлықтай азаяды, ең төменгі мәндері 6

түрге дейін болатын Атырау, Маңғыстау және Қызылорда облыстарында болады. Солтүстік өңірлерде және Шығыс Қазақстан облысында аллергиялық өсімдіктердің басым болу көрсеткіші жапырақты (терек, тал, көктерек) және қылқан жапырақты ағаштардың (қарағай) гүлденуімен түсіндіріледі.

Жазғы кезеңде гүлдейтін аллергиялық өсімдіктердің ең көп саны Алматы облысына (30 түрі), сондай-ақ Ақтөбе, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарына жатады, олардың көрсеткіштері 24-тен 27 түрге дейін. Бұл дәнді дақылдардың, мареваның, жусанның мол гүлденуінің басталуына байланысты. Аллергиялық түрлердің ең аз саны батыс және оңтүстік-батыс әкімшілік бірліктерімен шектелген[2].

ҚР облыстары бойынша аллергиялық қауіптің сипаттамасы.

"Аллергиялық қауіптілік индексі" ҚР-ның әрбір саласы үшін мынадай әдістеме бойынша есептелді: біріншіден, әрбір аллергиялық түрге өндірілетін тозаң мөлшеріне, қауымдастықтардағы өсімдіктің көптігіне және адамдардың өсімдіктерге аллергиялық реакциясының дәрежесіне байланысты қауіптілік дәрежесі берілді. Екіншіден, барлық аллергиялық өсімдіктер қауіптілік дәрежесіне қарай үш балдық шкала бойынша әлсіз (1), орташа қауіпті (2) және қауіпті (3) болып бөлінді. Жүргізілген бағалау ғылыми-медициналық әдебиеттерді зерттеуге және аллергиялық өсімдіктердің тозаң кешендері туралы жалпыға қолжетімді ақпаратқа негізделген. Үшіншіден, ҚР әр саласы үшін қауіптілік дәрежесі есептелді.

Соңғы мәселені шешу халықтың үлесіне аллергиялық өсімдіктердің концентрациясын анықтауға бағытталған. Ол үшін ҚР – ның әрбір саласы үшін есептелген және карта-схема түрінде көрсетілген ықтимал аллергиялық қауіптілік көрсеткіші енгізілді. Бұл көрсеткіш ҚР әрбір әкімшілік бірлігіне балл беру арқылы есептелді, ол өңір халқының жалпы санын 100 мың адамға бөлу нәтижесінде айқындалды. Содан кейін алынған балл автор бұрын есептеген "аллергиялық қауіп индексіне"көбейтілді[3].

Осылайша, Қазақстан Республикасының әрбір облысы үшін "аллергиялық қауіптілік индексі" және халықтың үлесіне аллергиялық қауіптілік көрсеткіші мәндері алынды, барлық деректер карто-схемалар түрінде ұсынылды, олардың негізінде аллергиялық өсімдіктердің гүлденуінің әртүрлі кезеңдерінде елдің ең аз және аса қауіпті аймақтарына талдау жүргізуге болады.

Көктемгі гүлдену кезеңінде жалпы аллергиялық қауіптіліктің айтарлықтай жоғары көрсеткіші Шығыс Қазақстан және Қостанай облыстарымен сипатталады.

Жазғы уақытта Шығыс Қазақстан және Алматы облыстары, сондай-ақ Жамбыл, Қарағанды, Ақтөбе және Қостанай облыстары барынша қауіпті өңірлер болып табылады.

Көктемгі және жазғы кезеңдерді жеке талдағаннан кейін, бүкіл гүлдену кезеңінде аллергиялық түрлердің ең көп концентрациясы Шығыс Қазақстан және Алматы облыстарына сәйкес келеді деген қорытындыға келуге болады. Бұл өсімдік түрлерінің едәуір әртүрлілігін және дала мен шөлді жазық провинциялардың флораларынан өте күрт флористикалық айырмашылықтарды анықтайтын биіктік белдеулерінің болуымен түсіндіріледі. Мұның бәрі денсаулықтың нашарлауына және аллергиясы бар халықтың асқынуына әкелуі мүмкін.

Бүкіл гүлдену кезеңінде ең қауіпті облыстар Шығыс Қазақстан және Алматы облыстары болып табылады, бұған Қарағанды және Қостанай облыстары да жатады. Ең аз қауіпті-Атырау, Маңғыстау және Қызылорда облыстары, алайда бұл тұжырым жеткілікті сенімді емес, өйткені бұл өңірлерде аллергиялық өсімдіктерді зерттеу жеткіліксіз.

Жалпы, аллергиялық өсімдіктердің бүкіл вегетациялық кезеңінде аллергиялық түрлердің саны бойынша да, "аллергиялық индексі" бойынша да ең қауіптісі - Шығыс Қазақстан және Алматы облыстары, ал ең қауіптісі Маңғыстау, Атырау және Қызылорда облыстары болып табылады.

Әр түрлі кезеңдегі аллергиялық өсімдіктердің максималды және минималды концентрациясын көрсететін Карта-схемалар, сондай-ақ әр аймақтың " аллергиялық индексі " кейінірек поллинозбен ауыратын науқастар үшін де, алерголог-дәрігерлер үшін де анықтамалық материал ретінде қолданыла алады.

Қорыта келе аллергияның алдын алу және емдеу шаралары кешенді тәсілді талап етеді. Аллергендерден аулақ болу, қорғаныс шараларын қолдану, медициналық препараттарды пайдалану және иммундық терапия әдістері аллергияның әсерін азайтуға және өмір сапасын жақсартуға көмектеседі. Әрбір науқас үшін жеке емдеу жоспарын құру маңызды, сондықтан аллерголог-дәрігермен кеңесу қажет.

Әдебиет:

1. Ермакова Р.К., Байтенов М.С. Аллергенные растения Казахстана: методическое пособие. Алма-Ата: Наука, 1988. 160 с.
2. Абдуллина С.А. Список сосудистых растений РК. Алма-Ата: Наука, 1999. 187с.
3. Дикарева Т.В., Румянцев В.Ю. Картографический анализ распространения растений-аллергенов в России // Вестник Московского университета. Серия 5: География. 2015. № 6. С. 34-40.

ГИДРОПОННОЕ ВЫРАЩИВАНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ДЛЯ СНИЖЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ

Байтасова Эльмира Асыланбайқызы
магистр, преподаватель
Шымкентский университет, г.Шымкент

Лекарственные растения часто используются в производстве фитопрепаратов, чаёв, настоек, мазей и косметических средств. Их безопасность и качество во многом зависят от условий выращивания. Согласно рекомендациям ВОЗ, уровень загрязняющих веществ в лекарственном сырье не должен превышать строго установленных норм. Однако в почвенных условиях, особенно вблизи промышленных зон или на истощённых почвах, происходит интенсивное накопление тяжёлых металлов.

Вместо воды растения могут выращиваться в инертных субстратах — перлите, вермикулите, кокосовом волокне, керамзите. Эти материалы не содержат тяжёлых металлов, не взаимодействуют с питательным раствором и позволяют регулировать влажность и доступ кислорода к корням. Это снижает риск гипоксии корней и способствует устойчивому росту растений.

Биодоступность тяжёлых металлов в разных условиях. В почве при $\text{pH} < 5.5$ растворимость и усвоение Pb, Cd и Zn растениями увеличивается. Органические вещества могут временно связывать металлы, но при высокой кислотности они высвобождаются. В гидропонике при $\text{pH} 5.8\text{--}6.3$ биодоступность большинства тяжёлых металлов резко снижается. Исключение хелатов, таких как EDTA, также ограничивает их усвоение.

Фитохимический состав растений. Важно учитывать содержание активных веществ: флавоноиды (в календуле), эфирные масла (в мяте, мелиссе), алкамины (в эхинацее). По данным HPLC-анализа, содержание этих веществ в гидропонных образцах на 8–15% выше, что связано с отсутствием стресс-факторов.

Экономическая эффективность. Хотя начальные инвестиции в гидропонные установки выше, они окупаются за счёт более быстрого роста растений, меньшего расхода воды (до 90%) и отсутствия необходимости в борьбе с вредителями. Пример: выращивание *Melissa officinalis* на 20 м² даёт урожай за 60 дней, сравнимый с урожаем с 100 м² в открытом грунте за 90 дней.

Примеры успешного применения. В Южной Корее применяют аэропонику для выращивания женьшеня. В Индии (шт. Kanpur) внедрены вертикальные гидропонные системы для лекарственных растений (*Ocimum sanctum*, *Withania somnifera*). В Турции исследуют выращивание *Hypericum perforatum* (зверобой) — обеспечена стабильная концентрация гиперина.

Биобезопасность и стандартизация. Гидропоника позволяет соблюдать стандарты GACP (Good Agricultural and Collection Practices), рекомендованные ВОЗ. Также обеспечивается полная трассируемость сырья — от семян до готового препарата.

Гидропонные системы, такие как Nutrient Film Technique (NFT), Deep Water Culture (DWC) и капельное выращивание на инертных субстратах, предоставляют возможность выращивать растения в стерильной, полностью контролируемой среде, исключая контакт с потенциально загрязнённой почвой.

Материалы и методы. В исследовании участвовали четыре вида лекарственных растений: *Echinacea purpurea* – иммуностимулятор; *Melissa officinalis* – седативное средство; *Calendula officinalis* – антисептик и противовоспалительное; *Mentha piperita* – спазмолитик и антибактериальное.

Каждое растение выращивалось в двух условиях:

1. В открытом грунте на территории с известным содержанием тяжёлых металлов (контроль).
2. В гидропонной системе с питательным раствором на основе формулы Хогланда (опыт).

Измерялись уровни содержания следующих тяжёлых металлов: Pb, Cd, As, Hg. Методы анализа: атомно-абсорбционная спектрометрия (ААС) и индуктивно-связанная плазменная спектрометрия (ICP-MS).

Результаты. Растения, выращенные в почве, накопили: - Pb: 1.2–2.3 мг/кг, - Cd: 0.5 – 0.8 мг/кг, - As: 0.2–0.4 мг/кг, - Hg: менее 0.05 мг/кг.

В гидропонных образцах: - Pb: <0.05 мг/кг, - Cd: <0.02 мг/кг, - As и Hg - не обнаружены.

Биомасса гидропонных растений была выше на 15–25%, а содержание эфирных масел — на 10–12% выше.

Обсуждение. Снижение содержания тяжёлых металлов в гидропонных условиях обусловлено отсутствием почвенного субстрата и полной изоляцией от внешних загрязнителей. Также гидропонные системы позволяют регулировать pH среды, температуру и освещённость. Некоторые металлы в следовых количествах необходимы растениям, поэтому состав питательной среды должен быть сбалансирован.

Перспективы и практическое значение. Гидропонные методы могут использоваться для:

- Выращивания экологически чистого сырья в условиях городской агрокультуры
- Производства БАДов и фитопрепаратов;
- Снижения нагрузки на окружающую среду;
- Круглогодичного выращивания растений независимо от климата.

Заключение. Гидропоника является высокоэффективной альтернативой традиционному земледелию при выращивании лекарственных растений. Метод минимизирует риск загрязнения сырья тяжёлыми металлами и способствует получению более качественного продукта. Это направление может быть стратегически важным для Казахстана.

Литература:

1. Иванова Н.В., Петров А.С. Гидропоника в медицине: возможности и вызовы. — М.: Агронаука, 2023.
2. WHO. Quality control methods for herbal materials. — Geneva: World Health Organization, 2020.
3. Borysov A. et al. The effectiveness of hydroponic technology in reducing heavy metals in medicinal herbs // Journal of Herbal Sciences, 2022.
4. Ташкенбаева Ж.К., Уразалиева А.Н. Контроль качества лекарственного сырья в условиях гидропоники // Вестник биологии и медицины, 2024.
5. Оспанова Г.А. Экологическая оценка лекарственных растений в ЮКО // Наука и природа Казахстана, 2023.

БИОПЛАСТИКТЕР: ӨНДІРУ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

Анварова Э.Ф.

ХМ-124 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі: а.ш.ғ.к., аға оқытушы Жумадулаева А. И.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Биопластиктердің қоршаған ортаға тигізетін әсері, оның ішінде топыраққа, су экожүйелеріне және көміртегі ізінің төмендеуі тұрғысынан бағаланады. Қазіргі таңда пластиктің қоршаған ортаға тигізетін зияны үлкен алаңдаушылық тудырып отыр. Дәстүрлі мұнай негізіндегі пластиктердің табиғи ортада ыдырауы өте ұзақ уақытты алады және олар экожүйеге теріс әсер етеді. Осы мәселені шешу мақсатында биопластиктер кеңінен зерттеліп, өндірісте қолданылуда. Биопластиктер – жаңартылатын ресурстардан өндірілетін немесе табиғи жағдайда тезірек ыдырайтын пластиктер [1].

1. Биопластиктер дегеніміз не? Биопластиктер- биологиялық көздерден алынатын немесе биологиялық түрде ыдырайтын пластикалық материалдар. Олар екі негізгі санатқа бөлінеді: 1. Биологиялық негіздегі пластиктер (Bio- based plastics)- өсімдік шикізатынан (жүгері крахмалы, қант қамысы, картоп, целлюлоза) жасалады, бірақ олардың барлығы биологиялық ыдырай бермейді. 2. Биологиялық ыдырайтын пластиктер (Biodegradable plastics) – табиғи микроорганизмдер арқылы ыдырайтын пластиктер, олардың ішінде кейбіреуі мұнай-химиялық шикізаттан алынуы мүмкін.

2. Биопластиктердің өндірісі. Биопластик өндіру үшін келесі шикізат түрлері қолданылады: Крахмал негізіндегі пластиктер (PLA – полилактид) Негізгі көзі – жүгері крахмалы немесе қант қамысы. Қолдану салалары: азық-түлік қаптамалары, бір реттік ыдыстар. Поли-гидроксикапроаттар (PHA, PHB, PHV) Микроорганизмдер биосинтез арқылы өндіреді. Қолдану салалары: медицина, орауыш материалдар. Целлюлоза негізіндегі биопластиктер Ағаш немесе өсімдік талшықтарынан алынады. Қолдану салалары : текстиль, тұрмыстық заттар.

3. Биопластиктердің артықшылықтары Жаңартылатын ресурстардан жасалады – көмірсутекке тәуелділікті азайтады. Табиғи ортада тез ыдырайды – биоыдырайтын түрлері қоршаған ортаға пластикалық ластануды азайтады. Көмірқышқыл газының (CO_2) шығарындыларын азайтады – өсімдіктер фотосинтез арқылы CO_2 сіңіреді. Қауіпсіз және экологиялық таза – тағаммен жанасуға жарамды, улы қоспаларсыз өндірілетін түрлері бар.

4. Биопластиктердің кемшіліктері Өндіріс шығындарының жоғары болуы – дәстүрлі пластиктерге қарағанда қымбат. Ыдырау шарттарына тәуелділік – кейбір түрлері тек арнайы компосттау орталарында ыдырайды. Ауыл шаруашылығы ресурстарына бәсекелестік – қант қамысы мен жүгері крахмалы азық-түлік өндірісіне қажетті негізгі ресурстар. Механикалық қасиеттерінің әлсіздігі астиктер дәстүрлі пластиктерге қарағанда төзімділігі жоғары

5 .Қоршаған ортаға әсері А) Позитивті әсері: Пластикалық ластануды азайтады – мұхиттар мен жердегі қалдықтар мөлшерін төмендетеді. Көміртек ізін азайтады – жаңартылатын көздерден алынатындықтан парниктік газдардың шығарылуы төмен. Энергияны үнемдейді – кейбір биопластиктер өндірісі мұнай негізіндегі пластиктерге қарағанда аз энергия талап етеді. Б) Негативті әсері: Ормандардың жойылуы – биопластик өндірісіне қажетті ауыл шаруашылығы жерлерін кеңейту арқылы ормандарға қысым түседі. Су мен тыңайтқыштарды көп тұтыну – ауыл шаруашылық дақылдарын өсіру үшін су және химиялық тыңайтқыштар қажет. Ыдырау кезіндегі метан шығарындылары – кейбір биопластиктер қолайсыз жағдайда ыдырағанда парниктік газдар бөлуі мүмкін.

6. Болашақ перспективалары Биопластиктердің болашағы инновацияларға байланысты .Зерттеушілер келесі бағыттарда жұмыс істеуде: Жақсартылған биоыдырайтын материалдар жасау Микробиологиялық әдістермен арзан шикізат алу Ауыл шаруашылығына тәуелділікті төмендету үшін балдырлар мен бактериялар негізіндегі пластиктерді дамыту [2].

Биопластиканың маңызы: Қоршаған ортаның ластануын болдырмау және планетаны тұншығудан сақтау үшін біз қарапайым пластикті пайдалануды азайтуымыз керек, тек биопластика бізге көмектесе алады. Биопластика арқылы біз қоршаған ортаға көбірек зиян келтіретін қалпына келмейтін ресурстарға тәуелділікті азайта аламыз. Біз биопластиканы қолдану арқылы ластануды азайта аламыз, өйткені ол ыдырайды және жүгері майы, қант қызылшасы, қант қамысы және өсімдіктер сияқты жаңартылатын ресурстардан өндіріледі[3].

Биопластиканы қолданудың жалпы салалары: А. Биопластикалық қаптама: бұл қаптамаға балама тәсіл, бұл қарапайым пластикті пайдалануды азайту үшін қажет нақты шешім, өйткені биологиялық негіздегі полимерлер толығымен ыдырауы мүмкін. Өндірушілер үшін биопластиканы пайдалану өте қарапайым болуы мүмкін, өйткені арнайы жабдық қажет емес, өйткені биополимер қаптамасын стандартты пластикті қайта өңдеу технологиясымен жасауға болады. В. Тұрмыстық электроникаға арналған биопластика: электроника өндірушілерінде биопластиканы оның тұрақтылығын арттыру үшін пайдаланудың тамаша мүмкіндігі бар, өйткені ол жабдықты қайта конфигурациялауды қажет етпестен қарапайым пластмассаларға ұқсас сипаттамаларға ие болуы мүмкін. Биопластика әдетте дәстүрлі өнімдерге қарағанда төмен температурада өндірілетіндіктен және электрониканың табиғаты қаптамаға қарағанда күрделірек болғандықтан, бұрын ыстыққа төзімділік мәселелері әрқашан болған. Бірақ технология бұл салада айтарлықтай дамыды және биопластиканы қолайлы балама етті. С. Қоғамдық тамақтану: бір рет қолданылатын ас құралдары мен табақтарды немесе термоформаланған кофе қақпақтарын пайдалану.

Зертханада біз табиғи полимер – крахмал және желатин негізінде экологиялық таза пластиктің үлгісін ала алдық.

Пластиктер мен биопластиктердің салыстырмалы түрде биологиялық және химиялық ыдырауын зерттедік.

Кесте 1. Пластиктер мен биопластиктердің биологиялық ыдырауы

Параметр	Пластик	Биопластик
Ыдырау уақыты	Жүздеген жылдар	Айлар немесе жылдар
Қоршаған орта	Топырақ пен суды ластайды	Компост жасайды
Ыдырау өнімдері	Микропластика	Су, CO ₂ , биомасса
Шикізаттың жаңартылуы	Мұнай	Өсімдік шикізаты
Экологиялық салдары	Ұзақ мерзімді	Тез жою

Кесте 2. Пластиктер мен биопластиктердің химиялық ыдырауы

Материал	Бақылау	Экологиялық қауіпсіздігі
Полиэтилен	ұлы иісі бар, күйе шығарумен тез жанады	қауіпті
Қағаз	түтін жеңіл, иісі жоқ	қауіпсіз
Бір реттік ідіс бөлігі	Көп мөлшерде қара түтін шығарады	қауіпті
Крахмалды биопластик Желатинді биопластик	түтін жеңіл, иісі жоқ, жанған кезде су мен көмірқышқыл газы бөлінеді	қауіпсіз

Демек, табиғи өнімдерден алынған биопластика жану кезінде зиянды заттар шығармайды деген қорытынды жасауға болады. Жану кезінде заттар су мен көмірқышқыл газына дейін ыдырайды, олар өз кезінде заттардың айналымына табиғатқа енеді. Биопластика экологиялық таза материал болып табылады. Сондықтан биопластик бұйымдарды құрғақ және сусымалы заттарды сақтау үшін қолдануға болады.

Биопластиканың маңызы: Қоршаған ортаның ластануын болдырмау және планетаны тұншығудан сақтау үшін біз қарапайым пластикті пайдалануды азайтуымыз керек, тек

биопластика бізге көмектесе алады. Биопластика арқылы біз қоршаған ортаға көбірек зиян келтіретін қалпына келмейтін ресурстарға тәуелділікті азайта аламыз. Біз биопластиканы қолдану арқылы ластануды азайта аламыз, өйткені ол ыдырайды және жүгері майы, қант қызылшасы, қант қамысы және өсімдіктер сияқты жаңартылатын ресурстардан өндіріледі[3].

Әдебиет:

1. Жүнісова, А. Б., & Қуатова, М. Т. (2020). Биопластиктер және олардың қоршаған ортаға әсері. Алматы: Экология және биотехнология институты.
- Қуанышбаев, Д. Р. (2021). Биопластик өндірісіндегі инновациялар. ҚР Ұлттық ғылым академиясының еңбектері, 3(78), 112-120
2. Thompson, R. C., Moore, C. J., vom Saal, F. S., & Swan, S. H. (2009). Plastics, the environment and human health: Current consensus and future trends. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1526), 2153-2166..
3. Vert, M., Doi, Y., Hellwich, K. H., Hess, M., Hodge, P., Kubisa, P., & Schue, F. (2012). Terminology for biorelated polymers and applications (IUPAC Recommendations 2012). *Pure and Applied Chemistry*, 84(2), 377-410.

ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ ПӘНДЕРІН ТИІМДІ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНАТЫН ӘДІСТЕР

***Бексултанова Анар Курмантаевна,
Джунусбаева Гүлжан Әбубәкірқызы***

ФМБ НЗМ химия және биология пән мұғалімдері, Шымкент қ.

Сабақ жоспарын жоспарлауда әріптестермен бірлесе жоспарлаудың артықшылығы білім алушылардың оқу мақсатына жетуін қамтамасыз етеді. Күнделікті мұғалімнің тәжірибесін арттыру, кәсіби дамуын қамтамасыз етеді. Тиімді сабақ жоспары сабаққа деген оқушылардың қызығушылығын арттыру, оқушы зейінін сабаққа аудартудан басталуы шарт. Ол үшін интерактивті әдістер мысалы ойын элементтері (геймификация) «кахут», «quizizz», «world wall» сияқты платформалар арқылы викториналық сұрақтар қою немесе рольдік ойындар «ғылымға саяхат», экожүйе кейіпкерлерін сомдаудан бастаған тиімді болады. Алайда қандай әдістер болсын үнемі оларды қайталау оқушылардың сабаққа деген зейінін төмендету мүмкін. Сондықтан әдістерді түрлендіріп отыру керек.

Сабақтың басында оқушылардың зейінін шоғырландыру мақсатында «Миға шабуыл (Brainstorming)» әдісі оқушылардың ойлауын, шығармашылығын және белсенділігін арттыруға бағытталған тиімді тәсіл. Химия және биология сабақтарында бұл әдісті жаңа тақырыпты бастар алдында немесе тақырыпты пысықтау үшін қолдануға болады. Мысалы «Химиялық реакция теңдеулері» тақырыбында бұл әдісті қолданып, «Сендер қандай химиялық реакцияларды білесіңдер? Қандай реакциялар күнделікті өмірде кездеседі?» деген миға шабуыл сұрақтарын қоюға болады. Оқушылардың мүмкін болатын жауаптары: темірдің тот басуы, газдалған судың ашылуы, ағаштың жануы, ас содасының сірке суымен реакциясы. Бұл әдістің тиімділігі: барлық оқушының ойын айтуына, жаңа тақырыпты меңгеруге қызығушылық тудыруына, шығармашылықты дамытуға, топтық жұмыста ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік береді. CLIL (Content and Language Integrated Learning –мазмұн мен тілді кіріктіре оқыту) әдісі - пәндік мазмұнды және екінші тілді қатар меңгеруге бағытталған оқыту әдісі. Бұл әдіс әсіресе жоғары сыныптарда пәнді ағылшын тілінде оқытқанда тиімді. CLIL әдісінің 4C (Content, Communication, Cognition, Culture) принципін қолдану өте тиімді, себебі бұл тәсіл оқушылардың пәндік білімін де, тілдік дағдысын да қатар дамытады.

1.Content (Мазмұн) - Оқушылар химия пәнінің нақты тақырыбын меңгереді.

Тақырып: Acids and Bases

Мақсат: Оқушылар қышқылдар мен негіздердің қасиеттерін, рН шкаласын және олардың күнделікті өмірдегі маңызын үйренеді.

2.Communication (Қарым-қатынас) – Оқушылар пәндік тілде сөйлейді, жазады және түсінеді.

Мысалы: 1.Acids have a sour taste and turn blue litmus paper red. 2.Bases feel slippery and turn red litmus paper blue. Кілтті сөздер: acid, base, pH scale, neutralization, indicator

Жаттығулар:

- Диалог жазу (мысалы, зертханада тәжірибе жасау кезіндегі әңгіме)
- Топтық таныстырылым жасау
- Сұрақ-жауап әдісі

3. Cognition (Ойлау) - Оқушылар сын тұрғысынан ойланып, ақпаратты талдап, қорытынды шығарады. Мысалы:

- Салыстыру: Қышқыл мен негіздің айырмашылықтарын анықтау
- Жіктеу: Заттарды олардың рН мәніне қарай топтастыру
- Талдау: Неліктен кейбір тұрмыстық заттар қышқыл, ал кейбірі сілтілі?

4. Culture (Мәдениет) – Оқушылар әртүрлі елдердегі химиялық заттарды қолдану ерекшеліктерімен танысады. Мысалы:

• Түрлі елдердегі тұрмыста қолданылатын табиғи индикаторлар (қызыл қырыққабат сірке суы мен лимон шырынына қалай әсер етеді)

• Экология мен химия байланысы: Әртүрлі елдердегі экологиялық жағдайға химиялық қалдықтардың әсері.

Қазіргі цифрландыру заманында жасанды интеллект көмегін сабақта қолдану оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға оң ықпалын береді. Атап айтсақ D- Id құралы- химия биология сабақтарындағы микроәлемдегі атомдар мен молекулалардың қозғалысын, олар қатысатын процестерді визуализациялау мақсатында кеңінен қолдануға болады. ЖИ күрделі химиялық және биологиялық процестерді қарапайым тілмен түсіндіре алады. Молекулалардың құрылымын немесе жасуша ішіндегі процестерді 3D модельде көрсетеді. ЖИ көмегімен химиялық реакцияларды қауіпсіз түрде онлайн жасауға мүмкіндік береді. Бұл ЖИ құралының көмегімен мәтінді сөйлейтін анимацияланған бейнеге және адамның сөйлеп тұрған видеосына айналдырады. Оның көмегімен мұғалім өз дауысын немесе ғалымдардың дауысымен виртуальды бейне жасай алады.

«World wall»-сабақта қолдану өте ыңғайлы, оқушылардың қызығушылығын арттыратын және сабақ соңында бекіту тапсырмасы ретінде беруге болатын әдіс. Оның артықшылығының бірі ойын түрінде сәйкестендіру, тест, дөңгелекті айналдыру, сөзжұмбақ ретінде берілуі және оңай жылдам қолдануында. Оқушының белсенділігін арттырып, көсбасшылар мотивациясын арттырып, оңай кері байланыс беруінде. Бұл интерактивті құралдың кемшілігі шектеулі тегін нұсқа, жүктеп алу тек ақылы akkaунтта рұқсат беріледі. Сонымен қатар интернеттің болуына тікелей байланысты, барлық жастағы оқушыларға тиімді болмайды. Жоғарғы сынып оқушыларына аса тиімді бола алмайды.

Жобалық зерттеу әдістері оқушыларға шағын зерттеу жобаларын беру жаратылыстану пәндеріне таптырмас оқыту құралы бола алады. Жобалық зерттеу арқылы оқушылардың нақты мәселені зерттеп, шешімін табуға бағытталған шығармашылық пен сыни ойлау қабілетін дамытатын тиімді тәсіл болуында. Бұл әдістің артықшылықтарын талдайтын болсақ: оқушы тек тыңдаушы емес ол зерттеуші яғни ізденуге, ақпаратты жинақтауға, сараптауға үйренеді. Шынайы өмірлік мәселелермен байланыстылығы оқушының өз ортасындағы мәселелерге бейжай қарамауға үйретеді. Оқушыларды топтық жұмыстарға тарта отырып, олардың топта жұмыс жасау дағдысын дамытып, өз ойын еркін жеткізу, көпшілік алдында сөйлеу, зерттеу нәтижесін түрлі форматта бейнежазба, постер, презентация т.б дағдыландырады. Сонымен қатар жобалық жұмыс бірнеше пәндік білімдерін ұштастырып, кешенді білім алуыны мүмкіндік береді. Кемшілігіне талдау жасайтын болсақ: жобаны дайындау, дерек жинау, нәтижесін қорғау үшін уақыттың көп

кетуінде. Сонымен қатар барлық оқушыларға қызық болмай топ ішінде белсенділігі төмендеу қаупі де баршылық. Жобаны тиімді ұйымдастыру мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен уақытын талап етеді. Жобаны бағалаудың күрделілігі, яғни оқушылардың қатысу үлесін анықтай алмау қиыншылық тудырады. Сондықтап топтағы оқушылардың үлесін бағалау үшін топ ішінді бірін-бірі шынайы бағалау құралын жасауымыз керек.

STEAM/STEAM тәсілі – жаратылыстану пәндері сабақтарын интеграциялау. Практикалық тәжірибелер мен зертханалық жұмыстар арқылы нақты өмірмен байланыстыру. Әдеттегі жаттанды білім емес, нақты мәселені шешу өз бетінші жұмыс жасау, жаңа идеяларды ойлап табу дағдысын дамыта алады. Сонымен қатар шығармашыл және сыни ойлау дағдыларын дамытуына, түрлі дағдыларының дамуына үлесі жоғары. Алайда бұл мұғалімнің жоғағы дайындығы, уақыт пен ресурстың көп кетуі және бағалау жүйесінің күрделігін қамтиды. Сондықтан да бұл жобаларды мұғалім ұзақ уақытқа және үнемі қадағалауда болуын қамтамасыз етуі керек.

Сабақтың негізгі бөлігі, яғни жағаны үйренуде «GO to» әдісі тиімді. Оқушылар сынып ішінде қозғалысты арқылы белсенді жұмыс жасауын қамтиды. Бұл әдіс көбінесе сұрақ-жауап, пікір білдіру немесе өз таңдауын көрсету үшін қолданылады. Оқушылар белсенді жұмыс жасайды, қан айналым жақсарып, ми белсенділігі артады. Оқушылар өз ойларын еркін айта алады, барлық оқушылар қатысады, көңілді интерактивті орта қалыптасады. Сонымен қатар уақыттың көп кетуіне дайын болуың керек. Сыныпта тәртіптің қадағалануы шарт. Үлкен сынып аудиториясында қолдану тиімді бола алады.

Әдебиет:

1. Дуг Лемов. Мастерство учителя. Издательство «Манн, Иванов и Фербер» Москва, 2014
2. Е.Н. Куксо. Десять эффективных способов улучшения качества преподавания в школе. Москва, 2016
3. Асхат Алимов. Интербелсенді оқыту әдістері. Алматы 2009.

ИСЧЕЗАЮЩИЕ И ИНВАЗИВНЫЕ ВИДЫ ЖИВОТНЫХ В КАЗАХСТАНЕ

Варганов Анатолий Александрович
студент группы ХБ-2411Р-1
Университет «Мирас», г.Шымкент

Введение: Казахстан, обширной территорией и разнообразием экосистем, является домом для многих видов животных. Однако за последние десятилетия экосистемы страны подверглись значительным изменениям под воздействием человеческой деятельности, что привело к проблемам, связанным с исчезающими и инвазивными видами, их влияние на экосистемы и меры по охране биоразнообразия.

Исчезающие виды животных.

Сайга - это рогатое млекопитающее, которое издавна обитает на просторах Казахстана. Этот вид имеет важное значение, способствуя поддержанию здоровья луговых и степных экосистем. Однако Сайга столкнулась с многими угрозами. В XX веке интенсивная охота, эпидемии (пастереллез) значительно сократили численность сайги. А в мае 2015 в северо-западных степях Казахстана за 2 недели пало почти 90% сайги. В результате этот вид был занесён в Красную книгу Казахстана.

Муфлон и медоед - редкие эндемичные животные покинули свои обжитые территории на плато Устюрт, из-за работ на газовом месторождении Кансу. Бурение скважин вызывало сильные вибрации почвы, что и спугнуло этих редких и аборигенов тех краев.

Снежный барс (ирбис)-повелитель снежных вершин, зафиксирован только 12 странах мира, расположенных в Южной и Центрально Азии, в том числе в нашей стране. Сокращение ареала обитания этого красавца, связано не только с браконьерством, но и с уменьшением

площади лесных угодий в горах, за счёт развития туристической инфраструктуры. А ведь шум, стрельба фейерверками, вызывают у особей ирбиса стресс, из-за чего зверь в панике бежит с привычных мест.

Тетерев - это крупная птица, обитающая в лесных и степных зонах нашей страны. Их численность также под угрозой исчезновения из-за уничтожения мест обитания и охоты.

Сибирская рысь-наш хищник-эндемик достаточно скрытный и редкий вид семейства кошачьих. Играет важную роль в поддержании баланса в экосистемах. Популяции резко сократились из-за потери среды обитания.

Осетр - один из ценнейших видов рыб, промысел над которыми имеет ощутимый вес в экономике нашей страны. Недавняя массовая гибель осетровых в реке Урал, нанесла ощутимый ущерб около полумиллиарда тенге. Причем серьезно пострадала и численность частиковых, то есть не особо важных видов рыб.

Как мы видим, статистика печальная, к слову хочется сказать, что далеко не только антропогенные факторы играют ключевую роль в исчезновении и резком сокращении численности животных эндемиков в нашей стране. Известно, что и инвазивные чужеродные виды, попадая в неестественную для них экосистему, нарушают биологический баланс в природе. Темпы исчезновения отдельных видов флоры и фауны сегодня в тысячи раз превышают так называемую эволюционную скорость. И наша страна также вносит свой вклад в формирование печальной статистики. В 2020 году Министерство окружающей среды и водных ресурсов РК выпустило доклад, в котором описывается ситуация с сохранением биоразнообразия в стране. Один из разделов там посвящён чужеродным или инвазивным видам.

Инвазивные животные. Инвазивные виды - это те биологические виды, появление, которых на новых территориях угрожает биологическому разнообразию местной флоры и фауны, нанося экономический ущерб.

В настоящий момент в Казахстане потенциально опасными для естественного биоразнообразия, в той или иной степени считаются 26 видов рыб, 2 вида птиц, 5 видов млекопитающих и несколько видов растений.

Колорадский жук - относится к наиболее опасным инвазивным насекомым. Он до сих пор успешно расширяет территории своего обитания, и селится не только в районах с активным сельским хозяйством, но и проникает в высокогорья. Активное распространение этого чужестранца-вредителя ежегодно наносит ощутимые уроны полям и огородам страны. И вынуждает идти на незапланируемые траты для борьбы с ним.

Гребневик - разновидность медуз, случайно завезенный из Черного моря в Каспийское на балластных судах. Прекрасно адаптировался и наносит огромный вред местной ихтиофауне. Активно поедая планктон и икру рыб, нарушает пищевую цепочку. Из-за этого страдают популяции мелких рыб, а за ними и осетровых, и тюленей.

Китайский мохнорукий краб - очень прожорливый вид крабов, является переносчиком опасных заболеваний для рыб и ракообразных, также сильно ослабляет берега водоемов, рытьем очень глубоких нор. Очевидно попал к нам с привозной рыбой, из Китая, где его выращивают в садках по руслу реки Иртыш.

Американская норка - искоренившая нашего эндемика европейскую норку. Является примером необдуманной акклиматизации, в 1950-1960 годах, завезена на Алтай. Широко распространилась вдоль горных рек Западного Тянь-Шаня, а в последнее время активно проникает и заселяет Джунгарский Алатау, уничтожая местные виды рыб, и угрожая популяции семиречинской саламандры.

Майна так же известный, как (Шпак) - самый опасный, чужеродный вид птиц. Появившись сравнительно недавно (в 60х годах, выпустили около 200 особей на юге страны), активно распространился по всей стране. Это всеядный вид птиц держится рядом с поселениями людей, благодаря своей большой численности и агрессивному поведению, вытесняет другие виды птиц таких, как скворец, черный дрозд.

Сохранение дикой природы, является одним из ключевых условий для будущего людей и планеты. Природа - сложный взаимосвязанный живой организм, и если наносить вреду урон одному сегменту экосистемы, это негативно сказывается на жизнедеятельности других. В настоящее время правительство Казахстана при финансовой поддержке Глобального Экологического Фонда (ГЭФ) реализует ряд инициатив по сохранению дикой природы. Среди таковых меры, направленные на защиту диких животных, в числе которых проведение природоохранных мероприятий, борьба с браконьерством, создание экокоридоров, лесовосстановление, повышение экологического образования среди населения, развитие экотуризма.

Литература:

1. Абенова С . Соблюсти биологический баланс/Казахстанская правда.
2. Китайский экологический хулиган/Электронный ресурс/Информационный портал/ qogam media
3. Национальный научный портал/Электронный ресурс/Главные инвазивные виды Казахстана/Доклад Минприроды страны
4. Национальный Научный Портал РК/Электронный ресурс/Количество осетровых в Каспии находится на критическом уровне.

РАЗВИТИЕ ЭНДОКРИННОЙ СИСТЕМЫ У ДЕТЕЙ РАЗНОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Асланова Ясмин Расуловна

студент группы ХБ-2411Р-1

Университет «Мирас», г.Шымкент

Эндокринная система играет важную роль в организме ребенка, регулируя рост, развитие, обмен веществ и другие важные процессы посредством выработки гормонов. Гормоны - это химические вещества, которые влияют на функции различных органов и тканей, обеспечивая гармоничное развитие ребенка. Они регулируют физическое развитие, включая рост костей и мышц, а также формирование вторичных половых признаков во взрослом возрасте.

Кроме того, эндокринная система помогает поддерживать стабильность внутренней среды организма, регулируя уровень сахара в крови, обмен жидкости и соли, а также реакцию на стресс. Таким образом, изменения в работе желез внутренней секреции могут серьезно повлиять на здоровье ребенка, вызывая различные нарушения, такие как задержка роста, ожирение, сахарный диабет и другие заболевания. Важно, чтобы эндокринная система ребенка развивалась правильно, чтобы обеспечить нормальное функционирование организма на всех этапах его развития.

Гормоны играют важную роль в процессе роста и развития ребенка, регулируют многие физиологические процессы. Они влияют на различные органы и системы, обеспечивая нормальное развитие организма.

Гормон роста (соматотропин)- этот гормон вырабатывается в гипофизе и оказывает непосредственное влияние на рост костей и тканей. Он способствует делению клеток и росту хрящей, особенно в периоды активного роста, такие как детство и юность. Дефицит гормона роста может вызвать задержку роста, но его большое количество приводит к гигантизму или акромегалии.

Гормоны щитовидной железы (тиреин и трийодтиронин)- эти гормоны вырабатываются щитовидной железой и регулируют обмен веществ, рост и наращивание тканей. Они влияют на энергетический обмен, развитие центральной нервной системы и играют важную роль в формировании костей и зубов. Недостаток гормонов щитовидной железы у детей может

привести к умственной отсталости и задержке физического развития (гипотиреоз), а их избыток может привести к нарушению обмена веществ и нервозности (гипертиреоз).

Половые гормоны (эстроген, тестостерон) - половые гормоны начинают активно вырабатываться в период полового созревания, что приводит к появлению вторичных половых признаков, таких как рост груди у девочек и увеличение мышечной массы у мальчиков. Эти гормоны регулируют не только физическое, но и умственное развитие, влияют на эмоциональное состояние, поведение и либидо.

Инсулин-вырабатываемый поджелудочной железой, регулирует уровень сахара в крови и способствует усвоению питательных веществ клетками. Он играет важную роль в поддержании нормального обмена веществ и обеспечении организма энергией. Недостаток инсулина приводит к развитию диабета 1 типа, что препятствует нормальному развитию.

Кортизол - этот гормон вырабатывается надпочечниками и регулирует реакцию организма на стресс. Он влияет на метаболизм кортизола, включая углеводный обмен, и способствует распределению энергии. Хотя он необходим для нормального функционирования организма, его избыток может вызвать проблемы с ростом и развитием, в том числе задержку роста и накопление жира.

Прогестерон и пролактин- эти гормоны важны для развития репродуктивной системы и подготовки организма к беременности. У девочек они начинают вырабатываться в зрелом возрасте, что способствует развитию менструального цикла и нормальной репродуктивной функции.

Гормоны обеспечивают правильное функционирование всех систем организма, регулируют не только физическое развитие, но и психоэмоциональное состояние ребенка. Нарушения в выработке этих веществ могут привести к различным заболеваниям, которые влияют на нормальный процесс роста и развития.

В возрасте 6-10 лет у детей продолжает активно развиваться эндокринная система, но это отличается от процессов детского или подросткового возраста. Этот период можно назвать временем стабилизации и созревания эндокринной системы, поскольку гормональные изменения происходят постепенно, без резкого повышения. Основные особенности развития эндокринной системы у детей младшего школьного возраста:

1. Постоянный рост щитовидной железы

В этом возрасте щитовидная железа продолжает активно работать, регулируя обмен веществ, рост и развитие. Уровень гормонов щитовидной железы у детей в возрасте 6-10 лет близок к уровню взрослых, но гормональный баланс может быть более чувствительным к внешним факторам, таким как питание, стресс или болезни.

2. Умеренная активность гормона роста (соматотропина).

Гормон роста вырабатывается гипофизом и стимулирует рост костей и тканей. Однако в возрасте 6-10 лет темпы роста несколько замедляются по сравнению с ранним детством. Это нормальный процесс, потому что организм постепенно переходит от интенсивного роста в детском возрасте к более стабильному.

3. Нормализация уровня половых гормонов.

В этом возрасте начинают вырабатываться половые гормоны (эстроген и тестостерон), но их активность все еще низкая. Половое созревание еще не началось, но могут появиться первые признаки гормональной активности, такие как изменения кожи, волос и настроения. Стадия подготовки организма к наступлению полового созревания уже начала проявляться, но заметных изменений в сексуальной сфере по-прежнему нет.

4. Нормализация функции надпочечников - Надпочечники начинают активно вырабатывать такие гормоны, как кортизол, адреналин и альдостерон, которые регулируют стрессовые реакции, водно-солевой баланс и обмен веществ. Однако в возрасте 6-10 лет надпочечниковая система стабилизируется, и у детей начинают наблюдаться небольшие гормональные "скачки", характерные для детского возраста.

5. Формирование и стабилизация обмена веществ - метаболизм, регулируемый гормонами инсулином и глюкагоном, стабилизируется. Уровень сахара в крови

стабилизируется, и у детей в этом возрасте меньше вероятность развития гипогликемии (низкого уровня сахара в крови), которая может возникнуть в детском возрасте. Нарушения обмена веществ, такие как преддиабет или ожирение, могут возникнуть в этом возрасте при неправильном питании или низкой физической активности.

6. Роль внешних факторов - В возрасте 6-10 лет эндокринная система ребенка продолжает реагировать на внешние факторы, такие как стресс, неправильное питание, болезни и физическая активность. Эти факторы существенно влияют на развитие гормональных нарушений. Например, хронический стресс или неправильное питание (недостаток йода, витаминов или микроэлементов) могут привести к дисбалансу гормонов щитовидной железы и задержке роста.

7. Задержка физического развития - в этом возрасте могут наблюдаться различные формы задержки роста, которые могут быть связаны с недостаточной выработкой гормона роста, а также с другими эндокринными нарушениями, такими как гипотиреоз (недостаточная активность щитовидной железы). На данном этапе важно своевременно выявлять и устранять подобные проблемы, чтобы избежать осложнений в будущем.

8. Начало взрослой жизни - в возрасте 6-10 лет в организме начинают проявляться предвестники полового созревания: у девочек могут наблюдаться первые изменения в строении груди, увеличение объема таза, а у мальчиков - увеличение размеров яичек. Хотя на данном этапе внешних изменений еще не наблюдается, эндокринная система начинает готовиться к предстоящим гормональным изменениям.

Обычно к возрасту 6-10 лет эндокринная система ребенка стабилизируется и продолжает развиваться, готовясь к кардинальным изменениям, которые произойдут в подростковом возрасте. На этом этапе важно следить за нормальным физическим развитием ребенка, вести здоровый образ жизни и быстро устранять факторы, влияющие на гормональный баланс, такие как неправильное питание или стресс.

В возрасте 11-14 лет начинается один из самых динамичных этапов развития эндокринной системы ребенка - подростковый возраст. Это подготовка и начало процессов полового созревания, а также активное развитие гормональных систем. В этот период у детей наступает период, когда эндокринная система начинает активно работать, и гормональные изменения существенно влияют на их физическое и психическое состояние.

1. Наступление полового созревания и изменение уровня половых гормонов. Одним из основных признаков состояния эндокринной системы в возрасте 11-14 лет является наступление полового созревания, которое обусловлено действием половых гормонов - эстрогена у девочек и тестостерона у мальчиков. Эти гормоны начинают вырабатываться в больших количествах, что приводит к развитию вторичных половых признаков, например: у девочек наблюдается рост груди, изменение структуры тела (увеличение объема талии, начало менструаций). У мальчиков увеличиваются яички и половой член, увеличивается мышечная масса и меняется голос.

2. Гормон роста и ускорение физического роста - гормон роста (соматотропин) продолжает стимулировать рост костей и тканей, что приводит к значительному увеличению роста в зрелом возрасте. В этом возрасте темпы роста детей ускоряются, особенно у девочек (примерно с 10 до 12 лет), а у мальчиков - чуть позже - с 12 до 14 лет. Такое увеличение роста сопровождается ростом мышечной массы, особенно у детей.

3. Щитовидная железа играет важную роль в регулировании обмена веществ и поддержании нормального уровня энергии. У некоторых подростков могут быть заболевания щитовидной железы, такие как гипотиреоз или гипертиреоз, которые требуют тщательного наблюдения.

4. Надпочечники начинают вырабатывать больше андрогенов, что способствует развитию половых признаков у обоих полов. У девочек это может быть связано с ростом волос на бедрах и подмышечных впадинах, а у мальчиков - с увеличением мышечной массы, изменением голоса и развитием других мужских особенностей. Надпочечники играют

важную роль в реакции на стресс, обеспечивая выработку кортизола и других гормонов, которые помогают им адаптироваться к стрессовым ситуациям.

5. В этом возрасте происходит активная метаболическая перестройка, в том числе активная выработка инсулина, что связано с повышенной энергетической потребностью организма. Иногда могут возникать метаболические проблемы, такие как развитие преддиабета или диабета 2 типа, особенно при наличии таких факторов риска, как ожирение и малоподвижный образ жизни.

6. Изменения в нервной системе - гормональные изменения также влияют на эмоциональное состояние подростков. В этот период дети становятся более чувствительными, могут возникнуть перепады настроения, раздражительность или склонность к депрессии. Эти изменения связаны с гормональными колебаниями и перестройкой нервной системы.

7. Роль гормонов в интеллектуальном развитии- когнитивные функции, внимание, память и мышление. В это время могут наблюдаться изменения в учебной деятельности и восприятии учебного материала, связанного с гормональными изменениями.

8. В подростковом возрасте может развиваться ряд эндокринных заболеваний, в том числе: гипотиреоз, гипертиреоз, диабет 1 типа-это заболевание, при котором организм не вырабатывает инсулин.

Период 15-17 лет — это завершающая фаза полового созревания, когда эндокринная система подростков продолжает изменяться, но изменения становятся менее заметными, чем в более ранние годы. Этот возраст характеризуется завершением гормональной перестройки и стабилизацией гормонального фона, что влияет на физическое, эмоциональное и психическое развитие подростков.

1. К 15-17 годам большинство подростков завершает основные процессы полового созревания, хотя темпы этого процесса могут варьировать в зависимости от индивидуальных особенностей. У девочек в возрасте 15-16 лет обычно заканчивается первый этап полового созревания — нормализуется менструальный цикл, а развитие груди становится завершенным. У мальчиков к 17 годам происходит окончательное развитие половых органов, а также увеличение мышечной массы, что связано с продолжением активной выработки тестостерона.

2. В 15-17 лет активность гормона роста (соматотропина) несколько снижается по сравнению с подростковым периодом, когда происходит максимальный скачок роста. Однако гормон роста продолжает поддерживать нормальное развитие тканей и мышц. К 17 годам темпы роста замедляются, и многие подростки достигают своего окончательного роста. У мальчиков рост продолжается немного дольше, чем у девочек.

3. Гормональные изменения в подростковом возрасте продолжают оказывать влияние на нервную систему и эмоциональное состояние. Несмотря на завершение полового созревания, в возрасте 15-17 лет подростки продолжают переживать перепады настроения, которые связаны с окончательной стабилизацией работы гипофиза и других эндокринных желез. Особенно это связано с влиянием тестостерона у мальчиков и эстрогена у девочек на уровень стресса и эмоциональные реакции, такие как депрессия, тревожность или перепады настроения.

4. Щитовидная железа, регулирующая обмен веществ, продолжает стабилизировать свои функции. В 15-17 лет гормоны щитовидной железы становятся более стабильными, что способствует нормализации обмена веществ и энергетического уровня. У подростков в этот период также снижается вероятность развития заболеваний, таких как гипотиреоз или гипертиреоз, хотя они могут все равно возникать, особенно в случае наличия предрасположенности или дефицита йода в рационе.

5. В 15-17 лет репродуктивная система подростков достигает своей полной функциональной зрелости. У мальчиков продолжается повышение уровня тестостерона, что поддерживает половые функции и развитие сперматогенеза (производство сперматозоидов).

6. Надпочечники, которые вырабатывают такие гормоны, как кортизол и адреналин, продолжают реагировать на стресс. Подростки в возрасте от 15 до 17 лет могут испытывать повышенную чувствительность к стрессовым ситуациям из-за гормональных изменений, которые связаны с повышенным воздействием этих гормонов. Это может быть связано с депрессией, тревожностью и повышенной уязвимостью к стрессовым ситуациям.

7. В возрасте от 15 до 17 лет могут развиваться некоторые эндокринные заболевания, такие как: гипотиреоз или гипертиреоз щитовидной железы, поликистоз яичников у девочек, который может привести к нарушениям менструального цикла и гормональным нарушениям. Сахарный диабет 1 типа - это состояние, при котором поджелудочная железа не вырабатывает инсулин.

Период с 15 до 17 лет - это время окончания полового созревания, когда эндокринная система стабилизируется, а гормональные изменения постепенно восстанавливаются. Однако в этот период гормональные колебания могут сказаться на физическом и эмоциональном состоянии подростков. Здоровое питание, физическая активность и поддержка со стороны семьи и специалистов важны для нормализации работы эндокринной системы и предотвращения возможных заболеваний.

Литература:

1. Лейко, А.Л. Эндокринная система детей: Роль гормонов в физическом развитии. — М.: Здоровье, 2017. — 264 с.
2. Киселева, И.И., Мельников, В.Г. Современные аспекты диагностики эндокринных нарушений у детей. — М.: Издательский дом "Клиника", 2019. — 192 с.
3. Кокорев, А.М., Левченко, С.И. Эндокринология. Возрастные особенности. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2016. — 480 с.

ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАР МЕН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Валишова М., Алимбек Қ.Ж.

БГП-124 тобының студенттері

Жетекшілері: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

а.ш.ғ.к., биология доценті Қыдырбаева А.Е.

Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ

Біздің заманымызда әрқашан ең маңызды мәселелердің бірі- білім беру, яғни, білімді ұғымды, тиімді беру және оқушыларды сол білімді алуға ынталандыру. Қазіргі қоғамда болып жатқан үлкен өзгерістер мен технологияның қарқынды дамуының әсерін дәстүрлі репродуктивті білім беру мен оқушының пассивті бағынышты рөлі шеше алмайды. Сондықтан білім беру үрдісінде жаңа педагогикалық технологиялар, оқытуда белсенді әдіс-тәсілдер, оқу процесін ұйымдастыруда жаңа формалар қажет. Оқытудың белсенді әдістері — бұл оқу процесінде оқушының өзін-өзі анықтау мәселесі бірінші орынға шығатын оқу процесін ұйымдастырудың тәсілі, сонымен қатар бұл әдіс оқушының танымдық, практикалық іс-әрекет белсенділігін арттырады. Оқытудағы белсенділік тәсілінің тұжырымдамасы А. Қойшыбаеваның, Л. С. Выготскийдің, Ю. К. Бабанскийдің, И. И. Ильясованың, Л. М. Фридманның, еңбектерінде ұсынылған зерттеулерге негізделген. Олардың болжауы бойынша: — оқушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастырудың жеке-шығармашылық қағидаты, яғни информатиканы оқыту процесінде акпараттық және телекоммуникациялық технологияларды белсенді, барабар және тиімді қолдануға оқушының дайындығы, — оқушының шығармашылық даралығын анықтау және қалыптастыру, — оның болашақ кәсіби көзқарасын дамыту, — оқу процесін ұйымдастыру-

дың икемді модельдерін құру. Белсенді тәсіл көптеген педагогикалық технологиялардың негізінде жатыр, солардың ішінде: Библиографическое описание: Муратова, Т. Г. Мобильді қосымшаларды қолдану арқылы оқушыларға информатика пәнін оқытудың белсенді тәсілі / Т. Г. Муратова, А. М. Кунапиянова. Бұл мақалада студенттерге информатика пәнін оқытуы қарастырылады, атап айтқанда, оқытуда мобильді қосымшаларды қолданудың орындылығы және білім беруде белсенді әдіс- тәсілдердің маңыздылығы мен тиімділігі қарастырылады. Белсенді тәсіл көптеген ақпаратты есте сақтауға және оқудың жаңа, соның ішіндегі жобалық, шығармашылық, зерттеушілік түрлерін игеруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, оқушылардың өзінің жұмыстарының нәтижелері үшін дербестігі мен жауапкершілігін дамытуда баса назар аударуға және де мектептегі білімнің практикалық бағытын күшейтуге мүмкіндік береді. Мобильді қосымшаларды қолдану технологиясы оқу процесінің сапасын және оқушылардың материалды игеру дәрежесін арттыруға мүмкіндік береді. Яғни, оқушыларға мобильді құрылғылармен білім алған ұнайды. Оқушыларға белсенді тәсіл арқылы мобильді қосымшаларды қолданып сабақты ұғымды, қызықты, танымды жүргізуге көмектеседі және оқушының оқуға деген ынтасы артады. Түйін сөздер: оқушы, мобильді қосымша, белсенді тәсіл, оқыту, ынта, ұғымды, тиімді, танымды, маңызды.

Біздің заманымызда әрқашан ең маңызды мәселелердің бірі- білім беру, яғни, білімді ұғымды, тиімді беру және оқушыларды сол білімді алуға ынталандыру. Қазіргі қоғамда болып жатқан үлкен өзгерістер мен технологияның қарқынды дамуының әсерін дәстүрлі репродуктивті білім беру мен оқушының пассивті бағынышты рөлі шеше алмайды. Сондықтан білім беру үрдісінде жаңа педагогикалық технологиялар, оқытуда белсенді әдіс- тәсілдер, оқу процесін ұйымдастыруда жаңа формалар қажет. Оқытудың белсенді әдістері — бұл оқу процесінде оқушының өзін-өзі анықтау мәселесі бірінші орынға шығатын оқу процесін ұйымдастырудың тәсілі, сонымен қатар бұл әдіс оқушының танымдық, практикалық іс-әрекет белсенділігін арттырады. Оқытудағы белсенділік тәсілінің тұжырымдамасы А. Қойшыбаеваның, Л. С. Выготскийдің, Ю. К. Бабанскийдің, И. И. Ильясованың, Л. М. Фридманның, еңбектерінде ұсынылған зерттеулерге негізделген. Олардың болжауы бойынша:

- оқушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастырудың жеке- шығармашылық қағидаты, яғни информатиканы оқыту процесінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды белсенді, барабар және тиімді қолдануға оқушының дайындығы,

- оқушының шығармашылық даралығын анықтау және қалыптастыру,
- оның болашақ кәсіби көзқарасын дамыту,
- оқу процесін ұйымдастырудың икемді модельдерін құру.

Белсенді тәсіл көптеген педагогикалық технологиялардың негізінде жатыр, солардың ішінде:

- жобалық қызмет;
- оқытудың интерактивті әдістері;
- проблемалық-диалогтық оқыту;
- оқытудағы витагендік тәсіл;
- пәнаралық байланыстар негізінде интеграцияланған оқыту.

Дәл осы технологиялар білімді игеру процесіне белсенділік сипатын береді, яғни көптеген ақпаратты есте сақтауға және оқудың жаңа, соның ішіндегі жобалық, шығармашылық, зерттеушілік түрлерін игеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушылардың өзінің жұмыстарының нәтижелері үшін дербестігі мен жауапкершілігін дамытуға баса назар аударуға және де мектептегі білімнің практикалық бағытын күшейтуге мүмкіндік береді. Г. А. Цукерман айтады: «білімді дайын түрде енгізбеңіз. Балалардың жаңалық ашуға мүмкіндігі болмаса да, іздеу жағдайын жасау мүмкіндігі әрқашан бар...».

Сонымен қатар керемет педагог А. Н. Леонтьев өз жазбаларында белсенді тәсілдің маңыздылығын жеткілікті түрде дәлелдеді. Жазбада ол мәдениеттің жетістіктерін игеру үшін

жаңа буын осы жетістіктер пайда болған әрекетке ұқсас әрекеттерді жүзеге асыруы керек деп жазды.

Осы себепті, балаларды тәуелсіз өмірге және іс-әрекетке дайындау үшін оларды моральдық және әлеуметтік тұрғыдан толыққанды өмір сүруді ұйымдастыра отырып, оларды осындай іс-шараларға тарту артық болмайды деп айтты. Демек бұл тәсіл сабақ жүргізуде оқушыларды білім алуға ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар жобалық, зерттеушілік білім түрлерін іске асыруға тағы да ақпаратты есте сақтауға мүмкіндігі зор. Ақпаратты есте сақтауда, білім беруде білім алушыға теорияны жай мәтін түрінде түсіндіріп айтсақ ол бұл ақпаратты дұрыс түсінбей жаттап алуы мүмкін, тағы да түсініп жаттауы мүмкін бірақ бұл ақпаратты уақыт өте ұмытып кетуі мүмкін. Мысалға, есімізге алайықшы, біз мектеп қабырғасында оқыған физика пәні. Көбіміз сол пәнде жақсы бағаға оқып бітірдік.

Ал күнделікті жанымызда болып жатқан физикалық құбылыстар, тіптен жер, ауа, күн осылардың бәрінде дәл қазіргі уақытта небір түрлі физикалық құбылыстар болып жатыр. Енді сұрақ, біз оларды атымен айта аламыз ба? Физикадан өткен көптеген заң, құбылыс, теорияларды есімізге түсіре аламыз ба? Жауап беруге қиналамыз, себебі біз сол ереже, заңдарды дұрыс мағынасын түсінбей, дұрыс зерттемей белгілі бір уақытқа уақытша жаттап алдық. Ал енді сол теорияларды жай жаттап қана емес, бір жоба жасап, зерттеп белсенді әдіс арқылы түсіндірсек. Мысалға, Ньютонның үшінші заңын түсіндірерде, ғарыштық кемені зерттетіп, жоба жасатқызсақ. Менің ойымша, бұл жағдайда оқушы Ньютонның заңын дұрыс түсініп қана қоймай, оның қалай, қайда қолданылатынын, сонымен қатар ғарыштық кеме туралы білімін кеңейтеді. Бұл әдіс тек физика пәніне қатысты емес, басқа да пәндерде қолданған дұрыс болады. Міне сондықтан, мұғалімнің сабақты жай айтып түсіндіргені, оқушының пассивті рөлі, тағы да тек теория түрінде ақпараттарды автоматты түрде жаттап алуы — қазіргі кезде білім алу емес, уақытты тек босқа өткізуі деп санаймын.

Тағы да атап айтсақ, қазіргі күннен күнге өзгеріп жатқан заманда студенттер портативті құрылғыларды — телефондарды, смартфондарды, планшеттерді әр мақсатта қолдануға көбірек ұмтылады. Оқушы бір сәтте бүкіләлемдік ақпаратқа бір ғана ұялы телефоннан қол жеткізе алады. Бұл кітапханаға бару және деректерді іздеу мүмкіндігін азайтады. Ұялы телефонды осы мақсаттар үшін пайдалануға болады және портативті құрылғыларды қолданып оқыту әрекеті- мобильді оқыту деп аталады. Мобильді оқыту — білім берудегі пайда болған және даму үстіндегі жаңа бағыт. Мобильді оқытуды енгізу қазіргі заманғы мобильді құрылғылардың кең ауқымды функцияларының арқасында мүмкін болды, оған қазіргі кезде мыналар жатады: дауыстық байланыс, хабарлама алмасу, графикалық алмасу, интернет-браузерлер, және т. б.

Сондай-ақ, мобильді білім беру мазмұны деп аталатын мобильді оқыту мазмұнына бірқатар талаптар қолданылады: Қол жетімділік — мобильді оқу мазмұнын орналасқан жеріне қарамастан кез-келген жерден алуға болады.

Мобильді желі провайдерлерінің барынша көп қамтылуы және мобильді құрылғылардың болуы оқушы үшін ыңғайлы кез келген уақытта мобильді оқыту сервистерінің барлық жерде болуын қамтамасыз етеді. Сұраныс бойынша қол жеткізу — табиғаты бойынша мобильді құрылғы қажет болған кезде құнды мазмұнды жеткізу мүмкіндігін барынша пайдаланып, оқушыға сұраныс бойынша қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Микроэргономиканың жоғары деңгейі -шағын экран өлшеміндегі жоғары сурет/дыбыс сапасы.

Шағын шығыс файл өлшемі (жүктеу жылдамдығы). Оқытуды дербестендіру. Мобильді құрылғылар, әдетте, иелерінің меншігі болып табылады, Күні бойы олардың иелігінде болады және көптеген теңшеу мүмкіндіктеріне ие. Сондықтан мобильді технологиялар стационарлық технологиялармен салыстырғанда Жекелендірудің кең мүмкіндіктерін ұсынады. Жедел кері байланыс және оқу нәтижелерін бағалау. Мобильді технологиялар оқу нәтижелерін бағалау процесін жеделдетеді және оқушылар мен оқытушыларға қол жеткізген жетістіктерін тезірек бақылауға мүмкіндік береді. Кез келген уақытта және кез келген жерде оқыту.

Мобильді құрылғы көбінесе иесімен бірге болғандықтан, сіз кез-келген уақытта және бұрын армандай алмайтын кез-келген жерде жаттығулар жасай аласыз. Мобильді оқыту бағдарламалары қолданушыға таңдау жасауға мүмкіндік береді: ол бірнеше минутты қажет ететін жаттығуды орындай алады немесе бірнеше сағат ішінде тапсырмаға толықтай шоғырлана алады. Осындай икемділіктің арқасында жаттығулар арасында үлкен үзіліс немесе автобуста қысқа сапар пайдалануға болады. Ситуациялық оқытуды қолдау. Аудиториядағы дәстүрлі оқу үрдісімен салыстырғанда, Мобильді құрылғылар оқушыны әртүрлі тақырыптық мобильді қосымшалар арқылы тақырыпты түсінуді жеңілдететін ортаға жылжытуға мүмкіндік береді.

Мысалы, мобильді қосымшалар-маңызды сәулет объектілері, олардың композициялары, конструкциялары мен маңызы туралы баяндайтын қала бойынша экскурсоводтар; табиғи мекендеу ортасында олармен танысу шамасына қарай өсімдіктер туралы мәліметтер беретін мобильді қосымшалар және т. б. Үздіксіз оқытуды дамыту. Бұлтты деректерді сақтау арқылы оқытудың тиімділігін арттыруға болады. Білім беру ресурстары мен ақпаратты Компьютердің қатты дискісінде емес, бұлтты қоймаларда сақтауға болады, сондықтан Студенттер әртүрлі мобильді құрылғылардан бірдей материалмен жұмыс істей алады.

Қазіргі заманғы бағдарламалық жасақтама бірнеше құрылғылардағы деректерді синхрондауға мүмкіндік береді, сондықтан Студенттер ұялы телефондағы жұмысын компьютерде тоқтатылған жерден бастай алады және керісінше. Ресми және бейресми оқыту арасындағы байланысты қамтамасыз ету. Мобильді құрылғылар жаңа білім алуға ықпал ететін ресми және бейресми оқыту арасындағы шекараны бұлдыратады.

Мобильді құрылғылардың көмегімен оқушылар сыныпта немесе аудиторияда айтылған оқу материалын тереңірек түсіну үшін қосымша материалдарды оңай табады. Мысалы, студенттермен «сөйлейтін» және оларды ұялы телефонға орнатылған динамиктер мен микрофон арқылы «тыңдайтын» тілдерді үйренуге арналған көптеген қосымшалар бар. Бұрын бұл үшін мұғалім керек еді, енді мобильді құрылғы мен оған орнатылған мобильді қосымша жеткілікті. Мүмкіндігі шектеулі оқушыларға көмек. Мәтінді масштабтау, дауыстық транскрипция, геолокация және мәтінді сөйлеуге түрлендіру технологияларының арқасында мобильді құрылғылар мүмкіндігі шектеулі адамдарға жеткілікті ресурстармен және аз қамтамасыз етілген қауымдастықтарда білім беру сапасын түбегейлі арттырады.

Мобильді оқыту — бұл теориялық мүмкіндік емес, нақты бар. Әртүрлі елдердің оқушылары мен педагогтары мобильді құрылғылардың көмегімен кең білім беру ресурстарына қол жеткізе алады, ақпаратты талқылай алады және оны басқа оқушылармен бөлісе алады, әріптестер мен оқытушылардан қолдау ала алады, сондай-ақ тиімді коммуникацияларды жүзеге асыра алады.

Әрине, мобильді технологиялар білім беру үшін панацея болып табылмайды және ешқашан болмайды, бірақ бұл қуатты және жиі бағаланбайтын құрал (басқалармен қатар) білім беруді жаңа деңгейге көтере алады. ЮНЕСКО (Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет ұйымы) қызметкерлері бөлген мобильді оқытудың кейбір артықшылықтарын қарастырайық):

Мүмкіндіктерді кеңейту және білімге тең қол жетімділікті қамтамасыз ету. Ұялы телефондардың бағасы үнемі төмендеп келеді, сондықтан көптеген адамдар, тіпті ең кедей аймақтарда да, осындай құрылғыларды сатып алуға мүмкіндігі бар және оларды қалай пайдалану керектігін біледі. Қазіргі уақытта әртүрлі елдерде мобильді технологияны қолдануға негізделген көптеген жобалар бар, олар барлығына ұялы байланыс арқылы заманауи оқу материалдарын ұсынады. Мобильді оқытудың көрінетін артықшылықтарымен қатар бірқатар проблемалар мен қиындықтар бар, атап айтқанда: Техникалық мәселелер : мобильді құрылғылардағы экрандар мен пернелердің шағын мөлшері; Интернетке қолжетімділік проблемалары; мобильді құрылғылардың тек батареялардан жұмыс істейтіндігі фактісі; мобильді құрылғыларда қол жетімді жад көлемі; ақпараттық қауіпсіздік проблемалары; мобильді платформаларға байланысты бірыңғай стандарттардың болмауы

және т. б. Әлеуметтік және білім беру мәселелері: барлық студенттер қолайлы мобильді құрылғыны сатып ала алмайды; оқу нәтижелерін бағалауға байланысты проблемалар; оқу мазмұнының қауіпсіздігіне байланысты проблемалар; мобильді технологияның тым тез дамуы; мобильді оқыту үшін педагогикалық теорияның дамымауы; электрондық оқыту мен мобильді оқыту арасындағы тұжырымдамалық айырмашылықтар; жеке ақпараттың қауіпсіздігіне байланысты мәселелер және т. б. Мобильді оқытуды көптеген жолдармен ұйымдастыруға болады, бұл мобильді оқытуды басқару жүйелері (мобильді курстарды дамыту платформалары) арқылы мобильді оқытуды ұйымдастыру болуы мүмкін, мысалы: Litmos, LearningCart, Saba, Blackboard Mobile Learn (Moodle мобильді нұсқасы). Оқыту үшін мобильді құрылғыларды қолданудың тағы бір тәсілі-Мобильді қосымшаларды пайдалану. Мобильді қосымша-бұл белгілі бір функционалдылыққа ие, әртүрлі әрекеттерді орындауға мүмкіндік беретін белгілі бір платформада орнатылған бағдарлама. Әр мобильді қосымшаның өзіндік қызметтер жиынтығын ұсынатын ерекше мүмкіндігі бар.

Білім беру үшін мобильді қосымшалардың маңыздылығы жаңа технологиялар тұрғысынан олардың қол жетімділігі мен тартымдылығымен ғана емес, сонымен бірге олар беретін мүмкіндіктерімен де артып келеді: оқушылардың тапсырмалармен бірлесіп жұмыс істеуі, оқуды мектептен тыс жерде жалғастыру, әркімнің сөйлеуге, қатысуға мүмкіндігі бар. Мобильді қосымшаларды қолдану технологиясы оқу процесінің сапасын және оқушылардың материалды игеру дәрежесін арттыруға мүмкіндік береді. Яғни, оқушыларға мобильді құрылғылармен білім алған ұнайды, сонымен қатар оқушылардың белсенділігін, қызығушылығын арттыратын белсенді тәсіл арқылы білім алуға құштарлығын туғызады. Демек, оқушыларға сабақты белсенді тәсіл арқылы мобильді қосымшаларды қолданып ұғымды, қызықты, танымды жүргізуге көмектеседі және оқушының оқуға деген ынтасы артады.

Әдебиет:

1. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша мұғалімге арналған нұсқаулық. (Белсенді оқу әдістері арқылы әзірленген оқу мақсаттарының және білім беру бағдарламасының бірізділігі) 2016-жыл
2. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии. — М.: Педагогика, 1982. — 488 б.
3. Қойшыбаева А. Оқушының оқу белсендігін арттыру жолдары. Алматы: Мектеп, 1978.
4. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся.- М.: Знание, 1983
4. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе.- Москва: Просвещение, 1985. Кукульска-Хьюм А. Мобильное обучение.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Сабырқұл Б.

ГР-123 тобының студенті

Жетекші: магистр, аға оқытушы Сыпабеков Н.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

ТМД елдеріндегі туризм саласының ерекшеліктері. Табиғи және мәдени мұра. ТМД елдері тарихи және табиғи тұрғыдан өте бай. Бұл аймақтағы елдерде көптеген тарихи ескерткіштер, табиғи қорықтар, тау жүйелері мен өзендер бар, олар туристер үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Ресейдегі туризм — әлемдегі ең үлкен елдердің бірі болғандықтан, Ресей туризм саласында үлкен әлеуетке ие. Оның табиғи байлықтары, мәдени мұрасы, тарихи ескерткіштері мен үлкен аймақтық әртүрлілігі елді туристер үшін қызықты етеді. Ресейдің

туристік нарығы әр түрлі бағыттарда дамып келеді: мәдени, табиғи, денсаулық сақтау, экологиялық, тарихи және көптеген басқа бағыттар

Беларусь Республикасындағы туризм — бұл ел табиғи, мәдени және тарихи байлықтарға ие, бірақ туризм саласы әлі толық дамымаған. Беларуссия көптеген экологиялық, мәдени және тарихи туризм бағыттарымен қызықтырады. Елдің бай табиғаты мен тарихи мұралары туристер үшін әртүрлі мүмкіндіктер ұсынады.

Молдова — әлемдегі ең көне шарап жасау орталықтарының бірі. Шарап өндірісі елдің экономикасында маңызды рөл атқарады және туристерді тартудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Қазақстан: Алтай, Тянь-Шань, Бурабай, Көлсай көлдері, Балқаш, Алакөл — бұл елдегі табиғи туризмнің негізгі бағыттары. Сонымен қатар, Қазақстанның бай тарихы мен мәдени мұрасы (ежелгі қала орындары, сақ қорғандары) да туристерді қызықтырады.

Қырғызстан: Бұл ел тау туризмі мен экотуризмді дамытуға өте қолайлы. Тянь-Шань таулары мен Ыстықкөл — туристер арасында танымал бағыттар.

Өзбекстан: Бұхара, Самарқанд, Хиуа сияқты тарихи қалалар, сондай-ақ Ислам мәдениетінің орталықтары туристер үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Армения: Дәстүрлі мәдениет, көне храмдар мен монастырлар, таулы ландшафттар — бұл елдің туризм үшін маңызды ресурстары.

Тәжікстан — таулы аймақ болып саналатын, табиғи және мәдени мұралары мол ел. Бұл ел экотуризм, альпинизм, тау туризмі және мәдени туризм салаларында үлкен мүмкіндіктерге ие.

Түркіменстан — бай мәдени мұраға ие және тарихы терең ел. Ол әсіресе тарихи ескерткіштері мен табиғи ресурстарымен танымал.

Инфрақұрылымның даму деңгейі

ТМД елдеріндегі туризм саласы үшін *инфрақұрылым* — үлкен мәселе. Әсіресе шалғай аймақтарда және табиғи резервтарда инфрақұрылым әлсіз дамыған. Туристер үшін қонақ үйлер, көлік, медициналық қызметтер және басқа да қызметтердің сапасы әртүрлі деңгейде болуы мүмкін.

Қала ішіндегі инфрақұрылым: Қалаларда инфрақұрылымның дамуы жоғары, алайда шалғай аудандарда жағдай қиындауы мүмкін.

Туристік қызметтер: Кейбір елдерде туризм индустриясының кәсібилігі және туроператорлар мен гидтер деңгейі жоғары, бірақ кейбір елдерде бұл саланың дамуы баяу.

Саяси және экономикалық жағдай

Саяси тұрақтылық пен экономикалық жағдай да туризмге тікелей әсер етеді. Кейбір елдерде саяси ахуал немесе экономикалық қиындықтар туристерді тартуға кедергі келтіреді.

Қауіпсіздік мәселелері: Кейбір ТМД елдерінде саяси дағдарыстар немесе терроризм қатері туризмнің дамуын тежейді.

Экономикалық мүмкіндіктер: Экономикалық жағдай мен валюта тұрақтылығы да туристік ағынға әсер етеді.

Құқықтық реттеу

Туризмді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалар мен жобалар бар, бірақ кейбір елдерде туристік саланы реттейтін заңнамалық және құқықтық база әлсіз болуы мүмкін.

Мемлекеттік қолдау: Көптеген елдерде туризмді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалар мен жеңілдіктер ұсынылған. Алайда, бұл бағдарламалардың тиімділігі мен орындалу деңгейі әр түрлі болады.

ТМД елдеріндегі туризм саласының даму мүмкіндіктері

Туризмді әртараптандыру

ТМД елдері туристік өнімді әртараптандыру арқылы туризмді дамыту мүмкіндігін барынша пайдалану керек. Мысалы, экотуризм, ауылдық туризм, мәдени туризм, денсаулық және СПА туризмінің дамуы маңызды.

Экологиялық туризм: Бұл бағыт табиғи ресурстарды сақтау мен қорғауды қажет етеді, бірақ қазіргі уақытта табиғатқа негізделген туризм әлемде өте танымал. ТМД елдерінің тау-

кен, орман, көлдер мен өзендер сияқты экологиялық байлықтары осы бағытты дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ұсынады.

Мәдени туризм: Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау және туристерге ұсыну арқылы мәдени туризмді дамыту маңызды. Өзбекстан мен Қазақстан сияқты елдерде осы салада үлкен әлеует бар.

Денсаулық туризмі: ТМД елдерінде денсаулық сақтау саласы, әсіресе минералды сулар мен санаторийлер, медициналық туризмді дамытуға жақсы мүмкіндік береді.

Жаңа бағыттарды енгізу

ТМД елдері жаңа туризм түрлерін енгізу арқылы әлемдік туристік нарыққа шыға алады. Бұл үшін жаңа және экзотикалық туристік бағыттарды дамыту қажет.

Шаңғы және тау туризмі: Қырғызстан, Қазақстан және Тәжікстан сияқты таулы елдерде тау шаңғысы курорттарын дамытуға үлкен мүмкіндіктер бар.

Круиздер мен теңіз туризмі: Әзербайжан мен Ресейдің кейбір аймақтары Каспий теңізі мен басқа да су қоймаларына негізделген круиздерді дамытуға болады.

Инфрақұрылымды жаңарту

Туризмнің дамуында инфрақұрылымның маңызы өте зор. Қонақ үйлер, әуежайлар, теміржол мен автокөлік жолдары, туристік қызметтер мен гидтер сияқты элементтерді жаңарту қажет.

Туристік кластерлер: Туризм саласын дамыту үшін туристік кластерлер мен аймақтар құру, бірнеше елді қамтитын бірлескен жобаларды іске қосу пайдалы болады.

Құрылыс және инвестициялар: Инфрақұрылымға инвестициялар тарту және шетелдік инвесторлармен ынтымақтастықты арттыру қажет.

Маркетинг және халықаралық байланыстар

ТМД елдерінің туризмін дамыту үшін халықаралық маркетингтің маңызы зор. Әлемнің әр түрлі бөліктерінен туристерді тарту үшін арнайы бағдарламалар мен жарнамалық акцияларды ұйымдастыру керек.

Жаңа нарықтарға шығу: ТМД елдері өзінің туристік қызметін тек көрші елдермен ғана емес, алыстағы елдермен де нығайтуы тиіс.

Цифрлық маркетинг: Интернет және әлеуметтік медиа арқылы әлемдік нарыққа шығып, туризмді кеңінен насихаттау қажет.

Білім беру және кадрлар дайындау

Туризм саласындағы кадрлар сапасы да өте маңызды. Оқу орындары мен тренингтер арқылы кәсіби мамандарды даярлау қажет.

- Кәсіби даму: Туризм менеджменті, гидтер, маркетингтер мен мәдениет саласындағы мамандарды дайындау арқылы сала дамиды.

Туристік мектептер мен курстар: Жас мамандарды оқыту, кәсіби біліктілікті арттыру арқылы туризм саласының сапасы артады.

ТМД елдеріндегі туризм саласы өзіндік ерекшеліктер мен даму мүмкіндіктеріне ие. Елдердің бай тарихи, мәдени және табиғи мұрасы туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Алайда, инфрақұрылымның жетіспеушілігі, саяси тұрақсыздық және басқа да кедергілер осы саланың дамуына әсер етеді. Осы мүмкіндіктерді тиімді пайдалану үшін мемлекеттер инфрақұрылымға инвестиция салып, жаңа туристік бағыттарды дамытып, халықаралық маркетингке көңіл бөлуі керек.

Әдебиет:

1. Мазбаев О.Б., Сергеева А.М. Дүние жүзінің туристік-рекреациялық аймақтары. Алматы, «Сөздік-Словарь», 2013.
2. Ермавлетов С.Р. География туризма. – Алматы: 2000г.
3. Ермавлетов С.Р., Жұмаділов А.Р. Туризм тарихы (дамуы мен ғылыми зерттелуі): оқу құралы. – Алматы, 2011ж
4. Кусаинов Х.Х., Сергеева А.М. Туризм экономикасы. Алматы 2012ж.

СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЛСЕНДІ ЗЕЙІНІНІҢ ЖАСҚА БАЙЛАНЫСТЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Қабыланбекова Д.С.

БГ(п)-121 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, аға оқытушы Кенесова А.П.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі кезде зейін өзінің субъективті және объективті көріністерімен адамның психикалық іс-әрекетінің жүйелілігін талап етеді. Жүйелі психикалық іс-әрекеттің кез келген түрі: белсенді қабылдау, терең ойлау, естегі бейнеге шоғырлану немесе күрделі қозғалыстарды сапалы орындау - зейіннің қызметіне тәуелді. Зейін психологиядағы сана және ерік-жігер сынды іргелі ұғымдармен тығыз байланысты. Бүгінге дейін зейін психологиясының теориялық негіздері толық ашылмай, әсіресе эксперименталды зерттеулер қолданбалы дәрежеде жеткілікті қалыптаспаған. Сонымен қатар зейін психологиясында көптеген жетістіктерге қарамастан қиыншылықтар мен қарама-қайшылықтар баршылық. Зейін психологиясына қатысты көптеген шешімін таппаған күрделі мәселелер де жеткілікті. Сол себепті зейін мәселесінің тағдыры мен оны шешу - психология ғылымының өзекті тақырыптарының бірі.

Педагогикалық психология ғылымының басқа гуманитарлық ғылымдардан айырмашылығы, әлеуметке міндетті түрде пайдалы болу және тұлғаның мүмкіндіктерін жетілдіруге бағытталуы тиіс. Мұнда негізгі міндет білім жүйесіндегі психологиялық зерттеулердің теориялық-әдіснамалық негіздерін қамтитын білімдерді кешенді жүйемен қалыптастырып іс жүзінде нақты мәселелерді шешудің жолдарын көрсету маңызды. Қазіргі кезде білім саласындағы талаптардың бірі танымдық іс-әрекет үрдісін тұлғаға бағдарлай оқыту тұжырымдамасын басшылыққа ала, оқу жұмысын ғылыми зерттеулердің негізінде ұйымдастыру қажеттілігі жетекші орында. Зерттеу жұмысы осы бағытта орындалып зейін қасиеттерін қажетті деңгейге дамыту механизмін ашу мақсатында жүргізілуімен өзекті [1].

Зерттеудің теориялық өзектілігін зейінді зерттеуге арналған үш ірі классикалық бағыттарын: *сана психологиясын, іс-әрекет психологиясын, когнитивтік психологияны* теориялық-әдіснамалық және эксперименталдық тұрғыдан талдау құрайды. Зерттеу нәтижелерінің дәйектілігі мен сенімділігі зерттеу нысаны мен пәнінің теориялық, әдіснамалық, әдістемелік тұтастығы тұрғысынан кешенді жүйені құрап, зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сәйкес әдістемелер жиынтығы қолданумен, эксперименталды зерттеулердің нәтижелерінде алынған мәліметтердің беріктілігі мен сенімділігін тексеруде екінші реттегі математикалық статистикалық (тәжірибелік және теориялық бөлінуді салыстыру мен екі эмпирикалық бөлінуді салыстыруда χ^2 - Пирсон критерийі, λ - Колмогоров-Смирнов критерийі және өзгерістердің сәйкестілік дәрежесін анықтайтын t_5 - Спирменнің сатылық корреляция коэффициенті) өңдеу әдістерін қолданумен қамтамасыздандырылды. [2]

Зерттеу тақырыбының маңыздылығы тұлға іс-әрекетінің нәтижелілігі зейін қасиеттеріне тікелей тәуелді деген қағиданы эксперименталды анықтаумен және зейіннің қолданбалы бағыттары түрлі мамандардың: психологтардың, педагогтардың, дәрігерлердің, заңгерлердің, техникалық жүйе операторларының, актерлардың т.с.с. күнделікті қажеттілігінен туындайтынымен бекітіледі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Зерттеу нәтижесінде алынған кешенді жүйелік бағдар, тұлғаға бағдарлай оқыту тұжырымын оқу үрдісіне орнықтыруда психологтарға, педагогтарға және педагогикалық іс-әрекетке дайындап жатқан болашақ мамандардың зейін психологиясына қатысты іргелі және қолданбалы психологиялық білімдерін тереңдетуде қолданылады.

Сонымен зейін адам тұлғасының ерекше феномені ретінде зерттеуді талап етеді.

Зейін бір анықтама бойынша, - бұл психиканың бағыттылығы {сананың белгілі объектілер мен құбылыстарға, субъектінің іс-әрекетіндегі қажеттілігіне, мақсатына және міндеттеріне).

Басқа анықтама бойынша: сананың шынайылықтың кейбір (жекелік немесе ситуациялық мәні бар) жақтарына шоғырлануы. Алғашында зейінді зерттеу апперцепция ұғымын зерттейтін аумаққа енген. "Апперцепция" ұғымы жалпылай қарағанда шынайылықты қабылдаудың бұрынғы тәжірибеден, адамның психикалық іс-әрекетінің жалпы мазмұнынан және оның даралық қабілеттіліктерінен тәуелдігін білдіреді. [3]

Зейіннің нақты күйі түрлі өтуі мүмкін: күш салу, қызығу, таңқалу, белсенді болу және т.с.с. Зейін мотивтермен де тығыз, әрі үздіксіз байланыста: біз шынайылықтағы құбылыстардың өзекті қажеттіліктерімізді бейнелейтін жақтарына шоғырланамыз. Зейін әлемді тануда және адамның қылықтарын реттеуде басты рөл атқарады.

Психофизиологиялық зерттеулердің көрсеткіштеріне сәйкес, сананың селективтілігі/бағыттылығы, зейіннің мәні болып табылады, алдымен ағзаның жалпы сергектік ауқымында, мидың белсенділігімен байланысты. Зейіннің белсенді таңдамалығы сергектіктің жоғары, сақтық күйінде іске асады, шоғырланудың шашыраңқылығы мен қиындығы сергектіктің енжар немесе диффуздық жағында, сонымен қатар шектен тыс сергектік-эмоционалдық қозу, үрейлену, мазалану жағдайларында туындайды. [4]

Сонымен, зейіннің физиологиялық негізі ми қызметінің жалпы белсенділігін және мидың ерекше бағаналық құрылымы - ретикулярлық формацияның қарқынды қозуымен енжардан белсенді сергектікке көшуді қамтамасыздандырады; мұндай құрылымның белсендірілуі, өз кезегінде, бастағы ми қыртысының қабілеттілігін көтеруге жетелейді. Ретикулярлық формацияны "іске асыратын механизмдер" ішінде бағдарлы рефлекс қоршаған ортадағы кез келген күтпеген өзгерістерге ағзаның туыла берілген шартсыз рефлекторлы реакциясы ретінде орын алады. Әсердің осындай механизміне бағына, қандай-да бір іс-әрекетті орындауда, мысалы хат жазуда, терезенің арғы жағынан шыққан қатты дыбысқа ырықсыз зейін аударамыз. Стимулдың екі параметрі бағдарлы реакцияны тудырады: жоғары қарқындылығы және жаңалығы.

Зерттеу нәтижесінде, зейінді адамның көрінетін реакциясын және субъективтік пікірін т.с.с, психикалық әрекеттерін сипаттап бағалауға келесі критерийлер анықталды: сыртқы реакциялар - сигналды ұғымды қабылдауды қамтамасыз ететін моторлық, познотоникалық, вегетативтік шарттар; когнитивтік іс-әрекет нәтижесінің дәрежесін "зейінсіздік" пен "зейінді" әрекетті салыстыру арқылы көтеру (перцептивтік, мнемикалық, интеллектік, моторлық, ақпаратты таңдамалылық). Бұл критерий ақпараттың жеке бөлімін белсенді қабылдауын, сақтауын және сыртқы стимулдардың шектеулі аумағына ғана әсерлену мүмкіндігін көрсетеді. Сол сәтте елестің салыстырмалы басымдылығын зейін өрісіндегі анықтық пен есеп бере алудағы сана мазмұнынан байқаймыз. [5]

Зейіннің тұрақтылығын, бөлінуін және ауысуын Ландольт сақиналарынан құрастырылған корректуралық кестелер көмегімен зейіннің көлемі - тахистоскопты қолдану арқылы зерттелінді. Сыналушылар зейіндерінің тұрақтылығын зерттеуде кестеде зерттеуші атаған белгілердің бір түрін сызу ұсынылды. Зейіннің бөлінуін зерттеуде сыналушыларға қатар атқарылатын тапсырмалар ұсынылды. Олар бір сәтте корректуралық кестенің белгілерінің бір түрін сызып, зерттеуші атаған сандар қатарынан барлық 1 және 3 сандарын тандап қосып отырды. Эксперименттің соңында әр сыналушы алынған нәтижелерді корректуралық кестеге жазып отырды. Зейіннің ауысуын зерттеу барысында сыналушылар алғашқы 30 секунд арасында таңбалардың бір түрін, келесі 30 секундта басқаларын және т.с.с, сызып отырды. Сызылатын таңбалардың түрі және бір түрден екіншіге ауысу сәтін зерттеуші тіркеп отырды. Зейіннің көлемі тахистоскоп көмегімен зерттелінді. [6]

Сыналушыларға кезекпен әрқайсысында 9 әріп жазылған 3 сынақ ұсынылды. Ұсынылған ақпаратты сыналушылар қабылдап корректуралық кестенің екінші бетіне жазуға тиіс болды. Үшінші ұсынылу нәтижелері бойынша зейіннің көлемі есептелді.

Зейіннің тұрақтылығы мен ауысуын зерттеулері көрсеткішіне қосымша түзетулер қажет болмады. Өйткені, екі жағдайда да сыналушылар бір таңбаны сызып отырды.

Зейіннің бөлінуін зерттеу барысында зерттеуші атаған сандардың дұрыс анықталған қосындысы сыналушы есептеп тапқан қосындысымен сәйкестенбеуі зерттеудің соңғы нәтижесіне әсер етуі тиіс.

Мектепте оқудың нәтижелілігі мен зейіннің аталған қасиеттерінің деңгейі арасында корреляциялық байланыс бірдей емес екені анықталды.

Зейіннің тұрақтылығы мен ауысуының көрсеткіштері арасында байланыс кері пропорционалды.

Жоғары оқу орнында зейіннің негізгі қасиеттерінің көрсеткіштері нәтижелілігі арасындағы байланыстың төмендігінің себебі студенттердің оқу үрдісіне жеткілікті дәрежеде бейімделмегенінен немесе оқытудың нәтижелілігіне зейін деңгейінің ықпалының төмендігінен.

Оқушылардың оқу іс-әрекеттеріндегі оқу ақпараттарын қабылдау үрдісі көбінесе зейіннің ауысу негізінде өтеді. Ал студенттердің іс-әрекеттері көбінесе зейіннің бөлінуі негізінде іске асады. 1-ші курс студенттерінің оқу іс-әрекеттерін қиындататын себептердің бірі олардың зейіндерінің дамуы мен құрылымдарының уақытша сәйкестенбеуі және жоғары оқу орнындағы оқу үрдісі тарапынан оған қойылған талаптар. Оқушылар мен студенттердің өтпелі кезеңдегі зейіндері жеке қасиеттерінің даму деңгейі бойынша емес, оның ішкі функционалдық құрылымы бойынша ерекшеленеді.

Әдебиет:

1. Ананьев Б.Г. Психология психологической оценки, (избранные психологические труды в 2 т. под ред. А.А.Бодалева и др. - М., 1980.
2. Возрастная и педагогическая психология. Под ред. М.В.Гомезо. -М., 1995.
3. Григоренко Е.Л., Рутман Э.Н. Диагностика готовности к школе по показателям устойчивости внимания. Вестник МГУ.(серия 14). - М., 1990.
4. Қоянбаев Ж.Б. , Қоянбаев Р.М. Педагогика. Астана, 1999.
5. Нұрмұхамбетова Т.Р., Рсмаханбетова Ш.Е. Тәжірибелік психология. Шымкент, 2004.
6. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология, М., 1990.

DEVELOPING STUDENTS' RESEARCH SKILLS THROUGH THE INTEGRATION OF STEAM TECHNOLOGIES IN BIOLOGY EDUCATION

Abubakirova A. A., Zhapparbergenova E. B., Turysbekova F. B.
O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent c.

Introduction. In his Address on Knowledge Day, President Kassym-Jomart Tokayev highlighted the special importance of the national education system. Emphasizing that education is a key factor in the nation's development, he outlined several crucial objectives for advancing the education and science sector. One of these key tasks is to create optimal learning conditions for each student by employing effective teaching methods that foster well-rounded, competitive, independent, and morally upright individuals with a strong intellectual foundation.

In today's world, developing individuals who meet global standards and are ready to compete requires integrating cutting-edge technologies into the education system. It is essential not only to introduce these innovations but also to ensure that educators effectively master and apply them in practice.

STEM education provides students with the opportunity to learn not just a single subject but to integrate multiple disciplines through real-world problem-solving tasks. This approach teaches students to apply their knowledge across various fields rather than limiting it to one area. By generating new ideas, students strive to find solutions to technological, engineering, and scientific challenges. They utilize multidisciplinary knowledge and skills to address real-life difficulties.

The STEM education methodology is designed to develop skills that are in high demand in the modern labor market. This approach enhances students' critical thinking abilities, fosters their capacity for innovative problem-solving, and prepares them to excel in both technical and creative fields.

Literature Review. The STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) education program integrates natural sciences, technology, engineering, and mathematics to enhance students' critical thinking, creativity, and real-world problem-solving abilities. This approach bridges theoretical knowledge with practical applications, fostering essential skills for an innovation-driven economy. Designed to align with international education standards, the STEM program prepares specialists who meet the evolving demands of modern society. It emphasizes student engagement in various scientific fields, promotes creativity, encourages the effective use of advanced technologies, and supports the development of technical expertise [1]. Globally, the importance of STEM education continues to grow. According to UNESCO, the need for qualified professionals in science and technology is rising each year. In response, many countries are actively integrating STEM methodologies into their curricula. Nations such as the United States, Singapore, and Finland have made notable progress in fostering students' engineering and problem-solving skills through STEM education [2].

One of the primary benefits of STEM learning is that it enables students to grasp the interconnections between different subjects and apply this knowledge in practical settings. This interdisciplinary approach strengthens their analytical and logical thinking while equipping them with the necessary tools to bring their ideas to fruition. Implementing STEM technologies in biology lessons helps cultivate students' interest in scientific research and enhances their hands-on skills.

For example, incorporating engineering design in laboratory work or using mathematical modeling to represent real biological processes allows students to gain a deeper understanding of the practical significance of biology [3].

Research Methods. The study involved analyzing pedagogical, psychological, and methodological literature, working with databases, conducting surveys, and assessing students' proficiency in applying STEM education principles. Additionally, mathematical and statistical methods were utilized.

The research was conducted in three stages:

1. Initial Stage – Exploration and Assessment. This phase involved identifying students' academic performance and interest levels through surveys to establish a baseline and gather feedback for improvement.

2. Formative Stage. At this stage, theoretical knowledge was reinforced, and professional competencies were enhanced through specially designed lessons. Based on survey results, effective teaching methods, engaging exercises, and interactive tasks were developed to strengthen students' understanding and maintain their interest in learning.

3. Final Stage – Analysis of Results. This phase focused on evaluating the effectiveness of the applied methods and analyzing the outcomes of the research.

Analysis of Research Results. According to the survey results, research activities related to the lesson "Structure and Function of Teeth. The Transition from Milk Teeth to Permanent Teeth. Dental Hygiene" were conducted with 8A grade students at Shymkent City's No. 2 Bilim-Innovation Lyceum for Gifted Girls. Additionally, an experiment was carried out to assess the effectiveness of using STEM technologies in teaching biology. A survey was conducted among students of grades 8A and 8B, and a sample lesson plan incorporating STEM technology was introduced. A total of 48 students participated in the survey.

While conducting the study, the students were grouped into two: control and experimental. To assess the applicability and importance of introducing STEM educational technologies in biology classes, both groups were interviewed via the Google Forms platform. At the experimental stage, the students' views and preferences were reviewed based on the survey feedback.

The answers of the volunteers were considered for the 9 questions included in the questionnaire. The response options included "Yes", "No", and "Sometimes":

1. Do you find the teacher's approach to teaching biology engaging?
2. Does the teacher incorporate modern teaching technologies into the lessons?
3. Does the use of STEM technology help to fully master the material on the topic?
4. Would you like to see changes made to the structure of the lessons?
5. Did you find lessons that involved STEM technology enjoyable?
6. Would you be interested in having STEM teaching methods included in your biology classes?
7. Does the teacher offer feedback that that contributes to improving your learning outcomes?
8. Would you like to experiment with new methods and strategies in your biology lessons?
9. Is working with cooperative learning methods in class something you find enjoyable?

For students, four key STEM-based approaches were introduced: Cooperative Learning, PBL (Problem-Based Learning), PBL (Project-Based Learning), and IBL (Inquiry-Based Learning)

Table 1 – Survey results obtained through the SPP method

Indicators		Do you like the way your biology teacher conducts lessons?	Sometimes	Interesting	Not interesting	I want to be interested
Pearson Correlation	Do you like the way your biology teacher teaches?	1,000	,008	-,008	-,203	,136
	Sometimes	,008	1,000	-,270	-,164	,132
	Interesting	-,008	-,270	1,000	,164	,071
	Not interesting	-,203	-,164	,164	1,000	,478
	I want to be interested	,136	,132	,071	,478	1,000
Significance (one-tailed)	Do you like the way your biology teacher conducts lessons?	.	,486	,486	,176	,268
	Sometimes	,486	.	,107	,227	,274
	Interesting	,486	,107	.	,227	,375
	Not interesting	,176	,227	,227	.	,011
	I want to be interested	,268	,274	,375	,011	.
N	Do you like the way your biology teacher teaches?	23	23	23	23	23
	Sometimes	23	23	23	23	23
	Interesting	23	23	23	23	23
	Not interesting	23	23	23	23	23
	I want to be interested	23	23	23	23	23

According to the table, there is a weak or no correlation between the responses in most cases, and their statistical significance falls short. The correlation observed is significant only between 'Not interested' and 'I want to be interested' ($r=0.478$, $p=0.011$), pointing to the fact that although students may lack interest at first, they show a moderate tendency to become curious.

The research results suggest that there is a generally weak link between the teachers' teaching approach and students' level of interest. Enhancing and refining teaching styles is key to increasing student participation in classes.

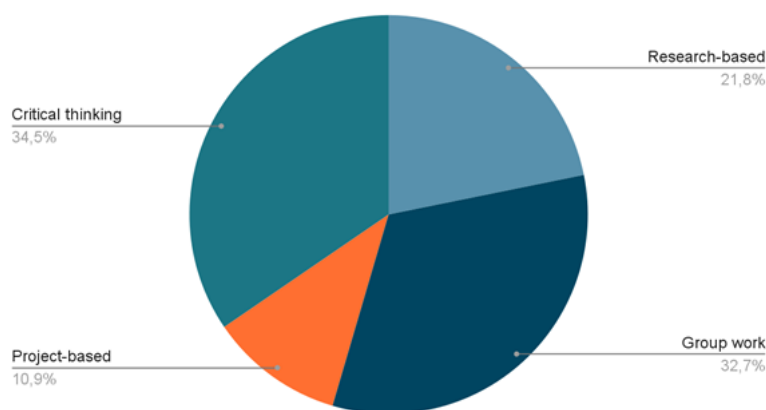

Figure 1

Throughout the lesson, it became clear that the most students favored using the Cooperative Learning method. Figure 1 illustrates the percentage breakdown of students' preferences for boosting interest in the lesson, with "critical thinking" at 34.5%, "group work" at 32.7%, "research work" at 21.8%, and "project work" at 10.9%. In the modern education system, biology teaching strategies hold significant importance. To foster greater student interest and elevate the quality of education, teachers are turning to new teaching technologies, including STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) methods.

Conclusion. The results of the survey indicated that students place high value on the opportunity to engage in Cooperative Learning during lessons. Students are organized into small groups in this method, allowing them collaborate and share information. As students exchange information, they enhance their understanding of the subject, which aids in cultivating their critical thinking skills. It further supports the growth of students' research skills, creativity, and ability to work in teams. Offering feedback during lessons allows teachers improve the overall quality of learning. Recognizing students' achievements and weaknesses through feedback motivates them to engage more in the learning process.

References:

1. Jumabayev A.T. The main purpose of Stem education and methods of its use. Educational Research in Universal Sciences ISSN:2181-3515.Vol.2 No11(2023): ISSN:(2181-3515)
2. Sofia, H.W., Utomo,A.P.,Hariyadi,S.,Wahono,B.,&Naulita, E.(2020). The validity and effectivity of learning using Steam module with Biotechnology game.JPBI (Jurnal PendidikanBiology Indonesia),6(1),91-100.
3. Suciari, N.K. D.,Ibrohim,&Suwono, H.(2021).The impact of PjBL integrated STEAM on Stutents communication skills and concept mastery in high school biology learning. AIP Conference Proceedings 2330,030060. <https://doi.org/10.1063/5.0043395>

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Егемберді Н., Ахмед С.

БГП-124 тобының студенттері

Жетекшісі: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ

XX ғасырдың соңында теоретиктер де, практиктер де педагогикалық технологияның мазмұнын жан-жақты зерттеп, педагогикалық білім берудің құралы ретінде қарқынды дамыта бастады. «Педагогикалық технология» ұғымы кеңінен таралды және оқыту теориясында кеңінен қолданыла бастады. «Оқыту технологиясы», «білім беру

технологиясы», «оқытудағы технологиялар», «білім берудегі технологиялар» терминдері пайда болды. Олар педагогикалық әдебиетте авторлардың технологиялық процестің мәнін, пәнін, құрылымын және құрамдас бөліктерін қалай бейнелегеніне байланысты көптеген тұжырымдамаларға ие болды. Осы тұжырымдаманың анықтамаларын білу үшін біз оның эволюциясына жүгінеміз. Терминнің өзгеруі бірнеше кезеңнен өтеді.

«Білім берудегі технологиялар» терминінің пайда болуы мектептерде әртүрлі техникалық құралдардың таралуымен байланысты ол оқу процесінде инженерлік ойдың жетістіктерін білдірді.

Екінші кезең 1959-1960 жылдарға келеді, сол кезде педагогикалық процеске технологиялық тәсіл деп аталатын көптеген әзірлемелер пайда болды. Оның теориялық негізі оқу мақсаттары мен оларды құрудың дәйекті, бір сатылы процедурасын нақты құрған бағдарламаланған оқыту идеялары болып саналады. «Білім беру технологиялары» термині пайда болды, ол жоспарланған нәтижеге әкелетін мақсаттарды, құралдарды, әдістерді ғылыми сипаттауды қамтып, 1960 жылдардың ортасында пайда болды. Қазіргі заманғы «педагогикалық технология» ұғымына анықтама берілді.

Үшінші кезең 1970 жылдарға келеді.

- информатиканың, педагогикалық квалиметрияның, педагогикалық еңбекті ғылыми ұйымдастырудың негізі ретінде педагогикалық технологияның негізі кеңейтіледі;

- әдістемелік ауызша оқытудан аудио оқытуға ауысуына байланысты өзгерді;

- кәсіби педагог-технологтарды белсенді даярлау жүргізілуде.

«Педагогикалық технология» ұғымының қазіргі заманғы түсіндірмесі төмендегідей аспектімен ұсынылуы мүмкін:

- ғылыми, педагогикалық технология мақсаттар, міндеттер, мазмұн, әдістер мен педагогикалық процестерді жобалаумен айналысатын ғылымның бөлігі болып табылады;

- процедуралық-сипаттамалық, ол процестердің алгоритмін, қажетті нәтижеге жету үшін мақсаттар, мазмұн, әдістер, құралдар жиынтығын сипаттайды;

- процессуалдық-тиімді, өйткені ол педагогикалық процесті жеке, аспаптық және әдіснамалық құралдардың үйлесімінде жүзеге асыруға ықпал етеді.

Білім беру практикасында «педагогикалық технология» ұғымы үш деңгейде қолданылады:

- жалпы педагогикалық, олар біртұтас педагогикалық жүйені және «педагогикалық технология» терминін осы педагогикалық құбылыстың синонимі ретінде білдіреді. Мысалы, педагогикалық колледжде тәрбиешілерді оқытудың педагогикалық технологиясы, жеке мектептің, мектепке дейінгі мекеменің педагогикалық технологиясын қарастырады;

- «технология» және «жеке әдістеме» ұғымдары бір пән аясында бір оқытушының жұмысына қатысты анықталған кезде жеке-дара қарастырылады. Мысалы, жаңашыл педагогтарды оқыту технологиясы, орта кәсіптік білім беру педагогикасы, дамытушылық, проблемалық оқытудың педагогикалық технологиясы және т. б.

- жергілікті, белгілі бір пән немесе оқу-тәрбие процесі шеңберінде жүзеге асады. Мысалы, студенттердің білімін бақылау технологиясы, оқу сабақтарының бір түрі ретінде оқыту технологиясы, студенттердің өзіндік жұмыс технологиясы және т.б.

Педагогикалық технологияның процессуалдық бөлігі, яғни технологиялық процестің өзі келесі алгоритммен ұсынылған: оқу процесін ұйымдастыру, студенттердің іс-әрекетінің әдістері мен формалары, оқытушы жұмысының әдістері мен формалары, материалды игеру процесін басқарудағы мұғалімнің қызметі және нәтижелерді диагностикалау.

Педагогикалық технология – бұл педагогикалық шеберліктің құрамдас бөлігі. Ол әлеуметтік-мәдени нормаларды үйлестіре отырып, мұғалімнің көзқарасын қалыптастыру үшін, өзара әрекеттесуі тұрғысынан балаға әсерін ғылыми негізделген кәсіби таңдау болып табылады. Анықтамаға сүйене отырып, педагогикалық технологияда ұғымдар негізгі болып табылады: «әсер ету», «өзара әрекеттесу», «қарым-қатынас», «әлеуметтік-мәдени норма» т.б. Сонымен, мұғалім әлеуметтік-мәдени нормалардың жетекшісі болып, өзара әрекеттесу тетіктерін басшылыққа алып, педагогикалық ықпал ету әдістерін игеруі керек. Бұл

процестердің негізі мұғалімнің моральдық және мәдени құндылықтарға және оның оқушысына қатынасы болып табылады.

Жалпы алғанда, қатынастар басқа адамға құрмет, бейімделу негізінде әртүрлі әлеуметтік қатынастарды бейнелеуде және қабылдауда субъектілердің өзара байланысы, өзара тәуелділігі ретінде көрінеді. Әлеуметтік-мәдени құндылықтарды, мұраттарды білу адамның бағытталған іс-әрекеті жағдайында ғана мүмкін болады, оның негізі жеке бостандық болып табылады.

Оқушының әлеуметтік-құндылық қатынасына назар аудару студенттермен қарым-қатынас орнату кезінде мұғалім олардың жас ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тәжірибені, қалыптасқан қатынастар жүйесін және мәдениет деңгейін де ескеруі керек. Студенттің педагогикалық процестің субъектісі ретінде қабылдауы оны субъективті еркіндік позициясына қоюға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн, ол өз кезегінде басқа адамдармен және айналасындағы қоғаммен белсенді қарым-қатынасқа негізделген.

Жеке тұлғаны тану оның психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып құрылады: мінез, темперамент, эмоционалды құрылым, мұғаліммен өзара әрекеттесу кезіндегі жағдай. Студенттің «қабылдау, түсіну және ынталандыру» ұстанымы осы принциптің мәнін ашады. Оны жүзеге асыру үшін мұғалім педагогикалық мәдениет пен шеберлікке ие болуы керек. Мұғалімнің «Мен» және студенттің «мен» өзара ашылуы – гуманистік педагогиканың принципі.

Оқыту өнері тек оқу ақпаратын ұсынудың тиімді әдістерінің жиынтығында ғана емес, сонымен бірге мұғалім өз студенттеріне олардың қуаныштары мен сәтсіздіктерін сезініп, сонымен бірге өзінің кішкентай әлсіздіктері мен қадір-қасиеттерін көрсете отырып білдіретіндігінде, өйткені «тұлға тұлғаны тәрбиелейді» ұғымына негізделеді.

Педагогикалық технологияның мәні функционалды-операциялық тәсіл болып табылады, оған сәйкес педагогикалық процесс субъектілерінің өзара әрекеттесуі пайда болады. Педагогикалық процесс технологиясы идеясының пайда болуы, ең алдымен, теориялық және практикалық қызметтің әртүрлі салаларында ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін енгізумен байланысты. Педагогикалық технологияда бірқатар негізгі операциялар бар, яғни оны игерудің бастапқы деңгейі болып табылатын дағдылармен сипаттауға болады.

Педагогикалық технологияның барлық операциялары, оның әртүрлі терминдерін жүзеге асырудағы әсер ету әдістері белгілі бір бағдарланған тұлғаға, жасына байланысты құндылықтар жүйесі туралы нақты түсініктерге ие. Көбінесе саналы мотивтер мен қажеттіліктерге, жеке және кәсіби, мұғалім мен студенттер арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір стереотипіне дайын болатындығын атап өткен жөн. Сондықтан мұғалім теріс салдарларды болдырмау үшін студенттермен қарым-қатынас жүйесіне ерекше назар аударуы керек.

Технология – бұл кез-келген бизнесте, шеберлікте, өнерде қолданылатын әдістердің жиынтығы (түсіндірме сөздік).

Педагогикалық технология – формалардың, оқыту әдістерінің, білім беру құралдарының арнайы жиынтығы мен орналасуын анықтайтын психологиялық-педагогикалық көзқарастардың жиынтығы; бұл педагогикалық процестің ұйымдастырушылық-әдістемелік құралы (Б.Т. Лихачев).

Педагогикалық технология – бұл оқу процесін жүзеге асырудың мазмұнды техникасы (В.П. Беспалько).

Педагогикалық технология – бұл жоспарланған оқу нәтижелеріне қол жеткізу процесінің сипаттамасы (И.П. Волков).

Технология – бұл өнер, шеберлік, өңдеу әдістерінің жиынтығы, күйді өзгерту (В.М. Шепель).

Оқыту технологиясы – дидактикалық жүйенің құрамдас процессуалдық бөлігі (М. Чошанов).

Педагогикалық технология – бұл оқушылар мен мұғалімдер үшін қолайлы жағдайларды сөзсіз қамтамасыз ете отырып, оқу процесін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен педагогикалық қызметтің барлық егжей-тегжейлі ойластырылған моделі (В.М. Монахтар).

Педагогикалық технология – бұл техникалық және адами ресурстарды және олардың өзара іс-қимылын ескере отырып, білім берудің барлық процесін құрудың, қолданудың және анықтаудың жүйелі әдісі, ол білім беру нысандарын оңтайландыруды өзінің міндетіне қояды.

Педагогикалық технология педагогикалық мақсаттарға жету үшін қолданылатын барлық жеке, аспаптық және әдіснамалық құралдардың жүйелік жиынтығы мен жұмыс істеу тәртібін білдіреді (М.В. Кларин).

Жоғарыдағы аталған педагогикалық технология әртүрлі авторлардың (дереккөздердің) анықтамаларының мағынасын қамтитын мазмұнды жалпылау болып табылады.

«Педагогикалық технология» ұғымын үш аспект арқылы ұсынуға болады:

1) ғылыми: педагогикалық технологиялар – оқытудың мақсаттарын, мазмұны мен әдістерін зерделейтін және әзірлейтін және педагогикалық процестерді жобалайтын педагогикалық ғылымның бір бөлігі;

2) процестік-сипаттамалық: процестің сипаттамасы (алгоритмі), оқытудың жоспарланған нәтижелеріне қол жеткізу үшін мақсаттардың, мазмұнның, әдістер мен құралдардың жиынтығы;

3) іс жүргізу-пәрменді: технологиялық (педагогикалық) процесті жүзеге асыру, барлық жеке, аспаптық және әдіснамалық педагогикалық құралдардың жұмыс істеуі.

Осылайша, педагогикалық технология оқытудың ең ұтымды жолдарын зерттейтін ғылым ретінде де, оқытуда қолданылатын әдістер, принциптер мен ережелер жүйесі ретінде де, нақты оқу процесі ретінде де жұмыс істейді.

Білім беру практикасында «педагогикалық технология» ұғымы иерархиялық бағыныңқы үш деңгейде қолданылады:

1) жалпы педагогикалық (жалпы дидактикалық) деңгей: жалпы педагогикалық (жалпы дидактикалық, жалпы білім беру) технологиясы осы өңірдегі, оқу орнындағы, белгілі бір оқыту сатысындағы тұтас білім беру процесін сипаттайды. Мұнда педагогикалық технология педагогикалық жүйемен синоним болып табылады. Оған мақсат, мазмұн, оқыту құралдары мен әдістерінің жиынтығы, процестер субъектілері мен объектілері әрекетінің алгоритмі кіреді;

2) жеке әдістемелік (пәндік) деңгей: жеке пәндік педагогикалық технология жеке әдістеме мағынасында, яғни бір пән, сыныпта пәндерді оқыту әдістемесі (мұғалім, тәрбиеші жұмысының әдістемесі) шеңберінде оқыту мен тәрбиелеудің белгілі бір мазмұнын іске асыру үшін әдістер мен құралдардың жиынтығы ретінде қолданылады;

3) жергілікті (модульдік) деңгей: жергілікті технология оқу-тәрбие процесінің жекелеген бөліктерінің технологиясын, жеке дидактикалық және тәрбиелік міндеттерді шешуді (жекелеген қызмет түрлерінің технологиясы, ұғымдарды қалыптастыру, жеке тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеу, сабақ технологиясы, жаңа білімді игеру, материалды қайталау және бақылау технологиясы, өзіндік жұмыс технологиясы және т.б.) білдіреді.

Жеке пәндік деңгейлердің педагогикалық технологиясының тұжырымдамасы оқыту әдістері ұғымымен сәйкес келеді. Технология процедуралық, сандық және есептік компоненттерді, әдістемелерде-мақсатты, мазмұнды, сапалы және өзгермелі-индикативті аспектілерді ұсынады. Технология әдістерден өзінің репродуктивтілігімен, нәтижелердің тұрақтылығымен ерекшеленеді. Технологиялар мен әдістердің араласуы кейде әдістер технологияның құрамына, ал кейде, керісінше, белгілі бір технологиялардың оқыту әдістерінің құрамына енуіне әкеледі.

Әдебиет:

1. Базарбаева Т.А. Геоэкология. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 260 б.

2. Бельгибаев М.Е. Геоэкология – развитие, структура и методы. Современные проблемы геоэкологии и созологии. – Алматы: Шартарап, 2011.
3. Жамалбеков Е., Білдебаева Р. Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
4. Қуатбаев А.Т. Экология және қоршаған орта проблемалары. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
5. Чигаркин А.В. Геоэкология и охрана природы. – Алматы, 2000.
6. Бейсенова Ә.С. Экология. – Алматы, 2019.

ҮШ ТІЛДІ ОРТАДАҒЫ ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ТҮСІНДІРУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ

Жора Н. Ш.,

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Білім алушылар терең және сапалы білім және дағдыларға ие болуы, жоғары біліктілік бәсекеге қабілетті маман болуы үшін тек қана негізгі оқу материалын қайталау және пысықтаудың өзімен шектеліп қалмай, керісінше білімдерін дербес дамытуы және жүйелеуі маңызды роль атқарады. Бүгінгі таңда оқыту үдерісінде өзекті мәселелердің бірі білім алушыларда ойлау қабілеттерін дамыту, игерген білімдерінен өзі таңдаған сала бойынша оңтайлы пайдалана білу және жаңа білімдерді өздігінен меңгере алу дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін, олар жаңа білімдерін игеру барысында белсене қатысуына қол жеткізу керек.

Проблемалық білім беруді ұтымды қолдану үшін әр бір өтілетін жаттығу үшін мақсатқа сай дайындалу кезеңінде проблемаларды таңдау, олардың шешімін жасап шығу және сабақ жоспарын жасау қажет.

Проблемалық жағдайларды мынадай түзу әдістері бар:

- қарама- қайшылық жағдай туындатылады және оның шешімін оқушылар дербес өздері табуы ұсынылады;
- бір сұраққа түрлі көзқарастар баяндалады;
- тәжірибелік қызметте ұшырайтын қарама- қайшылықтар мәлімденеді;
- білім алушылар ұсынылған жағдайды талдауға, жалпылауға, қортындылауға, дәлелдерді салыстыруға бағыттайды;
- нақты сұрақтар қойылады (жалпылауға, негіздеуге, жүйелеуге, логикалық және шығармашылық ойлауға);
- проблемалық теориялық және практикалық міндеттер белгіленеді;
- мынадай проблемалық міндеттер қойылады, мысалы, артықша немесе жеткіліксіз болған бастапқы мәліметтермен біле отырып жасалынған қателіктерді, белгіленген уақыт ішінде психологиялық баяулықты жеңу.

Үш тілді кіріктіре отырып оқытылатын химия сабағын оқытуда осы әдістерді қолдану мүмкіншілігі пәннің мазмұны мен құрылымыдан келіп шығады. Мұнда ғылыми проблемалармен байланысты болған пәннің негізгі мәселелері ажыратып алынады: зат молекуласының құрылымын анықтау (құрылымдық, кеңістік, электрондық); заттардың қасиеттерін олардың құрылысы және практикалық маңызын болса қасиеттерімен байланыстығын; түрлі минерал және табиғи шикізат материалдардан заттарды алу әдістерін анықтау [1].

Органикалық қосылыстар кластарын және кейбір қосылыстарды үйрену барысында туындайтын жеке және нақты проблемалар жоғарыда келтірілген негізгі мәселелермен тығыз байланысты.

Сабақтың кіріспе бөлімінен мынадай проблема туындайды: органикалық заттардың әртүрлілігі және өмірдегі үлкен маңызының себебі неде? Органикалық химия пәні осы

негізгі проблеманы шешумен байланысты және соңғы жинақтау жаттығуларда да осы мәселелер талқыланады. «Орникалық заттардың химиялық құрылыс теориясы» тақырыбын меңгеруде бұдан да нақты проблемалар пайда болады. Білім алушылар алғаш рет заттардың құрылымымен таныстырылғанда олардағы көміртегінің валенттілігі бойынша алдыңғы теориялық түсініктері қарама- қайшылыққа алып келеді және сол мәселені шешу үшін құрылыс теориясы үйреніледі. Мәселені баяндап мұғалім сол проблеманы шешімге бағыттайды және олардың жауаптарын тыңдап, жинақтап, қортынды жасап, кейін өзі проблеманы шешу жолын сипаттайды. Білім алушылар теорияның негізгі заңдылықтарын меңгергеннен соң органикалық химияның басты мәселесі- заттардың қасиеттерінің олардың құрылымына байланыстығы келіп шығады және осы мәселе бүкіл курс аясында шешіледі.

Мысалы, қанықпаған көмірсутектер тақырыбында бірқатар проблемалар еліп шығады. Тақырыптың ең басты проблемасы- жаңа құрылысқа ие болған заттардың құрылымы олардың қасиеттеріне қалай әсер ететіндігі. Этилендің молекуляр массасы, оның формуласының анықталуы, құрамында екі атом көміртегі және төрт атом сутегінен тұратыны көміртегі валенттілігімен қарама- қайшылыққа алып келеді және молекуланың құрылымдық, кеңістік және электрондық құрылысын анықтауды талап етеді. Осы мәселенің шешімін мұғалім түсіндіруі қажет. Барлық органикалық қосылыстарда көміртегі төрт валентті болуы керек және этилен қандай құрылымға ие екен деген проблема туындайды. Химиялық байланыстың өзіне тәндігінің анықталауынан мынадай сұрақ пайда болады: заттардың қасиеттеріне ол қандай әсер етуі мүмкін? Мұғалім алдымен этиленді өткен сабақтарда меңгерілген қаныққан көмірсутектермен салыстырады: этилен құрылымы бойынша метан немесе оның гомологымен ұқсастығы бар ма? деген сұрақты береді. Кейбір білім алушылар этиленді этанға ұқсас екендігін айтады, себебі олардағы көміртегі атомы саны бірдей және ол төрт валенттілікті көрсетеді. Басқа оқушылар болса құрылымдық және кеңістік формулаларындағы ерекшеліктерге негізделе отырып, өз қасиеттері бойынша қаныққан көмірсутектерге ұқсамайды деген қортындыға келеді. Себебі көміртегі атомдары қос байланыс арқылы байланысқан болып, олардан біреуі әлсізрек болады және ол оңай үзілуі мүмкін. Көміртегі төрт валенттілікті сақтап қалуы үшін басқа атомдарды біріктіреді. Осылайша, екі түрлі пікір айтылуы күтіледі: этилен қасиеттері бойынша этанға ұқсайды, немесе одан ерекшеленеді. Шындықты қалай анықтауға болады? Білім алушыларға метанмен орындалған тәжірибелерді этиленмен де өткізу ұсынылады. Бромды су және калий перманганаты ертіндісімен баратын реакциялардың көрсетілуі нәтижесінде этилен өз қасиеттері бойынша қаныққан көмірсутектерден ерекшеленеді деген қортындыға келеді[2].

Кейін білім алушыларда тағы сұрақ туындауы мүмкін: этиленді қай жерде қолдануға болады? Заттардың қолданылуының олардың қасиеттерімен байланыстығы мәселесі пайда болады. Білім алушылар этиленді дихлорэтан, полиэтилен, этил хлорид алынуыда қолданылуын көрсетеді.

Этиленді гомологтары галоген, сутегі және сумен химиялық реакция теңдеулері құрастырылғанда қарама- қайшы шешімдер пайда болады. Мынадай сұрақ туындайды: қай көміртек атомына сутегі және қайсысына галоген бірігеді? Молекулада электрон тығыздығының тасымалдауына байланысты Марковников қағидасының қортындысы жасалынады. Осылайша, органикалық химияның бүкіл курсы аясында, жеке, нақты мәселелердің келтірілген басты проблема айналасында орналасқанын бақылаймыз.

Білім алушылар біртіндеп проблемалардың жаңа, өзіне тән жақтарын көреді және бұл болашақта тереңдейді және кеңейеді. Мәселелердің қойылуы және шешімінде оқушылардың қатысу дәрежесі әр түрлі. Алғашқы сабақтарда білім алушылардың білімі дербес жұмыс жасауға жеткілікті болмағанда, мұғалім проблеманың ішкі қарама- қайшылығын көрсетуден бөлек, болжамдар жасайды, оларды талдайды, шындықты тәжірибе негізінде дәлелдейді, яғни тақырыпты толық проблемалық сипаттайды [3]. Кейіннен біртіндеп мәселелердің шешімінде оқушылардың үлесі арта түседі: олар гипотезалар айта бастайды және олардың жолдарын ұсынады (ізденімпаздық әдісі). Кейбір сабақтарда зерттеушілік әдісі қолданылады.

Жалпы үш тілде оқытылатын химия сабақтарының сапасы және өнімділігін асырудың факторларыдан бірі болған проблемалық әдісті қолдануда оқу тақырыбының мазмұнына және білім алушылардың мәселені шешу үдерісіне дайындылығына негізделу қажет [3].

Әдебиет:

1. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. –М.,2000.
- 2, Мұтанов Ғ. Білім. Ғылым. Инновациялар. – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 3б.
- 3.Предметно-языковая технология интегрированного обучения (CLIL): шаг за шагом: <http://www.orleu-ko.kz/ru/index.php/archives/2018>

ЛЮФФА ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Жапбар Ш.С.

9В сынып оқушысы

Ғылыми жетекшілері: биология пәнінің мұғалымы Қайратұлы С.

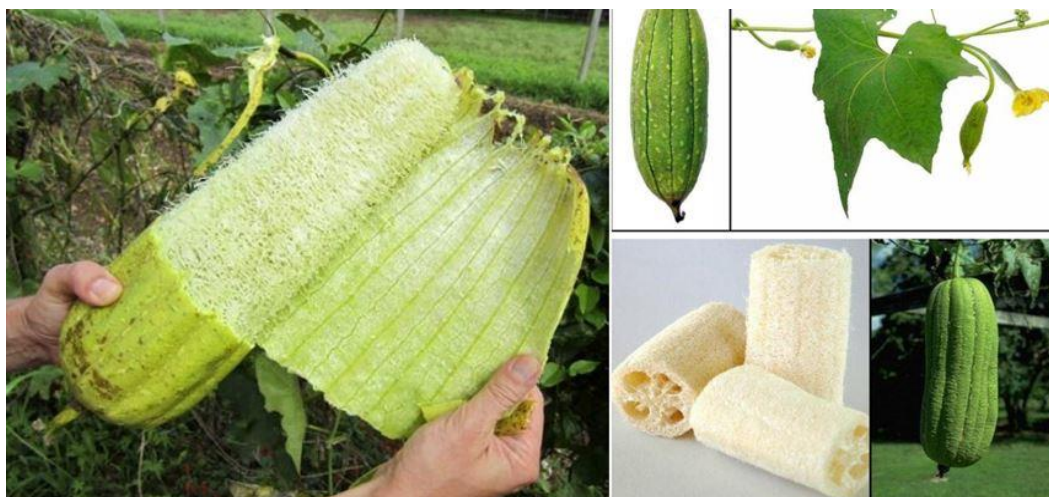
ХБ бағыты бойынша НМЗ, Шымкент қ.

Рахимбердиева Ж.Ш.- Шымкент университеті,

М.Әуезов ат ОҚУ, PhD, доцент м.а.

Қазіргі уақытта люффаның 50-ден сәл астам түрі белгілі, бірақ олардың тек 2 түрі ғана мәдени өсімдіктер ретінде кең тараған: өткір қырлы люффа (лат. *Luffa acutangula*) және цилиндрлік люффа (лат. *Luffa cylindrica*). Бірінші түрі Индонезияда, Малайзияда, Филиппинде және Кариб теңізінде кең таралған. Екінші түрі ескі және жаңа әлемнің көптеген тропикалық елдерінде өсіріледі. *Luffa* тұқымдас өсімдіктердің шығу орталығы Солтүстік-Батыс Үндістан мен Батыс Африка болып табылады. Бұл ылғалды топырақта өседі және аязға немесе көлеңкеге төзбейді.

Люффа (*Luffa*)-ұзындығы 3-6 метрге жететін бесбұрышты сабақтары бар, қабырғасында өрескел, тармақталған (әдетте үш жақты) тарамдардың көмегімен тірекке жабысатын жүзім бұтасы. Жапырақтары шеңбері 20 см-ге дейін, 5-7 бұрышты, 8-12 см ұзындықтағы жапырақшалары болады. Гүлдері екіжүзді, ұзындығы 2 см шамасында бес ақшыл-сары жапырақшалары бар, 17-20 гүлден тұратын гүл шоғырында жиналады, пистильді гүлдері бір жапырақтың қолтығында орналасқан. Жемістер ұзындығы 30 см-ге дейін, диаметрі 6-10 см, қабырғалары шығыңқы сопақ пішінді. Жас жемістерде целлюлоза шырынды, сәл тәтті, дәмі қиярға ұқсайды, ал жеміс піскенде ол құрғақ және талшықты болады.

Сурет 1 – Люффа

Цилиндрлік люфа жапырақтары каротинге өте бай. Олардағы оның мазмұны сәбізге немесе тәтті бұрышқа қарағанда бірнеше есе жоғары. Темір, С дәрумені, ақуыз да осы түрдің жапырақтарында табылған. Luffa тұқымдасының барлық түрлерінің піспеген жемістері фосфордың, темірдің, кальцийдің және В, С және А дәрумендерінің көзі болып табылады. Олардың тұқымдарында стеарин, пальмитин және миристикалық қышқылдардың глицеридтерінің майлы майлары табылды. Бұл зауытта кальций, калий, мыс, магний, селен және мырыш табылған.

Кесте. Люффа өсімдігінің пайдалы құрамы

Люффаның құрғақ затында	Салмағы	Витамины	Мг	Минералдар	Мг
Ақуыз	1,2гр	Витамин С	12	Калий, К	139
Май	0,2гр	Витамин В3	0,4	Фосфор, Р	32
Көміртегі	4,35гр	Витамин В5	0,218	Кальций, Са	20
Су	93,85гр	Витамин Е	0,1	Магний, Mg	14
		Витамин В2	0,06	Натрий, Na	3

Люффа өсімдігінің практикалық маңызы. Соңғы жылдары қоршаған ортаны қорғауға әлемнің барлық елдерінде үлкен көңіл бөлінуде. Тұрмыстық химия бізді барлық жерде қоршайды. Таңертеңнен бастап, ваннаға кіре отырып, біз тістерімізді тіс пастасымен тазалаймыз, қолымызды, ыдыс-аяқты жуамыз, кір жуамыз және бұл күні бойы жалғасады. Мені өмірімізді «таза әрі әдемі» ететін дәрілерге және олардың адам ағзасы мен қоршаған ортаға қауіпсіздігі қызықтырды. Алғашқы синтетикалық жуғыш зат 1916 жылы ғана пайда болды. Содан бері арнайы синтетикалық жуғыш заттардың (СМС) ауқымы жасалды және олардың өндірісі химия өнеркәсібінің маңызды бөлігіне айналды [1].

Синтетикалық жуғыш заттардың орнына люффа денені жуғыш затын қолдануға болады. Люфа кәдімгі жүзімдер тұқымдасына жатады және көбінесе тропикалық аймақтарда өседі. Жемістері пісіп жетілгенде қабығы қатайып, ішіндегі талшықтары жуу құралдарына немесе “люфа губкасына” айналады. Люфа табиғи материал болып табылады және экологиялық тұрғыдан таза, биоыдырайтын қасиеттерге ие [2]. Кейбір түрлердің піскен жемістерінен губка тәрізді губкалар (өсімдіктің өзі сияқты люффа деп аталады) жасау үшін пайдаланылады. Бұл өсімдік губкасы жуу процедурасымен бір мезгілде жақсы массажды қамтамасыз етеді.

Люффа губкасының артықшылықтары бар:

- қан айналымын ынталандыру;
- гипоаллергенді, тітіркендірмейтін; теріні тазарту;
- жуғыш шүберектің лимфалық дренаждық әсері бар;
- целлюлитпен және созылу белгілерімен күресу.

Американдық зерттеушілер ыдыс-аяққа арналған көбік губкалар адамға зиянды бактериялардың өте көп мөлшерін жинақтайтынын анықтады; Сондықтан олар бұл губканы апта сайын өзгертуге кеңес береді. Енді полиуретанды көбік қоқыс алаңдарында қанша болатынын елестетіп көріңіз!

Сондықтан экологиялық таза балама - табиғи губкаларды қолданған жөн. Біріншіден, люффада жылдар бойы жиналмайды, екіншіден, оның үлкен тесіктерінің арқасында оны жуу оңай, сондықтан ондағы микробтар азырақ көбейеді. Люффа төзімді, қажетіне қарай айына бір рет қайнатуға немесе үстіне қайнаған су құйып алуға болады. Бір люффа, қолдану қарқындылығына байланысты, 2-3 айға созылады (душ үшін, әлдеқайда ұзағырақ). Шүберек дымқыл болады және жылы суда ісінеді, орташа серпімді болады. Ыдыстарды жуған кезде ол жабыспайтын жабынды зақымдамайды, ал денені жуу үшін қолданғанда аздап тазарту әсері бар. (Сурет-3,4) Кептірілген піскен жемістерден алынған губка жуғыштар жасау үшін және матрацтарға толтырғыш ретінде қолданылады. Сүзгі ретінде престелген губка қолданылады

немесе одан кілемшелер, бас киімдер және т.б. Кейбір түрлердің піскен жемістерінен губка тәрізді губкалар (өсімдіктің өзі сияқты люффа деп аталады) жасау үшін пайдаланылады. Бұл өсімдік губкасы жуу процедурасымен бір мезгілде жақсы массажды қамтамасыз етеді.

Люффа және дәндері

Люффаның ыдыс жуғыш губка ретінде қолданылуы

Сурет 2 – Люффаның пайдалы және дәрілік қасиеттері

Бұл өсімдік керемет дәрігер. Люффа шырынын қолдану арқылы сіз конъюнктивитті емдей аласыз, сонымен қатар майлы тері проблемаларынан арыла аласыз. Қан аздыққа қарсы жемістері мен аналық бездері қолданылады. Бұл тыныс алу жүйесінің аурулары үшін өте пайдалы, бірақ сонымен қатар люффа күшейтетін әсерге ие. Буын ауруы үшін де қолданылады. Жемістерінен жасалған тұнбалар созылмалы мұрын аурулары бар адамдарға тағайындалады. Luffa ботқасы кеудедегі жөтелден құтылуға көмектеседі. Бұл өсімдік ыстық түсіретін әсерге ие, сондықтан шығыс медицинасында жоғары температурамен ауыратын науқастарға әрқашан люффа беріледі. Жас аналарға да бұл өсімдік қажет, өйткені оны лактацияны арттыру үшін қолдануға болады.

Люффа жемістерін шикі, қайнатып немесе бұқтырған күйінде жейді, әртүрлі тағамдарға қосады, консервілейді. Люффаның емдік әсері қазіргі уақытта клиникалық түрде дәлелденбеген, бірақ оның жас аналық бездері денеге жалпы күшейтетін әсерге ие және анемияға пайдалы деп саналады. Сондай-ақ, кейбір дәлелдерге сәйкес, мысырлық люффаны жеу денені кейбір антиоксиданттық компоненттермен қамтамасыз ете алады деп саналады.

Люффа - шығыс халық медицинасында өте кең таралған. Азия елдеріндегі халық емшілері люффа жемістерінің жұмсақ іш жүргізетін және диуретикалық әсері бар екенін анықтады. Піскен ащы жемістерден шүберек арқылы сығып, сарғаюға (желтуха) қарсы ем ретінде әр түрлі люффаның шырынын пайдаланады.

Luffa тұқымдарында техникалық мақсаттарға жарамды 25% -дан астам май бар. Люффа сабын жасау үшін де қолданылады.

Сәндік дизайн түрінде де қолдану. Люффа тек жеміс өсімдігі ретінде емес, тік бағбандық (озеленение) үшін өте қолайлы. Олармен тапчандарды торлатып, беседкаларды,

қоршауларды және ғимараттардың қабырғаларын жабу үшін пайдалануға болады - жай күн шуақты жер болуы керек. Зауыт оған бөлінген кеңістікте тез өсіреді. Егер сіз жемістерге аса қызығушылық танытпасаңыз, онда сіз үлкен гүлдеріне тандана аласыз және олардың нәзік хош иісінен ләззат аласыз [3].

Қорытынды. Осы зерттеу жұмысын жүргізу барысында келесідей нәтижеге қол жеткіздік: Люффа - күрделі гүлдер тұқымдас, бір жылдық өсімдік. Люффа өсімдігін жемістері толық жетіліп пісуі үшін ақпан айының басында егіп отырғызу керек екен. Люффа жемісінен жұмсақ ойыншық, ыдыс астына қоятын төсегіш, дене жуғыш, ыдыс жуғыш жасайды. Сонымен қатар дәрілік шөп ретінде қолдануға болады және сәндік гүл ретінде үй жағдайында отырғызады. Адамдарды табиғи экологиялық таза өнімдерді қолдануға шақырамын. Люффа жөкесімен шомылғанда дене бөртпейді, теріні қышудан қызарудан сақтайды.

Әдебиет:

1. Мұхамбетжанова Р.Қ. Синтетикалық жуғыш заттар: пайдасы мен зияны // «Ұлттық сараптама орталығы» ПВХ Федералдық мемлекеттік кәсіпорны//26.12.2018
2. Микола Ашпін. Что такое люффа, как пользоваться // Ecogrizzly. 7.05.2021
3. Толмачева А. Люффа чудо-тыква: декоративная лиана, вкусные молодые плоды и природные мочалки из вызревших // Яскрава клумба. 2021.

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА PHET INTERACTIVE СИМУЛЯТОРЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тоганбаева А.П.

БГ(п)-122 тобының студенті

Жетекшісі: PhD, аға оқытушы Жошибекова Б.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

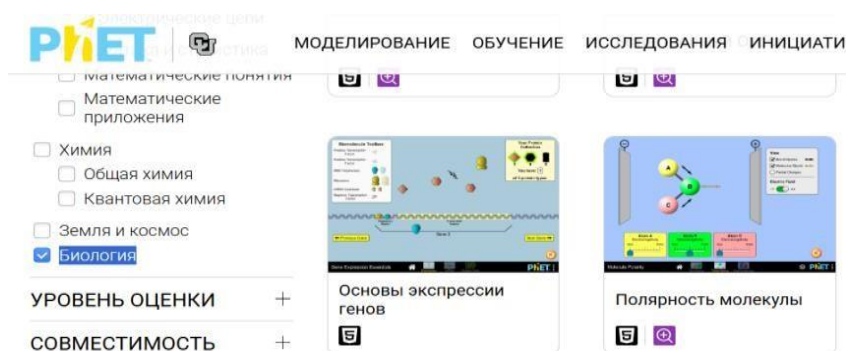
PhET-2002 жылы Боулдердегі Колорадо университеті әзірлеген жоба. Бұл жобаны Нобель сыйлығының лауреаты Карл Виман құрды. PhET аббревиатурасы «физикалық білім беру технологиясының» бас әріптерінен шыққан. PhET сөзі тек физика терминін қолданғанымен, оған басқада пәндік салалар кіреді. PhET физика, химия, биология, Жер туралы ғылымдар мен математиканы модельдеуді қамтиды. PhET интерактивті модельдеу жобасы бастапқыда жергілікті ресурс болғанымен, уақыт өте келе ол халықаралық ресурсқа айналды. Осы жобаның арқасында 2002 жылдан бастап 88 интерактивті модельдеу жасалды. Модельдеу бағдарламалық құралын - орта мектеп оқушылары және университет студенттері пайдалануға қол жетімді [1].

Зерттеулер көрсеткендей, PhET сияқты интерактивті модельдеу бағдарламалары дамыған елдерде жаратылыстану ғылымдарын оқытуда кеңінен қолданылады. Модельдеу- бұл студенттер зерттеу арқылы меңгеретін анимациялық, интерактивті және ойын орталары. Олар сондай-ақ нақты оқиғалар мен іргелі ғылымдар арасындағы байланысты көрсете отырып, көрнекі және тұжырымдамалық модельдерді студенттерге қол жетімді етуге тырысады. Бұл тұрғыда модельдеу бірнеше көріністерге динамикалық қол жетімділікті қамтамасыз етеді. PhET нәтижеге студенттер мен оқытушылар үшін қызықты, қауіпсіз және жылдам қол жеткізуге мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, модельдеу тұжырымдамалар мен дерексіз көріністердің көрінетін немесе көрінбейтін аспектілері туралы түсінік береді [2].

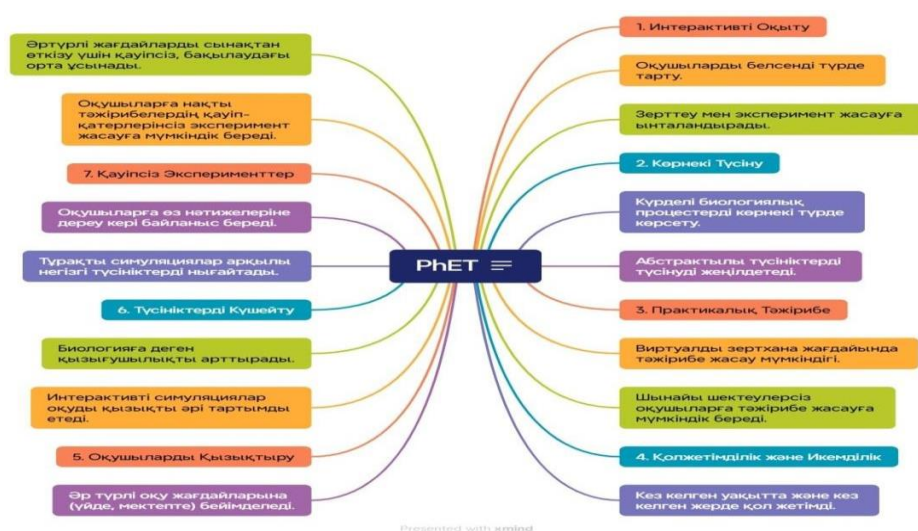
Биология сабағында оқушылар ақпаратты зерттеу және тәжірибелік әрекеттер арқылы үйренеді. Бұл әдіс оларға білімді тереңірек түсінуге, оны ұзақ уақыт есте сақтауға және күнделікті өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді [3].

Биология пәндерін оқытуда қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуы виртуалды зертханаларды да қолдануға әкелді. Виртуалды зертханалар оқыту мен оқуды жеңілдететін көмекші құралдар болып табылады. Виртуалды орталар модельдеу

бағдарламалары арқылы тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, PhET қосымшасында биология пәні бойынша біршама интерактивті модельдеу қосымшасы бар.

Сурет 1 – PhET simulation

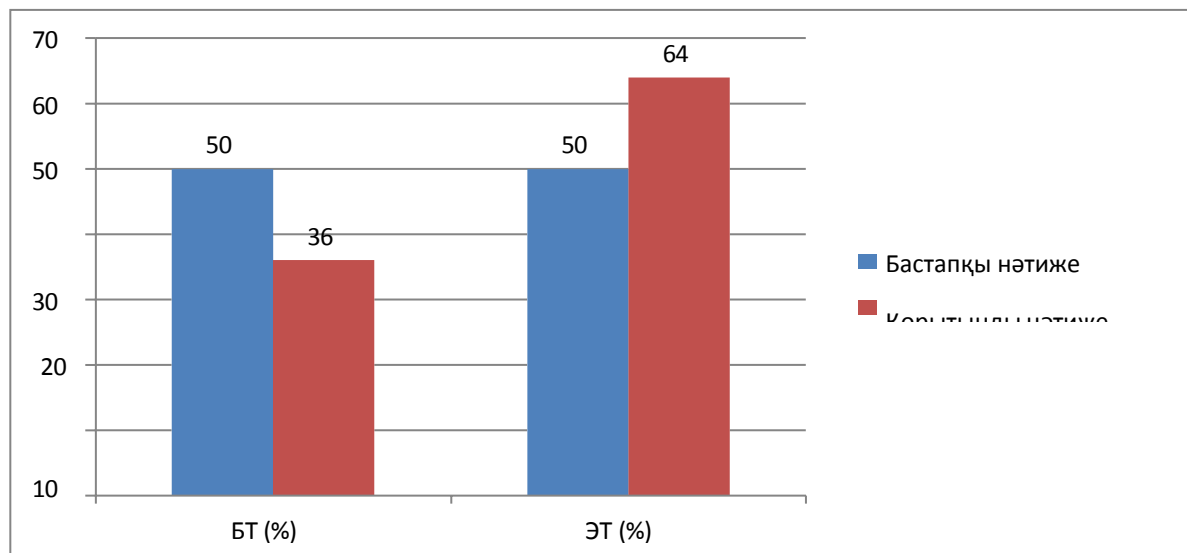

Сурет 2 – Биология сабағында *phet* симуляторын қолдану ерекшелігі бейнеленген интеллект карта

Жоғарыдағы 2-суреттегі интеллект картада *PhET* Симуляциясының биологияда қолданылуының ерекшелігі бейнеленген PhET симуляциялары биология пәнінде оқытуды жетілдіруге үлкен мүмкіндік береді. Олар оқушыларға күрделі биологиялық процестерді көрнекі түрде түсінуге, өздігінен тәжірибе жасауға және ғылымға деген қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік береді. Интерактивті және қауіпсіз зертхана ортасында жұмыс істеу оқушылардың білімін тереңдетуге және маңызды түсініктерді нақтылай түсуге көмектеседі. Сонымен қатар, PhET симуляциялары оқыту процесін икемді әрі қолжетімді етеді, бұл әртүрлі оқыту жағдайларында тиімді қолдануға мүмкіндік береді [4].

Әдістер. Зерттеуге №39 мектептің 10сыныбынан 24 оқушы қатыстырылды. Аудитория толығымен компьютер құрылғыларымен жабдықталған. Бақылау тобында 13 оқушы, эксперимент тобы 11 оқушыны құрады. Зерттеу екі кезеңнен тұрды: экспериментке дейінгі кезең, эксперименттен кейінгі кезең. Экспериментке дейінгі кезеңде екі топтың оқу жетістіктерін анықтау үшін тест өткізілді. Тест нәтижесінде тең көрсеткіш көрсетті. Эксперименттік топтағы студенттерге сабақтың мақсатына байланысты PhET модельдеуімен жетілдірілген (эксперименттер, топтық пікірталастар, бірлесіп оқыту) белсенді оқыту

әдістері қолданылды. Эксперименттен кейін алынған тест қорытындысы бойынша Блум таксономиясының тест тапсырмасының деңгейіне қарай әр түрлі бағаланды. 0 = қате жауап, 1 = ішінара дұрыс жауап, 2 = қанағаттанарлық, 3 = жақсы, 4 = өте жақсы. Тесттің жалпы балы 20 болды. Әр оқушының жалпы балы 20-дан есептеліп, пайызға ауыстырылды. Нәтижесінде БТ- 36%, ЭТ-64% көрсеткіш көрсетті. ЭТ топтың үлгерімі 28% ға жоғарылады. Нәтижені көрнекі көрсету үшін диаграммаға салынды (3-сурет).

Сурет 3 – Оқушылардың зерттеу жұмысы бойынша алынған бағалау нәтижелері

PhET интерактивті модельдеуге негізделген оқытуды интеграциялау биология пәні бойынша білім алушылардың бақылау тобына қарағанда эксперименттік топтардағы үлгерімі мен ынтасын жақсартты. PhET модельдеуіне негізделген оқытудың осы зерттеуде өлшенген айнымалыларда қарастырылған мотивацияның когнитивті және аффективті саласына қалай оң әсер ететіндігін дәлелденді. Осылайша, егер мұғалімдер PhET модельдеулерін өздерінің оқу жоспарындағы тақырыптарына сәйкестендіре алса, биологияны оқытуды оңай жүзеге асыруға болады, өйткені дерексіз және күрделі тұжырымдамалар PhET модельдеулерінің демонстрацияларымен және визуализацияларымен түсіндіріледі. Бұл мазмұндық білімді тез түсінуге көмектеседі.

Қорыта айтқанда, PhET биология пәнінде оқушылардың қызығушылығын ояту, түсініктерін нығайту және оқу сапасын арттыру үшін өте пайдалы құрал болып табылады.

Әдебиет:

1. Najib M. N. M., Md-Ali R., Yaacob A. Effects of PhET interactive simulation activities on secondary school students' Physics achievement //South Asian Journal of Social Science and Humanities. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 73-78.
2. Banda H. J., Nzabahimana J. The impact of physics education technology (PhET) interactive simulation-based learning on motivation and academic achievement among malawian physics students //Journal of Science Education and Technology. – 2023. – Т. 32. – №. 1. – С. 127-141.
3. Dy A. U., Lagura J. C., Baluyos G. R. Using PhET Interactive Simulations to Improve the Learners' Performance in Science //EduLine: Journal of Education and Learning Innovation. – 2024. – Т. 4. – №. 4. – С. 520-530.
4. Kibga E., Olurinola O. Transforming stem learning at scale through phet interactive simulations //edulearn24 Proceedings. – 2024. – С. 3081-3087.

ГЕНЕТИКА КУРСЫН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Жамалбек Г.

БГ(п)-122 тобының студенті

Жетекшісі: PhD, аға оқытушы Жошибекова Б.С.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

2020 жылғы коронавирус ауруының (COVID-19) өршуі білім беру саласына да орасан әсерін тигізді. Covid-19 дағдарысы салдарынан білім беру онлайн режиміне көшті. Оқытушының шығармашылығы оның виртуалды аудиторияда оқытуды ұйымдастыру шеберлігімен өлшенетін болды. Бұл процесс оқытушылардың ақпараттық сауаттылық бойынша таным көкжиегін кеңейтеді. Мемлекет басшысы өз жолдауында көрсеткендей ең алдымен, цифрлы теңсіздікті жойып, барлық азаматты интернетпен және сапалы байланыспен барынша қамтамасыз ету керек. Цифрлы төңкеріс заманында оның мүмкіндіктері шексіз. Қашықтан оқытуды жүзеге асыруда оқытушының міндеті – студенттің тапсырманы өз бетінше орындауына қолдау көрсету. Осыған орай оқытушы әр түрлі сервистер мен интернет сайттарды пайдаланады. Әрине бұл дағдыларды іске асыру практикамен келетіні сөзсіз. Бұл мақалада қашықтан білім берудің ерекшелігіне шолу жасалады. Қашықтан оқыту жүйелерінің генетикалық білім берудегі генетикалық сайттарды, интернет материалдарын қолдану мәселелері қарастырылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 1қыркүйегінде *"Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі"* атты жолдауында: «Жауапты мемлекет – жауапты қоғам – жауапты адам» жүйесі берік орнығуы еліміздің болашағының іргетасын құрайды» Сондай-ақ Президент жолдауында атап өткендей Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» дейді. Бұл көзқарас бүгінгі күні өте маңызды. жоғары деңгейлі зияткер әрі бәсекеге қабілетті тұлғаға тән қасиет-сапаларды жетілдіруге бағытталады, жиырма бірінші ғасырдың ұрпағы терең білімді болғаны жөн [1]. COVID-19 пандемиясы білім беру жүйесінің алдында тұрған ең күрделі мәселелердің бірі болды. ЮНЕСКО мәліметтері бойынша, COVID-19-дан (2020 жылдың мамыр айындағы жағдай бойынша бүкіл ел бойынша зардап шеккен 1,184,126,508 оқушыны қосқанда) 900 миллионнан астам оқушы зардап шекті [2].

Дүниежүзіндегі мектеп оқушылары мен студенттердің басым көпшілігі қашықтан оқуға көшті. Бұл білім беру тәсілі мен мазмұнын түбегейлі өзгертуде. Ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі жағдайында жоғары кәсіптік білім беру практикасына оқытудың жаңа мазмұны мен жаңа нысандарын енгізу өзекті болып көрінеді. Бұл жағдайда университеттік білім берудің мақсаты болашақ маманның кәсібилігі мен құзыреттілігін, жоғары ұтқырлығын, жауапты шешімдерді өз бетінше қабылдау және оларды нақты әлеуметтік жағдайларда іске асыру қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Жаңа технологиялар мен көптеген жаһандану процестерінің дамуына байланысты оқу процесін оқыту студенттер арасында маңызды рөл атқарады. Қашықтан оқыту – білім алушы мен педагог қызметкерінің жанама (алыстан) немесе толық емес жанама өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және телекоммуникациялық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылатын оқыту. Қашықтан білім беру технологиялары қашықтан оқу сабақтарын «online», режимінде өткізуге негізделген. «Online» режимінде оқу сабақтары нақты уақыт режимінде оқудың өзара іс-әрекет ету үдерісін қарастырады (бейнеконференция, Интернет желісімен хабар алмасу, телефон аппараты арқылы келіссөздер). «Online» режиміндегі оқу сабақтары оқытушы мен білім алушы арасындағы асинхронды тілдесудің (электрондық пошта, кейіннен қорытынды бақылау тапсырумен оқытушының тапсырмасы бойынша білім алушының оқулықпен жұмысы) оқу іс-әрекеті процесін қарастырады [3].

Қазіргі таңда онлайн білім беруде Zoom қосымшасы кеңінен қолданыста. Zoom қосымшасы нақты уақытта нақты уақыт режимінде хабарлама жіберу және бейнеконференция өткізуге мүмкіндік береді. Негізгі артықшылықтары: Пайдаланудың қарапайымдылығы. Кез келген құрылғыны қолдана отырып, конференцияларды қосуға және қатысуға арналған конференция мүмкіндіктерімен жылдам біріктіруге (интеграция жасауға) болады. Сіз кез-келген жерден және кез келген құрылғыдан кіре аласыз. Zoom қосымшасы конференцияларын күнтізбеңізбен синхрондап, компьютерден ұялы телефонға корпоративті деңгейдегі ағынды бейне конференцияны өткізуге болады. Кез-келген қажеттілікке арналған бейне. Бірыңғай коммуникациялық платформа арқылы ішкі және сыртқы байланыстарды, конференцияларды және тренингтерді өткізуді қамтамасыз етуге болады [4].

Кесте. Генетиканы қашықтан оқытуда пайдаланатын сайттарды таңдау

Атауы	сайт
Фолдит	https://fold.it/portal/
Этерно	https://eternagame.org/
Фило	https://phylo.cs.mcgill.ca/
Юта университетінің Генетикалық Ғылым- дар Оқу Орталығы	https://learn.genetics.utah.edu/
Сент-Луистегі Вашингтон университеті	https://schoolpartnership.wustl.edu/instructionalmaterials/moderngenetics
Американдық табиғи тарих мұражайы	https://www.amnh.org/explore/videos
Gene Ed, NLM, Ұлттық адам геномын зерттеу институты (NHGRI)	https://www.genome.gov/

Қашықтан оқыту және студенттермен қарым-қатынас. Виртуалды орта студенттермен тиімді қарым-қатынас жасау және олардың мазмұнды білім алуына ықпал етеді. Оқытушылар генетика курстарын терминдерді және немесе ақпараттарды онлайн іздеуді тағайындаудың орнына тиімді қашықтан оқытуды студенттерді ынталандыратындай етіп жасауы керек «Қашықтықтан білім берудің онлайн режимінде оқыту эволюциясы жоғары соңғы 3-4 онжылдықта тез өсті» [5].

Студенттерді интерактивті веб-сайттарымен таныстыру студенттердің жалпы білімін едәуір жақсартады, ғылыми пәнге деген ынтасын арттырып тақырыпты өзекті етеді және модельдеу ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [6].

Қорыта айтқанда, 2020 жылдың басында орын алған COVID-19 пандемиясы қоғам өзінің әлеуметтік, мәдени және эпидемиологиялық салдарымен күрескен кезде көптеген қосымша проблемалар мен жаңа идеялар әкелетіні сөзсіз. Осылайша, осы мақалада толық болжай алмайтын көптеген ықтимал салдарлар бар. Болашақта білім беруді жоспарлау және зерттеу үшін осындай қосымша зерттеулер қажет болады. Мен мақсатты түрде осы COVID-19 пандемиясына және интернеттегі оқытуды ықтимал қолдануға қатысты болып көрінетін белгілі бір білім беру аспектілерімен іздеуімді шектедім. Осы және басқа да тиісті мақалалардың негізінде жасалуы мүмкін басқа да негізгі тақырыптар бар, олар білімнің әсерін неғұрлым кең әлеуметтік, мәдени, медициналық, эпидемиологиялық және психологиялық өлшемдермен түсіндіруге мүмкіндік береді [7]. COVID-19 пандемиясы кезінде жүзеге асырылған қазіргі онлайн білім форматына көшу білім беру тарихында ойып орын алатыны сөзсіз. Білім беру парадигмасының бұл ауысуы білім берудің барлық деңгейлерінде қашықтан оқытудың көмегімен оқу бағдарламаларын жоспарлау, ойлау және

қайта құрылымдауда үздіксіз білім беру өзгерістеріне әкеледі. Нәтижесінде, қашықтан білім беру және жалпы білім беру тез дамып, компьютерлік және технологиялық оқытуға баса назар аудара отырып, білім беру саласы өзгеруі мүмкін.

Әдебиет:

1. <https://stan.kz/prezident-zholdaui-2020-tokaevtin-kazakstan-halkina-und-336466/>
2. <https://rajpub.com/index.php/jssr/article/view/8789>
3. <https://kazatu.kz/kk/education/distance-learning/>
4. Barrett, B. (2010). Виртуалды оқыту және стратегиялар: дәстүрлі сыныптарды оқытудан онлайн сыныптарға көшу. Білім беру саласындағы зерттеулердің заманауи мәселелері, №3(12), 17-20Б
5. McKimm, J., Jollie, C., & Cantillon, P. (2003). Оқыту және оқыту әліппесі: веб-оқыту. British Medical Journal (Clinical research ed.), №326(7394)
6. Сартаев А., Гильманов М. Жалпы биология. – Алматы, Мектеп 2014.

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ

Ибадуллаева Д., Мәден Е.

БҒн-124, БҒз-124 тобының студенттері

Жетекші: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеты, Шымкент қ.

Дифференциалды оқыту – оқушылардың әртүрлі білім деңгейін, қабылдау қарқынын, дағдысын, қызығушылығын есепке ала отырып, түрлі тапсырмалар беру арқылы оқыту тәсілі. Биология сабағында бұл тәсіл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың табиғат заңдылықтарын терең түсінуіне жол ашады.

Дифференциалды оқыту тәсілінің мәні мен ерекшеліктері. Дифференциалды оқыту – білім алушылардың дайындық деңгейіне, қабілетіне, қызығушылығына, жеке ерекшеліктеріне қарай оқытуды ұйымдастыру. Бұл тәсіл дәстүрлі оқыту жүйесінен төмендегідей айырмашылықтарымен ерекшеленеді:

- оқушыға жекелей қарау;
- әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар беру;
- оқушылардың қарқыны мен мүмкіндігін ескеру;
- оқытудың әдіс-тәсілдерін әртүрлі қолдану.

Дифференциалды оқытудың тиімділігі. Зерттеулер көрсеткендей, дифференциалды оқыту оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады, өздігінен ізденуге ынталандырады және білім сапасын көтереді. Бұл тәсіл арқылы:

- үлгерімі төмен оқушылармен жеке жұмыс жүргізіледі;
- қабілетті оқушылардың дарыны дамиды;
- әр оқушы өз мүмкіндігіне сай нәтиже көрсетеді.

Дифференциалды оқытуды ұйымдастыру жолдары. Дифференциалды оқытуды тиімді ұйымдастыру үшін мұғалім төмендегі әдістерді қолдана алады:

- топтық және жекелей жұмыс түрлері;
- деңгейлік тапсырмалар;
- жеке оқу маршруттарын құрастыру;
- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану;
- қалыптастырушы бағалау арқылы кері байланыс орнату.

Жеке тұлғалық оқыту тәсілінің теориялық негізі. Жеке тұлғалық оқыту тәсілі — білім беру үдерісін оқушының жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере

отырып ұйымдастыруды көздейді. Бұл тәсілдің басты ерекшелігі — оқушы білім беру процесінің орталығына қойылады.

Негізгі қағидаттары:

- әр оқушы — қайталанбас жеке тұлға;
- оқушының психологиялық, интеллектуалдық және физиологиялық ерекшеліктері есепке алынады;

- білім алушының өз бетімен ізденуіне, шешім қабылдауына жағдай жасалады;

Оқу материалы оқушының танымдық деңгейіне сәйкес беріледі.

Жеке тұлғалық оқыту — тұлғаның ішкі әлеуетін ашу, дамуына жағдай жасау, оның өзіндік көзқарасын қалыптастыруға бағытталған.

Жеке тұлғалық оқыту тәсілінің ерекшеліктері. Жеке тұлғалық оқыту барысында мұғалім:

- оқушылардың білім деңгейін, темпераментін, мінез-құлқын зерттейді;
- әр оқушыға жеке оқу траекториясын белгілейді;
- әр оқушыға жеке тапсырма, жеке кеңес береді;
- оқушының өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік жасайды.

Мысалы, бір оқушы тақырыпты кітап арқылы меңгерсе, екіншісі көрнекі құралдар арқылы, үшіншісі тәжірибелер жасап, өз бетімен түсінуі мүмкін.

1. Жеке тұлғалық оқыту тәсілін қолдану жолдары
2. Жеке тұлғалық оқыту әдістері мен тәсілдеріне мыналар жатады:
3. Жобалық жұмыстар мен зертханалық тәжірибелер;
4. Сараланған тапсырмалар мен кестелер;
5. Деңгейлік тапсырмалар;
6. Интерактивті әдістер;
7. Топтық және жеке жұмыстар;
8. Рефлексия мен өзін-өзі бағалау.

Биология сабағында қолданыс мысалы: «Жасуша құрылымы» тақырыбын өткенде: қабілетті оқушыларға — жасуша бөліктерінің қызметі бойынша презентация дайындау; орташа деңгейлі оқушыларға — жасуша құрылысын суреттеу; қиындық көретін оқушыларға — дайын схема бойынша жасуша бөліктерін атау.

Жеке тұлғалық оқыту тәсілінің тиімділігі. Жеке тұлғалық тәсіл оқушылардың: пәнге деген қызығушылығын арттырады; шығармашылық қабілеттерін дамытады; өз бетінше білім алуға және жауапкершілікке үйретеді; танымдық белсенділігін арттырып, тұлғалық дамуына әсер етеді; өмірлік дағдыларды қалыптастырады.

Биология сабағында дифференциалды және жеке тұлғалық оқытуды қолдану әдістері. Биология сабағы – табиғат құбылыстарын зерттеуді, тірі ағзалардың құрылысын, қызметін, дамуын түсінуді қажет ететін пән. Сондықтан бұл пәнде дифференциалды және жеке тұлғалық оқытуды қолдану өте тиімді. Мұндай тәсілдер биологияны оқытуды жандандырады және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Қолдану жолдары:

1. Топтық және жеке тапсырмалар беру: қабілетті оқушыларға күрделі зерттеу тапсырмалары (мысалы, экологиялық мәселелерді шешу жолдарын ұсыну); орташа деңгейлі оқушыларға схемалар, кестелер арқылы жұмыс жасау; төмен деңгейлі оқушыларға нақты сұрақтарға жауап беру, дайын мәтінмен жұмыс істеу.

2. Зертханалық жұмыстарды саралау: қабілетті оқушылар өздігінен тәжірибе жасап, қорытынды шығарады; орташа оқушыларға нұсқаулық беріледі; төмен деңгейлі оқушылар мұғалімнің көмегімен жұмыс істейді.

3. Интерактивті әдістерді қолдану: миға шабуыл, дебат, жобалық жұмыс, графикалық органайзерлер арқылы оқушылардың ойлау дағдысы дамиды; оқушылар биологиялық жобаларға қатысып, ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізеді.

4. Жеке оқу траекториясын құру: әр оқушының мүмкіндігіне қарай жеке даму жоспары жасалады; оқушылар онлайн платформалар, қосымша әдебиеттер арқылы өз бетімен білім алады.

Қорыта келгенде, биология сабағында дифференциалды және жеке тұлғалық оқыту тәсілдерін қолдану – бүгінгі заман талабы. Бұл тәсілдер оқушылардың білім сапасын арттыруға, олардың шығармашылық қабілетін дамытуға, пәнге деген қызығушылығын оятуға жол ашады. Әрбір оқушының өзіне тән қабілеті мен мүмкіндігін аша отырып, биология пәні арқылы оларды ғылым жолына жетелеу – ұстаздың басты міндеті.

Мұғалім өз тәжірибесінде осы тәсілдерді тиімді қолдана білсе, биология сабағы тек ақпарат беретін емес, өмірмен байланыстыра отырып, ойлануға, зерттеуге, шығармашылықпен жұмыс істеуге жетелейтін қызықты сабаққа айналады.

Әдебиет:

1. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения // Педагогика. - 1990. -С. 192.
2. Монахов В.М., Орлов В.А., Фирсов В.В. Дифференциация обучения в средней школе // Советская педагогика. - 1984. - № 8. - С. 42–47.
3. Жунисбекова Ж.А. Дифференцированное обучение учащихся // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2015. - № 11. - С. 748–751.
4. Копжасарова М. Развитие идей дифференцированного обучения в теории и практике общеобразовательной школы // Поиск. - 2001. - № 1. - С. 123–129.
5. Бударный А.А. Индивидуальный подход в обучении // Советская педагогика. - 1965. -№7. - С. 68–72.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНЯТИЮ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ И БИОЛОГИИ

*Н.А.Кадиров, д.т.н., профессор
Э.П.Рашидова, магистр-учитель
А.К.Буркит, профессор, академик
Шымкентский университет, г.Шымкент,
Университет имени И.Каримова, г.Ташкент.
№9 IT-лицей, г.Шымкент*

В настоящее время в психолого-педагогической и методической литературе наблюдается разнообразие подходов и трактовок наглядного обучения, наглядности, видов наглядности, классификации средств наглядности. В научной литературе и школьной практике слово «наглядность» употребляется в трех смыслах. Во-первых оно означает некоторый объект (средство наглядности), во-вторых, некоторое свойство (наглядность реальных предметов, явлений, мышления), в-третьих, определенную деятельность человека (восприятие средств наглядности, использование их)». В связи с многозначностью термина встречаем разные его определения. В педагогическом словаре дается следующее определение: «наглядность – дидактический принцип, согласно которому обучение строится на конкретных образах, непосредственно воспринимаемых учащимися» [1, 2].

Э.Г.Мингазов отмечает что, наглядность не является узко-дидактической категорией, она имеет общегносеологическое значение, но в данный момент нет единого определения наглядности о гносеологических позиций. Он предлагает рассматривать две ступени наглядности: конкретную и абстрактную. Под конкретной наглядностью понимает наглядность на уровне явления, которая заключается в живом созерцании реальных объектов, « их опосредованном проявлении и в выражении сущности в явлении, общего в отдельном абстрактного в конкретном. » Наглядность на уровне сущности, общего – это уже абстрактная наглядность. Когда речь идет об абстрактной наглядности то уже нет обращения к конкретному, отдельному. Она присуща не реальному объекту, а логическому знанию, характеризует форму его выражения. Она выражается в таком знании, при котором легко схватываются главные его особенности. Абстрактная и конкретная наглядности имеют различные гносеологические роли. Абстрактная наглядность дает возможность быстро «

схватывать » материал, делает его легко обозримым. «Главное сейчас, - продолжает Э.Г.Мингазов, - познание двух форм наглядности: созерцательной и практической. Суть практической формы наглядности – наблюдаемости, воспринимаемости хода и результатов практических действий». Говоря о диалектическом пути познания истины («от живого созерцания к абстрактному мышлению, а от него к практике») и о наглядности, Э.Г.Мингазов делает вывод, что наглядность присуща всем трем ступеням, уровням познания.

И.Гербарт считал, что перед непосредственным изучением какого-либо объекта или явления, перед непосредственным наблюдением за ним, учеников следует ознакомить с предметом наблюдения, показать, что следует выявить, т.е. прибегать к апперцепции. Здесь мы видим, что он подошел вплотную к вопросу целевой установки, созданию определенного фона, на котором строится наглядное обучение.

Ф.Фребель (1782-1852) рассматривал наглядность как созерцание и активность. Через созерцание при помощи наглядных средств происходит образование представлений и понятий, которые затем должны найти свое выражение через активность, через определенный вид деятельности. «Что ребенок созерцает, пусть он это самое и делает своими руками », построит или вылепит. Ф.Фребель занимался вопросами дошкольного воспитания, но его заслуга состоит в том, что он выделил активный компонент, компонент творчества в вопросе наглядного обучения.

Говоря о наглядном обучении, все педагоги того времени имели в виду непосредственное восприятие органами чувств и окружающего мира, разрабатывали методику наглядного обучения, хотя прямо, открыто вопрос о взаимосвязи определения наглядного обучения, категории цели и деятельности не ставился.

Материалистическое обоснование принципа наглядности дал великий русский педагог К.Д.Ушинский (1824-1870), что послужило большим шагом вперед перед изучением этой проблемы. Он считал, что наглядность нельзя связывать только со зрительными ощущениями. «Дитя мыслить формами, красками, звуками, ощущениями». К.Д.Ушинский сформулировал определение наглядного обучения как учения, построенного на конкретных образах, непосредственно воспринимаемых ребенком, независимо от того, воспринимаются они в процессе обучения под руководством учителя или в результате самостоятельных наблюдений ребенка. Живую и образную речь он считал одним из особых и важнейших видов наглядности. В процессе обучения учитель может оживить свой рассказ «во - первых, наглядностью, показывая детям сам предмет с тем, чтобы они, глядя на него, могли не только припомнить прочитанное но и дополнить его на непосредственного созерцания; во – вторых, разнообразием и живостью вопросов».

Для К.Д.Ушинского наглядность – важнейший дидактический принцип, на котором основывается обучение, обязательно присутствующий в методах и приемах обучения.

Константин Дмитриевич отводил большую роль наглядности, как средству воспитания мышления. Он считал, что упражнять ребенка в логическом материале можно только на наглядном конкретном материале. Предмет должен сначала непосредственно отражаться в душе ребенка, а потом под руководством учителя, полученные ощущения формируют понятие, а то в свою очередь рождает мысль, которая выражается посредством слова. Наглядное обучение развивает наблюдательность, а это способствует «развитию ума».

Великий русский педагог правильно понимал роль и назначение наглядного обучения, выдвигая идею внешней опоры. «Учите ребенка каким-нибудь пяти незнакомым словам, и он будет долго и напрасно мучиться над ними: но свяжите с картинками 20 таких слов – и ребенок усвоит их налету. Вы объясняете ребенку очень простую мысль, и он вас не понимает; вы объясняете тому же ребенку сложную картинку, и он вас понимает быстро».

У Константина Дмитриевича Ушинского мы встречаем деятельностный элемент в подходе к наглядному обучению. Он пишет: «Кто не замечал над собой, что в памяти нашей сохраняются с особой точностью те образы, которые мы восприняли сами посредством созерцания, и что к такой врезавшейся в нас картинке мы легко и прочно привязываем даже

отвлеченные идеи, которые, без того нагладились бы быстро. Из этих слов следует, что в результате внутренних действий с предметом происходит усвоение понятий [4].

В апреле 1860 г. в объяснительной записке о преобразовании учебных курсов Смольного института благородных девиц, К.Д.Ушинский дал убедительную критику существовавшей тогда программы по арифметике и предложил свою программу по этому предмету. Он указывал, что преподавание распределено в обратном порядке. Сначала изучались отвлеченные числа, потом все именованные дроби, и, наконец, наглядные понятия об измерениях. К.Д.Ушинский предложил начинать обучение наглядными понятиями об измерениях, «именно потому, что они наглядные. ... занявшись изучением геометрических форм, учитель арифметики оживит свое преподавание и может воспользоваться измерениями, чтобы самой арифметике придать наглядность и живость. Именованными числами также следует прежде заниматься, чем отвлеченными, и изучение действий над дробными величинами вовсе не следует отделять от целых чисел. Следует начать с того, чтобы познакомить детей с мерами и весами и дать им самим возможность мерить, взвешивать и считать».

Мы видим, что К.Д.Ушинский призывает идти от конкретного к абстрактному, от действия (практики) к теоретическому обобщению.

К.Д.Ушинский глубоко понимал значение наглядного обучения, так как оно способствует развитию умственных способностей, доступности изложения материала, активности и самостоятельности в учебной деятельности, систематизации полученных знаний, эмоциональному восприятию материала.

В вопросах наглядности К.Д.Ушинский стоял на позициях сенсуализма. Свойства наглядности приписывал чувственно воспринимаемым предметам и явлениям. Заслуга его состоит в том, что он развил учение о наглядности, как средстве развития мышления, к принципу наглядности подходил неформально, разработал новые приемы работы с наглядным материалом, живую образную речь считал средством наглядности.

П.Ф.Каптерев (1849-1922) писал: «Если обучение должно основываться на естественном ходе развития человека, то оно должно начинать с того же, с чего начинает и природа – пробуждать чувственный разум человека и постепенно переводить его к отвлечениям. Наглядное обучение есть единственно правильный и естественный метод обучения, вполне отвечающий ходу развития отдельных личностей». Поддерживая взгляды К.Д.Ушинского, П.Ф.Каптерев считал, что наглядное обучение идет от конкретного к отвлеченному, абстрактному наглядность не присуща. Он впервые ставит проблему: «что считать наглядным обучением?». П.Ф.Каптерев наглядное обучение связывает с элементарным и с деятельностным. Изучаемый материал разлагается на элементы, которые потом при последовательном изучении слагаются в сочетания, потом в сложные образования. Как и Фребель, Каптерев считает, что обучение тогда наглядно, когда оно включает в себя действие, т.е. такое обучение наглядно, при котором ученик может представить усваиваемый материал в виде модели, рисунка, аппликации и т.д.

П.Ф.Каптерев рассматривает обучение как взаимосвязанную деятельность учителя и ученика: с одной стороны – деятельность учителя, с другой – внутренняя деятельность ученика, однако четкого обоснования с этих позиций наглядного обучения не дает.

В.П.Вахтеров (1853-1924) также считал наглядным обучением такое, которое включает в себя элемент моторной деятельности человека. Именно поэтому много времени уделял рисованию, лепке, аппликации, а это повлекло за собой сокращение объема изучаемого материала и сыграло отрицательную роль в обучении. Термин

«Наглядное обучение» предлагал заменить на «предметное обучение» которое было рассчитано на опору, на все внешние чувства. «Дети никогда не довольствуются одним зрением. Им надо ощупать предмет, надо постучать, чтобы узнать как он звучит, надо поднять его, чтобы узнать, как он тяжел, надо подбросить его, чтобы узнать, разобьется ли он... Поэтому слова «наглядное обучение» неверно выражают то, что так обыкновенно называют. Вернее будет сказать «предметный метод обучения».

Таким образом, в рассмотренных работах наглядное обучение связывалось с конкретно воспринимаемым объектом или явлением, действовавшим на органы чувств.

Заслуга ученых-педагогов того времени состояла в том, что они поставили проблему наглядного обучения, обосновали значение наглядного обучения (К.Д.Ушинский), разрабатывали методику его применения в школе, поставили вопрос о связи деятельности с наглядным обучением (включения действия в обучение).

Однако, они считали, что свойство наглядности присуще только конкретному а абстрактные понятия нельзя связывать с понятием наглядности. Разрабатываемая методика применения принципа наглядности касалась в основном начальной школы, уроков родного языка, чтения, не был выявлен компонентный состав наглядного обучения.

Литература:

1. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2023.
2. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2024.

МЕТОДИКА ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРИНЦИПА НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ И ХИМИИ

Н.А.Кадиров, д.т.н., профессор

Э.П.Рашидова, магистр-учитель

А.К.Буркит, профессор, академик

Шымкентский университет, г.Шымкент,

Университет имени И.Каримова, г.Ташкент.

№9 IT-лицей, г.Шымкент

Преобразования экономических и социальных отношений, происходящие в стране, приводят к необходимости совершенствования системы народного образования. Жизнь предъявляет все возрастающие требования к знаниям человека, его умению работать. То, что вчера было предметом научных исследований, сегодня используется миллионами людей. Основы знаний дает школа, и именно она призвана развивать мыслительные способности ученика, формировать потребность получения новых знаний, пробуждать устойчивый интерес к изучаемым предметам, помочь самоутвердиться ученику, способствовать развитию учащегося как разносторонней личности, выпускать высококультурное, образованное поколение в жизнь.

Одной из характерных черт нашего общества на современном этапе развития является интенсивное проникновение математики, ее идей и методов во многие области науки и техники, поэтому молодежь вне зависимости от ориентации и выбора той или иной профессии должна понимать роль и место математических знаний в науке, в реальной жизни и быть вооружена основами естественных знаний о природе (связь природы между науками биолог и химии).

Проблема дифференцированного обучения, демократизации и гуманизации школы привела к созданию учебных заведений разного типа (колледжей, лицеев, гимназий, частных школ) и классов с профильным изучением различных дисциплин (химико-биологического, гуманитарного и других циклов). Учащиеся получили право и возможность, овладев определенным уровнем общеобразовательной подготовки, уделять большее внимание тем направлениям, которые отвечают их склонностям. В каждой новой школе, профильном классе математика занимает определенное место, поэтому требуются различные подходы к

ее преподаванию, равные методы наложения материала, учитывающее индивидуальные особенности детей, развивающие их природные задатки.

За последние годы усилиями ученых, учителей-методистов была проделана большая работа в области совершенствования школьного образования в свете современных требований. В программу оказались включенными новые разделы, имеющие общенаучную гуманитарную ценность и конкретную прикладную направленность. Обогащение школьного курса связано с рассмотрением, например, достаточно абстрактных понятий (золотое сечение, золотая середина, число Фибоначчи, математическая симметрия в природе и т.д.). К тому же курс многих школьных дисциплин включает в себя большой объем информации, в том числе и достаточно высокой степени абстрактности, Ограничен во времени, отводимом на изучение, содержит недостаточное количество заданий и примеров практического характера.

Трудность, стоящая перед учителем, состоит в установлении правильного соотношения уровня абстрактности и доступности изложения материала, в преодолении формализма, оторванности школьной науки от жизни и практики, Учебный материал должен быть так организован, чтобы позволял способствовать развитию логического мышления школьников, формированию необходимых знаний, умений и навыков, в том числе и прикладного характера. Это привело к поиску оптимальных путей восприятия достаточно большого объема информации за малый промежуток времени. Обучение должно быть хоть и трудным, но обязательно посильным. Актуальными являются задачи повышения качества обучения, изжития формализма в преподавании, укрепления связи обучения с жизнью.

Для того чтобы познавательный процесс в школе был успешным, возникла необходимость разработки новых методов работы с учащимися, выбора наиболее эффективных и рациональных путей обучения, органически включенных в воспитательный процесс. Один из таких путей - сделать процесс обучения наглядным, так как именно наглядное обучение позволяет учителю овладеть активными методами обучения и воспитания, способствует обеспечению принципов научности и доступности изложения материала, улучшению общей подготовки учащихся, позволяет обеспечить разностороннее и полное формирование того или иного понятия, поддерживать интерес учащихся к предмету, к учебе вообще, приводит к более высокому уровню развития логического мышления, эстетического восприятия, творческого отношения к делу.

Термин "наглядность" употребляется в основном в трех смыслах: как объект, как некоторое свойство предмета, как определенная деятельность человека. Представление о наглядности значительно углубилось и изменилось за последние десятилетия: достаточно назвать формулу наглядности В.Г.Болтянского (1970г.) "изоморфизм плюс простота", подход А.Н.Леонтьева (1975), по мнению которого наглядность должна служить внешней опорой внутренних действий совершаемых учащимися. В ряде современных исследований Н.А. Менчинской, Л.П.Гуровой, П.Я.Гальперина, Т.В.Кудрявцева наглядность рассматривается на уровне абстрактного и в процессе практической деятельности [1].

Широко обсуждалась проблема соответствия наглядных пособий содержанию усваиваемых знаний (В.Г.Болтянский, Э.Г.Мингаев, В.П.Стрекозин, В.В. Давыдов), ученый - академик Буркит ауесхан Кантурсевич и профессор Нурматов Жадыра Калыбековна исследовали классификаций средств наглядности в обучении [2].

Несмотря на большое количество работ, посвященных вопросам наглядности, на наш взгляд, эта проблема является актуальном и сейчас. Вопросы наглядного обучения применительно к школе, к математике исследованы недостаточно полно, и к тому же подавляющее большинство учителей трактуют наглядность в обучении как опору на чувственное восприятие.

В нашем исследовании наглядность рассматривается как совокупность материальных, материализованных и идеальных объектов, задействованных в процессе обучения, и связана с опорой как на чувственное, так и на рациональное восприятие, делается попытка отразить

новейшие достижения психолого-педагогических исследований в области наглядного обучения химии и биологии.

Вопрос организации адекватного восприятия, структурирования учебного материала при большой его информативности и ограниченности во времени, отводимом на его изучение, - один из основных в процессе обучения. Он является сложным с научной и методической точки зрения, но именно здесь скрыты резервы совершенствования процесса преподавания математики, позволяющие осуществить дифференцированный подход.

Наглядность, вероятно появилась вместе с возникновением человеческого общества, вместе с потребностью передачи информации об отсутствующем на данный момент предмете или явлении. Об этом говорят дошедшие до нас наскальные рисунки. Наглядное же обучение возникло, по всей видимости, с первыми школами. История не сохранила имени того человека, который первым начал использовать элементы наглядного обучения, нет точного описания их применения в школьной практике. Люди стали применять наглядное обучение до изобретения письменности. В школах Древнего Египта, Древнего Рима, Древней Греции оно нашло широкое применение.

Развитие устной и письменной речи, а с ними развитие абстрактного мышления, положили начало распространению методов наглядного обучения. Изменился стиль написания книг, он стал более выразительным, эмоциональным. В рукописных и печатных книгах появились рисунки. У Томаса Мора, например, в его книге « Утопия » на острове Утопия идет обучение детей по книгам с картинками.

Однако самого термина наглядного обучения еще не было, как не было и строгого теоретического обоснования такого обучения. Применение наглядных пособий основывалось на интуитивных, чисто зрительных представлениях.

Основоположителем принципа наглядности, давшим его обоснование, мы считаем чешского педагога Яна Амоса Коменского. Я.А.Коменский (1592-1670) дал определение наглядности, которое называют « золотым правилом дидактики ». Именно оно послужило началом одного из важнейших путей развития школы, явилось первой ступенью для многих педагогических исследований.

Я.А. Коменский понимал наглядность как чувствительный компонент, который позволяет с помощью разных органов чувств получить более полную, достоверную информацию о том объекте или явлении, которые воспринимаются человеком « ...все, что только можно представить для восприятия чувствами, а именно: видимое – для восприятия зрением, слышимое – слухом, запахи – обонянием, что можно вкушать – вкусом, доступное осязанию – путем осязания. Если какие – либо предметы можно воспринимать несколькими чувствами, пусть они сразу схватываются несколькими чувствами» [3].

Чешский педагог рекомендовал начинать учение с непосредственного восприятия предмета в натуре, а если такового предмета не было, то его можно было бы заменить картиной или копией его изображения. Все это выше сказанное относилось к явлениям. Я.А.Коменский учил, что человек должен получать знания путем собственных наблюдений, а не с чужих слов.

Главное место в вопросе наглядности Я.А.Коменский отводил зрению. Его книга « Мир чувственных вещей в картинках » была первым учебником, написанным с учетом принципа наглядности. Этой книгой долго пользовались при преподавании языка.

Таким образом, мы видим, что Я.А.Коменский связывал наглядность с чувственным познанием. Наблюдение он считал основой получения всякого знания.

Г.Песталоцци (1746-1827) наблюдение считал лишь первым шагом для развития абстрактного мышления. Он дал более глубокое обоснование наглядности, продолжил изучение этой проблемы. « Когда я в настоящее время оглядываюсь назад и спрашиваю себя: что же собственно я сделал для обучения человечества, то нахожу следующее: я прочно установил высший основной принцип наглядности абсолютной основой всякого познания ».

Говоря о непосредственном восприятии органами чувств окружающего мира, Г.Песталоцци писал: « Моей существенной исходной точкой зрения является следующая: созерцание (чувственное восприятие) человеком самой природы является единственной основой человеческого познания. Все, что следует затем, является просто результатом или абстракцией от этого чувственного восприятия ».

Г.Песталоцци считал, что важность наглядного обучения в том, что оно помогает развивать мышление и речь, позволяет постепенно перейти от части к целому, а это, по его мнению, и есть суть обучения.

Литература:

1. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2023.
2. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2024.

КОМПОНЕНТНЫЙ СОСТАВ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ. ОПРЕДЕЛЕНИЕ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ

*Н.А.Кадиоров, д.т.н., профессор
А.К.Буркит, профессор, академик
Е.Н.Жолбарыс, профессор
Г.С.Нуржигитова, магистр-учитель
Э.П.Рашидова, магистр-учитель
Шымкентский университет, г.Шымкент,
Университет имени И.Каримова, г.Ташкент.
№9 IT-лицей, г.Шымкент*

Освещая проблему наглядности с исторической точки зрения, мы видели, что первоначально понятие наглядности относилось лишь к зрительным восприятиям предмета или явления, позже оно стало понятием чувственного восприятия вообще (слух, зрение, обоняние, осязание, вкус) затем к наглядности отнесли наблюдение и опыт, практические приложения, и под наглядностью стали понимать представленность существенного в плане перцепции. Следуя системному подходу, для определения наглядного обучения следует установить компонентный состав системы, учитывая накопленный опыт и исследования различных наук данного процесса.

Наглядность рассматривается на уровне абстрактного, что дает большую возможность говорить о наглядном обучении, не только в младших классах, но и в вопросах преподавания математики, физики, химии в старших классах школы, в ВУЗе. Однако четкой характеристики наглядного обучения нет, нет и компонентов, определяющих его суть.

В ряде других современных психологических исследований (Н.А.Менчинской, П.Я.Гальперина, Т.В.Кудрявцева, Л.В.Занкова) наглядность рассматривается на уровне абстрактного и в процессе практической деятельности.

З.И.Калмыкова утверждает, что «высшая форма наглядности – практическое действие с предметом». Практическая форма наглядности связана, по ее мнению, не только с натуральными объектами, действиями с ними (природными, бытовыми, производственными объектами), но и предполагает выполнение действий учащимися с предметами, их заменяющимися (чертежами, схемами, графиками, рисунками). К практической форме наглядности З.И.Калмыкова относит действия с этими средствами наглядности, доступные наблюдению, а также и мыслительный эксперимент, так как он предполагает оперирование наглядными образами.

Итак, наглядность включает в себя деятельностный компонент, т.е. понятие наглядного обучения тесно связано с понятием деятельности, как практической, непосредственно с объектом или заменяющим его предметом, так и мыслительной.

Другая группа ученых связывает понятие наглядности с понятием образа. Наглядность в обучении трактуется как использование чувственно-наглядных образов объективной реальности, образующихся как при непосредственном восприятии, так и созданных ранее для достижения результата познания – знания.

Л.Н.Нуртдинов связывает понятие наглядности с понятием образа, который бывает двух видов. В первую группу входят образы чувственно-наглядные, отражающие непосредственно реальные объекты. Ко второй группе он отнес рациональные образы, отражающие в абстрактной форме наиболее общие, существенные связи и стороны объективного мира, недоступные непосредственному чувственному восприятию. Понятие образ и наглядность неразрывно связаны, поэтому он выделяет и две ступени наглядности: чувственную и рациональную. «Рациональная наглядность дидактическое средство, представляющее в чувственно – конкретной форме теоретическое понятие: с помощью этого средства учащиеся развивают творческую активность, логическое мышление, приобретают навыки познавательной самостоятельности, формируют творческие, научно-мировоззренческие понятия».

Видим, что четкого определения наглядности в обучении, понятия наглядного обучения не дается, но выделяется линия создания чувственного представления об изучаемом явлении.

Л.М.Фридман считает, что наглядность – особое свойство психических образов, создаваемых в процессах восприятия, памяти, мышления и воображения при познании объектов окружающего мира. Не всякий образ нагляден. Для создания наглядного образа некоторого объекта, нужен определенный уровень знаний об этом объекте. Л.М.Фридман говорит о том, что психический образ, имеет реальную степень наглядности, которая зависит от того, насколько понятен и знаком объект, от индивидуальных особенностей человека. Предмет или явление становится наглядным для человека только тогда, когда для этого человека являются наглядными соответствующие этому предмету или явлению психические образы, а сами по себе объекты не обладают свойством наглядности. Внешним условием создания наглядного образа является активная познавательная деятельность, направленная на создание наглядного образа объекта. Пассивное наблюдение за объектом (созерцание) не приводит к созданию его наглядного образа. Л.М.Фридман дает такую формулировку: наглядность – это понимание и активность. Раскрывая подробно свой подход к наглядности, он кладет в основу целенаправленную деятельность в перцептивном плане, однако в определении наглядности это не нашло отражения. Термин наглядное обучение не употребляется.

В.Г.Болтянский подчеркивает, что понимание наглядности и ее роли в учебном процессе за последнее время изменилось – «иной раз запись, сделанная мелом на доске или даже устный рассказ учителя могут быть более наглядными, чем демонстрация явления в его натуральном виде. Он выдвигает свою формулу наглядности – изоморфизм плюс простота. Понятие наглядности у него неразрывно связано с понятием модели. «... для обсуждения вопроса о наглядности необходимо иметь две модели явления: первая из них – это абстрактная модель, т.е. теория явления, которую мы должны сформировать в сознании учащегося, и вторая – вспомогательная, учебная модель («модель – пособие»). О наглядности имеет смысл говорить только в применении ко второй модели, если она изоморфна первой модели и обладает простотой восприятия». Изоморфизм понимается как идентичность структур. «... две модели изоморфны, если отвлекаясь от всех свойств этих моделей, не связанных с рассмотрением имеющихся в них предикатов, мы можем сказать, что эти модели «устроены» совершенно одинаково (по существу неразличимы)». Понятие простоты не является постоянным и неизменным. Оно зависит от его уровня знаний и умений, от его жизненного опыта и постоянно изменяется. С изменением понятия простоты

изменяется и понятие наглядности, т.е., по мнению В.Г.Болтянского, понятие наглядности меняется, не является константой. Для одного человека данная модель может быть наглядной, а для другого нет, это зависит от простоты. Мы считаем что наглядность модели тесно связана с той целью, которую выполняет модель на данном этапе, в данном курсе.

Итак, В.Г.Болтянский попытался выразить математической формулой понятие наглядности, которое связывает тесно с понятием модели. Он дал подробную характеристику средств обучения. В.Г.Болтянский отмечает, что « чрезвычайно важно, чтобы используемые в школе предметы учебного оборудования не только допускали, но и стимулировали нужную активность ». В работах В.Г.Болтянского не прослеживается четкой связи наглядности, деятельности, цели, чувственного компонента, нет ответа на вопрос, какое обучение математике является наглядным.

В.Е.Евдокимов характеризует наглядность через максимальную выраженность чувственного момента, а принцип наглядности в обучении рассматривается как « систематическая опора на наглядные образы, возникающие в результате использования моделей ». Чувственные и наглядные образы, как он указывает, не совпадают полностью. В наглядном образе фиксируются и закрепляются те стороны изучаемого объекта, на которые направлена познавательная деятельность и которые имеют для этой деятельности определенное значение. Изоморфизм и простота – неотъемлемые признаки наглядности учебного оборудования. В.Е.Евдокимов понятие наглядного образа с деятельностью (познавательной деятельностью).

По мнению А.Н.Леонтьева, наглядность должна служить внешней опорой внутренних действий, совершаемых учащимися.

Итак, мы видим, что понятие наглядности значительно изменилось в сравнении с первоначальным. Теперь она рассматривается не только на конкретном уровне, но и на абстрактном уровне, и в процессе деятельности. Однако единого подхода к понятию наглядности нет, определения наглядного обучения не дается, нет характеристики его составляющих компонентов, не исследована достаточно специфика наглядного обучения математике.

Деятельность учителя в процессе преподавания математики в виду абстрактного характера, сложности и высокого уровня построения математического материала, необходимо предполагать более детальную конкретизацию принципов обучения в направлении их системного использования. Наглядное обучение позволяет учителю овладеть активными методами обучения, способствует обеспечению связей принципов научности и доступности изложения материала, улучшению математической подготовки учащихся, позволяет обеспечить равностороннее и полное формирование изучаемого понятия, приводит к более высокому уровню логического мышления, поддерживает интерес учащихся к математике, способствует эстетическому восприятию материала, воспитывает творческое отношение к делу.

Основной задачей повышения эффективности применения методов наглядного обучения, являются отыскание и применение на практике активных методов формирования и организации учебной познавательной деятельности. Для решения поставленной проблемы, следует выявить основные характерные черты изучаемого объекта, исходя из которых и дать определение наглядного обучения математике, указать средства их реализации в процессе учебной деятельности. Такой научно-обоснованный подход и приводит к разработке эффективных средств и способов организации обучения.

При изучении дидактических закономерностей одним из путей осуществления системного подхода является – моделирование. Модель должна отражать основные, главные черты дидактической системы и быть описана математически, кроме того, необходимо учесть роль каждого определяющего структуру элемента, его функции. Исходя из системного подхода, при исследовании наглядного обучения следует выявить структуру этого процесса, так как именно она и должна быть формализована при построении модели познавательной деятельности. Изучение этой структуры невозможно без знания специфики

учебного процесса и особенностей методики применения средств и видов наглядного обучения, без использования имеющихся в педагогике подходов и методик. После изучения структуры наглядного обучения необходимо смоделировать систему организации познавательной деятельности в условиях наглядного обучения.

Литература:

1. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2023.
2. Буркит А.К. Методика реализации принципа наглядности с применением цифровой технологии в преподавании информатики // «Білім шыңы - ғылым сыры» республиканский журнал. – Шымкент, 2024.

LYTHRACEAE ТҰҚЫМДАСЫ (PUNICA GRANATUM L.) ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫН ЗЕРТТЕУ

Ж.Рысдаulet, А.Т.Джексенбаева, А.Қадыралықызы
магистрант

*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент қ.*

Lythraceae тұқымдасына жататын ағаш немесе бұта тәрізді өсімдіктер. Кейбір деректер бойынша отаны – Парсы елі болып саналады. Lythraceae жабайы тергул Кавказда, Орта және кіші азияда, Ауғанстан мен Үндістанда кездеседі. Қазіргі кезде мәдени түрі тропикалық және субтропикалық аймақтарда таралған. Иран, Ауғанстан, Крым, Югославия, Италия, Испания, Португалия, Франция, Армения, Азербайджан, Өзбекстан, Тәжікстан, Грузия мемлекеттерінде тергул өсіру өндіріске қойылған. Сондай-ақ, Lythraceae Қазақстанның жылы аймақтарында да кездеседі. Оңтүстік Қазақстан өңірінде Lythraceae қызғылт Гюлоша, Бала-мюрсаль, Қызыл тергул т.б. сорттары өсіріледі. Тергул бұтағының биіктігі 5-6 м. Бұтақтары тікенекті. Жапырағы жылтыр, гүлі түтікшелі келген сары-қызыл түсті. Жемісінің пішіні домалақ, қабығы қатты, түсі сары түстен қызғылтқа дейін құбылмалы. Салмағы 200-ден 1000 г-ға дейін, шырынды, көп тұқымды. Тұқым өзара жемістің ішінде жеке «қоршаулар» арқылы 6-12 бөлімшеге ажыратылып тұрады. Әр тұқымның сыртында нәрлі, мөлдір, қышқылтым-тәтті шырын болады. Lythraceae жаз кезінде күн көзінің тік түсуін өте жақсы көреді. Кейде тіпті күн сәулесі жетіспей қалса, гүлдемей қояды. Құрғақшылыққа төзімді, суыққа төзімсіз келеді. Lythraceae тұқымдасының өкілі (Анар) жемісі қантқа, таннинге, С дәруменіне, өзектерге, органикалық қышқылдарға, азотқа, фитонцидке, минералды заттарға және кальций, магний, натрийге микроэлементтеріне бай. Жемістің құрамындағы заттар адам ағзасына өте пайдалы. Қанның құрамында темір аз болса және адам сүйектері сынғанда тез бітіп кету үшін тергулды жеу керек. Асқазан қабынуына және терінің күйгеніне тергул жемісінің қабығы жақсы көмектеседі (қайнатылған түрде). Lythraceae тұқымдасының өкілі анар қабығы қайнатылған кезде бөлінетін заттар имунитетті нығайтады. Сонымен қатар тергул қабығынан таспа құрт түсіретін дәрі дайындайды. Тұрмыста тамырынан бояулық зат алынады. анардан шырын, шарап, салқын сусындар дайындалады. Анарды күнделікті тағамға, салаттарға қосып пайдаланады. Аталық және аналық болып бөлінетін тергул ағашы түрлерінің ескі жапырақтарының түбімен өріліп өседі. Ерекше көрік беріп тұрған төбе жағындағы әдемі ұзынша жапырақтарының ұзындығы 5 - 7см дейін жетеді. Отырғызғаннан 4-5 жылдан кейін барып жеміс бере бастайды. Салмағы 8 кг-ға дейін жететін бір шоғырына мыңнан аса жеміс бітеді. Анар ағашынан 40-80 кг жеміс алуға болады. Шамамен 150 жылға дейін өмір сүреді [1].

Жемісі шырынды, қақырап ашылмайды, сүйекті немесе жемісті, тұқымы ірі, қатты эндоспермді. *Lythraceae* тұқымдасының биологиялық ерекшеліктерге қатысты, оның өсуі мен жетілуі тығыз байланысты. Қазіргі таңда тергул бұтағының қажеттілігінің көрсеткіші ретінде биологиялық белсенді температура жиынтығы кеңінен пайдаланады. Өсімдікке жетілуінің әр этапында қажет жылуды білу – метеорологиялық деректер негізінде алдын-ала өсіп жетілудың жеке фазаларының басталуы мен өндіріс үшін маңызы зор, тергул жемісінің пісуінің мерзімін анықтауға мүмкіндік береді. Майлар құрамы 0,5 %, 15 тұздар және и минералдар (мыс, темір, магний, мырыш, марганец, калий, фосфор, натрий, алюминий, кадмий, кобальт, күкірт, бор и др.), кептірілген тергул жемісінде 0,1 до 91 % минерал түрлеріне байланысты, дәрумендер А, А₁, С, В₁, В₂, В₃, В₅, В₆, Пектин 2,5, қоректік талшықтар (6,4-11,5 %), Фтор, Селен [2].

Өсімдіктің ылғал қажет етуін анықтау үшін өнімнің құрғақ зат бірлігін құрауда, өсімдіктің жұмсайтын қандайда болмасын ылғалын сипаттайтын транспирациялық коэффициентті пайдаланады. Транспирациялық коэффициент ауа райы жағдайларына құнарына ылғалдығына, жапырақтардың күн сәулесімен қатты қызуына қарай өседі. Тергул өсімдігінің суды қажет етуі өсіп – жетілуі фазалары өзгереді. Тергул өсімдігі суды өте көп қажет етеді. Әлемде тергул өсімдігінің көптеген түрлері өсіріледі. Олар 60-тан астам тұқымдастар мен 200-дей туыстарға бірігеді. Қазақстанда тергул өсімдіктерінің 22 түрі өсіріледі, олардың 10-12-сі негізгілері болып табылады [3].

Субтропикалық өсімдік тұқымның дымқылдығы көтеріңкі болса (18%-дан артық), оның тыныс алу энергиясы артып, қоректік заттар шағын болады, температурасы көтеріліп, дән өзінен өзі қыза бастайды. Соның салдарынан дымқыл тұқымдар қысқы уақыттың ішінде түгелдей немесе ішінара өнгіштігін жояды. Сондықтан сақтауға қоыр алдында тұқымның дымқылдығын 14-15%-дан аспауы тиіс. Оны кептіру үшін арнайы кептіргіш шкафтар қолданылады, оның ішінде 13⁰ С тұрақты температурада 40 минут ұстайды.

Тергул түрлерінің тұқымдарын арнаулы қоймаларында сақталады. Сонымен қатар тұқым қоймаларын қоқыр-соқырдан, өрмекші торынан тазалап, қабырғалар мен едендердегі барлық саңылауларды бітейді.

Тергулдер тұқымдасының жеміс дақылдары — жемісі, жидегі, жаңғағы үшін қолдан өсірілетін өсімдіктер тобы. 32 ботаникалық тұқымдастан 200-ге жуық жеміс дақылдар белгілі. Олар биологиялық (ботаникалық тегі) формалары жағынан мынадай топтарға бөлінеді бұтақтар, *Lythrum salicari*, *дербенник иволистый* кейбір сорттары), бұталар *Neimia salicifolia* т.б.), жартылай бұталар (дербенник лозный, т.б.), кудея ланцетная (тергул, т.б.). Жемісінің құрылысына және биологиялық ерекшеліктеріне қарай лагесторомия сүйекті (талжапырақ, алхоры, өрік, шабдалы, т.б.), жемісті (қара және қызыл дербенник лозный т.б.), жаңғақты (грек жаңғағы, орман жаңғағы, т.б.), шырын жемісті (апельсин, лимон, мандарин, т.б.), субтропиктік (кәдімгі анар (*1- cурет*), інжір, құрма, т.б.), тропиктік (банан, ананас, т.б.) болып бөлінеді. Жеміс дақылдары әр түрлі ботаникалық тұқымдасқа жатады.

Сурет 1 – *Punica granatum*

Кәдімгі анар (*Punica granatum*) Орталық Азия жемістерінің ішінде көп өсірілетін дақыл. Оңтүстік Қазақстанда тергулдың қызғылт Гюлоша, Бала-мюрсаль, Қазеке тергул, Қызыл тергул, т.б. сорттары өсіріледі. *Lythraceae* жемісінің де өзінің ерекшеліктері бар, онда жеміс серігі жемістің тері тәрізді жабыны мен үлпек қабыршақты қалтарыстарын түзеді, ал шырынды бөлігі интегументтерден жетілген тұқым қабықшасы болады.

Биіктігі 3-5 м, бұтақтары тікенекті, ашық қызыл түсті келеді. *Lythraceae* жарықты жақсы көреді, құрғақшылыққа төзімді, суыққа төзімсіз. Бақта қатар аралығы 4×2 м немесе 4×3 м етіп отырғызылады. Отырғызылғаннан кейін 3-4 жылда жеміс бере бастайды. *Lythraceae* (тергул) тұқымынан және өсімді (вегетативті) тәсілмен, ал қолда отырғызылатын сорттары, көбінесе, сүректелген қалемше арқылы көбейеді. Орта есеппен әр бұтақтан 25—30 кг өнім алынады. Бұтақтары жемісті 30-50 жылға дейін береді. Кейбір *Lythraceae* тұқымдасының өкілдері 300 жылға дейін өседі. Жемісінің салмағы 200-ден 1000 г-ға дейін, дөңгелек (диаметрі – 8-10 см), шырынды, көп тұқымды, сыртында қатты қабығы бар. Жемісінің шырынында 80—90% су, 8-12% қант, 0.5-5 % түрлі қышқылдар, 3-4% көмірсу, С, В дәрумендері болады [4].

Lythraceae (Тергулдың -*Punica*) – жай түрлері үй жағдайында жақсы өседі. Оның аласа бойлы сұрыптарын түбекке егіп, терезе алдына қойып, бөлме безендіруге қолданады. Жапырағы жіңішке, ұзын 2,5см. Ал, қызыл қоңыр гүлі жапырағынан үлкен, пішіні қоңырау тәрізді. Тергул негізінен жазда гүлдейді. Ал, үй жағдайында өсірілген тергул күзде немесе көктемде де гүлдеуі мүмкін. Тергул бірден гүлдеп, толық жеміс бере салмайды. Оның бір бұтағының басында жемісі пісіп тұрса, келесі бұтағы енді гүл түйінін салып жатады. Жемісінің түсімен гүлінің түсі қатты ұқсайды. *Lythraceae* өкілі кәдімгі анар үй жағдайында 1 метрге жетеді. Жазда ашық күнде, ал қыста ала көлеңке, ылғалды жерде өсіру керек. Қыс кезінде жапырақ түсіріп, уақытша демалыс жасайды. Көктемнен күзге дейін молынан суғарады. Қыста суғару азайтылады. Жаз кезінде жапырақтарына үнемі су бүркіп тұрған пайдалы. Қалемше арқылы көктемде көбейтеді. Қалемше тез тамырлануы үшін, көшет егілген ыдыстың астын қыздырып тұрады және фитогармондар қолданылады.

Әдебиет:

1. Бессчетнова М.В., Исаева Б.К., Уварова Е.И. и др. Интродукция многолетних и однолетних цветочных растений - Алматы: «Наука», 1999
2. Жетпісбай.Ж. Жеміс –жидек өсімдіктерін өсіру технологиясы «Фолиант» Астана 2009ж.
3. Надирбаева Г.Т., Науканова Ж.Н. Тергулдар тұқымдасы ШҚМУ баспасы, 2012.
4. Дарханбаев А.Б. Жемісті өсімдіктері «Фолиант» Астана 2009ж.
5. Розанов Б. С. Культура граната, Ташкент, 2001г.

ЖЕРСІНДІРІЛГЕН ЖӘНЕ АДВЕНТИВТІ ӨСІМДІКТЕР БІРЛЕСТІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫН АНЫҚТАУ

А.Қадыралықызы, А.Аралбай, А.Т.Джескенбаева
магистрант

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент қ.

Адам биологиялық түр болып саналады. Себебі, ол өзінің әсерімен қоршаған ортаға механизмдерінің табиғилығының ұқсастығына байланысты бірдей өзгеріс әкеледі.

Бұл үрдістердің масштабымен қарқыны табиғи және антропогенді принциптік айырмашылығымен қорытындылады. Солтүстік бағытқа қарай термофильді және ксерофильді түрлердің қозғалу үрдісінің жылдамдығы айтарлықтай арта түседі.

Бұған аймақтардың экотопиялық бөлінулердің локальді трансформациясы (салқындатқыш –тоғандердің құрылысы, карьерлердің түзілуі т.б.с) және антропогенді дәліздердің құрылуымен ықпал етеді. Өсімдіктердің миграциясының трансаймақтың және трансконтинентальді қамтамасыз егілуінен антропогендік фантордың мамандаған әсерін көрсетеді.

Аймақтық флораның құрамындағы адвентивті кешеннің қалыптасуына антропо-геогенездің барлық құрылымдық звенолары қатысады. Аймақтың шаруашылықтың өсуіп-дамуы жалғасуын халықтың санының артуынан жоғарылады, шаруашылық типтерінің алмасуы және флогенетикалық тенденциясының себептерінің ұлғаюы оның инфрақұрылымының күрделенуінен яғни антропогенді әсерлерге байланыстығынан, сонымен бірге зерттеліп отырған аймақтың адвентивті флора компонентінің қалыптасу үрдісіне енгізді ауыстырудан.

Флораның синантропты субэлементтінің қалыптасуының аймақтың ерекшелігі, антропогенездік салдары ретінде көптеген әрекеттермен анықталып және этноценоздың, өз қатарына яғни құрамына адамдарды, цоместиканттарды, ландшафтарды, мәдениеттің рухани және материалды мен әлеуметтік арақатынасын енгізу болып саналады.

Флораның синантропты компоненттінің «әр түрлі» толығы жолдары әр түрлі болады. Өсімдіктердің қоныс аударуымен ілеспелілік қабілеттілігі мен жолдарының сараптамасы кезеңінде басты назарда бәрінен жиірек флораның адвентивті компонентімен толығының негізгі көзі бола алады: интродукция және транспорттық байланыстар. Сол уақытта өсімдіктер жаңа аймаққа тап болады немесе басқа аймаққа қоныс аударады, кейде экзотикалық қабілеттілігімен қоныс аударады. Авторлардың жеке бақылауы және әдебиттердегі сараптамалар бойынша адвенттердің қоныс аударуы және ілесу қабілеттілігі мен спектрлік жолдары үнемі жоғарылайды.

Рекреациялық әрекеттер адамдардың табиғатта белсенді ұйымдасқан және ұйымдаспаған форма сынық демалу түрі.

Демалыстарды ұйымдастыру базаларын құруда тек Ландшафтың рекреационды мүмкіндігі қолданылған жоқ, сонымен бірге фитоциноз элементінің көлеміне қарай сәнді экзоттарды кеңінен қолдану қалыптасты 90-ы жылдардың бас кезеңінен жаңа экономикалық жағдайдың демалыссыз ұйымдастырылған маңызды бөлігі өзінің тіршілігін тоқтатты, ал отырғызылған өсімдіктер қараусыз қалып және табиғи – антропогендік аймақтардан көрші жатқан табиғи аймақтар қоныс аударушы көздер болды.

Орманды массивтерде кеңінен таратылып, демалыс ортындаырның негізгі базасы болды(мұнда облыстың ұйымдастырған демалыстарының 90% - жуық нақтыланған)бұрын соңды әрекет етіп жатқан балалар лагерінің және табиғи жүзімнің (*Part henocissus quinquefolia*, *Brannera macrophylla*, *Dianthus.Barbatus* түріне аймағындағы ландшафтық аймақтан екендігі жөнінде фактілер тіркелді.

Өрттер синантропты өсімдіктердің ілеспелі тіршілігінің факторы болып саналмайды. Аймақтың синантропты флораның компонентінің толық үрдісіндегі олардың рөлі цитогенетикалық адвенттер және адвентивті түрлердің санының артуы және қоныс аударуы үшін қолайлы орта жағдайын құрумен қорытындыланады.(Стародубцева 1995).

Бұл мәселе адвентивті өсімдіктерді зерттеуші аймақтық флористтердің жұмысынан өзінің шешімін таппады. Бұл күйдірілген канада, кішкентай мүйізді үйінділердің үстінде ұзақ сақталады. Орманды массивтерде адвентивті түрлердің қоныс аударуына өртке қарсы іс-шаралар ықпал етеді яғни күйдірілген иіс және орман жол жолдары. Сондықтан бірлестікке қоныс аударушы өсімдіктер құмды жерлерден орман бірлестіктеріне ене бастайды. Бұл *Conyza cfnfdensis*, *Oenothera biennis*, *Sipergula arkensis*, *Portulaea oleracea*, *Setaria pumila*, *S.viridis*- тер үшін өте қарапайым әдіс болып табылады. Темір жолдарға жақын болуының арқасында ценодикалық бөтен түрлерге үлкен көлемде және адвентивті фитоценоздардың бұзылған қорық участкелеріне үлкен көлемде қоныс аударушы түрлердің енуіне ықпал етеді, яғни өткінші поездардың өтуі кезінде ауа арқылы олардың ұрықтары енеді. Темір жолдарға жақын тұрған және көктемгі санитарлық тазалаудан өтіп күйдірілген қарағай

ормандарының, яғни өсімдіктердің жаңа түтікті түрлері пайда болды: жалған қызаратын китерейлер ((*Erigeron podolicus* Bess.) және ұсақ (*Epilobium ciliatum*), яғни тастар мен шалғындарда, тұзды батпақтарда, құмдарда кездесетін оңтүстік аудандардағы темір жол жағалауларынан қоныс аударған. (Стародубцева 2001).

Аквариумистика. Белгілі бір рөлді адвентті түрлердің санын толықтырушы болып аквариумистика ойнайды. Аквариумда өсірілетін өсімдіктер шектеулі күрделі урбанизацияланған аймақтарда орналасқан негізінен табиғи тағамдарға келіп түседі.

Орнитохория. Адвентивті түрлердің қоныс аударуын сонымен бірге шығу тегі табиғи «агент» қатысады. Бұл кезекте негізгі маңызға ие ол орнитохория. Өсімдіктердің ұрықтануын алыс қашықтыққа құстармен жеткізілу әрекеті олардың тек алысқа жылжуын жалғап емес, сонымен бірге ұшуы барысында өздерінің тоқтайтын уақытын ұстау сатысында анықтайды (тіршілік орнының белгілі бір типтері), олар үлкен сенімділікпен ұрықты аталған орынға енгізеді, яғни өсімдіктердің тиісті тіршілік ететін орнына. Осыған орап өсімдіктердің қоныс аударуын құстардың үлкен әрекетімен ұрықтың санын аздығын талап етеді, яғни бұл тандап алынбаған орынға жел мен тасмалдану тиімділігі. Су жағалауы адвентті өсімдіктердің және суларға қоныс аудару әрекетіне орнитохорияның рөлі үлкен, яғни қоныс аударудың басынан бастап түрлі әдістермен жүзеге асырылды.

Н.Хлызованың бақылауы бойынша облыс аймағының ондай түрлерге *Wolffia arrhiza*, *Lemna gibba*, *Typha laxmannii*) кіреді. Сонымен бірге рогаз Лакеман өсімдігінің қоныс аударуы су тасқыны кезінде су қоймаларында жүзіп жүруші құстар арқылы жүзеге асырылған (үйрек тәрізділер).

Кейбір ілеспелі түрлердің өсірілуін адвентті өсімдіктердің қоныс аударуында жаңа әдістерге жатқызуға болады. Қарастырылатын аймақ *Portulaca aleracea* өсірілді. *Agrostemma githago* – археофит, яғни егістікті залалдаушы арамшөп, сәндік өсімдік түрі ретінде өсіріле бастады, бірақ оның жабайы екендігі нақты фактілермен белгілі бола бастады да XX ғасырдың ортасына қарай облыстан жоқ болды. *Reseol lutea* - түрі жылдам табылып өсірілуін мәдениге енгізуіне байланысты, ертеректе облыста пайда болған ксенофит. Адвентті өсімдіктердің қоныс аударуының негізгі әдіс болып гүл шоғырларын аранжировкасында өсімдік материалдарын пайдалану болып табылды. Мысалы: *Typha Laxmanni* гүлшоғырларын құрау кезінде пайдаланылды. (Хлызов, 1987, Агофани, 1981). Осы жақын жылдарда орнитодизайнді кеңінен қолдану нәтижесінде адвентті түрлердің тізімі шыныменде толықтырылуын күтсе болады, біздің аумаққа кездейсоқ ертерек келген түрлер, соңынан мәдени өсірілуге енгізіліп сәндік өсімдік ретінде қолданылады.

Урбанизацияланған аймақтың ерекшелігі ілеспелі түрлердің орнына назар аударылады және ары қарай олардың қоныстануы, адвенттердің концентрацияланған конгломераттық ошақтары қаланың бір жағынан қаланың ең ірі өндіріс және сауда орталығын, ал екінші жағынан қаланың тіршілігінің қамтамасыз етілу жүйесін «иеленеді». (рекреационды аймақ, қалдық үйінді, транспорттық байланыстар, жасанды су қоймасы ж.т.б) яғни ілеспелі өсімдіктердің сыртқы ағымын және флораның адвентті компоненттерінің қаладан миграцияна қатысуына мүмкіндік береді. Осылайша қалада пайда болуы оны ары қарай дамуына қаланың әсер ету факт болып табылады.

Қала флорасына әдеби сараптама жасасақ олардың тұтас және адвентті компоненттері қалада ілеспелі түрлердің көлемі мен құрамын келесі факторлармен анықтайды.

- қаланың ежелгі және өткен тарихы;
- аймақ құрылымы және қаланың көлемі;
- қаланың ішкі және сыртқы автомобильді магистральді жерлерінің дамуы, экономикалық - географиялық, мәдени және басқа байланыстарының кеңеюі;
- өндіріс пен ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу мен қызмет көрсету сферасының дамуы;
- түрлерді өсіруде мамандандырылған орындардың болуы;
- жоғары көлемде бұзылған тіршілік орындардың болуы;

- сулы артериялар мен жоғары деңгейдегі жасанды құрылған су қоймаларының қатысуы;

- қала тұрғындарының этикалық құрамы.

Мұның бәрі антропогенді факторлардың жетекші болуына ықпал етеді, яғни қала флорасының қалыптасуын анықтап фактор болады. Қаланың адвентивті флорасының қоныс аудару әдісі сараптамасы. Өсімдіктің мәдениліктен кету үрдісінің қалыптасуында үлкен рөл ойнайды. Қала ішілік автожолдар және трамвай жолдары адвентивті түрлердің алуан түрлілігінің көрсеткіштерін жоғарылатуымен ерекшеленеді. Бұл ішкі қалалық магистральді жол бойындағы экотоптар тек қана адвенттердің кездейсоқ таралуынан пана таппайды, сонымен бірге мәдени өсірілген егістіктердің көкөніс өсімдіктердегі қышқылдар(аскөк, зире, қызылша, пияз, және т.б.).

Оларға 196 жалпы түрлер санының 17,4% кіреді. Флорасы үшін тұтас адвентивтілерге 83 түр және 14 туыс кіреді. Адвентивтердің көпшілігін Compositae туыс бөлігі құрайды (28 түр 17%). Gramineae (18, немесе 16,2%),Cruciferae (16,немесе 20%), Fabaceae (15, немесе 21%), Rosaceae (11 немесе 15%).

Әдебиет:

1. Сәтімбеков Р. Биологиялық алуантүрлілігі сақтаудың тұжырымдамасы мен қағидалары // №5, 2008, 7-11б.
2. Достайұлы Ж. Биологиялық алуантүрлілік. Конвенциясы. Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы 2 т. 1999., 333б.
3. Лебедева Н.В. и др. Биологические разнообразие: учебное пособие. М., 2004г.
4. Бегалиев А.Б. Проблемы окружающей среды и сохранение биологического разнообразия, Алматы, 2005г

ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМДІ КЕҢЕЙТУ МАҚСАТЫНДА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ МЕН МАЗМҰНЫ

Қрықпаева А.Т.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Химиядан сыныптан тыс жұмыс сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылып, негізінен тек химияға қызығушылық танытатын оқушыларды ғана қамтиды.Сыныптан тыс жұмыстың мазмұны оқу бағдармасы шеңберімен шектелмей, одан кең көлемді қамтып, көбінесе химия пәні ұстазының әсерімен болатын оқушылардың қызығушылығымен анықталады. *Химия сабақтарында жаңа форматтағы жеті модульді пайдаланудың тиімді жолдары.* Осындай ең өзекті басымдылықтардың бірі қазіргі білім беру мен озық ғылымды дамыту болып табылады. Білім беру жүйесі – бұл ұлттық мәдениеттің, ұлттық сана – сезімнің даму көрсеткіші болып табылады. Ол экономика, саясат, мәдениет саласындағы өзгерістерді бейнелеп қана қоймайды, сонымен бірге осы түбегейлі өзгерістерге белсенді ықпалын тигізеді [1].

Бағдарламаның модульдері:

1. Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер;
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;
3. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау;
4. Оқыту мен оқуда ақпараттық – коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану;
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту;
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу;
7. Оқытуды басқару және көшбасшылық.

Химия пәнін оқытуда алға қойылатын міндеттер:

- Орта мерзімді және қысқа мерзімді сабақ жоспарларын жасау;
- Оқыту мен оқудағы жаңа әдіс – тәсілдерді пайдалана отырып, оқу дағдыларын қалыптастыру;
- Жеті модульді үнемі пайдалана отырып сабақ өткізу;
- Өз бетінше білім алу дағдыларына негіз салу;
- Химиялық білім деңгейлерін тереңдету;
- Оқушының пәнге деген қызығушылығын дамыту;
- Интеллектуалды жеке тұлғаны қалыптастыру;
- Ғылыми көзқараспен белсенділікті қалыптастыру;
- Оқушының шығармашылық деңгейін дамыту;
- Сабақта АКТ пайдалану, электронды оқулықпен, интерактивті тақтамен жұмыс жүргізу;
- Қосымша материалдар мен жұмыс жасауға үйрету.

Сондықтан оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай таңдап алудың маңызы зор. Қазіргі таңда оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Сабақта қолданылған жаңа технологиялардың өзі әрбір мұғалімнің шеберлігіне байланысты әрқалай жүзеге асырылуы мүмкін.

Жаңа технологияны қолдануда оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, үлкен ізденіспен, шығармашылыққа жетелеуге де болады.

Мектептің жұмыс практикасында және әдістемелік әдебиеттерде сыныптан тыс жұмысы ұғымы сабақтан тыс жұмыс ұғымымен жиі теңестіріледі, ол дұрыс емес. Биологияда сабақтан тыс жұмыс ұстаз тапсырмасы бойынша барлық оқушылармен сабақтан, жеке зертханалық жұмыстармен, міндетті практикалық жұмыстармен тығыз байланысты, орындалғанына сынып журналына оқушыларға баға қойылады. Сыныптан тыс жұмыстарға химия бағдарламасы бойынша міндетті деп қаралатын жазғы тапсырмалар да жатады. Жалпы білім беретін мектептерде сыныптан тыс және сабақтан тыс жұмыстар мен қатар факультативтік курстар ұйымдастырлады [2]. Факультативтік курсты таңдап алу ерікті жағдайда болады да, ол арнайы оқулықтар мен бағдармалар арқылы тұрақты кесте бойынша өткізіледі. Химиялық сыныптан тыс жұмыстан сабақтан тыс, бірақ мектептен тыс мекемелер өткізетін жұмыстарды ажырата білу керек. Мектептен тыс мекемелер үшін сабақтың арнайы бағдарламасы шығарылады (кесте). Жаксы ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстың оқу-тәрбиелік маңызы зор. Ол сабақта алған білімді одан әрі кеңейтіп, тереңдетіп, сезінуге мүмкіндік береді. Себебі осы кезде химия ғылымының негізгі әдістері – бақылау ментәжірибе жасауды бір шектеу жоқ.

Кесте Химияны оқытудың негізгі әдістері

р/с	Жалпы білім	Бағдарлама бойынша міндеттер
1.	Оқу барысында	Топтық ізденіс жұмыстар
		Слайдтар, бейнероликтер
		Хабарламалар
2.	Сыныптан тыс	Танымжорық
		Жоғарғы оқу орындарымен байланыс
		Зертханалық және практикалық жұмыстар
3.	Сабақтан тыс	Үйірме, факультатив
		Олимпиадалар, сайыстар

Қайсы бір құбылыстарды бақылау және тәжірибе жасау арқылы тікелей нысандар мен құбылыстар жөнінде нақты мағлұматтар алады. Сыныптан тыс жұмыстарда бақылаулар мен тәжірибелер өткізумен байланысты әр түрлі тапсырмалардың кеңінен қолданылуын

оқушыларда зерттеушілік ыңғай дамытады. Сыныптан тыс жұмыс оқушылардың әр жақты қызығушылықтарын ескеруге мүмкіндік туғызып, оқушылардың дарындылыққаыңғайын айқындап білуге себебін тигізеді, оларға болашақ мамандық таңдауға көмектеседі. Ғылым тарихында көптеген ғылым-химиктердің ыңғайы бала кезінен білініп, дамығаны белгілі [3]. Химиядан әртүрлі сыныптан тыс жұмыстар ұйымдастырылатын көптеген мектептердің оқушылары оны бітіргенсоң химиялық, медициналық немесе инженерлық мамандықтарын дағы жоғарғы не орта оқу орындарын таңдап алады.

Әдебиет:

1. Нұғыманов И., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. –Алматы, 2019.
2. Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі практикумы. – Алматы, 2019.
3. Темірболатова Ә., Нұрахметов Н., Жұмаділова Р., Әлімжанова С. «Химия» 10 кл. – Алматы: Мектеп, 2014. – 452 б.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Нұрқасым Н.

БГП-124 тобының студенті

Жетекшісі: магистр, оқытушы Оразымбетова Г.А.

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру жүйесі қарқынды өзгерістер кезеңін бастан өткеріп жатыр. ХХІ ғасыр – инновациялар ғасыры ретінде белгілі. Әлем елдері білім беру жүйесінде дәстүрлі оқыту әдістерінен жаңа технологияларға көшу үрдісін белсенді жүргізуде. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде де көптеген реформалар мен жаңашылдықтар енгізілуде. Солардың бірі — орта білім беру жүйесінде заманауи инновациялық технологияларды кеңінен пайдалану.

Биология пәні – оқушылардың ғылыми көзқарасын қалыптастыруда, табиғатқа деген сүйіспеншілік пен жауапкершілік сезімін тәрбиелеуде маңызды рөл атқаратын ғылым. Бұл пән де күрделі биологиялық процестер мен заңдылықтарды түсіндіру үшін оқытудың заманауи тәсілдерін қолдану өте маңызды. Инновациялық технологиялар арқылы оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, олардың логикалық және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға болады. Осы мақалада биология сабақтарында қолданылатын негізгі инновациялық технологиялар түрлері, олардың тиімділігі мен оқыту үдерісіндегі маңызы қарастырылады. Инновациялық технологиялар ұғымы және оның білім берудегі рөлі Инновациялық технологиялар – бұл білім беру үдерісін жақсартуға бағытталған жаңашыл әдістер мен құралдар жиынтығы.

Олар оқыту сапасын арттырумен қатар, оқушылардың белсенділігін оятып, олардың білімді шығармашылықпен меңгеруіне жағдай жасайды. Инновациялық технологиялар дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады және сабақ барысында оқу материалының тереңірек меңгерілуіне мүмкіндік береді.

Білім беру саласында қолданылатын негізгі инновациялық технологиялар мыналар:

- Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ);
- Модульдік оқыту технологиясы;
- Жобалық және зерттеу жұмыстары;
- Деңгейлеп оқыту әдісі;
- Дамыта оқыту технологиясы;
- Интерактивті әдістер мен ойын технологиялары.

Бұл технологияларды сабақта тиімді пайдалану оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырады, олардың өздігінен білім алуға деген ұмтылысын дамытады. Биология сабақтарында АКТ құралдарын қолдану Биология сабақтарында АКТ құралдарын қолдану – ең тиімді тәсілдердің бірі.

Ақпараттандыру жағдайында білім алушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Оқушылардың құзіреттілігін пәндерді оқытуда интерактивті техника және технологияларды қолдану арқылы дамыту қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жанжақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады. Сондықтан танымдылық іс-әрекеті белгілі бір дәрежеде белсендірілуі қажет.

Бұл әдістемелік жүйенің басқа бөліктерінің де мазмұн, әдіс, оқыту түрі мен құралдарының өзара байланысы қалпында өзгертілуін талап етеді. Мұны орындау үшін төмендегідей ұстанымдар жүзеге асуы тиіс.

1. Оқушылардың өзіндік іздену іс-әрекетінің әдістерін меңгеру талап етіледі. Өйткені бұл әдістердің күнделікті пайдаланып жүрген оқыту әдістерінен айырмашылығы бар. Яғни жаңа жағдайдағы "оқыту әдістемесі" деп отырғанымыз: "оқушы - мұғалім" ұстанымының өзара тығыз байланыстылығы. Демек, мұнда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алуындағы белсенділігіне баса назар аударылады.

2. Жаңаша оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Заман талабына сай оқыту мен тәрбиенің соңғы түрлерін жедел игеріп, кәсіби шеберлікті ұштап отыру ұстаздың басты парызы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасында: қазіргі білім берудегі басты мәселебілім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді де жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлау екені атап 5 айтады. Болашақтың бүгіннен де нұрлы, шуақты болуына тікелей ықпал етіп, адамзатты алға апаратын күш білімінде ғана, деген ұранымен оқу үрдісін ұйымдастыру қажет.

Мақаланың тақырыбын таңдағанда алдымен қазіргі заманның оқу барысында өзектілігін және талаптарын ескерте отырып биология сабағының сапасын жаңа дәреже жоғарлату мақсаты қойылды. Нарықтық экономика шарттарында дамып жатқан біздің қазіргі білімі, алдымен оқушыларға деген мұғалімнің педагогикалық әсері: қазіргі заманындағы өмір шарттарына бейімделген; бәсекелестікке қабілеттілігі; шығармашылықпен ойлайтын тұлғаны қалыптастыру бағыттау қажет. Оқушылардың биология сабағында шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін жаңа технологияларды ұтымды пайдалану қажет. Технология сөзі – гректің өнер, шеберлік, біліктілік, оқу сөздерінен шығып, көптеген ұғымдарды білдіреді.

Қазір жаңа педагогикалық технологиялар туралы жарияланған еңбектер көп. «Педагогикалық технология» ұғымының қазір 300-ден астам балама анықтамалары бар. «Педагогикалық технология дегеніміз- оқыту үрдісін жүзеге асыратын мазмұнды техника» (В.П.Беспалько). «Педагогикалық технология дегеніміз- педагогикалық мақсаттарға жету үшін қолданатын тұлғалық, аспаптық, әдіснамалық құралдардың жүйеленген жиынтығы және олардың ретімен қызмет етуі». «Педагогикалық технология-белгілі бір маңызды әрекетке, өнерде, шеберлікті мақсатқа жету қолданылатын әдіс». Оқыту технологияларының құрылымдық элементтеріне мыналар жатады: мақсат, мазмұн, әдістер, формалар, құралдар, оқушы, мұғалім, нәтиже

Биология күрделі процестер мен ұғымдарға бай ғылым болғандықтан, оны көрнекілік құралдары арқылы түсіндіру өте маңызды. АКТ құралдары арқылы оқушылар биологиялық құбылыстарды, процестерді және құрылымдарды визуалды түрде көруге мүмкіндік алады. Интерактивті тақта мен мультимедиялық құралдар Интерактивті тақтаны пайдалану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады және теориялық материалды тереңірек

менгеруге ықпал етеді. Мұғалім презентациялар, бейнематериалдар, анимациялар арқылы биологиядағы күрделі процестерді қарапайым әрі түсінікті түрде көрсете алады. Мысалы, жасушаның құрылысы, фотосинтез процесі, ағзадағы қан айналым жүйесі сынды тақырыптарды интерактивті тақта арқылы оқушыларға нақтылап түсіндіруге болады.

Виртуалды зертханалар мен симуляциялар Қазіргі таңда мектептерде биология пәніне арналған виртуалды зертханалар кеңінен қолданылады. Олар оқушыларға қауіпсіз ортада күрделі тәжірибелерді жүргізуге мүмкіндік береді. Мәселен, виртуалды зертханада оқушылар жануарлар мен өсімдіктердің анатомиялық құрылымын, жасуша бөліну процестерін (митоз, мейоз) немесе ДНҚ молекуласының құрылысын көрнекі түрде зерттей алады. Онлайн платформалар мен электронды ресурстар Биология сабақтарында BilimLand, Google Classroom, Moodle, Kahoot, Quizlet сынды онлайн платформаларды қолдану оқушылардың өздігінен білім алуын қолдайды. Өртүрлі тесттер мен интерактивті тапсырмалар арқылы оқушылардың білімін бекіту оңай әрі тиімді болады. Жобалық және зерттеу әдістері Биология ғылымының ерекшелігі – оның практикалық бағыттылығы.

Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту арқылы олардың аналитикалық ойлау қабілетін дамытып, биологиялық білімдерін нақты өмірде қолдануға мүмкіндік жасауға болады.

Жобалық жұмыс түрлері:

- экологиялық жобалар (қоршаған ортаны қорғау, экожүйелерді зерттеу);
- өсімдіктер мен жануарларды бақылау жұмыстары;
- шағын ғылыми-зерттеу жобалары (мысалы, мектеп ауласындағы өсімдіктердің түрлік құрамын анықтау);
- денсаулық сақтау және салауатты өмір салтын насихаттау жобалары.

Оқушылар осындай жобаларды орындай отырып, ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытады және биологияның күнделікті өмірде алатын орнын түсінеді. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары оқушыларды жауапкершілікке, ұжыммен жұмыс істеуге үйретеді.

Ойын және интерактивті әдістер Ойын элементтерін қолдану — биология сабағын жандандырудың тиімді тәсілі.

Интерактивті ойындар мен тренингтер сабақ барысында оқушылардың белсенділігін арттырып, теориялық материалды оңай есте сақтауға көмектеседі. Қолданылатын ойын түрлері:

- «Биологиялық домино» ойыны арқылы терминдерді бекіту;
- «Қатесін тап» ойыны арқылы биологиялық ұғымдардағы қателерді анықтау;
- «Кім жылдам?» викториналары;
- «Рөлдік ойындар» (мысалы, «Жасуша бөліну» процесінде әр оқушының белгілі бір органелланың рөлін ойнау). Ойын әдістері арқылы оқушылар бір-бірімен бәсекеге түсіп қана қоймай, өзара ынтымақтастықта жұмыс істеуді де үйренеді.

Инновациялық технологиялардың тиімділігі Инновациялық технологияларды биология сабақтарында қолданудың тиімділігі төмендегідей:

1. Оқушылардың қызығушылығы артады — интерактивті әдістер мен АКТ құралдарының көмегімен биология сабағы қызықты әрі мазмұнды өтеді.
2. Теория мен практиканың ұштасуы — виртуалды зертханалар мен зерттеу жобалары арқылы оқушылар білімдерін практика жүзінде қолдануға мүмкіндік алады.
3. Оқушылардың зерттеушілік және шығармашылық қабілеті дамиды — жобалық және зерттеу жұмыстары барысында оқушылар дербес ойлап, ғылыми пайымдау жасауға үйренеді.
4. Білім сапасы артады — түрлі инновациялық әдістер оқушылардың білімін бекітіп, ұзақ уақыт есте сақтауға көмектеседі.
5. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жаңа деңгейге көтеріледі — оқушылар белсенді оқыту процесінің бір бөлігіне айналады.

Биология пәнін оқытуда инновациялық технологияларды қолдану — білім сапасын арттырудың және оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырудың тиімді құралы екені сөзсіз. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жобалық және зерттеу әдістері, интерактивті ойындар мен виртуалды зертханалар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ғылыми ойлау қабілетін дамытады. Мұғалімдер инновациялық

әдістерді орынды және жүйелі түрде қолданса, биология сабағы оқушылар үшін тартымды әрі нәтижелі болмақ. Заманауи білім беру жүйесінің басты мақсаты — бәсекеге қабілетті, білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеу. Сондықтан да инновациялық технологияларды сабақ барысында кеңінен қолдану — уақыт талабы.

Әдебиет:

1. Базарбаева Т.А. Геоэкология. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 260 б.
2. Бельгибаев М.Е. Геоэкология – развитие, структура и методы.Современные проблемы геоэкологии и созологии. – Алматы: Шартарап, 2011
3. Жамалбеков Е., Білдебаева Р.Топырақтану және топырақ географиясы мен экологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.
4. Қуатбаев А.Т. Экология және қоршаған орта проблемалары.Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
5. Чигаркин А.В. Геоэкология и охрана природы. – Алматы, 2000.
6. Бейсенова Ә. С. Экология. – Алматы, 2019.

ТОПТЫҚ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОҚУ ҮДІРІСІНДЕГІ ҚОЛДАНЫЛУ ЖОЛДАРЫ

Омарова Д.А.
магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Топ – қазіргі адамның қоғамдық өмірін ұйымдастырудың басты тәсілі, оның ажырамас қасиеті болып табылады. Топтық уақыт өткізудің мәні мен жалпыға ортақтығын Д.Картрайттың және А.Зандердің мына сөздері дәлелдейді: «егер...болжамдық марстық адам Жерді бір қарап шықса, ол мүмкін, жер адамдарының бірнәрсені топта жасап, өз уақытының сонша бөлігін бірге өткізетініне таң қалатын шығар» [1].

Топтық оқытудың мәні Хх ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан бастап ескерілген. Бірақ, осы күнге дейін көп сұрақтар өз жауабын күтуде. Ең алдымен, айта кететін жайт, «топ» ұғымы негізінен әлеуметтік психологияға тән: ұғымның мәнін жасау, топтық феномендерді зерттеу көбіне-көп осы ғылым тұрғысынан жасалып келген.

Аталған ұғымды педагогика ғылымында жүйелік генетикалық талдау барысында мынадай нәтижелер алынған:

1. Кеңес педагогикасында топтық оқыту формасы (мысалы, бригадалық-лабораториялық әдіс, жобалау әдісі), Қазан төңкерісінен кейін сынып-сабақ жүйесін алып тастауға және оқытудың жаңа формасын іздестіруге байланысты қолданылған. Аталған уақытта оқыту проблемасын теориялық-әдіснамалық негіздеумен П.П.Блонский (жаңа еңбек мектебіне оқу бағдарламасын жасаумен айналысқан; оқу үрдісіне топтық оқытуды ендіру бойынша тәжірибелік-эксперименталдық жұмыс жүргізген; оқытуда мектеп тобының нормалары мен құндылықтарын есепке алу керектігін айтқан; топтағы тәлімгерлік проблемасын зерттеген), А.И.Пинкевич, М.М.Пистрак, С.Т.Шацкий және т.б. айналысқан.

2. топтың орнына «ұжым» жаңа ұғымы келеді, ұжымдық позициядан топтық нормалар, құндылықтар, феномендер зерттеледі (А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский және т.б.).

3. Қазіргі педагогикада негізінен «сынып» ұғымы қолданылады, бірақ топ ұғымы дат қайта жандануда, оған деген қызығушылық байқалады.

4. Батыс Еуропада топтық оқыту формасы осы күнге дейін негізгі болып саналады.

Топ ұғымын анықтауда бар тұжырымдарды қарап шықсақ Әлеуметтік энциклопедиялық сөздікте топқа мынадай анықтамалар берілген:

– «кез-келген жалпы қасиетпен: жалпы кеңістік пен уақыт болмысымен, іс-әрекетпен, экономикалық, демографиялық, психологиялық және т.б. сипаттамалармен біріктірілген индивидтер жиынтығы»;

-«арасында белгілі бір тікелей немесе жанама әлеуметтік қарым-қатынастары бар индивидтер жиынтығы»;

-«өзара әрекеттесудің стандартталған үлгілері негізінде өздері қабылдаған нормаларды ұстанатын және өздері белгіленген әлеуметтік рөлдерді орындайтын индивидтер жиынтығы» [2]

Педагогикалық және психологиялық сөздікте «Топ – әлеуметтік тұтастықтан белгілі бір нышандары негізінде бөлінетін адамдардың шектеулі шамадағы қауымдастығы; бұл нышандар атқаратын қызметтерінің сипаты, әлеуметтік не таптық қатыстылығы, даму деңгейі және т.б. болуы мүмкін». Топты мөлшері бойынша саралау: үлкен, шағын, кіші топтар (диада, триада) деп бөлу кең тараған. Педагогикада: 1) топ – оқушылар ұйымының мерзімдік ағымдағы жұмысын атқару үшін құрылған белгілі бір бөлігі. Топ жұмысын топ мүшелері сайлаған топ кеңесі немесе топбасы басқарады; 2) оқу үрдісінде жоғары мектеп талапкерлерінің курс ішіндегі белгілі бір тұрақты бөлігі; 3) сыныптан не мектептен тыс үйірмелерге (көркемөнер, спортт.б.) қатысушылардың қызығулары бойынша біріккен бөліктері.

Ресейлік педагогикалық энциклопедияда «топ – жалпы құндылықтар және нормалармен реттелетін қарым-қатынастар жүйесімен байланысқан адамдардың тұрақты жиынтығы»; топтың типтері және топтық феномендерінің сипаттамасы психологтар еңбектерінен егізделе отырып жасалды[.]

Топтарды талдау барысында оларды жіктеу проблемасы айқындалды. Әдебиеттерді шолу барысында анықтағанымыз, көптеген тұрғылардың барына қарамастан, бір типология жоқ. Топтарды ажырату белгілері зерттеушілер еңбектерінде өте кең ауқымда болып келген.

Г.Цукерман әлемде жүргізілген зерттеулерді жалпылау кезінде топтық оқу іс-әрекетіндегі келесі ережелерді көрсетеді:

-балалардың танымдық белсенділігі мен шығармашылық деңгейі өседі;

-оқушылар арасындағы өз арақатынас стилі өзгереді;

-оқушылар маңызды әлеуметтік дағдыларға ие болады: әдеп, жауапкершілік, басқалардың позициясын есепке ала отырып өз мінез-құлқын қалыптастыру іскерлігі, қарым-қатынастың ізгіліктік түрткілері;

-мұғалім топқа бөлуде балалардың өзара бейімділіктерін, олардың дайындық деңгейлерін, жұмыс қарқындарын есепке ала отырып оқытуда дараландыру мүмкіндігін алады.

Топтық оқыту әрекетін өзгеше оқу жағдаяты ретінде бағалай отырып, В.Рубцов және В.Агеев оның келесі талаптарға жауап беруі керектігін атап өтеді: мақсаттың ортақтығы, әр қатысушының өзінің даралық әрекетін орындауы, барлығының барлығымен үйлестірілуі, аудитивтіксіз, яғни, іс-әрекеттерді жай ғана қосу емес, ортақ нәтижені алу.

1) Бірыңғай топтық жұмыс.

2) Сараланған топтық жұмыс.

Эстондық ғалым Х.И.Лийметс топтық жұмыстың төмендегідей принциптерін анықтайды:

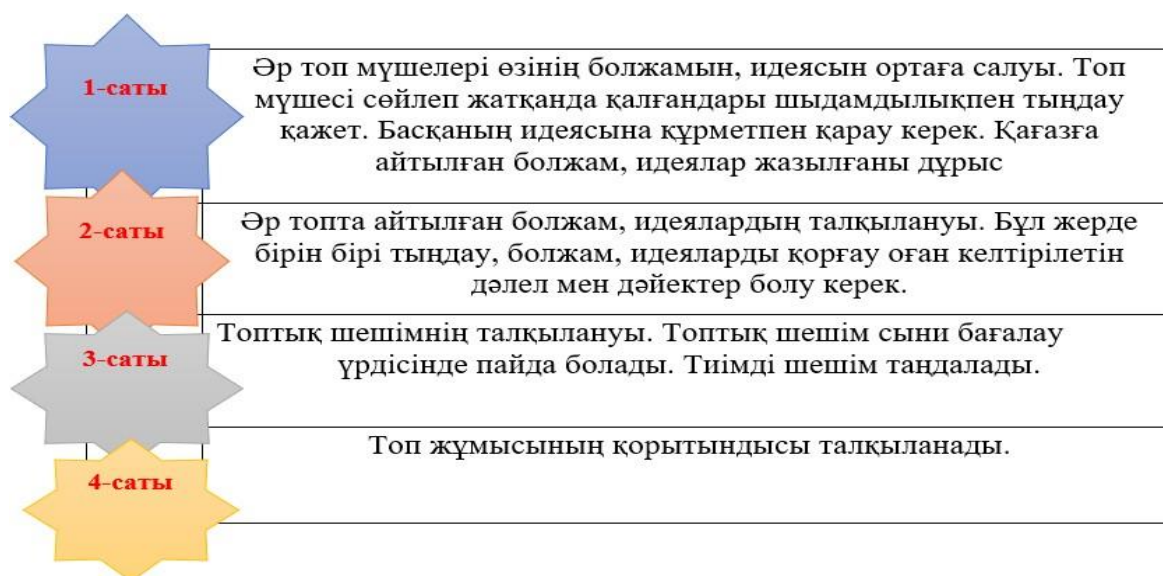
Сыныпоқушылары 3 немесе 6 адамнан топқа біріктірілуі керек

Әр топ бірыңғай тапсырмаларды немесе сараланған тапсырмаларды алып жұмыс жасайды.

Психолог Ю.Н.Кулюткин былай деп жазады: «Топқа бір біріне деген достық сезімі бар оқушылар жиналуы тиіс. Сол кезде ғана ынтымақтастық атмосферасы туындайды. Қорқынышпен үрей болмайды» [3].

Топтық жұмысты тиімді ұйымдастыруының шарттарының бірі-топты дұрыс іріктеу болып табылады. Топты іріктеуде екі белгіні негізге алуымыз керек: оқушылар арасындағы оңтайлы қарым-қатынастарымен оқушының оқу жетістіктерінің деңгейі. Гомогенді және гетерогенді топтар болуы мүмкін. Гомогенді топ дегеніміз бірыңғай жақсы оқитын немесе білім деңгейі бірыңғай төмен оқитын оқушылардан тұрады. Ал гетерогенді топта білім сапасын әртүрлі деңгейде меңгерген оқушылардан тұратын балалар болады [4].

Топтық жұмыстың маңызды мәселелерінің бірі талқылау, талдау жұмысы. Бұл бірнеше сатылардан тұрады.

Сурет – Топтық жұмыс алгоритмі

Суреттегідей топпен жұмыс жасаудағы мұғалімнің қызметі төмендегідей. Мұғалім сабақты ұйымдастырушы және құрастырушысы. Ұжымдық іс әрекеттің мүшесі.

- Оқушыларды топқа бөледі.
- Топқа берген тапсырмаларға түсініктеме береді.
- Топтық жұмысты бақылайды.
- Олардың іс-әрекетін белсендіреді.
- Оқушылардың топтық жұмысын бағалайды.
- Топтық жұмысқа қорытынды шығарады.
- Жіберілеген қателіктерге көңіл аударады.

Топтық әдістің мүмкіндіктері де көп. Топтық жұмыстың мүмкіндіктерін ұсынуда Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының ұсынған «Қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту технологиясы» еңбегі басшылыққа алынды. Көрсетілген топтық әдістің мүмкіндіктері оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз ететін бірден бір әдіс.

Әдебиет:

1. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – //Қазақстан мектебі, №4, 2018
- 2.Таубаева Ш.Т. Оқытуың қазіргі технологиялары //Бастауыш мектеп. -2009. №4. бб-5-12.
- 3.Самашова Г.Е. Инженерлі педагогикадағы оқытудың инновациялық технологиялары. 2018
4. Қазіргі оқыту технологияларының негіздері. 2017. <https://emirsaba.org/pdfview/azirgi-oitu-tehnologiyalarini-negizderi.html>

ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ОЛАРҒА ТАЛДАУ ЖАСАУ

Парниева Ш.Б.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Педагогикалық зерттеудің мәлімдемеуші кезеңінің тұжырымы мен нәтижелері оқушылардың экологиялық білімінің жеткіліксіз деңгейін және дәстүрлі әдістеме қалыптастыратын мотивацияның төмендігін көрсетті.

Органикалық химия сабақтарында оқушылар үшін қол жетімді мазмұны және экологиялық білімді қалыптастыру үшін жеткіліксіз ақпараты бар оқулық қолданылады.

Органикалық химия сабақтарындағы экологиялық мәселелерді зерттеуге оқушылардың үлкен қызығушылығы байқалады, сонымен қатар химиялық және экологиялық білім жүйесіне келтіру жөніндегі әдістемелік нұсқаулықтардың жеткіліксіздігі және экологияландырылған зертханалық практикумның, экологиялық мазмұны бар есептерді шешу бойынша әдістемелік нұсқаулардың жеткіліксіз әзірленуі байқалады [1].

Экологиялық білім беру мәселелері көбінесе сыныптан тыс жұмыстар жүйесінде қарастырылады. Химия-экологиялық білім беруде арнайы оқу-әдістемелік әдебиеттердің жетіспеушілігі, мектеп химия оқулықтарындағы экологиялық мәселелерді жүйелі түрде қарастырмау айтарлықтай қиындықтар туғызады.

Оқушыларды тестілеу олардың экологиялық білім деңгейі төмен екенін көрсетті. Қоршаған ортада болып жатқан түрлі үдерістердің химизмін түсіндіруді; кейбір қосылыстардың адам ағзасына және табиғи объектілерге әсерін; ластаушы заттардан су мен табиғи газды тазартудың неғұрлым экологиялық тәсілдерін таңдауды және әртүрлі заттардың зиянды әсерін бейтараптандыруды; химияның негізгі ілімдерін пайдалана отырып, экологиялық құбылыстарды талап ететін мәселелер едәуір қиындықтар туғызды. 10 және 11 сынып оқушылары әртүрлі экологиялық құбылыстар мен үдерістерді түсіндіруге бар білімдерін қолдана алмады [2].

Дұрыс және толық жауаптар саны бойынша есептелген білімді игеру коэффициентінің шамалары: 10 сынып үшін - 0,4, ал 11 сынып үшін -0,5 құрайды. Білімді игеру коэффициентінің өзгеруінің динамикасы 11 сынып бітіруші болып табылады және оқушылар өздерінің болашақ жоспарларын жүзеге асыру үшін тиісті білім қажет екенін түсінеді.

Органикалық химия курсына экологиялық компонентті қосудың жаңа тәсілдерін таңдау қажет, бұл бағдарлама көлемінде қалып, оқу мотивациясын арттыруға және оқушылардың химиялық және экологиялық білім жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

10 және 11 сыныптарда қалыптастырушы педагогикалық зерттеу кезеңінде, білімді игеру деңгейін зерттеу негізінде оқушылардың эксперименттік және бақылау топтары таңдалды.

Эксперименттік топтарда экологиялық компонент жаңа тақырыпты түсіндіру, экологиялық мәселелерді шешу және экологиялық мазмұндағы зертханалық жұмыстарды орындауда, химиялық және экологиялық білімді қарастыру кезінде енгізілді.

Бақылау топтарында зерттелетін объектілерді көпжақты қарауды пайдаланбай экологиялық мәселелер, олардың себептері мен салдары туралы жалпы түсінік берілді.

Зерттеу барысында органикалық химияны зерттеуде білім қалыптастырудың ұсынылған әдістемесінің тиімділігін тексеру үшін келесі көрсеткіштер қолданылды:

- меңгерілген білімнің толықтығы мен дұрыстығы;
- нысанды сипаттау үшін тартылатын блоктардың орташа саны;
- бір жұмыста қолданылатын ғылыми химиялық және экологиялық ұғымдардың орташа саны.

Алынған білімнің толықтығы мен дұрыстығын анықтау үшін аталған бөлімдерді зерттегеннен кейін оларға бақылау жүргізілді, оған экологиялық мазмұны бар тапсырмалар енгізілді.

1-кестеде 10, 11-сыныптардағы аралық бақылау нәтижелерін талдау келтірілген. Олар эксперименттік топтардағы дұрыс және толық жауаптардың үлесі бақылау топтарына қарағанда жоғары екенін көрсетеді. Бұл химиялық және экологиялық білімді тиімді игеруді көрсетеді.

Бақылау жұмыстарының нәтижелері негізінде, эксперименттік және бақылау топтарында білімді игеру коэффициенті есептелді ($K_{б.м.}$) алынған мәндер 2-кестеде келтірілген.

Кесте 1. 10, 11-сыныптардағы аралық бақылау нәтижелерін талдау

Бөлім	Дұрыс және толық жауаптардың жалпы санына үлесі (экологиялық мазмұны бар тапсырмалар), %		Дұрыс және толық жауаптардың жалпы санына үлесі (экологиялық мазмұны жоқ тапсырмалар), %	
	эксперименттік	бақылау тобы	эксперименттік	бақылау тобы
Көмірсутектердің табиғи көздері	69	34	68	36
Құрамында оттегі бар органикалық қосылыстар	78	35	77	45

Кесте 2. Эксперименттік және бақылау топтарында білімді игеру коэффициенті ($K_{б.м.}$)

Бөлім	Білімді игеру коэффициентінің саны ($K_{б.м.}$)	
	эксперименттік топ	бақылау тобы
Көмірсутектердің табиғи көздері	0,85	0,57
Құрамында оттегі бар органикалық қосылыстар	0,87	0,59

Білімді игеру коэффициенті және мазмұнның бес блогы арасындағы байланыстардың толықтығын сипаттайтын коэффициент А.В. Усова әдісімен анықталды. Алынған нәтижелер анықтаушы және қалыптастырушы сатылардағы бақылау топтарындағы білімді игеру коэффициенті шамамен бірдей және қалыптастырушы кезеңдегі эксперименттік топтарда айтарлықтай артады.

Бақылау топтарындағы оқушыларға экологиялық мәселелер, олардың себептері мен салдары туралы жалпы идеяларды химиялық білімді игеруге айтарлықтай оң әсер етпейді. Мұның басты себебі, біздің ойымызша, экологиялық мәселелердің пайда болуы мен шешіміндегі химияның рөлін ашудың жеткіліксіздігі.

Қалыптастырушы кезеңдегі бақылау және эксперименттік топтардағы білімді игеру коэффициентінің өзгеру динамикасы және сабақтар кезінде оқушыларды бақылау эксперименттік топтар оқушыларының зерттелетін мәселелерге деген қызығушылығының, химияны оқуға деген ынтаның артқанын және оқушылардың білімді игерудің тиімділігін артқанын көрсетеді [3].

Экологиялық ойлаудың қалыптасуын тексеру үшін оқушылар химиялық эссе "Мен (ацетилен, сутегі, көміртек, метанол, метан туындылары, синтез-газ, алкандар және т.б. Ілеспе мұнай газдары да құнды шикізат, химия өнеркәсібі үшін көмірсутектердің көзі, спирттер, фенолдар, эфирлер, альдегидтер, кетондар, карбон қышқылдары және олардың туындылары, анилин және азобояғыштар, нитротуындылар, полиэтилен, фенолформальдегидті шайырлар, синтетикалық талшықтар) туралы не білемін?" жазады. Химиялық эссе тексеру нәтижелері 3-кестеде келтірілген.

3-кестеде көрсетілген алынған мәліметтерден эксперименттік тобының оқушыларының бақылау тобына қарағанда ғылыми сипаттамасы мен тұжырымдамалық аппараты көрсеткіші 2 есе жоғары екенін көруге болады.

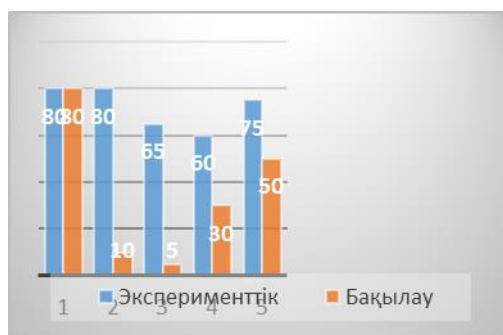
Оқушылар көбінесе ғылыми терминдерді қолданады: электрон, протон, химиялық байланыс түрі (ковалентті полярлы немесе полярлы емес, иондық), будандастыру түрі, валентті электрондар, тетраэдрлік бұрыш, энтальпия, энтропия және изобарлы-изотермиялық потенциалдың өзгеруі, канцероген, уыттылық, озон қабатының бұзылуы, эвтрофикация, «қышқылдық жаңбыр», «парниктік эффект», фреондар, табиғи химиялық тепе-теңдіктің антропогендік бұзылуы, соның ішінде түтін, тропосфералық және стратосфералық озон химиясы, атмосфераның аэрозольдық құрамдас бөлігі, аса қауіпті ластаушы компоненттер -

Кесте 3. Химиялық эссе тексеру нәтижелері

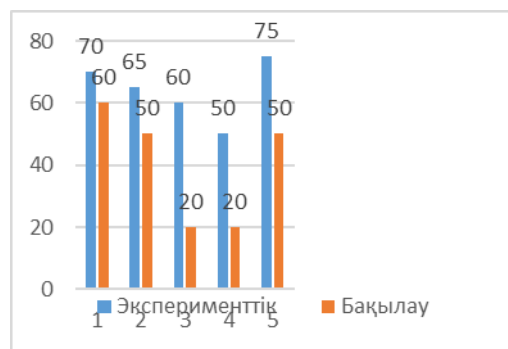
Көрсеткіштері	Тақырыптар							
	көмірсутектердің табиғи көздері		құрамында оттегі бар органикалық қосылыстар		құрамында азоты бар органикалық қосылыстар		жоғары молекулалық қосылыстар	
	эксперименттік топ	бақылау тобы	эксперименттік топ	бақылау тобы	эксперименттік топ	бақылау тобы	эксперименттік топ	бақылау тобы
Нысанды сипаттауға тартылатын блоктардың орташа саны (сипаттаудың ғылыми көрсеткіші)	4	2	3	2	4	3	4	1
Бір жұмыста пайдаланылған ғылыми терминдердің орташа саны	9	4	8	4	10	6	10	5

ауыр металдардың қосылыстары, радионуклидтер, органикалық экотоксиканттар, тұрақты органикалық ластағыштар (диоксиндер, хлорланған дибензофурандар және т.б.), сондай-ақ периодтық жүйеде элементтердің жағдайын сипаттайтын терминдер.

Нысандарды сипаттау кезінде химияның негізгі блоктарының мазмұнын қолдану суретте көрсетілген (1-заттың құрылымы туралы блок, 2-элементтер мен олардың қосылыстары қасиеттерінің мерзімді өзгеруі туралы блок, 3 – химиялық термодинамика туралы блок, 4 – химиялық кинетика туралы блок, 5-химиялық экология туралы блок).

а)

б)

Сурет. Нысандарды сипаттау кезінде химияның негізгі блоктарының мазмұнын қолданған оқушылар саны (%-бен)

Суретте көрсетілген мәліметтер органикалық химия мазмұнының экологиялық компонентін күшейту химиялық білім деңгейін жоғарылататындығын, химиялық және экологиялық білімді жүйелі түрде қарастыру оларды сәтті меңгеруге ықпал ететіндігін көрсетеді.

Сабақтарды өткізу кезінде бақылау тобының оқушыларына қарағанда эксперименттік топтың оқушылары үлкен белсенділік танытқанын, туындаған экологиялық мәселелердің себептерін, салдары мен мүмкін жолдарын саналы түрде түсіндіргенін, олардың алдына қойылған оқу мәселелерін шешуге қатысқанын, дұрыс емес жауап немесе дұрыс емес гипотеза үшін қорқыныш болмағанын көрсетті (дұрыс болжамдар ғана емес, сонымен бірге барлық гипотезалар да бағаланды).

Эксперименттік зерттеу нәтижелері көрсеткендей, органикалық химия пәніне химиялық және экологиялық білімді жүйелі түрде қарастыру кезінде лекциялар мен семинарларда нысандарды мазмұн блоктары тұрғысынан жан-жақты қарастыру, экологиялық мәселелерді шешу, экологиялық бағдарланған зертханалық жұмыстарды орындау арқылы экологиялық компонентті қосу оқушылардың қызығушылығын тудырады, Органикалық химияны оқуға деген ынтасын және химиялық білім жүйесін игерудің тиімділігін арттырады.

Әдебиет:

1. Киров А., "Химия пәні арқылы білімгерлерді экологиялық тәрбиелеу ", 2016 ж.
2. Куратова Е.В., Сорокин В.В., Химиялық білім берудегі экологиялық және химиялық-экологиялық ұғымдар жүйесі // мектептегі химия. 2009. № 1. С.35-40; № 2. Б.34-37.
3. Назаренко В.М., Лучинина Н.В. Экологиялық білім берудегі мектептегі Химиялық эксперимент: VIII-IX сынып // мектептегі химия. 1993. № 6. Б. 47-53; 2013. № 1. С. 69-72.

САЙРАМ – ӨГЕМ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕ РАУШАНГҮЛДЕР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ (ROSACEAE JUSS) СОҢҒЫ ЖЫЛДАРЫ АНЫҚТАЛҒАН ТҮРЛЕРІ

А.Т.Джексенбаева, Ж.Рысдаулет, А.Қадыралықызы
магистрант
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент қ.

Қазақстан аумағындағы өсімдіктер әлемі өте бай және сан алуан. Қырықжапырақтарды, қырықбуындарды және ашықтұқымды өсімдіктерді қоспағанда, мұнда шамамен 6 мың түр бар деп есептеледі. Әсіресе таулы аймақтардың өсімдіктер әлемі өте бай. Кез келген жердің кескінін, өзіне тән келбетін бірінші кезекте жасыл өсімдіктер анықтайды. Жабайы өсімдіктер – қазіргі қоғам лайықты бағалай алмай отырған табиғат сыйы. Биік тау шалғыны көбіне Тянь-Шань тауында таралған. Батыс Тянь-Шанның тау етегі Солтүстік Тянь-Шанның тау бөктерінен айтарлықтай өзгеше. Тау етегіндегі жазықтарда ол жартылай саваннаға айналады. Жоғарылаған сайын оларды құрғақшылыққа төзімді жапырақты ормандар, арша мен бұталардан тұратын сирек ормандар алмастырады.

Қазақстанның бірегей табиғат кешендері мен жануарларының және өсімдіктерінің сирек кездесетін түрлерін табиғи жағдайда сақтау үшін қорықтар мен ұлттық парктер ұйымдастырылған. Қазақстанда арнайы қорғауға алынуы тиіс 600-дей сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдік түрлері бар. Олардың басым көпшілігі ҚР Қызыл кітабына енгізілген. Сондай мақсатта құрылған ұлттық парктердің бірі- Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Ұлттық парк Батыс Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік - батыс бөлігінде Өгем, Қаржантау, Қазығұрт және Боралдай тау жоталарында орналасқан. Біздегі өсімдіктердің тіршілік ету ұзақтығы да өте ауқымды. Олардың арасында ұзақ жасайтын «ақсақалдары», мысалы Батыс Тянь-Шандағы зеравшан аршасы мың жылдан астам өмір сүре алады.

Қоршаған ортаны қорғау, оны тиімді пайдалану қазіргі кездегі толғандыратын күрделі мәселелердің бірі. Еліміздің стратегиялық бағдарламасында табиғатты қорғау, оны тиімді пайдалану, өзіндік бір саланы қамтиды. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдеде қабылданған №160 «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заңында: «Табиғат пен оның байлықтары Қазақстан Республикасының халықтарының өмірі мен қызметінің, олардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы мен әл-ауқатын арттырудың табиғи негізі болып табылады. Осы заң қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделері үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілейді және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және өзге қызметтің табиғи

экологиялық жүйелерге зиянды әсерін болдырмауға, биологиялық алуантүрлілікті сақтау мен табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған» - деп көрсетілгенін ескерсек, табиғат байлықтарын пайдалану үрдісі табиғи флораны мұқият зерттеуді қажет етеді. Осы мәселелердің ғылыми тұрғыдан негіздемелерін жасау қоршаған ортадағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесін жан-жақты зерттемей оны түзету мүмкін емес. Осыған байланысты тексергелі отырған жердің флорасының құрамында ерекше ғылыми маңызы бар көптеген реликтер, эндемиктер, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген өсімдік түрлерін танып, сұрыптап бөліп алудың, олардың таралуын және бүгінгі жайын білуде, жалпы өңірдің флорасын тексерудің маңызы зор[1-4].

Зерттеудің басты мақсаты – ұлттық парк аумағының шатқалдарында кездесетін төменгі және жоғарғы сатыдағы өсімдіктерді түгендеу. Оларға таксономиялық, экологиялық, географиялық талдаулар жүргізу. Анықталған өсімдіктерден гербарийлер жасау. Негізгі тұқымдастарын анықтау. Қазақстанның және ОҚО-ның Қызыл кітабына енген өсімдіктерді анықтау. Шатқалдардың Қызыл кітапқа енген түрлерін және сирек, жойылып бара жатқан түрлерді анықтап, картаға түсіру. Анықталған өсімдіктерге сипаттама беру. Өсімдіктердің шаруашылық маңызын, жетекші тұқымдастарды анықтау.

Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде 2018-2024 жылдар аралығында Раушангүлдер тұқымдасының (Rosaceae Juss) анықталған түрлеріне сипаттама:

1. Лапчатка восточная – *Potentilla orientalis* Juss. – Шығыс қазтабаны. Сайрамсу шатқалының төменгі тау белдеуінің ұсақ топырақты-қиыршықтасты тау баурайларында кездесетін, биіктігі 3-30 см болатын тамыры ұзын, V-VII айларында гүлдейтін көпжылдық өсімдік.

2. Лапчатка белеюшая – *Potentilla dealbata* Bunge – Солғын қазтабан. Сайрамсу шатқалының далалы және шалғындық жерлерінде кездесетін, биіктігі 10-40 см, тамыры жуандау, гүлдері майда, VI-VIII айларында гүлдейтін көпжылдық өсімдік.

3. Лапчатка многонадрезная – *Potentilla multifida* L. – Тілік қазтабан. Сайрамсу шатқалының тасты тау баурайларында, далалы және шалғындық жерлерінде кездесетін, биіктігі 10-40 см, гүлдері сары, VI-VIII айларында гүлдейтін көпжылдық өсімдік.

4. Черноголовник мохнатоплодный – *Poterium lasiocarpum* Boiss. et Haussku – Түкжеміс қарабасшөп. Ұлар тауының құрғақ тау баурайларында және Сарыайғыр өзен жайылма алқаптарында өсетін, биіктігі 20-70 см, V-VI айларында гүлдейтін, VII-VIII айларда жеміс салатын көпжылдық өсімдік.

5. Лапчатка сплошь белая – *Potentilla hololeuca* Boiss. – Ақ қазтабан. Ақтас тауларының қиыршықтасты және тасты биік таулы тау баурайларында кездескен, тамыры дамыған, сабағы тік биіктігі – 5-25 см, гүл күлтелері сары, жүректәрізді оймалы көпжылдық өсімдік түрі.

6. Лапчатка седоватая – *Potentilla canescens* Bess. – Ақша қазтабан. Иірсу орман айналымының далалы тыңайған жерлерінде кездесті, биіктігі 10-30 см болатын, тамыр сабағы көп басты, сабақтары түзу тұратын көпжылдық өсімдік.

7. Шиповник широкошипный – *Rosa platyacantha* Schrenk. – Жалпактікен итмұрын. Сарыайғыр шатқалының ішкі далалы тау баурайларында кездескен, биіктігі 1-2 м, бұтағы қызғылт қабықпен жабылған, гүл күлтелері сары V-VI гүлдейтін, VII-VIII айларында жеміс салатын бұташық.

8. Шиповник щитконосный – *Rosa corymbifera* Borkh. – Қалқан итмұрын. Сарыайғыр шатқалының ашық тау беткейінде кездесті, жапырақтары 5-7, ірі, гүлдері ақ немесе ақшыл-қызғылт, VI айда гүлдейтін, VIII айда жеміс салатын бұташық.

9. Яблоня Сиверса – *Malus sieversii* (Ledeb.) M. Roem. – Сиверс алмасы. Өгемде Азартеке шатқалында кездесті, биіктігі 2-7м, гүлдері ашық-қызғылт немесе ақ түсті, IV-V айларында гүлдейтін ағаш.

10. Яблоня Недзвецкого – *Malus niedzwetzkyana* Dieck. – Недзвецкий алмасы. Бозторғай шатқалында өзен жағалауында кездескен, биіктігі 4-5м жететін, жапырақтары эллипсті немесе кері-жұмыртқа пішінді, гүлдері қанық-қошқыл, қызыл түсті, жемісі үлкен емес,

домалақ, қызыл-күрең-қызғылт, IV-V айларында гүлдейтін, тұқымы тамыз-қыркүйекте пісетін ағаш.

11. Кровохлебка аптечная – *Sanguisorba officinalis* L. – Дәрі шелнасы. Сайрамсу өзенінің жағалауында Сайрамсу кардонында кездесті, биіктігі 20-100см, сабағының жоғарғы жағы бұтақтанған, жапырақтары ұзыншақ-жұмыртқатәрізді, гүлбасы шартәріздінемесе эллипті, гүлінің түсі қою күлгін, VI-VIII айларында гүлдейтін, VIII-IX айларында жеміс салатын көпжылдық өсімдік түрі. Шаруашылық маңызы: Дәрілік. (суыққа қарсы, ауруды басатын, қан айналымын жақсартады.

Әдебиет:

1. Иващенко А.А. «Қазақстан өсімдіктер әлемінің асыл қазынасы» Алматы кітап баспасы – 2007ж.
2. Аралбаев Н.К., Кудабаяева Г.М. «Государственный кадастр растений Южно-Казахстанской области» Книга первая. Конспект видов высших сосудистых растений – Алматы, 2002 г.
3. Иващенко А.А. Белялов О..«Қазақстан гүлдері» Атамұра баспасы -2012ж
4. Иващенко А.А. «Цветковые растения юго-востока Казахстана» Алматы- 2008г

СЕЗОННАЯ ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ СОСТАВА АЛЬГОФЛОРЫ МАЛЫХ РЕК ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

К.Садыбек

ученица

Energy tech high school, New York, USA

А.К. Аманалыева

ученица 11 класса

Beta High School, г.Алматы, Казахстан

А.Кушбаева

Научный сотрудник НИИ экологии и биологии,

Шымкентский университет, г.Шымкент

А.У.Исаева

Научный руководитель, д.б.н., профессор

НИИ экологии и биологии, Шымкентский университет, г.Шымкент

Одной из основных проблем аридных территорий Республики Казахстан является дефицит водных ресурсов. Южно-Казахстанская область (ЮКО) характеризуется как промышленный и аграрный регион, где проблема потребления качественной воды является особо острой. К числу наиболее значительных экологических проблем водных ресурсов Южно-Казахстанской области относятся вопросы, стоящие в связи с охраной бассейна р. Сырдарья, сохранения малых рек, рационального использования водных ресурсов, предотвращения загрязнения поверхностных водоемов и подземных вод промышленными стоками, отходами, строительство очистных сооружений и утилизация сточных вод [1]. На территории Казахстана расположено 8 водохозяйственных бассейнов, целью которой является улучшить управление водных ресурсов. Арало - Сырдарьинский водохозяйственный бассейн, Балхаш – Алакольский водохозяйственный бассейн, Иртышский водохозяйственный бассейн, Урало-Каспийский водохозяйственный бассейн, Ишимский водохозяйственный бассейн, Нура-Сарыусский водохозяйственный бассейн, Шу-Таласский водохозяйственный бассейн и Тобол-Тургайский водохозяйственный бассейн. Из них только два водохозяйственных бассейна относятся к Туркестанской области: Арало – Сырдарьинский, Шу - Таласский.

Водохозяйственный бассейн представляет геоэкологическую систему, стержнем которой являются реки, а связывающими элементами текущие воды [2]. Особо важным

являются изучение и познание не только основных закономерностей функционирования этой геосистемы, но и происходящих в ней процессов, которые обеспечивают ее устойчивое развитие и динамичность эволюции и позволяют разработать и создать надежные и в тоже время безопасные для природных ресурсов методы управления рациональным водопользованием. Водохозяйственные бассейны Казахстана в совокупности составляют единую водохозяйственную бассейновую систему Республики Казахстан, представляющую собой природно-антропогенный комплекс взаимосвязанных естественно-природных объектов и инженерно-технических сооружений, совместно функционирующих для удовлетворения различных водных социально - эколого-экономических потребностей людей [3, 4]. Альгофлора является компонентом, структура которой чутко реагирует на изменение состава водной среды [5].

В результате проведенных исследований была установлена сезонная динамика колебаний содержания тяжелых металлов в воде р. Бадам, связанная с поступлением поверхностных ливневых стоков с территории АО «Южполиметалл» (ЮПМ). У устья реки гидрохимические показатели вод соответствуют пятому классу чистоты – грязные, что впоследствии определяет качество вод р. Бадам. В средней части реки воды классифицируются как умеренно загрязненные. Было установлено, что в теплый период содержание меди, цинка и свинца в водах р. Бадам превышает ПДК в $2,4 \pm 0,2$ раза. Установлено, что воды бассейна реки Арысь загрязнены, в основном, ионами магния, меди, цинка, нитритами, ионами аммония и нефтепродуктами, среднегодовые концентрации которых превышают норму от 1,4 до 5,8 ПДК. Воды реки Кошкар-Ата загрязняются органическими веществами через коммунальные и поверхностные сточные воды жилых кварталов и производственных объектов. Источниками загрязнения вод реки Кошкар-Ата являются неорганизованный сброс бытового и технического мусора, коммунально-бытовые сточные воды частного сектора. За 12 км промежутка пути загрязненность вод реки возрастает многократно. Качественные характеристики вод в устье реки соответствуют к шестому классу чистоты – очень грязные. Основными источниками загрязнения вод р. Келес являются сточные воды прилегающих сельскохозяйственных угодий. В настоящее время в р. Келес сбрасываются сточные воды семи коллекторов с орошаемых земель. Основными загрязняющими ингредиентами являются сульфаты, нитриты, медь и магний.

На основании исследований 6 малых рек Туркестанской области (ТО) было установлено, что данные водоемы можно разделить на четыре условные группы:

- чистые водные источники с пониженной температурой водной среды как р. Кушата;
- загрязненные минеральными веществами водные источники с умеренной температурой водной среды как реки Машат и Арысь;
- загрязненные минеральными и органическими веществами водные источники с умеренной температурой водной среды как р. Бадам;
- водные источники, характеризующиеся загрязненностью минеральными, органическими веществами и с активными процессами эвтрофикации как реки Кошкар-Ата, Келес.

Выявлено, что структура альгофитоценоза рек ТО состоит на 47% из представителей отдела *Chlorophyta*, на 27% - *Cyanophyta*, на 26% - *Diatomophyta*. Доминирующими семействами являются *Fragillariaceae*, *Naviculaceae*, *Nitzschiaceae*, *Anabaeeaceae*, *Oscillatoriaceae*. Наибольшее видовое разнообразие характерно для родов, *Cocconeis*, *Navicula*, *Nitzschia*, *Synedra*, *Scenedesmus*, *Tetraedron*.

Исследования сезонной динамики численности организмов-гидробионтов рек ЮКО выявили, что основным лимитирующим фактором для их развития является температурный режим, определяемый ландшафтными условиями. Резкие сезонные колебания численности гидробионтов отмечены для рек, расположенных в предгорной и горной части - Машат и Кушата. В реках Кошкар-Ата, Бадам и Келес из-за продвинутых процессов эвтрофикации сезонные изменения в суммарной численности организмов-гидробионтов незначительны. С

другой стороны, если в весенний период в водах преобладают диатомовые, то в летнее время, в фитоцестоне появляются хроококковые зеленые водоросли. Изменения в структуре популяции организмов-гидробионтов р.Арысь обусловлены изменениями в гидрохимическом составе воды, имеющими место во время весенних паводков.

Таким образом, структура альгофлоры малых пресных рек Туркестанской области находится в корреляционной зависимости от физико-химических характеристик водоема и менее зависят от погодно-климатических условий региона.

Литература:

1. Якуцени С.П. Вода: ресурсы, запасы, рынки // Горная промышленность. 2022. №4.
2. Демин А. П. Водные ресурсы и продовольственная безопасность: партнерство России и стран Азии // ВХР. 2017. №3.
3. Петухова Е. О. Причины нехватки пресной воды. Инновационные методы и проекты получения питьевой воды // Вестник ПНИПУ. Строительство и архитектура. 2018. №3.
4. Горохова О.Г. Таксономическая структура альгофлоры планктона реки Самара (бассейн Саратовского водохранилища). Лука: проблемы региональной и глобальной экологии. 2020. – Т. 29. – Т 1. – С. 97-106.

ХИМИЯ ПӘНІНДЕ КЕЙС -СТАДИ ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚЫТУ САПАСЫН АРТЫРАТЫН МҮМКІНДІКТЕРІ

Умарбек А.Е.

магистрант

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Жалпы химия сабағының ынталандыру жұмысында кейс-стади әдісін пайдаланудың артықшылықтары. Тақырыбы: Кешенді қосылыстар атты сабағында кейс-стади әдісін пайдаланудың артықшылықтары.

Сабақты ұйымдастырудың кезеңдері:

Біріккен іс-қимылға жұмылдыру кезеңі:

Осы кезеңнің басты міндеті: Біріккен іс-қимылға айғақтама құрастыру, талқылау мәселесіне қатынасқандардың бастамаларының белгілі болуы.

Осы кезеңнің төмендегідей жұмыс істеу нұсқалары ұсынылады:

- Кешенді қосылыстар атты сабағында кейс-стади мәтіні білім алушыларға өз бетімен талқылауға сонымен бірге берілген сұрақтарға жауаптарын дайын ету үшін сабақтың алдында таратылып үлестірілді.

№1 Кейс. Комплексі қосылыстар.

№2 Кейс. Жай және комплексі иондардың айырмашылығы.

№3 Кейс. Комплексі қосылыстарды алу.

№4 Кейс. Комплексі қосылыстар теориясы.

- Сабақ басталған кезде білім алушылар берілген кейс-стади материалдарымен таныс болуы, сонымен қатар талқылау үшін ынта-қызығушылықтары анықталынды [1].

- Кейс-стади аясында басты мәселе анықталады, және ол сол оқылып жатқан пәннің сәйкес бөлімдермен үйлесімі болады.

Бірлескен іс-қимылды ұйымдастыру кезеңі:

Осы кезеңнің басты міндеті:– қаралатын басты мәселелерді талқылауға арналған іс-қимылдарды ұйымдастыру. Іс-қимыл шағын топтарға біріктірілді және жеке болуы мүмкін.

1 топ. Қос тұздар

2 топ. Орта тұздар

Тыңдаушылардың барлығына тиянақты берген сұрақтарға арнайы бір белгіленген уақыт көлемінде сұраққа ұжымдық жауап қайтару мақсатында уақытша шағын топтарға

топтарға бөлінді.Әрбір бөлінген шағын топтарда (ол топтарға тәуелсіз ретінде) берілген жауаптарға салыстырулар жүргізу үшін, оларды өңдеу керек етіледі, алғашқы тұсаукесер ретінде рәсімделетін жеке бір көзқарасты талқылап мәнін ашу жұмыстары жүргізіледі. Бөлінген жеке топта шығарған шешімдерін жеткізіп отыратын «спикер» таңдалынып алынады.Өтіліп отырылған тақырыпқа сай кейс әдісі сауатты түрде құрылған болса, жауап беретін топтардың шешімдері дәлме –дәл келмеуі мүмкін. Тағайындалған Спикерлер өз топтарының шешімдерін баяндайды,берілген сұрақтарға жауап қайтарады. Дәріс өткізіп отырған оқытушы пікір-таласты ұйымдастырып, арнайы бағыт береді [2].

Жалпы біздің түсінігіміз бойынша кейс ұғымын былай түсінеміз:

- нақты орын алған жағдайларды сипаттай алуымыз керек.
- шынайы тіршіліктің арнайы бір кезеңі.
- тіршіліктің бір саласында орын алған оқиғалар, ол мәселелерді арнайы түрде білімалушылардың арасында пікір туғызу арқылы, болған жағдаятты талдау негізінде, оның нақты шешімін табуға әрекеттендіру.

Кейсті ұйымдастырудың дереккөздері:

- Проблема жағдайындағы ситуацияларды туғыза білу

Проблема жағдайындағы ситуацияларды қолданылған кейс Комплексті қосылыстар мәселелері.Қарастырылатын кейстерде берілген негіздемелерді пайдалана отырып, келелі мәселелерді шешу жолдарынқарастырады.

$K_2[HgJ_4]$ комплексті қосылысының ішкі сферасы $[HgJ_4]^{2-}$ ионынан, сыртқы сферасын $2K^+$ иондарынынан тұрады. Ішкі сферадағы орталық атом немесе ион- комплекс түзуші (Hg^{2+}) деп аталады.) Комплекс түзушінің айналасына теріс зарядты иондар немесе бейтарап молекулалар орналасады. Комплекс түзушімен байланысқан ион (J^-) немесе нейтрал молекула -лиганд деп аталады. Комплекс түзуші мен лигандалар комплексті қосылыстың ішкі сферасын құрайды . Ішкі сфера сыртқы сферадан квадрат жақшамен бөлінеді. Лиганд саны 4 комплекс түзушінің (Hg^{2+}) координациялық санын анықтайды. Мына мысалда ол 4-ке тең. Комплексті қосылыстардың классификациясы: комплексті ионның электр зарядының түріне қарап комплексті қосылыстар катионды,анионды және нейтрал комплексті қосылыстар деп бөлінеді.Катиондың комплекстерді нейтрал молекулалар координациялануынан пайда болған деп қарауға болады.

H_2O , NH_3 – аква ,амин деп аталады.

$[Ag(NH_3)_2]Cl$ – диамминкүміс I хлориді.

$[Zn(NH_3)_4]Cl_2$ – тетраамминмырыш (II) хлориді.

Анионды комплекс.Комплекс түзуші, лиганд тотығу дәрежесі теріс зарядты атомнан тұрады, комплекстің теріс заряды комплекс түзушінің латынша атына ат-жалғауына қосу арқылы білдіреді.

$K_2[Be F_4]$ – калий тетрафтороберилат (II)

$K[Ag(CN)_2]$ – калий дицианоаргентаты (I).

Нейтрал комплекстер.Комплекс түзуші оң зарядты ион бір уақытта теріс зарядты лигандапен эл.нейтрал молекуланы координациялаған уақытта пайда болады. $[Pt(NH_3)_2Cl_2]$ – диаммин дихлорид платина.

Комплексті қосылыстарды зерттеу, олардың құрамында металдар, оның ішінде бос орбиталардары бар d – элементтер және байланыс түзбеген жұп электрондары бар молекулалар мен иондар болатынын көрсетті. Мысал ретінде $[Fe(CN)_6]^{4-}$ ионының түзілуі.

Кейбір комплекс тұздардың сыртқы сферасын болмайды.Бұл жағдайда ішкі сферадағы лигандалар заряды комплекс түзушінің зарядына тең.Мысалы $[Pt(NH_3)_2Cl_4];[Co(NH_3)_3Cl_3]$ және басқалар.

Дайындалатын кейсті көрсету түрлеріне тоқталатын болсақ:

Пәндерге байланысты дайындалатын кейстердің көлем- мөлшері де әр-алуан болуы ықтимал, біршама сөйлемнен дайындалған кейс,көптеген беттерден құралған кейс.Үлкен көлемді кейстерді пайдаланудың тиімділігі аздау:біріншіден- өтілетін сабақта уақыт

шектеулі беріледі, екіншіден- білім алушылардың қызығушылықтарын жоғалтуы мүмкін. 35-40 минуттан артпағаны жөн [3].

Сабақ барысын дайындалған кейс әдісін пайдалану үшін дәріс беруші кейстер топтамасын жасауыкерек. Жиналған деректемелердің ішінде кейс бойынша талданатын есеп- сұрақтар, тапсырмаларды ойлап көңілден шығуы керек.

Сурет. Кейс пайдаланып өтілетін сабақтар кезеңдері

1. Дайындалу кезеңі. Оқытушы мәселелерді толықтай ойластырып әрекет жасайды. Сабақ барысына қажетті тапсырмаларды жинақтайды. Берілген уақыт аралығында оқытушы ғаламтор желісі, керекті әдебиеттер жағдайларын, пайдаланатын ақпарат құралы негізіндегі керекті құжаттарды іздестіреді.

2. Таныстыру кезеңі. Қаралатын кезеңде қарастырылатын мәселелердің сипаттамасы ұсынылады, ақпараттық материалдар үлестіріледі

3. Басты кезең. Білі берушінің айтатын алғы сөзі. Білім алушылар топтарға бөлінеді. Студенттер берілген тапсырмаларды оқып орталарында талқылайды. Барлық шешімдерін табуға тырысады.

4. Соңғы кезең. Дайын болған топтардың жұмысын мұқият тыңдау. Оқытушының сөйлейтін қорытынды сөзі. Қазіргі талапқа сай бағалау үрдісі.

Білім алушыларды 2-топқа бөлдім.

Кейс амал-тәсілдері пайдаланылған сабақтар кезінде топты 5 адамды қамтитын микротоптарға бөлдік.

Олар:

1. Сарапшы – топтың дұрыс жауаптарын топшалайтын өзінің сарапшысы болады. Сарапшының міндеті шағын топтарға қатынасып отырған білім алушылардың берген жауаптарын тыңдап саралайды. Қажет болған жағдайларда, ықшам сабақтарын өткізе алады. Дайын болған жауаптарының дұрыстығын немесе бұрыстығын сарапшыға тексертіп ала алады.

2. Жол бағыттаушы, ол – берілген тапсырмаларды басқаларға қарағанда жылдам шығаратын, жан-жақты дайындалған жақсы меңгеретін білім алушы.

Бұрынғы өтілген тақырып төңірегінде әрбір топқа арнайы сұрақтар беріледі. Дайын болған топтан бір білім алушы жауап береді.

Әр топқа тақырыпты тақырыпшаларға бөліп тапсырма беремін.

1. Комплекстік қосылыстардағы донор-акцепторлық байланыстың түрі.

2. Комплекс түзуші, лиганда, корреляциялық сан дегеніміз не?

3. Вернер теориясы.

4. Комплекстік қосылыстардың алынуы.

5. Комплекстік қосылыстардың тұрақтылығы.

6. Комплекстік қосылыстарды қолдану.

Әдебиет:

1. Айсмондас Б. Б. Педагогикалық психология. М., 2012.-Б.122
2. Буланова-Топоркова М. В., Духавнева А. В., Кукушкин В. С.,
3. Гузик Н. П. Оқуға үйрету: химия мұғалімінің тәжірибесінен. М., 2011.-Б.420.

TERMOPSIS TURKESTANICA ДӘРІЛІК ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Медетова Ш.А.

магистр, оқытушысы

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Thermopsis turkestanica – ұзын сусымалы тамырсабақтары және қарапайым тік сабағы бар жағымсыз иісті көпжылдық өсімдік. Мұндай шөптесін өсімдікте ланцет тәрізді үш жапырақты сұр-жасыл жапырақтары бар. Жапырақ тақталары үлкен стипулдармен толықтырылған. Біркелкі емес пішінді сары үлкен гүлдер әсем радемаларда жиналады. Термописис жемісі кішкентай шүмегімен сызықты бұршақпен ұсынылған.

Мұндай ерекше өсімдік маусым-шілде айларында гүлдейді. Тамыз айында тұқымдар піседі. Іле Күнгейі мен Терскей Алатауында, Кетмен жотасында кездеседі.

Ареалы. Орта Азия (Орталық Тянь-Шань), Батыс Қытай (Жоңғария) жерлерінде өседі.

Биіктігі 30-50 см көпжылдық өсімдік.

Өзектілігі. *Thermopsis* өсімдігінің басқа түрлерінің құрамында бірқатар алкалоидтар табылған (термопсин, гомотермопсин, метилцитизин, пахикарпин, анагирин), сонымен қатар таниндер, сапониндер, шайырлар және С дәрумені кездеседі. Өсімдіктің құрамындағы биологиялық белсенді заттар ганглионды блоктайтын қасиетке ие.

Thermopsis шөбі- қақырық түсіретін дәрілік заттардың бөлігі, құрамында белсенді заттар ретінде изохинолин алкалоидтары бар. Бронх бездерінің секреторлық қызметінің жоғарылауында, кірпікшелі эпителий белсенділігінің жоғарылауында және секрецияның шығарылуының жеделдеуінде, орталық ваготропты әсерінен бронхтардың тегіс бұлшықеттерінің тонусының жоғарылауында қақырық түсіретін әсері бар.

Клиникалық зерттеулерде *Thermopsis* өсімдігі бұрын қолданылған - *Ipecacuanha* (*Carapichea ipecacuanha*) және (*Polygala senega*) өсімдіктерін алмастыра алатындығын көрсетті.

Құрамында пахикарпиннің болуына байланысты шөп термописисі, жойылып кететін эндартериттің әртүрлі формаларына, сондай-ақ босануды модельдеуге тағайындалады (препарат жатыр бұлшықеттерінің тонусын жоғарылатады).

Халықтық медицинада термописис шөбінің қайнатпасы тұмауға, бронхитке, тыныс алу жолдарының қатарына, пневмонияға кең қолданылады.

Зерттеу объектісі – *Thermopsis turkestanica*

Бөлім: *Magnoliophyta* - Жабықтұқымдылар

Класс: *Magnoliopsida* - Қосжарнақтылар

Тұқымдас: *Fabaceae* – Бұршақтар

Туыс: *Thermopsis* – Термописис

Түр: *Thermopsis turkestanica* – Түркістан термописисі

Зерттеу әдістеріү классикалық – ботаникалық

- Бағыт – бағдарлық
- Экология – систематикалық
- Экология – географиялық әдістер пайдаланылады

Зерттеу нәтижелері

Сурет 1 – *Thermopsis turkestanica*-ның морфологиялық құрылымы

Сурет 2 – *Thermopsis turkestanica*-ның тамыр жүйесі

Сурет 3 – *Thermopsis turkestanica*-ның биоморфологиялық ерекшеліктері

Thermopsis turkestanica биіктігі 30-50 см көпжылдық өсімдік. Қосалқы тамырлары жақсы дамыған өсімдік.

Сабағы қатты, бороздалған, қатты тармақталған, бұтақтары сабаққа қысылған, төменгі бөлігі жалаңаш, орта және үстіңгі бөліктерінде түйіршіктелген ұсақ түктері бар

Мамыр-шілдеде гүлдейді, шілде-тамызда жеміс береді.

Ол тау өзендерінің жағасында, шөпті беткейлерде және шалғындарда, қалың бұталарда өседі.

Қазақстанда таралуы. Іле Күнгейі мен Теріскей Алатауында, Т. Кетмен.

Ареал. Орталық Азия (Орталық Тянь-Шань), Батыс Қытай (Жоңғария).

Қорытынды. *Thermopsis turkestanica* биіктігі 30-50 см көпжылдық өсімдік. Қосалқы тамырлары жақсы дамыған өсімдік. Сабағы қатты, қатты тармақталған, бұтақтары сабаққа қысылған, төменгі бөлігі жалаңаш, орта және үстіңгі бөліктерінде түйіршіктелген ұсақ түктері бар. Сабағының түбіндегі қынапшалары үшбұрышты, үстіңгі жағы жалаңаш, астында өте ұсақ адпрессиялық түктері бар.

Әдебиет:

1. Бозшатаева Г.Т. Өсімдіктер физиологиясы. Оқу құралы. – Алматы, ССК, 2020. –Б.179-184.
2. Қарабала-ұлы О.Қ., Шаяхметова И.Ш. Өсімдіктер физиологиясы. 1 бөлім. – Алматы: New book, 2021. –Б.86-99.
3. Атабаева С.Ж. Өсімдіктер физиологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Бастау, 2015. – 272 б.

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЭКСПЕРИМЕНТ ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Бексұлтан Шынар Құрмантайқызы

химия пәні мұғалімі

Parasat AJ жекеменшік орта мектебі, Шымкент қ.

Білім беру жүйесі үнемі даму үстінде, ал бұл үдерісте оқу процесіне жаңа әдістемелерді енгізу қажеттілігі туындайды. Мұндай жаңартулардың тиімділігін дәлелдеу үшін педагогикалық эксперимент маңызды рөл атқарады. Бұл ғылыми тәсіл арқылы оқытудағы жаңалықтар тексеріліп, нақты нәтижелер арқылы бағаланады. Эксперимент – теория мен практиканың тоғысар тұсы, сондықтан оны тиімді ұйымдастыру білім сапасын көтерудің басты тетігіне айналады.

1. Педагогикалық эксперименттің түрлері

Эксперимент оқу үдерісінде әртүрлі мақсатта жүргізілуі мүмкін. Оның түрлеріне мыналар жатады:

Іздестіру (барлау) эксперименті – жаңа идеяның жалпы болашағы бар-жоғын тексеру.

Констаттаушы эксперимент – зерттеу нысанының бастапқы жағдайын анықтайды.

Қалыптастырушы эксперимент – жаңа әдістемені енгізу арқылы білім сапасына әсерін тексеру.

Бақылаушы эксперимент – енгізілген өзгерістің тиімділігін ұзақ мерзімді бақылайды.

2. Эксперименттік зерттеудің құрылымы

Тиімді эксперимент келесі құрамдас бөліктерден тұрады:

Зерттеу мәселесі мен тақырыбы – қазіргі білім беру жағдайында маңызды, нақты бір проблема.

Гипотеза – тәжірибе арқылы тексерілетін болжам.

Мақсат пен міндеттер – зерттеудің бағытын анықтайды.

Зерттеу әдістері – бақылау, сауалнама, тест, әңгімелесу, деректерді талдау және тағы басқа.

Зерттеу базасы – нақты оқу орны, сынып немесе оқушылар тобы.

3. Тиімді эксперимент жүргізудің шарттары

Эксперимент сапалы болуы үшін төмендегі шарттар орындалуы қажет:

Ғылыми негізділік – әдістемелік базаның дәл және сенімді болуы.

Жүйелілік – эксперимент жүйелі жоспармен және кезең-кезеңімен өтуі керек.

Объективтілік – алынған мәліметтер шынайы болуға тиіс.

Қайталау мүмкіндігі – басқа зерттеуші дәл сол шартта нәтижені қайталай алуы қажет.

Этикалық қағидалар – оқушылардың құқықтарын қорғау және тәжірибеге ерікті түрде қатыстыру.

4. Цифрлық технологиялар мен эксперимент

Қазіргі кезде білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану эксперимент жүргізудің сапасын арттырып отыр. Мысалы:

Google Forms және Microsoft Forms арқылы сауалнама мен тесттерді ұйымдастыру.

Learning Management Systems (LMS) – Moodle, Google Classroom жүйелері арқылы эксперимент барысын қадағалау.

Data Analysis Tools – Excel, SPSS, Python арқылы алынған мәліметтерді өңдеу.

Бейнежазба және аудиожазба – сабақ барысын жазып, кейін талдауға мүмкіндік береді.

5. Эксперимент нәтижелерін талдау және енгізу

Эксперимент соңында алынған мәліметтер сапалық және сандық тұрғыдан талданады.

Талдау нәтижесінде педагог:

- оқыту әдісінің тиімділігін дәлелдейді;

- оқушылардың жетістігін бағалайды;

- өзінің кәсіби шеберлігін арттыру жолдарын айқындайды;

- зерттеу нәтижелерін семинарлар, конференциялар арқылы әріптестеріне ұсына алады.

6. Қиындықтар мен шешу жолдары

Эксперимент жүргізуде жиі кездесетін қиындықтар:

- уақыттың жетіспеушілігі;

- оқушылар мен ата-аналардың рұқсатының болмауы;

- әдістемелік қолдаудың жеткіліксіздігі.

Шешу жолдары ретінде әкімшілік қолдауын ұйымдастыру, ата-аналармен түсіндіру жұмыстарын жүргізу және ғылыми жетекшімен тығыз байланыста болу ұсынылады.

Қорытынды. Оқу процесінде эксперимент жүргізу – білім беруді дамытудағы басты бағыттардың бірі. Жақсы жоспарланған, ғылыми негізделген және нақты мақсатқа бағытталған эксперименттер мұғалімнің кәсіби біліктілігін арттырып қана қоймай, оқушылардың оқу жетістігіне оң әсерін тигізеді. Сондықтан да педагогикалық эксперимент – тиімді оқытудың негізі.

Әдебиет:

1. Жұмабаева С. Педагогикалық зерттеулердің әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
2. Қалиев С., Ысқақов М. Білім берудегі тәжірибе және эксперимент әдістері. – Нұр-Сұлтан: Ұлттық білім академиясы, 2021.
3. Садықов А. Ғылыми зерттеу негіздері. – Алматы: Дарын, 2018.
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жаңа формация мұғалімі – 2030 стратегиясы, 2022.
5. Creswell, J. W. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research. – Pearson Education, 2019.
6. Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. Research Methods in Education. – Routledge, 2021.
7. UNESCO. Transforming Education Through Innovation and Experimentation. – Paris, 2021.

ҚОЗА ЖАПЫРАҒЫНАН АЛЫНҒАН ПРЕПАРАТТАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АНЫҚТАУ ӘДІСТЕРІ

Ануар А.Ә.

*БГМ-33 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Нарықтық қатынас жағдайында ауылшаруашылығының негізгі міндеттінің бірі – топырақ жамылғысын жақсарту мен осының негізінде ауылшаруашылық дақылдары мен олардан алынатын өнім сапасын жақсарту болып табылады. Заманауи егін шаруашылығында бұл мәселе ауыл шаруашылық дақылдарының жоғары өнімдерді өндіріске кеткеншығынды азайта отырып, топырақ жамылғысын сақтау арқылы ғана қол жеткізуге болады [1].

Осы бағытта мақта өсімдігінің өнімділік дәрежесін жоғарылату стратегиялық мәселе болып табылады. Мұның себебі, біріншіден, еліміздің мақтаға деген тәуелділігін нығайтады, екіншіден мақта-тоқыма кластері бағдарламасын орындауды қамтамасыз етеді, ал үшіншіден – бәсекеге қабілетті елдердің қатарына кіруге толық мүмкіндік береді [2].

Мақта оңтүстіктің ауыл шаруашылығы егіндерінің маңыздысы. Мақташылықты өркендету ауыл шаруашылығы еңбекшілерінің жағдайын жақсартуға лкен септігін тигізеді. Мақтаны қазіргі деңгейінен жоғары өркендету, мақта өнімін арттыруға кеткен қаржыны төмендетуде минералды тыңайтқыштардан дұрыс пайдалану, агротехникалық жұмыстарды жоғары дәрежеде ұйымдастыруға байланысты. Осыны есепке алып минералды тыңайтқыштарды дұрыс пайдалану, суландыру, топырақ құнарлығын арттыру, сондай-ақ мақта сұрыптары ерекшелігіне назар аудару өзекті мәселелердің қатарына жатады. Осыларды есепке алып біз өз алдымызға топырақтағы және өсімдік құрамындағы қоректік заттардың қатынасын, оларды өсімдіктерге берілу кезеңдеріне байланысты мәселелерді зерттеуді мақсат етіп алдық.

Мақта өнімділігі негізгі мынадай факторларға байланысты: өсімдіктің өнімділік санына, бір бұтақтағы өсімдік қорабының санына, бір қораптың орташа салмағына, 1 га-дағы өсімдіктің тұру қалыңдығына және түптегі өсімдіктің орналасуына.

Біздің зерттеулеріміз бойынша сынақталған дефолианттар мақтаның өнімділігіне кері әсерін тигізбеді (1-кесте).

Өнімнің ең жоғарғы өнімділігі ПА-3044 сұрыпында гектарына 0,2л Августон-экстра тыңайтқышын қолданғанда – 31,0ц/га, ал М-4005 сұрпы фонында – 31,3 ц/га болса, гектарына бұл тыңайтқышты 0,1 л-дей етіп бергенде ПА-3044 сұрыпында 30,1 ц/га, М-4005 сұрыпында – 30,4 ц/га құрады.

Өнімнің ең төменгі көрсеткіші гектарына 0,2-0,5л берген Августон нұсқасында болып, сұрыптардың фонына байланысты: ПА-3044 сұрыпында 29,1 және 29,4 ц/га, М-4005 сұрыпында 29,0 ц/га және 29,5 ц/га көрсетті. Ары қарай эталонды нұсқаларда гектарына 0,4 л берілген Дропп-ультра нұсқасында ПА-3044 фонында – 28,1 ц/га, М-4005 фонында – 28,4 ц/га болса, Магний хлораты нұсқасында 12,0 кг/га мөлшерде берілген ПА-3044 сұрыпында 27,9ц/га, ал М-4005 сұрыпында 28,1 ц/га құрап, дефолианттар арасында төменгі мәнді көрсетті. Бұл дефолианттардың мақтаға «қатты» әсер еткендігімен түсіндіріледі.

Қорыта келе, зерттеу нәтижелерінен жапырақтардың түсу ықпалдылығына әсері бойынша, тиімділігі ең жоғары препарат екендігін Августон-экстра 0,2 л/га мөлшерінде, орта талшықты М-4005 шитті мақта сортына қолданғанда айқындалды. Осы нұсқада себілгеннен кейін 6-шы күні түскен жапырақ есептелгенде – 46,7%, ал себілгеннен кейін 12-ші күні 84,6%. Орта талшықты ПА-3044 шитті мақта сортында да Августон-экстра препаратының 0,2 л/га мөлшерінде пайдаланғанда жапырақ түсіру ықпалдылығы осындай заңдылық көрінді.

Қозадан жасалған жемдік концентрат пен ірі қара мал бордақылау технологисы. Тамақ өнеркәсібінің май мен ұн өндірісі салаларының жанама өнімдері болып табылатын мақта және мақсары күнжарасы мен шроттың малазықтық құндылығын арттырып, ұн өндіру өнеркәсібінің қалдығы астық тұқымдас дақылдар дәндері қалдықтарымен байытып, жаңа құрама азық алу жалпы облыстағы азық өндіру мен мал азықтандыру бағытындағы инновациялық жоба.

Кесте 1 – Бақылау нұсқаларына байланысты шитті мақтаның өнімділігі

Тәжірибе нұсқасы	Тұру қалыңдығы, мың дана/га	Қорап саны, дана	Оның ішінде ашылғаны, дана	Шитті мақта өнімділігі, ц/га			
ПА-3044 сұрыпы							
Өңдеусіз бақылау	119,8	9,0	8,8	22,6	25,5	24,6	24,2
Дропп-ультра-0,7 л/га (эталон)	120,6	9,3	9,3	28,0	28,5	27,8	28,1
Магний хлораты 12 кг/га (эталон)	119,5	9,0	9,0	28,1	28,6	27,2	27,9
Авгурон - 0,2 л/га	120,0	9,5	9,5	28,6	30,3	28,5	29,1
Авгурон - 0,5 л/га	121,0	10,0	10,0	31,2	28,9	28,1	29,4
Авгурон - экстра-0,1 л/га	122,3	10,3	10,3	29,9	30,4	30,2	30,1
Авгурон - экстра-0,2 л/га	122,1	10,4	10,4	29,5	32,0	31,5	31,0
М = 28,5 ц/га; Е = 0,7 ц/га; Р = 3,1 %							
М-4005 сұрыпы							
Өңдеусіз бақылау	123,6	9,0	8,8	23,6	25,4	24,2	24,4
Дропп-ультра-0,7 л/га (эталон)	124,0	9,3	9,3	28,3	27,8	29,3	28,4
Магний хлораты 12 кг/га (эталон)	125,6	9,0	9,0	29,0	28,2	27,6	28,1
Авгурон- 0,2 л/га	126,3	9,5	9,5	28,4	30,0	28,6	29,0
Авгурон- 0,5 л/га	125,5	10,0	10,0	29,2	29,1	30,3	29,5
Авгурон- экстра - 0,1 л/га	126,2	10,3	10,3	30,6	29,7	31,0	30,4
Авгурон- экстра-0,2 л/га	126,0	10,4	10,4	30,0	32,4	31,5	31,3
М = 28,7 ц/га; Е = 0,9 ц/га; Р = 3,3 %							

Күнжара мен шрот бұрыннан пайдаланылып келе жатқан мал азықтық өнімдері болғанымен олардың жеке алғанда айтарлықтай кемшіліктері болатын. Жаңадан өндірілген азықтық құрама жемнің құрамындағы протеин мөлшері едәуір жоғары. Фосфатидті концентрат қосу арқылы олардың энергетикалық қуаттылығы арттырылған. Белокты-энергетикалық жемді концентрат құрамындағы жеткіліксіз мөлшердегі көмірсулар айтарлықтай жоғарылайды және мал сүйсініп жейтін азыққа айналады.

Жаңа малазықтық өнім табиғи өсімдіктерден алынатындықтан олардың қоршаған ортаға кері әсері жоқ. Бұрын пайдаланылмай келген дәстүрлі емес азық болғандықтан, мақсары дақылдың қалдығы егілген жерде қалып қоятын. Қазір ол қалдықтарды да жаңа жемдік азық құрамына кіргізіп, оның қоректілік құндылығын жоғарылатуға болатыны анықталды.

Белокты-энергетикалық жемдік концентратты көмірсумен байыту жөніндегі технологияның да қоршаған ортаға экологиялық теріс әсері жоқ. Жергілікті азық ресурстарынан дайындалған жемдік концентраттың рецепті 2-кестеде көрсетілген.

Азық компоненттері құрамынан көрініп тұрғандай, өсімдік майын өндіру өнеркәсібінің қосымша қалдық өнімі болып саналатын фосфатидті жемдік концентрат қосу арқылы мақта, мақсары шроты мен күнжармасының энергетикалық қоректілігі арттылады, құрғақ жемді аммонилеу арқылы оның құрамындағы протеин мөлшері жоғарылайды, көк

Кесте 2 – Қозадан дайындалған жемдік концентраттың рецепті

Компоненттер	Өлшем бірлігі	Мөлшері, салмағының % есебімен
Мақта, мақсары шроты мен күнжармасы	%	48,0
Фосфатидті жемдік концентрат	%	12,0
Аммониланған құрғақ қызылша жомы	%	30,0
Көк жоңышқа ұны	%	10,0
Барлығы	%	100,0
1 кг жемдік концентрат құрамында:		
азық өлшемі	кг	0,92
алмасу энергиясы	МДж	9,29
қорытылатын протеин	г	212,5
құрғақ заттар	г	895,3
«шикі» протеин	г	277,4
«шикі» май	г	53,0
«шикі» клетчатка	г	131,5
азотсыз экстрактивті заттар	г	378,2
күлді заттар	г	55,1
кальций	г	5,96
фосфор	г	6,93
каротин	мг	8,1

жоңышқаның витаминді ұнын қосу арқылы жемдік концентраттың витаминдік қоректілігі арттырылып, нәтижесінде қоректілік құндылығы жоғары жемдік концентрат алынады. Жоғарыда көрсетілгендей күйісті малдарға арналған жемдік құрама азық (комбикорм) құрамына байытылған жаңа азықтық концентратты салмағының 13-15% мөлшерінде қосып, жемдік концентраттың қоректілік құндылығын кешенді түрде арттыруға болады.

Жаңа технологияны шаруашылықтар тәжірибесіне енгізу және тарату жөнінде жүргізілген өндірістік тәжірибе нәтижесінде бордақыланған бұқашықтар етінің еттілік коэффициенті бақылау тобында 3,65, ал байытылған құрама жеммен азықтандырылған тәжірибе тобындағы малдарда 4,37 шамасын құрап, еттілік көрсеткіші бойынша айтарлықтай жоғары болатыны анықталды.

Әдебиет:

1. Стонов Л.Д., Зубкова Н.Ф., Надточая О.Г. Влияние дефолиантов на 2 фазы процесса формирования отделительного слоя у эксплантов семядольных листьев хлопчатника // Агрохимия. – М., 2016.
2. Умбетаев И. Технология возделывания новых, отечественных сортов хлопчатника на юге Казахстана // Вестник с.-х. Науки Казахстана. – Алматы: Бастау, 2015. – №6.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘН ӘДІСТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖОО СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТИІМДІЛІГІ

Әуелхан А.Т.

*БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі заманғы ЖОО-да түлектерге сыни ойлау көрінісі негізінде бизнес әлемінде, жаңа менеджмент жүйесінде икемді бейімделуге мүмкіндік беретін командалық оқытудың

жаңа тиімді технологияларына көшу қажет. Осыған байланысты, жоғары білім беру жүйесінде студенттердің оқу қызметін ұйымдастырудың әртүрлі командалық формаларын қолдану негізінде әмбебап және кәсіби құзыреттер құрылымында жеке тұлғасын қалыптастыру үшін жағдай жасау қажет.

Студенттердің оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың командалық формаларын оңтайлы тандау мәселесі әрдайым әртүрлі ғылыми мектептерді зерттеушілердің назарында болды. Алайда, бүгінгі күні университет студенттерінде сыни ойлаудың ерекше түрін қалыптастыру мен менеджментте кеңінен қолданылатын оқу процесінде қызметті ұйымдастырудың командалық формасы арасындағы өзара байланыс мәселелері жеткілікті дамымаған. Бұл өз кезегінде тұлғалық қасиеттерін елеулі дамытады. Осыған орай біздің тандаған магистерлік жұмысысыздың тақырыбы өзекті деп санаймыз

Эксперименттің негізгі міндеті студенттердің командада сыни ойлауын тиімді қалыптастыру жүйесін әзірлеу және тәжірибелік тексеру болды. Студенттер тобының біртұтас бірлікке айналуы үшін оның қатысушылары белгілі бір қасиеттерге, сыни тұрғыдан ойлауға және топта жұмыс істеуге, интегративті қабілетке ие болуы керек, олардың синтезі болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі болып табылады, ол студенттерді арнайы курстарда да, семинарларда да мақсатты, жүйелі оқытуда ойлау мен практикалық іс-әрекеттің интерактивті технологияларын қолдануда ғана қалыптасады. Зерттеудің мақсаты, проблемалары мен гипотезаларына сүйене отырып, келесі міндеттер қойылды: оқытуды ұйымдастырудың командалық түрінде студенттердің сыни ойлауын қалыптастыру мүмкіндігін анықтау, эксперимент нәтижелерін тексеру диагностикасын жүргізу, университет студенттерін, болашақ мамандарды даярлау процесінде эксперименттік қызметтің тиімділігін талдау және анықтау.

Іскерлік топтарды имитациялайтын топтарда жұмыс істейтін студенттердің сыни ойлау қасиеттерін анықтау және командада жұмыс істеу үшін қажетті дағдыларды анықтау біз үшін ерекше қызығушылық тудырады.

Экспериментке қатысатын студенттерге командада жұмыс істеу үшін қажетті сыни тұрғыдан ойлайтын тұлғаның әртүрлі қасиеттерін қамтитын арнайы сауалнама жасалынды. Тек «өте маңызды» және «маңызды» жауаптар ескерілді. Нәтижелерге сүйене отырып, «сыни ойлау» және «команда» ұғымдарын сипаттайтын элементтердің өзара байланысын көрсететін оқыс оқиғалар матрицасы құрылды (1-кесте).

Кесте 1 – Екі өлшемді іріктеменің нәтижелері, %

«Басқаларды тыңдай білу» сыни ойлау элементі	«Команда» ұғымының элементтері					Барлығы
	өте маңызды	мүмкін маңызды	айту қиын	керісінше, маңызды емес	мүлдем маңызды емес	
Өте маңызды	70,6	23,5	5,9	0	0	100,0
Мүмкін маңызды	57,1	42,9	0	0	0	100,0
Айту қиын	0	100,0	0	0	0	100,0
Керісінше, маңызды емес	0	0	0	0	0	100,0
Мүлдем маңызды емес	0	0	0	0	0	

Командада жұмыс істеудің интегративті дағдыларын оның мүшелерінің сыни ойлауы тұрғысынан бөліп көрсету үшін біз анық емес кадрлар түрінде сыни ойлау критерийлерін танымдық ұсынудың авторлық әдісін таңдадық. «Сыни тұрғыдан ойлау» ұғымының мазмұны осы тұжырымдаманы сипаттайтын маңызды белгілердің жиынтығы ретінде ашылады. Студенттердің сыни ойлауының болуын анықтау үшін оқытуды ұйымдастырудың командалық формасына қажетті негізгі дағдыларды анықтадық:

- өз бетінше ойлау және тәуелсіз бағалау жасау (у1 – «бағалау тәуелсіздігі»);
- өз пікірі мен көзқарасын дәлелдеу немесе жоққа шығару (у2 – «мәселені тұжырымдау»);
- проблемаларды анықтау, жағдайдан шығудың балама жолдарын іздеу (у3 – «шығу жолын табу»);
- идеялар енгізу және мақсаттар қою (у4 – «мақсат қою»);
- психологиялық тұрғыдан қарым-қатынас процесіне дұрыс «кіру» және эмоцияларға ие болу (у5 – «эмоцияларға ие болу»);
- ашық және сындарлы түрде сынға алу (у6 – «сынға ашықтық»);
- біреудің және оның көзқарасын бағалау және оны дәлелдердің әсерінен өзгерту (у7 – «дәлелдерді қабылдау»);
- пікірталас, дау, әңгімелесу, сөйлеу мәдениетіне ие болу және өз пікірін оңай білдіру (у8 – «баяндаудың қолжетімділігі және мәдениеті»);
- әңгімелесушіні тыңдау және есту (у9 – «тыңдау қабілеті»).

Таңдалған дағдылардың көпшілігі «сыни ойлау» ұғымын сипаттау үшін қолданылатындарға сәйкес келеді, яғни олардың бірлескен қалыптасуы жаңа сапа – кәсіпқойлар тобында тиімді идеялар мен шешімдерді әзірлеу процесінде сыни тұрғыдан ойлаудың интегративті дағдыларын қалыптастырады.

Алынған ақпарат оны компьютерлік бағдарлама үшін кіріс ақпарат ретінде пайдалануға мүмкіндік берді, ол бастапқы деректермен мынадай операцияларды жүзеге асырады: 1) контент-талдау жүргізеді; 2) матрицаның барлық элементтерін салыстыру алгоритмі бойынша есептейді; 3) иерархиялық кластерлеу тетігін жүзеге асырады (ұқсас элементтерді айқындайды және оларды топтастырады). Жоғарыда аталған әрекеттердің нәтижесінде сыни тұрғыдан ойлай алатын команда құрылымы алынды.

Эксперименттің анықтаушы кезеңінің нәтижелері сыни ойлауды қалыптастыру әдістемесі қажет екенін көрсетті. Студенттік команда құру, проблемалық жағдай жасау топ мүшелеріне дұрыс шешімдер мен сұрақтарға жауап іздеуді, талдау, синтез, салыстыру, негізгі нәрсені бөліп көрсету сияқты ақыл-ой операцияларын жүргізуге мүмкіндік берді. Бұл міндет эксперименттің қалыптасу кезеңінде шешілді. Жұмыс барысында студенттердің командаларда жұмыс істеуі кезінде жеке тұлғаға әсер етудің әртүрлі әдістері қолданылды. ЖОО студенттері арасында сыни ойлау элементтерін дамытқан командалық ойындар өткізілді. Негізгі сипаттамалары іскерлік қарым-қатынас; өнімді, шығармашылық қызмет; зияткерлік бәсекелестік болып табылатын командалық ойын барысында студенттер дұрыс міндеттер қоюға және оларды орындауға, дұрыс шешімдер қабылдауға, сыни тұрғыдан ойлауға, мәселелерді шешуге үйренді.

Осылайша, эксперимент барысында студенттер жүргізген топтық жұмыс нәтижелі, шығармашылық сипатта болды, іскерлік қарым-қатынасқа негізделді және сыни ойлау элементтерін қамтыды: студенттер дұрыс міндеттер қоюға және оларды орындауға, дұрыс шешімдер қабылдауға, сыни тұрғыдан ойлауға, мәселелерді шешуге үйренді.

Зерттеу аяқталғаннан кейін эксперименттік топтың нәтижелері тіркеліп, бақылау тобының нәтижелерімен салыстыру үшін пайдаланылды.

Топ мүшелерінің «бағалау тәуелсіздігі» және «шығу жолын табу» сияқты дағдылары ерекше. Алынған нәтижелер дәл осы дағдылар коммуникативтілік (17,8%), қызығушылық (15,8%), айтылымдардың батылдығы (12,4%) және әдептілік (10,2%) сияқты қасиеттерді дамыту үшін маңызды болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді.

Бағалаудың тәуелсіздігін қалыптастыру үшін сыни ойлаудың жоғарыда аталған барлық сипаттамалары қажет. Алайда, бағалаудың тәуелсіздігі үшін, студенттердің пікірінше, сыни ойлаудың маңызды қасиеттері коммуникативтілік пен қызығушылық болып табылады, олар дәреже шкаласына сәйкес 1 және 2 орын алды.

Екінші орынға студенттер қиындықтан шығу дағдысын белгіледі, бұл сұрақтар қою және проблемаларды түсіну кезінде топ мүшелерінің қызығушылық танытатындығына сәйкес келді. Эксперименттік топтың студенттері бірқатар сабақтардан кейін сыни ойлаудың бұл сапасын негізгі деп атады. Жоғарыда айтылғандай, бақылау тобының студенттерінің

қызығушылық деңгейі өте төмен болды. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, белгілі бір мәселені шеше отырып, студенттер тобы деректерді, қажетті ақпаратты жинай бастайды, балама көзқарастарды сәйкестендіреді және топтық талқылау мүмкіндіктерін қолдана отырып, қойылған сұрақтарға жауап іздей және таба бастайды.

3-ші орынға білім алушылар өз сөздерінің әдептілігі мен батылдығын ұсынады. Студенттер өз бағалары мен сенімдерін басқаларға қарамастан тұжырымдайды, Ал егер олардың жеке басы, тәуелсіздігі болса, сыни ойлау қалыптаса бастайды. Студенттер белгілі бір мәселені шеше бастағаннан кейін, олар сөзсіз көзқарастарды салыстырады, топта идеяларды талқылайды және оларды қызықтыратын сұрақтарға жауап табады. Сонымен қатар, команда мүшелері өзгелердің пікірін сыпайы түрде сынға алып қана қоймайды, сонымен қатар, біз өткізген сабақтардың нәтижелері көрсеткендей, басқа адамдардың пікірлерін өздері қабылдай алады, ал егер команданың бір мүшесінің көзқарасы екіншісіне сәйкес келсе, онда бұл олардың дұрыстығын растайды.

Студенттердің пікірінше, командада жұмыс істеу үшін келесі маңызды дағды – мәселені шешу, идеялармен алмасу, пікірталастар кезінде және оқытушылармен қарым-қатынас кезінде эмоцияларды игеру деп санайды. Бұл әңгімелесушіні тыңдау, үзілістерді қолдана отырып, дұрыс сөйлесу, яғни пікірталас мәдениетін меңгеру.

Күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін топ мүшелері фактілерді, идеяларды, ақпаратты өңдеп, оларды сыни тұрғыдан түсініп қана қоймай, өз ойларын қол жетімді түрде жеткізе алуы керек. Сыни тұрғыдан ойлау жобасы шеңберінде өткізілетін қызметті ұйымдастырудың командалық нысанындағы кез келген сабақтың мақсаты – сипаттау, түсіндіру, салыстыру, талдау арқылы ойлауға үйренуі, яғни болашақ кәсібі мен өмірінде қажетті дағдыларды игеруі болып табылады.

Осылайша, эксперимент нәтижелері оқытуды ұйымдастырудың командалық формасы сыни ойлауды қалыптастыруға ықпал ететіндігін көрсетеді. Эксперименттік жұмыстың сандық және сапалық деректері бұл тұжырымды растайды, өйткені оқытуды ұйымдастырудың командалық формасы университет студенттерін оқыту мен тәрбиелеу процесіне сыни ойлауды жүйелі түрде енгізуді талап етеді. Сыни ойлаудың даму деңгейінің қайта диагностикасы қалыптастырушы эксперимент жүргізілгеннен кейін жүргізілді және зерттеудің айқындаушы кезеңіндегі әдістерден тұрды.

Сауалнама нәтижесі бойынша педагогтар сыни ойлауды дамыту мәселесіне қызығушылық танытқаны анықталды. Оларда оның дамуына деген уәждеме артты, стандартты емес шешімдерді іздеуге деген қызығушылық артты, респонденттердің 50%-ында педагогикалық шеберлікті арттыру мақсатында педагогикалық жұмыста сыни ойлауды қолдану қажеттілігін түсінушілік пайда болды.

Әңгіме нәтижесі бойынша педагогтердің сыни ойлаудың мәнін, оның анықтамасын жақсы түсіне бастағаны анықталды. Барлық сұрақтарға тез жауап беріп, сыни ойлаудың дұрыс сипаттарын көрсетті. Педагогтердің 7%-ы осындай сипаттамалардың арасында атап өтті: икемділік, бірегейлігі, жүгіргіштік.

Проблемалық жағдайлардың нәтижелері бойынша педагогтардың 70%-ы қатесіз барлық тапсырмаларды орындады. Педагогтердің тек 19%-ы әлі күнге дейін проблеманы дұрыс шешумен жоғалтты және жағдайдан шығуды әрдайым тез әрі ерекше ұсынды.

Эксперимент деректерін талдау сыни ойлауды дамыту көрсеткіштері бойынша айырмашылықтарды анықтады. Өзінің интерпретациялық қабілетін жоспарлы дамытатын оның динамикасын талдау мынаны көрсетті. 25 жасқа дейінгі педагогтар тобында түпнұсқалық және дәлдік көрсеткіштері бойынша нақты өзгерістер анықталды. Икемділік көрсеткіштерінің өзгеруі өсу үрдісі ретінде атап өтіледі.

Қалыптастырушы жұмысты жүргізгеннен кейін сыни ойлаудың даму деңгейі 2-кестеде келтірілген.

Келтірілген кестеден зерттелетін 26 педагогтың тек 1 ғана (3,8%) сыни ойлау деңгейінің төмендігін, 15 педагог (57,7%) орта деңгей және 10 педагог (38,5%) – жоғары екендігін көрсетті.

Кесте 2 – Зерттеудің бақылау кезеңінде сыни ойлаудың қалыптасу деңгейі

Деңгей	Адам саны /%
Жоғары	10/38,5
Орташа	15/57,7
Төмен	1/3,8

Осылайша, зерттеудің эксперименталды бөлігі барысында қолданылатын даму бағдарламасы педагогтардың сыни ойлауын дамытуға оң әсер еткендігі анықталды, бұл өз кезегінде сыналұшылардың педагогикалық шеберлігін жетілдіруге әкеп соқтырады. Жалпы алғанда оң динамика сыни ойлаудың жоғары деңгейін көрсеткен педагогтар санының айтарлықтай ұлғаюында өзін көрсетеді.

Диагностика педагогтардың сыни ойлау деңгейі жоғары екенін көрсетті, өйткені олармен сыни ойлауды қалыптастыруға және дамытуға бағытталған жоспарлы дайындық жүргізілді.

Сонымен қатар, біз педагогтардың педагогикалық шеберлігінің сапасын арттыру бойынша жұмыс тиімділігінің нәтижелерін анықтадық.

Жоғарыда көрсетілген деректері топта айтарлықтай өзгерістер болғанын көрсетеді, қорытынды орташа балл педагогтардың педагогикалық шеберлік сапасын бағалаудың барлық критерийлері бойынша ұлғайды, қорытынды орташа балл 63%-дан (19) 79%-ға (23) дейін ұлғайды.

Осылайша, зерттеу кезеңдерінің диагностикалық деректерін салыстырмалы талдау педагогикалық қызметкерлердің сыни ойлау сапасының өзгеруінің оң динамикасын анықтауға мүмкіндік берді.

Эксперименттік зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе мынадай мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Сыни ойлауды дамыту бойынша тәжірибелік-эксперименталдық жұмысты ұйымдастыру зерттеу әдістерін таңдаудан тұрды: тестілеу, сауалнама, әңгімелесу, проблемалық жағдайлар әдісі. Қорытынды кезең педагогтардың сыни ойлауын дамыту бойынша қалыптастырушы жұмысты жүргізу қажеттілігін негіздейтін бастапқы параметрлердің анықтауын жүргізді. Қалыптастырушы эксперименттің мақсаты-Педагогтардың сыни ойлауын дамыту бағдарламасын таңдау және тексеру. Бақылау кезеңінде жүргізілген зерттеудің тиімділігі анықталды.

Сыни ойлаудың қалыптасу деңгейін бағалаудың анықталған өлшемдері мен көрсеткіштерінің сипаттамасы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың бірінші кезеңінің міндеттеріне сәйкес анықталды. Келесі критерийлер бөлінді: мотивациялық-құндылық критерий, когнитивті, практикалық.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЭЛЕКТИВТІ КУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қалдыбек Ә.М.

*БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі кезеңдегі жастар тәрбиесінің өзекті мәселелерінің бірі – бұл биологиялық-экологиялық білім мен тәрбие беруді қамтиды. Себебі, ғылыми техникалық прогрестің қарқындап дамуы биологиялық-экологиялық жағдайға тікелей ықпалын тигізуде. Биологиялық-экологиялық дағдарыстың неғұрлым қауіпті көріністері – аймақтың техногенді шөлейттенуі, топырақтың тозуы, су ресурстарының тартылуы, атмосфераның ластануы, ормандардың сиреуі, табиғаттың генетикалық қорының бүлінуі, тіршілікке қатер төндіретін

қауіпті табиғи құбылыстар мен өнеркәсіп орындарының белең алып, әрі улы қалдықтарының жинақталуы қоршаған ортаға терең зиянын тигізуде. Соған байланысты бүгінгі таңда жастарға, жаппай үздіксіз биологиялық-экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесі мемлекеттік деңгейде қойылып отыр.

Биологиялық-экологиялық білім беру әрқашанда жеке адамның тәрбиесін, биологиялық-экологиялық мәдениетін дамытудан бастап, көпшілікке биологиялық-экологиялық білім беру деңгейіне көтеріледі. Сондықтан, биологиялық-экологиялық білім беру өте күрделі процесс. Оны «дайын» күйінде ұсынуға болмайды. Ол үшін студенттердің санасына, ой өрісіне, дүиеге деген көзқарасына қоршаған табиғи ортаның өзі мен қоғам үшін қажеттілігін сезіндіре отырып беру керек. Оқытушылардың келер ұрпаққа қоғам талабына сай білім мен тәрбие берудегі жаңа педагогикалық технологиялардың мәнін, яғни инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселелердің бірі болып отырғаны айқын.

Жаңа педагогикалық технологияларды қолдану жоғары оқу орындары оқытушыларына студенттердің білім алуға деген қызығушылықтарын арттыруға, дәрістердің кәсіби – практикалық бағытталуына көп мүмкіндіктер береді.

Бүгінгі білім беру процесінің жаңаруында ЖОО – ның оқытушыларының алдында мынадай талаптар тұр:

- студенттерге сапалы білім беруде түрлі жаңа педагогикалық технологияларды тиімді қолдана білу;
- интерактивті оқыту арқылы дәрістердің кәсіби – практикалық бағытталуын қамтамасыз ету;
- әртүрлі жаңа оқыту технологияларды педагогикалық процеске енгізу арқылы, студенттердің өз бетінше білім алуына жағдай жасау;
- рефлексия, талдау, бағалау дағдыларын қалыптастыру арқылы студенттерді болашақ кәсіби іс-әрекетке даярлау;
- педагогикалық технологияларды қолдана отырып, студенттің шығармашылық қабілеттерінің қалыптасуына әсер ету;
- жалпы және кәсіби білімнің даму бағыттарын болжай білу.

Қоршаған орта жайында білім беру – сол ортаның жай - күйін және онымен байланысты проблемаларға жауапкершілікпен қарап, оларды шешуге қамқорлық жасау процесі. Ол үшін күнделікті туындайтын проблемаларды шешетіндей білім және ұжымдық жұмыстардың дағдысы болуы керек. Бұл міндетті табиғат қорғаудан жан-жақты әзірлігі бар мұғалімдер ғана атқара алады. Сондықтан эколог мұғалімдерді әзірлеу – ең маңызды міндеттердің бірі. Оларға біріншіден, биологиялық-экологиялық факторлар және әлеуметтену мен адам экологиясының өзара байланысы негіздері туралы білім беру қажет. Екіншіден, мұғалімдер қоршаған ортаның проблемаларын сын көзімен қарап, оны сақтай білудегі білім алушылардың жауапкершілік сезімін тәрбиелеуі керек. Үшіншіден, табиғат қорғау мәселелері мен экологиядан сабақ беретін мұғалімдердің білімін жетілдіру және қайта даярлау институттары арқылы арнайы курстарын өткізу. Төртіншіден, оқу – ақпараттық технологиялар арқылы мұғалімдердің өзара тәжірибе алмасуы керек.

Қоршаған орта саласындағы мектеп мұғалімдері үшін жасалған халықаралық бағдарламаларда мынадай мәселелер ескерілуде. Болашақ мұғалімдер үшін қоршаған орта туралы білім аса қажет. Олар білім беру әдістерінің, әсіресе білім алушылардың қоршаған ортаның негізгі заңдылықтарын түсініп, бағалай білетіндей болуы қажет. Биологтар, экологтар және барлық пән мұғалімдері қоршаған орта жөніндегі мемлекеттік құжат түрлерінен хабардар болуы тиіс.

Мұғалімдер оқыту процесінде психо-педагогикалық білімді игеріп, қолдана білуі, ақпараттың алынуы мен жинақталу процесін және оның адамдардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасына әсерін және мүмкіндіктерін пайдаланып қоғам мен мектептің өзара байланысы, білім берудің тенденциялары мен қоршаған ортаның проблемаларын түсінуі, құндылықтарды қастерлеп, биологиялық-экологиялық мәселелерді шеше білуі керек.

Биологиялық-экологиялық білім берудегі әдістемелік жүйені жобалау, зерттеу жұмысының келесі міндетіне сәйкес биологиялық-экологиялық білім берудегі жаңа педагогикалық технология негізінде биологиялық-экологиялық білім мен тәрбие мазмұнын жетілдіріп, приоритеттік мақсатын айқындау мәселелері қарастырылады [1].

Биологиялық-экологиялық білім беру әрқашанда жеке адамның тәрбиесін, биологиялық-экологиялық мәдениетін дамытудан бастап, көпшілікке биологиялық-экологиялық білім беру деңгейіне көтеріледі. Сондықтан, биологиялық-экологиялық білім беру өте күрделі процесс. Оны «дайын» күйінде ұсынуға болмайды. Ол үшін студенттердің санасын, ой-өрісін, дүниеге деген көзқарасын дамыта отырып, қоршаған ортаның адамның жеке басы мен қоғам үшін қажеттілігін сезіндіру көзделеді.

Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогрестің жедел дамуы адамзат өмірін жақсартуға игі ықпал етумен қатар, қоршаған ортаға орны толмас зиянын да тигізіп келеді. Осындай табиғи эко-жүйелердің бұзылуы халықтың денсаулығына зиян келтіріп, елдегі қолайсыз биологиялық-экологиялық жағдайлардың өріс алып, көптеген биологиялық-экологиялық апат аймақтарының туындауына себеп болды. «Адам-қоғам-табиғат» заңдылығымен санаспауы нәтижесінде пайда болған биологиялық-экологиялық қайшылықтардың артуы, әлемдік дәрежеге көтерілген ең негізгі мәселенің біріне айналды [2].

Жоғары білім беру жүйесіндегі реформалардың басты мақсаттарының бірі - жоғары оқу орындарындағы педагогикалық процеске жаңа оқыту технологияларын енгізе отырып, студенттердің биологиялық-экологиялық мәдениетін қалыптастыру.

Тұлғаның табиғатпен қарым-қатынасының үйлесімділігі оның биологиялық-экологиялық мәдениетін қалыптастырудың маңызды бір бағыты болып табылады. Біздің пікірімізше биологиялық-экологиялық мәдениет дегеніміз: қоғамдағы барлық рухани өмір мен табиғаттың құндылығын түсінетін, ізгілік қарым-қатынасымен сипатталатын тұлғаның ерекше қасиеті. Биологиялық-экологиялық мәдениет – табиғи ортадағы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік ортадағы тұлғаның жағымды іс-әрекетімен де сипатталады.

Зерттеу жұмысының міндеті бойынша жаңа педагогикалық технологиялар негізінде студенттерге биологиялық-экологиялық білім беру процесінде жоғары оқу орындары және педагогтардың білімін жетілдіру институттары (орталықтары) мен биологиялық-экологиялық мекемелер арасындағы өзара әрекет түрлеріне сипаттама беру болып табылады.

Студенттерге биологиялық-экологиялық білім беру әдістемесін қамтамасыз етуге тікелей қатынасатын субъектілер деп мыналарды атайды: - Жоғары оқу орындарының әкімшілігі; - Оқытушылар; - Биологиялық-экологиялық мекемелер; - Мұғалімдердің білімін жетілдіру институттары (орталықтар); - Факультет кеңесі; - Кафедралар.

Жоғарыда аталған субъектілердің атқаратын өзіндік функциялары бар. Мәселен, жоғары оқу орындарының әдістемелік жұмыстарын басқаратын проректор тікелей студенттерге биологиялық-экологиялық білім беруін қадағалайды. Осы орайда оқу процесінде жаңа педагогикалық технологияларды қолдану әдістемесі маңызды орын алады. Ал, тәрбие ісі жөніндегі проректор студенттердің биологиялық-экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған іс-шараларды ұйымдастырады.

Студенттің қоршаған ортамен қарым-қатынасына мәдениетін қалыптастыру - студенттердің санасын, ой-өрісін, дүниеге деген көзқарасын дамыта отырып, қоршаған ортаның адамның жеке басымен мен қоғам үшін қажеттілігін сезіндіру. Биологиялық-экологиялық мәдениетті қалыптастыру - адамның бүкіл өмірін қамтитын біртұтас жүйе болуы тиіс.

Экологиялық мәдениетті қалыптастырудың басты мақсаты - адамның табиғатпен бірлестігінде және оның мәдениеті мен барлық практикалық іс-әрекетінің табиғатты пайдалануға емес, тіпті оның алғашқы түрін сақтау да емес, табиғаттың қоғамдық дамуына ықпал етуіне негізделген адамның жаңа ой, көзқарасының қалыптасуы, әр бір адамның өнегелік қасиетін нығайту болып табылады.

Модульдік технологияның ерекшелігі – оқытушы – ұйымдастырушы, студентпен ақылдаса отырып, әрі дипломат, әрі қамқоршы, әрі білгір жетекші рөлін атқарады. Модульдік

Сурет – Студенттердің биологиялық-экологиялық мәдениетін қалыптастыру моделі

оқыту технологиясын қолдану оқу жүйесіне жаңаша сипат бере отырып, студенттердің биологиялық-экологиялық білімнің белгілі жүйесін игеруі, табиғатты қорғауы, жер байлығын тиімді пайдалануы, биологиялық-экологиялық мәдениетті жетілдіріп, дүние тану көзқарасын қалыптастырады. Модульдік технологияны пайдалану арқылы студенттердің үлгерім сапасының өсуі байқалады, жалпы дамуда алға жылжу бар. Студенттердің биологиялық-экологиялық білімнің белгілі жүйесін игеруі, табиғатты қорғауы, жер байлығын тиімді пайдалануы биологиялық-экологиялық мәдениетті жетілдіріп, қоршаған ортаны қорғау және тиімді пайдалану көзқарасын қалыптастыруда белсенділігі артуда, ойлау, пәнге деген ынтызарлық жоғарылауда, өз бетінше білім алуға бағыт беру болып табылады. Модульдік оқыту технологиясы экология және тұрақты даму сабақтарында студенттердің білімін жүйелеуге, білімді сапалы меңгеруге толық мүмкіндік береді.

Қорытындыла келе, биологиялық-экологиялық білім - биологиялық-экологиялық ойлау тәсілдерін меңгеруге, биологиялық-экологиялық біліктерді қалыптастыруға, биологиялық-экологиялық құндылықтарды жинақтауға бағыттайды. Педагогикалық ЖОО студенттеріне биологиялық-экологиялық білім беруді дамыту биологиялық-экологиялық іс-әрекетті тиімді ұйымдастыру негізінде ғана іске асады. Сол себептен биологиялық-экологиялық білім беруді дамыту жолдары, биологиялық-экологиялық жұмыстардың бағыттары анықталды.

Әдебиет:

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А., Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2014. – 480 с.
2. Иоганзен Б.Г. К постановке экологического обучения и воспитания в средней школе: Учебно-методическое пособие. – М: Прометей, 2018. – 205 с.

ОҚУ ҮРДСІНДЕГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мәден С.

*БГМ-43 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Креативті педагогикасының түрлі аспектілеріне тұрақты қызығушылық олардың әртүрлі деңгейдегі конференциялардың пікірталас алаңына қосылуын куәландырады. Мысалы, «Білім берудің жаңартылу жағдайындағы өзекті мәселелері креативті педагогикалық даму жүйелері». Осылайша, зерттеу мәселесі бойынша жүргізілген әдебиеттерді ретроспективті талдау педагогтың креативті тұрғысынан кәсіби-тұлғалық қалыптасуы мен дамуы мәселелерінің жоғары дәрежеде әзірленгендігін дәлелдейді. Алайда, білім беруді реформалаудың қазіргі кезеңінде педагогтың креативті даралануы мен креативті ойлауы оқу орнының дәстүрлі білім беру үдерісіне қиын үйлеседі. Педагогтердің педагогикалық қызметінің нәтижелері көрсеткендей, олардың кәсіби құзыреттілігінің, педагогикалық шеберлігінің төмендеуі байқалады, педагогтардың креативті белсенділігінің студенттардың шығармашылығынан басым болуы жағына қарай белгілі бір өзгеріс байқалады, олардың қызметі көбінесе репродуктивті болып қала береді. Білім беру процесінің тиімділігі жоғары болады, тек мұғалімнің және студентның бірлескен қызметі креативті сипатқа ие болған жағдайда ғана, бұл креативті ойлауды, бірінші кезекте педагогтың өзін дамыту қажеттілігін негіздейді.

Пилоттық медитация кезінде студенттердің өнертапқыштық қабілеті туралы ой өрбиді: колледждің нұсқаулық жетекшілігінің шеңберінде қиялға білім беру жаттығулары және таптырмас қиын тапсырмаларды қоя отырып, өнертапқыштық деңгейі біртіндеп жоғарылауы арқылы. Алынған ақпараттар мен қабілеттерді жалпы ақыл-ой жаттығуларында қолдануға жағдай жасалды. Телнұсқалардың қиял деңгейінің жақсаруын бақылау демонстрациялық әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Тест жұмысы барысында кіші мектеп студенттарының өнертапқыштық қабілеттерін арттыру көрмесі инструкторлық дайындық аясында тексеріліп, зерттеудің құрылымы, мақсаттары мен міндеттері анықталды.

Адамның қиялдау қабілеті ретінде қиял диагнозы дәл қазір логикалық зерттеулерде кең қолданылатын тестілік стратегияларды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Олардың қатарына Торэнстің өнертапқыштық сынағы, Гилфордтың қиялын сынау, Джонсонның өнертапқыштық сынағы, Уильямстың шығармашылық сынағы, Роршахтың өнертапқыштық сынағы және басқа да көрнекі жастағы топтардағы қиял деңгейін өлшеуге арналған сынақ стратегиялары кіреді. Осылайша, ересектер үшін күтілетін емтиханмен сипатталатын Гилфорд тесті талдаушылар арасында өте танымал өнертапқыштық емтиханның «Әдеттегіден тыс қолдану» ауызша тестін жетілдірудің алғышарты болды.

Ф.Вильямс жасаған тапқырлықты диагностикалау әдістемесі маркерлерді бағалаудың және студенттардың өнертапқыштық деңгейлерін анықтаудың маңызды стратегиясы бола алады. Ол толығымен де, жеке де қолданылады және нәтижелерді объективті анықтау үшін әдеттен тыс келісімді қажет етеді. Осы стратегияларға қосымша шығармашылықты талдау үшін Венкердің ересектерге арналған және біз түзеткен қиял критерийі қолданылды.

Тест нәтижесінде қиялдың қорытындысы әртүрлі стратегияларды қолдану арқылы тиімді түрде жүзеге асырылды. Тесттің кіріспе ұйымдастыруы кезінде студенттардың өнертапқыштық деңгейінің шынайы жақсару деңгейіне қол жеткізуге және қорытынды жасағаннан кейін қорытынды жасауға мүмкіндік бергені туралы экспрессивті рефлексия жүргізілді.

Студенттердің көпшілігі тапқырлықты мансапты марапаттаудың негізі деп санайды, оларды жақсартуға қолайлы және бүлдіргіш жағдайлар жасайды, бірақ қиял жасау үшін еркін жұмыс тәсілдеріне жеткілікті назар аудармайды. Нәтижесінде тапқырлық кенеттен және нәтижесіз туады.

Біздің ойымызша, Венкер тестін қолданып, біз университеттің 1, 2, 3 курстарында қарастырылатын студенттердің өнертапқыштық коэффициентін, профильдері мен өнертапқыштық деңгейлерін анықтадық. Венкер тестіне сәйкес келетін өнертапқыштық коэффициент маркерлерін қолдана отырып, біз тапқырлықтың үш деңгейін бөлдік: төмен, орташа және жоғары. Қиялдың қалыпты деңгейі үшін біз 80-ден жоғары, бірақ 120 баллдан төмен, төмен деңгей - 80-ден төмен, жоғары деңгейге - 120-дан жоғары ұпай жинаған қатысушыларды тағайындадық. Тест және бақылау топтарын зерттеудің 1-ші және 2-ші жылдарындағы респонденттердің тестілеуіндегі тапқырлық деңгейлері туралы алғашқы ақпарат жас ерекшеліктерімен салыстырылады, мұнда респонденттердің жартысынан көбі қалыпты деңгейге ие болды, ал шамамен төрттен бір бөлігі әр кездесудегі адамдардың жалпы санынан жоғары және өте дамыған болып көрінді. Қорытынды креативті және ғылыми-зерттеу топтарындағы белгілердің жас санаттары бойынша сәйкестігін белгілей алатын креативті профиліне қатысты болады (кесте 1).

Кесте 1 – Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері

Креативті факторы	Еркін сөйлеу		Өзіндік ерекшелік		Дәлдік		Икемділік	
	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы
Төмен	7	6	7	6	6	5	4	2
Орта	7	7	7	8	7	8	8	10
Биік	1	2	1	1	2	2	3	3

Осылайша, ғылыми-зерттеу және бақылау топтарының бірінші курс студенттері креативтіпен таныстырудың қызықты және тұрақты түрлерімен қаныққан (әрқайсысы 21%).

Әдетте, осы кезеңде ақпаратты, мәліметтерді игеру мен жинақтау және инструктивті қозғалыс қабілетін дамытумен байланысты қандай іс-әрекеттер қозғалатыны анықталады.

Жалпы алғанда, осы жастағы респонденттердің саны келісім беруді талап ететін (13%) және сезімтал (10%) ақпаратты жариялау бойынша серіктес ретінде жіктелді (15%).

Төменгі курс студенттерінің аз бөлігі (6% -дан 8% -ға дейін) сыни, стратегиялық және аналитикалық профильдермен салыстыра отырып, бейнелеу түрін дамытты. Сонымен қатар, осы сынақтағы тест және бақылау топтарының дублерлерінің деңгейлерінің маркерлері мен өнертапқыштық профильдері бір-бірімен байланысты.

2-курс студенттері шығармашылық кіріспенің ең көп таралған түрлеріне ие: маңызды басқа ашылымдар (23%), түбегейлі мақұлданбаған (20%), логикалық мақұлданбаған (18%), келісімді талап ететін (15%), эротикалық (13%). Қатысушылар саналы түрде мақұлданбаған, шаршамайтын және қызықты шығармашылық түрімен салыстырғанда аз мөлшерде (4% - дан аз) ұсынды.

Студенттердің қиялының салыстырмалы профильдерінде көрінетін жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің супрессивті дамуымен байланысты супрессивтік жаттығулардың арқасында айқын көрінеді.

Респонденттерді тестілеудің 3-курсының кіші топтары мен бақылау топтарының арасында тестілеу шеңберінде, келісім (24% және 26% бөлек) және құмарлық сияқты материалды (26% және 25% жеке) сияқты қиял профильдері (18% және 16% жеке) басқаларға қарағанда жиі кездеседі, ізденімпаз (15% және 13% жеке). Әдетте, ең алдымен, белгілі бір жастағы жүргізушілік белсенділіктің арқасында шебер өзін-өзі анықтау, ең қолайлы саланы таңдау және болашақ отбасылық өмірге дайындық алдыңғы қатарға шығады (2-кесте).

Диагностика қиял деңгейіндегі жағымды элементтерді анықтауға және студенттерді университеттің сыныптан тыс жұмыстарына кеңінен тартуға мүмкіндік береді.

Статистикалық ақпаратты дайындау бізге жүргізілген зерттеу жұмысын жемісті деп тануға мүмкіндік береді, бұл теорияның көптеген тұжырымдарымен расталады.

Кесте 2 – Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері

Креативті факторы	Еркін сөйлеу, %		Өзіндік ерекшелік, %		Дәлдік, %		Икемділік, %	
	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы	экспер. топ	бақылау тобы
Төмен	47	40	40	33	26	13	47	40
Орта	47	54	47	54	54	67	47	47
Биік	6	6	13	13	20	20	6	13

Студенттің тапқырлығын дамытуға бағытталған іс-шаралар: колледждің кеңістігі шеңберінде тапқырлық пен өсу қиялын арттыру мақсатында білім беру тренингтері арқылы колледждің әр жыл сайынғы рефлексиясы, тынымсыз қиын тапсырмалар беру. Алынған ақпараттарды пайдалану және күнделікті өмірге қабілеттілік үшін жағдайлар жасалды.

Көшірмелердің қиял деңгейінің жоғарылауы демонстрациялық әдістерді қолдана отырып бақыланды. Симптоматикалық презентация қиял деңгейлеріндегі оң ағымын және студенттардың сыныптан тыс жұмыстарға қатысуын арттырады. Статистикалық ақпаратты дайындау бізге орындалған тест жұмысын тиімді деп тануға мүмкіндік береді, бұл теорияның көптеген бағыттарымен расталады.

Біздің тестілік ақпараттарға қатысты зерттеулеріміз біз мойындаған академиялық шарттардың жиынтығын орындау маңызды мәселені шешуге - университеттің оқу кеңістігі шеңберінде студенттердің қиялын дамытуға ықпал ететіндігін растайды. Диагностика қиял деңгейлеріндегі жағымды элементтерді және университеттен тыс жұмыстарда студенттер қауымдастығын анықтайды.

Статистикалық деректерді өңдеу бізге орындалған тест жұмысын тиімді деп тануға мүмкіндік береді, бұл көптеген мәлімдемелермен расталады.

Біз жүргізген зерттеушілік ақпаратты тексеру біз анықтаған білім беру шарттарының жиынтығын орындау көптеген мәселелерді - инструкторлық көшбасшылық шеңберінде жеке тұлғаның құрылымы негізінде жас жастардың тапқырлығын ұйымдастыру, шешуге көмектесетінін растайды.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ ПӘНІН КІРІКТІРІП ОҚЫТУДАҒЫ ҰСТАНЫМДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Мүсіретәлі А.Қ.

БГМ-23 тобының магистранты

Шымкент университеті, Шымкент қаласы

Білім берудің кіріктірілуі - білім беру мазмұнындағы ұтқырлық пен өзгерістердің бірі болып табылады. Кіріктірілген оқытуды ұйымдастыруда білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, адамның дамуына және шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыруға ықпал ететін әртүрлі білімнің тоғысуымен әлемді өзінің барлық алуан түрлілігімен көрсетуге мүмкіндік бар.

Мектепте пәндерді кіріктіру үрдісін ұйымдастырудың негізгі нысаны – кіріктірілген сабақ болып табылады. Ал ол сабақтың ерекшелігі оны екі-үш, тіпті одан да көп мұғалімдер жүргізе алады. Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан кіріктірілген сабақ білім алушылардың танымдық әрекеттерін белсендендіруге ықпал етіп, олардың танымдық белсенділігін ынталандырады, оқытылып отырған пәнді табысты меңгерудің шарты болып табылып, білім алушылардың танымдық құзыреттілігін қалыптастырады.

Кіріктірілген сабақты және кез келген сабақтарды өткізгенде оқыту әдістемесі маңызды. Қазіргі уақытта CLIL технологиясы бойынша пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту ең

тиімді оқыту әдістерінің бірі болып табылады. Бұл әдіс бір уақытта екі пәнді біріктіріп оқытуға мүмкіндік береді, олардың біреуі шет тілі болып табылады. Арнайы терминдер, белгілі бір тілдік құрылымдар оқытылады, бұл өз кезегінде тыңдаушылардың сөздік қорын пәнге сәйкес терминологиясымен толтыруға көмегін тигізеді.

Кіріктіріп оқыту арқылы жаңа ойлау деңгейі туындайды: жаһандық, кіріктірілген, зерттеу уақыты басқа құбылыстарды зерттеу үшін босатылады, білім беру материалдарының қайталануы жойылады, пәнаралық байланыстар күшейтіледі.

Білім алушылардың ойлау белсенділігі арттады, алынған ақпарат көлемі кеңейтіледі және оқытудағы ынталандыруды күшейтіледі. Сонымен қатар, оқу үрдісінде кіріктіріп оқыту білім алушы мен оқытушының арасында жаңа психологиялық климатты қалыптастырады.

Осылайша, биология пәніне тілді кіріктіре оқыту оқу үрдісінің сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар пәнаралық байланыстар негізінде білім алушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың маңызды міндеттерін шешеді. Ал өзімнің іс-тәжірибеме келер болсам, осы жұмыста келтірілген CLIL- технологиясына сүйене отырып, нәтижелі сабақ өткіздім деп санаймын. Себебі сабақ нәтижелі өту үшін бұл сабаққа жақсылып дайындалдым.

Жалпы, нақты әдістемені қолданудың негізінде келесі ой жатыр: тілді және пәнді біріктіріп оқыту, ең алдымен, толық және ішінара үңілу шарттарымен мақсатты тілдерде тілдік құзыреттіліктерді меңгеруге бағытталған. Бұл ішінара үңілуде биология сабақтары оқыту тілінде қазақ немесе орыс, бірақ сабақ барысына ағылшын тіліндегі терминдердің өте мұқият ойластырылған «енгізілулермен» өтетінін білдіреді. Бұл жағдайда енгізілетін терминдердің мәнін түсіндіру оқыту тілінде өтеді.

Кесте – «Truth or false» – үй тапсырмасы

Құстың атауы	Осы құс жайында қызықты деректер	Truth or false деп жазылуы тиіс
Тауық Hen	Бұл құс ұшпайды, алайда жақсы жүзеді This bird can not fly, but it swims well.	false
Киви Kiwi	Бұл қанаты жоқ әлемдегі жалғыз құс This is the only bird in the world that does not have wings	truth
Түйеқұс Ostrich	Осы құс жұмыртқасын дайындау үшін оны 2 сағат бойы қайнату қажет. In order to weld the egg of this bird, it is necessary to boil it for 2 hours.	truth
Пингвин Penguin	Жердегі ең көп таралған құс The most common bird on earth	false
Шабуылшы альбатрос The wandering albatross	Бұл құс қанаттарын жайғанда қанаттарының ұзындығы ең үлкен болып есептеледі This bird has the largest wingspan	
Фламинго Flamingo	Бұл құстың жұмыртқасы әлемде ең кішкентай The egg of this bird is the smallest in the world.	false
Түйеқұс Ostrich	Бұл құс ең үлкен болып саналады This bird is considered the largest	truth
Колибри Hummingbird	Ең жылдам құс The Fastest Bird	false
Колибри Hummingbird	Артқа қарай ұшлатын жалғыз құс The only bird that can fly back	truth
Сапсан <u>Peregrine</u>	Бұл құс бір аяғында ұйықтайды This bird sleeps on one leg	false
Үкі Owl	Бұл құс көздерін жан-жаққа қимылдата алмайды, бірақ басын толықтай бұра алады This bird can not move his eyes to either side, but he can turn his head entirely	truth

Накты терминдердің ағылшын тіліндегі түсіндірмесі оқыту тілінде беріледі. Ондай сызбаны көрнекі көрсету үшін оқу-әдістемелік құралдың осы тарауында келесілер ұсынылады: пән мен сынып бойынша терминдер тізімі; сабақтардың жоспары, немесе қысқа мерзімді жоспарлар. Кіріктіріп оқытудың көрнекілігі ретінде оқу-әдістемелік құралданың осы бөлімінде: сыни тұрғыдан ойлау стратегиясына бағытталған әдістер: өз бетінше тұжырым жасау қабілетін дамыту, пікірталас, білім, іскерлік дағдысын қалыптастырады. Сөздікпен жұмыс, сызба әрі нұсқалар құрастыру, топтастыру, сәйкестендіру, семантикалық карта, мәтін аудару әдістерді сабақ барысында қолданамын. Барлық тапсырмалар биологияның терминдерін ағылшын тілінде жазу, жаттау, сәйкестігін табу, шағын мәтіндерді аудару болып табылады. Бекіту барысы тест 5-10 сұрақтан құралған.

CLIL әдістерін пайдалануда мұғалім келесілерді ескеруі тиіс: білімділік ортасы үш тілдің зерттелуіне және жетілуіне ықпал етуі тиіс; сабақтардың кестесін құрастыруда биология және тілдік пәндер мұғалімдері арасындағы әріптестікті ұйымдастыру уақытын анықтау қажет; әдістемелік бірлестіктердің жұмысын жоспарлағанда, тілдік және биология пәндер мұғалімдері әдістемелік бірлестіктерінің өзара әрекеттесу жоспарын түзу қажет; тілдік және биология пәндер мұғалімдерінің арасында сабақтарға өзара ену ісін ұйымдастыру; тілдік ортаны құру үшін мектептегі тәрбие жұмысының жоспарына мақсатты тілдердегі сыныптан тыс іс-шараларды қосу қажет.

Оқу материалын тандап алғанда білім алушылардың жас ерекшеліктеріне және тілдік дайындық деңгейіне жауап беретіндей, стилі жағынан алуан түрлі түпнұсқалық мәтіндерді таңдау қажет. мәселені белгілеу: сұрақ-жауап, анықтама-термин, бөлік-тұтас; қалып қойған жерлерін толтыруға жататын тапсырмалар (көбіне сұрақтары бар парақшалар таратылады); нақты ақпаратты іздестіруге бағытталған тапсырмалар; сөзді табуды көздейтін ойындар; мәтін бойынша 20 сұрақ қойыңыз, бұл арада әр түрлі сұрақтар көрнекі схема түрінде болады; визуалды қатарымен бекітілген жұмыстың ауызша тұсаукесері.

Мәтіннің пәндік бағдарлануы, яғни ағылшын тіліндегі мәтіндер пәндік және тілдік құзыреттіліктің дамуы пайда болады. Сонымен қатар сабақтарда аудио- және бейнематериалдарды пайдалануға болады. Мұғалім сабақты материалдың бір бөлігі аудиомәтін түрінде ұсынылатындай, ал оқытудың ізденіс әдістерін қолданумен материалдың диалог пен сұхбат арқылы келетіндей етіп жоспарлауына болады. Оған қоса, тыңдалым жазбаша тапсырмаларымен де үйлестіре алады (кестелерді толтыру, сызбаларды құру, өткізген жерлерін қалпына келтіру).

Жаңа CLIL технологиясы негізінде өткізілген кіріктірілген сабақ үрдісінде өзімнің іс-әрекетім келесідей болды:

1. Тақырыпты білім алушыларға ана тілінде презентация арқылы түсіндердім.
 2. Мәтінмен жұмыс жасау үшін мәтіннің жаңа сөздіктері мен терминдерін екі тілде дайындадам.
 3. Мәтінді таңдаған кезде білім алушылардың тілдік дайындық деңгейіне және жас ерекшеліктеріне сәйкес келетіндей етіп таңдадым.
 4. Мәтінді кішкене бөліктерге бөліп, оларды нөмерлеп, әр бөлікке атау қойдым.
 5. Әр мәтіннің бөліктерін суреттермен қамтамасыз еттім.
 6. Мәтіндерге prereading және afterreading тапсырмаларын дайындадым.
 7. Топта бірігіп және жеке жұмыс жасауды меңгеру үшін білім алушыларға топтық және жекешеленген тапсырмалар дайындадым.
 8. Білім алушылардың ағылшын тілінде жаңа сөздіктер мен терминдердің жазылымын меңгеруге бағытталған тапсырмасын дайындадым.
 9. Білім алушылардың ағылшын тілінде тыңдалымын жақсарту үшін тыңдалымды меңгеруге бағытталған тапсырмасын дайындадым.
 10. «truth or false» – үй тапсырмасы дайындадым
- Ал, білім алушының әрекеті келесілер:
1. Тақырыпты білім алушылар ана тілінде презентация арқылы меңгерді.

2. Мәтінмен жұмыс жасау үшін мәтіннен жаңа сөздіктер мен терминдерді теріп жазып алды.
3. Мәтіннің prereading және afterreading тапсырмаларын орындады.
4. Жазылымды меңгеруге бағытталған тапсырмаларын орындады.
5. Тыңдалымды меңгеруге бағытталған тапсырмаларын орындады.
6. Топта бірігіп және жеке жұмыс жасады.
7. «truth or false» – үй тапсырмасын орындады

Осындай жаңа CLIL технологиясы бойынша жаңа форматта сабақ жоспарлап өткізу сабағы білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, шығармашылыққа, тілді меңгеруге жетелейді, үлкен ізденімпаздық қабілетін арттырады, ағылшын тіліндегі сауаттылығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастырады. Яғни, кіріктіріп оқытудың педагогикалық технологияның мәнін аштым деп ойлаймын.

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЖЕКЕ ҚҰРЫЛЫМ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДА КОМАНДАЛЫҚ ӘДІСТІ ДАМУ МОДЕЛІ

Мырза Ә.С.

*БГМ-53 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Команда – бұл бірлескен іс-шараларды жүзеге асырудағы мақсаттар мен көзқарастарды бөлісетін аз санды адамдар (көбінесе 5–7, көбінесе 15-20 дейін); қосымша дағдыларға ие болу; соңғы нәтижелер үшін жауапкершілікті өз мойнына алады; функционалды-рөлдік корреляцияны өзгерте алады. Команда, әдетте, ұйымдастырушылық қызметтің әртүрлі салаларына жататын және нақты мәселелерді шешу үшін бірлесіп жұмыс жасайтын мамандар тобынан тұрады. Команданың мәні - оның барлық мүшелері үшін ортақ міндет. Мұндай міндеттеме белгілі бір мақсатты талап етеді, оған барлық топ мүшелері сенеді - оның миссиясы. Команда миссиясы жеңіске, чемпионатқа, алға жылжуға байланысты элементтерді қамтуы керек. Сонымен бірге, команданың мақсаттарының оның мақсатынан (миссиядан) айырмашылығы бар, бұл команданың мақсаттары сіздің табысқа жету жолында сіздің ілгерілеуіңізді бақылауға мүмкіндік беретіндігінде және миссия, неғұрлым ғаламдық болған сайын, барлық нақты мақсаттарға мән мен қуат береді [1].

Жалпы команда құрудың теориялық аспектілері: команданы құру қағидаларына, жұмысты ұйымдастыруға, өмірлік циклді анықтауға, командалық іс-әрекеттің тиімділігі ережелеріне және командалардың рөлдерін салыстыруға арналған. Педагогикалық командалардың құрылу алгоритмін, топтық жұмысты ұйымдастырудың әдістерін жіктеуді, жалпы білім беру мекемесіндегі топтық жұмыстың артықшылықтарын көрсететін мазмұнына ерекше көңіл бөлінеді. Студенттердің қиялын дамыту тікелей қарастырылып отырған тақырыпты түсіну деңгейіне бағынады, өйткені жиналған ақпаратты қанағаттанарлықтай түсіндіру ықтималдығы түсінуге байланысты. Түсіну - ақпарат пен қатысудың нәтижесі. Дайындық шеңберінде бұл түсіністік сызығын үйлесімді құру үшін ақпарат пен кездесулердің көбеюі бір-бірін кезең-кезеңімен толықтыруы керек дегенді білдіреді. Болашақ педагогтарды дайындауда гипотетикалық және жерлендірілген тіндерді үйлестіру үлкен рөл атқарады. Гипотеза мен нақтылаудың үлесін 1/2 аралығында байқауға болады деп болжануда. Бұл пропорция бірқатар компоненттермен анықталады: дәріс материалын енгізу шеңберінде туындайтын проблемалар мен қарама-қайшылықты тұстарға қарамастан оқытушының қозғалысы көп уақытты алады. Бұл жағдайда бақылаушылар тобымен байланыс таңдамалы болады. Семинарларда назар жиналысқа қатысушылардың барлығына әділ бөлінеді. Бұл көбінесе сабақтардың ерекшеліктерімен және командалық жұмысты қолданумен байланысты. Әрбір қатысушы өз жорамалын басқаларға ашық айтуға мүмкіндік алады. Топтық жұмыстың негізгі ережелері қауіпсіздік пен қабылдау атмосферасын

калыптастырады. Бұл жағдайда жиналыстың әр бөлімі уақытты қажет ететін қажеттіліктің өзектілік дәрежесіне байланысты өзін көрсетуге мүмкіндік алады. Студенттер өздеріне ойда жоқ болып көрінген немесе наразылық тудырған адресат матасын нақтылауға мүмкіндік алады. Бұл жағдайда нұсқаушы топтағы әр түрлі адамдар арасындағы диалогты ұйымдастыра алады, бұл мәселе бойынша ерекше қорытындылармен бөліседі. Осы диалогты ұйымдастыру әдісінде педагог диалог формаларын командадық жұмыс ретінде оқытуға үйретеді. Бұл жағдайда екі мақсат көзделеді: үйінді дайындау және матаның қажетті дайындығын нақтылау. Шолу кезінде сәйкестіктің үш компоненті анықталды (ақыл-ой, ынта-ықылас, физикалық).

Команда әлеуметтік тәжірибелерді жинақтаудың негізгі базасы. Тәрбиеленуші тәжірибені отбасында, ұйымдаспаған сабақтан тыс жағдайларда құрдастарымен қарым-қатынас жасау арқылы, бұқаралық ақпарат құралдары, кітаптар оқу және басқа да көздер арқылы алады. Бірақ тек командада ғана оны игеру арнайы жоспарланып, кәсіби педагогтармен жіберіледі.

Жаңа ортаға келіп түскен бала көптеген командадардың мүшесі болады, олардың бір бөлігін өзі таңдайды (үйірмелер, секциялар және т. б.), ал басқалардың және ең алдымен сынып командаының мүшесі болып ол белгілі бір жағдайларға байланысты болады. Қоғам мен команданың мүшесі ретінде тәрбиеленуші қандай да бір командаға тән қарым-қатынас ережелері мен нормаларын қабылдауға мәжбүр. Ол қабылданған команда болып, оның жағдайын қанағаттандыратын және өз қызметін тиімді жүзеге асырғысы келгендіктен оларды елемуге немесе елемуге болмайды. Бұл студент қалыптасқан немесе қалыптасқан қатынастарға белсенді түрде бейімделуі тиіс дегенді білдірмейді. Егер ол өзінің шындығына көз жеткізсе, ол белсенді позицияға ие болуы және көпшіліктің пікіріне қарама-қарсы өз көзқарасын білдіруі ғана емес, сонымен қатар оны команда алдында қорғауы тиіс.

Осылайша, команда – позицияларда бағыну, белсенді қарсы тұру және басшылық жасау тәжірибелерінде мүмкіндіктер береді. Нәтижесінде бұл азаматтылық, ізгілендіру, бастамашылық, жауапкершілік, әлеуметтік әділдік және т. б. сияқты әлеуметтік құнды қасиеттерді қалыптастыруға алып келуі тиіс. Әлеуметтік белсенділік таныта отырып, әрбір тәрбиеленуші командада жеке тұлға ретінде өзін-өзі көрсету және өзін-өзі бекіту аренасы ретінде қабылдайды. Командадық өмір сүрудің педагогикалық басшылығының арқасында өз көздерінде және құрдастарының көздерінде орнығуға ұмтылу командада қолайлы жағдай табады. Тек командада өзін-өзі бағалау, талаптану деңгейі және өзін-өзі құрметтеу, яғни өзін жеке тұлға ретінде қабылдау немесе қабылдамау сияқты маңызды тұлғалық сипаттамалар қалыптасады. Жұмыстағы білім беру және ақыл-ой жаңалықтары тұлғаның сол немесе басқа бөлігіне әсер ету дәрежесі бойынша оқшаулануы мүмкін: психикалық (мекен-жайлар, сурет салу, қолмен тергеу, өзара әрекеттесу); ынта-жігермен (психодрама, бөлшектерді модельдеу, гештальтпен емдеу, проективті сурет); физикалық (дамытушылық жұмыс, психодрама, иммерсия).

Студенттердің командадық өмір әрекеті жеке тұлғаның физикалық және көркемдік әлеуетін іске асыру үшін шексіз мүмкіндіктер ашады. Еркін қарым-қатынас жағдайында ұйымдастырылатын дене шынықтыру-сауықтыру және көркемдік-эстетикалық қызмет рухани құндылықтармен мазмұндық алмасуды ынталандырады, шындыққа деген эстетикалық көзқарасты қалыптастыру, арнайы білімнің, іскерліктің және дағдылардың кең спектрін меңгеруді ынталандырады. Бұл қызмет түрлері тәрбиеленушілердің эмоционалдық дамуына ықпал етеді, командадық қарым-қатынас, сезімдік, эмоциялық-адамгершілік атмосфераны және оның шығармашылықтарын бірлесіп сезіну сезімдерін тудырады.

Білім беру тренингінде оқитын жастардың қиялын дамыту үшін ұсынылған демонстрацияның компоненттері бір-бірімен тұрақты байланыста болады және оларды дайындық және топтық жұмыс кезеңдеріне сәйкес орындау керек. Бұл жағдайда кездесу мен ақпарат өзара бірін-бірі толықтырады (сурет).

Міндеттері: оқу материалын зерттеу, білім мен тәжірибені интеграциялау, теориялық білім мен практикалық дағдыларды ұсынуға пропорционалды байланыс, кәсіби мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарасты дамыту

Оқыту функциялары		
дамуда	қалыптастырушы	интегративті

Шығармашылық дамудың критерийлері:

Жаңа тәжірибеге ашықтық, шығармашылықтың артуы, мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарас, тұлғаның ақыл-ой, эмоционалды және дене компоненттерін үйлестіру, шоғырлану қабілеті, эмпатия, аз мазасыздық, әзіл сезімі, білім беру үдерісіне қатысу

Педагогикалық қызметтің формалары:

- бейнелеу өнерінің классикалық туындыларымен жұмыс, - стихиялы театр
- авторлық суретпен жұмыс, - дене жұмысында би қимылдарын қолдану, - үлгі ету
- кескіндермен ассоциативті жұмыс - көркем педагогика технологияларын қолдану, - шығармашылық өзін-өзі көрсету технологиялары - психодрама

Сабақ өткізу кезеңдері:

- 1) шығармашылық орта құру үшін қажетті жағдайлар жасау;
- 2) өзін-өзі іздеу және өзін-өзі көрсетудің арнайы таңдалған технологияларының көмегімен шығармашылық әлеуетті белсендіру;
- 3) жұмыс процесінде туындайтын проблемаларды, шектеулерді және тосқауылдарды оларды кейіннен зерттей отырып талдау

Семинар құрылымы:

- танысу
- сенім мен қолдау атмосферасын құру
- еңбек дағдыларын іс жүзінде игеру

Нәтижесі: тұлғаның ақыл-ой, эмоционалды және дене компоненттерін үйлесімді дамыту, шығармашылық қабілетін дамыту, кәсіби еңбек дағдыларын дамыту

Сурет – Болашақ педагогтардың шығармашылығын дамыту моделі

Интеллектте бірнеше хонды бір контексттен екінші контекстке ауыстырған кезде, хонда да, сол жағдайда да болатынын ескеру керек. Осыны ескере отырып, ежелгіден жиі ерекшеленетін белгілі бір заманауи композиция бар деп айта аламыз, және мұндай жағдайдың әсерін болжау көбінесе таңқаларлық.

Осылайша, кез-келген қылқаламды басқа жағдайға ауыстыру мүмкіндігі мұқият күтімді және мұқият талдауды қажет ететін күшті жақтардың күмәнді үлесі бар әрекет ретінде қарастырылуы керек. Көрсетілген білім беру демонстрациясының нәтижесі: тұлғаның ақыл-ой, ынта-жігері мен нақты компонентінің жағымды жақсаруы, қиялын дамыту, еңбек дағдыларын жетілдіру. Осының аясында қиял тұжырымдамасы адамның қозғалысты қажет ететін жағдайларда стандартты емес, өнертапқыштық шешімдерді қалыптастыру қабілеті ретінде нақтыланады.

Әдебиет:

1. Александрова Е.А. Роль педагогических команд в образовательных учреждениях. – СПб.: ГНУ ИОВРАО, 2018. – 128 с.
2. Горюха В.И. Практика командообразования в педагогических коллективах образовательных учреждений // Проблемы педагогической инноватики в профессиональной школе - СПб.: ИОВРАО, 2016. –3 с

СОЯНЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК СЕЛЕКЦИЯЛЫҚ ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Сейітбай Нұрболат Әлиханұлы
БГМ-43 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазақстанның оңтүстігінде соя бағалы дақылдан жақсы өнім алынуына еліміздің ғылыми-зерттеу мекемелері және шаруашылықтары өсімдіктің агротехникасы және биологиялық маңызды мәселелеріне өз үлестерін қосуда. Сояны түйнекті бактерияларға бейімделген, жасыл балаусасы, дәндік және сүрлем бағытты аудандастырылған, жоғары өнім беретін, егістік бірліктен шығатын протеин және майы, аурулармен зиянкестерге төзімді, механикаланған жиын - терімге бейімделген сорттары шығарылды. Осы сорттар республикамыздың соя егістіктерінің 90% орналасқан. Өсіп – жетілу кезеңінде, негізгі фазалардың және ең қысқа вегетациялық мерзім Жансая (103 күн) және Болашақ (104 күн) сорттарында анықталды. Ең ұзақ мерзім жергілікті селекциясының соя сорттары Эврика стандарт және Қазақстандық 2309, сонымен қатар шетел селекциясының Sponsog (Сербия) сорттары бойынша анықталды, олардың вегетациялық кезеңі орта есеппен 111 күнді құрады. Өсіп-өну фазаларының ұзақтығы бойынша соя сорттарының арасында айырмашылық байқалмады.

Қазіргі таңда тұқым шаруашылығы қолға алынуда, элита тұқымын өндіру және шаруашылықтарда көбейту жолға қойылған. Эксперименттік жолмен, азот байлау мөлшері, түйнекті бактериялармен үйлесімдігі анықталып, топырақты азотпен байыту ауылшаруашылық дақылтүсімін бағдарлауда маңызды ауыспалы егіншілікті және тыңайтқыштар жүйесін ұйымдастырудағы жұмыстарды жоғарыдеңгейде атқаруға мүмкіндік береді. Өсімдікті бактеризациялау тәсілдерін қолданғанда, түйнекті бактериялардың белсенді нәсілдері алынды.

Зерттеулер жүргізу үшін дайындық жұмыстары: отандық және шет елдік әдебиеттер қолдана отырып ғылыми-техникалық ақпараттар зерделенді. Экологиялық сортсынақ тәлімбақтарын жасау әдістемесі, тәжірибелердің орналасу кестесі мен бөліну жоспары жасалынды. Зерттелетін сорттүлгілердің зертханалық өнгіштігі анықталды, ол орташа 92-100% құрады. Ұрықтардың алқаптық өнгіштігі және егістіктің арамшөптермен ластануы анықталды. Ұрықтардың алқаптық өнгіштігі 88-97% құрады. Түрлік құрамы бойынша егістікте қосжарнақты біржылдық арамшөпті өсімдіктер, ал көпжылдық өсімдіктерден құмай басымдылық көрсетті. Зерттеу кезінде соя егістігінде аурулар мен зиянкестер кездеспеді.

Фенологиялық байқаулар нәтижесі көрсеткендей (1-кесте), негізгі даму фазаларының басталуы мен вегетациялық кезең ұзақтығы бойынша тез пісіп жетілетін өнім ретінде Жансая (103 күн) және Болашақ (104 күн) сортұлгілері болды. Сонан соң дамуы орташа көрсеткіш шет елдік GM (Канада) (106 күн) сортұлгісінде анықталды. Ең кеш пісетін соя сорттарына отандық селекцияға жататын – Эврика стандарт және Қазақстандық 2309, ал шет ел селекциясынан Sponsog (Сербия) сорттары болды, олардың орташа көрсеткіштері 111 күнді құрады.

Кесте 15 – Соя дақылының отандық және шет елдік селекцияларының фенологиялық бақылаулары

Сорт	Отырғызу күні	Көктеуі	Гүлдеуі	Бұршақтарының пайда болуы	Бұршақтарының толысуы	Пісіп-жетілуі	Вегетациялық кезеңнің ұзақтығы
Эврика стандарт	25.04.24	05.05. 24	07.06. 24	28.06.24	20.07.24	14.08.24	111
GM (Канада)	25.04.24	06.05. 24	05.06. 24	24.06.24	15.07.24	09.08.24	106
Sponsog (Сербия)	25.04.24	07.05. 24	07.06. 24	26.06.24	19.07.24	14.08.24	111
Болашақ	25.04.24	06.05. 24	03.06. 24	22.06.24	13.07.24	07.08.24	104
Жансая	25.04.24	05.05. 24	02.06. 24	20.06.24	12.07.24	06.08.24	103
Қазақстандық 2309	25.04.24	06.05. 24	07.06. 24	27.06.24	19.07.24	14.08.24	111

Зерттеу нәтижелері бойынша (2-кесте) соя сорттары бойынша дамуның алшақтығында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмады.

Кесте 2 – Сояның даму кезеңі қашықтығы

Сорт	Кезеңнің ұзақтығы, күн				
	егу-шығу	шығу-гүлдеу	гүлдеу-бұршақтарының пайда болуы	бұршақтарының пайда болуы - пісіп-жетілуі	вегетациялық кезеңнің ұзақтығы
Эврика стандарт	10	33	21	47	111
GM (Канада)	11	30	19	46	106
Sponsog (Сербия)	12	31	20	48	111
Болашақ	11	28	19	46	104
Жансая	10	28	18	47	103
Қазақстандық 2309	11	32	20	48	111

3-кесте мәліметтері бойынша, біз зерттеген соя өсімдігінің барлық сорттары өнгіштігі мен тұқымның көктеу энергиясы бойынша жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленді.

Кесте 3 – Соя сорттарының далалық өнгіштігі

Сорт	Тұқымның өну энергиясы (зертханалық), %	Зертханалық өнгіштігі, %	Далалық өнгіштігі, %	Өсімдікті жинау кезіне сақталған саны, %
Эврика стандарт	89,0	100	97	94,3
GM (Канада)	94,0	95	92	89,1
Sponsog (Сербия)	80,0	97	95	89,6
Болашақ	92,0	100	97	92,2
Жансая	88,0	100	96	95,8
Қазақстандық 2309	79,0	92	88	86,3

Өнімдерді жинау кезінде алқаптық өнгіштігі мен ұрықтарын сақтау саны бойынша ең жақсы нәтижелер Жансая (96,0%, 95,8%) және Эврика стандарт (97,0%, 94,3) сорттарынан алынды. Ал бұл көрсеткіштер бойынша ең нашар нәтижелер Қазақстандық 2309 сортында болды. Оның өнімдерді жинау кезінде алқаптық өнгіштігі мен ұрықтарын сақтау саны бойынша көрсеткіштері сәйкесінше 88,0 және 86,3% құрады.

Далалық өнімділігі және өнімді жинау алдындағы өсімдіктердің сақталған түп саны бойынша ең жоғарғы көрсеткіштер Жансая (96,0% және 95,8%) және Эврика стандарт (97,0% және 94,3%) сорттарында анықталды. Бұл көрсеткіштер бойынша ең төмені Қазақстандық 2309 (88,0% және 86,3%) сортында байқалды. Өсімдіктердің ең жоғарғы биіктігі Жансая (64,4 см) және Эврика стандарт (63,3 см) сорттары бойынша анықталды. Ең жоғарғы бас байлау биіктігі Қазақстандық 2309 (15,1 см), ең төмен – шетел селекциясының GM (Канада) – 13,4 см, Sponsor (Сербия) – 12,8 см сорт үлгілерінде байқалды. Ең жоғарғы өнім шетел селекциясының Sponsor (Сербия) және отандық селекциясының Болашақ сорттары бойынша алынды, олардың өнімі сәйкесінше 32,8ц/га және 32,9 ц/га құрады, ол дегеніміз гектарына 4,1 және 3,3ц Эврика стандартынан артық. Ең төменгі өнім Қазақстандық 2309 – 21,4ц сорты бойынша алынды.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ДИАЛОГ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

*Шерали Айсулу Нұржанқызы
БГМ-53 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Жоғары мектеп білім алушылардың диалогтық қарым-қатынасының мәндік сипаттамасы осы феноменнің тұлғаның дамуындағы рөлі мен орнын және қазіргі жасөспірімдердің іс-әрекетін субъект-субъектілік өзара іс-қимыл түрі ретінде, бөлінген диалогтық қарым-қатынастардың даму деңгейін (өзара сенім, тең құқылық, өзара түсінушілік) және көрсеткіштерді ескере отырып, түсіну негізінде анықталған. Қазіргі психопедагогикада белгілі оқу диалогының түрлері мен формаларын талдау негізінде әзірленген оқу диалогының формаларының авторлық жіктелуі ұсынылған, білім алушының оқу-танымдық қызметінің мәніне сүйене отырып құрылған және герменевтикалық, эмпирикалық, эвристикалық, рационалистік, генетикалық, диалектикалық, полемиялық түрлерді қамтиды.

Жоғарғы мектеп білім алушыларының диалогтық қарым-қатынасын дамытудың құрылымдық-мазмұнды моделі келесі құрылымдық құрауыштармен диалогтық қарым-қатынасты дамыту процесінің құрылымы мен мазмұнын көрсетеді: мақсаты мен міндеттері, мазмұны (диалогтық қарым-қатынас және оның компоненттері), жасөспірімдердің диалогтық қарым-қатынасын қалыптастыру кезеңдері (диагностикалық, дамытушы, жалпылаушы), даму формалары, әдістері, технологиялары мен құралдары, өлшемдер мен деңгейлердің сипаттамасы, диалогтық қарым-қатынасты қалыптастыру процесінің нәтижесі. Психологиялық (жасөспірімдердің диалогтық қарым - қатынасының жеке алғышарттарының қалыптасуы және афiliationға деген қажеттілік; мұғалімнің оқу диалогына дайындығы, диалогтық қарым-қатынасты дамыту процесін психологиялық сүйемелдеуді ұйымдастыру) және педагогикалық (пән мұғалімдерінің білім алушылардың диалог жүргізе білуін қалыптастыру әдістемесін қолдануы; диалогтың әртүрлі түрлерін пайдалана отырып, технология мұғалімдерін оқыту) анықталды.

Білім алушылардың диалогтық қарым-қатынасын дамытуға бағытталған әр түрлі пәндер бойынша оқыту мазмұны іріктелді. Жеке тұлғаға бағытталған оқу диалогын іске асыруға мүмкіндік беретін білім алушы мен мұғалімнің диалогтық дайындық деңгейін бағалау критерийлері әзірленді. Қарым-қатынасқа әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық

оқытудың белсенді әдістерін (жаттығулар, ойын үлгілеу, практикалық тәсілдер, топтық пікірталастар, әлеуметтік-психологиялық тренинг) қолдана отырып, жоғары сынып оқушыларының диалогтық қарым-қатынасын қалыптастыру және қарым-қатынас белсенділігінің деңгейін арттыратын әртүрлі дискурстарды пайдалану бойынша кезең-кезеңімен жұмысты көрсететін бағдарлама әзірленді және сынақтан өткізілді.

Эксперименталды оқыту нәтижелерін анықтау үшін бақылау эксперименті жүргізілді, онда тапсырмалар мен өткізу әдістемесі констатациялық экспериментте ұсынылғанға ұқсас болды. Алынған мәліметтерді талдау жасөспірімдерде арнайы оқытудан кейін әртүрлі коммуникативтік міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін тілдесудің диалогтық түрінің алғышарттары қалыптасқанын көрсетті. Эксперименталды оқыту жоғары мектеп білім алушыларының диалогтік қарым-қатынас жасау мүмкіндігін арттырды, оның мазмұнын тереңдетіп, байланыстылығын, нормативін, диалог тақырыбының ашылуын жақсартты. Диалогтік бағыттың дамуына жоғары мектеп білім алушыларының қарым-қатынас тақырыбына танымдық қызығушылықты танытуы, пікірді қалыптастыру және қалыптастыру үшін ойлау қызметін ұйымдастыру, сондай-ақ білім мен тілдік материалмен жұмыс істеу ықпал етті. Эксперименталды топтағы білім алушылардың диалогын логикалық ұйымдастыру деңгейі көтерілді және жоғары (34,5%) және орташа (65,5%) сәйкес болды. Бақылау сыныбының балалары төмен нәтиже көрсетті: 17% – жоғары деңгей, 83% – орташа деңгей.

Жоғары мектеп білім алушыларының танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыру және диалогтік қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту үшін сұрақ ұсыныстарын құруға үйрету балаларға коммуникативтік міндеттерді шешу үшін оны сөйлеу қызметінде белсенді қолдануға мүмкіндік берді. Оқыту экспериментінің нәтижелері жоғары мектеп білім алушыларының сөйлеу қабілеті мен сөйлеу тілінің лексика-грамматикалық құрылымының жақсаруын көрсетеді. Балалар түрлі пікір формаларын қолданды: хабарлама, сұрақ, өтініш. Балалар қарым-қатынасының диалогтық деңгейі олардың тіл құралдары мен тілдік қабілетін меңгеруі, сөйлеу белсенділігі мен ойлау қызметін арттыру есебінен көтерілді. Бұл жоғары мектеп білім алушыларының диалогтық қарым-қатынасын танымдық-логикалық ұйымдастыруды, оның мазмұндылығын, ақпараттылығын, көлемділігін қамтамасыз етті.

Диалогтық қарым-қатынасты мақсатты ұйымдастыру нәтижесінде балалар диалогтың сапалы жаңа сипатын: ақпараттылығын, пікірлердің адекваттылығын, айтылған қисынды дәйектілігін меңгерді. Репликалардың құрамы кеңейіп, сөздердің лексика-синтаксистік дұрыстығы артты, олардың көлемі артты. Бұл диалогтың мазмұнын байытты, оның тақырыбын толық ашуға мүмкіндік берді. Балалар сөз сөйлеуді бағдарламалауды және оны тіл құралдарымен ресімдеуді үйренді, коммуникативтік міндеттерді шешуге бағытталған ойды білдіру қабілетін меңгерді.

Эксперименталды топта диалогтік қарым-қатынастың алғышарттарын толық меңгерді. Диалог жүргізу деңгейі жоғары (жоғары мектеп білім алушыларының 34,5% - ы) және орташа (жоғары мектеп білім алушыларының 65,5%-ы) сәйкес болды. Бұл қарым-қатынастың диалогтық деңгейін арттыруға, әлеуметтік байланыстарды кеңейтуге, тұлғааралық диалогтік қарым-қатынаста коммуникативтік міндеттерді шешуге ықпал етті. Бақылау және эксперименттік сынып білім алушыларының жауаптарының сандық сипаттамасы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - «Сабақта диалогты интерактивті ұйымдастыру» және «түсті карталар» дискурс үлгілерінің нәтижелері

Топтар	1- дискурстың жауаптары			2-дискурстың жауаптары		
	дұрыс	жартылай дұрыс	дұрыс емес	ұрыс	жартылай дұрыс	дұрыс емес
Зерттеу	86,1	13,9	0	94,4	5,6	0
Бақылау	20,0	41,4	38,6	17,2	53,0	29,8

Бақылау эксперимент жүргізгенге дейін (үлгерімнің деректері бойынша) білім алушылардың білімі шамамен бірдей болды. Тиісті жұмысты жүргізгеннен кейін-оқу материалында қарама-қайшылықтарды анықтау және оларды шешу-меңгеруде елеулі айырмашылық пайда болды. Осылайша, тәжірибелік-эксперименталдық жұмыстардың деректері оқу материалының мазмұнындағы қарама-қайшылықтарды анықтау және барлық білім алушыларды диалог түріндегі оларды шешуге тарту білім алушылардың (олардың ойлауы, сөйлеуі және басқа да жоғары психикалық қызметтері) дамуына бағытталған сабақ-диалог тиімділігінің маңызды педагогикалық шарттарының бірі болып табылатыны туралы біздің тұжырымымызды растады. Жүргізілген зерттеу нәтижелері зерттеудің басында біз ұсынған гипотеза толығымен расталғанын көрсетті. Бұл туралы ең алдымен нақты материалда, «Табиғаттағы су айналымы» (С.П. Барановтың әдістемесі бойынша) жазылған. Эксперименталды топта білім алушыларының осы сұрақтарға жауаптары білім алушылардың тақырыпты жақсы меңгергенін көрсетті, оларда судың агрегаттық жай-күйінің үздіксіздігін, температураға байланысты оның көлемін, судың бір жағдайдан екіншісіне ауысуының үздіксіздігі туралы жалпы білім қалыптасты. Олар сондай-ақ балалар Табиғаттағы су айналымын терең түсінеді, демек, қозғалыс, өзгерту, даму сияқты табиғаттың жалпыға ортақ заңдылықтарын түсінеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, әзірленген модельді қолдану бойынша эксперименттік жұмыс білім алушылардың диалогтық қарым-қатынасын қалыптастыруға ықпал етеді, білім беру процесінің барлық субъектілерінің өзара іс-қимылын жүзеге асыруға айтарлықтай әсер етеді деген қорытынды жасаймыз. Жасөспірімдердің әлеуметтік белсенділік деңгейінің динамикасын анықтау мақсатында біз бақылау экспериментін жүзеге асырдық. Ол қорытынды эксперимент схемасы бойынша білім алушылардың әлеуметтік белсенділік деңгейін диагностикалауды қамтыды.

Сыналушылардың пән әлемін меңгеруде жоғары қажеттілікті, іс-әрекетке шөлдеуді (ЭР), пәндік және коммуникативтік салалардағы икемді ауыстырып қосқыштықты (П, СП), пәндік қызметтегі жылдам моториканы (Т), әлеуметтік байланысқа деген қажеттілікті, іс-әрекеттің әлеуметтік нысандарын меңгеруге деген құштарлықты (Эми ЭМ), диалогтық сыналушылар бойынша пәндік және коммуникативтік салалардағы сәтсіздікке жоғары эмоциялық сезімталдықты көрсететін диалогтық топтарының көрсеткіштері. Диалогтық емес сыналушылар әлеуметтік байланыстағы аз ғана қажеттілігімен, әлеуметтік пассивтілігімен (Сэр), монотондық жұмысқа бейімділігімен (П), төмен моторикамен (Т) сипатталады. Бөлінген топтардың уақытша перспективасын құрайтын уәждердің мазмұны келесі кестеде көрсетілген (S – сыналушының жеке тұлғасымен байланысты уәждер, SR – өзін – өзі дамыту уәждері, R1 – белсенділіктің уәждемесі, R2-оқу қызметінің уәждері, C-қарым-қатынастың уәждемесі. Статистикалық маңызды айырмашылықтар келесі себептер бойынша алынды: өз тұлғасымен (S), басқалардан (C2) күтумен, оқу қызметінің (R3) уәждерімен және таныммен (E) байланысты белсенділікпен байланысты қарым-қатынас мотивациясымен байланысты. Диалогтық сыналушылар тобы бойынша бұл диалогтік танымда және оқу қызметінде, тұлғааралық өзара әрекеттестікте неғұрлым белсенді екенін көрсетеді. Біздің ойымызша, басқалардан күтумен байланысты қарым-қатынастың жоғары уәждемесі және жоғары жеке уәждемесі. Диалогтық және бейдиалогиялық сыналушылардың топтары бойынша мотивтер санаттарының арақатынасы 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 – Диалогтық және бейдиалогиялы сыналушылардың мотивтерінің санаттары бойынша статистикалық маңызы бар

Себептері	Диалогтық	Диалогтық емес	Мәнділік деңгейі
S	4.25	5.53	p<0.05
SR	3.69	3.72	м.ж.
R1	3.41	2.96	м.ж.
R2	3.32	3.27	м.ж.
C	3.04	2.84	м.ж.

Нәтижесінде, біздің зерттеуіміздің екінші кезеңінде біз сыналушылардың екі тобының жеке-жеке ерекшеліктерін белгілеп, сипаттадық.

Диалогтық сыналушыларды сипаттаған: бақылаудың интерндік локусы; жоғары үлестес үрдістер; маңызды өмірлік салалардағы ішкі мотивациялық қақтығыстардың болмауы; пәндік әлемді меңгеруде жоғары қажеттілікті көрсететін темперамент сипаттамаларының жоғары көрсеткіштері, іс-әрекет жасау, әлеуметтік қарым-қатынас қажеттілігі, іс-әрекеттің әлеуметтік нысандарын меңгеруге құштарлық, пәндік және коммуникативтік салалардағы икемді ауысу, пәндік қызметтегі жылдамдық моторикасы, пәндік және коммуникативтік салалардағы жоғары эмоциялық сезімталдық және сәтсіздіктер.; мазмұндық және құрылымдық уақыт перспективасының болуы.

Диалогтық емес сыналушыларды сипаттаған: бақылаудың экстерналды локусы; үлестес үрдістердің төмен көрсеткіштері; әлеуметтік байланыстарға шамалы қажеттілікті, әлеуметтік пассивтілікті, пәндік әлемді игеруге төмен қажеттілікті, монотонды жұмысқа бейімділікті, пәндік қызметтегі моториканың төмендігін көрсететін көрсеткіш-құзыреттілік сипаттамаларының төмендігі; мазмұнды және құрылымдалған уақытша перспективасы.

Әдістемелік ұсыныстар жалпы білім беретін жоғары мектептің орта буынының пән мұғалімдерінің пайдалануына, сондай-ақ жалпы орта білім беру ұйымдарының педагогтарын кәсіби даярлау жүйесіне, кіші Жасөспірімдер жасындағы балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға арналған. Білім беру қызметінде диалогтық қарым-қатынасты дамыту формалары, әдістері мен құралдары ұсынылды.

Ол білім алушылардың диалогтік қарым-қатынасын қалыптастырудың теориялық негіздерін; қарым-қатынас ұғымын; жасөспірімдік жастағы психологиялық ерекшеліктерін; қазіргі жасөспірімдердің қарым-қатынасын дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттарын; білім беру процесінде жасөспірімдердің диалогтық қарым-қатынасын дамыту бойынша ұсыныстарды; оқу диалогын ұйымдастыруды (пәндік сабақтардың мысалдары); жасөспірімдер диалогына белсенді әлеуметтік-психологиялық оқыту әдістерін; орта буын мұғалімдерінің диалогтық қарым-қатынас жасауға дайындығын өздігінен дамыту бойынша ұсыныстарды қамтиды.

Алайда, жүргізілген зерттеу нәтижесінде анықталған деректер одан әрі зерттеудің келешегін анықтайды. Осылайша, болашақ пән мұғалімдерінің оқу диалогын пайдалануға дайындығын қалыптастыру мәселесін әзірлеу қажет. Зерттеудің маңызды бағыты білім алушылардың диалогтық қарым-қатынасын дамытуға ықпал ететін жергілікті және жалпы білім беру ортасын құру мәселесін әзірлеу болып табылады. Сондай-ақ, біз әр түрлі жастағы жоғары мектеп білім алушыларының диалогтық қарым-қатынасын дамыту ерекшеліктерін анықтаудағы одан арғы зерттеулердің келешегін көріп отырмыз. Осылайша, қарастырылып отырған мәселе аспектілерінің көп түрлілігі жаңа зерттеулерді талап етеді.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУ ТИІМДІЛІГІ

*Тұрсынбай Санжар Ержанұлы
ХММ-33 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Химия пәнін ағылшын тілімен байланыстыра оқыту оқушылардың сөздік қорын кеңейте отырып, жаңалық ашуға, әртүрлі бақылаулар, тәжірибелер жүргізуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер оқушыны өз бетімен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қоры толығады, сөйлеу дағдысы қалыптасады. Сабақ барысында қосымша берілетін химиялық терминдер сөздігі

оқушының сөз қорын қалыптастыруда өз көмегін тигізеді. Қазақстан Республикасының шетелдермен халықаралық байланыстары күннен-күнге арта түсуде. Сол байланыстарды дамыту үшін шет тілін білетін мамандар қажет-ақ. Мектептерде көптілді білім бере отырып тілді терең меңгерген шәкірттер білім алып шығуы тиіс. Бір жағынан мемлекеттік тілдің қызмет аясын кеңейту болса, екінші жағынан орыс тілінің лингвистикалық белсенділігін сақтау және ағылшын тілін жаһандану экономикасындағы ғылыми – ақпарат алудағы желісін кеңейту.

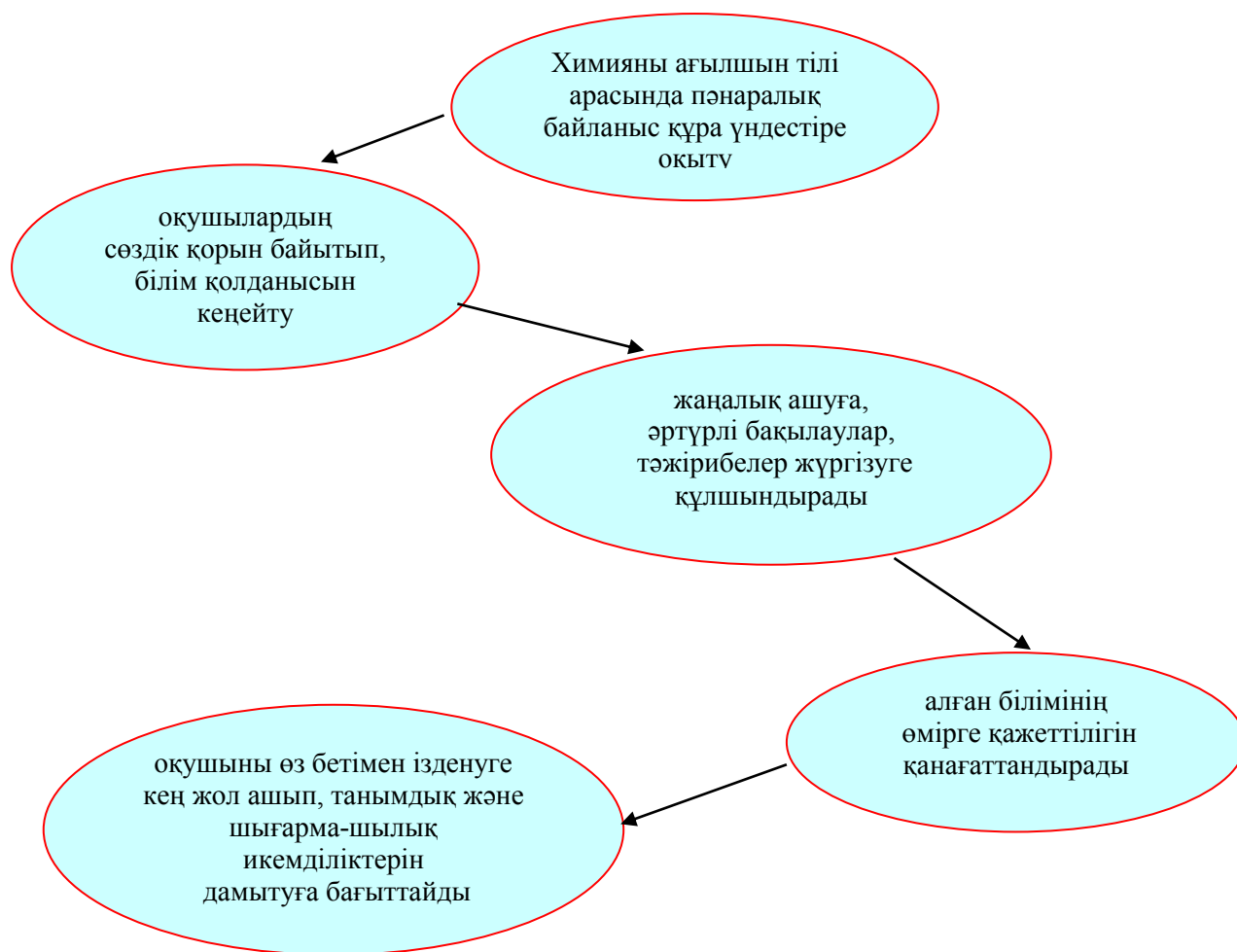
Жалпы химия пәнін ағылшын тілімен кіріктіре оқыту қазіргі кезде көп қолдауға ие болып отыр. Бұл қажеттіліктен туындады. Мектеп оқушылары халықаралық олимпиадаларға көптеп қатысуда, ал осы олимпиадалар мен ғылыми жобалар ағылшын тілінде қорғауды қажет етеді. Көп жағдайда химия пәнін жақсы меңгерген оқушылар ағылшын тілін жетік білмегендіктен осындай мүмкіндіктерге қол жеткізе алмай жатады. Осы кедергілерді жою мақсатында, мектепте өтілетін пәндерді ағылшын тілімен пәнаралық байланыс құра отырып өткізген тиімді. Осыған орай елімізде ағылшын тілінде сабақ беретін мұғалімдер дайындалуда. Көптеген қазақстан мектептерінде пәндерді ағылшын тілінде жүргізу жүзеге асырылуда. Осының барлығын негізге ала отырып химия пәнін ағылшын тілімен үндестіре оқытудың маңызы зор.

Химия пәнін ағылшын тілімен оқыту оқушылардың сөздік қорын кеңейте отырып, жаңалық ашуға, әртүрлі бақылаулар, тәжірибелер жүргізуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер оқушыны өз бетімен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қоры толығады, сөйлеу дағдысы қалыптасады (сурет). Сабақ барысында қосымша берілетін химиялық терминдер сөздігі оқушының сөз қорын қалыптастыруда өз көмегін тигізеді.

Химия пәні бойынша әр сабақта тақырып бойынша глоссарий қолдануға болады. Глоссарий ағылшын тілі сөзінен алынған glossary сөздікпен жұмыс деген мағына береді. Әр өткен сабақта оқушылардың тарау бойынша алған білімдерін жүйелеу, іскерлік дағдыларын қалыптастыру және ойлау жүйесін тереңдету, химия тілінде көп тілде сөйлеуге үйрету мақсатында глоссарийді қолдануға болады. Негізгі химиялық ұғымдарды алдымен ағылшын және орыс тілдеріндегі аудармасын беріп, содан соң қазақ тілінде түсіндірмесімен беруге болады. Мысалы «Д. И. Менделеев жасаған периодтық жүйесі мен заңына кіріспе. Химиялық элементтерді жіктеудің нәтижесінде периодтық заңның ашылуы.» тақырыбын өту барысында оқушыларға металдар мен бейметаллдар ұғымы және екідайлы қасиет көрсететін элементтердің топтары туралы түсіндіріледі. Элементтердің адам өміріндегі маңызын, қолданылуы айтылады. Сабақ барысында химиялық элементтерді жіктеудің нәтижесінде периодтық заңның ашылуы, металдар мен бейметаллдар, екідайлы қасиет көрсететін элементтердің топтары туралы түсіндіріледі.

Сонымен бірге ғалым Д. И. Менделеев туралы толық түсінік беріледі. Д. И. Менделеев Тобольск қаласында 1834ж 27 қаңтарда дүниеге келген. Өз заманының үлкен ойшыл ғалымы. Менделеевтің негізгі ғылыми - зерттеу жұмыстарының бағыты жалпы химия, химиялық технология физика экономика метрология салаларына арнаған. Ол ең алғаш 1854ж изомерия құбылысын зерттеп, сұйықтықтың тығыздығын анықтайтын құрал - ареометр құрастырды, сонымен қатар ауыл шаруашылығына, әуе ісіне де көп көңіл бөлген. Осы еңбектерінің ең биік шыңы оны дүние жүзіне танытқан әлем ғалымдарының қатарына қосқан әрине « Периодтық заңды» ашуы болды. Периодтық заңды 1869 жылы Д.И. Менделеев ашты, оның толық тұжырымдамасын 1871ж жариялады.

Ғылыми-зерттеу жұмыстың мақсатына сәйкес орта мектептің химия пәнін оқытуда ағылшын тілін қолдана отырып оқушылардың білімі мен біліктілігін қалыптастыру және оқушылардың пәнге деген белсенділігін артты. Химия пәнін оқытуда ағылшын тілін пайдалану тәсілдерін нақты мысалдармен көрсету арқылы, ағылшын тілін қолдану тиімділігі анықталды.

Сурет – Химияны ағылшын тілімен оқыту

Зерттеу жұмыстарының міндеттеріне сәйкес №79 жалпы білім беретін орта мектебінде 18 сабақ өткізілді, нәтижесінде оқушылардың бағалары және ғылыми тілдері мен олардың сөйлеу дағдылары және танымдық қасиеттері дамыды. Сабақ беру барысында химия мен ағылшын тілі арасында пәнаралық байланыс құру өзінің оң нәтижелерін берді зерттеулер нәтижесі бойынша химия пәнін ағылшын тілімен үндестіре оқыту арқылы меңгерген оқушылардың: ынтасы жоғары; зерделі; креативті; ана тілінде білім алған оқушыларға қарағанда оқу нәтижесі жоғары; сөйлеу дағдылары мен ғылыми дағдылары дамыған болды.

Сондай-ақ Химия пәнін ағылшын тілімен пәнаралық байланыс құра оқыту арқылы оқушылар мынадай мүмкіншіліктерге ие болды: өз мәдениетін бағалау; азаматтық жауапкершілік; басқа да мәдениеттерді түсініп құрметтеу; тілдерді жоғары деңгейде меңгеру және қызметтің барлық салаларында қолдана білу;

Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін интерактивті әдіс, тәсілдердің тиімді пайдасы бар. Бұл сабақтарда, интерактивті тақта көмегімен тәжірибелер жасап, сұрақтарға жауап беріп жауабының дұрыстығын бірден анықтауға мүмкіндігі болады, сабақтарда өз ойын анық айтып, өзін еркін ұстап, өз білімін өзі толықтыруға оқушыларға мүмкіндік жасалынды. Химияны ағылшын тілімен пәнаралық байланыстыра оқытуда, оқушылардың білімі мен біліктілігін қалыптастыратындығы дәлелденді. Химияны ағылшын тілімен пәнаралық байланыстыра оқыту оқушылардың танымдық қызығушылығын, тілдік сауаттылығын және білім сапасын арттырды. Химияны ағылшын тілімен пәнаралық байланыстыра отырып химияны оқыту оқушы білімінің шеңберін кеңейтеді, білім қолданысын халықаралық деңгейге жеткізеді.

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ҚОРЫТПАЛАР МЕН МЕТАЛДАРДЫ КОРРОЗИЯДАН ҚОРҒАНУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Сейітбек Қазына Жақсыбекқызы
ХММ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Коррозия дегеніміз – бұл металдардың қоршаған ортамен физико-химиялық әрекеттесу нәтижесінде жүретін бүліну процессі. Бұл кезде металдар коррозия өнімдерін түзе отырып, тотығып бүлінеді. Бұл процесс коррозияның жүру шартына байланысты болады. Коррозия өздігінен жүретін процесс және жүйенің гипс энергиясының азаюы арқылы жүреді. Металдың коррозиялық бүліну кезінде химиялық энергия жылу түрінде бөлініп, қоршаған ортада таралады. Коррозия нәтижесінде үлкен шығындар болады. Себебі бүліну процессі барысында көптеген трубалар, цистерналар, машиналардың металдық бөлшектері, кеменің бөліктері үлкен бүлінуге ұшырайды. Яғни жарамсыз болып қалады. Жыл сайын шығарылып жатқан металдың 10 пайызы коррозияға ұшырап жарамсыз болып қалады. Жыл сайын коррозиядан түсетін шығынды ауыл шаруашылығында миллиардтаған теңгемен есептеуге болады. Коррозиямен күресудің негізгі мақсаты ол: металдың қорларын сақтай отырып әлемдік қорын пайдалануда шектеу, себебі әлемде металдың қоры шектеулі.

Сарапшылардың пікірінше, коррозиядан болған шығындар дамыған индустриясы бар елдердің ЖІӨ-нің 3-тен 5% - на дейін болуы мүмкін. Сонымен қатар, тот және басқа коррозиялық әсерлер металды "жейді". Оның шығындары сарапшылардың бағалауы бойынша 20% - ға дейін жетуі мүмкін. Коррозия жасырын және жасырын түрде материалдардың беріктігін бұзып, ауыр апаттар мен төтенше жағдайларға, соның ішінде адам шығынына әкелуі мүмкін. Коррозиядан жарамсыз болып қалған құрылымдарды қалпына келтіру және сол себепті жабдықты ауыстыру олардың иелеріне үлкен шығын әкеледі.

Бүгінгі таңда ең үлкен қиындықтар әртүрлі оқу орындарында оқытудың тиімді әдістерін әзірлеуде туындайтыны белгілі. Қазіргі уақытта осы пәндерді оқытудың дәстүрлі әдістерінің (дәріс, практикалық және зертханалық сабақтар, студенттердің өзіндік жұмыстары) бірқатар елеулі кемшіліктері бар: нашар дамып, өзіндік жұмыстың тиімділігі төмен. Кішкентай балаларға тән табиғи қызығушылық, олар сыныптан сыныпқа көшкен сайын, анық төмендейді, мектеп бағдарламаларына қызығушылық төмендейді, сонымен бірге жас ерекшеліктеріне байланысты белсенділік одан шығудың жолын іздейді, балалардың назары басқа нәрселерге ауысады.

Қазіргі мектептің басты мақсаты – әрбір оқушының бейімділігіне, қызығушылығына, қабілетіне сәйкес білім беру қажеттілігін қамтамасыз ететін осындай оқыту технологиясын табу. Модульдік оқыту дәл осындай технология, өйткені ол педагогикалық процесті құрудағы белсенді, белсенді, икемді көзқарас ұстанымдарына негізделген. Модульдік оқыту нәтижесінде студенттер оқу іс-әрекетін дараландырудың алғы шарттарын көрсетуі керек (мәтінмен жұмыс істеу, өз пікірін жазбаша түрде жеткізу, ересек адамның позициясынан жұмыс жасау, оқушылардың қандай білім, білік дағдыларын меңгеретініне толық сипаттама беру). болуы керек, осы білім мен дағдыларды бағалаудың критерийлері қандай).

Жаңа педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісіне енгізу оқушының оқудың жаңа тәсілдеріне психологиялық дайындығын бейімдеп қана қоймай, сонымен қатар мұғалімнің оқу процесіне қатынасын өзгертуді, мінез-құлық стилін өзгертуді талап етеді. онда оқушы өздігінен білім алады, ал мұғалім оқуды басқаруды жүзеге асырады.

Жалпы білім беретін мектепте химияны оқытуда модульдік технологияны қолдану бойынша әдебиеттерді пысықтау, химия модульдерін пайдалана отырып сабақ жоспарларын құру, химия сабақтарында модульдік технология элементтерін қолдану бойынша педагогикалық эксперимент жүргізу. орта мектептерде үлкен нәтижелер береді.

Оқушылардың химия сабақтарында металдар коррозиясын оқуға ынтасының жоғары екендігі байқалады, сонымен қатар химияның және металдар коррозиясын білімдерді бір жүйеге келтіретін әдістемелік құралдардың аздығы, металдар коррозиясын лабораториялық практикасының дұрыс жасалмауы, металдар коррозиясы мазмұндағы сандық есептерді шешу әдістемесін құралдарының аздығы көрсетілген.

Осы жоғардағы көрсетілген жағдайларды ескере отырып, мектеп химия курсы бойынша химия курсына металдар коррозиясын компонентті енгізуге жаңа келісті жасау қажеттілігі ұсынады. Бағдарлама көлемін сақтап, оқыту мотивациясын жоғарылатып, оқушыларда химия- металдар коррозиясын білімдердің жүйесін қалыптастыру қажеттілігі туындады. Сондықтан да, қалыптастыру педагогикалық экспериментінде 9 және 10 сыныптарында, оқушылардың эксперименттік және бақылау топтары алынды. Бақылау және эксперименттік топтарда сабақтар бір мұғаліммен, бірдей сағат көлемінде жүргізілді. Эксперименттік топтарда металдар коррозиясын компонент физикалық-химия білімдер жүйелі түрде дәріс және семинар сабақтарында, металдар коррозиясы бойынша есептер шешуде, металдар коррозиясы мазмұндағы лабораторияның жұмыстары организм негізінде енгізілді. Ал бақылау топтарын металдар коррозиясын проблемалар туралы, олардың себептері, зардаптары зерттелетін нысандарды жан-жақты қарастырылмай жалпы түсініктер берілді. Зерттеу процесі негізінде химияны сақтау кезінде ұсынылып отырған білімдерді қалыптастыру әдістемесінің тиімділігін тексеру үшін мына төмендегі көрсеткіштер пайдаланылды:

- меңгерілген білімнің толықтығы мен дұрыстығы;
- нысанды сипаттау үшін пайдаланылған байланыстар орташа саны (сипаттаудың ғылымилық көрсеткіші);
- бір жұмыста пайдаланылған химия-металдар коррозиясы ғылыми түсініктердің орташа саны.

Осы жұмыстағы педагогикалық зерттеу жұмысына мектеп химия курсының 4- және 5-топ D-элементтері және оның қосылыстары, қаныққан көмірсутектермен олардың туындылары таңдап алынды.

Жоғарыда көрсетілген металдар коррозиясын оқытқаннан кейін, меңгерілген білімнің толықтығы мен дұрыстығын анықтау үшін бақылау жұмысы алынды, онда металдар коррозиясы мазмұндағы тапсырмалар берілді. 1-кестеде 9,10-сыныптардағы бақылау жұмысының қорытындылары талданған. Ондағы эксперименттік топтағы дұрыс және толық жауаптардың үлесі, бақылау тобындағыға қарағанда жоғары. Бұл химия-металдар коррозиясы білімдердің тиімді меңгерілгендігін көрсетеді.

Кесте 1 – 9, 10-сыныптардағы бақылау жұмысын талдау нәтижелері

Бөлім	Дұрыс және толық жауаптардың үлесінің жалпы санына қатынасы (металдар коррозиясы мазмұндағы тапсырмалар), %		Дұрыс және толық жауаптардың үлесінің жалпы санына қатынасы (барлық берілген тапсырмалар), %	
	эксперименттік топ	бақылау тобы	эксперименттік топ	бақылау тобы
Химиялық коррозия	69	34	68	36
Электрохимиялық коррозия	78	35	77	34

Бақылау жұмысының нәтижелері бойынша—білімді меңгеру коэффициенті ($K_{б.и}$), химиялық коррозиядан шығарманы тексеру арқылы—белгілі түсініктерді басқа әдістермен салыстырғанда меңгеру толықтығы мен байланыстарды меңгеру толықтығы коэффициенттері анықталды. Алынған нәтижелер 2-кестеде берілген.

Кесте 2 – Эксперименттік және бақылау топтарындағы білімді меңгеру коэффициентінің, белгілі түсінікті басқамен салыстырғанда байланыстар мен қарым-қатынасты меңгеру толықтығы

Бөлім	К _{б.и}		М	
	эксперименттік топ	бақылау тобы	эксперименттік топ	бақылау тобы
Химиялық коррозия	0,86	0,57	0,70	0,45
Электрохимиялық коррозия	0,85	0,57	0,76	0,50

Білімді меңгеру коэффициенті мен мазмұнның бес блогы арасындағы байланыстарды меңгеру толықтығын сипаттайтын коэффициентті А.В.Усова әдісі бойынша анықталды. Алынған нәтижелер көрсеткеніндей, анықтау және қалыптастыру кезеңдеріндегі бақылау тобындағы білімдерді меңгеру коэффициенті шамамен бірдей, қалыптастыру кезеңінде эксперименттік топта едәуір ертқан. Оқушылардың бақылау топтарындағы баяндамалары металдар коррозиясы проблемалар, олардың себептері мен зардаптары туралы жалпы көзқарастары химиялық білімдерді меңгеруге едәуір оң әсер ете алмаған. Мұның басты себебі, біздің ойымызша химияның металдар коррозиясы проблемалардың пайда болуы мен шешуіндегі химияның ролін жеткілікті ашылмауы деп түсінеміз.

Сабақ барысында оқушыларды байқау нәтижесінде көрсеткеніндей, эксперименттік топ оқушылары жоғары белсенділік көрсетіп, металдар коррозиясын шешудің жолдарын, себептерін, зардаптарын сапалы түсіндіре білді, олардың алдына қойылған оқу проблемаларын шешуге қосылып отырды, дұрыс емес жауаптары мен дұрыс емес ұсынылған гипотезалары үшін қорқыныштар болған жоқ (дұрыс ұсыныстар ғана емес, барлық ұсынылған гипотезалар да бағаланды).

Кесте 3 – Химиялық шығарманы тексеру нәтижелері

Көрсеткіштер	V топ d-элементтері		VI топ d-элементтері	
	эксп. топ	бақылау тобы	эксп. топ	бақылау тобы
Нысанды сипаттау үшін қолданылған блоктардың орташа саны (сипаттаудың ғылымилық көрсеткіші)	4	2	3	2
Бір жұмыста пайдаланылған ғылыми терминдердің орташа саны	9	4	8	4

Эксперименттік зерттеу нәтижелері көрсеткеніндей (3-кесте), химия курсына металдар коррозиясы компонентті химиялық білімдерді жүйелі қарастыру, нысандарды жан-жақты мазмұнның блоктары тұрғысынан қарастыру, металдар коррозиясы есептерді шешу, металдар коррозиясы бағытталған лабораториялық жұмыстарды орындау оқушыларда қарастырылып отырған мәселеге деген қызығушылығын арттырып, металдар коррозиясын оқуға деген мотивациясын күшейтіп, химиялық білімдер жүйесінің меңгерілу тиімділігін арттырады.

Сандық есептер мен металдар коррозиясын мазмұндағы эксперименттік жұмыстарды пайдалану бойынша ұсынылған әдістемелік ұсынымдар сабақтың дидактикалық мақсатына байланысты, мұғалім мен оқушылардың іс-әрекет қызметінің сипатына сәйкес оқушылардың жаңа білімдерді қалыптастыру сабақтарында алған металдар коррозиясы білімдерді өзектендіруге бағытталған.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Боранбай Құрманай Нұрланқызы
ХММ-33 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Химияны оқытуда білім алушылар арасында сауалнама жүргізу педагогика ғылымына әлеуметтанудан енген және оны социологиялық деп те атайды. Сауалнама жүргізу – анкетаның көмегімен тәрбие процесінің жағдайы туралы немесе әр түрлі құбылыстар жайлы қатысушылардан жазбаша сұрау арқылы ақпарат жинау әдісі. Сауалнама жүргізу – анкета деп аталатын арнайы құрылатын сұрақтар тізбегінің көмегімен жалпылама мәлімет жинау әдісі [1].

Сауалнама жүргізу – бұл оқудың түрткісін анықтайтын кең тараған әдістерінің бірі. Негізінен анкетаның үш түрін қолданады: біріншіден, білім алушының түрткісіне сәйкестендірілген және олардың оқуына әсер ететін түрткілерді анықтауға бағытталған тура сұрақтардан құрастырылған анкеталар; екіншіден, анкета сұрақтарының әрқайсысына білім алушылар өздері ішінен керегін тандап алатындай бірнеше жауап нұсқасын ұсынатын анкеталар; үшіншіден, межелік-анкеталар қолданылады, мұнда білім алушылар сұраққа жауап бере отырып, дұрыс жауапты тауып қана қоймай, өзінің әрбір жауабын межелеп, балл бойынша бағалап отырады. Сауалнама жүргізу – оқу түрткісіндегі алдын-ала хабардар болу мен бақылау құралы. Сауалнаманың белгіленген кемшіліктерін шамалы болса да жою үшін бұл әдісті мазмұнды жанама әдістердің қолданылуымен байланыстыру керек, сауалнаманы қайтадан жүргізіп, білім алушыларға сауалнаманың мақсатын бұрмалай айту қажет [2].

Сонымен, сауалнама жүргізу – бұл оқу процесін зерттеуде кең қолданылатын әдістердің бірі. Біз тұтастай (қатысушылардың барлығынан сұрау) және жекелей (қатысушылардың тек бір бөлігінен сұрау) сауалнама жүргізу әдістерін қолдандық. Қатысушылардың саны мен олардың контакт типтері бойынша өзіміз жүргізгелі отырған сауалнаманы сәйкесінше топтық (бірнеше қатысушысы бар) және күндізгі (зерттеуші-сауалнамашының қатысуымен) деген топтарға жатқызуға болады. Білім алушыларға ұсынылған сұрақтар жабық (мүмкін жауаптардың толық жиыны бар) және ашық (жауапты толықтай қатысушы өзі тұжырымдайды) формада құрастырылды.

Органикалық химияны оқытуда пайдаланылатын демонстрациялық тәжірибелердің маңыздылығына байланысты сұрақты қорытындылау үшін біз педагогикалық тестті пайдаландық. Педагогикалық тест – бұл білімді бақылаудың құрал-саймандық әдісі, оны қолдану арқылы жүргізілетін өлшеудің нақтылығын анықтауға болады. Педагогикалық тестілеу негізінен диагностикалық, оқытушылық және тәрбиелілік сияқты үш түрлі қызмет атқарады. Жалпы менің құрастырған тестім мүмкіндігінше тест тапсырма-ларының жабық формасы түрінде болды. Яғни, білім алушыларға бірнеше мүмкін жауаптың ішінен бір дұрыс жауабын таңдау ұсынылады. Білім алушыларға сұрақтар берілді, олар мүмкіндігінше еш қысымсыз өздерінің ойындағы жауаптарды белгілеп берді, нәтижесін график түрінде есептеп шығардық [3].

Жоғары мектепте көрсетілетін тәжірибелердің көпшілігі, әсіресе органикалық химия курсынан көрсетілетін тәжірибелер демонстрациялық сипатқа ие екендігі белгілі және олар оқылатын құбылыстарды түсіндіру үшін қолданылады. Жалпы органикалық химия курсы 11-сыныптың жаратылыстану-математика бағытында тереңірек оқытылады. Жалпы білім беретін орта мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбында органикалық химияны оқыту үшін 102 сағат бөлінген. Мұнда демонстрациялық тәжірибелерге баса назар аударылған. Мектеп қабырғасында органикалық химиядан сабақ беру барысында демонстрациялық тәжірибелерді қолдана отырып тақырыпты түсіндіруге арналған сабақ жоспарлары мектепте тәжірибе барысында орындалған жұмыстар мен зерттеулердің нәтижесі

Магистерлік диссертацияны жазу барысында жоғары мектептің Органикалық химия курсынан көрсетілетін демонстрациялық тәжірибелерге сипаттама бере отырып олардың көрсетілу әдістеріне және сол тәжірибелердің іс жүзінде қолдану арқылы оқу процесін ететін әсерін тексердім. Кез-келген оқу процесіне енгізілетін әдістер оқу үрдісінде де, сол үрдістің объектісіне де өзінің белгілі бір пайдасын тигізе білу керек. Осы тұрғыда ғылыми-зерттеу жұмысымыз сол демонстрациялық тәжірибелердің сабақ беру үрдісінде қалай пайдаланып, нәтижесінде білім алушылардың қызығушылығы, білім сапасы артуына өз септігін тигізетіндігін тәжірибе жүзінде дәлелдеп берді. Ал егер сабақ беру үрдісінде нақ осындай тәжірибелер қолданылмайтын болса, онда білім алушылардың білімдері біршама төмендеп кететіндігін айқындап, көрнекі көрсетілімдердің орнының ерекше екендігіне баса назар аударылды.

Химияда білімнің және зерттеу әдісінің негізі эксперимент болып табылады. Жоғары мектептегі экспериментті оқып білудің, ғылыми әдісінің бейнесін көрсетеді. Сондықтан білім алушылар ғылыми эксперименттің әдісі туралы түсінік алу үшін онда өзіне тән химиялық эксперименттің негізгі элементтері болуы мүмкін.

Органикалық химия курсына тәжірибе көрсету, білім алушылардың зертханалық жұмыстарды орындауы жоғары мектепте химияны оқыту әдісінің экспериментальды негізін жасайды. Дұрыс ұйымдастырылған эксперименттегі демонстрациялық тәжірибелер, сондай-ақ ғылыми-зерттеу барысында қойылған мақсатқа жетуге деген табандылық, фактілерді алудағы ұқыптылық, жұмыстағы жинақылық және тағы басқа мінездерді тәрбиелеу құралы болып табылады. Білім алушыларға терең және тиянақты білім беру үшін, оларда қажетті практикалық шеберлік пен дағдыны қалыптастырып, оқу экспериментіндегі демонстрациялық тәжірибелердің әр түрін қалыптастыру керек.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, химия сабақтарында демонстрациялық экспериментсіз сабақ жүргізу мүмкін емес, бірақ материалдық базасы заманауи химия кабинеттің талаптарына сәйкес келе бермейді, сондықтан да мұнда көмекке компьютерлік эксперимент келеді. Компьютер білім алушылардың ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің де көмекші құралы болып табылады. Білім алушының бағдарламамен қамтамасыз етілген жұмысының артықшылығы мынада, қызметтің бұл түрі ғылыми және шығармашылық қызметі, білім алушының танымдық қызығушылығын арттырады.

Егер компьютердің көмегімен виртуальды модельді қолдана отырып химиялық эксперимент пен фронтальды зертханалық жұмыстарды жүргізсек, онда жоғары мектептегі химиялық лаборатория қондырғысының кемшілігін жоюға болады, және осылайша, виртуальды модельде химиялық экспериментті жүргізу барысында оқушылар өздері химиялық білімді жинауға үйренеді.

Ойымды қорыта келе, эксперимент – оқыту процесінде теорияның өмірмен өзара байланысын іс жүзіне асыратын, білімді сенімге айналдыратын өте маңызды жол. Демек, дұрыс жасалған экспериментпен одан шығарылған айқын қорытынды – химияны оқыту кезінде білім алушылардың дұрыс дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырудың маңызды құралы деп санаймын. Жалпы зерттеу нәтижесі көрсеткендей білім алушылардың деңгейі көрнекі көрсетілімдер көрсетуді жүйелі түрде өткізу барысында біршама артады. Сондықтан бұндай білім алушылардың білімі мен білігіне әсер ететін білім алушылардың маңызды факторға бей-жай қарауға болмас.

Әдебиет:

1. Рахымбек Д. Жоғары мектеп білім алушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы: РКБ, 2019. – 181 б.
2. Файзуллаев Ә. Химия сабағының көрнекіліктері: Мұғалімдер мен студенттерге арналған құрал. – Алматы: Север, 2018. – 199 б.
3. Сабыров Т.С. Білім алушы жастардың танымдық әрекетін арттырудағы оқытудың әдістері мен формаларының дидактикалық жүйесін тиімді қолдануға мұғалімді даярлаудың теориялық негіздері: Монография. – Алматы, 2016. – 278 б.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯНЫ ОҚИТУДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Егізбаева Алима Суннатқызы
ХММ-33 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Күрделі стратификациялық құрылымы бар қоғамдағы білім берудің маңызды проблемаларының бірі оның қолайсыз бастапқы жағдайлары бар бірқатар әлеуметтік топтар үшін қол жетімділігі болып табылады. Олардың ішінде мүмкіндігі шектеулі балалар ерекше орын алады. Мүмкіндігі шектеулі балалардың сапалы білім алуына әлеуметтік теңсіздікке байланысты бірнеше құрылымдық шектеулер кедергі келтіреді. XX ғасырда Батыс пен Ресейде жүргізілген социологиялық зерттеулер білім беру оны жоюға көмектесуден гөрі бар теңсіздікті көрсетуге және растауға бейім екенін көрсетті. Оқыту нәтижелері үшін жауапкершілік мұғалімдерге жүктелетіндіктен, нәтижесінде ең жақсы, қабілетті оқушыларға көп көңіл бөлінеді, ал мүмкіндігі шектеулі балалар білім беру жүйесінің «өгей балалары мен өгей қыздары» бола отырып, мектеп иерархиясының төменгі жағында болады.

Инклюзивті білім беру – ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерінің әртүрлілігін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету.

Жалпы білім алушылардың, соның ішінде химияны оқытуда түрлі қиындықтарға тап болатын мүмкіндігі шектеулі балалардың шығармашылық дамуы, өзін-өзі тәрбиелеуі және өзін-өзі анықтауы үшін оңтайлы жағдайлар жасау проблемасы. Химиядан білім беруде мүмкіндігі шектеулі балалардың бірдей мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Инклюзивті білім беру балаларға қатысты барлық дискриминацияны болдырмайтын, барлық адамдарға бірдей қарауды қамтамасыз ететін, бірақ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға ерекше жағдай жасайтын идеологияға негізделген.

Инклюзивті білім балаларға бағытталған және барлық балалар әр түрлі оқу қажеттіліктері бар жеке тұлға екенін мойындайтын әдістеме әзірлеуді көздейді. Инклюзивті білім беру оқыту мен оқуға деген көзқарасты әр түрлі оқыту қажеттіліктерін қанағаттандыруға икемді етіп жасауға тырысады. Егер инклюзивті білім беру арқылы енгізілген өзгерістер нәтижесінде оқыту мен оқыту тиімді болса, онда барлық балалар пайда көреді (ерекше қажеттіліктері бар балалар ғана емес).

Инклюзивті білім - бұл ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуына жағдай жасайтын, барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысынан барлығына білімнің қол жетімді болуын болжайтын жалпы білім беруді дамыту процесі. Оқушылар алған білімдерін әртүрлі тәсілдермен қолданады. Дегенмен, білім беру мақсаты барлық білім алушыларға белгілі бір әлеуметтік мәртебеге жету және олардың әлеуметтік маңыздылығын белгілеу болып табылады.

Бүгінгі таңда әрбір жас маман сауатты әрі өз мамандығының білікті тұлғасы болып қалыптасуы мектеп қабырғасынан бастау алатыны анық. Ал сол мектепке барып білім беретін болашақ мұғалімдер жан жақты өз пәнін жете меңгерген заманауи білім беру технологияларымен сусындаған бірлесіп жоспарланған міндеттерді шешіп, кәсіби деңгейде қызмет етуге бейім қабілетті мамандар даярлау бүгінгі күні өзекті деп айтуға болады.

Сондықтан, бұл зерттеу жұмысының идеясы, жаратылыстану ғылымдарының бірі – циклді қосылыстардың органикалық химиясы пәнінен білім алушылардың жоғары дәрежедегі құзіретке ие болуы мен кәсіби қызметке шығармашылық тұрғыдан дайын болуына көмегі тиетінін алға тартады. Курстың ерекшелігі білім алушылар үшін ұйымдастырылған күнделікті сабақ жоспарынан басқа да өміріне қажетті білімдерді көп ізденуге бейімделеді және соның негізінде олар өздігінен үздіксіз дами біледі.

Химия сабағынан инклюзивті білім беруде жүргізілген ізденіс жұмысымызда оқушыларға әртүрлі инновациялық технологияларды пайдалана отырып өтілген сабақ нәтижелері тексеріліп талданды. Эксперименттік топпен бақылау тобы анықталып,

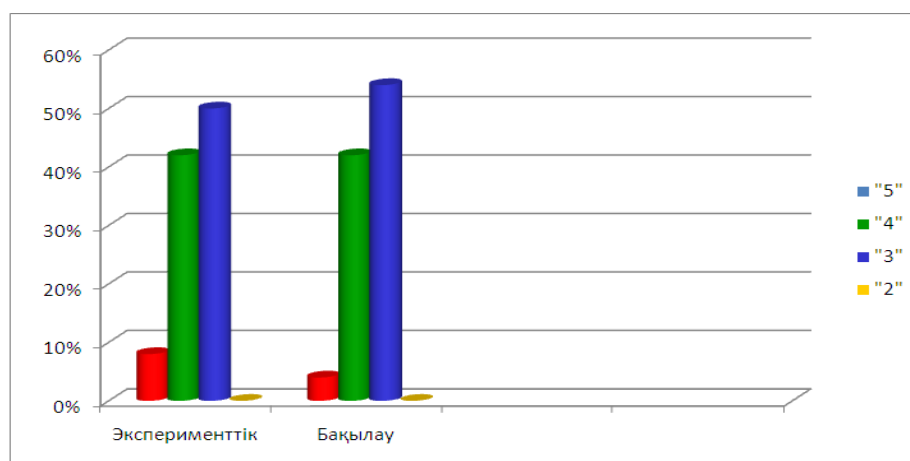
эксперименттік топқа әртүрлі инновациялық технологияларды пайдалана отырып дайындалған жаттығулар негізінде сабақтар жүргізілді. Зерттеу жұмыстары бақылау тобында осыған дейінгі қолданылып жүрген дәстүрлі оқыту әдістері негізінде ұйымдастырылды.

Зерттеу жұмыстары барысында байқағанмыз эксперимент сыныбымен бақылау сыныбының білім сапасы тексерілу барысында, эксперимент сыныптарында білім нәтижесі анағұрлым жоғарылағаны көрінді.

Эксперимент сыныбындағы ерекше көзқарасты қажет ететін балалардың пәнге деген қызығушылығы артқаны, тақырыпты терең меңгергені, сабаққа деген ынтасының жоғарылағаны, өзіндік жұмыс жасау қабылеттерінің жетілгендігі тапсырманы орындау барысында көрініп отырды.

Кесте 1 – Оқушылардың экспериментке дейінгі химиядан білім деңгейінің көрсеткіштері

Сынып	Оқушы саны	Экспериментке дейінгі көрсеткіш							
		«5»	%	«4»	%	«3»	%	«2»	%
10 «Б» Эксперимент	24	2	8	10	42	12	50	-	-
10 «А» Бақылау	24	1	4	10	42	43	54	-	-

Сурет 1 – Оқушылардың экспериментке дейінгі білім көрсеткіштері

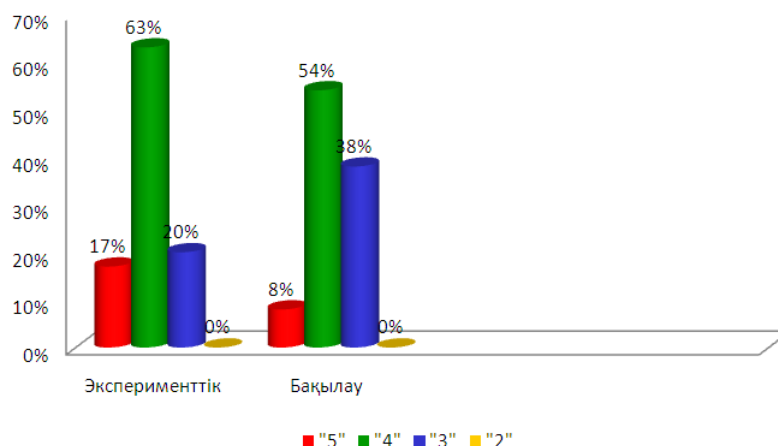
Зерттеу жұмысын жүргізу барысында инклюзивті білім беру жағдайында инновациялық технологияларды пайдалана отырып дайындалған тапсырмалар мен жаттығулар негізінде балалардың жеке өзіндік танымдық іс - әрекеттерінің дамуына; оның ішінде, белгілі бір кезеңдерге назарларын аударту, білімді меңгеру көрсеткішінің артуына, ойлау түйсіктерін сыни тұрғыда дамыта алатындығын және сонымен бірге әрбір оқушының пәнге деген ұмтылысын дұрыс қалыптастырып, дамытуға; кез келген істің өз қолынан келетіндігіне, әртүрлі ситуацияларды шапшаң шешуде сондай – ақ бірге қарым-қатынаста, шығармашылықта жеке қажеттіліктерін толықтыра алатындығын анықтадық.

Химиядан инклюзивті білім беруде түрлі дамытушы тапсырмаларды қолдану арқылы оқыту әдістемесінің тиімділігін анықтау эксперимент тобындағы оқушылардың білім көрсеткіштерінің жоғарылағаны байқалады. Зерттеу нәтижелері бойынша оқушылардың химиядан білім деңгейінің сапалық көрсеткіштері анықталды (2-кесте).

Инновациялық технологияларды пайдалана отырып өтілген сабақ нәтижелері балалардың білімін және қызығушылықтарын әртүрлі әдістерді пайдалана отырып оқыту оң нәтиже берді. Біз оның нәтижесін эксперимент нәтижесінің кестесі мен диаграммасынан көріп отырмыз.

Кесте 2 – Эксперименттен кейінгі білім алушылардың химиядан білім көрсеткіштері

Сынып	Оқушы саны	Экспериментке дейінгі көрсеткіш							
		«5»	%	«4»	%	«3»	%	«2»	%
10 «Б» Эксперимент	24	4	17	15	63	5	20	-	-
10 «А» Бақылау	24	2	8	13	54	9	38	-	-

Сурет 2 – Зерттеу барысындағы оқушылардың химиядан білім деңгейінің көрсеткіші

Химия сабағын инклюзивті оқытудың көмегімен білім беру және дайындалған сабақ үлгілерін эксперимент жүзінде сарапталып, зерттелді. Мұндағы инновациялық технологияларды химиядан инклюзивті білім беруде қолдануға болады, оған себеп балалардың қызығушылығының артуы байқалды.

Жалпы зерттеу жұмысының барысында, инклюзивті білім беруде: білім нәтижесі көтерілді; инклюзивті білім беруде интербелсенді әдістерді меңгеріп және оларды пайдалану әдістерінің қалыптасуы оқушыларды жаңа білім ортасына жылдам енуіне ықпал етті; оқу мәтіндері ықшамды берілгендіктен, кейбір сөздердің анықтамалары, суреттері, кестелері график арқылы толтырылды.

ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДА ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Қушмұхамедова Жасмин Давлетбековна
ХММ-43 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі таңда бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру қажеттілігіне ерекше назар аударылуда. Сондықтан, қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар көптілділікті меңгеруді жолға қою — бүгінгі таңдағы орта білім жүйесінде педагогикалық үрдістің негізгі бағыттарының бірі. «Үш тұғырлылық» жобасы аясында қазақ, орыс және ағылшын тілдерін үйренуге жағдайлар жасалуда. Тілдердің үштұғырлылығы мәдени жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар – қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі –

жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі. Сонымен қатар, мектептерге ағылшын тілінен шетелдік оқытушыларды тарту қажет. Кез келген орта мектептің балаларға ең жоғары деңгейде шет тілін оқып үйренуіне жағдай жасайтындай дәрежеге қол жеткізу міндет қойылып отыр. Үштілділік – нақты тұлға, ұжым, халықтың белгілі бір қоғамда қарым-қатынас үдерісінде қажет болған жағдайда үш түрлі тілді алма-кезек қолдану құбылысы. Біз үштілділікті тәуелсіз еліміз үшін стратегиялық мәні ерекше құбылыс деп бағалаймыз.

Қазіргі уақытта шетел тілі ретінде ағылшын тілін оқытуды жаңа сатыға көтеру-педогогикадағы іргелі міндеттердің бірі. Осы тұрғыда Елбасымыздың бастамасымен «Үш тұғырлы тіл» мәдени жобасының аясында кірігу тіл ретінде ағылшын тіліне мән беріліп отыр. Кем дегенде үш тілді меңгеру — заман талабына айналып отырған қажеттіліктердің бірі. Қазіргі таңда адам қызметінің барлық салаларында жаһандану үрдісі орын алғандықтан, білім беру саласында қайта қарастырулар болып жатыр. Сол себептен ақпараттық-коммуникативтік құзырлықпен қатар, полимәдениеттілік бүгінгі уақытта білім беру құзырлығының басты бағыттарының бірі ретінде анықталды [1].

Еліміздің басқа мемлекеттермен терезесі тең болуы үшін жастарымыздың білімге деген құштарлығын арттырып қана қоймай олардың жоғары дәрежеде білім алуына жағдай жасауымыз қажет. Елбасымыздың үндеуінде де осыған мән беріліп отырғаны байқалады. Мектептерде оқушылардың өзге тілді соның ішінде орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі ретінде, ағылшын тілін ғылыми ақпарат пен жаһандану экономикасына кірігу тілі ретінде енгізу тапсырылды. Осы тұста химия пәнін үш тілде оқыту қажеттілігі туындап отыр, менің жұмысымның өзектілігі де осында.

Сапалы білім мен білікті маман – бұл – «Қазақстан-2050» стратегиясын жүзеге асырып, дамыған 30 елдің қатарына кіру жолындағы аса маңызды тетік. Қазіргі таңда мемлекетіміз білім беру саласын жетілдіруді басты назарға алған. Бұл жолда ұстаздар қауымының да алар орны айрықша. Себебі, мектеп жасынан сапалы білім алған ұрпақтың бәсекеге қабілетті маман атанып, ел дамуына зор үлесін қосатыны анық.

Білім беру саласындағы тың бағдарламалар, жаңа пәндер мен оқулықтар - жас ұрпақтың зияткерлік қабілетін арттырып, жан-жақты дамуына мүмкіндік тудыруда [2].

Елбасының үштұғырлы саясаты аясында шетел тілін үйрену, оның қолданыс аясын кеңейту бүгінде кезек күттірмейтін өзекті де келелі мәселелердің бірі болып отыр. Алайда «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте», - деп ақын жырлағандай, өз тілінде еркін сөйлеп, өз тілін құрметтейтін тұлғаны баулысақ, өзге тілді қадірлейтін тұлғаны баулитынымызға көз жеткіземіз. Сондықтан да, «Мемлекеттік тілді үйрету балабақшадан басталуы тиіс. Бұл - заман талабы», - деген елбасының қағидасына сүйене отырып, қазіргі таңда балабақшадан бастап мектеп табалдырығын аттаған сәттен ана тілін меңгертуге, сауаттылыққа күш салынууда. Осы орайда ауыр жүк артылып отырған мұғалімдер мен тәрбиеші-ұстаздардың бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеудегі еңбегі зор.

Үш тілде оқыту – заман талабы десек, оның негізгі мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Қазақ тілі мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой-өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлтаралық қатынас мәдениетін, толлеранттілігін және планетарлық ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Маманға шет тілін меңгеру кез-келген шетелдік ортада өзін еркін ұстап, жаңа кәсіптік ақпараттар легіне немесе жалпы ақпараттық ғаламшарға бейімделу мүмкіндігіне ие болады. Әр адамның түрлі әлеуметтік қызметтерінде жеткен жетістіктерінің нәтижелері түрлі болмақ, сол себептен шетел тілін оқытудың мақсаты тек нақты білім іскерліктерін біліп қана қоймай, сондай тілдік тұлғаны қалыптастыру болып табылады, оған шет тілі «өмір заңдылықтарында» және «нақты жағдаяттарда қарым-қатынас жасай алу үшін» қажет болмақ [3].

Жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқытудың маңызы. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін, соның ішінде орта білім беруді жаңғырту бойынша ауқымды шаралар жүзеге асырылуда.

Қоғамның бүгінгі әлеуметтік тапсырысы – жаратылыстану-математикалық, химия-биологиялық пәндер бойынша ғылыми дайындықтың әлдеқайда жоғары деңгейін қамтамасыз ету; сонымен қатар білім беруде осы бағыттағы пәндерді ағылшын тілінде оқытуды жүзеге асыру. Ағылшын тілі – ХХІ ғасырдың тілі. Қазіргі таңда келешек ұрпақты интеллектуалды тұлға етіп дамыту, көптілді меңгерту – білім беру жүйесінің өзекті мәселесі болып отыр. Ағылшын тілінде химия пәнін оқытудың себебі шетел тіліндегі сөйлеудің пәндік мазмұны басқа білім салаларынан алынатын мағлұматтарға сүйенеді. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың білімдік әрекеттік нәтижесі оқушылардың универсалды сипаттағы білімдерін кеңейтуде, шет тілдік қарым-қатынастың пәндік мазмұндық аспектісін байытуда, оқу мотивациясын арттыруда, жеке тұлғаны және оның білім алу мен өзін-өзі жетілдіруін дамытуда көрінеді.

Жаратылыстану бағытындағы пәндерді оқыту контексінде Қазақстандағы ең маңызды тіл – ағылшын тілі болып саналады, сондықтан да кіріктіріп оқытудың негізін ағылшын тілі сабақтары алады. Ағылшын тілін оқыту үрдісіне кіріктіруді енгізу - ең алдымен, оқушының сабақ үстінде дамуы мен оның психологиялық жағдайын ескере отырып, оқытуды нығайту мүмкіншіліктеріне бағытталған.

Жалпы білім беретін жаратылыстану-математика бағытындағы мектеп мұғалімдері үшін, орта білім беру мазмұнын жаңарту негіздерінің бірі, үштілді білім беруде заманауи CLIL әдісін белсенді қолдану өте тиімді. Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндермен кіріктіріп оқыту арқылы оқушыларды білім алуға қызығушылықтарын арттыруға, оларды ғылыми тіл дағдыларын дамытуға, химиялық элемент терминдерін ана тілінде ғана емес, ағылшын тіліндегі баламасын қолдануға және олардың ағылшын тілінде сауатты түрде «Үштілділік» ұлттық жоба аясында білімін дамуға болады.

Сонымен бұл әдіс оқушылардың тілдік қарым-қатынас қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ана тілінде ойлануларына жағдай жасайды және бір мезгілде екі пәнді бірдей оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, алайда негізгі назар тілге де, тілдік емес пәнге де аударылуы мүмкін. Сондай-ақ, ағылшын тілін жаратылыстану бағыты пәндерімен кіріктіріп оқыту барысында қолданылатын әдіс-тәсілдерін атап көрсетер болсақ. Олар:

1. Оқушылар арысында диктанттар жүргізу;
2. Диалогтік немесе монологтік түрде оқушыларды бір-бірімен тілдесуін дамыту бойынша жаттығулар орындау.
3. Жаңа мәтіндер арқылы оқушылармен жұмыстар жасау.
4. Сөздер мен сөйлемдерді жаздыру арқылы бір-бірімен өзара тексерулер жүргізу.
5. Қолданылған мәліметтің көлемін арттырып отыру.
6. Оқушыларды әр түрлі терминдерді жатқа айтуға дағдыландыру.

Білім беру саласында пәндерді кіріктіре оқыту тәсілі қазақстан мектептерінде қолданысқа енгізіп жатыр. Бұл оқушының тек бір пәнді ғана меңгеріп қоймай, барлық пәндерді бірдей меңгеруіне көмегін тигізбек. Нақтырақ айтсақ кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңірек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді.

Мен өзімнің өндірістік іс-тәжірибемде химияны ағылшын тілінде оқытуда екі әдіспен оқушылармен жиі жұмыс жасадым. Бірі CLIL әдісі екіншісі билингвалды оқыту. Жұмысымның барысын төмендегідей сипаттап өтсем. Химия пәнін ағылшын тілімен байланыстыра оқыту оқушылардың сөздік қорын кеңейте отырып, жаңалық ашуға, әртүрлі бақылаулар, тәжірибелер жүргізуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер оқушыны өз бетімен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды.

Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қоры толығады, сөйлеу дағдысы қалыптасады. Сабақ барысында қосымша берілетін химиялық терминдер сөздігі оқушының сөз қорын қалыптастыруда өз көмегін тигізеді.

Химия пәнін ағылшын тілі пәнімен ақпараттандыру білім берудегі мақсат-міндеттерді орындауды интенсификациялауға мүмкіндік беріп отырған бірден – бір тиімді үрдіс. Осы ретте химия пәнін ағылшын тілі пәнімен ақпараттандыру негізінде кіріктіре оқыту тиімді:

- химия пәнінде қолданылатын негізгі терминдердің ағылшын тілінде аудармаларын үйрету, глоссариймен жұмыс істеу;

- ақпарат көздерін пайдалану, ондағы мәліметтерді ағылшын тілінде пайдалану;

- мазмұн сабақтастығын сақтай отырып ағылшын тілінің үндесуін қамтамасыз ету.

Ең бірінші сабақта химияға тоқталу керек. Себебі ол – ағылшын сабағы емес, химия сабағы. Сондықтан химия сабағында көп кездесетін сөздердің қарапайым терминологиясын пайдаланған дұрыс.

Сабақты жоспарлаған кезінде пән мұғалімі сабақтың оқу мақсаттарын да, тілдік мақсаттарын да тұжырымдай алуы керек. Пәнді-тілдік кіріктірілген сабақтапәнді-тілдік кіріктіре оқытудың түбегейлі амалдарның бірі мәтінмен жұмыс істеу болса да, сабақта сөйлеу іс-әрекеттерінің барлық түрлері болуы керек. Оқу материалын таңдап алғанда оқушылардың жас ерекшеліктеріне және тілдік дайындық деңгейіне жауап беретіндей, стилі жағынан алуан түрлі түпнұсқалық мәтіндерді таңдау қажет. Тапсырмалар мынадай түрде берілуі керек:

- сұрақ-жауап, анықтама-термин, бөлік-тұтас;

- қалып қойған жерлерін толтыруға жататын тапсырмалар (көбіне сұрақтары

- бар паракшалар таратылады);

- нақты ақпаратты іздестіруге бағытталған тапсырмалар;

- сөзді табуды көздейтін ойындар;

- мәтін бойынша 20 сұрақ қойып, бұл арада әр түрлі сұрақтар көрнекі схема түрінде болады.

Сонымен қатар сабақтарда аудио-және бейнематериалдарды пайдалануға болады. Нақты терминдердің ағылшын тіліндегі түсіндірмесі оқыту тілінде беріледі.

Бұл тапсырмалар өз бетінше тұжырым жасау қабілетін дамыту, пікірталас, білім, іскерлік қалыптастырады. Сөздікпен жұмыс, сызба-нұсқалар құрастыру, топтастыру, сәйкестендіру, семантикалық карта, мәтін аудару сияқты әдістерді сабақ барысында қолданамын барлық тапсырмалар химиялық терминдерді ағылшын тілінде жазу, жаттау, сәйкестігін табу, шағын мәтіндерді аудару болып табылады. Осы әдіс аясында химия сабағын пәндік-тілдік кіріктіру әдісі арқылы жасалған сабағымды ұсынамын.

Ал жаңа тақырыпты түсіндіру интерактивті тақтамен презентация көмегімен оқушыларды сабаққа қызықтыру арқылы түсіндіруге болады. Оқушыға алғашқы сабақтарда енді ғана таныс болып тұрған сөздерді міндетті түрде ағылшын тілінде түсіндіре отырып қазақша мағынасын айта отырған жөн. Оқушы толық ағылшын тілін еркін меңгергеніне дейін, тақырып осы әдіспен түсіндірілсе есінде жылдам сақталады.

Жалпы пәнді үш тілде оқыту қазіргі кезде көп қолдауға ие болып жатыр. Бұл қажеттіліктен туындайды. Мектеп оқушылары халықаралық олимпиадаларға көптен қатысуда, ал осы олимпиадалар мен ғылыми жобалар ағылшын тілінде қорғауды қажет етеді. Көп жағдайда химия пәнін жақсы меңгерген оқушылар ағылшын тілін жетік білмегендіктен осындай мүмкіндіктерге қол жеткізе алмай жатады. Осы кедергілерді жою мақсатында мектепте өтілетін пәндерді үш тілге негіздей отырып меңгерген тиімді. Осыған орай елімізде ағылшын тілінде сабақ беретін мұғалімдер дайындалуда. Көптеген Қазақстан мектептерінде пәндерді ағылшын тілінде жүргізу жүзеге асырылуда. Осының барлығын негізге ала отырып химия пәнін үш тілді үндестіре оқытудың маңызы да зор.

Әдебиет:

1. Нұрақоева Л.Т., Шегенова З.К. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісін қолдану. – Астана, 2018. – 169 б.
2. Bentley K. TKT Course CLIL Module. – London: Cambridge University Press, 2021. – 269 p.
3. Пак М.С. Химияны оқытудың қазіргі технологиялары. – Алматы; Баспа, 2019. – Б.21-25.

БЕЙОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ОҚУЛЫҒЫ МЕН ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН САБАҚТАСТЫРА ПАЙДАЛАНУ ШАРТТАРЫ

*Тойлыбек Балнұр Шарханқызы
ХММ-23 тобының магистраны
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Заманауи оқулық – ынталандырғыш, өздік жұмысқа бағытталған болу қажет. Білім алудың негізгі көзі және оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырудың негізгі құралы ретінде, оқулыққа – құзіреттілік, тұлғалық әрекет тәсілдерін жүзеге асыру, мәтіндерді азайтып, шығармашылық тапсырмаларды көбейту, тәжірибеге бағдарланған тапсырмалар арқылы өмірлік тәжірибемен байланыстыра отырып оқыту. Оқушының жас ерекшелігіне сай көркем иллюстрациялармен безендірілу, электрондық қосымшасы болу талаптары қойылады.

Оқулықпен оқу құралдарын сабақтастыра отырып, өзіндік жұмыс істеп, өз білім сапасын бақылауға және бағалауға үйрету мұғалімнің аса маңызды міндеттерінің біріне жатады. Оқушыларға оқулық және оқу құралы арқылы орындайтын іс-әрекеттерін атап көрсете отырып, жазып алуға керектілерін, есте сақтауға, тіпті жаттап алуға жататын заңдар мен заттардың қасиеттерін, атаулардың анықтамаларын қалай игеруге болтындығын, ол үшін қолданылатын әдіс-тәсілдерді мұғалім ретті жерінде айтып түсіндіріп отырады. Яғни, оқулық пен оқу құралын сыныптан тыс та пайдаланудың тиімді жолдары үйретіліп, әдістемелік нұсқаулар беріледі. Оқулық пен оқу құралын байланыстыра пайдалану нәтижесінде: оқушының дербестігі, біліктілік, іскерлік дағдылары дамиды. Сонымен қатар оқушылар білім алу барысында әр түрлі әдіс - тәсілдерді қолдануға үйренеді, алған білімдерін қоршаған ортамен күнделікті өмірмен байланыстырады, пәнаралық кіріктіру жүзеге асады. Сондықтан оқу құралын жаңа технология негізінде құрастыру арқылы оқушылардың ізденімпаздығын, өзіндік іс-әрекеттерін қалыптастыруға мүмкіндік туады.

Оқулықпен жұмыс істеу барысында оқушылар алдымен мәтіннің алға қойған мақсатын түсінуге тиісті. Сонда ғана олар мәтіннің ең түйінді мәселесіне баса көңіл бөледі. Мазмұнды жай оқымай, керекті нысанды дәлелдеуге тырысып, бұрын меңгерген ұғымдарымен мәтін мазмұнын байланыстыруға тырысады. Оқулықпен жұмыс істеу арқылы оқушы ғылыми тілді, атаулар мен терминдерді меңгереді. Оқулықтағы мәтін мазмұнын тәжірибелік жұмыстармен байланыстыру барысында онда берілген ғылыми материалдардың ғылыми шындыққа нақты деректерге негізделгендігіне көздері жетеді. Біздің міндетіміз қазіргі мектеп жағдайында пайдаланылып жүрген оқулықтар мен оқу құралын байланыстыра отырып оқушыларға бейорганикалық химиядан білім беруде олардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың жолдары мен әдістерін ұсыну. Бірақ, қазіргі таңда оқушыларға оқулықпен жұмыс істету дағдыларын қалыптастыру көп ізденуді керек етеді. Себебі, күнделікті неше түрлі ақпараттардан хабардар оқушылар, сол есітіп, көргендеріне көп еліктейді. Оқулықтағы мәтінді оқытпас бұрын оның қандай мәселеге арналғандығы, бұл мәтінді оқып меңгеру арқылы нені шешуге болатындығын айтып, оқушылардың зейінін аудару жағы қарастырылады.

Қазіргі кезде интерактивті жаңа оқыту құралдары пайда болуда. Бұлар арқылы әр оқушы жеке жұмыс атқарады. Бірақ, бұл да көп жағдайда тиімді бола бермейді. Себебі, бұл құралмен жұмыс істеуге барлық оқушының бірдей мүмкіндігі келеді деу қиын.

Оқулықпен жұмыс істеу барысында міндетті түрде бұл мәселенің оқу құралымен байланыстылығын естен шығармауға тиіспіз. Себебі, сабақ барысында оқушылар негізгі ғылыми ақпаратты оқулықтан алса, оны толықтыратын, білімді тереңдетуге көмектесетін оқу құралындағы материалдар болып табылады. Оқу құралдарының пайдасы сабақ барысында мұғалім басқа жақтан қосымша материал іздеп жатпай, дайын материалды пайдалана алады. Ал, оқушылар болса, сол материалдар арқылы өзіндік жұмыстар орындауға мүмкіндік алады. Оқушылардың химия пәнінен атқаратын, яғни орындайтын өзіндік жұмыстарының арнайы фомасы, соған сай әдістері бар.

Бейорганикалық химиядан өзіндік жұмыс ұйымдастыру формалары: сабақ барысындағы өзіндік жұмыс түрлері; сабақтан тыс орындалатын өзіндік жұмыстар; топсаяхаттар кезіндегі өзіндік жұмыстар болып бөлінеді. Осылардың әрқайсысында атқаратын өзіндік жұмыс түрлері әртүрлі мазмұнда болады. Мәселен, бейорганикалық химияның алғашқы сабақтарының бірі-таза заттар және қоспалар жайында ұғым беру. Мұндағы ең басты мақсат заттар және денелер деген ұғым беру, барлық дененің заттардан тұратынын және олардың қасиетінің оның құрылысына тәуелділігін, затты қолданудың оның қасиетіне байланыстылығын ашып көрсету арқылы оқушыларда химиялық заңдылықтарды ұғындыру. Заттардың химиялық және физикалық қасиеттерінің бір-бірінен айырмашылығын түсіндіру арқылы оқушыларға практикалық жұмыстар орындалуы. Міне, бұл бір сабақ үстінде өте күрделі мәселелерді шешудің керектігін және оны оқушыларға саналы меңгерте отырып, келешектегі бейорганикалық химия пәнінде берілетін жүйелі білімнің бастамасы ретінде негізделіп, ойда сақталуын қамтамасыз етуді қарастырады. Себебі, бейорганикалық химиядан берілетін білім мазмұны осы мәселелермен тығыз байланыста әрі қарай өрбитінін естен шығармауға тиіспіз. Алғашқы сабақтарда оқулықтың құрылымымен қалай жұмыс істеу керектігімен алдын ала таныстырылады. Әрі қарай әр түрлі басымдық болу себебін, иллюстрацияларды мәтінмен қалай байланыстыруға болатындығы нақты мысалмен көрсетіледі. Оқулықпен өзіндік жұмыс істеу алдын ала жоспар құрудан басталады.

Оқулықпен жұмыс жасауда әр уақытта мына мәселені ескеруге тиіспіз. Көптеген ғалымдардың айтуынша оқулыққа берілетін анықтама, оның ғылыми материалдарды педагогикалық тұрғыдан өңдеп, оқушыға түсінікті тілде жеткізетін құрал. Сонымен қатар, оқулықтың атқаратын қызметі оқушыларда дербестікті, ынталылықты, өзбетінше білім алуға әзірлікті қалыптастыру және дамыту; оқушылардың кәсіптік бейімділігін анықтауға жәрдемдесу; оқушылардың өмірлік бағыт алуына және болашағын болжауға көмектесетін құрал. Олай болса, білім алу барысында оқулықпен жұмыс ұйымдастыруға үлкен мән беріледі. Сондықтан да, бұл тақырыпты меңгертуде оқулықпен мына жұмыстар ұйымдастырылады: оқулықтың 8- бетіндегі материалды оқып түсінігін айту. Оқушылар материалды оқу арқылы өздерінің осыған дейінгі айтқан жауаптары мен пікірлерінің дұрыстығына көз жеткізеді. Тақырыптың мазмұны әрбір дененің бір немесе бірнеше заттардан тұратынын және денелердің белгілі өлшемі мен пішіні болатынын түсінеді. Тақырыптан кейін берілген «Білімді тексер» ішінен 3-4 тапсырмаларды ауызша орындайды.

Оқушыларға оқулық пен оқу құралдарындағы көрнекіліктер бойынша да өзіндік жұмыстарды орындатуға болады. Бейорганикалық химия пәні бойынша көрнекіліктер материалдарының мазмұнын аша алатын болса, онымен жұмысты бірден сабақтың басынан-ақ ұйымдастырылады. Ал, көрнекілік мазмұнды материалды тек толықтыратын жағдайда, оны сабақтың орта немесе, қорытынды бөлімінде пайдалану тиімді. Өйткені, көрнекіліктер мен сабақ мазмұны бір-бірімен тығыз байланысып, сабақтасып жатады.

Көрнекіліктер мен оқытушының атқаратын жұмысы берілетін білімнің мазмұнымен үндесіп отырады. Сонымен, бейорганикалық химия пәнін оқытуды осындай өзіндік жұмыс формаларын ұйымдастыруды жетілдіру арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады. Мәселен, оқулықта «Заттардың агрегаттық күйі» тақырыбы бойынша 33- бетте сызбанұсқа берілген. Бұл көрнекіліктің жақсылығы заттардың әртүрлі күйінің жылу сіңіргендегі, жылу бөлінгендегі қандай күйге ұшырайтыны жақсы көрсетілген. Бірақ, бұл көрнекілікпен жұмысты тақырыпты қорытындылау кезінде ғана пайдалана аламыз. Себебі, бұған дейін оқушылар алдымен заттардың агрегаттық күйлері туралы түсініп алуы керек.

Сондықтан, бұл көрнекілікпен жұмыс барысында мұғалімнің тапсыруы бойынша сызбанұсқаға қарап, заттардың агрегаттық күйінің жылуға байланысты өзгерісін түсініп, оның мәнін дәптерлеріне жазбаша жазады. Бұл арқылы оқушылар мәтін бойынша алған ұғымын тұжырымдайды. Осы тақырып бойынша өзіндік жұмыс ұйымдастыруға мол мүмкіндік беретін

Өзіндік жұмыс – бұл оқушылардың оқу танымдық іс-әрекеттің форма- ларының бірі. Олай болса, оқушылардың белсенді іс-әрекетін, қоршаған ортаға деген жағымды сезімін

оятатын түрткілердің негізгілерінің бірі ретінде қараймыз. Оқушылардың өз бетінше іздену арқылы білімін көтеруі, біліктілікке талпынуы, ептілікке дағдылануы оқу процесінде белсенділігін арттырудың бір жолы екендігі үнемі есімізде болуы керек.

Өзіндік жұмыстардың бір түрі, түрлі техникалық құралдарды пайдалана отырып, слайдтар, презентация жасау. Бұл жұмыстар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Бейорганикалық химия пәні бойынша мұндай жұмыстарды оқушылардың орындауына мүмкіндік мол. Сондықтан да, оқулық және оқу құралындағы материалдар бойынша оқушылар слайдтар жасай алады. Мәселен, жоғарыда келтірілген «Заттардың агрегаттық күйі» тақырыбы бойынша оқу құралындағы 48-54-беттердегі суреттерді пайдалана отырып, осы мәтінді аша түсетін теориялық материалдар негізінде заттардың агрегаттық күйінің анықтамаларын көрсетуге болады.

Оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру арқылы сабақтың сапасы мен тиімділігі артады. Пән бойынша берілетін теориялық білімін терең бекуіне, саналы меңгерілуіне сабақ барысында орындалатын өздік жұмыстар түрлерінің дұрыс таңдалып, тиімді ұйымдастырылуына байланысты. Бейорганикалық химия пәні бойынша өздік жұмыс кезінде оқушылар оқулықпен, түрлі дидактикалық материалдармен, түрлі анықтамалық кітаптармен, жұмыс істеуге үйренеді. Әсіресе, әрбір химиялық заттардың халық шаруашылығындағы пайдасы туралы сөз болғанда оқушыларға қазіргі таңдағы олардың пайдаланылу деңгейін көрсететін материалдарды жинастыруды тапсыруға болады. Бұл туралы ақпаратты жинау арқылы оқушылар білімді өздігінен меңгеруге жаттығады. Оқушының пәнге деген қызығушылығының артуы өзіндік жұмыстың тартымдылығы мен нәтижелі болуына тікелей байланысты.

Бейорганикалық химия пәнінен сыныпта орындалатын өзіндік жұмыстар көлемі жағынан, уақытты пайдалану тұрғысынан, шағын және оқушылардың тез орындауына лайықты болып, оқулықпен, дәптермен, оқулықтағы сызбалар мен сызбанұсқалар, түрлі кестелер, таратып берілетін материалдар арқылы жұмыс жасауға, тәжірибелер қоюға сол арқылы оқыған мәтін мазмұнын саналы меңгеруге арналса, сыныптан тыс орындалатын өзіндік жұмыстар көлемі жағынан да, мазмұны мен мәнділігі жағынан да тереңдей түседі. Сыныптағы өзіндік жұмыста мұғалімнің тапсырмаларды нақтылап (нұсқаулар) беруінің үлкен мәні бар. Сол арқылы оқушылардың жұмысты орындауының уақыты белгіленеді, оқушылардың дербестігінің мөлшері анықталады. Бұл оқушылардың жұмысты өз еркімен, қалауымен істей отырып, белгіленген уақытта аяқтауына негіз болады. Мұның нәтижесінде оқушылар, шапшаңдыққа, ұқыптылық пен жинақылыққа дағдыланады.

Сыныптан тыс орындалатын өзіндік жұмыс оқып өткен материалдарды пысықтау, қортындылау, алған ұғымдарын өмірмен байланыстыру білімді бекіту, нақтылау дәлелдеу тұрғысынан қарастырғылады. Сонымен қатар, сыныптағы өзіндік жұмыстарды жұптық, топтық тұрғыда орындату арқылы бірнеше мәселені қатар шешу мүмкіндігі бар. Сыныпта орындалатын өзіндік жұмыстарға тән тағы бір ерекшелік, оқушылар бір-біріне көмекке келе алады. Сонымен қатар, бірін-бірі түзетуге, пікір алмасуға болады. Ал, сыныптан тыс өзіндік жұмыстар кезінде әр оқушының жеке мүмкіндігі ашылады. Сондықтан да сыныптан тыс орындауға берілетін өзіндік жұмыстың мазмұны мен мақсаты олардың мүмкіндігіне лайықты деңгейде болуға тиісті.

Сонымен қатар, сыныптағы және сыныптан тыс өзіндік жұмыстардың мазмұны сабақтастықта болуға тиісті. Мәселен, оқулықтағы «Атомдар, молекулалар, заттар» тақырыбы бойынша білім беруде сынып жағдайында оқушылар ең алдымен оқулықпен өздігінен жұмыс орындайды.

Мұндай жағдайда оқушыларды топқа бөлуге болады. Топтар құруда бірнеше жағдайлар ескеріледі, оқушылардың бір-бірімен психологиялық сыйымдылығы мен қызығушылықтары; топ басшысының беделді пәнді жақсы білетін оқушының болуы ; білім деңгейлерінің әртүрлілігі.

Оқулық пен оқу құралындағы мәтіндердің қайсысын алып қарасақ та ғылыми негіздегі ұғымдарды оқушыларға жеткізуге негізделген. Сол материалды оқушылар санасына жеткізудің тиімді жолы берілетін білімнің, оқушылардың өзіндік іс-әрекетіне негізделуі

болып табылады. Білімді саналы меңгеру оқушының өзіндік іс-әрекеті, өзіндік ой тоғамы, өз еңбегі арқылы ғана жүзеге асатыны белгілі.

Бейорганикалық химиядан өзіндік жұмыстарды орындау кезінде оқушылар тек ғылыми ұғымдарды меңгеріп қана қоймайды, осы жұмыстар нәтижесінде оларға жан-жақты тәрбие беру мақсаттары да орындалады. Ең алдымен өз бетінше білімін толықтыру, ғылыми ақпараттарды жетік әрі тез игеру дағдылары қалыптасады. Біріншіден, олардың тұлғалық сапалары: өздігінен ойлау, салыстыру, қортындылау, тұжырым жасау, басқалармен бірігіп жұмыс істей білу т.б. әрекеттері дамиды. Екіншіден, ізденушілік, зерттеушілік икемдіктері артады. Үшіншіден, олар химиялық заттардың ерекшеліктерін, пайдасын талдау барысында өз елінің байлығына көзі жетіп, оны сақтау, қорғау мәселесін де түсініп, елін, жерін құндау, яғни отанын сүюге тәрбиеленеді. Осы пәннің оқытылу кезінде оқушылардың экологиялық білімі мен мәдениеті де дами түседі.

Біз зерттеу жұмысымыздың бұл бөлімінде бейорганикалық химия оқулығының (7-сынып) өзіміз дайындаған оқу құралымен байланысын жүзеге асыруды оқушылардың өзіндік жұмысына сүйене отырып көрсетуге тырыстық (сурет). Себебі, оқу құралын дайындаудағы мақсаттың өзі оқулықтағы материалдардың мазмұндық және практикалық тұстарын толықтыра түсу. Оны меңгеруде оқушылардың өзіндік іс-әрекетінің түрлерін ұйымдастыруға мән бере отырып, оларды дамыту, шығармашылық деңгейге көтеретін.

Сурет – Химия оқулығы мен (7-сынып) оқу құралдарын байланыстыра қарайтын өзіндік жұмыстардың түрлері

Қорыта айтсақ, жалпы білім беретін мектептегі жаңа мазмұнда оқытудың негізгі талабыоқушының өз деңгейіне лайықты құзыреттіліктерін қалыптастыруды жүзеге асыру болып отыр. Ал, құзыреттілік бұл тиынақты және саналы меңгерген білім арқылы ғана жүзеге асатыны белгілі. Сондықтан да, берілітін білім мазмұны мемлекет тапсырыстарын,

оқушының қажеттілігін қанағаттандыратын, шешуші құзыреттіліктерін қалыптастыратындай дәрежеде болуға тиіс. Әр оқушының өздігінен жұмыс істеуіне, жеке қабілеттілігін ашуға мүмкіндік туғызылады. Өзіндік жұмысты орындай білген оқушы мәселені шешуде кездескен қиыншылықтарды жеңуге дағдыланады. Өзіндік жұмыстар орындау нәтижесінде өз бетімен дами алатын, қиындықтарды жеңе білетін, білімін қажетті жерінде қолдана алатын, өзін қоршаған дүниемен қарым-қатынасқа түсе алатын, белсенді, білімді, танымдық құзыреттіліктері қалыптасқан жеке тұлға тәрбиеленеді.

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БИНАРЛЫ ЖНЕ ПОЛИНАРЛЫ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

*Ізбасар Гүлсезім Қайратбекқызы
БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Бүгінгі таңда жаңа технологиялар, тиімді әдістер мен тәсілдер жинақталған жас ұрпаққа, қоршаған ортаны қорғауға сүйене отырып, педагогтардың басты міндеті экономикалық тәрбие арқылы. Ол үшін, егер әрбір мұғалім өзінің шеберлігін үнемі арттырса, баланың даму деңгейі төмендейді. Мұның бәрі бір күннің әрекеті емес, оған уақыт қажет. Кімде-кім ұстамдылыққа, ескі қабілетті ашуға жаңа өшер. Алматы қаласы Руссо бекер айтқан жоқ.

Биология – бұл орта буында алғаш рет қосылатын пән. Сондықтан оқушы өсімдік құрылысының, өсімдіктің орта буындағы білімнің бастапқы сатысымен танысады. Есте сақтауға негізделген ақыл-ой дамытатын оқуға көшу мұғалім мен оқушының тең құқықты субъектімен ынтымақтастығын талап етеді. Жалпы білім беретін мектепте биология бойынша биологиялық білім қоршаған табиғи ортаның, табиғатты қорғау іс-шараларының мәнін, қоғамдық және жеке еңбек гигиенасының мәнін түсінуге, оқушылардың өмірге бейімделуіне және политехникалық білім алуына мүмкіндік береді.

Оқушылардың пәндер мен тірі табиғат құбылыстары танымынан сабақ үлгеруі көп жағдайларда оқыту методтарына байланысты болады. Мұғалім методты анықтау кезінде курстың жалпы қорытындылау сипаты мен мектегі оқушыларының жас ерекшеліктерін еске алуы қажет. Оқыту методын таңдап алу оқу материалының мазмұны және мектеп оқушыларының танымдық әрекеттері – репродукциялы (еске түсіру, иллюстрациялы) немесе зерттеу сипаттарымен анықталады.

Мектеп оқушысы репродукциялы танымдық әрекет кезінде мұғалімнен, кітаптан, оқу фильмінен даяр информация алатын болғандықтан оны онша көп қиналмай еске түсіреді.

Оқытуды өздігінен іздену жауабына мәжбүр етілетін зерттеу принципін пайдаланған кезде мектеп оқушыларының танымдық процесі мүлде басқаша өтеді. Оқушының танымдық әрекетін зерттеу сипаты өздігінен жұмыс істеу кезінде өте айқын байқалады.

Күнделікті сабақ барысында жаңа технологияларды қолдану үшін әрбір мұғалім, оның алдында тұрған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсаттарға байланысты таңдалуы мүмкін. Жаңа технологияларды іске асыруда мұғалімнің белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына ұмтылысы, өз оқушыларының бағасы ерекше орын алады.

Биологиялық білімнің тәрбиелік құндылығы оқушылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз етуінде. Жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуына тірі табиғат туралы білімдер үлкен үлес қосады.

Биологияны оқыту барысында тәрбие беру элементтерінің жүйесі қазіргі қоғамның жалпы талаптарына сай келеді. Бұл жүйе тәрбиелеудің мынандай элементтерінен тұрады: ғылыми дүниетанымды қалыптастыру; патриоттық тәрбие; еңбек және экологиялық тәрбие; гигиеналық, жыныстық және дене тәрбие; эстетикалық және әдептілік тәрбие.

Биологияда бинарлы және полинарлы әдістер және оны қолдаушы ғалымдар дидактикалық мақсатқа байланысты екі әдістер тобын бөліп қарауға болады:

1. Оқу материалын алғаш игеруге мүмкіндік жасау әдісі.
2. Алған білімді тиянақтау және жетілдіруге мүмкіндік жасау әдісі.

Бірінші топқа жататындар: ақпаратты-дамытушы (ауызша мазмұндау, әңгіме, кітаппен жұмыс істеу), ізденіс (эвристический, әңгімелесу, диспут, лабораториялық жұмыс), ғылыми зерттеу әдісі. Екінші топқа жататындар: жаттығу жұмысын орындау (үлгі бойынша, жаттығудың комментариясы, вариативті жаттығулар т.б.), практикалық жұмыс. Бинарлы және полинарлы әдістердің түрлерін құрастырудың қолдаушылар бар. Мысалы, М.И.Махмутов бинарлы әдісті жасады: оқыту тәсілі; оқу тәсілі.

Алдыңғы қатарлы мұғалімдердің тәжірибесін негізге ала отырып, оқу-тәрбие жұмыстарын жақсартуға жөн сілтеген жаңа әдістер жасайды.

Биология кабинетінің, тірі табиғат мүйісінің, оқу-тәрбие алаңының ұйымдасуын, керекті көрнекі құралдармен жабдыкталуын практика жүзінде тексеріп отырады.

Әрбір ұстаз биология ілімінің терең сырын, маңызын қоғамдағы, өмірдегі және әрбір жеке адамның күнделікті қызметіндегі орнын түсіне отырып қана, жаңа жас ұрпақты тәрбиелей алады. Сондықтан биология пәнінің мұғалімін – осы білімді насихаттаушы деп есептеуге болады. Тек биология курсы пәндерін оқыту арқылы ғана, әдістерін жетілдіру нәтижесінде тереңдете дәйекті түрде адамның табиғаттағы ролін ашып көрсетіп, экологиялық мәдениеті мен сауаттылығын арттырып, өз өміріне сауаттылықпен қарауды жолға қоюға болады.

Оқыту мен тәрбиелеу бір-бірімен байланысты күрделі процесс. Сондықтан да, оны жүзеге асыру мұғалімнен көп біліктілік пен шеберлікті талап етеді. Тәрбие беру дегеніміз - оқушының пәннен алған білімінің сенімге айналуы, ал сенім одан әрі жүйеге, көз қарасқа қалыптасады.

Сенім әр бір жеке тұлғаның адамдарға, қоршаған әлемге қарым-қатынасында, әдетінде жүріс-тұрысында және іс-әрекетінде айқындалады.

Биологияны оқыту арқылы тәрбиелеудің барлық мүмкіндіктерін бір-бірімен байланысқан белгілі элементтерге жатқызуға болады.

Биологияны оқытудың заманауи әдістемелер – ұрпақтан ұрпаққа тіршілікті аса үлкен құндылық деп, түсіндіруді қалыптастырады. Оның қалыптасуы мен дамуы социальды-экономикалық елдің тарихи саясатының, қоғамдық саясы ойлардың дамуының, биологиялық және педагогикалық ғылым тұрғысындағы орта және жоғары мектебі болып қалыптасты. «Әдістеме» сөзі гректің «*methodos*» сөзінен алынған, ол зерттеу әдісі немесе білім жолы деген мағына білдіреді. Мағынасы бірдей, бірақ әдістеме ғылымы ретінде оның ғылыми негізі қалыптасты. Биология ғылымының атауы жаратылыстану ғылым жүйесіне ауыстырылды. Әдістеменің алғашқы элементтері тірі табиғатты оқып-үйрену мақсатын түсіну үшін, ал оқу тәжірибесінде пәннің мазмұнын және оның оқу тәсілдерін таңдап алу нәтижесінде туды Биологияны оқыту әдістемесінің қалыптасуы сыртқы қоршаған орта жағдайын игерумен байланысты тарихи жаратылыс ғылымынан басталды. Табиғатты бақылау, тәжірибелік білімдер, одан соң ботаника мен зоологияның дамуы ғасырлар бойы жинақталған деректер нәтижесінде пайда болды.

Әр әдістің өзіне тән қолдану ерекшеліктері бар. Сөздік әдістері қолдануда оқушылардың білім алу көзі мұғалімнің сөзі болып табылады. Мұғалім әңгімелеу, түсіндіру, сұрақ жауап, лекция түрінде білім береді, ал оқушылардың іс-әрекеті тыңдау. Тақырыпты өтіп болған соң, оқушылар ауызша немесе жазбаша есеп беру барысында алған білімдері мен түсініктері қортындылады, бекітеді.

Көрнекілік әдісін пайдаланған кезде мұғалімнің сөзі бас қа мағына алады да, оқушылардың алатын білім көзі мұғалімнің заттар мен құбылыстарды көрсету, демонстрациялау болып табылады. Оқушылар көрген фактіларін ой елегінен өткізіп, белгілі бір қорытындыға келіп жаңа білім қалыптастырады. Бұл жағдайда оқушылардың бақылаған, көрген құбылыстары білім көзі болып есептелінеді.

Практикалық әдіс қолдануда мұғалімнің сөзі нұсқау беру үшін және орындалатын жұмыстың мақсатымен таныстыру үшін қажет. Оқушылардың алатын білім көзі, өздерінің орындайтын практикалық жұмысы.

Бірқатар жағдайларда мұғалімнің нұсқауымен білім алу үшін кітаппен жұмыс жүргізіледі. Оқушылар білімді кітаптың мазмұнынан алады. Кітаппен жұмыс алуан түрлі әдістерді қолдану барысында да жүргізіледі мұғалімнің қандайда бір әдістерді қолдануының негізгі мақсаты, оқушыларды белсенді түрде сабаққа қатыстыру. Оқушылар сабақтарда баяндамалар, түсініктемелер, тәжірибелер, практикалық жұмыстар жасайды.

Әдістердің барлық түрлерін қолдануда, оқушылардың өз бетінше ойлау деңгейін дамыту жағын қамтамасыз етілуі тиіс, сонымен қатар оқушылардың танымдық іс — әрекеттерін дамыту үшін олардың жауап әрекеттеріне сараптама жасау керек. Бұл жұмыс оқушылардың білімін тексеру, есепке алу арқылы жүзеге асады.

Әдебиет:

1. Жұмағұлова Қ.Ә., Харсанова С. С. Қазіргі оқыту үрдісінде қолданылып жүрген мектеп оқулығының ғылыми-әдістемелік қызметі // «Қазіргі бастауыш білімнің даму жағдайы мен келешегі»: аймақтық ғылыми-практикалық конференция. – Қарағанды: Саранск, 2014. – Б. 27
2. Стенякова Н.Е. Профессиональная подготовка будущего педагога в процессе изучения дисциплин педагогического цикла: Монография. – Пенза, 2017. – 19 с.
3. Торманов Н., Абылайханова Н.Т. Биологияны оқытудың инновациялық әдістемелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 259 б.
4. Чилдибаев Ж.Б., Бакирова К.Ш. Жаратылыстану мамандықтары бойынша магистранттар мен докторанттар дайындаудың өзекті мәселелері //Жоғары оқу орындарына жаратылыстану ғылымдары пәндерін оқытудың іргелі бағыттары: халықарал. ғыл.- практ. конф. матер. – Алматы, 2017. – Б. 141-144.

ЭСПАРЦЕТ ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

*Калмуратова Дилфуза Жанабайқызы
БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Эспарцет ұрығы ұрыққап ішінде орналасқан, бес желекпен көмкеріліп жабылған. Ұрықтың өзін өте жұқа жамылғы жауып тұрады. Ол тамыршадан, жасыл түсті тұқым жарнағының қалтасынан, қос жарнақтан және жарнақ арасында орналасқан бүршіктерден тұрады. Эспарцет ұрығына биологиялық жағынан жетіліп, пісу қасиеті тән. Себебі эспарцеттің гүлдеуі және дән байлауы әр өсімдіктің бойында ғана емес, бір сабақтың бойында да бір мезгілде өтпейді. Сондықтан да тұқым жинау кезінде дәннің пісуі әр түрлі дәрежеде болады. Осыған орай терілген дәннің өнгіштігі бар – жоғы 3-8 процент құрайды. Қамбада жатқан дәннің өнгіштігі 2-3 айдан соң 60-80 процентке дейін жетеді, ал 7-9 айдан кейін өнгіштігі күрт төмендейді немесе мүлдем өнбейді.

Эспарцет тұқымы ерте көктемде 4-5 градус жылулықта өне бастайды. Зерттеулер көрсеткендей, тұқымның жақсы көктеп шығуы үшін топырақ ылғалдылығы құмда 7-9 процент, сазды жерде 11 -15%, сондай-ақ жер бетіне жақын ауаның ылғалдылығы 70-80% болуы керек. Тұқым өніп келе жатқанда бірінші болып жер бетінде ұзындығы 6 – 8 миллиметр, көлденеңі 2-3 миллиметр келетін екі жарнағы көрінеді. Олардың тіршілік ететін уақыты шамамен 20–40 күнге дейін созылады. Жарнақтар алғашқы жапырақтар пайда болғанша тамырлары қоректік заттармен қамтамасыз етеді. Өскіндердің бастапқы даму кезеңінде тамыр жүйесі тез дамыса, керісінше сабақтардың өсуі өте баяу. Мұны 2-кестеде келтірілген мәліметтерден көруге болады.

Өскіннің бастапқы өсуі кезінде тамыр жүйесі тез жетілген. Сондықтан тамыр ұзындығының сабақ биіктігіне ара қатынасы 3,6 тең болып шықты.

Мамырдың соңғы онкүндігінен бастап өсімдіктің жер бетіндегі мүшелері, яғни сабақтары тез жетіле бастайды. Шілде айында тамыр ұзындығының сабақ биіктігіне ара қатынасы 1,7-ге дейін төмендейді.

Кесте 1 – Құмдақ эспарцетінің сабағы мен тамырларының жетілуі

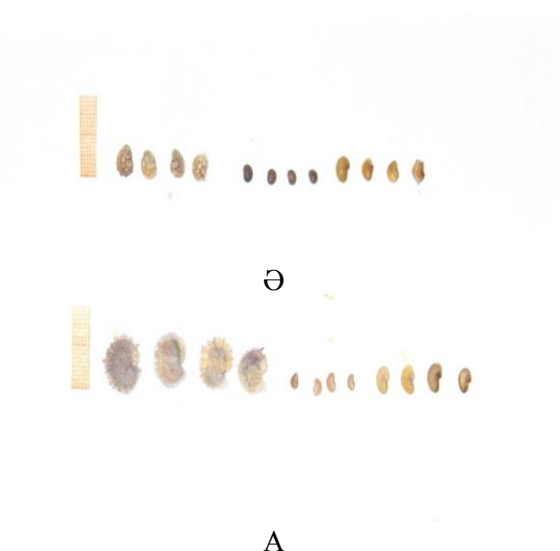
Анықталған мезгілі	Сабағының биіктігі, см		Тамырының ұзындығы, см		Тамыр ұзындығы-ның сабақ биіктігіне ара қатынасы	
	1-ші жыл	2-ші жыл	1-ші жыл	2-ші жыл	1-ші жыл	2-ші жыл
7.04	2,0	1,7	8,1	7,2	4,0	4,2
24.04	3,1	2,3	11,8	8,4	3,8	3,6
25.05	9,8	3,9	37,0	16,2	3,7	4,1
16.06	21,0	9,9	76,0	52,3	3,6	5,2
27.07	52,7	-	91,1	-	1,7	-

Тұқымының өнгіштігі. Белгілі болғандай жаңа мал азықтық өсімдіктерді екпе жайылым жасау ісіне пайдалану мәселесінде олардың тұқыммен көбею мүмкіндігінің орны ерекше. Сондықтан эспарцет түрлері тұқымының Оңтүстіктің құрғақшылық аймағы жағдайында биологиялық ерекшеліктерін білу қажет. Біздің зерттеулер көрсеткендей, ферғана эспарцетінің жемісі бір ұялы, бір дәнді қақырамайтын бұршаққапқа жатады. Пішіні жартылай ай іспеттес сопақтау келеді, орташа ені $4,2 \pm 0,37$ мм, ұзындығы – $6,3 \pm 0,32$ мм. Жеміс жиегінің жоғары жағында қысқа тісшелер дамыған. Қабығы жұқалау әрі оңай үгітіледі. Мың данасының салмағы 18,0-24,0 г. Бұршаққап ішіндегі дән бос орналасқан, бүйрек тәріздес, толық. Беті тегіс, жылтыр, қоңыр түсті, тұқымкіндігі анық байқала бермейді. Орташа ені $2,6 \pm 0,25$ мм, ұзындығы – $3,8 \pm 0,42$ мм. Мың данасының салмағы орташа есеппен $15,2 \pm 1,38$ г.

Хорасан эспарцетінің жемісі екі ұялы, ара кідік бір ұялысы да кездеседі, екі немесе бір дәнді қақырамайтын бұршаққап. Пішіні эллипс тәрізді. Гүлсағаққа бекілген тұсы жырынды және осы тұстан жиегі айнала тікенді, сондай-ақ жемісінің екі бетінің шығыңқы тұстарында қысқа әрі қатты тісшелер дамыған (1-сурет). Бұршақ тұқымдасына жататын Таспа (*Astragalus* L.) және кекіре (*Jxut zoric* DC) туыстары өсімдіктерін зерттеу нәтижесінде жемістерінің екі ұялы болуы олардың қоршаған ортаның қолайсыз әсерлеріне бейімделген көрсеткіштерінің біріне жатады деп тұжырым жасаған. Жеміс қабығы қалың, түкті, үгітілуі өте қиын, орташа ені $9,1 \pm 0,32$ мм, ұзындығы $11,2 \pm 0,58$ мм. Мың данасының салмағы 40,0-45,0 г. Дәні бос орналасқан, бүйрек тәріздес, тегіс, жылтыр ашық қоңыр. Ені – $2,6 \pm 0,12$ мм, ұзындығы – $4,2 \pm 0,21$ мм. Тұқымкіндігі анық көрінеді. Мың данасының орта есеппен салмағы $11,5 \pm 0,08$ г.

Тұқым өнгіштігі мен оның тіршілік қабілетін сақтау қасиеттерін зерттеу нәтижелері ферғана эспарцетінің жаңа жиналған тұқымы құрамында қатты дәндердің мүлдем аз болатынын көрсетті. Су сіңіру қабілеті өте жоғары. Төмендегі 1-кестеден көрінгендей, оның дәндері бір тәуліктің ішінде 103% сіңірсе, хорасан эспарцетінің дәндері бар жоғы 8% сіңірген. Екінші тәуліктен соң ферғана түрінің дәндері 18% су сіңіріп, 36% бөрткен, ал хорасандікі 4% ғана сіңіріп 6% бөрте бастаған. Бесінші тәуліктен соң ферғана түрінің дәндеріндегі су мөлшері мүлдем өзгермеген, бірақ 93% бөрткен.

Хорасан дәндеріндегі су мөлшері 6% жоғарылап, 12% бөрткен. Алтыншы тәуліктен соң ферғана дәндері түгел дерлік өніп шықса, хорасандікі 3% қосымша су сіңірген, бөрткен дәндердің үлесі 23%, өнгені 5% ғана болды. Кейінгі тәуліктерде су сіңіру көрсеткіші өзгермеді және дәндері бұзыла бастады. Демек қатты дәндер ферғана түрінде 7%, хорасанда 77% құрады. О.Нұрбев [1] қатты дәндердің кездесуі түрдің әлі толық мәдени дақылға айналмағанынан деп есептейді.

Ә – ферғана эспарцеті; А – хорасан эспарцеті

Сурет – Эспарцет түрлерінің жемісі, дәні және бөрткен дәні

Жоғарыда аталып өткен ерекшеліктер сақталу мерзімі түрлі дәндердің су сіңіру және өнгіштік қасиетін тексеру кезінде де байқалды (2-кесте). 2-кестеде келтірілген мәліметтер хорасан түрі дәндерінің су сіңіру көрсеткіштері сақталу мерзіміне қарамастан мүлде өзгермегенін көрсетеді. Екі жылдан аса жатқан дәндері төртінші күні бар жоғы 18%, ал ферғана эспарцеті 114% су сіңірген. Бөрткен дәндерінің үлесі тиісінше 15 және 91%, өнген дәндері 3 және 35% құрады. Мұндай жағдай бір жыл сақталған дәндерде де байқалды. Қатты дәндердің үлесі ферғана түрінде 7-9%, хорасандікінде 81-88%.

Кесте 2 – Эспарцет түрлері тұқымының суды сіңіру мөлшері мен бөрткен дәндерінің үлесі, %

Түр	Көрсеткіштері	Тәулік					
		1	2	3	4	5	6
Ферғана	сіңген су мөлшері	103	121	125	125	125	125
	бөрткен дәні	6	36	60	76	93	93
Хорасан	сіңген су мөлшері	8	12	12	12	18	21
	бөрткен дәні	-	6	9	10	12	23

Хорасан түрінің жеміс қабығы суды жақсы сіңіретіні, ал дән қабығының суды оңайлықпен өткізбейтіні анықталды. Осыған байланысты жеміс ішіндегі дәннің, сондай-ақ сызатталмаған дәннің зертханалық өнгіштігі өте төмен: 4-11% аспайды. Қауызы сызатталған дәндердің зертханалық өнгіштігі 88-96% құрады және 66-80% алғашқы 3 күннің ішінде өніп шыққан.

Осы жерде жеміс қабығының дәнді сыртқы орта әсерінен қорғаушы ретінде ғана емес ылғал жинаушы қызметін атқарушы ретінде де маңызды орын алатынын айтуымыз керек [2]. Демек бұл ерекшеліктер хорасан түрінің ксерофит ретінде қысы құбылмалы, көктемгі жауын-шашыны тұрақсыз, жазы құрғақ аймақтың экологиялық ортасына бейімделгенінің бір белгісі болып табылады. Оны біз егістік өнгіштігін анықтау кезінде де байқадық.

Эспарцет түрлерінің егістік өнгіштігі әр жылдардың қалыптасқан ауа райына және өсіру ортасына байланысты өзгеріп отырды. Салыстырмалы түрде оның жоғары көрсеткіші Физиологиялық кешен жағдайында, яғни тау бөктеріндегі жазықта байқалды (3-кесте). Осы аймақта ферғана түрінің егістік өнгіштігі орта есеппен 68,4%, хорасан дәнінікі 47,0,

жемісінікі 20,5% болды. Жазық шөлде тиісінше 54,2, 19,4 және 11,9% құрады. Бір айтарлық жайт, көктем айлары құрғақтау болған 2006 жылы ферғана түрінің егістік өнгіштігі 45,6-53,0% аспады, ал хорасан түрінікі орта деңгейде немесе жоғары келді. Соңғыны дән түрінде себу егістік өнгіштігін жазық шөлде орта есеппен 19,4%, тау бөктерінде 47,0% жеткізуге мүмкіндік береді. Жеміс

Кесте 3 – Эспарцет түрлері тұқымының егістік өнгіштігі, %

Түр	Тұқым түрі	«Бактыөлең» тәжірибе жайы (шөл аймақ)				Физиологиялық кешен (тау бөктерлік аймақ)			
		2022ж.	2023ж.	2024ж.	орташа	2022ж.	2023ж.	2024ж.	орташа
Ферғана	жеміс	52,6	65,0	45,6	54,2	74,7	78,0	53,0	68,4
Хорасан	дән	14,6	23,4	20,2	19,4	-	34,0	60,0	47,0
	жеміс	9,0	16,0	10,8	11,9	28,0	17,6	16,0	20,5

түрінде себілген тұқымның егістік өнгіштігі жазық шөлде орта есеппен алғанда өте төмен – 5,9%, тау бөктерінде 20,5%. Осы жерде ерекше атап өтер жағдай, ол тау бөктерінде сәуірдің 11 жұлдызында егілген хорасан түрінің дәні бар-жоғы 8% өскін берді, сөйтіп қаңтардың 16 жұлдызында егілген жеміске қарағанда 2,5 есе төмен болды. Ферғана түрінікі тиісінше 71,4 және 62,0%, яғни бірінші себу мерзіміне қарағанда кейінгі мерзімдегі 9,4% төмен. Демек кеш себу өнгіштікке үлкен әсер ететіні байқалды. Себебі, көктем кезінде топырақ бетіндегі ылғалдың өзгермелілігі ол көрсеткішке аса әсер етпей қоймайтыны белгілі. Осыған байланысты зерттеу жылдары эспарцет түрлерінің егістік өнгіштігіне себу мерзімі және егу тереңдігінің әсерін зерттедік.

Кесте 4 – Себу мерзімінің эспарцет түрлері тұқымының егістік өнгіштігіне әсері, %

Түр	Жыл	Тұқым түрі	«Бақтыөлең» (шөл аймақ)		Физиологиялық кешен (тау бөктерлік аймақ)			
			себу мерзімі					
			желтоқсан	ақпан	қараша	желтоқсан	наурыз	
Ферғана	2022	жеміс	65,0	48,6	78,0	78,0	74,0	
	2023	жеміс	45,6	13,1	53,0	52,0	42,3	
Хорасан	2022	дән	25,4	16,0	31,6	34,0	34,0	
		жеміс	16,0	8,2	16,0	17,6	16,0	
	2023	дән	20,2	3,6	60,0	56,0	30,0	
		жеміс	10,8	0,0	13,6	16,0	8,2	

Жоғарыдағы 4-кестеде келтірілген мәліметтерден байқалғаны, ол қараша және желтоқсан айында егілген тұқымдардың егістік өнгіштігі жоғары келді. Әсіресе көктем айлары құрғақтау келген 2006 жылы кеш мерзімде егілген тұқымдардың өнгіштігі төмен, ал жазық шөлде хорасан жемісіндегі дәндер мүлдем өнбеді. Сонымен екі түрдің де тұқымын себудің оңтайлы мерзімі қараша-желтоқсан айларына тура келеді. Тау бөктеріндегі жазықта тұқымы суды тез сіңіретін ферғана түрін наурыз айында да себуге болатынын тәжірибе көрсетіп берді.

Егістік өнгіштікке тұқым себу тереңдігінің де әсері көп. Әсіресе, ол жазық шөлде айқын көрінеді.

Тау бөктеріндегі жазықта егістік өнгіштігінің көрсеткіші себу тереңдігіне байланысты көп ауытқымайды. Мысалы, 2024 жылы ферғана түрінің топыраққа сіңірілмеген жемісінің егістік өнгіштігі 63,2% болса, 1-2 см тереңдіктегісі 76,0-76,6, 3 см-де 68,0%; хорасандікі тиісінше 30,0; 34,0-35,1 және 40,0% болды (5-кесте).

Кесте 5 – Себу тереңдігінің эспарцет түрлері тұқымының егістік өнгіштігіне әсері, %

Түр	Жыл	«Бақтыөлең» тәжірибе жайы				Физиологиялық кешен			
		себу тереңдігі, см							
		0,0	1,0	2,0	3,0	0,0	1,0	2,0	3,0
Ферғана	2022	23,2	52,6	49,2	48,0	63,2	76,0	76,6	68,0
	2023	37,3	45,6	43,3	37,5	67,6	78,0	73,1	54,0
Хорасан	2022	0,0	9,0	8,2	4,0	30,0	35,1	34,0	40,0
	2023	16,0	16,0	20,1	13,2	16,0	17,6	20,8	13,4
	2024	0,0	10,8	11,6	2,4	-	-	-	-

Топырақ бетіндегі ылғал мөлшері тез өзгеріп отыратын жазық шөлде ферғана түрінің топыраққа сіңірілмеген жемісінің егістік өнгіштігі жылдарға байланысты 23,2-37,3%, 1 см тереңдікте егілгені 45,6-52,6, 2 см-кі – 43,3-49,2, 3 см-кі – 37,5-48,0% құрады. Демек бұл түрдің оңтайлы себу тереңдігі 1-2 см. П.Н.Величко [150] кезінде көктем айлары жауын-шашынды аймақта құмдық эспарцет түрінің тұқымын топырағы құрғақ болған жағдайда 5 см, ылғалды топырақта 3-4 см тереңдікте себуді ұсынған. Қ.С.Нұрғалиев [151] таулы аймақта 5-6 см тереңдікте себуді дұрыс деп санайды.

Оңтүстік өңірінде құрғақ аймағында хорасан түрінің егістік өнгіштік көрсеткіші жазық шөлде 2 см, тау бөктері жазығында 2-3 см тереңдікте жоғары келетіні анықталды. Көрестілген тереңдікте егілген тұқымдардың егістік өнгіштігі жазық шөлде 8,2-20,1%, тау бөктерінде 13,4-40% аралығында болды. Тәжірибе кезінде байқалған бір ерекшелік, ол хорасан түрінің бірінші жылы өнбеген тұқымдары келесі жылы өскін беруі.

Әдебиет:

1. Нұрбаев О. Эспарцет – құнды биологиялық малазығы. –Алматы: Қайнар, 2015. -72 б.
2. Попцов А.В. О значении кожуры в прорастании семян //Бюлл. Главного ботанического сада. –М., 2016. –Вып.11. –С.5-59.

СУДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ-ХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН СУ САПАСЫН АРТТЫРУ ШАРТТАРЫ

*Анарбай Дина Ғалымжанқызы
БГМ-63 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Тірі организмдердің денесінің үштен екісі судан тұрады. Жануарлар организміндегі су құрамы олардың түріне, жасына, жынысына және ұлпаның типіне байланысты болады. Су организмде үш сұйық күйде (фазада) кездеседі: клетка ішінде, клетка сыртында және трансцеллюларлық. Ұлпалардағы су құрамы ондағы зат алмасу белсенділігімен тығыз байланысты. Жануарлар судың тапшылығына шыдамсыз келеді. Организмдегі су 10 пайыз кемісе мал өледі. Жас организм аштықтан көрі шөлге шыдамсыз келеді. Жануарлар ашыққанда су беріп отырса, майының, көміртегі мен ақуыздарының 50 пайызын жоғалтқанымен 30-40 тәулік тіршілік ете алады. Ал су бермесе 4-8 тәулік ішіне-ақ өліп қалады. Су жетіспесе органдар мен ұлпалардың шөліккеп, зат алмасуы бұзылады, сүт қышқылының мөлшері өсіп, тотығу процестері төмендейді, қанның ұюы артып, дене қызуы көтеріледі, тыныс алуы жиілейді, ас қорыту бездерінің секрециясы азайып, тәбеті төмендейді және өнімділігі күрт кемиді. Шөлдеу организмді интоксикацияға ұрындырады. Себебі, бауыр, бүйрек, қан құрамында айтарлықтай өзгерістер пайда болады. Ақуыздар жылдам

ыдырай бастайды. Организмде су көбейген кезде электролиттер айтарлықтай көбейіп кетеді. Соның салдарынан келткарлар зақымданады. Сөйтіп, организм суға уланады. Шамадан тыс тұтынылған су қан және басқа клеткаларға өтіп, оларды ісіндіреді. Қан қысым артады, ішекте сумен тым артық араласқан азықты организм нашар сіңіреді.

Организмдегі бүкіл процесс (ассимиляция, диссимиляция, резорбция, диффузия, осмос және т.б.) органикалық және бейорганикалық заттардың судағы ерітіндісі күйінде өтеді. Ас қорыту, асқазан-ішек жолдарында азықтың қорытылу және организм клеткаларындағы синтезделу процестері тек сұйық, сулы ортада ғана өтеді. Су тотығу, гидролиздену және басқа да алмасу реакцияларына тікелей қатысады. Ол зат алмасу кезінде құралған түрлі зиянды заттарды организмнен шығару үшін де қажет. Ас қорыту органдары қалыпты қызмет жасағанда су толығымен дерлік сіңіріледі. Оның шамалы мөлшері ғана нәжіспен сыртқа шығады. Асқазан-ішек жолдары ауруына шалдыққан кезде сұйық, едәуір көп жоғалады. Су ас қорыту каналынан қанмен бірге бауырға жетеді. Ол қанға сол қанның жоғары осмостық қысымының көмегімен өтеді. Организмнен шыққан судың ішкен судан едәуір артық болуы шөліркеуге әкеліп соғады. Сусыздану кезінде байқалатын клиникалық белгілер: мал шөлдейді, тілі мен кілегей қабықтары құрғайды, тері серпімділігі төмендейді, зәрі қатты қойылады (олигурия), көздің ішкі қысымы төмендейді, іші кебеді, қан айналысы бұзылып, жалпы әлсіздік байқалады.

Белгіленген гигиеналық нормалар бойынша ішетін судың төмендегідей қасиеттері болуы керек. Былайшы айтқанда ол мөлдір, түссіз, температурасы белгілі деңгейде иіссіз және жағымсыз дәмі жоқ болуы керек.

Судың температурасы оның маңызды санитариялық-гигиеналық көрсеткіші болып табылады. Жануарлар суық суды ішкенде организмнің температурасын реттеуге көп энергия жұмсайды, бұл өнімділіктің төмендеуіне және азықтың көп шығымына әкеледі. Ал жылы сумен (20°C астам) суарғанда сақа мал ауруларға (суық тию салдарынан болатын ауруға) бейім келеді. Оның үстіне мұндай суды мал шөлдегенде амалсыздан ішеді, жылы су өте жай сіңетіндіктен малдың іші өтеді. Судың анағұрлым қолайлы температурасы сақа мал үшін 10-12°C, буаз мал үшін 12-15°C, ай шамасындағы төл үшін 15-30°C. Осы шамадағы температурадағы су шөлді жақсы басып сергітеді.

Судың иісіне ондағы органикалық заттардың (жануар және өсімдік тектес) бар-жоғы әсер етеді және олардың ыдырау процесіне немесе ағынды сулар қоспасының (өндірістік және тұрмыстық сипаттағы) барлығына байланысты болады.

Судың дәмі. Жағымды және сергітетін болуы керек. Судың жағымсыз дәмі немесе татымы көбінесе суда минералды және органикалық заттардың мөлшерінің көп болуына байланысты болады. Судың ащы, тұзды, қышқыл, тәтті дәмін ажыратады, сонымен қатар татымдарын да (саз балшықты, шіріген, көгерген, тұрып қалған және т.б.) ажыратады. Судың дәмі ондағы еріген минералды қосылыстарға байланысты: магний мен барий иондары – ащы, сутегі иондары – қышқыл, темір тотығы – ауыз қуыратындай дәм береді. Органикалық заттардың ыдырау өнімдері, ағынды лас сулар, дезинфекциялық заттар және т.б. суға жағымсыз дәм береді. Бес балдық шкала бойынша бағалағанда дәм мен татымның интенсивтілігі 2 балдан ауыспауы керек.

Судың түсі әртүрлі органикалық және минералды текті қоспаларға байланысты. Су көздеріне гуминді қышқылдардың, өсімдіктердің ыдырау өнімдері түскенде су сарыға немесе қоңыр түске боялады. Тұрақты суы бар ашық су қоймаларында балдырлардың өсуі оған жасыл түс, темір тұздары-қоңыр, саз – сарғыш түс береді. Санитариялық жағдайдың ең қауіптісі суда органикалық заттардың мол болуы. Олар әдетте судың көп мөлшерде микробтармен ластанғандығын көрсетеді.

Судың химиялық құрамы. Ішетін ауыз су құрамы жағынан зиянсыз, былайша айтқанда, ондағы тұздардың мөлшері мал денсулығына зиянды әсер ететіндей артық болмауы, әрі улы заттардың және радиактивті ластардан таза болуы керек. Табиғи су көздерінің құрамы тұрақсыздығымен сипатталып, онда құрамында көптеген түрлі элементтер мен қосылыстар болады. Табиғи жер беті және жер асты суының құрамына олардың техногендік ластануы

үлкен әсер етеді. Ауыз судың химиялық құрамы шамамен 20 негізгі көрсеткіштерден тұрады (кейбір жағдайда ауыз судың құрамымен қасиеттеріне санитариялық тұрғыдан жалпы талап 11 негізгі көрсеткіштер бойынша қойылады, және су ішінде болуы мүмкін 420 уытты заттарға шекті жоғары концентрациясы (ШЖК) белгіленген. Судың ішуге жарамдылығын сипаттау үшін аталған көрсеткіштер екі топқа бөлінеді. Біріншісі судың токсикологиялық жағынан қауіпсіздігін қамтамасыз ететін көрсеткіштер, ал екіншісі – судың органолептикалық көрсеткіштерінің кенеттен өзгеруін болдырмауға бағытталған.

Судағы химиялық қоспалардың мөлшері сумен қамтамасыз ету көзінің (қайнарының) қалыптасуының табиғи ерекшеліктеріне, сондай-ақ техногендік және антропогендік факторларға негізделген. Осының бәрі биогеохимиялық аймақтар құрып мал ішінде энзоотияның пайда болуына әкеп соғады.

Судың минералды болу-болмауын әуелі түйе, содан кейін қой, ешкі онша елемейді. Тағы бір айта кететін жайд судың минералды құрамының өзгеруін сақа, қысыр малға қарағанда жас мал мен буаз мал қатты сезінеді. Күшті минералды су ұлпалырдың гидрофильділігін арттырады, диурездің төмендеуіне, сондай-ақ организмде сұйықтың кідіруіне жағдай жасайды. Сульфат мөлшері су құрамында 1 г/л астам болғанда су организмге, әсіресе, төл организмнің ішін өткізетін әсері болғаны мен мал бірте-бірте бейімделіп 2,5г/л дейін көп өзгеріссіз тұтына алады. Суға 1 пайыздан астам хлорид шоғырланса кермектілігі артады. Мұндай суды ішкенде мал организмнің ұлпалары сусызданып, электролиттік балансы бұзылады.

Судың кермектілігі кальций мен магний қосылыстарының жинақталуына байланысты құбылыс. Су кермектілігі оның құрамындағы кальций мен магний басқа тағы да 12 элементпен (соның ішінде бериллий, бор, кадмий, калий, натрий, де бар) және кейбір иондармен тікелей байланысты. Ішетін судың кермектілігі жоғары эпидемиялық аймақтарда зәрмен тас шығатын ауру жиі кездеседі. Бұл тұздар несеп жолында тас түйіршіктер пайда болуына (урслитиаз) немесе осы аурулардың өршуінің этиологиялық факторларының бірі болып саналады.

Су көздеріне, әсіресе минералды тыңайтқыштар себілген егістіктен түсетін нитраттар мен нитриттер мал организмне зиянды әсер етеді. Нитриттер мен нитраттардың алифатиялық және хош иісті (аромат) аминдермен өзара әсері кезінде нитрозамин пайда болады. Нитрозаминдер өте белсенді канцерогендер. Олар ауыз суда болса адамға да, малға да аса қауіпті. Мышьяк (күшәлә) өндірілетін, бірақ уақытша жабылған шахтадан су ішудің салдарынан малдың уланған жағдайы да кездескен. Бұл жағдайда 1 л суда 3-6 мг мышьяк болған. Полиметалл кені табылатын аудандардың табиғи суларына қауіпті мөлшерде қорғасын да болады.

Суға малды қатты уландыратын, тіпті өлім- жітімге ұшырататын басқа да улы заттар (пестицидтер, инсектицидтер, дезинфектанттар және т.б.) түседі. Малға суаруға және мал шаруашылығы қажетіне пайдаланылатын су сапасын стандарттау қазіргі кездегі ветеринариялық сақтандыру шараларының ең маңыздысының бірі.

Судың химиялық құрамының зиянсыз көрсеткіштеріне табиғи суда кездесетін, суды өңдеу үстінде реагент ретінде қосатын, су көздерін өнеркәсіпте, ауылшаруашылығында ластануы салдарынан болатын заттар енгізіледі.

Судың химиялық құрамы жоғарыда көрсетілген нормалармен ғана шектелмейді.

Еліміздің кейбір сор топырақты аудандарында, сондай-ақ топырағында гипсі бар жерлерде судың минералдануы өте жоғары келеді.

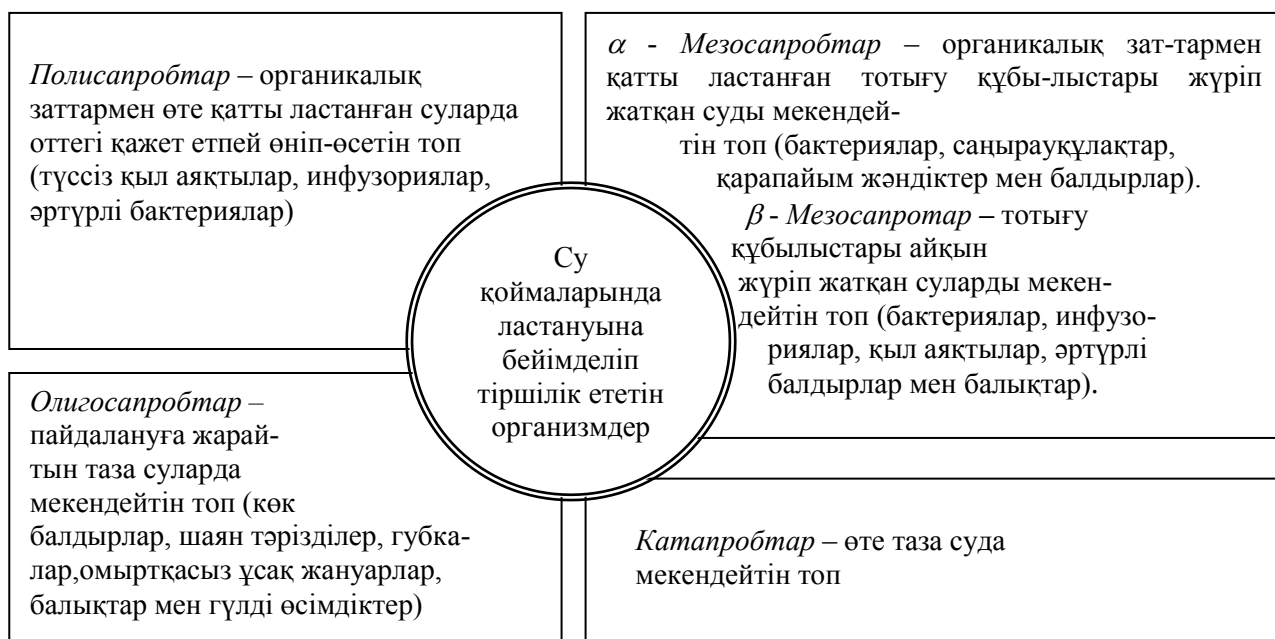
Судың санитариялық-биологиялық көрсеткіштері. Су малдың кейбір індетті, вирустық және инвазиялық аурулардың таралуында үлкен роль атқарады. Ондай ауруларға топалаң, жылқының инфекциялық қан аздығы, бруцеллез, туляремия, пастереллез, сальмонеллез, маңқа, аусыл және көптеген паразит аурулары жатады. Суда патогендік микроорганизмдердің өмір сүру қабілеттілігі әртүлі. Мысалы, *Coli* тобының бактериялары өзен суында 21-183 күн, ал су құбырында 2-262 күн сақталады. Бруцеллалар су құбырында 5-85 күн, ал туберкулез микобактериясы өзен суында 150 күнге дейін өмір сүреді (кесте).

Кесте – Кейбір зардапты микроорганизмдердің суда іршілік ету мерзімі (тәулік)

Микроорганизмдер	Су түрлері		
	кұбыр	көл	кұдық
Coli тобының бактериялары	2...262	21...183	-
Salmonella typhisuis	4...9	7...183	5...107
Salmonella paratyphi A	-	-	-
Salmonella paratyphi B	27...37	-	-
Лептоспироз қоздырғышы	-	150-ге дейін	7...75
Туляремия қоздырғышы	92-ге дейін	7...31	12...60
Бруцеллалар	8...85	-	4...45
Пуллороз қоздырғышы	-	200-ге дейін	-
Туберкулез микробактериялары	-	150-ге дейін	-
Листерия қоздырғышы	-	710-ға дейін	-

Кейде су көздерінде өсетін организмдердің құрамына қарап, судың тазалығын немесе ластығын болжап анықтауға болады (сурет).

СУДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІ

Сурет – Су көздерінің ластануына бейімделіп тіршілік ететін организмдер тобы

Микроорганизмдердің судағы өмір сүру қабілеттілігі су температурасына, ондағы органикалық заттарға және еріген компоненттердің химиялық құрамына байланысты.

Дегенімен, судағы патогенді микроорганизмдердің қатысуын анықтап ажырата білу өте күрделі. Судың эпидемиялық және эпизоотологиялық тұрғыдан қауіпсіздігін қамтамасыз ететін және судың санитариялық тазалығын анықтау үшін бактериялық ластанудың жанама көрсеткіштері – микробтар саны, коли-титр, коли-индекс пайдаланылады.

ТАМЫРЖЕМІСТІ ДАҚЫЛДАРДЫҢ САПАСЫН ТЕКСЕРУ НЕГІЗДЕРІ

Асар Сымбат Жеңісбекқызы
БГМ-43 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі уақытта жекеменшік шаруашылықтарда жеміс-жидекпен қатар қызылша өсірумен Қазақстанның барлық аудандары мен облыстарында, соның ішінде шөл және шөлейтті жерлерде шұғылдануға болатыны анықталған. Аталған дақылды еліміздің табиғаты қолайлы аймақтарымен қоса алғанда қолайсыз климатты аймақтарда тамыр жемістілер, яғни қант қызылшасын аудандастырылып өсіруге толық мүмкіндігі бар екені ғылыми тұрғыда дәлелденіп отыр. Сондықтан екпе дақылдарының биологиялық ерекшеліктері мен ауа райының өзгешелігін ескере отырып, егіншіліктегі заман талабына сай агротехнологиялық жүйе, үнемді технологиямен өсірудің жүйесін ұсыну аграрлық ғылымның басты бағыттары.

Қант қызылшасының егістік көлемінің азайып, тиісінше одан алынатын өнімде төмендеп отырғаны белгілі. Мұның негізгі себептері – агротехникалық шаралардың өз дәрежесінде атқарылмауында. Дер кезінде агротехникалық іс-шаралар жасалғанда қант қызылшасы дақылы жақсы өсіп-өнеді, дұрыс бапталған топыраққа ылғал көп жиналады, ұзақ уақыт сақталады және ылғалды ауада жақсы сіңеді. Агротехникалық тәсілдерді жүргізудің басты мақсаттары арамшөптерді құрту, тұқымның сапалы себілуіне, сондай-ақ тұқымның біркелкі өсіп-өнуіне ыңғайлы жағдайлар туғызу. Ылғал қорын сақтаудың тиісті шараларын уақытында атқармаса, күзгі және қысқы мезгілдерде жиналған ылғал тез арада буланып кететіні белгілі. Анықталғандай себебі мынадай: күз айларында айдалған топырақ көктемгі мезгілге дейін тапталып, тығыздалып оның беткі қабатына қалың қабыршық пайда болады да топырақтың беті қабыршықты болып келсе ылғал соғұрлым көп буланады. Сол себептенде қабыршықты бұзып, жақсылап майдалап топырақтың құрылымын жақсарту қажет. Пайдалы жағына келсек судың сиымдылығы артып, тегіс жерде ылғал қоры көп сақталады.

Қант қызылшасы дақылын өсірудегі өндіріске ұсынылып оны қолданылып жүрген агротехникалық тәсілдердің бірі – ылғал қорын сақтау үшін егісті ақпан айының соңынан көктем шыға салысымен тырмалау. Бұл іс-шаралар нәтижесінде ылғалдың булануын тоқтатуға мүмкіндік жасалынады. Қант қызылшасы тұқымының бірдей жер бетіне көктеп шығыуына ылғалдың топырақта буланып кетпей тұрып тырмағалағаннан кейін жерді маламен тегістеудің ролі ерекше роль атқарады. Нәтижесінде дақылдың пайдалы азықтық заттармен қамтылуы жоғары деңгейде жүргізіледі және заман талабына сай өзектілігі артады.

Қант қызылшасы екі жылдық даму циклі бар алабота тұқымдасына жатады. Өмірінің бірінші жылында ол жапырақтардың күшті базальды дегелегін және қантқа бай қоюландырылған тамыр дақылдары құрайды, ол адамзаттың маңызды тағамы – қант алу мақсатында қолданылады.

Өсімдіктің өсуі мен дамуының сегіз кезеңі бар: өну, шанышқы, 1-ші жұп шынайы жапырақтары, 2-3 жұп жапырақтары, 4-5 жұп жапырақтары, қатарлардағы жапырақтардың жабылуы, қатарлардағы жапырақтардың жабылуы және техникалық пісудің басталуы.

Қант қызылшасының тұқымдары едәуір кішкентай, салмағы 1000 дөнге есептегенде 4 граммға тең, өну үшін 150-170% ылғалдылық қажет. Тұқымның минималды өну температурасы 3-4⁰С, оңтайлы 25-30⁰С көшеттер егілгеннен кейін 11-13 күнде 11-13⁰С топырақ температурасында пайда болады. Көшеттер пайда болғаннан кейін 8-10 күн ішінде едәуір үлкен және дамып келе жатқан өскіндерді органикалық заттармен жақсы қамтамасыз ететін 1-жұп нағыз жапырақтар дамиды. Өскіндерден нағыз жапырақтардың 1-ші жұбына дейінгі өсімдіктердің өмір сүру кезеңі «шанышқы» фазасы деп аталады. Біріншісінен кейін 2-ші, 3-ші, 4-ші және 5-ші жұп жапырақтары пайда болады (әр жұп орта есеппен 5 күннен кейін пайда болады), содан кейін жапырақтары бір-бірден өсіп, 1,5-2,5 күннен кейін пайда болады. Тамырдың басында жапырақтары спираль түрінде орналасады, әдетте бес шеңберде

13 жапырақ болады. Тамыз айында өсімдіктердің жапырақ бетінің жалпы ауданы 50-60 мың м²/га жетуі мүмкін. Әр жапырақтың өмір сүру ұзақтығы 25-тен 75 күнге дейін. Екінші ондықтың ең берік жапырақтары біркелкі емес, вегетациялық кезеңнің соңында қарқынды түрде өледі, бұл кейде жолдардың ашылуына әкеледі.

Негізгі тамыр, бүйір тамырлар мен тамыр түктері топырақта тереңдігі 2,5 м-ге дейін және 1 м-ге дейінгі радиуста таралады. Қазірдің өзінде дамыған «шанышқы» фазасында негізгі тамырдың ұзындығы 30 см-ге дейін, көшеттер пайда болғаннан кейін бір айдан кейін - 60-қа дейін және вегетациялық кезеңнің соңында – 200-250 см-ге дейін жетіп, бүйір тамырлары котиледондар сияқты тамыр бойымен бірдей бағытта жүреді. Тамырдың айтарлықтай қалыңдауы 3-4 жұп шынайы жапырақтардың пайда болуынан басталады. Бұл уақытта тамырдың балқуы жүреді – бастапқы қабықтың өлуі және түсуі, бұл одан әрі қалыңдауға кедергі келтіреді.

Қант қызылшасының негізгі тамыры (тамыр дақылдары) ұзартылған конус тәрізді. Ол мыналарды ажыратады: бас - жапырақтары кететін жоғарғы бөлік; мойын – басы мен бүйір тамырларының бұтақтарының жапырақтары арасындағы көп бөлігі, ал тамырдың өзі – бүйір тамырлары орналасқан бөлік. Тамыр дақылының өсуі кезінде ол механикалық жұмыс жасай отырып, жерді орталықтан барлық бағытта жылжытады.

Қызылшаның тамыр дақылдары вегетативті органдарға судың қарқынды түсуімен және жоғары транспирациямен сипатталады. Қызылшадағы вегетативті органдар жоғары дамыған және судың булануынан нашар қорғалған. Бұл ерекшеліктер сумен қамтамасыз етудің жоғары талаптарын тудырады.

Қант қызылшасы – ылғал сүйгіш дақыл, тамыр дақылдарының жоғары өнімділігі (1 га немесе одан да көп 500 ц) вегетациялық кезеңде ылғалмен жақсы қамтамасыз етілген топырақтарда алынады (алқаптарда немесе суару кезінде). Ол әртүрлі топырақтарда жақсы жұмыс істейді: қаратопырақтарда, бейтарап реакциясы бар қопсытылған СОД-подзоликалық және сұр орман саздақтарында жақсы өседі. Ол қышқыл топырақты ұнатпайды және әлсіз тұздануға шыдайды. Қант қызылшасы елдің барлық аймақтарында өсіріледі. Қызылша топырақтың ылғалдылығын талап етеді, бірақ бұл қажеттілік әр түрлі вегетациялық кезеңдерде бірдей емес. Ол жапырақ бетінің өсуі және тамыр дақылдарының қарқынды өсуі кезеңінде (шілде - тамыз айларында) ылғалға деген қажеттіліктің жоғарылауын көрсетеді. Тамырланған қызылша өсімдіктері уақытша құрғақшылыққа шыдай алады. Вегетациялық кезеңнің соңында (қыркүйек айында), тамыр дақылдарында құрғақ заттар, қант жиналған кезде, топырақтың ылғалдылығы мен азотпен қоректенудің жоғары деңгейі қажет емес, сонымен қатар зиянды.

Қант қызылшасы – бұл фотофильді дақыл, сондықтан кез-келген көлеңке оның өнімділігін төмендетеді, екпелердің тығыздығын уақтылы қалыптастыру, сондай-ақ дақылдардан арамшөптерді алып тастау жоғары өнім алудың маңызды шарттары болып табылады. Ол екіжылдық өсімдік, вегетативтік көбейеді, яғни бүтіндей және кесілген түйнегімен. Әдетте бүтін түйнегімен көбейетін біржылдық өсімдік ретінде қолданылады. Селекцияда жаңа сұрыптарын шығару мақсатымен генеративтік тәсілмен көбейту әдісін қолданады.

Халыққа – тағам, малға – азық, өнеркәсіпке – шикізат ретінде өсіретін ауылшаруашылық саласында қант қызылшасын тұрақты, мол өнімді етіп өндіру аса маңызды. Осы тұрғыдан алға дақыл маңызды тағам және малазықтық дақылдар қатарына жатқызылады. Дақыл қоректік элементтердің ішінен калийді көп, екіншіден азот, фосфорды пайдаланады. Қант қызылшасы фосфорлық элементтерді вегетациялық дәуірінде үздіксіз сіңіреді, әсіресе оның өсу кезеңінің екіншіжартысына қолдану дақылда түйнек түзілуін тездетеді.

Қызылшаны тамақ өнеркәсібінде пайдалану негізінде сапасын анықтау үшін жүргізілетін жұмыс тәсілдері 5 топқа бөлінеді: сенсорлық, ботаника –физиологиялық, химиялық, физикалық және техникалық көрсеткіштері арқылы білуге болады. Мұндағы ботаникалық-физиологиялық көрсеткіштері тамақ өнеркәсібі салаларында, ауыл

шаруашылығында өзекті. Тәсілдерге дақылдың күздік немесе жаздық формалары, ботаникалық сорты, қай дақылға жататындығы, түрі мен сыртқұрылымы, дәннің өнімділігі зертханалық әдістермен анықталады. Ал сенсорлық тәсілмен дақылдың адамзат ағзасына қажеттілігін қамтитын қасиеттері анықтайды. Дақылдың иісі, дәмі, түсі түрі арқылы бұның сипаттама беруге алады.

Дәнді дақылдардың реңі, түсі өзінің ішкі қабықшаларында жайласқан пигменттеріне байланысты болады. Соның үшін мамандар алдын ала білу керек. Әр уақытта бұзылмаған дәннің өңі жылтыр болады. Астықтың жылтырлығы піспей жатып жиналса, сақтау режим бұзылса, жылтырлығы тез жоғалады астық сапасы нашар екенін білуге болады, өзінің жылтырлығынан айырылған дән, тіршілік қабілетін жоғалтып микроорганизмдердің көбеюіне жағдай жасайды. Сонымен оның технологиялық қасиетіде жоғалады.

Әр дақылдардың меншікті иісі болады. Ескірген сайын жоғалуы мүмкін кейбір желдетілмеген қоймаларда жериісі болмаса көмірқышқыл газдың иісі болады. Егерде астықтың арасында арамшөп қосындылары болса астық бөтен иістерді өзіне сіңіріп алады. Бұндай иістер астықты кептіргенде оңай ұшып, қалғаны пісіргенде шығып кетеді.

Уыттың иісі – дақылды кептіріп ұнтақтағанда қышқылдау иісі болады, қоймадағы дақылдар өне бастаса олар өзіне-өзі қызып өрістеп шыға келеді. Дәннің қабықшалары қарайып кетеді, оларда қышқылдың саны артып аммиакта көбейеді, ферменттердің активтілігі артады. Мұндай дақылдарды кептіріп тазалап пайдаланса болады.

Қызылшаның уыт иісті тазартуға тиісті шара қолданбаса бұзылу процестері одан әрі үдеп, дақылдың шіруіне себеп болып, саңырауқұлақтар көбейіп, технологиялық қасиеттері төмендейді, ал ферменттердің активтілігі 2-3 есеге, аймақтың көлемі 40 есе артады. Астықтың әрі қарай бұзылуы құрамындағы органикалық қоспалардың бұзылуынан үстіңгі қабаты қошқыл тартып кетеді.

Шірік иіс дақылдардың бұзылуында басталып, органикалық заттардың толық бұзылуына алып келеді. Мұндағы аммиак көлемі 200 мг-нан артып, сасу иісі анық сезіліп, тамақ өнеркәсібінде пайдалануға болмайды. Астықтың жарамсыздығын аммиактағы көлем арқылы анықтауға болады. Бұзылған астықтың ылғалдылығы өсіп кеткенде өнім ақаулы дақылға жатқызылады.

Дақылдағы ақаулар 4 дәрежеге бөлінеді:

1-ші Дәрежеге – дақылдардан ферменттердің активтілігінің ұлғайуы, дәннен улы иістың шығуы, астықта саңырауқұлақтарды көбеюі.

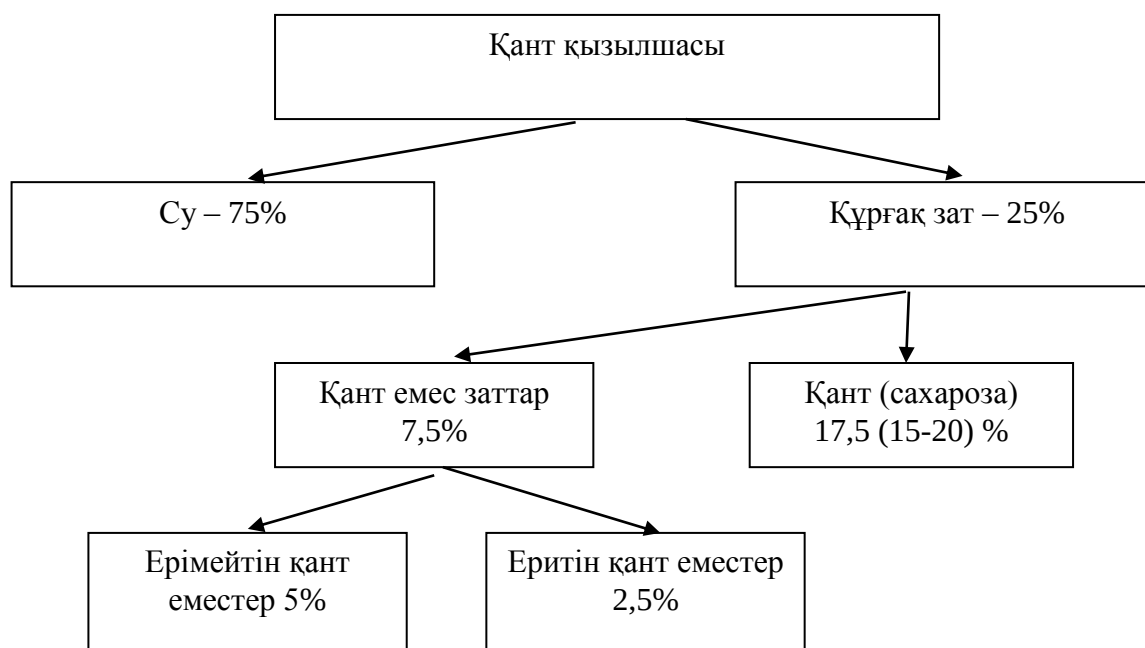
2-ші дәрежеге – зақымдалып көк иіс пайда болуы, бұларды тек мал дәрігердің рұқсатымен ғана малға беруге болады.

3-ші дәрежеге – дақылдарда саңырауқұлақтар ішкі эндоспермге дейін жаралған болса тамаққа, малдық жемге пайдалануға болмайды.

4-ші дәрежеге өсімдіктің бұзылуы нәтижесінде шірік иіс айқын сезіліп, температурасы жоғары көтеріледі, мұндай дақылдар тек қана техникалық қажеттілікке жұмсалады.

Білікті маман осы дәмдерді айыра білсе, дақылдардағы биохимиялық процестердің қандай дәрежеде жүріп жатқанын сезуге болады, кейде дәмінің бір қатары бірігіп әр түрлі дәмдерді білдіруі мүмкін ол дәмдерге, яғни сезімдерге: ащы тамақты тырнайтын, ауызды құрататын, майлы бой сергітетін, борсыған шірік не денені дуылдататын тағы түрлілері кездеседі (сурет). Солардың ішінде тәтті және қышқыл дәмдер өзгеше болып сезінеді. Адам тілінің әр бүршегі дәмді сезінеді, мысалыға тілдің ұшы тәтті дәмді, тілдің ортасы қышқыл дәмді сезеді. Қорыта келгенде уақытында піскен еш нәрсе әсер етпеген дақылдардан дәмі жоқ болмаса өте нәзік дәмі болады. Егерде дақылдарды піскен уақытында жинап аламаса, жанбырдың астында қалса және саңырауқұлақ ауруына шалдықса, шірік, уыт дәмдердің пайда болуы мүмкін. Бұл кезде дақыл дәнінде аминқышқылдарының тотықтарының және альдегидтердің жоғарғы мөлшерде синтезделуіне алып келеді.

Дақылдардың сапалық қасиеттерін тексеруде физикалық әдістеріне дәннің ұзындығын, формасын, қалыңдығын, көлемін, жылтырлығын, ірілігін, шөлектігін, тығыздығын, механикалық зақымдануын және аэродинамикалық қасиеттерін оның тазалығын анықтау

Сурет – Қант қызылшасының биолого-химиялық құрамы

жатады. Бұл сипаттары дәнді сақтауда технологиялық процестерде негізгі орны алады. Осы физикалық қасиеттеріне қарап бір қоймадан екінші қойма ауыстыру, дәндерді өңдеуде, зертханада анықталатын дәннің сапалары осы физикалық тәсілдерін пайдаланады.

Оңтүстік Қазақстанда қант қызылшасынан жақсы да тұрақты өнім алуда қызылшаны себудің алдында бұрынғы қолданып келе жатқан дәстүрлі әдісті - ерте көктемде топырақта ылғал қорын сақтадың мақсатында тырмамен тырмалап, дәл себудің алдында культивациялап (не дискілеп), одан кейін малалап-тегістеудің орнына - бір- ақ рет қосарланған агрегатпен өңдеуді ұсынамыз. Бұл топырақтағы ылғалды тез буланып кетуінен сақтап, оны қопсытып, тегістейді. Сөйтіп, өркеннің бірыңғай көктеп, 3-4 күн ерте шығуын қамтамасыз етіп, өнімді мол алуға септігін тигізеді.

ЖАЛПЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУДЫ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕУ

*Кенже Айгерім Уалиханқызы
БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі заманғы білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы-әмбебап білім мен іскерліктің интеграцияланған жүйесін, сондай-ақ оқушылардың жеке іс-әрекеттері мен жеке жауапкершілігінің тәжірибесін, яғни қазіргі заманғы білім беру сапасын айқындайтын негізгі құзыреттерді қалыптастыратын бастауыш кәсіптік білім беру. Оқу нәтижелеріне құзыреттілік көзқарасты жүзеге асыруды қамтамасыз ететін әдістердің бірі-бұл әдіс жобалау, ол студенттердің назарын аударады және олардың интеллектісін дамытады. Сонымен қатар, бұл басым, өйткені олар өмір бойы білім алуда ақпарат пен дағдыларды игереді.

Педагогикалық практиканың өзектілігі инновациялық білім беру процестерінің тенденциясы мен білім беру тұжырымдамасына сәйкес студенттерді оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі технологиялары арасындағы қайшылықты шешу қажеттілігімен анықталады.

Білім берудегі басты мәселе – студенттердің өз бетінше ойлау, үйрену және қолдану, қабылданған шешімдерді мұқият қарастыру және іс-әрекеттерді нақты жоспарлау, тиімді ынтымақтастық құру және әр түрлі топтар мен профильдер арасында ашық болу қабілеттерін дамыту. Оқу процесінде жобалау және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау оқушының шығармашылық әлеуеті мен аналитикалық ойлау қабілетінің дамуына әкеледі; әр студенттің әмбебап іскерлігі мен дағдыларын игеруіне жағдай жасау; ұжымда «жетістік» атмосферасын құру; балаларды қазіргі әлемде өмірге дайындау, ол адам қызметінің әртүрлі салаларында проблемалық жағдайлардың болуымен сипатталады. Дизайнды әзірлеуде оннан астам әдістер қолданылады, олар В.П. Сергееваның әртүрлі нұсқауларында егжей-тегжейлі сипатталған. Жобаны әзірлеуге және жобалауға үйретуге болатын үш негізгі әдістер тобы бар (сурет).

Зерттеулер барысында биологиядағы қысқа мерзімді жобалары бар үш тәжірибелі топ (10 студент) құрылды. Сонымен, тәжірибелі топтарды құру кезінде олар шартты түрде жобалаудың үш әдісімен белгіленеді: I – тәжірибелік топ – бұл топ өз жобасын «инверсия әдісі» немесе «қарама- қайшылықтан жобалау желісі» бойынша әзірлейді, II-тәжірибелік топ «есептерді қайта қарау әдісі» бойынша ғылыми зерттеулер жүргізеді, ал III-тәжірибелік топ – «шығармашылық жобалау әдістері».

Тәжірибелі топтар келесі критерийлер бойынша бағаланды:

- жоспарды жоспарлау және ашу, сондай-ақ тақырыпты дамыту;
- ақпарат жинау;
- әдістер мен тәсілдерді таңдау және қолдану;
- ақпаратты талдау;
- жазбаша жұмысты ұйымдастыру;
- процесс пен нәтижелерді талдау;
- жеке қатысу.

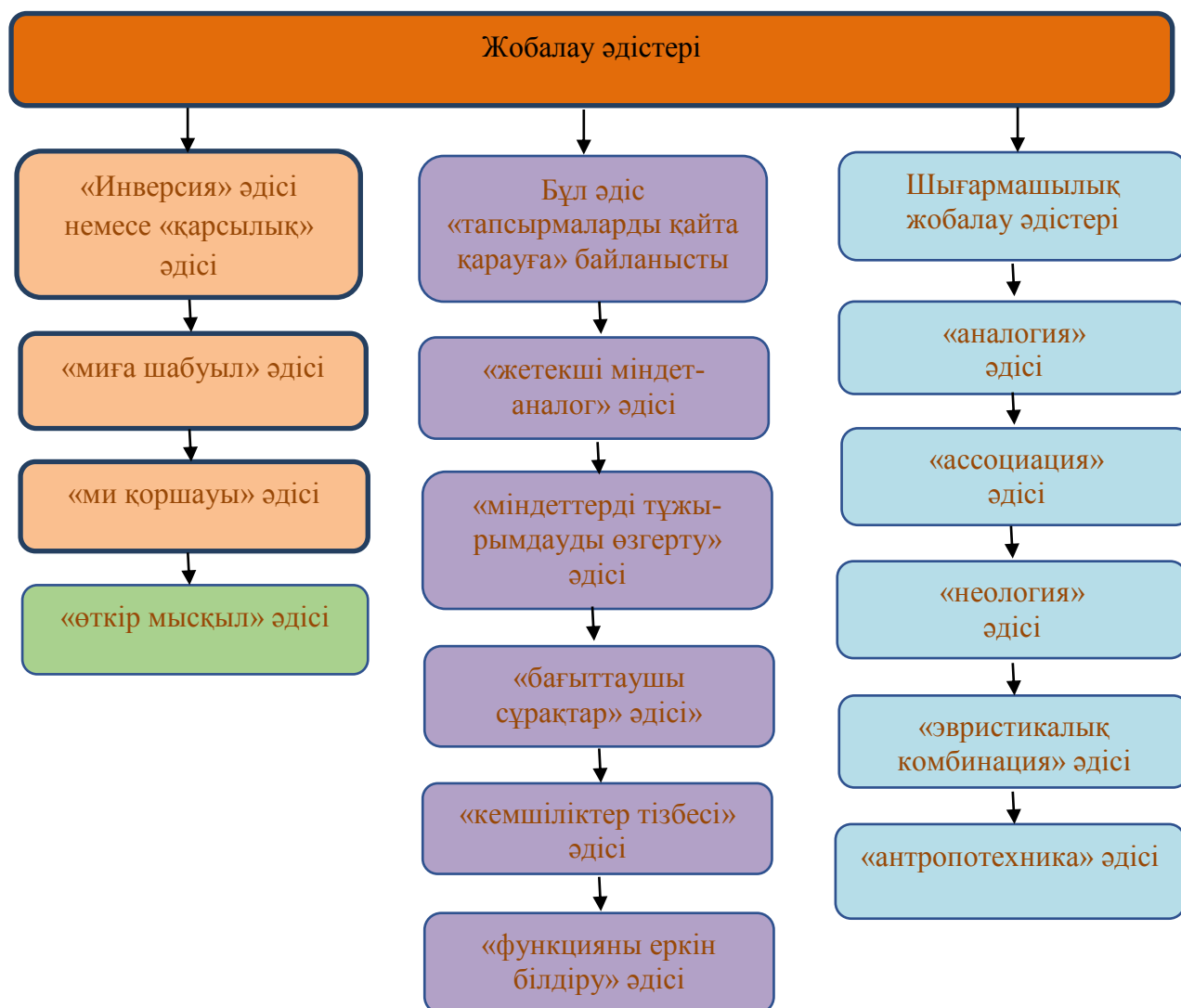
Қысқа мерзімді жобалар 4 семинар барысында жасалды. Бұл ретте сабақтар жобалау топтарын үйлестіру үшін пайдаланылады, сондай-ақ ақпарат жинау, жобалау өнімін дайындау және таныстырылымдар дайындау жөніндегі негізгі жұмыс аудиториялық қызметте жүзеге асырылады. Бірінші сабақ-жобалық топтың құрамын анықтау – жобалық топтар үшін міндеттерді анықтау-негізгі тапсырмалар бойынша ақпарат жинау.

Екінші сабақ-жиналған ақпарат туралы топтық есептерді, өнімдерді және ұсыну формаларын анықтау. Үшінші сабақ - дайын жобалардың тұсаукесері. Төртінші сабақ-дайын жобаларды талқылау және бағалау.

Сонымен, биологиядағы Жобалық іс-әрекеттің әртүрлі әдістерін салыстырмалы талдау бойынша зерттеулер барысында тәжірибелік топтардың жалпы критерийлері бағаланды (кесте).

Кесте – Зерттелетін топтардың жалпы өлшемдерін бағалау

Түрлері	Зерттелетін топтардың жетістік деңгейі, баллмен		
	I-тәжірибелі	II-тәжірибелі	III-тәжірибелі
Жоспарды жоспарлау және ашу, сонымен қатар тақырыпты дамыту	4	4	3
Ақпарат жинау	4	4	4
Әдістер мен тәсілдерді таңдау және қолдану	3	4	4
Ақпаратты талдау	4	3	2
Жазбаша жұмысты ұйымдастыру	3	5	4
Процесс пен нәтижелерді талдау	2	4	4
Жеке қатысу	2	5	4
Жиыны:	19	29	25

Сурет 4 – Жобалау әдістерінің сызбанұсқасы

Кестенің нәтижелері бойынша зерттелетін топтардың «жоспарды жоспарлау және ашу, сонымен қатар тақырыпты дамыту» критерийлерінде I және II – тәжірибелі топтар 4 балл бойынша, ал III – тәжірибелі топтар 3 балл бойынша бағаланды, бұл жағдайда студенттер жобаның мақсаттарын анықтамады, белгілі бір дәйектілік жоқ.

«Ақпарат жинау» критерийі бойынша барлық тәжірибелі топтар 4 балл бойынша бағаланады. Әдістер мен тәсілдерді таңдау және пайдалану кезінде I–тәжірибешіде мақсаттар мен міндеттердің сәйкессіздігі анықталды, тиісінше 3 баллмен бағаланды, ал қалған екі топта 4 баллдан. Ақпаратты талдауды бағалау кезінде II және III тәжірибелі топтарда жобаның өзектілігі тереңдігінің төмендеуі байқалады – 3 және 2 балл бағаланды. Материалдың логикасы мен дәйектілігі бойынша «жазбаша жұмысты ұйымдастыру» бойынша II – тәжірибелі топ – 5 балл, екінші орында– тәжірибелі топ – 4 балл және I – тәжірибелі топ – 3 балл көш бастап тұр. «Процесс пен нәтижелерді талдау» үшін жоғары балл II – III екі топта - 4 баллдан белгіленді, ал I – топта жалпы перспективаларды көрсетудің төмендеуі байқалады, тиісінше 2 баллмен бағаланады. Сондай-ақ, «жеке қатысу» критерийлерін бағалау кезінде авторлардың жоғары қызығушылығы, ынта – ықыласы және II және III тәжірибелі топтардағы ұжымның белсенді өзара әрекеті байқалады, онда I–тәжірибелік топпен салыстырғанда баға 5 және 4 баллды құрады-сәйкесінше 2 балл.

Осылайша, жобалық қызметтің әдістемелік және технологиялық аспектілерінде түпнұсқа және қызықты жобаларды құрудың көптеген жолдары бар. Бұл ретте, «жобалау» ұғымы көзқарастарындағы айырмашылықтарға қарамастан, студенттермен зерттеу және жобалау жұмысының жоғары әлеуеті байқалады. Әдістің технологиялық аспектісі-бұл ең алдымен студенттердің топ ішіндегі тапсырмаларды бөлудегі және жобаны ұжымдық орындаудағы мүдделерін ескеретін дәстүрлі аспект.

Сондай-ақ, әр кезеңде мұғалімнің қызметін егжей-тегжейлі реттейтін және жоба түрлерінің әртүрлілігін көрсететін заманауи компоненттер бар. Жобалау әдістерін оңтайлы тандау іс-шаралардың ерекшелігіне, оқушылардың дамуы мен қызығушылығына, танымдық дағдылары мен ойлау дағдыларына, өз бетінше талдау қабілетіне, ақпараттық технологияларды бағдарлау қабілетіне байланысты.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕСІНДЕ ХИМИЯ ПӘНІНЕН «КӨМІРСУТЕКТЕР» ТАҚЫРЫБЫНА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮРГІЗУ ШАРТТАРЫ

*Мурханова Гулбану Досаналиқызы
ХММ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Мектептегі білім берудегі критериалды бағалаудың халықаралық және отандық тәжірибесіне талдау жүргізілді. Критериалды бағалау оқу процесінің барлық қатысушыларының оқу мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу үшін өзара байланысты бақылау-бағалау әрекеттерін қамтамасыз ететін процедуралық метатехнология болып табылады. Критериалды бағалау қағидаттарына мыналар жатады: оқушылармен оқу мақсаттарын бірлесіп талқылау, оқушыларға модельдерді, ұмтылуы қажет үлгілерді түсінуге көмектесу, оқушыларды өзара және өзін - өзі бағалауға тарту, оқушылардың кейінгі әрекеттерін және оларды жүзеге асыру тәсілдерін білуіне ықпал ету үшін кері байланыс жүргізу, Оқушылардың өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктеріне деген сенімін арттыру, мұғалімдер мен оқушыларды ақпаратты бағалау туралы ойлауға тарту.

Әр түрлі сатыларға арналған мектеп химия курсына критериалды бағалау құралдарының мазмұны талданды. Химия курсына критериалды бағалау құралдарында білім беру нәтижесінің де, практикалық тапсырмаларды орындау процесінің де бағалау дескрипторлары бар. Химия курсы аясында негізгі мектепте білім алушылар үшін біз оқытушылармен бірге тапсырмаларды орындау алгоритмдерімен критерийлерді тұжырымдауы ұсынылды.

Педагогикалық эксперимент барысында химия сабақтарында 9 сынып оқушыларының жеке және бірлескен қызметін критериалды бағалауды ұйымдастыру моделі жасалып, сыналды.

Эксперимент мақсаты: «Критериалды бағалау» педагогикалық технологиясын пайдаланып, «9.4В Көмірсутектер. Отын (6с)» өткізілген сабақтардың тиімділігін дәлелдеу. Оқушылардың білімін дәстүрлі бағалауда оқушының берген жауабын бағалаудың субъективтілігі немесе жасалған жұмысты қандай да бір эталонмен салыстыру негізінде жүзеге асады, ол механикалық сандық бағалау, яғни бағалау жіберілген қателіктердің санымен (мысалы, тестер) анықталады.

Бақылау тобындағы оқушыларға дәстүрлі оқытудағыдай тапсырма берілді. Сабақтың соңына дейін оқушылар орындады. Бұл тапсырмалардың орындалу ретінің сандық және сапалық мәліметтерінің талдауы 1-кестеде келтірілді.

Мәліметтерді талдағанда анықталған кемшіліктер оқушылардың жауаптарынан айқын байқалды. Біз критериалды бағалау әдісімен өлшедік. Американдық педагог-психолог ғалым Бенжамин Блумның кез келген тақырыпты зерттеушілік әдіс арқылы «Толық меңгерту теориясындағы». Тапсырмалардың күрделілік дәрежелеріне қойылатын алты критерийлер

Кесте 1 – Оқушыларды бағалау барысындағы берген жауаптары

Оқушылар саны	Бақылау тобы			
	0-50 балл	51-75 балл	76-89балл	90-91 балл
11	0%	20%	55%	25%

тізбегі негізінде ерітінділер теориясынан жетелеуші тапсырмалар жасап ұсындық, эксперимент топты сабақты осы үлгі бойынша оқытып, білімін осы тапсырмаларды орындау барысы бойынша бағаладық.

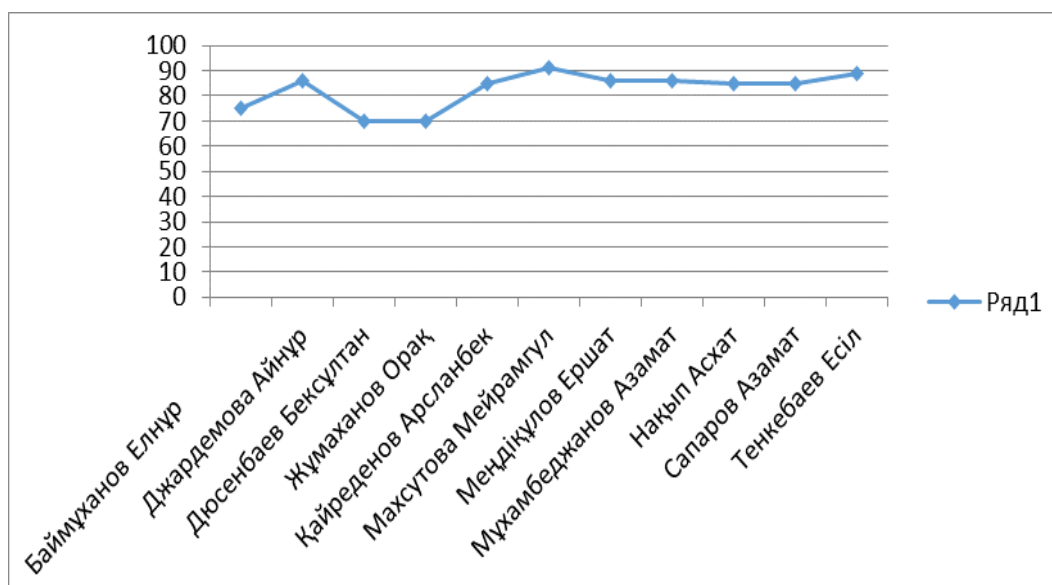
Экспериментте «9.4В Көмірсутектер. Отын (6с)» педагогикалық технология негізінде жасалған әдістеме бойынша сабақтың бірінші кезеңінде ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Екінші кезең – синтетикалық бөлімде топтық жұмыс барысында түрлі интерактивті әдістер немесе зерттеушілік әдіс арқылы тақырыпты өз бетімен меңгерту жұмыстары ұйымдастырылады. Зерттеушілік әдістің қадамдарының (тәсілдерінің) орындалу реті Б.Блумның «Толық меңгерту теориясы» негізіндегі аралық мақсаттардың (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, баға беру, яғни рефлексия жасау) орындалу ретімен сәйкес келеді. Бірақ бұл жерде олардың реті ауыстырылып жүзеге асырылады: білу, түсіну, талдау, жинақтау, қолдану, баға беру. Бұған негіздеме: алдымен мақсаттар тізбегіндегі алғашқы төрт қадам арқылы тақырыптың теориялық бөлімін меңгерту, содан кейін оны практикада бекіту көзделеді.

Қорытынды балл саны дәстүрлі бағаға айналдырылып, келесі сабақтың басында аудитория журналына қойылады, мониторингке тіркеледі.

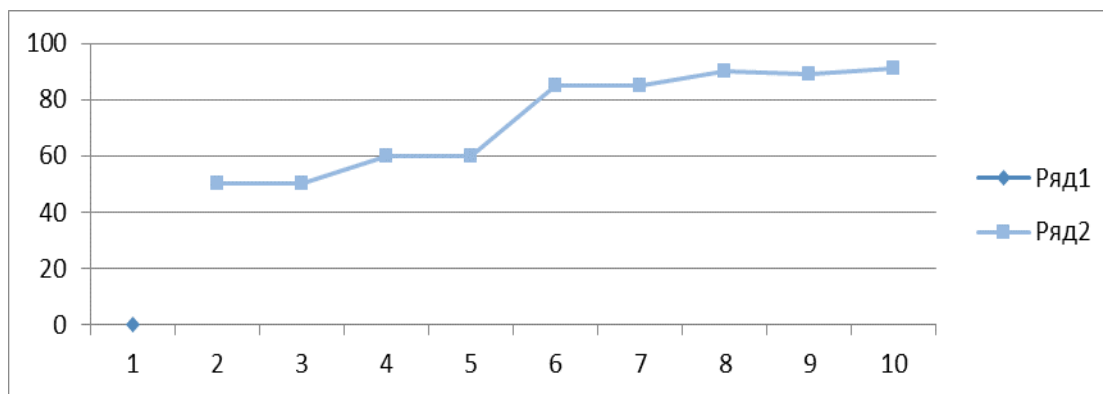
Оқушылар де әр тақырып бойынша өз жетістіктерін өздеріндегі жұмыс дәптерінің соңына тіркелген бағалау парағына немесе «білім алушының даму мониторингісіне» белгілеп отырдық.

Кесте 2 – Оқушыларды бағалау барысындағы берген жауаптары

Оқушылар саны	Эксперимент тобы			
	0-50 балл	51-75 балл	76-89балл	90-91 балл
13	0%	30,8%	53,8%	15,4%

Сурет 1 – Бағалау мониторингі. Оқушылар журналындағы реттік сандары

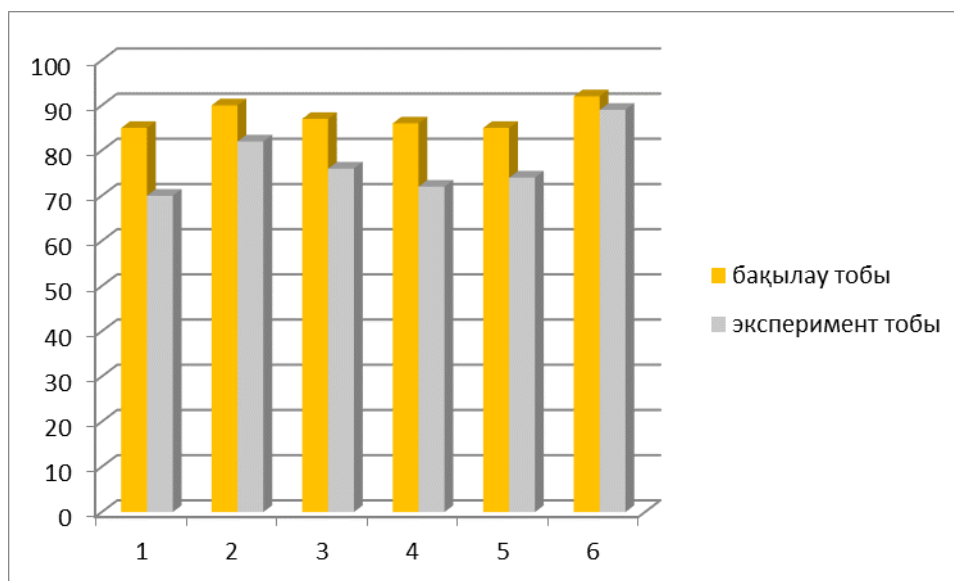
Сурет 2 – Мақсұтова Мейрамгүлдің даму деңгейінің мониторингісі

Күнделікті (электрондық күнделікті) және мониторингті оқушы әр тақырып бойынша үй тапсырмасын қабілетіне сәйкес орындағаннан кейін, келесі сабақтың басында өзі толтырып отырады.

Тақырыптық жоспар бойынша өтетін мазмұн аясында дайындалған тапсырмалардан тұратын оқушыларға арналған жұмыс дәптерлер мен олардың жауабы жазылған кілт нұсқасы қажет. Олар оқытушының күнделікті сабаққа дайындаған үлестірмелік құрал материалдарынан құралады.

Төменде ұсынылып отырған материалдар органикалық химия пәнінен оқушыларға арналған жұмыс дәптерлерінің кілт нұсқасынан алынған. Тапсырмалар ІІ кезеңде топтық жұмыс барысында оқушылардың өз бетімен білім алуына және олардың алған білім, біліктілік, қалыптасқан құзыреттілік деңгейлерін ІІІ кезеңде, жеке жұмыс барысында, бағалауға арналады.

Мұнда оқушылар жеңіл тапсырмалардан бірте-бірте күрделі тапсырмаларды орындауға көшеді, яғни тапсырма реті біртіндеп қиындап отырады. 3-суретте оқытудың педагогикалық технологиясы негізінде қолданып өткізілген «9.4В Көмірсутектер. Отын (6с)» оқушылардың білімді меңгеру қарастырылды.

Сурет 3 – Бақылау және эксперимент топтарының салыстырмалы диаграммасы

Жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесін қорытындылай келе, химия пәнінен «Көмірсутектер» тақырыбына критериалды бағалаудың жаңа әдістерін қолдана

отырып, «оқыту үшін бағалау» арқылы білім алушылардың ынтасы мен негізгі сабақтың мақсаты болып табылатын материалды жоғары дәрежеде қабылдап, «оқуды бағалау» үрдісінде жоғары нәтиже көрсетеді деп санаймын.

Зерттеу барысында дидактикалық материалдар құрастырылды: педагогикалық эксперименттің анықтау және бақылау кезеңдеріне арналған сауалнаманың екі нұсқасы. Педагогикалық эксперимент химия курсында оқушылардың жеке және бірлескен іс - әрекетін критериалды бағалауды ұйымдастырудың ұсынылған моделі оқушылардың білім беру нәтижелерін өзіндік және өзара бағалаудың түпнұсқалығын арттыратынын растады.

Критериалды бағалау әдістерін қолдана отырып, пән бойынша базалық деңгейді оқушылар игереді. Бағалау әдістерінің сипаттамалары беріліп, солардың негізінде білімді бағалаудың ерекшеліктері көрсетілді. Ұсынылған модельді пайдалану кезінде критериалды бағалау қағидаттарын түсіну түбегейлі қалыптаспайды (критерийлердің объективтілігі мен ашықтығы); бұл ретте критериалды бағалауды қолдана отырып, оқушылардың оқуға, өзін - өзі және өзара бағалауға деген көзқарасы айтарлықтай жақсарды, негізгі мектеп оқушыларының өзін - өзі және өзара бағалаудың бастапқы дағдылары қалыптасты.

Жеке және бірлескен іс-әрекет кезінде критериалды бағалау қағидаттарын түсінуді жақсарту үшін ұсынылды: материалды зерделеу барысында білім алушыларды біз ұсынған модельге сәйкес бағалау критерийлерін (жұмысты орындау алгоритміне сүйене отырып) өз бетінше тұжырымдауға біртіндеп дағдыландыру. Білімді бағалаудың жаңа дидактикалық көзқарастарын басшылыққа алып, химиядан білімді бағалау әдістеріне талдаулар жасалды. Критериалды бағалауға қойылатын дидактика-әдістемелік талаптар анықталды. Сол талаптар тұрғысынан жоғары оқу орындарында қолданылып жүрген дәстүрлі бағалауға талдаулар жасалып, анықтау эксперименті арқылы баға берілді. «9.4 Көмірсутектер. Отын» негізінде критериалды бағалау оқушылардың білімін әділ бағалап, олардың сауаттылығын арттыруға тірек болатыны негізделді. Жоғары оқу орындарында химияны оқытуда оқушылардың білімін критериалды бағалаудың әдістемесі жасалды.

Оқушылардың білімін «9.4 Көмірсутектер. Отын» негізінде критериалды бағалаудың әдістемесі Үлгілі жалпы орта мектебі коммуналдық мемлекеттік мекемесінде химия сабақтарында эксперименттен өткізілді. Ол үшін дәстүрлі жүйеден едәуір айырмашылығы бар американдық педагог-психолог ғалым Бенжамин Блумның кез келген тақырыпты зерттеушілік әдіс арқылы «Толық меңгерту теориясындағы» тапсырмалардың күрделілік дәрежелеріне қойылатын алты талаптардың (критерийлері) тізбегі негізінде жетелеуші тапсырмалар жасалды. Педагогикалық эксперимент «Көмірсутектер. Отын» тақырыбы негізінде критериалды бағалаудың әдістемесін барлық сабақтарда қолдануға болатынын көрсетті.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

***Өсер Ақниет Қалдарбекқызы**
ХММ-33 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қоғамда өмір сүріп және еңбек ететін заманауи мектеп түлегі бүкіл өмір бойында белгілі бір жеке тұлғалық қасиеттерімен ерекшеленуі және де өмірдегі өз орнын таба білу, өзгеріп отыратын өмір жағдайларына икемді бейімделіп, әр алуан туындайтын мәселелерді шешуге практика жүзінде өз бетінше білім ала білуі, өз бетінше сынай ой толғап, нақты өмір жағдайларында туындайтын мәселелерді көре біліп, және заманауи технологияларды пайдалана отырып, оларды рационалды шешу жолдарын іздей алуы, ақпаратпен сауатты жұмыс істей білу тиіс.

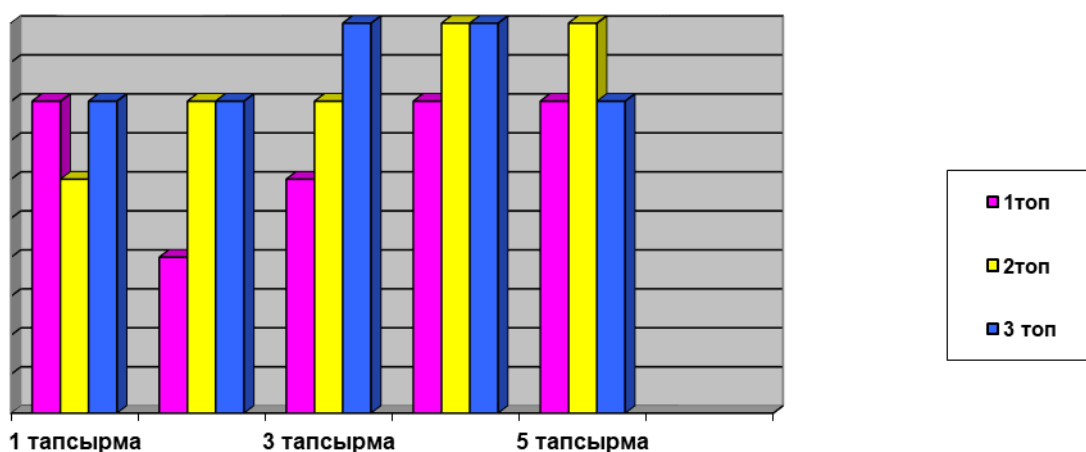
Білім берудің негізгі мақсаты – оның жан-жақты әрі тұтас тұлғаны тәрбиелеудің құралы ретінде оқушылардың шығармашылық пен ойлау қабілетін дамыту, сөйтіп, өмірдің қай саласында болмасын, еркін және дәлме-дәл жауаптылық пен ойлау қабілетін сіңіру, әртүрлі жағдайларда жинақы болуға баулу. Бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан кемелденуі жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің озық, өнегелі дәстүр-лерімен тереңірек таныстыру, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастырып, оның шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту көзделеді деген, яғни еліміздің болашағы жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты [1].

Қазіргі мектеп алдындағы негізгі міндеттің бірі әр жасөспірімнің қалыптасып дамуында өзі күнделікті өмірден көретін, сезінетін, еститін заттары мен құбылыстары, оқиғалары үлкен орын алады. Ертеңгі келер күннің бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп адамзат қоғамын алға апаратын құдыретті күш тек білімге ғана тән. Қай елдің болсын, өсіп өркендеуі өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы, оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына тікелей байланысты [2].

«Атом құрылысы. Химиялық байланыс» тақырыбында өткізілген, сайыс сабағы ойын түрінде өткізілді. Химия сабақтарында өткізілетін мұндай ойын түрлері қабілеті төмен оқушыларды пәнге қызықтырып, сабақтың тартымды өтуіне көмектеседі. Сабақ нәтижесінде топтың бағалануы 1-суретте көрсетілген. Бұл суретке сараптама жүргізетін болсақ, 3-ші топ оқушыларның жоғары ұпай жинағанын көруге болады. Яғни 2-ші –топ 22 ұпай, ал 3-ші топ 22 ұпай жинап, олардың оқушылары өте жақсы деген бағамен бағаланды. Ойын әдісімен оқыту баланың оқуға, білім алуға деген оң көзқарасын қалыптастыруға көмектеседі. Ал біліммен біліктіліктің негізі осы емес пе? Ойын үстінде түрлі рольдерді ойнау балаға жаңа, тың жағдайда өзін-өзі қалай ұстауға үйретеді, өзінің бұрынғы бар білім қорына сүйенуге, қалыптасқан жағдайдан жол тауып шығуға баулиды. Ол үшін жалғыз химия ғана емес, басқа ғылымдар саласынан алған білімдерін де қолданады.

Ойын балалардың ұжымдық мәселе шешуге, ұжым үшін бірлесіп, іс-әрекет етуге, жолдасының пікірімен есептесуге, тілектес болуға жетістігі мен сәтсіздігіне бірге толқуға, қабілеті мен кешілігіне ұқыптырақ болуғы үйрететіндігі дәлелденді.

«Химиялық байланыс. Зат құрылысы» тақырыбын қайталау және қорытындылау сабағының нәтижесінде оқушылардың бағалануы төмендегі кестеде көрсетілген (1-кесте).

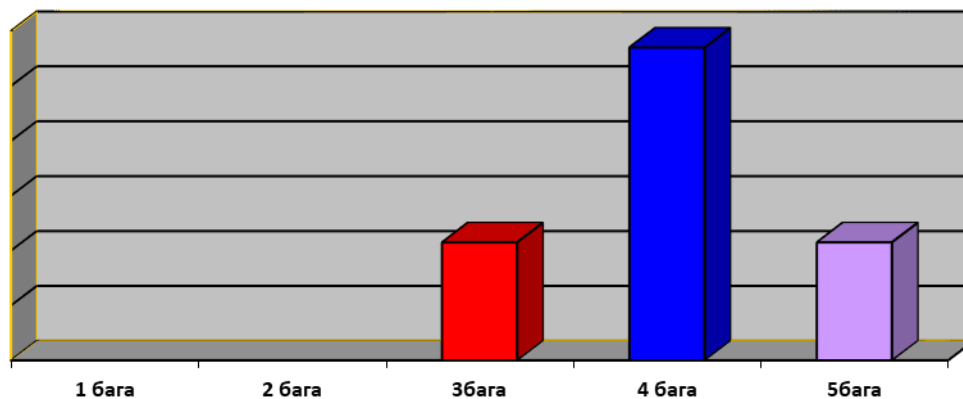

Сурет 1 – «Атом құрылысы. Химиялық байланыс» тақырыбындағы сабақты ойын әдісімен оқыту әдістемесі

Осы алынған мәліметтерді диаграмма түрінде өрнектейтін болсақ, келесі көріністі алуға болады. Яғни x осыне бағалар, ал y осыне бағаланған бағалардың пайыздық мәліметтері ендірілген (2-сурет).

Кесте 1 – Оқушылардың бағалану нәтижесі

Жалпы оқушы саны	«5» баға	%	«4» бағасы	%	«3» бағасы	%	Орташа баға
23	5	21,5	13	57	5	21,5	3,9

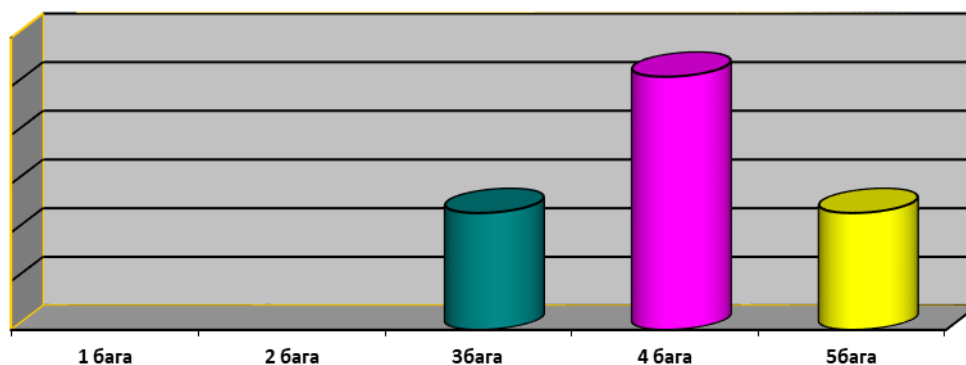
Сурет 2 – «Химиялық байланыс. Зат құрылысы» сабағындағы оқушылардың білім деңгейі

11-сыныпқа арналған «Химиялық байланыс» тақырыбын сыни тұрғыда ойлау технологиясымен оқыту сабағында оқушылар саналы түрде нені білгісі келетіні, нені білмейтіні немесе тағы бір қайталау керектігін өздері ұғына білді. Бұл сабақтың нәтижесінде оқушылардың бағалану нәтижесіде кесте түрінде көрсетіледі (2-кесте).

Кесте 2 – Оқушылардың бағалану нәтижесі

Жалпы оқушы саны	«5» баға	%	«4» бағасы	%	«3» бағасы	%	Орташа баға
25	6	24	13	52	6	24	4

Орташа баға 4-ке тең. Мұнда 6 оқушының «3» бағасының алу себебі, білгісі келетін тұстары көп. Келешекте осы қарқынмен оқи беретін болса «4» бағасын алуға мүмкіншіліктері бар (4-сурет).

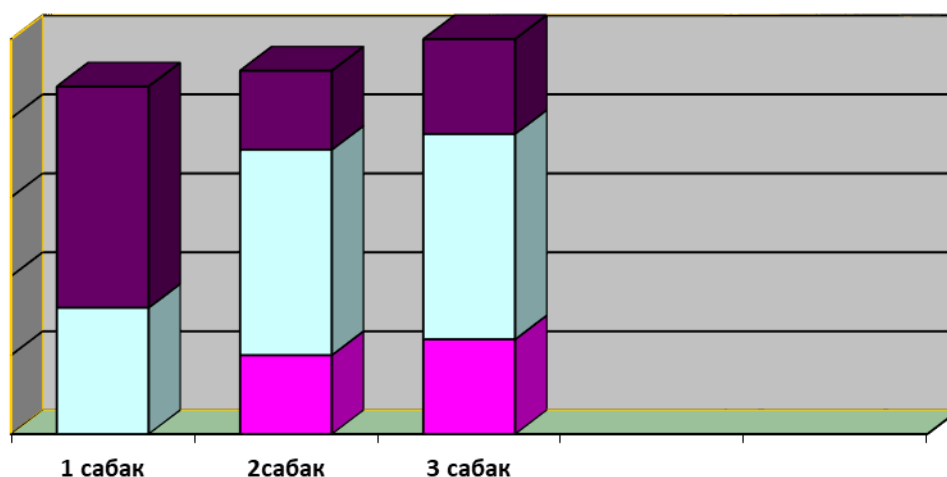

Сурет 4 – «Химиялық байланыс» сабағындағы оқушылардың білім деңгейінің көрсеткіші

Үш сабақ нәтижесіндегі оқушылардың білім деңгейінің салыстырмалы көрсеткіші төменде келтірілген кестеде (3-кесте, 5-сурет) көрсетілген.

Кесте 3 – Үш сабақ нәтижесіндегі оқушылардың білім деңгейінің салыстырмалы көрсеткіші

Сабақ тақырыбы	«5» баға	%	«4» баға	%	«3» баға	%	Орташа баға
«Атом құрылысы. Химиялық байланыс» (22 оқушы)	14	63,6	8	36,4	-	-	4,6
«Химиялық байланыс. Зат құрылысы» (23 оқушы)	5	21,5	13	57	5	21,5	3,9
11сынып «Химиялық байланыс» (25 оқушы)	6	24	13	52	6	24	4

Сурет 4 – Үш сабақ нәтижесіндегі оқушылардың білім деңгейінің салыстырмалы көрсеткіші

5-суреттің мәліметі бойынша ойын арқылы оқыту әдістемесінде оқушылардың орташа бағасы 4,6тең. Ал, дәстүрлі сабақта орташа баға 3,9тең болса, инсерт әдісімен оқытуда оташа баға 4-ке тең. Бұдан шығатын қорытынды ойын арқылы оқыту әдістемесі тиімдірек деп айтуға болады. Яғни, ойын балалардың ұжымдық мәселе шешуге, ұжым үшін бірлесіп, іс-әрекет етуге, жолдасының пікірімен есептесуге, тілектес болуға жетістігі мен сәтсіздігіне бірге толқуға, қабілеті мен кемшілігіне ұқыптырақ болуға үйрететіндігі дәлелденді. Бірақ жыл бойы тек ойын әдісін пайдалану мүмкін емес. Инсерт әдісін сабақтарда кеңінен пайдалану оқушылардың алған білімдерін іс жүзінде қолданумен бірге дүниетаным көзқарасын қалыптастырады. Сайыс сабағын ойын түрінде өткізу барысында оқушылар оқу танымдық әрекетке белсене қатысуы арттырылды.

Әрбір оқыту тәсілдерінің өзіндік тиімді, ұтымды жақтары бар. Сондықтан химияның сабақтарын оқыту барысында әртүрлі жаңа технологияларды пайдалана отырып, сабақты жүргізу қажет деп ойлаймын.

Әдебиет:

1. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в средней школе.–М.: Владос, 2019. – 336с.
2. Мырзабайұлы Б., Сарманова К.Ә, Шоқыбаев Ж.Ә. Химияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Альманах, 2017. – 300 б.

ФОТОХИМИЯЛЫҚ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ АРҚЫЛЫ МЕТАЛЛ ҚАПТАМАЛАРЫН АЛУДЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тойчибаев Абдусамад Рустамжанович

ХММ-23 тобының магистранты

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Фотохимиялық әдіс арқылы алынған қаптамалар мейлінше жұқа болсада, бұл металдардың пайдалы қасиеттері сақталады. Сол себепті, наноөлшемді қабықшалардың декоративті заттар өндірісінде, катализаторлар өндірісінде, бактерицидтік және қорғаныштық қасиеті бар бұйымдар өндірісінде кеңінен қолданылатыны көптеген ғылыми-техникалық әдебиеттерде жазылған. Химиялық қаптамалар алудың дәстүрлі технологиясында тотықсыздандырғыш ретінде қолданылатын палладий және оның қосылыстарын ығыстырып, тотықсыздандырғыш ретінде сәуле квантын қолдана отырып алынған химиялық қаптамалардың физика-химиялық және механикалық қасиеттері біршама жоғары болады.

Фотохимия – жарық әсерінен пайда болатын химиялық процестердің жүру заңдылықтарын зерттейтін физикалық химияның бөлімі. Жарық әсерінен болатын негізгі процесс - фотодиссоциация немесе молекулалардың қозуы. Фотохимиялық реакциялардың жүру механизмін түсінуге мүмкіндік беретін ең қызықты және маңызды заң – фотохимиялық эквиваленттіліктің Штарк-Эйнштейн заңы, бұл сәулеленудің әрбір жұтылған кванты бір модификацияланған молекулаға сәйкес келеді. Штарк-Эйнштейн заңы - фотохимияның негізгі заңы. Берілген толқын ұзындығында бір моль заттың фотоыдырауы үшін қажет энергия мөлшері $N_{Ah} = 6,02 \cdot 10^{23}$ құрайды және Эйнштейн деп аталады. Бір Эйнштейннің сандық мәні тербеліс жиілігіне тәуелді. Мысалы, 700 нм толқын ұзындығындағы 1 Эйнштейн 170,7 кДж / мольға, ал 200 нм толқын ұзындығы 598,3 кДж / мольға тең.

Фотохимиялық белсендіру кезінде жарық сәулелерінің әсерінен молекулалар атомдарға не болмаса атом топтарына ыдырайды. Осы ыдырау нәтижесінде пайда болған бөлшектердің жоғары белсенділік көрсетуі олардағы бос валенттілікке тәуелді болады. Квант шығымы бойынша жүретін фотохимиялық процестердің тиімділігін анықтайды. Квант шығымы реакция өніміндегі молекула санының жұтылған квант санына қатынасына тең болады. Фотохимиялық реакциялардың бірнеше типтері бар. Атап айтсақ фото димерлену, фото конденсаттану, фото иондану, фото тотықтыру, фото гидролиз т.б. [1].

Кез-келген фотохимиялық реакция біркванттық механизм бойынша жүреді (яғни, реакцияға түсетін молекула жарықтың тек бір квантын жұтады). Молекуланың екінші квантты жұтуы тек күшті лазерлі сәулеленудің әсерінен ғана мүмкін болады және молекуланың екі фотонды қозуы жүзеге асады. Одан әрі молекула жоғары қозған деңгейлерге көше бастайды. Фотохимиялық реакция барысында жартылай өткізгіштерде жарық фотондарының жұтылуы салдарынан өзіндік заряды бар бос тасымалдаушылардың генерациясы көрініс табады: электрондар мен тесіктер, осы құбылыс нәтижесінде заттардың электрөткізгіштігі жоғарылайды. Мұны ішкі фотоэффект не болмаса фотоөткізгіштік деп атайды [2].

Сонымен қатар, химиялық өнімділік пен кванттық шығымның арасындағы айырмашылықты нақты түсіну қажет. Химиялық шығым жанама реакциялардың үлесін және сіңірілген кванттардың санына қарамастан бастапқы заттың өнімге айналуының соңғы тиімділігін көрсетеді. Органикалық қосылыстардың көптеген фотохимиялық реакциялары белгілі, олар жалпы химиялық өнімі жоғары, бірақ абсолютті кванттық шығымы салыстырмалы түрде төмен.

Барлық фотохимиялық реакциялар электронды қозған күйден өтеді. Әрбір қозған күйдің белгілі бір энергиясы, өмір сүру уақыты мен құрылымы болады. Бұл қасиеттер бір күйден екінші күйге өту кезінде біршама өзгеруі мүмкін. Сонымен қатар, қозған күй негізгі күйден химиялық жағынан ерекшеленеді және оның өзін басқаша ұстайтынын түсіну керек.

Фотохимиялық процестерді түсіну үшін электронды қозған күйдегі қуатты, құрылымы мен жасау уақыты жөніндегі мәліметтер маңызды.

Өткізгіш емес материалдарды металдандыру мүлдем жаңа функционалдық және сәндік, қорғаныштық қасиеттері бар өнімдер алуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі түрде металдануға ұшырайтын материалдар қатарына әр түрлі полимерлер (пластмасса), шыны, керамика, талшықтар (мақта-мата, синтетикалық), табиғи материалдар және т.б. жатады. Жалпы металданған пластмасса үйде де, өндірісте де өте маңызды композиттік материалға айналды. Бүгінгі таңда химиялық қаптамалар алу технологиясы ғылым мен техниканың прогрессивті сипат алуына байланысты өте қарқынды даму үстінде. Әртүрлі материалдар беттерінде көп функциялы әрі берік қаптаулар алу өзекті мәселе болып табылады. Көптеген дамыған мемлекеттерде диэлектрлік материалдардың бетін қаптау арқылы олардың қасиеттерін арттыру немесе өзгерту жұмыстары жақсы жолға қойылған. Сондай қаптамалардың ішінде әсіресе, диэлектрлік материалдарды мыс, күміс және никель қабықшалармен қаптау процесінің маңыздылығы жоғары. Мұндай қабықшалар бірнеше пайдалы қасиеттерге ие болғандықтан оларды қазіргі заманғы ғылым мен техниканың түрлі салаларында кеңінен қолданады: химия және медицинада, электроникада, байланыс техникасында, ғарыштық және авиация саласында, декорациялық бұйымдар өндірісінде және т. б. Сондай-ақ, диэлектриктердің металмен қапталуы машина жасауда, автомобиль жасауда және аспаптар жасауда, сонымен қатар тұрмыстық техника өндірісінде қолдануға болады. Диэлектрлік материалдар бетінде металл қабықшалар алудың экономикалық және экологиялық тиімділігі жоғары болып табылады. Бірнеше қасиетке ие болатын мұндай қабықшаларды алу барысында дәстүрлі әдістер бойынша палладий және оның тұздары тотықсыздандырғыш ретінде қолданылады. Металдар тотығу-тотықсыздану процесі нәтижесінде металдық және иондық күйге ауысып отырады.

Бүгінгі таңда ауқымды масштабта медицинада және арнайы мақсаттағы түрлі материалдардың бетінде көпфункционалы пайдалы қаптамалар алу маңызды орынға қойылған. Диэлектрлік және мата материалдарының бетіне қорғаныш, декоративті және өткізгіштік қасиетке ие қаптамалар алу технологияларын нығайту маңыздылығы уақыт өткен сайын артуда. Мұндай қаптамаларды медициналық мақсаттағы бұйымдарды, әртүрлі әскери киімдерді, спорттық киімдерді, қару-жарақтардың қапқатарын, сондай-ақ, түрлі микроорганизмдерден қорғайтын қабілетке ие бұйымдар дайындауда пайдалануға болады.

Нақтылап айтқанда, қорғаныштық қасиеті бар яғни, бактерицидтік қасиетке ие мыс және күміс қабықшаларының қасиеттері жоғары болып табылады. Мәселен, алтынның бактерицидтік қабілеті күмістен 2-3 есе төмен. Аталған металдардан алынатын қабықшалардың бактерицидтік қасиетін көтеру үшін қоспа қабықшалар алу технологиясын әзірлеу керек. Бактерицидтік қабілеті бар металдардан (мыс, күміс) қоспа дайындау арқылы олар бір-бірінің бактерицидтік қабілетін арттырады. Алайда аталмыш металдардан өте жұқа қалыңдықтағы қаптамалар алудың дәстүрлі әдістері қолжетімсіз, яғни күрделілігі жоғары әрі өзіндік құны жоғары болғандықтан жан-жақты тиімді технологиялық әдістерді әзірлеу және зерттеудің қажеттілігі туындады.

Мыс топшасындағы металдарды диэлектрлік материалдардың бетіне ендіруге арналған көптеген әдістер бар. Алайда олардың көпшілігі өзіндік бағасы жоғары құрылғылар арқылы сонымен қатар, таптыра бермейтін бағалы тотықсыздандырғыштар қатысында орындалады. Фотохимиялық әдіспен тотықсыздандыру арқылы қаптама алудың негізгі артықшылығы реакция ортасына арнайы тотықсыздандырғыш қосу қажет емес. Фотохимиялық процестің жүруін жарық фотонымен қамтамасыз ету жеткілікті болып табылады. Бұл өз кезегінде технологияның күрделілігін және өзіндік құнын арзандатады. Зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша мыс және күміс құрамды қаптамаларды фотохимиялық жолмен алудың озық, тиімді әдістері жасалынып, олардың физика-химиялық және бактерицидтік қасиеттері зерделеніп-зерттеліп, бактерияларға қарсы қабілетінің тұрақтылығы анықталды.

Орындалған зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша диэлектрлік материалдар бетінде фотохимиялық процестерді қолдану арқылы мыс, никель және күміс қаптамаларын

алудың жаңа аналогтік қарапайым технологиясы және металданудың алдында диэлектрлік материалдар бетін белсендіру әдісі жасалды. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері, диэлектрлік материалдардың бетін металдандыру процестерінде және көп функциялы қасиетке ие наноөлшемді қаптамаларды алудың теориялық және практикалық мәнінің жоғары екенін айқындады.

Фотохимиялық процестерді қолдану арқылы алынған диэлектриктің беткі қабатындағы дисперсті металл бөлшектерінің құрамы мен беттің қараю дәрежесінің өзгеруі арасындағы байланыс құрылды. Фотохимиялық процестер саласында ғылыми зерттеулер жүргізудің ғылыми негізделген әдістемесі жасалды. Алғаш рет химиялық металдандыру алдында диэлектрлік материалдар бетін фотохимиялық активтендіру әдісі жасалынды.

Мыс топшасы металдары галогенидтерінің бинарлы жартылай өткізгіш қабықшаларында пайда болатын процестердің жарыққа сезімталдығы анықталды, бұл ары қарай диэлектриктердің таңдамалы металдануын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Алғаш рет фотохимиялық тотықсыздандыру арқылы алынған диэлектрлік материалдар бетіндегі қаптамалардың Күннің зиянды электромагниттік сәулелерінен қорғаныштық қабілеті (96-97%) анықталды. Диэлектрлік материалдар бетінде фотохимиялық процестерді қолдану арқылы мыс, никель және күміс қаптамаларын алудың аналогтік қарапайым технологиясы жасалынды. Диэлектрлік материалдар бетінде алынған металл қаптамаларға дозиметриялық талдау жасалды. Фотохимиялық тотықсыздану процесін жүзеге асырудың оптимальді параметрлері (CuCl_2 концентрациясы бойынша 50-200г/л, уақыт бойынша 40- 60минут) анықталды. Мыс (II) хлоридінің тотықсыздануы нәтижесінде металдық мыс түзілу процесі бойынша математикалық жоспарлау әдістері қолданылып, сызықтық және квадраттық функциялар орнатылды.

Әдебиет:

1. Мельников М.Я., Иванов В.Л. Экспериментальные методы химической кинетики. Фотохимия: учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2019. – 125с.
2. Norman S. Allen. Photochemistry and Photophysics of Polymeric Materials.- Wiley, 2020. – P.689.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ

Анар Арай Бекежанқызы

БГМ-63 тобының магистранты

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде оқыту процесін тың жаңалықтарға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету жолға қойылған. Мұның маңызды себептерінің бірі – білім беру қызметінің мазмұны мен құрылымының теориялық негіздерін құруда елеулі жаңалықтар жүзеге асырылып, пән бағдарламалары мен оқулықтар да тәжірибелік қолданысқа енгізілуде. Әлемдегі өркениет пен ғаламдану үдерісінде сапалы білім беріп, мәдениетті игеру, әлемдік білім кеңістігіне ену, жан-жақты дамыған тұлға дайындау – қазіргі кездегі өзекті мәселе.

Биологияның негізгі құраушы бөліктерінің бірі, өсімдіктер әлемін зерттейтін ботаника ғылымының басты саласы өсімдіктердің сыртқы және ішкі құрылысын зерттейтін пән өсімдіктер анатомиясы және морфологиясы болып табылады. Бұл пәннің ерекшелігі студенттер зертханалық жұмыстарды орындау арқылы өсімдіктердің құрылымдық ерекшеліктері туралы танымын қалыптастыра отырып, ғылыми көзқарасын және жан-жақты ойлау қабілетін арттырады. Осыған байланысты, зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты болашақ биолог мамандарының «Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы» пәнін оқып-

үйрену барысында ғылыми зерттеу жүргізу арқылы инновациялық ойлауын қалыптастыру болып табылады.

Болашақ маманды инновациялық ойлау қабілеті бар жеке тұлғаның тұрақты сапалық белгісі ретінде қарастыратын болсақ, маманның жан-жақты дамуына, ақыл-ойы мен ерік-жігерін, ойлау, елестету қабілетіне жағымды ықпал ететін болсақ, эмоциясын білдіретін интеллектуалдық іс-әрекеті көрініс табады. Сонымен қатар инновациялық ойлау жеке тұлғаның тұрақты қасиетін, танымдық мүмкіндіктерін және қоғамдық бағытын, болмысқа деген көзқарасын қалыптастыратынын ескерсек, зерттеу проблемасының көкейкестілігі нақтылана түседі.

Біз «Өсімдіктер анатомиясы мен морфология» пәннің негізінде болашақ биолог мамандарының инновациялық ойлауын қалыптастыру үшін зерттеу жұмысымызды эксперименттен бастауды жөн көрдік. Зерттеудің көздеген негізі мынадай:

- «Өсімдіктер анатомиясы мен морфология» пәнін болашақ биолог мамандарының инновациялық ойлауын дамытуда алатын орнын, атқаратын қызметін анықтау;
- студенттердің міндетті және элективті пәндерді оқытуда болашақ биолог мамандарының инновациялық ойлауын дамытуда бастапқы деңгейін байқау және анықтау;
- «Өсімдіктер анатомиясы мен морфология» пәнін пайдалану арқылы міндетті және элективті пәндерді оқытуда болашақ биолог мамандарының инновациялық ойлауын дамытудағы мүмкіндіктерін анықтау.

Тәжірибелі-эксперимент жұмысы Мирас университеті Жаратылыстану, дене шынықтыру және дизайн секторының 6B010501 – Химия-биология БББ-ның 2 курс студенттеріне жүргізілді. Экспериментке жалпы 142 студент қатысты, олардың 70-і эксперимент тобында болса, 72-і бақылау тобында болды.

Анықтаушы экспериментті жүргізуде: эксперименталдық базаны белгілеп, эксперименттік және бақылау топтарын анықтау; студенттердің міндетті және элективті пәндерді оқытуда заманауи әдістерді қолдану жағдайын анықтау; «Өсімдіктер анатомиясы мен морфология» пәнін негізінде болашақ биолог мамандарының инновациялық ойлауын дамытудағы бастапқы деңгейін байқау және анықтау; қолданылатын заманауи әдістерді анықтау жүргізілді. Бұл міндетті шешу үшін біздер әңгімелесу, байқау, сауалнама, интербелсенді әдістерін қолдандық.

Зерттеу жұмысымызда инновациялық әдістерге әсер етуші факторлар ретінде мыналар анықталды: жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесінің сипаты; педагогикалық процестің мазмұны; жоғары оқу орындарындағы оқытушылардың интербелсенді әдістерін қолдану жағдайы; студенттердің өз бетінше шығармашылық тапсырмаларды орындау кезі; оқу құжаттары, оқу-әдістемелік материалдардың даярлығының жағдайы.

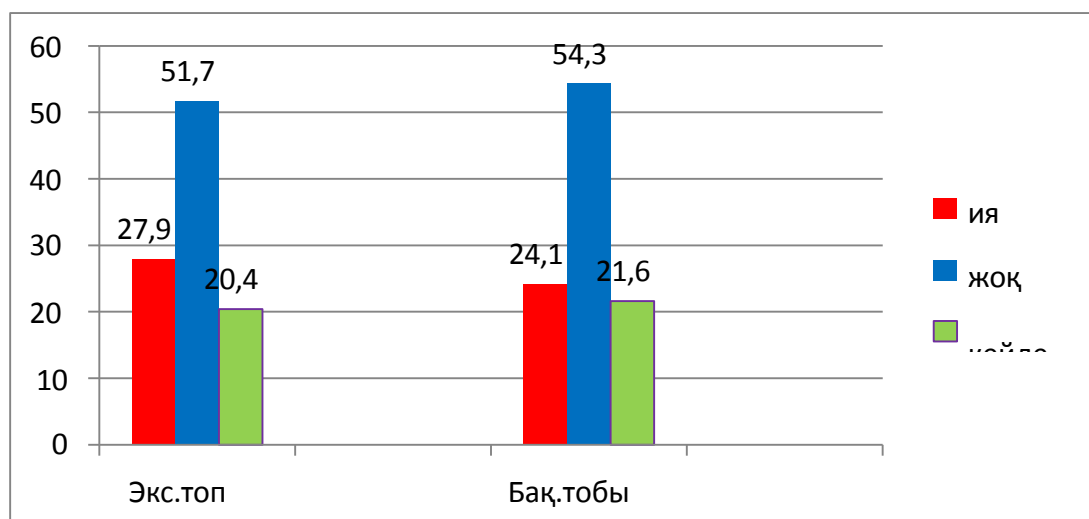
Респонденттерге «Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы» элективті пәні бойынша қосымша сауалнама сұрақтарын қолдандық. Студенттердің жауаптарын талдай келе олардың басым көпшілігі берілген сұрақтарға толық жауап бере алмады.

Зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытынды шығарылды:

- студенттердің сабақтағы белсенділігі төмен;
- өздігінен шығармашылықпен жұмыс жасауға дайын емес;
- орындалатын жұмыстың мақсаты мен мәнін анықтай алмайды;
- оқу-танымдық қызметте негізгі нәрсені түсінбейді;
- игерілген білімді практикада қолдануға әрекет жасамайды;
- өз іс-әрекетіне баға беруі, өзіндік бағалауы нашар.

Кесте 1 – Әңгімелесу әдісі бойынша сауалнама жауаптарының көрсеткіштері

Топтар	Көрсеткіштер %		
	ия	жоқ	кейде
Эксперименттік	27,9	51,7	20,4
Бақылау	24,1	54,3	21,6

Сурет 2 – Эксперименттік және бақылау топтары нәтижелерінің салыстырмалы диаграммасы, %

Сауалнама әдісі бойынша 142 студентке сауалнама сұрақтары таратылып, жауаптары алынды.

«Инновация» деген ұғымды қалай түсінесіз?» деген сұраққа 142 студенттің:

27,08% ағылшыннан аударғандағы мағынасы «шығармашылық» екенін және «адамның жаңа идеяларды ойлап табуы, жаңашылдық жеке қабілеттер» деп дұрыс жауаптар бере алды.

37,5% жауабында инновация дарындылықтың маңызды сипаттамасы, инновациялық ойлауды дамыту арқылы сабақ өтсе, әрбір студенттің өзінің қалаған тақырыбына өз ойын жазуы, білімін арттыру, жеке жұмыстары, өз бойындағы ойларын қағаз бетіне түсіру, бір тақырып бойынша ізденіп талаптануы, зерттеуі деген қорытындыға келген.

35,42% мүлдем дұрыс жауап бермеген немесе бір-бірінен жауаптарды көшірген. Әр студент өзінің жеке түсінігін ақылының жеткенінше іс-жүзінде дәлелдеп беруге талпынғанмен, ғылымды, білімді, өмірді дұрыс түсінбейтіндіктерін байқатты.

«Инновациялық ойлауға сипаттама беріңіз?» деген сұраққа 142 студенттің:

29,2% шығармашылықпен жұмыс істеу немесе интербелсенді әдіс, СТОД стратегиялары деген жауаптар берілді. Маманның білімділігін, жан-жақты ақпараттармен қаруланғандығын дәлелдейді, студенттердің білімін арттыруда бағыт-бағдар береді. Оқытушының білімі жоғары болса, студенттің білімі де жоғары болады. Оқытушының білімі студенттерді шығармашыл тұлға болуға тәрбиелейді. Мұғалім деген атқа ие болуы үшін міндетті түрде пән бойынша білім қажет. Сондықтан жауапкершілігі мол мұғалім болғысы келетіндіктерін айтты.

47,9% инновациялық ойлау шығармашылық әлеуеттен кең, өйткені инновация феномені потенциалды және актуалды формада болады. Бірқатары жан-жақты ойлау операциялары деп түсінеді, себебі проблеманы таба білу де шығармашылықты қажет етеді деп есептейді.

22,9% сұраққа дұрыс жауап бермеген. Олар мұғалім өзінің білімін тереңдеп оқуына, түсінуіне, өзінің білгенін студенттерге жеткізу, теориялық және практикалық жұмыстарды жүргізуі үшін қоршаған ортамен қарым-қатынас орната алуы қажет деп ойлайды. Бұл күрделі әрекет.

«Қандай интербелсенді әдістерді білесіз?» деген сұраққа 142 студенттің:

43,75% интербелсенді әдістерге интернет, презентация, мультимедиялық әдістер, іскерлік ойындар, дамыта оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы, т.б.

35,4% стинкастинг, вебсеминар, ғылыми журналдар сайты, т.б.

20,85% интербелсенді әдістердің түрлерін айтып, қысқа жауап берді.

«Сіз өзіңіз үшін күрделі зерттеуді қажет ететін тапсырмаларды тек қана оқытушының нұсқауымен немесе топтасып орындағанды қалайсыз ба?» деген сұраққа 142 студенттің:

37,5% көбінесе оқытушының көмегін қажет ететінін, алайда топтасып орындаған жұмысты ұнататындықтарын тілге тиек етсе,

22,9% алған біліміне, шығармашылық қабілеттеріне, педагогикалық шеберлікпен байланыстырса, көбісі жаңа ақпараттық технологияларды терең меңгеруімен байланыстырады.

39,6% дұрыс жауап бермеген.

«Сіз пәндер бойынша қосымша әдебиеттерді оқытушының нұсқауынсыз пайдала аласыз ба?» деген сұраққа 142 студенттің:

33,4% көбінесе оқытушының көмегін қажет ететінін айтып, дұрыс жауап берген;

41,7% кітапханадан емес интернет желісінен алынған әдебиеттердің жеке білім үшін қажеттігін айтады;

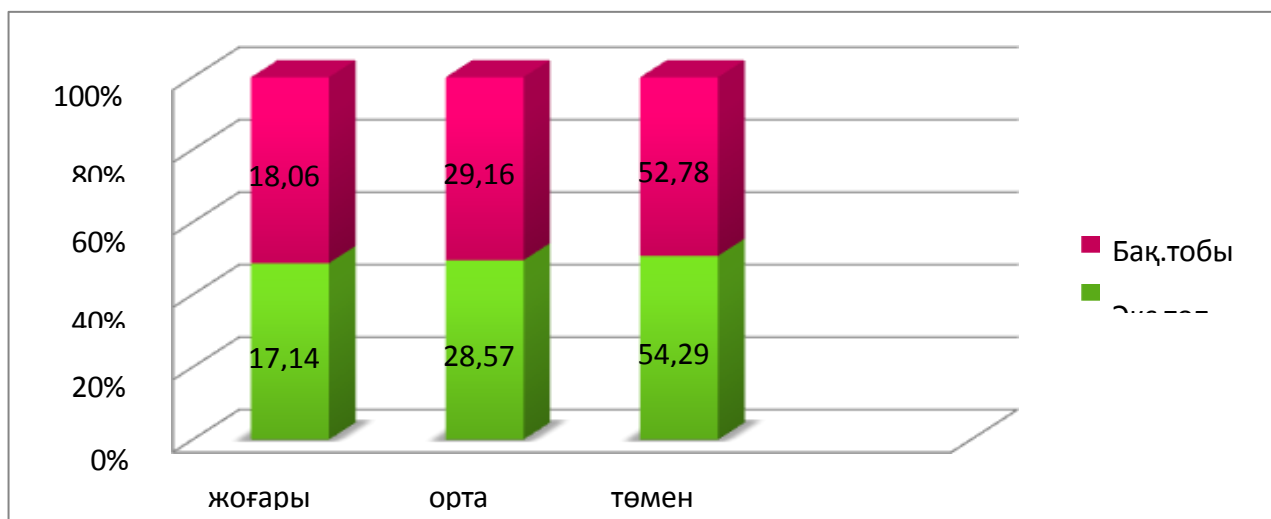
24,9% мүлдем жауап бермеген.

«Сіз *Glycine max* (L.) Merr. өсімдігінің морфологиялық құрылысын білесіз бе?» деген сұраққа И.Г.Песталоциидің айтқанындай: «Ғылымды дамыту емес, адамның табиғат берген қабілетін ғылым арқылы жоғары деңгейге жеткізу» деген сөзін мысалға келтіруге болады.

Анықтау эксперименті барысында екі топтың білім деңгейлері анықталды. Анықтау кезеңіндегі тәжірибелік-эксперимент жұмысының нәтижесі бойынша эксперимент тобында (ЭТ) жоғары деңгей 17,14 %, орта деңгей 28,57 %, төменгі деңгей 54,29 % - ды көрсетсе, бақылау тобында (БТ) жоғары деңгей 18,06 %, орта деңгей 29,16 %, төмен деңгей 52,78 %-ды көрсетті. Анықтау эксперименті кезінде тексерілген білім алушылардың білімді меңгеру деңгейлерінің салыстырмалы көрсеткіші 2-суретте көрсетілген.

Кесте 2 – Анықтау экспериментінің көрсеткіші

Топтар	Топтағы студент саны	Деңгейлері (%)		
		жоғары	орта	төмен
Эксперименттік топ	70	17,14	28,57	54,29
Бақылау тобы	72	18,06	29,16	52,78

Сурет 2 – Білім алушылардың білім деңгейлерінің көрсеткіштері, %

Зерттеу жұмысымызда қалыптастырушы эксперимент кезінде «Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы» атты элективті курс мазмұны құрастырылды. Зерттеу жұмысымыздың нәтижелі болуы үшін біз сояны тамшылатып суару технологияларын болашақ маманның инновациялық ойлауын дамытуға әсерін айқындау мақсатында оларды ұйымдастыру мен

өткізудің жолдарын қарастырдық. Сонымен бірге студенттерге міндетті және элективті курстарды оқыту барысында заманауи әдістерді қолдану негізінде: Жобалау әдісі, Insert әдісі, Web-guest әдісі, СТОД, Венн диаграммасы, Блум таксономиясы, Case-study әдістері, т.б. және көптеген интерактивті әдістер бойынша сабақ өткізілді. Студенттермен жүргізілген сабақтың мұндай түрі олардың шығармашылық белсенділігі артып, нәтижесінде олардың ақыл-ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамыды: зейінділік, байқағыштық, жасампаздық, сөйлеу дербестігі, инновациялық ойлау.

Қалыптастырушы экспериментті жүргізуде соя өсімдігін зертханалық жағдайда жоба түрінде зерттеу жұмыстары орындалды. Эксперимент тобының білім деңгейі бақылау тобымен салыстырғанда жоғары болғандығы бақыланды. Эксперимент жүргізілген топ студенттерінің білім алуға деген құштарлығы артты, қызығушылығы басым студенттер жоғары білімге қол жеткізді. Олар өз қолдарымен істеп, көздерімен көргендіктен әрбір терминді жете түсіне білді және білімдерін арттыру барысында ізденуге, түсінбеген сұрақтарды қоюға талпынды. Өсімдіктің өсуін көз алдарында зерттегендіктен өсімдіктің даму кезеңдерінде өсімдікке деген ерекше көзқарас туындап, ары қарай білімдерін шыңдауға ұмтылды.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ МІНДЕТТЕРДІ ШЕШУДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ

***Жолшыбек Инабат Нұрболқызы**
БГМ-53 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Заманауи білім беру жүйесі оқушылардың білімін, іскерлігін және дағдыларын дамытып қана қоймай, сонымен қатар өз бетінше ойлау, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау, шығармашылық мәселелерді шешу және білімді іс жүзінде мазмұнды қолдану қабілеттерін дамытуды көздейтін оқытудың тұлғалық-бағдарлы тәсіліне бағытталған. Осындай білім беру парадигмасы аясында оқытудың белсенді формалары мен әдістерінің, әсіресе танымдық белсенділікті ынталандыратын және оқушыларды ақпаратты іздеу, талдау және түрлендіру үдерісіне қосатын әдістердің маңызы артып келеді. Осы мақсаттарды жүзеге асырудың тиімді құралдарының бірі оқу-танымдық міндеттерді шешу арқылы оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру болып табылады.

Оқу-танымдық тапсырмалар — бұл ақыл-ой әрекетін белсендіруге, биологиялық ойлауды қалыптастыруға және тәрбиелік дербестікті дамытуға бағытталған дидактикалық тапсырмалардың ерекше түрі. Мұндай тапсырмалар мектеп оқушыларын белсенді ізденуге ынталандырады, нақты биологиялық процестерді модельдеуге, себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға, фактілерді талдау негізінде қорытынды жасауға, гипотезалар құруға және оларды тексеруге мүмкіндік береді. Бұл ретте есептерді шешу биологиялық мазмұнды тереңірек меңгеруге ықпал етеді, оқуға деген ынтасын арттырады және зерттеушілік дағдыларын дамытады.

Бұл бағыт стандарттар талаптарын жүзеге асыру жағдайында ерекше өзектілікке ие болады, мұнда басымдықтардың бірі жалпыға бірдей білім беру іс-әрекеттерін және мета-пәндік нәтижелерді қалыптастыру болып табылады. Биология пәнінің мұғалімі бұл тұрғыда тек ақпарат тасымалдаушысы ғана емес, сонымен қатар өз бетінше білім алу, мақсат қою, талдау, салыстыру, жалпылау және білімдерін жаңа жағдаяттарда қолдану дағдыларын дамытуға бағытталған оқу іс-әрекетін ұйымдастырушыға айналады. жағдайлар.

Оқу-танымдық міндеттерді шешу бойынша оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру мұғалімнен дамытушы білім беру ортасын құруға мүмкіндік беретін заманауи әдістерді, әдістерді және технологияларды меңгеруді талап етеді. Бұл білім алушылардың жас ерекшеліктеріне және танымдық ерекшеліктеріне сәйкес тапсырмаларды шебер таңдауды

ғана емес, сонымен қатар олардың сабақ құрылымына кірігуін, сонымен қатар рефлексия мен алынған нәтижені бағалауды ынталандыратын педагогикалық қолдауды қамтиды.

Бұл жұмыста оқу-танымдық тапсырмаларды пайдалана отырып, биология сабақтарында оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады, оларды жіктеу тәсілдері, сабақтың әртүрлі кезеңдерінде олармен жұмыс істеу әдістері, сондай-ақ оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал ететін жағдайлар талданды.

Биология сабақтарында оқу-танымдық міндеттерді шешу бойынша оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру бойынша жүргізілген зерттеу қазіргі білім беру жағдайында оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендірудің өзекті тәсілдерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Нормативтік-құқықтық базаны, әдістемелік материалдарды және эксперименттің практикалық нәтижелерін талдау аясында биологиялық білім берудегі оқу-тәрбие процесінің тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі бағыттар анықталды.

Биология бойынша негізгі жалпы білім берудің пәндік нәтижелерінің басым көпшілігі (базалық деңгей) теорияның практикамен бірлігі принципіне, яғни биологияның пәндік саласындағы оқу-танымдық мазмұнға баса назар аудара отырып, жүйелік-белсенділік науқанының парадигмасында құрылған (Кесте).

Оқытудың заманауи парадигмасы тез өзгереді әлемде өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі жүзеге асыруға және тәуелсіз шешім қабылдауға қабілетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бұл оқытудың дәстүрлі, репродуктивті стилінен іс—әрекеттік тәсілге көшу қажеттілігін білдіреді, оның негізінде білім алушының пәндік позициясы жатыр. Осы тәсіл аясында мұғалім білімнің аудармашысына емес, сауатты, белсенді және ынталы оқушының қалыптасуына ықпал ететін жағдайларды ұйымдастырушыға айналады.

Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің орталық компоненттерінің бірі инновациялық білім беру технологияларын қолдану болып табылады. Атап айтқанда, интерактивті тақта ойлау және танымдық белсенділікті арттыру құралы ретінде өзінің тиімділігін дәлелдеді. Биологияны оқыту үдерісінде интерактивті тапсырмаларды жүйелі түрде қолдану білім алушылардың оқу үдерісіне араласуына, пәнге деген қызығушылығын дамытуға, логикалық және сыни тұрғыдан ойлаудың тұрақты дағдыларын қалыптастыруға, сонымен қатар оқу материалын меңгеру деңгейін арттыруға ықпал етеді. Эксперимент барысында өсудің сандық көрсеткіштері психикалық операцияларды диагностикалау және танымдық іс-әрекет деңгейлері бойынша тіркелді, бұл таңдалған әдістемелік әдістердің практикалық тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Интерактивті тапсырмаларды сабақ құрылымына әдістемелік тұрғыдан негіздеу ерекше маңызға ие. Дидактикалық материалдарды оқушылардың жас ерекшеліктері мен психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып әзірлеу, пәнаралық тәсілді қолдану, әр түрлі іс—әрекет формаларын қолдану — фронтальды жұмыстан топтық зерттеулерге дейін - мектеп оқушыларында тек пәндік білімді ғана емес, сонымен қатар метапәндік құзыреттіліктерді де қалыптастыруға мүмкіндік береді: ынтымақтастық, қарым-қатынас, жоспарлау және өз іс-әрекетін бағалау.

Зерттеу көрсеткендей, интерактивті тақтаны қолдану "Эволюция", "Генетика", "Организмдердің дамуы" сияқты күрделі тақырыптарды зерттеуде әсіресе жоғары тиімділікті көрсетеді. Бұл тақырыптар студенттерден жоғары дәрежелі абстракцияны, күрделі биологиялық процестерді талдауды, теориялық материал мен бақыланатын құбылыстар арасында логикалық байланыстарды құруды талап етеді. Визуализация, модельдеу, цифрлық ресурстармен жұмыс істеу, интерактивті тесттер мен тренажерлар күрделі биологиялық ұғымдарды қабылдау процесін айтарлықтай жеңілдетуі мүмкін.

Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы әзірленген материалдарды, әдістемелерді және қорытындыларды мектептегі жаппай тәжірибеде де, болашақ биология пәні мұғалімдерін даярлауда да қолдануға болатындығында. Интерактивті тапсырмалардың әдістемелік кешені оқыту платформаларын, қашықтықтан оқыту курстарын құруға, сондай-ақ мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламаларына біріктіруге негіз бола алады.

Кесте. «Биология» оқу пәнінің пәндік нәтижелері білім беру қызметін қалыптастыру нәтижесі ретінде

Жүйелік- әрекеттік тәсіл	«Биология» оқу пәнінің пәндік нәтижелері
Ғылыми білімнің қажеттілігін практикалық іс-әрекет арқылы дәлелдеу	Биологиялық білімді алу жолдарын түсіну; тірі объектілерді, биологиялық құбылыстар мен процестерді зерттеу мақсатында биология әдістерін пайдалану тәжірибесінің болуы: бақылау, сипаттау, күрделі емес биологиялық эксперименттер мен эксперименттерді, оның ішінде аналогтық және цифрлық аспаптар мен аспаптарды пайдалана отырып жүргізу; биологияда ұғымдық аппарат және ғылыми тіл негіздерін меңгеру: бақыланатын биологиялық объектілерді, құбылыстарды және процестерді түсіндіру үшін зерттелген терминдерді, ұғымдарды, теорияларды, заңдылықтарды және заңдылықтарды пайдалану
Білім алушыларды ғылыми жаңалықтар туралы ақпараттандыру	Әртүрлі нысанда (мәтін, кестелік деректер, схемалар, графиктер, диаграммалар, модельдер, суреттер түрінде) ұсынылған биологиялық мазмұндағы ақпаратпен жұмыс істеу, ақпаратты сыни талдау және оның дұрыстығын бағалау дағдыларын меңгеру
Еңбекті ғылыми ұйымдастыруды оқу үдерісіне енгізу	Тірі жүйелердің құрылысын, тірі табиғат құбылыстары мен процестерін түсіндіру үшін ауызша және графикалық модельдерді құру және қолдану мүмкіндігі; тәлімгердің басшылығымен жоспарлау және биология саласында оқу-әдістемелік зерттеулерді немесе жобалық жұмыстарды жүргізу мүмкіндігі; қойылған мақсатты ескере отырып, мәселені, гипотезаны тұжырымдау; міндеттер қою, оларды шешудің барабар әдістерін таңдау; қорытындыларды тұжырымдау; алынған нәтижелерді жария түрде ұсыну; биологияның ұғымдық аппараты мен ғылыми тілінің негіздерін меңгеру: бақыланатын биологиялық объектілерді, құбылыстар мен процестерді түсіндіру үшін зерттелген терминдерді, ұғымдарды, теорияларды, заңдылықтарды қолдану
Білім алушыларды білімдерін тәжірибеде қолдануға дағдыландыру	Биологиялық білім жүйесін қолдана білу: тіршіліктің мәнін ашу, тірі мен жансыздың айырмашылығын атай білу; тірі табиғат объектілерінің, құбылыстарының, процестерінің ұйымдас-тырылуының, қызмет етуінің, органикалық дүниенің жансыз табиғатпен бірлігінде эволюциялық дамуының негізгі заңдылықтарын тізбелеу; қазіргі эволюция теориясы және эволюцияның негізгі дәлелдері туралы түсініктердің қалыптасуы; экологиялық сауаттылық негіздерінің қалыптасуы: биоәртүрлілікті сақтау және табиғи экожүйелерді қорғау, адам денсаулығын сақтау және нығайту бойынша іс-шаралардың қажеттілігін түсіну; жабайы табиғатқа, өз денсаулығына және айналасындағылардың денсаулығына қатысты өз іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерінде мақсатты бағыттарды таңдай білу; биологиялық мазмұндағы тәрбиелік міндеттерді шеше білу, оның ішінде себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, есептеулер жүргізу, алынған нәтижелерге сүйене отырып қорытынды жасау; алған білімдері мен дағдыларын салауатты өмір салты, теңгерімді тамақтану және дене белсенділігі үшін пайдалана білу; зиянды әдеттер мен тәуелділіктерден бас тарту; денсаулық сақтау саласындағы жалған ғылыми манипуляцияларға қарсы тұру мүмкіндігі; адамға алғашқы медициналық көмек көрсету, мәдени өсімдіктерді өсіру және үй жануарларын күту әдістерін меңгеру

Келешекте интерактивті әрекеттестіктің күрделірек түрлерін енгізу, биология пәні бойынша тапсырмалар базасын кеңейту, интерактивті тапсырмалардың әмбебап конструкторын және оны қолдану бойынша әдістемелік нұсқауларды әзірлеу жұмыстарын жалғастыру жоспарлануда. Сондай-ақ маңызды бағыт әзірлеу болып табылады оқушылардың танымдық іс-әрекетінің даму деңгейін және қолданылатын цифрлық құралдардың тиімділігін объективті бағалауға мүмкіндік беретін кешенді диагностикалық құралдар.

Осылайша, биология сабақтарында интерактивті тақтаны пайдалана отырып, оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру заманауи білім беру кеңістігін қалыптастыруда маңызды ресурс болып табылады. Бұл білім беру сапасын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар әрбір оқушының тұлғалық және интеллектуалдық дамуына жағдай жасауға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері білім беру іс—әрекетін мақсатты, әдістемелік тұрғыдан тексерілген және технологиялық тұрғыдан негізделген ұйымдастыру жағдайында ғана қазіргі білім берудің басты міндеті болып табылатын белгісіздік жағдайында тәуелсіз, ойшыл, білуге және шешім қабылдауға қабілетті оқушылардың жаңа буынын қалыптастыруға болатынын растайды.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕГРАТИВТІ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ОРЫНДАУ НЕГІЗДЕРІ

***Конысова Мереке Муратовна**
БГМ-53 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Интегративті тапсырмалар – сабақтарда білім алушыларға арналған және пәнаралық байланыстарды пайдаланумен байланысты оқу құралы. Мұндай тапсырмалар бірнеше оқу пәндерінен алған білімдерін тексереді. Интегративті тапсырмалар цикларалық болуы мүмкін, теория мен практиканы, білім алушылардың жеке танымдық тәжірибесін және ғылыми білімдерін біріктіреді. Интегративті тапсырмалардың күрделілігінің үш деңгейі бар: негізгі, жоғары және жоғары. Базалық деңгей білім алушылардың білімдерін үлгі бойынша жаңғырту, білімдерін таныс жағдаятта қолдану қабілеттерімен сипатталады. Жоғары деңгей білім алушылардан елеусіз өзгерістер жағдайында, мысалы, талдау кезінде білімдерін қолдана білуді талап етеді әртүрлі ақпаратты, биологиялық объектілер мен процестердің тұтас сипаттамасын қамтиды. Жоғары деңгей білім алушыларда білімді жаңа жағдайда қолдану, даулы мәселелер бойынша өз ойын жеткізу, өз көзқарасын дәлелдеу, жағдайды тұтастай талдау және қорытынды жасау қабілетін қалыптастыруға бағытталған [1].

Биологиядан интегративті тапсырмалар оқулық мәтінін пайдалана отырып, сызбадағы олқылықтарды толтыруға, қайталау жоспарын құруға, сызбаны немесе сызбаны сипаттауға бағытталуы мүмкін. Мұндай тапсырмалар мазмұнды оқуға, биологиялық объектілердің кескіндерімен, сызбаларымен жұмыс істей білуге, материалды әр түрлі формада ұсынуға бағытталған. Интегративті тапсырмалар сонымен қатар сұрақтар болуы мүмкін, мысалы, «Өсімдіктердің тамыры неге төмен қарай өседі, ал сабағы жапырақтары жоғары қарай өседі?», «Адам неге тік жүреді?», «Цефалоподтар қалай қозғалады?», «Көздің қарашығы жарқыраған жарықтан неге жиырылады?», «Австралияда эндемиктердің түрлері неге сонша көп?», «Ағзалар ыстық/суық климатқа қалай бейімделді?». Биология эксперименттік ғылым ретінде есептеу есептерін шығарумен байланысты екені белгілі, яғни интегративті тапсырмалар биологиялық есептермен ұсынылуы мүмкін. Сонымен, «Генетика негіздері», «Экология негіздері» тақырыптарында организмдердің қиылысуы кезінде ұрпақтарда белгінің пайда болу ықтималдығын, популяциялар санының тығыздығы мен өзгеруін және т.б. есептеуге бағытталған көптеген тапсырмалар бар.

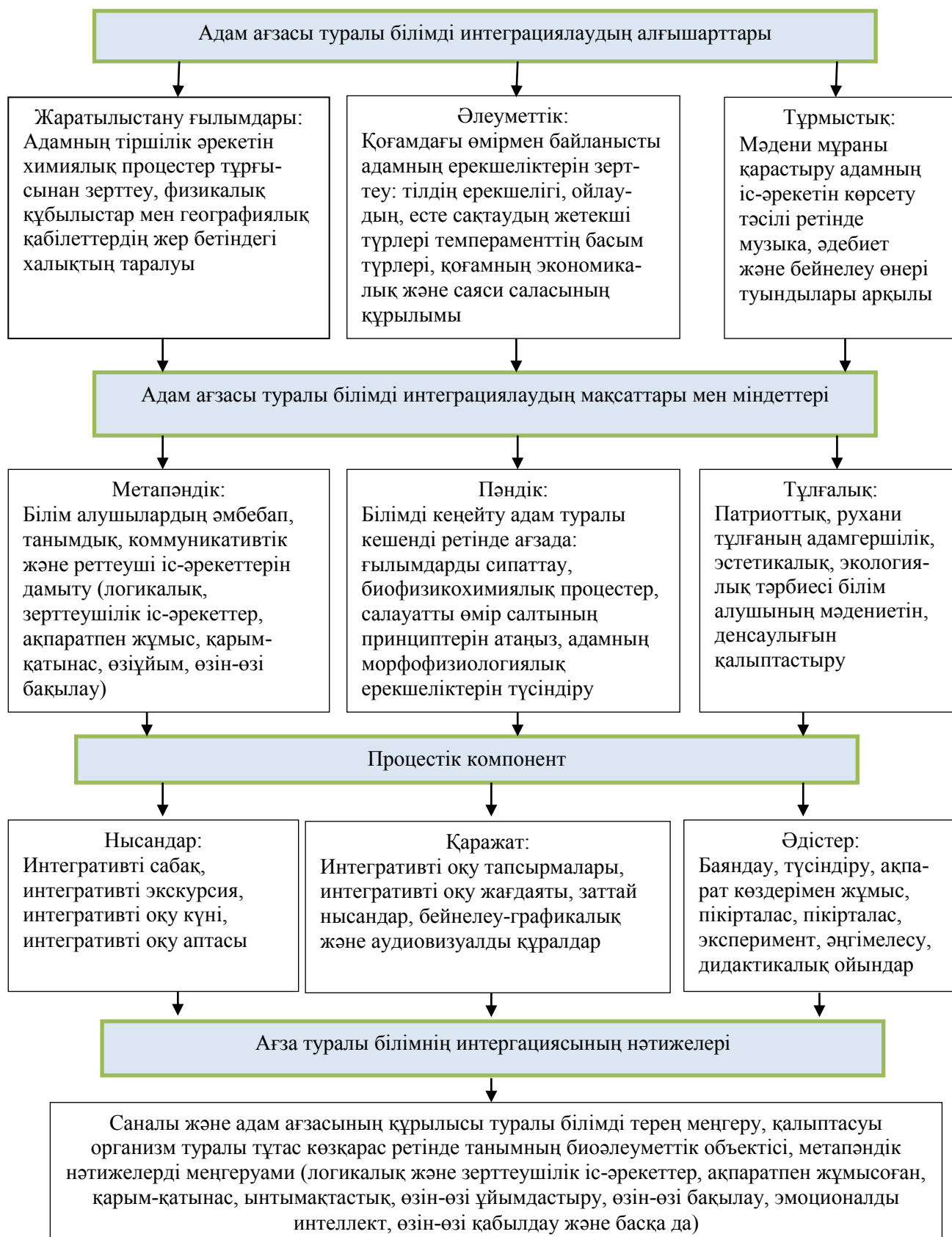
Интегративті сабақ – бұл екі немесе одан да көп оқу пәндерінің ақпаратын біріктіру арқылы объектілерді, құбылыстарды, процестерді және оқиғаларды қарастыратын сабақтың ерекше түрі. Мұндай сабақтарда білім мен білік синтезі жүзеге асырылады, бұл білім

алушылардың оқу материалын өнімді меңгеруін қамтамасыз етеді. Интегративті сабақты ұйымдастыру жалпыланған ғылыми ұғымдарды, заңдылықтар мен принциптерді меңгере отырып, әртүрлі оқу пәндеріндегі тақырыптардың қайталануы жағдайында ғана мүмкін болады; баяндалған материалдың кеңдігін көрсету; оқу жобаларын пайдалану кезінде [2]. Әдетте, тәжірибеде бұл жиі кездеседіненаның екілік сабақтары, оған екі мұғалім немесе мұғалім және шақырылған адам қатысады. Бірақ мұғалім екі саланың маманы болған жағдайларды ұмытпаңыз, мысалы, биология және химия, биология және ағылшын тілі, информатика және математика, биология және география. Мұндай жағдайда мұғалім қажетті білімнің жеткілікті деңгейіне ие бола отырып, мұндай интегративті сабақты өз бетінше жүргізе алады.

Интегративті сабақтардың айтарлықтай педагогикалық мүмкіндіктері бар. Білім алушылар оқиғалар мен құбылыстарды ұғынып, білімдерін кеңейтеді, құбылыстарды талдау мен салыстырудың ойлау тәсілдерін меңгереді. Мұндай сабақ мұғалімнен оқу материалын құрылымдаудың анағұрлым жоғары деңгейін, сәйкес кезеңдерді қатаң сақтауды талап етеді: ұйымдастырушылық, мақсат пен міндеттерді қою, білім алушыларды ынталандыру; интегратор элементтері ретінде әрекет ететін қажетті пәндік салалардағы білімді өзектендіру; рефлексия, қорытындылау және нәтижелерді бағалау. Сондай-ақ интегративті сабақтың ерекшеліктерінің бірі талқыланатын ақпараттың ықшамдылығы мен анықтығы, логикалық өзара байланыстылығы және үлкен ақпараттық сыйымдылығы болып табылады. Интегративті сабақты өткізудің ең көп тараған әдісі эвристикалық әңгіме болып табылады, оны оқытушылар арасында ұйымдастыруға болады. сабақ, сондай-ақ арасында оқушылармен және оқытушылармен. Ұсынылған тақырып бойынша ой қозғау арқылы оқытылатын оқу материалының жалпы бейнесі жасалады. Биология интегративті сабақтарды өткізуге көптеген мүмкіндіктер ұсынады, мысалы, «Адамның даму тарихы» (биология және тарих), «Адам – биоәлеуметтік тіршілік иесі» (биология және қоғамтану), «Материктердің таңғажайып өсімдіктері мен жануарлары» (биология және география), «Жануарларды қолға үйрету» (биология және тарих), «Жасушаның химиялық элементтері» (биология және химия), «Адам денсаулығын сақтау мәселелері» (биология, дене шынықтыру), «Организмдерге әсер ететін күштер» (биология және физика), «Табиғаттағы күзгі құбылыстар және т.б. шығармаларда өнер» (биология, музыка, бейнелеу өнері), «Әдеби шығармалардағы адам аурулары» (биология және әдебиет). Жоғарыда келтірілген мысалдар мектепте жүзеге асырылуы мүмкін интегративті сабақтар тақырыптарының аз ғана бөлігі болып табылады. Мұндай сабақтардың негізгі міндеті білімді өзектендіру, білім алушыларды танымдық іс-әрекетке ынталандыру және алған білімдері мен дағдыларын өмірде жүзеге асыру мүмкіндіктерін көрсету болып табылады.

«Жаратылыстану» интегративті курсы гуманитарлық бағыттағы 10-11 сынып оқушыларына арналған. Оның мазмұны физикалық, химиялық, биологиялық, географиялық және экологиялық білім негіздерін қамтиды. Сонымен, «Жаратылыстану және дүниетану әдістері» бөлімі мектеп оқушыларын ғылыми таным деңгейлерімен, жаратылыстану тілімен, дүниенің негізгі заңдылықтарымен, ұғымдарымен және жаратылыстану ғылымымен таныстырады. «Мегаәлем» бөлімі ғаламға, күн жүйесі мен Жердің құрылымына арналған. «Макроәлем» бөлімінде тірілердің белгілері, тіршіліктің пайда болу теориялары, тіршілік иелерінің алуан түрлілігі, организмдердің биосферадағы өзара әрекеттесуі, органикалық дүниенің эволюциясы, абиотикалық факторлардың қасиеттері (жарық, ылғалдылық, температура, су, тұздылық, топырақ) және олардың организмдерге әсері. «Микроәлем» бөлімі химиялық заттарға, олардың құрылысы мен қасиеттерінің ерекшеліктеріне, табиғатта болатын химиялық реакцияларға арналған. "Адам биологиясы" бөлімінде білім алушылардың алдында генетика, физика, химия тұрғысынан адам құрылысының құпиялары ашылады; салауатты өмір салтының ережелері туралы айтылады. Курсты атом энергетикасы, биотехнология, медицина және т.б. тақырыптарды қамтитын «Адамға қызмет етудегі жаратылыстану» бөлімі аяқтайды.

Осылайша, интегративті тапсырмалар, сабақтар, жобалар, оқу күндері, экскурсиялар мен курстар оқытылатын пәндердің бір-бірімен тығыз байланысын қамтамасыз етуге, әртүрлі

Сурет. «Биология» пәнінен интегративті негізде адам ағзасы туралы білімді қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделі

оқу пәндері мұғалімдерінің сабақта, сабақтан тыс және сыныптан тыс жұмыстарында ортақ тіл табуға мүмкіндік береді, яғни. интеграция факторлары болып табылады. Осы

факторлардың өзара байланыстарын пайдалану адам ағзасының құрылысы мен тіршілік әрекеті туралы әртүрлі білім беру пәндерінде, бөлімдерінде және тақырыптарында берілген білім мазмұнын процестік түрде біріктіруге мүмкіндік береді, адамды біртұтас және біртұтас жүйе ретінде түсінуге жетелейді.

9-сыныптағы «Биология» пәнінің «Адам биологиясы» бөлімін оқуға қатысты адам ағзасы туралы білімді интеграциялау факторлары мен нормативтік құжаттарда жоспарланған білім алушылардың өзара байланысы мен өзара әрекеттесуі біз әзірлеген құрылымдық-функционалдық модель түрінде ұсынылған. келесі элементтерден тұрады: адам ағзасы туралы білімді интеграциялаудың алғышарттары, адам ағзасы туралы білімді интеграциялаудың мақсаттары мен міндеттері, процедуралық құрамдас және адам ағзасы туралы білімді интеграциялау нәтижелері.

Жалпы білім беру барысында адам танымдық іс-әрекеттің субъектісі болып қана қоймай, сонымен қатар бірнеше ғылымдардың зерттеу объектісі ретінде әрекет етеді. Мектеп білім алушыларды төрт циклге біріктірілген оқу пәндерімен таныстырады: жаратылыстану, әлеуметтік, гуманитарлық және техникалық. Олар үшін ортақ нәрсе - әртүрлі қырынан зерттелетін адам. Пәндердің бірінші циклі білім алушыларды адам ағзасында болып жатқан физика-химиялық процестермен, адамдардың жер бетінде таралу ерекшеліктерімен таныстырады; пәндердің екінші циклі адамды әлеуметтік болмыс ретінде ашуға мүмкіндік береді: оның тілінің ерекшеліктерін, ойлау түрлерін, темпераментін, қоғамның экономикалық және саяси салаларын; гуманитарлық пәндер адамның мәдени мұрасын әдебиет, бейнелеу өнері, музыка шығармалары арқылы оның іс-әрекетін бейнелеу тәсілі ретінде қарастырады; техникалық пәндер адам ағзасының морфологиялық және физиологиялық көрсеткіштерін есептеуге, оның техносферада тіршілік ету заңдылықтарын шығаруға мүмкіндік береді. Осындай ақпараттың арқасында адам ағзасы туралы білімді интеграциялауға, нормативтік құжаттарда жоспарланған UUD студенттеріне қол жеткізуге болады: мета-пәндік, пәндік және жеке.

Сонымен, мета-пәндік нәтижелер логикалық және зерттеушілік іс-әрекеттерді, ақпаратпен, коммуникациямен, өзін-өзі ұйымдастырумен және өзін-өзі бақылаумен жұмыс істеу дағдыларын дамыту мен қалыптастырумен байланысты; пәндік нәтижелер адам туралы ғылымдарды, биологиялық, физикалық және химиялық процестерді сипаттай білуімен байланысты, оның денесінде болып жатқан оқиғалар; салауатты өмір салтының ұстанымдарын атау және сипаттау, зақымданған жағдайда алғашқы медициналық көмек көрсету, адамның морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін түсіндіру; тұлғалық нәтижелер білім алушы тұлғасының патриоттық, рухани-адамгершілік, эстетикалық және экологиялық тәрбиесінің, денсаулық мәдениетін қалыптастырудың нәтижесі болып табылады. Бұрын анықталғандай, адам туралы білімді интеграциялау мүмкін оқытудың әртүрлі ұйымдастырушылық формалары арқылы, әртүрлі әдістер мен құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Олардың алуан түрлілігі адам туралы білімді интеграциялаудың негізгі нәтижесін жоспарлауға мүмкіндік береді – адам ағзасының құрылымы туралы ақпаратты саналы және терең игеру, адамның биоәлеуметтік болмыс, танымның субъектісі мен объектісі ретіндегі тұтас бейнесін қалыптастыру.

Әдебиет:

1. Жумагулова К.А. Биологияны оқыту үдерісінде мазмұндықтаңбалық модельдерді пайдалану әдістемесі. Монография. – Алматы: ЭВЕРО, 2022. – 128 б.
2. Аманбаева М.Б. Педагогикалық жоғары оқу орындарында биолог студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастырудың әдістемелік негіздері. Монография. - Алматы: ИП Балауса, 2019. – 202 б.

БИОЛОГИЯДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР ЖӘНЕ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ТӘСІЛДЕРІ

Нурмухамбетова Гульжан Нуржановна

БГМ-53 тобының магистранты

Шымкент университеті, Шымкент қ.

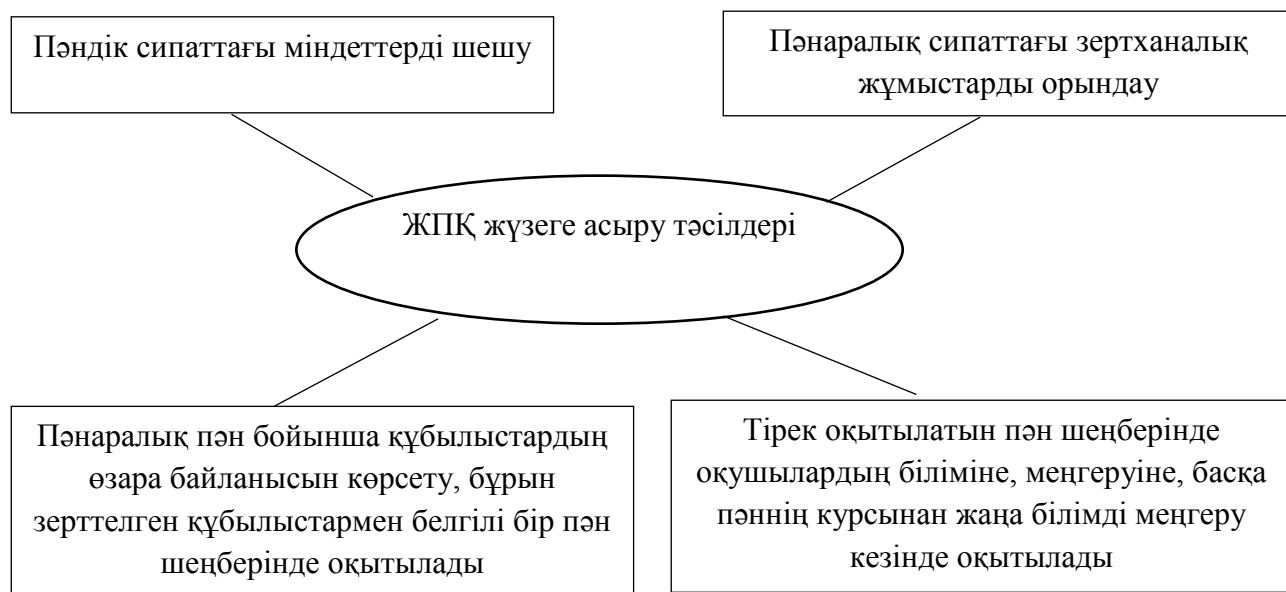
Кез келген пәнді оқытуда пәнаралық байланыстар үлкен рөл атқарады. Олар, біріншіден, жаңа білімді толыққанды қабылдау мен түсінудің, дағдыларды қалыптастыру мен дағдыларды дамытудың тірегі, негізі болып табылады; екіншіден, бар тілдік және сөйлеу тәжірибесін жалпылауға және жүйелеуге мүмкіндік береді, үшіншіден, білімнің толықтығын қамтамасыз етеді.

Қазіргі өмір жағдайында қоғам жаңа дүниетанымды қалыптастыру қажеттілігімен бетпе-бет келеді, оның орталығында адам өз бетінше емес, қоршаған әлемнің органикалық бөлігі ретінде өмір сүреді. Демократияландыру мұғалімге шығармашылық үшін кең мүмкіндіктер берді, ол іс-әрекет, таңдау еркіндігін, оқытудың онтайлы формаларын, әдістерін, тәсілдерін белсенді түрде іздестіруді алды. Оқытудағы интеграцияны жүзеге асыру осындай ізденістердің бірі болып табылады. Интеграция алдына мақсат қояды – балаға қоршаған әлем туралы тұтас түсінік беру, ал оның құралы мектеп пәндерін жан-жақты меңгеру, олардың арасындағы байланыстарды жүзеге асыру болып табылады. Пәндік бағдарламалар, өкінішке орай, баланың білімі пән бойынша жасанды түрде бөлшектеніп, шашыраңқы болып қалатындай етіп құрастырылған. Осы қарама-қайшылықтарды еңсеру қажеттілігі пәнаралық байланыстарды пайдалана отырып, кіріктірілген сабақтар, сабақтар жүйесін әзірлеуге талпыныс жасауға әкелді. Кіріктірілген сабақтарда балалар жеңіл жұмыс істейді және ауқымды материалды қызығушылықпен меңгереді. Сондай-ақ, алған білімдері мен дағдыларын мектеп оқушылары өздерінің практикалық іс-әрекеттерінде стандартты білім беру жағдайларында ғана емес, сонымен қатар шығармашылық қабілеттерін көрсетуге, интеллектуалдық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік беретіні де маңызды.

Биология пәнінен сабақты ойдағыдай жүзеге асыру үшін мұғалім екі маңызды аспектіні қарастыруы керек: оқу процесінің мазмұны және білім алушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыратын биологиядан сабақ үдерісі білім алушылардың танымдық әмбебап тәрбиелік іс-әрекеттерін қалыптастыруға бағытталуы үшін пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың әдістерін, құралдары мен тәсілдерін қарастыру қажет. Жалпы оқытудағы пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру әдістерінің бірі – пәнаралық мазмұндағы есептерді шығару. Біріншіден, міндеттер оқыту мазмұнына сәйкес келетін іс-әрекеттердің тасымалдаушысы және оны меңгеру құралы болып табылады; теорияны практикамен байланыстыру құралы; оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру және басқару тәсілі; тапсырма мен оны шешетін тұлғаның (проблемалық жағдайда) өзара әрекеттесуінде оның тұлғасында өзгерістер орын алады. Екіншіден, оқу іс-әрекетінің теориясына сәйкес, оқытудың міндеттері назарды білімнің қажеттілігінен (олар туралы ақпарат барған сайын қолжетімді бола түсуде) оларды қайдан және қалай өндіру, біріктіру, қолдану, құру және жалпылау туралы білімге ауыстыру үшін қажет.

Тапсырмалар оқу-тәрбие үрдісінде білім алушылар үшін табиғи түрде пайда болуы керек, оған сәйкес тәрбиелік жағдаяттарды құру арқылы - проблемалық және тәрбиелік-танымдық (оқушылардың мәселені шешу қажеттілігі немесе құбылыстарды түсіндіру және бұл үшін қажетті білімнің жоқтығы арасындағы қарама-қайшылықты түсіну мақсатымен байланысты), тәрбиелік (қажеттілікпен байланысты) арқылы енгізілуі керек. нақты пәндік дағдыларды меңгеру), тәрбиелік-дамытушылық және тәрбиелік (интеллектуалдық қабілеттердің, жалпы мәдениеттің, тұлғаның тұлғалық қасиеттерінің берілген мазмұнын құралдармен қалыптастыру мүмкіндігімен байланысты), тәрбиелік-кәсіптік (білім алушылардың танымдық қабілеттерін қолдану дағдыларын қалыптастыру қажеттілігімен байланысты). бұл пәннің болашақ кәсіптік қызмет саласында туындайтын және тұлғаның

кәсіби дамуына ықпал ететін қолданбалы және кәсіптік міндеттерді шешуге арналған әдістері) оқытудың белсенді әдістері мен құралдарын, оқытудың проблемалық тәсіліне негізделген педагогикалық технологияларды, сондай-ақ кіріктірілген сабақтарды пайдалана отырып. Мысалы, «Фотосинтез» тақырыбын оқу барысында білім алушыларға келесі тапсырманы ұсынуға болады: «Қоршаған ортадағы көмірқышқыл газының концентрациясы жоғарылағанда өсімдіктегі фотосинтез жылдамдығының қалай өзгередінін анықтау». Білім алушыларға мәселені екі жолмен шешу қажет: биологиялық (фотосинтетикалық реакциялар туралы білімге негізделген) және химиялық (жасушада болатын химиялық процестерді ескере отырып). Содан кейін білім алушылар берілген есепті шешудің екі әдісін салыстырып, ең оңтайлысын таңдайды.

Сурет – Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру тәсілдері

Жоғарыда келтірілген әдіске қосымша пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың әдістері мен құралдары ажыратылады, мысалы:

1) білім алушылардың қызметін әртүрлі оқу пәндерінде бұрын меңгерілген білімдерін жаңғыртуға және оларды жаңа оқу материалын меңгеруде қолдануға бағыттайтын пәнаралық мазмұндағы мәселелер. Мысалы, «Фотосинтез» тақырыбын оқу барысында білім алушылар әңгімелесу барысында келесі сұрақты қоя алады: «Химия мен физикада фотосинтезге ұқсас процестерді қандай ұғымдарды кездестірдіңіз?».

2) білім алушылардың қораптан тыс ойлау қабілеттерін анықтауға, тәрбиелік мәселелердің қызықты шешімдерін табуға ықпал ететін пәнаралық тапсырмалар. Мысалы, «Фотосинтез» тақырыбын оқу барысында білім алушыларға келесі тапсырманы ұсынуға болады: «Өсімдіктегі фотосинтез қарқындылығы әртүрлі толқын ұзындығындағы жарық көзінің астына қойылса, қалай өзгереді?». Бұл тапсырма физикамен байланысты, өйткені ол жарық толқындарының қасиеттерін және олардың жасушадағы химиялық процестерге әсерін ескереді.

3) пәнаралық проблемалық жағдаяттар – бұл білім алушының алдына қойылған міндеттерді шешу үшін қолда бар пәндік білімдері мен дағдыларының жеткіліксіздігін анықтаған кезде және олардың пәнаралық және пәнаралық интеграциясының қажеттілігін түсінген кездегі интеллектуалдық қиындықтарының қалыптасқан жағдайы.

Метапәнділікті жүзеге асыру білім алушылардың пәнаралық түсініктерді және жалпыға бірдей тәрбиелік іс-әрекеттерді (реттеуші, танымдық, коммуникативті) меңгеруін, оларды оқу-әдістемелік, танымдық және әлеуметтік тәжірибеде қолдана білуін, оқу іс-әрекетін жоспарлау мен жүзеге асырудың дербестігін және мұғалімдермен ынтымақтастықты

ұйымдастыруды қамтиды. және құрдастар, жеке білім беру траекториясын құру. Оларды физиканы ғана емес, химия, биология және басқа пәндерді оқуда да қолдануға болады.

Жалпыланған жоспарларда зерттеу жоспарлары бар: құбылыстар, шамалар, заңдар, теориялар, аспаптар. Қарастырылған жоспарларды бірден емес, тиісті материалды меңгергеннен кейін ғана енгізу керек. Жалпыланған сипаттағы жоспарларды пайдалану студенттерде практикалық сипаттағы көптеген мәселелерді шешуді жеңілдететін әмбебап оқу әрекеттерін (ӨОӨ) қалыптастыруға көмектеседі.

4) Өртүрлі пәндерді оқытуда қолданылатын зерттеу әдістерінің сәйкестігін көрсету (физика, химия және биологиядағы бақылау және эксперимент).

Оқу үдерісінде жалпыланған жоспарларды қолданумен қатар, пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың басқа да жолдары бар (суретті қараңыз) [8]. Қолданудың сәттілігі пәнаралық байланыстар оқу сабақтарын өткізу формасына байланысты. Олардың ішіндегі ең тиімділеріне конференциялар мен семинарлар, экскурсиялар, факультативтер, жобалық әдіс және т.б. [9]. Оқытудың осындай әдістерін қолдану нәтижесінде студенттер шығармашылық үдеріске араласады, пәндер бойынша жаңа білімдерді бекіту де, меңгеру де жүзеге асады, зерттеушілік және коммуникативтік жұмыс дағдылары қалыптасады. Сонымен қатар, байланысты пәндерді оқуға деген оң мотивацияның қалыптасуы жүреді.

Жалпы биология сабақтарындағы пәнаралық байланыстар білім алушыларда дүниенің біртұтас бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді, олардың пәнаралық ойлау қабілетін дамытады, білімді бір саладан екінші салаға мазмұнды тасымалдауға ынталандырады. Биология мазмұнын басқа пәндермен біріктіру арқылы оқушылар табиғи құбылыстар, биологиялық құрылымдар мен процестер арасындағы байланыстарды көре алады, бұл материалды неғұрлым берік және мағыналы меңгеруге ықпал етеді.

Әдебиет:

1. Андреева Н.Д. Биологияны оқыту әдістемесі. Қалыптасу және даму тарихы: оқу құралы. – 2-ші басылым, түсіндірме. және қосымшалармен. – М.: Академия, 2022. – 239 б.
2. Жумагулова К.А. Биологияны оқыту үдерісінде мазмұндықтанбалық модельдерді пайдалану әдістемесі. Монография. – Алматы: ЭВЕРО, 2022. – 128 б.

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ӘДІСНАМАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ

*Сейдалиева Жанар Айдаровна
БГМ-53 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Зерттеу қазіргі постклассикалық ғылымның ерекшеліктеріне негізделген. Философтар оның келесі ерекшеліктерін ажыратады: қоғаммен байланыс, түсіндірілетін ережелердің құрамына құндылық факторларын қосу, табиғат пен қоғамның коэволюциялық өзара әрекеттесуін басым құндылық ретінде тану, саралау мен интеграция негізінде ғылыми білімді дамыту, тәртіптік ұйымдастыру [1].

Зерттеу барысында биологиялық таным мен ғылыми зерттеу әдіснамасының негіздерін білу студенттердің зерттеу жұмыстарын орындау кезінде сұранысқа ие болды. Осы кезеңде эксперименттік топтардың білім алушыларының 30% - дан астамы биология, экология, технологиялар және өлкетану салаларындағы зерттеулерді таңдап, әдіснамалық негіздерді табысты меңгергендігін көрсетті. Нәтижелерді ұсыну үшін ғылыми мақалалар, презентациялары бар баяндамалар, глоссарийлер, жүргізілген зерттеулер туралы есептер пайдаланылды, бұл академиялық жазу және ғылыми талдау дағдыларының дамуын көрсетті. Керісінше, бақылау тобы студенттерінің басым көпшілігі (97%) зерттеу жүргізуге дайын болмады. Олардың жобалары негізінен репродуктивті сипатта болды және ғылыми әдістерді

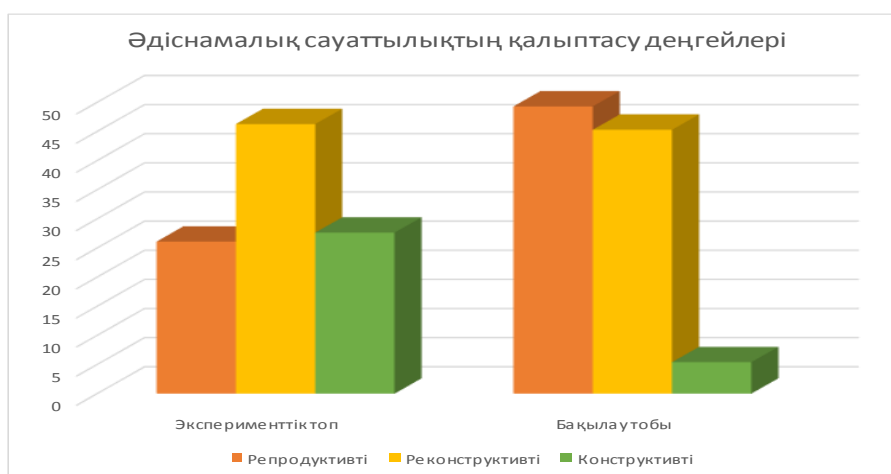
түпнұсқа талдау мен қолдануды ұсынбай, әдеби дереккөздерге презентациялар мен шолулар жасаумен шектелді.

Биология курсының бақылау кезеңдеріндегі ауызша және жазбаша жауаптарды, сондай-ақ сабақтан тыс уақытта оқу жобаларын орындау нәтижелерін талдау эксперименттік және бақылау топтары студенттерінің әдіснамалық сауаттылық деңгейін бағалауға мүмкіндік берді. Бақыланған динамика бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топтың әдіснамалық негіздерін меңгеру деңгейінің айтарлықтай өскенін көрсетті.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың қорытынды кезеңінде нәтижелері нөлдік көрсеткіштермен салыстырылған қорытынды диагностикалық бөлімге негізделген әдіснамалық сауаттылықтың қалыптасу көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Алынған мәліметтер (кесте) оқу процесіне әдістемелік компонентті енгізудің тиімділігін растады және оның студенттердің зерттеу дағдыларын дамытуға айтарлықтай әсерін көрсетті.

Кесте. 1 курс студенттерінің әдіснамалық сауаттылығының қалыптасуын диагностикалау нәтижелері

Эксперименттік топтар	Жалпы топ бойынша деңгей (адам/%)			Бақылау топтары	Жалпы топ бойынша деңгей (адам/%)		
	репродуктивті	реконструктивті	конструктивті		репродуктивті	реконструктивті	конструктивті
ЭТ	35 / 26,1	62 / 46,27	37/27,63	БТ	73 / 49,3	67 / 45,3	8 / 5,4
Нөлдік кесу (топтар бойынша деңгей (адам / %))							
ЭТ	75 / 50,68	73 / 49,32	0 / 0	БТ	86 / 52,43	77 / 46,95	1 / 0,61

Сурет. Зерттеу кезеңінде әдіснамалық сауаттылықтың қалыптасу деңгейлері

Танымдық қызметі «есте сақтау» және «түсіну» (репродуктивті деңгей) деңгейлерінде оқу тапсырмаларын орындаумен шектелген эксперименттік топ студенттерінің саны 26% - ға дейін қысқарды. Алайда, бақылау топтарының студенттерімен салыстырғанда олардың жауаптары тереңірек және жан-жақты болды. Олар тұжырымдамалардың қарапайым анықтамаларымен, тірі жүйелердің құрылымын сипаттаумен және берілген критерийлер бойынша биологиялық объектілерді салыстырумен шектелмеді, сонымен қатар байқалған құбылыстарды эволюциялық теория тұрғысынан түсіндіруге тырысты. Мысалы, Галапагос аралдарындағы тасбақалардың дивергенциясы сияқты жағдайларды ескере отырып, бейімделу және жаңа түрлердің пайда болу механизмдері талданды. Сонымен қатар, олар

болжау қабілетін көрсетті, мысалы, шабындық экожүйеден қауырсынды жыртқыштардың жойылуының ықтимал салдары туралы ойлау.

Жауаптары реконструктивті деңгейге сәйкес келетін студенттер саны айтарлықтай өсіп, 46,27% - ға жетті. Бұл студенттер зерттелген материалды сенімді түрде көбейтіп, түсініп қана қоймай, алған білімдерін жаңа жағдайларда қолданды (мысалы, экожүйелерге антропогендік әсерді талдау үшін эволюциялық теория принциптерін қолданды). Олар сонымен қатар биологиялық құбылыстарды салыстырудың өзіндік критерийлерін бөліп көрсете отырып, талдау қабілетін көрсетті. Алайда, ғылыми теорияларды бағалау және жаңа идеяларды өздігінен құру дағдылары қалыптасу сатысында болды және көбінесе бағыттаушы сұрақтар мен анықтамаларды қажет етті.

Сындарлы деңгейге жеткен студенттер арасында ең үлкен прогресс байқалды-олардың үлесі 27,63% - ға дейін өсті. Олар танымдық есептерді шешудің әртүрлі әдістерін, соның ішінде ақпаратты талдау мен синтездеуді, ғылыми тұжырымдамаларды сыни бағалауды (мысалы, Линней, Ламарк және Дарвиннің көзқарастарын салыстырмалы талдау және өмірдің пайда болуы туралы гипотезаларды) еркін қолданды. Бұл студенттер экологиялық проблемалардың алдын алу сценарийлерін (мысалы, орман экожүйелерінің батпақтануын болдырмау шаралары) әзірлеу және табиғаттағы жаһандық өзгерістер туралы гипотезаларды (мысалы, Саванның Сахара шөліне айналу себептері) тұжырымдау арқылы жаңа идеяларды қалыптастыру қабілетін көрсетті.

Эксперименттік топтардың білім алушыларының бір бөлігінің реконструктивті және сындарлы деңгейлерге ауысуы әдіснамалық сауаттылықты игерумен байланысты. Бақылау тобында репродуктивті деңгей басым болды.

Осы зерттеуден биологияны оқытуда білімді дұрыс түсіндіру студенттердің әртүрлі бағыттар бойынша кең түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді және тақырыпты түсіну мен зерттеу процесін жеделдетеді деген қорытынды жасауға болады. Әрбір сабақ Биологияны оқыту кезінде әртүрлі көзқарастардан тереңірек зерттеу үшін белгілі бір қадамды білдіреді. Осылайша, біз Андерсонның таксономия әдісі жұмыс істейтін әдістердің жиынтығын ұсынады, олар бірге студенттердің ақпарат беру және оны алу процесін жетілдіруге, сол арқылы еліміздің жоғары оқу орындарында білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Азизова, И. Ю. Формирование представлений учащихся о современной научной картине мира на основе организации самостоятельной работы при обучении биологии: Монография. – СПб.: Изд-во «Свое издательство», 2020. – 130 с.

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫҢ РӨЛІ

Серікбай Қасиет Абдуллинқызы

БГМ-43 тобының магистранты

Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі уақытта орта кәсіптік білім беру жүйесінде технологиялардың жылдам өзгеретін әлемінде икемді бағдарлауға, қызметтің әртүрлі салаларында жасаушылар мен өнертапқыштар болуға қабілетті жұмысшы кадрларды даярлау басым міндет болып табылады. Қазақстан экономикасында болып жатқан өзгерістер, технологиялардың қарқынды дамуы жұмыс берушілердің жұмысшылардың біліктілік деңгейіне, олардың кәсіби құзыреттілігіне, шығармашылық қызмет пен әлеуметтік белсенділік дағдыларына қойылатын талаптардың артуына әкелді.

Оқу процесінде әр білім алушы әр түрлі тапсырмаларды орындауға, оқу міндеттерін шешу процесінде жаңасын алуға мүмкіндік беретін белгілі бір жоғары дербестік деңгейіне

жетуі керек. Білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру процесі екі мәселені шешумен тығыз байланысты. Олардың біріншісі - оқушылардың танымдық іс-әрекеттегі зерттеу дағдыларын дамыту, оларды білімді өз бетінше игеруге, дүниетанымын қалыптастыруға үйрету; екіншісі-қолда бар білімді оқу мен практикалық іс-әрекетте өз бетінше қолдануға үйрету [1].

Қазіргі таңда білім берудің маңызды мақсаты мынадай құзыреттерді қалыптастыру болып табылады: - болашақ мамандықтың мәні мен әлеуметтік маңыздылығын түсіну, оған тұрақты қызығушылық таныту; - басшы айқындаған мақсатқа және оған қол жеткізу тәсілдеріне сүйене отырып, өз қызметін ұйымдастыру; - жедел жағдайды талдау, ағымдағы және қорытынды бақылауды жүзеге асыру, өз қызметін бағалау және түзету, өз жұмысының нәтижелері үшін жауап беру; - кәсіби міндеттерді тиімді орындау үшін қажетті ақпаратты іздеуді жүзеге асыру. Бұл тізімге өзін-өзі оқытуға және өзін-өзі ұйымдастыруға, үздіксіз кенейту мен тереңдетуге бағытталған процестерді жатқызуға болады. Мектепте биологияны оқуға уақытты қысқарту оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға, олардың белсенді танымдық іс-әрекетке деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға қиындықтар туғызады. Сонымен бірге, нақты білім беру практикасын талдау студенттердің зерттеу дағдыларын дамыту, әдетте, өздігінен немесе баяулайтындығын көрсетеді, өйткені оқу процесінің негізгі элементтері – мақсат қою, жоспарлау, оқу іс – әрекетінің мазмұнын, формалары мен әдістерін анықтау-мұғалім толығымен монополиялайды. Көптеген зерттеушілер егер мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастықтың табиғи қалыптасқан атмосферасы жағдайында оқушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыруды мектептегі білім берудің маңызды функциясы ретінде қабылдаса, бұл қайшылықты шешуге болады деп санайды [2].

Бұл кәсіби өмірде сәттілікке әкелетін осы құзыреттердің тиімді қалыптасуы. Егер студент өз бетінше білім ала алса, онда ол өзінің болашақ кәсіби қызметінде де осылай әрекет ете алады.

Шығармашылықпен ойлайтын мамандарды қалыптастырудың бір жолы-студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту. Зерттеу құзыреті бар маман нақты ақпаратты белсенді және нәтижелі талдай алады, жаңа, тиімді алгоритмдерді, ресурстарды, технологияларды құра және таңдай алады, тек дайын, кейде ескірген, алгоритмдер мен фактілерді қолдана алмайды. Алайда, политехникалық колледждер жағдайында ғылыми-зерттеу қызметінің дағдыларын қалыптастыру деңгейі орта кәсіптік білім беруді жаңғыртудың заманауи талаптары мен міндеттеріне әлі толық сәйкес келмейді. Баланың тәуелсіз іс-әрекетін қалыптастыру идеясы ежелгі дәуірде қалыптасқан және оны Аристотель, Аристоксен, Сократ, Платон және басқа философтар талдаған. XX ғасырдың 60-80-жылдарында мектеп оқушыларының өзіндік қызметі мәселелерін кеңінен қарастырды. Осы кезеңдегі дидактикалық әдебиеттерде талқыланатын мәселе шеңберінде үш бағыт бөлінеді: білім беру процесінде оқушылардың белсенділігі мен зерттеу дағдыларын тәрбиелеу мен дамытудың әлеуметтік-психологиялық және саяси маңыздылығы; дербес қызметті ұйымдастыру құралдарын дидактикалық-әдістемелік әзірлеу; тәуелсіз іс-әрекеттің мәнін психологиялық-дидактикалық ашу.

Биология сабақтарында өзіндік жұмысты ұйымдастыру зерттелетін материалды саналы және терең игеруді қамтамасыз етіп қана қоймай, Тәуелсіз іс-әрекеттің дағдылары мен дағдыларын дамытады, сонымен бірге тәуелсіздіктің іс-әрекеттің қасиеттері ретінде және жеке тұлғаның сапасы ретінде дамуына ықпал етеді. Педагогикалық эксперименттің бақылау кезеңінің қорытынды диагностикасы И.В. Галузо және О.М. Трубловская әзірлеген әдістеме бойынша студенттерден сауалнама жүргізу болып табылады. Сауалнама нәтижелерін талдай отырып, эксперименттік топта зерттеушілік дағдылардың даму деңгейі 16,7%-ға өсті деген қорытындыға келуге болады. Жалпы, эксперименттік топта келесі нәтижелер анықталды: төмен деңгей – 8,3% (1 оқушы), орташа – 33,3% (4 оқушы), жоғары – 58,4% (7 оқушы). Бақылау тобының нәтижелерінің динамикасы мардымсыз. Зерттеу дағдыларын дамытудың жоғары деңгейі 8,4%-ға төмендеді. Барлық деңгейлер бойынша бақылау тобы келесі мәндерді көрсетті: төмен – 16,6% (2 оқушы), орташа – 41,7% (5 оқушы), жоғары – 41,7% (5

оқушы). Диагностикалық мәліметтерге сәйкес бақылау тобындағы студенттер өздерінің зерттеу дағдыларының даму деңгейінің жоғарылағанын атап өтті. Алынған мәліметтер 15-суретте диаграмма түрінде берілген. Диаграмманы зерделей келе, эксперименттік топта зерттеушілік дағдыларды дамытудың басым деңгейі жоғары екенін сөзсіз атап өтуге болады. Бақылау тобында жоғары және орташа деңгейлер сол қалпында қалады. Дағдыларды дамытудың бейімделу деңгейі анықтау экспериментімен салыстырғанда өзгерді. Бақылау тобында ол 8,3%-ға өсті, ал эксперименттік топта сол пайызға төмендеді.

Осыған сүйене отырып, мұғалім өз қызметінде білім теориясының жетістіктері мен қорытындыларына (философияның білімнің заңдылықтары мен мүмкіндіктері зерттелетін бөлімі, білімнің объективті шындықпен байланысы, білім берудің кезеңдері мен формалары) сүйену керек. білім процесі, оның сенімділігі мен ақиқатының шарттары мен критерийлері зерттеледі). Қазіргі ғылым қолданатын әдістер мен әдістерді (эксперимент, модельдеу, талдау және синтез және т.б.) жалпылай отырып, таным теориясы оның философиялық және әдіснамалық негізі ретінде әрекет етеді.

Дегенмен, тікелей ойлану арқылы зерттелетін дүние құбылыстарының жеке қасиеттері мен жақтары санада ғана емес, сонымен бірге тұтас құбылыстар да көрініс табады. Қабылдау, яғни заттар мен құбылыстардың олар туралы сезімдік ойлау кезінде пайда болатын бейнелері түйсік негізінде жасалады, бірақ олардың қосындысына азайтылмайды. Қабылдау – танымның жаңа кезеңі, оның негізі – қабылданатын құбылыстардың көптеген жақтарының объективті байланысы деп санаймыз.

Әдебиет:

1. Камашева Ю.Л. Оценка качества учебно-методического обеспечения основных биологических образовательных программ высшего профессионального образования: Монография. – Казань, 2019. – 224 с.
2. Аронов А.М. Учебно-образовательное пространство в педагогике развития: биологическое образование. – Красноярск: КрасГУ, 2021. – 173 с.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сейпуллақызы Назым
БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.

Қазіргі уақытта мұғалімнің жетістігі өз оқушыларына білім мен дағдыларды беру тұрғысынан емес, жас ұрпақты белгісіздік жағдайында әрекет етуге қаншалықты үйреткендігі, танымдық тәуелсіздік пен белсенділікті қаншалықты дамытқаны тұрғысынан бағаланады. Мұғалім мен студенттің іс-әрекетінің дұрыс арақатынасы бар танымдық белсенділік студенттердің жеке басының негізгі сипатына айналуы мүмкін және болуы керек және оның дамуына әсер етуі керек. Мұның бәрі зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтады. Осы мәселе бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдағаннан кейін мынадай фактілер арасында қайшылық анықталды: 1) білім алушылардың танымдық белсенділігін жандандыру мен дамытудың айқын қажеттілігі бар; 2) Осы процесті сабақтарда жетілдіру жеткіліксіз болып табылады.

Күнделікті өмірде «белсенділік» ұғымының жиі қолданылуына қарамастан, психологиялық-педагогикалық теорияда бұл термин көптеген зерттеушілердің түсіндіруінде өте күрделі және қайшылықты болып шығады. Кейбіреулер оны белсенділікпен салыстырса, басқалары бұл әрекеттің нәтижесі деп есептесе, басқалары белсенділік белсенділіктен гөрі тереңірек ұғым деген пікірде.

Танымдық белсенділік – адам бойында өте жас кезінен қалыптаса бастайтын тұлғалық қасиеттердің бірі. Мектеп студенттердің танымдық белсенділігін дамыту мәселесі мұғалімдер арасында үнемі қызу пікірталастар мен пікірталас тудырды. Дегенмен, барлық мұғалімдер бір пікірде: егер студенттер оған қызығушылық танытып, танымдық белсенділік танытса, оқу процесі тиімдірек болады. Бұл факт педагогикалық әдебиеттерде «танымдық іс-әрекет» ұғымының мазмұнына байланысты жүзеге асырылу құралдары белгіленетін «студенттердің оқудағы белсенділігі мен дербестігі» қағидасы ретінде түсіндіріледі. Бірақ, бұл ұғымның мәнін анықтауды бастамас бұрын, «белсенділік» терминін талдау қажет.

Биологиядан дидактикалық әдебиеттерді пайдалана отырып, әртүрлі дидактикалық ойындарды қолданамыз. Сабақтың «Ұйымдастыру» кезеңінде топтарда сөздік жұмыс ойын түрінде «Өз әріптерімен» жүргізіледі, мәні өз тегінің-атының-әкесінің атының бас әріптерінен тұрады. Биологиялық және биологиялық жұмбақтар ақыл-ой әрекетін де белсендіре алады, оқушылар сабақтың басында және оқушылар шаршаған кезде күрделі тақырыптарды меңгергенде. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, дидактикалық ойындар сабақта – оқушыларды оқытудың ең тиімді жолы болып табылады. Оқушыларды бақылауда білім алушылардың әрқашан бірге болатынын көрсетті.

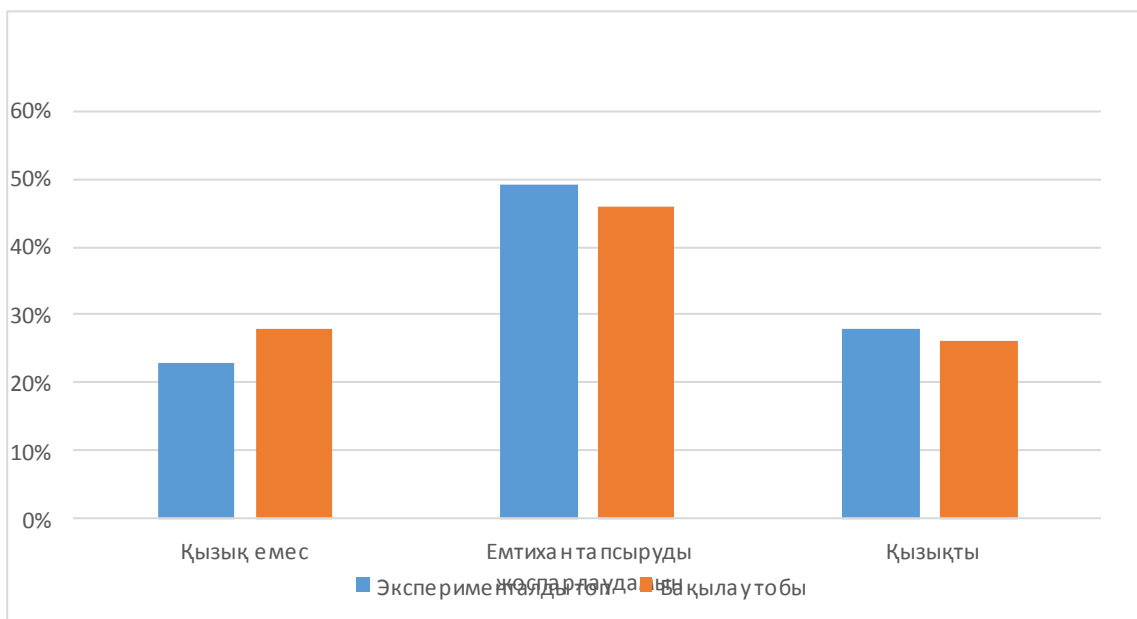
Білім беруді жетілдіруге бағытталған көптеген идеялардың ішінде үдерістің ең маңыздыларының бірі қалыптасу және даму идеясы болып табылады оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру [22]. Бұл идея іздеуге себеп болады оқушыларды өзіне тартатын мұндай құралдар олардың қолында болар еді мұғаліммен бірлескен іс-әрекет. Дидактикалық ойындарды енгізу кезінде оқыту үдерісі сапа пайызының өскені байқалады. Нәтижесінде мынаны атап өткім келеді: дидактикалық ойындар оқытуды қызықтырақ етуге мүмкіндік береді, құрамында тек қана емес ойын-сауық материалы, сонымен қатар шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған білім алушылардың қабілеттерін, қиялын, зейіні мен есте сақтауын дамыту, оларды кеңейту дүниетаным, қарым-қатынас жасаушыларды жаңа білімдер мен дағдылармен байыту.

Биологияның негіздерін түсіну үшін оқушылар биологиялық заттармен, реакциялармен және оларды жүзеге асыру шарттарымен танысуы керек. Бұған мыналарды орындау арқылы қол жеткізуге болады: тәжірибелер, инновациялық технологияларды енгізу, педагогикалық ойындар және басқа формалар. Мұнда, біріншіден, екі топта да сабаққа дейін және одан кейін оқушылардың биологияға деген қызығушылық деңгейін салыстыру қажет. Ол үшін сауалнамаларды пайдалану, сондай-ақ сабақ барысындағы оқушылардың белсенділігі мен белсенділігін бақылау жоспарлануда. Бұл ретте оқытудың әрбір әдісі пәнге деген қызығушылықты арттыруға қаншалықты ықпал ететінін бағалау маңызды.

Екіншіден, оқушылардың екі тобының да материалды түсіну және меңгеру деңгейін бағалау қажет. Сабақ өткізілгеннен кейін әр топ тестілеуден өтеді немесе материалды меңгеру дәрежесін анықтау үшін тапсырмаларды орындайды. Бұл оқыту әдістерінің қайсысы білімді нақты меңгеру тұрғысынан тиімдірек екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, нәтижелерге салыстырмалы талдау жүргізіп, қорытынды жасау қажет тиімділік туралы әрбір әдістің. Ол үшін сауалнаманың, тестілеудің нәтижелері және әр топтағы оқушылардың сабаққа деген жалпы реакциясы салыстырылады. Осы талдау негізінде оқушылардың белгілі бір контингенті үшін оқытудың қай әдісі тиімдірек екендігі туралы қорытынды жасалады.

Талдау барысында тексеру жұмыстарының нәтижелері ойын технологияларын қолдану арқылы және ауызша-көрнекі әдіспен бірге осы сыныпта осы технологияларды пайдаланбай жүргізілген тексеру жұмыстарының бағалары бойынша, оқушылардың үлгерімінің нәтижелерімен өзара салыстырылды. Сабақтарды өткізу барысында білім алушыларды бағалау кезінде білім алушылардың деңгейі ескерілді. биологиялық қосылыстардың жазылуының дұрыстығы, биологиялық теңдеулердің құрастырылуы, оқу апаратын баяндау сауаттылығы. Тексеру жұмыстарын жүргізу барысында оқушылардың рұқсат беретіні анықталды, яғни теориялық тапсырмаларға жауап берудегі қателер; тест тапсырмалары бойынша оқушылардың барлығы дерлік дұрыс жауаптар берді.

Сурет. Оқушылардың «Биология» пәніне деген қызығушылығы

Тексеру жұмысымен тақырып бойынша тест түрінде білімді бақылау жүргізілді «Тұздар, олардың құрамы, физикалық қасиеттері және тұздардың классификациясы», оны оқушылар бұрын онсыз талдаған жоғарыда көрсетілген технологияларды пайдалану. Тақырып бойынша №2 тексеру жұмысын "Берілген салмақтық үлесі бар тұз ерітіндісін дайындау» оқушылар бірге орындады пайдалана отырып ойын білімді бекіту сатысындағы технологиялар. Нәтижелер біртіндеп артып келеді, бұл танымдық қабілеттің жоғарылағанын көрсетеді биология пәнінен оқушылардың іс-әрекеті. Сапаны жақсартуды да болжауға болады биологиялық білімдерді, біліктер мен дағдыларды.

Бақылау тобы 21 оқушыдан тұрады, сынып болып табылады спорттық. Балалар мектептің спорттық өміріне белсене қатысады. Сынып ұсынылған 12 қыз және 9 ұл. Бірінші тоқсандағы биология пәнінен үлгерімнің орташа балы бұл сыныпта ол 5,8 құрады (10 балдық жүйе бойынша). Жылы бақылау тобына айналысады орта деңгейлі оқушылар. Көптеген оқушылар материалды саналы түрде меңгереді, мүмкін мысалдар келтіріңіз, шығармашылық тапсырмаларды орындаңыз, реакция теңдеулерін құрастырыңыз. Бойынша тоқсандағы 8 "С" сыныбының бағалау нәтижелері, сондай-ақ тексеру жұмыстары бойынша болды деректерді өңдеу жүргізілді. Сондай-ақ соңғы практикалық сабақты өткізгеннен кейін оқушылар бірінші сауалнаманы тағы бір рет.

Тәжірибелік топ: тәжірибелік топтың оқушылары сабақты ойын технологияларын қолдана отырып өткізгеннен кейін биологияны оқуға деген қызығушылықтарын арттырды. Олар оқытудың мұндай әдістері материалды қызықтырақ және қолжетімді ететінін атап өтті. Тәжірибелік топта материалды түсіну және меңгеру деңгейі де жоғарырақ екені анықталды. Оқушылар негізгі ұғымдарды тереңірек түсініп, тапсырмаларды орындауда сенімділіктерін көрсетті.

Бақылау тобы: бақылау тобындағы оқушылар дәстүрлі сабақты өткізгеннен кейін биологияға деген қызығушылықтарын бұрынғы деңгейде қалдырды немесе тіпті қызығушылықтарының біршама төмендегенін көрсетті. Бақылау тобындағы материалды түсіну және меңгеру деңгейі де тәжірибелік топпен салыстырғанда төмен болды.

Педагогикалық зерттеулердің нәтижелері мынаны көрсетті бақылау тобы салыстыруда 8 «Б» сыныбынан бастап «Биология» пәні бойынша үлгерімі практикалық болып табылады; барлық білім алушылар жоғарылатылған белсенділік және пәнге қызығушылық көрсетеді. Негізгі қателіктермен, осы сыныптарда тексеру жұмыстарына жіберілгендер қате жауаптар тапты, мұнда теориялық сұрақтар, сұрақтарға анық емес жауаптар, жеткіліксіз меңгеру

алдыңғы тақырыптар бойынша теориялық біліммен. Осылайша, берілген сыныптардың үлгерімін талдай отырып, мынаны айтуға болады: ойын технологиялары тек оң әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар үлгерімі орташа және жоғары және жақсы нәтиже көрсететін оқушылар үлгерімі төмен оқушылармен бірге салыстырылды. Осы екі әдісті салыстыра отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады.

Биологияны оқытудың дәстүрлі әдісі қысқа уақыт ішінде материалдың үлкен көлемін қамтитын үйреншікті және кеңінен қолданылатын әдіс болып табылады. Бұл әдіс көбінесе дәрістерге, оқулықтарды оқуға және практикалық тапсырмаларды орындауға негізделген. Дегенмен, оның кемшіліктері бар: ол монотондылық пен интерактивтіліктің болмауына байланысты оқушының шаршауын тудыруы мүмкін, сонымен қатар оқуға формальды көзқарасқа байланысты мотивацияның болмауы.

Екінші жағынан, ойын технологиясы әдісі оқытуға интерактивті және тартымды тәсілді ұсынады. Компьютерлік бағдарламаларды, симуляцияларды, ойындарды және басқа интерактивті ресурстарды пайдалану сияқты ойын технологиялары оқушылардың биологияға деген қызығушылығын айтарлықтай арттырады. Бұл әдіс оқушылардың материалмен белсенді қатысуын және өзара әрекеттесуін ынталандыратын ойын сипатының арқасында материалды жақсы меңгеруге ықпал етеді. Дегенмен, ойын технологиясының әдісі мұғалімнен көбірек уақыт пен дайындықты қажет етеді. Оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу арнайы оқу ойындарын немесе бағдарламаларын әзірлеуді, сондай-ақ тәрбиешілерді оларды қолдануға үйретуді қажет етуі мүмкін. Сонымен қатар, ойын технологиясын қолдана отырып, сабақтарды өткізу үшін қажетті құрал -жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етудің болуын ескеру қажет.

Жақсарту үшін биологиядан білім беру үдерісіне ойын технологиясының әдістерін біріктіру ұсынылады танымдық белсенділік және оқытудың тиімділігін арттыру және оқушылардың әртүрлі жас және деңгейлік топтары үшін ойын әдістерін одан әрі дамыту және бейімдеу қажет жеп санаймыз.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРҒА ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Отарбаева Аяжан Бауыржанқызы
БГМ-63 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі таңда Қазақстан әлемнің отыз елінің құрамына кіру стратегиясын жүзеге асырылуы мен әлемдік біртұтас білім кеңістігіне ену жағдайына байланысты жалпы білім беретін мектептерде білім беру сапасын арттыру, шынайы өмірдегі түрлі кезеңдерге бейімделу, күнделікті өмірлік жағдаяттарға байланысты дұрыс шешімдер қабылдауды үйретуді қажет етеді. Дамыған елдердің тәжірибесі әрбір елдің экономикалық дамуы сол елдің білім беру жүйесіне және азаматтарының алған білімдерін болашақ қызметі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігінде практикалық тұрғыда қолдана білуіне байланысты екенін көрсетті. Дүние жүзіндегі білім беру стандарттары мен білім беру бағдарламалары биологиядағы пәндік білімді күнделікті өмірде қолдана білудің маңыздылығын атап айтады.

Сондықтан, Қазақстанның PISA, TIMSS халықаралық зерттеулерге қатысуы еліміздегі мектеп білім алушыларының өзін-өзі дамытуды жоғары деңгейде іске асыруы мен қоғам өмірінде өз орнын табу, өздігінен іздену, талдау жасау, құрылымдау, ақпараттарды дұрыс пайдалану, қоғамдық және кәсіби өмірдің барлық салаларында биологиялық аппаратты тиімді қолдану, биологиялық сауаттылығы мен сыни тұрғысынан ойлау дағдыларын жетілдіру, әртүрлі өмірлік жағдайларда кездесетін практикалық міндеттерді шешу және биологиялық пайымдау дағдыларына ерекше назар аудару арқылы білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда халықтың қаржылық сауаттылығын өлшеу үшін жыл сайын әлеуметтанушылық зерттеулер жүргізіледі. Бұл зерттеудегі статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2021 жылдың қорытындысы бойынша елімізде халықтың қаржылық сауаттылық деңгейі 39,52% болды. Бұл көрсеткіш қаржылық білім мен қаржылық көрсетілетін қызметтерді пайдалану дағдыларының деңгейлерін, өз қаржы қаражатын басқара білуін және тұтынушылардың қаржы жүйесі туралы хабардар болуын бағалайды», - дегенді білдіреді.

Осылайша, нарықтық экономика жағдайында білім алушыларға сапалы білім берумен қатар, мұғалімдердің алдында балаларды қоғамның қаржылық жағдайын дұрыс бағалауға, қолда бар қаражатты үнемді және тиімді жұмсауға, қайталанатын экономикалық дағдарысқа сәйкес қаржылық шарттар мен оның механизмдерін түсінуді үйрету міндеті тұр. Бұл білім алушылардың болашақ кәсіби қызмет үшін ғана емес, сонымен бірге отбасы үшін де өте маңызды міндеттің бірі болып табылады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) қаржылық білім беруді мектеп бағдарламасына енгізу бүкіл жас ұрпақ үшін тиімді және кеңінен қолжетімді әдіс екенін алға тартады. Мектептерде қаржылық сауаттылық сабақтарын енгізу қажеттілігі қазіргі білім алушылардың ерте жастан сауда саттықпен айналысуы арқылы ақша қызметтерін пайдалануы, тауарларды өз бетінше сатып алуына, пластикалық карталар мен мобильді қосымшалардың мүмкіндіктерін меңгеру т.б. бойынша сауда-қаржылық қатынастардың белсенді қатысушылары болып табылады. Демек, бұл білім алушылардан белгілі бір қаржылық сауаттылық деңгейін талап етеді дегенді білдіреді.

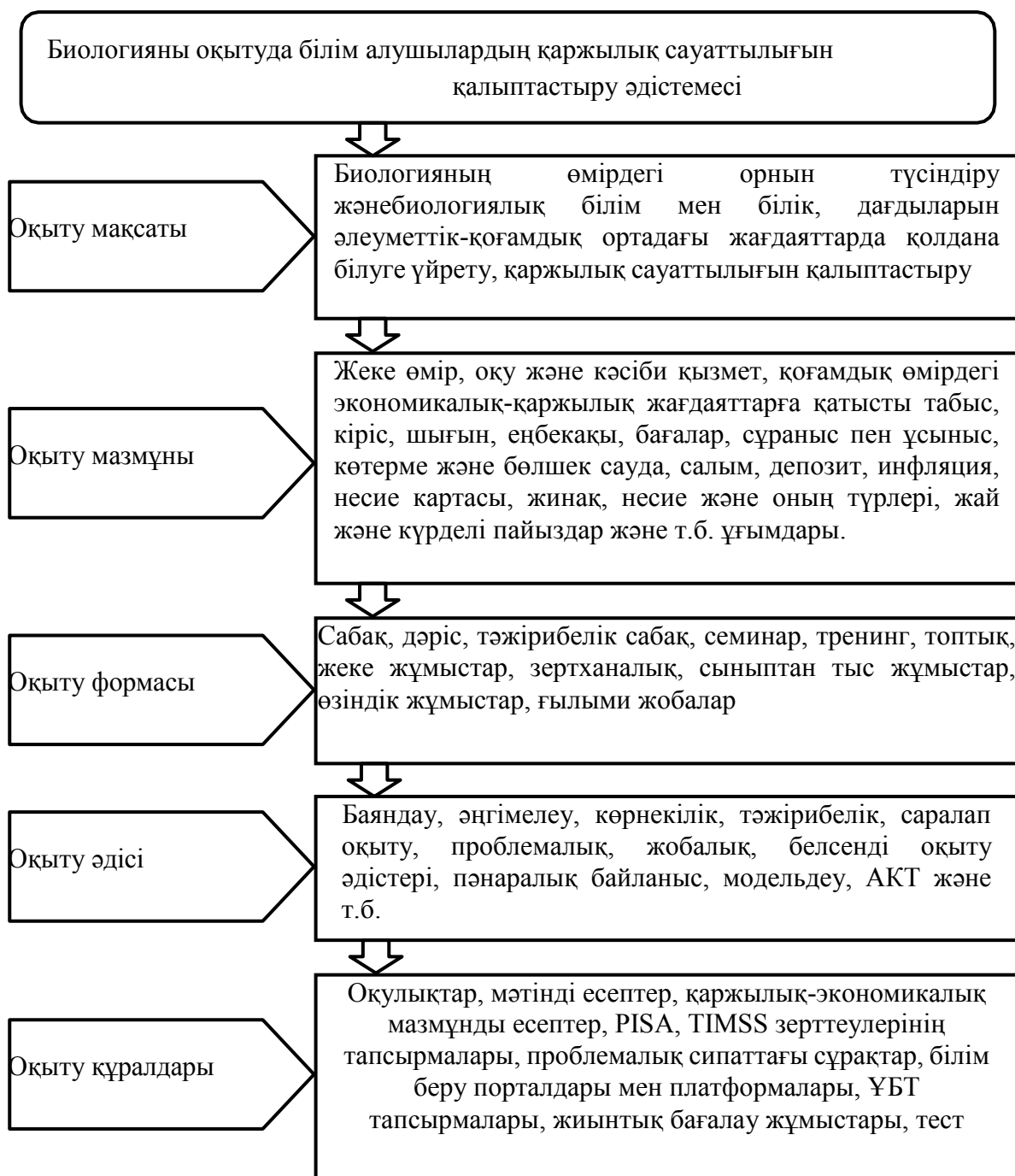
Бірқатар ғылыми жұмыстарды талдау нәтижесінде жалпы білім беретін мектептерде биологияны оқыту мемлекеттік жалпыға міндетті орта білім беру стандарттарындағы білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды жүзеге асыруға бағытталғаны, алайда биология курсын оқытуда білім алушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру мәселесіне қатысты жеке зерттеулер жеткілікті түрде жүргізілмегені айқындалды.

Осыдан биологиялық білім беруді жетілдірудің бағыттары – биология курсының қолданбалы бағытын күшейту, оның мазмұны мен оқыту әдістерін практикамен ұштастыру, елімізде жүргізілген PISA халықаралық зерттеулерінің нәтижелерін бағалау тұрғысынан талдау білім алушылардың алған биологиялық білімдерін нақты өмірлік жағдаяттарда қолдану біліктері мен дағдыларының жеткіліксіздігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан биология сабақтарында білім алушылардың қаржылық-экономикалық мазмұнды зерттеулер арқылы қаржылық сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігі мен оны жүзеге асыратын әдістеменің жеткіліксіз әзірленуі арасындағы белгілі дәрежедегі объективті қарама-қайшылықтардың бар болуы біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқындайды.

Сонымен, біз жүйелілік талдау қағидаларына сәйкес биологияны оқытуда білім алушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру үшін әдістемелік жүйенің әрбір құраушыларының мақсатын, мазмұнын, формасын, әдісін және құралдарын анықтай отырып, олардың арасындағы логикалық байланыстарды, қатынастарды айқындадық (сурет).

Жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Сонымен қатар мектеп білім алушыларына биологияны оқытуда білім алушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, ақпараттық- коммуникациялық технологияны (АКТ) қолдану, коммуникативті қарым- қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді қолдану жаңартылған білім берудің маңыздылығы көрсетеді.

Сонымен қатар, биологияны оқытуда білім алушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптасыру мүмкіндіктерін теориялық талдау барысында және оны тәжірибе жүзінде апробациялау кезінде, белсенді әдістер осы жағдайларда оқытудың басым әдісі болып табылатыны анықталды. Осындай мақсатта пайдалану кезінде оқу қызметі шығармашылық сипатқа ие болатын оқыту әдістері, танымдық қызығушылық пен шығармашылық ойлауды қалыптасатыруға ықпал бар әдістерді жинақтадық. Атап айтқанда, интербелсенді әдістер,

Сурет 9 – Биологияны оқытуда білім алушылардың қаржылық сауаттылығын қалыптастырудың әдістемелік жүйесі

жобалық, проблемалық, ойын, эвристикалық, модульдік және т.б. жатады. Осы әдістер орта мектепте биологияны оқытуда биологиялық және қаржылық сауаттылықтары мен құзыреттіліктерінің қалыптасуына әсер етеді.

Сонымен қатар, білім алушылардың ғылыми жобалармен айналысу кезінде іргелі биологияның экономикалық-қаржылық мәселелерді шешуде биологиялық модельдердің көмегімен көптеген жетістікке жетуге болатындығын түсіндіруді қажет деп санадық. Білім алушылардың ой-өрісін кеңейту мақсатында биология мен экономиканың қиылысуынан шынайы өмірде кездесетін құбылыстар мен процесстердің бар екендігін, бұндай құбылыстар мен процесстерді биология ғылымының әртүрлі салаларының көмегімен қол жеткізуге болатындығын түсіндіріп өтсек, білім алушылардың танымдық қызығушылығы мен

ізденімпаздық дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді. Сондай-ақ, күрделі банк жүйесін модельдеу үшін оны зерттеу, содан кейін оны өзгерту арқылы басқару үшін айнаымалылар жиыны бар қаржылық-экономикалық процестер мен құбылыстарды сипаттауға арналған теңдеулер мен теңсіздіктер жүйесін қамтитын биологиялық модельдер іргелі биологияның бір саласы дифференциалдық теңдеулер көмегімен құрылады.

БИОЛОГИЯЛЫҚ ЦИКЛ ПӘНДЕРІН ЗЕРДЕЛЕУДЕ ЦИФРЛЫҚ ОҚИТУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

*Есенова Перизат Маратқызы
БГМ-63 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі таңда ЖОО-ның алдына келесідей міндеттер қояды – білім беру мен тәрбиелеудің сапасын арттыру, ғылым негіздерін берік меңгеру, оқытудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету. ЖОО-дар әр оқушының жеке қабілеттерін ескермейтін дәстүрлі оқыту түрінен бас тартады. Білім беруді жаңарту жаңа типтегі ЖОО-дардың модельдерін әзірлеуді, жаңа оқулықтар мен оқу бағдарламаларын құруды, оқытудың жаңа әдістемелерін әзірлеуді талап етеді. Оқуды даралау, әр оқушы белгіленген білім беру минимумын толық игере алатын жағдай жасау арқылы ЖОО жұмысын жаңа деңгейге көтеруге болады.

Қазіргі ақпараттық қоғамның өмірінде болып жатқан тұрақты өзгерістер, әрине, оқу процесінде де, оқу материалдарында да барабар және дереу көрініс табуы керек. Жыл сайын дәстүрлі қағаз оқулықтар мен оқу құралдарын шығару қиынға соғады, олардың мазмұны көбінесе оқу орындарына түскенге дейін өзекті болып қалады. Қалыптасқан жағдайдан шығудың ықтимал жолдарының бірі іс жүзінде барлық пәндер бойынша электрондық оқыту құралдарын әзірлеу және оларды әлемдік телекоммуникациялық желілерде немесе күрделі емес жедел тираждау мүмкіндігін беретін ақпараттық тасымалдағыштарда жариялау болуы мүмкін. Бұл мәлімдеме, ең алдымен, қоғам өміріндегі, ғылымдағы, мәдениеттегі және т.б. ағымдағы өзгерістерге сәйкес электрондық оқыту құралдарының мазмұнын динамикалық өзгерту және толықтыру мүмкіндігіне негізделген.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі келесідей: оқу процесінде цифрлық білім беру ресурсын пайдалану оқуға деген қызығушылықты арттыруға және оқу материалын игеруге көмектесуге, сондай-ақ басқа оқу пәндерімен ақпараттық технологияларды кешенді пайдалануға мүмкіндік береді. Қоғамды ақпараттандыру ақпараттық технологиялардың білім саласына терең енуіне әкелді.

Әртүрлі пәндер бойынша оқытуды қамтамасыз етудің материалдық-техникалық деңгейі ғана түбегейлі өзгеріп қана қойған жоқ, сонымен қатар, мәні бойынша модельдеуді, эмуляцияны және экспериментті ұйымдастыруға мүмкіндік беретін және қосымша арнайы жабдықты қажет етпейтін жаңа цифрлық ақпараттық құралдар пайда болды.

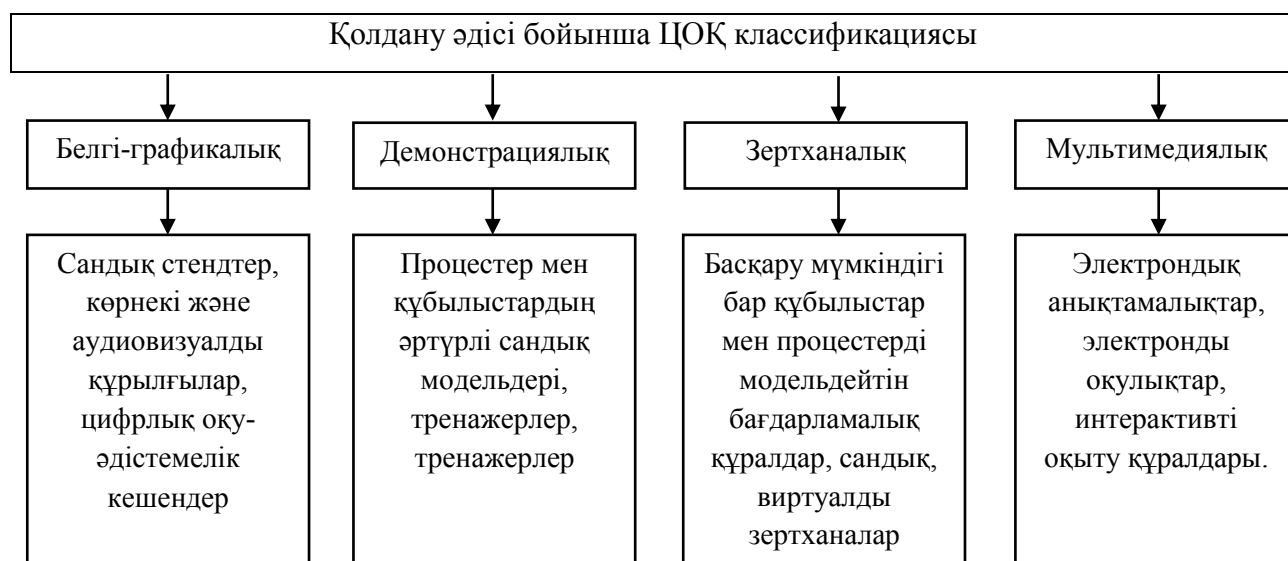
Мемлекеттік білім беру стандартының қазіргі стандарттарына сәйкес заманауи білім берудің маңызды және өзекті міндеттерінің бірі - бәсекеге қабілетті тұлғаны дайындау, сонымен бірге білім көлемін қамтамасыз ету маңызды емес, сонымен қатар шығармашылық, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын, ғылыми ақпаратты іздену, талдау қабілеттерін қалыптастыру. Мұндай мәселелерді шешу үшін оқулық пен мұғалімнің түсіндіруі арқылы оқытудың дәстүрлі әдістері жеткіліксіз. Оқытудың заманауи тәсілдерін енгізуге мүмкіндік беретін құралдарды пайдалану қажет.

Бұл мәселені шешу заманауи цифрлық оқыту құралдарының (ЦОҚ) көмегімен мүмкін емес. Соңғы онжылдықта оқу үдерісіне цифрлық технологиялар белсенді түрде енгізілуде, бұл ретте ЦОҚ маңыздылығы тек білім беру саласында ғана емес, қызметтің кез келген басқа саласында да қарқынды өсуде.

ЦОҚ сияқты жаңа әдістер мен құралдарды қолданбай биологияны оқыту әдістемесінің маңызды мәселелерін шешудің жаңа тәсілдерін жүзеге асыру мүмкін емес. Адекватты дербес шешім қабылдауға қабілетті, дайындығын үнемі жетілдіріп отыруға ұмтылатын, құзыретті дамыған тұлғаны қалыптастыру биологияны оқыту әдістемесіне өзгерістер енгізбей жүзеге асырылмайды. Бұл өзгерістер қазіргі білім берудің сабақтастығы мен дербестігін одан әрі жүзеге асыруға ықпал етіп, оның жетекші сипатын айқындайды. Қазіргі уақытта ЖОО-ның оқу процесіне цифрлық технологиялар көбірек енгізілуде. ЖОО өмір сүрген уақыт ішінде сол міндет, яғни білім берудің тиімділігін арттыру шешілуде. Дәстүрлі түрде бұл мәселе жақсартулардың барлық түрлерін енгізу арқылы шешіледі, мысалы, оқу жоспарындағы сағат санын өзгерту, әртүрлі көрнекі құралдарды пайдалану. Тәжірибе оқытуда ЦОҚ қолдану мүмкіндігі мен маңыздылығын көрсетеді. Қазіргі уақытта ЖОО-ның оқу процесіне цифрлық технологиялар көбірек енгізілуде. Цифрлық технологияларды сабақта қолданғанда оқуға деген ынтасы артып, оқушылардың танымдық қызығушылығы оянады, өзіндік жұмыстың тиімділігі артады. Компьютер білім беру саласында, оқушының оқу әрекеті мен шығармашылығында принципті түрде жаңа мүмкіндіктер ашады. Адамда қоршаған дүниені қабылдаудың 5 негізгі арнасы болатыны белгілі. Оның ішінде адамға келетін барлық ақпараттың 90% дейіні (шамамен мәліметтер) көру арнасы арқылы, 9% дейін есту арнасы арқылы өтеді, ал қалған 3 арна (иіс, жанасу, дәм) шамамен 1% құрайды. Дәл сабақта цифрлық технологияларды қолдану ақпаратты қабылдаудың барлық арналарын жан-жақты пайдалануға мүмкіндік береді. Биология сабақтарына цифрлық технологияларды енгізу арқылы білім сапасын арттыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Сондықтан цифрлық оқыту құралдарын электронды оқыту құралдарының ерекше жағдайы ретінде қарастырған жөн. Цифрлық оқыту құралдары әдетте аналогтық құралдардан артықшылығы бар, өйткені олар ақпаратты ұсыну, талдау, өзгерту және басқару мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтуді қамтамасыз ететін ақпаратты алдын ала бағдарламалық өңдеуді қамтамасыз етеді. Сандық оқыту құралдарын олардың құрамының, функционалдық мүмкіндіктерінің және ақпаратты беру тәсілдерінің әртүрлілігіне байланысты жіктеу қиын. Ғылыми әдебиеттерде сандық оқу құралдарының әртүрлі классификациялары берілген, әр түрлі мұғалімдер өз классификацияларын ұсынады.

Мақсаты бойынша цифрлық оқыту құралдары белгі-графикалық, демонстрациялық, зертханалық, мультимедиялық болып бөлінеді (1-сурет).

Сурет. ЦОҚ мақсаты бойынша жіктелуі

Символдық-графикалық цифрлық оқу құралдары зерттеу объектілерінің сыртқы түрі туралы ақпаратты, олардың мәтіндік-графикалық нысандағы түсіндірмелері бар конструктивтік ерекшеліктерін, сондай-ақ қадағалау нысанында (көрнекі стендтер, көрнекі және аудиовизуалды аппаратура) беру үшін қолданылады. Демонстрациялық цифрлық оқу құралдары құрылғының жұмысын (жұмыс істеуін) көрсетуге мүмкіндік береді, яғни олар қолданыстағы техникалық объектілер түрінде орындалады, бұл техникалық процестерді (қолданыстағы модельдер және т.б.) бақылау үшін көрнекілікке ықпал етеді.

ОМЫРТҚАСЫЗДАР ЗООЛОГИЯСЫ БОЙЫНША ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ШАРТТАР, ӘДІСТЕР МЕН ТӘСІЛДЕР

***Жаназат Нурила Досболқызы**
БГМ-63 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Тәжірибе көрсеткендей, далалық тәжірибе жетекшісі көптеген эпистемологиялық, дидактикалық, әдістемелік және ұйымдастырушылық мәселелерді шешуі керек. Кешенді тәсіл омыртқасыздар зоологиясы бойынша далалық практиканы жүргізудің тиімділігіне ықпал ететін бірін-бірі толықтыратын әдістерді, нысандар мен құралдарды пайдалануды білдіреді. Омыртқасыздар зоологиясы бойынша далалық практика сабақтарында жұмыстың негізгі түрлері: табиғатқа экскурсиялар; табиғатта зерттеулер жүргізу (топтық және фронтальды); сыныптағы жұмыс-зертханалар, биология кабинеті базасында; экспедициялық лагерьде жұмыс істеу. Сонымен қатар, мұндай тәжірибелерді ұйымдастырудың ең сәтті нысаны – бұл биологиялық үйірмелер мен орталықтарда оқитын 15 оқушыдан тұратын топқа арналған экспедициялық лагерь, бұл ретте бірлескен жұмысқа ЖОО студенттері мен оқытушылары, қорықтар мен қорықтардың қызметкерлері, омыртқасыздар зоологиясын зерттеу саласындағы басқа да мамандар тартылуы мүмкін. Жұмыстың бұл түрі сонымен қатар кәсіби бағдар беруді қамтамасыз етеді және жазғы мектеп лагері кезеңіндегі үйірме қызметінің нәтижесі ретінде жүзеге асырылады.

Оқу жылы бойы осындай бірлескен жұмысқа орта буын білім алушылары ғана емес, сонымен қатар экспедициялық сапарларға, жазғы далалық лагерьге қатысуды табысты зерттеу қызметі үшін немесе әртүрлі биологиялық акцияларға, конкурстарға, практикалық табиғат қорғау іс-шараларына қатысқаны үшін үлкен ынталандыру ретінде қабылдайтын студенттер де дайындалуда.

Жазғы биологиялық лагерьдегі далалық тәжірибе кезінде әр студентке екі-үш орта буын студенттері келеді. Осылайша, студент тәлімгер немесе тәрбиеші ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, мұндай лагерьдегі орта буын оқушыларына мұғалім немесе олар айналысатын үйірме жетекшісі жетекшілік етеді. Айта кету керек, мұғалім мен үйірме жетекшісі лагерь жағдайында далалық практиканы өткізуге арнайы дайындықтан өтеді.

Далалық практика шеңберінде омыртқасыздар биологиясы бойынша жобалық және ғылыми - зерттеу жұмысы жүргізіледі – бұл энтомологиялық коллекцияларды жинау мен сипаттауды және үйірме жоспарына енгізілетін басқа да зерттеу тақырыптарын, мысалы, даладағы энтомологиялық бағыттылықты (омыртқасыздар биологиясы шеңберінде) қамтитын осы жердің биологиялық ерекшеліктерін, түрлік құрамын зерттеу тәжірибе келесі принциптер негізінде құрылады.

1. Зерттеу жұмысы экологиялық бағытқа ие. Табиғи жағдайда биологиялық объектілерді зерттеу, бір жағынан, білім алушылардың табиғатқа, саяхаттарға, экскурсияларға, бақылауларға деген қызығушылығына байланысты, ал екінші жағынан, туған өлкенің экологиялық мәселелерін түсінуге және шешуге кешенді көзқарасты

калыптастыруға барынша ықпал етеді және тірі табиғатпен қарым-қатынас негізінде адамгершіліктің негізін қалады.

2. Биологиялық зерттеулердің маңызды объектісі-тірі объектілердің ең көп таралған тобы-жәндіктер, олар барлық жерде кездеседі (үйдің ауласында, лагерьде, жазғы демалыс лагерінде, елде және т.б.), олардың үлкен және табиғи қызығушылығын тудырады. Табиғат жәндіктерге түрлердің байлығын жомарттықпен сыйлағанын білу керек. Олардың саны екі миллионнан асады – бұл барлық басқа жануарлар мен өсімдіктер түрлерінен көп.

3. Жәндіктерді зерттеу олардың өсімдіктермен және омыртқалы жануарлармен байланысы арқылы жүзеге асырылады. Бұл қағида табиғатқа деген көзқарасты тәрбиелеуге бағытталған, онда ол біртұтас өзін-өзі реттейтін және теңдестірілген жүйе ретінде қабылданады.

4. Жәндіктерді зерттеу табиғатты қорғаудың маңызды міндеттерін шешумен және аймақтың табиғи ресурстарын ұтымды пайдаланумен байланысты.

5. Тірі заттарды зертханалық зерттеу олардың тіршілік әрекетін терең білудің қажетті кезеңі болып табылады.

6. Білім алушыларды жануарлардың, өсімдіктердің, саңырауқұлақтардың сирек кездесетін, эндемикалық және реликті түрлерін анықтауға, сондай-ақ өз аймағының енгізілген және акклиматталған түрлерін зерттеуге байланысты практикалық экологиялық қызметке баулу.

7. Зерттеу жұмысының тақырыбы білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, қолжетімді, түсінікті болуы тиіс.

Жұмыс мынадай бағыттарды көздейді: биотоптарды фауналық зерттеу, омыртқасыздардың экологиялық проблемалары, жануарлар (өсімдіктер) биологиясы мәселелері, омыртқасыздарды (жәндіктерді) зертханалық зерттеу, урбанизацияланған аумақтардағы дәрілік өсімдіктердің кейбір түрлерінің экологиялық-ценотикалық шектелуі және басқалар. Осылайша, омыртқасыздар биологиясы бойынша биологиялық үйірмелерде білім алушылармен зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру жүйесі құрылуда. Мұндай зерттеулер білім алушылардың табиғатқа деген табиғи және тұрақты қызығушылығын тудырады.

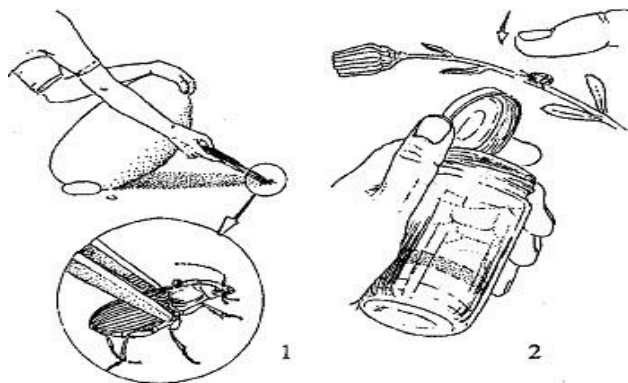
Бұл әсіресе омыртқасыздарды және әсіресе жәндіктерді зерттеуге қатысты, өйткені бұл топқа көптеген түрлер тән. Сонымен қатар, жәндіктердің ғылыми-мәдени, білім беру және практикалық маңызы зор, олардың табиғаттағы және адам әрекетіндегі рөлі зор. Жәндіктердің арасында сирек кездесетін, қорғауды қажет ететін түрлер көп. Сонымен қатар, басқа түрлердің массасы олардың қорғалуына біршама қатаң қарауға мүмкіндік береді, әсіресе егер бұл өкілдер адамға зиян келтірсе. Сондықтан оларға қатысты табиғаттан, оның ішінде білім беру мақсатында алып қоюға болады.

Оқушылармен бірге энтомологиялық коллекция жасау олар үшін үлкен білім беру және тәрбиелік маңызы бар, өйткені бұл жұмыс барысында студенттер ғылыми энтомологияның негіздерімен танысады, жәндіктер биологиясы туралы білімдерін бекітеді, практикалық іс-әрекет процесінде оқиды, туған өлкенің жануарлар әлемі туралы көп нәрсе біледі. Қажетті құрал-саймандар мен құралдардың болуы омыртқасыздар зоологиясы бойынша далалық практиканы ұйымдастыру және өткізу үшін қажетті педагогикалық шарт болып табылады.

Бірнеше жәндіктер тұқымдасы мен отрядтарының өкілдері және өрмекшілер, кенелер және қырықаяқтар сияқты басқа буынаяқтылар бір уақытта ұсталатын бірқатар әмбебап жинау әдістері бар. Мұндай әдістер кейінірек зертханалық сабақтарда орнатылатын және анықталатын үлкен фауналық материалды алуға мүмкіндік береді. Бірақ организмдердің әр тобы жинаудың өзіндік, көбінесе ерекше әдістерін қажет етеді. Зоологиялық нысандарды жинау ерекшеліктері көбірек назар аударуды және бақылауды қажет етеді. Қоңыздар жағдайында оларды қолмен жинау, тормен «шабу» әдісі, ағаштарды шайқау және топырақ тұзақтары сияқты жинау әдістері қолданылады.

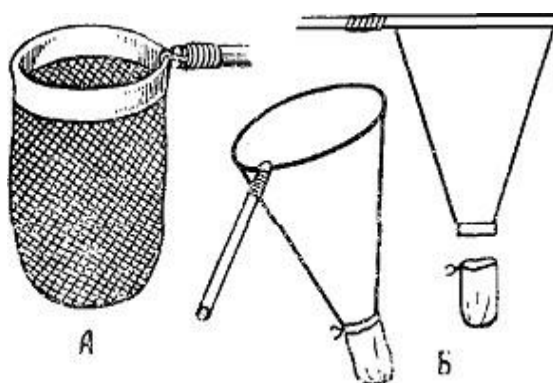
Қолмен жинау. Қоңыздарды белсенді қоректенетін, ұшатын, сондықтан айқын көрінетін ашық, шуақты күндерде жинау оңай. Олар әсіресе орман алқаптары мен шеттерінде көп.

Қолмен жинау кезіндегі ерекше ережелер-ұқыптылық пен сақтық. Өсімдіктерді тексеру кезінде қоңыздарды жинауға болатын гүлдерге, гүлшоғырларға, өсімдік жапырақтары мен сабақтарының бетіне ерекше назар аудару керек. Өсімдіктен қоңыздар саусақтармен, пинцетпен ұсталады немесе тікелей даққа шайқалады (1-сурет). Сіздің көлеңкеңіз оған түспеуі үшін жоспарланған өсімдікке жақындау керек.

Сурет 1. Қоңыздарды қолмен жинаудың негізгі әдістері: 1-пинцет, 2-өсімдіктен

Энтомологиялық «шөп шабу». Тор – омыртқасыздар зоологиясы бойынша экскурсияда оқушылардың таптырмас үлесі. Тордың дизайны және жәндіктерді аулау әдістері өте алуан түрлі және белгілі бір шеберлікті қажет етеді (сурет. 2). Шөпті қабаттың тұрғындарын және ішінара бұталарды жинау үшін "шөп шабу" әдісі қолданылады.

Сурет. 2. Торлар: а-кәдімгі; Б-қапшықпен.

Үйірме жоспарын іске асыру барысында мынадай әдістер пайдаланылады: жалпы экскурсиялар, бақылаулар, қажетті материалды жинау бойынша жұмыс, бірлескен демалыс, оқу жылы бойы зертханалық жағдайда жалғасатын жиналған материалды камералдық өңдеу.

Оқушылармен биология бойынша экскурсиялардың маңыздылығын сипаттай отырып, авторлар осы экскурсияларда шешілетін бірқатар міндеттерді анықтайды. Сонымен, экскурсияның негізгі міндеттеріне мыналар жатады: білім алушылардың оқу және сабақтан тыс іс-әрекеттерін интеграциялау және жандандыру; оқытудың өмірмен байланысын жүзеге асыру, практикалық дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру; зерттеу жұмысына қызығушылықты тәрбиелеу, білім алушылардың ғылыми-шығармашылық әлеуетін анықтау; олардың ой-өрісін кеңейту; танымдық және эстетикалық мәдениет, позитивті тұлғааралық қатынастар; табиғатпен және қоғаммен қарым - қатынас процесінде рухани-адамгершілік басымдықтарды тәрбиелеу.

Экскурсияның білім беру компонентінің міндеттері студенттердің табиғат туралы биологиялық және экологиялық идеялар мен түсініктер жүйесін игеру болып табылады. Экскурсиялардың дамытушы компоненті қалыптастыруды ынталандырады: зерттеу дағдылары, бақылау және байқау дағдылары, сенсорлық қабілеттер (объектілердің әртүрлі белгілерін көре білу: түсі мен реңктері, кеңістіктік орналасуы, пішіндердің, Текстураның әртүрлілігі), ойлау процестері (талдау, салыстыру, жалпылау, жіктеу, байланыс орнату қабілеті, табиғаты мен күрделілік дәрежесі бойынша әр түрлі), қиял және шығармашылық қабілеттер. Табиғи жағдайда студенттер өз аймағындағы жануарлар мен өсімдіктер әлемінің таңғажайып алуан түрлілігіне оңай енеді. Олар экожүйелердің осалдығын, тұрақты тепе-теңдігінің нәзіктігін, биологиялық және экологиялық заңдар мен ережелерді сақтау қажеттілігін, тіршілік ету ортасын қорғауды түсінеді.

Осылайша, біз жобалауды ұйымдастырған кезде, далалық тәжірибе аясында мұғалімге мұқият дайындық пен үлкен уақыт қажет екенін көреміз. Тікелей дайындықта дизайн принциптері мен талаптарының сақталуын ескеру қажет. Бұл ретте білім алушылардың мүдделері мен бейімділіктеріне назар аудару қажет және осының негізінде омыртқасыздар биологиясының ерекшеліктерін қарастыруға бағытталған, білім алушылардың қажеттіліктерін, бейімділіктерін, қызығушылықтары мен қызығушылықтарын барынша қанағаттандыруға ықпал ететін жобаның бір немесе басқа түрін таңдау қажет. Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың әртүрлі қасиеттері мен қабілеттерін дамыта алатын жағдайлар туралы ойлануы керек.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

*Серікбай Гүлнұр Балтабайқызы
БГМ-23 тобының магистранты
Шымкент университеті, Шымкент қ.*

Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесі оның саралануын, вариативтілігін, білім беру бағдарламаларының интеграциялануын, білім беруді ізгілендіру мен ізгілендіруді арттыру бағыттарында дамуда. Педагогика ғылымындағы инновациялық инновациялардың қажеттілігін мойындау педагогикалық процеске креативті технологиялардың пайда болуына және енгізілуіне ықпал етті; инновациялық, шығармашылық сипаттағы іс-шаралар мұғалімнің дәстүрлі іс-әрекетінің орнына келеді.

Болашақ мұғалімдердің оқу процесіне инновацияларды енгізуге дайындығы көбінесе оның ЖОО-да оқу кезеңінде қаланатын базамен анықталады. Сондықтан мұғалімдерді даярлау жүйесі тиімді болуы үшін студенттік жылдардан бастап болашақ мұғалімнің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және дамыту қажет, инновациялық іс-әрекеттің дағдылары мен дағдылары қалыптасуы керек. Қазіргі заманғы білім беруді жаңғырту білім беру басымдықтарын, педагогикалық екпіндерді өзгертеді, білім беру парадигмасын құру және жеке білім беру траекторияларын құру тәсілдерін өзгертеді. Бұл үдерісте жоғары оқу орындары шешуші рөл атқаруы тиіс.

Педагогикалық кадрларды даярлау – қазіргі кезеңде ерекше маңызды мәселе. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде мамандардың кәсіби және шығармашылық деңгейіне, ғылым мен Прогрессивті технологиялардың соңғы жетістіктерін өндірістік және әлеуметтік салаларға енгізуге қойылатын талаптар артып келеді. Ең дұрысы, жоғары мектеп түлектерінің қызметі күрделі конструкцияларды, шешімдерді қолдануды қарастырады және ғылыми ізденістің ерекшеліктерімен сипатталуы керек.

Бүгінгі таңда түлектердің өзін-өзі жүзеге асыру перспективасы ЖОО-лар алдында кәсіби қызметті шығармашылық тұрғыдан жүзеге асыруға дайын, яғни жеткілікті күрделі

міндеттерді шешіп қана қоймай, проблемалар туғызып, түбегейлі жаңа шығармашылық шешімдер таба алатын болашақ маманды дамыту міндетін өзектендіреді.

Осылайша, кәсіби дайындықтың әртүрлі аспектілері бойынша жұмыстардың айтарлықтай санына қарамастан, ЖОО-да инновациялық технологиялар арқылы педагогика сабақтарында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелері психологиялық-педагогикалық зерттеулерде әлі де тиісті қамтуды таппады және жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Қазіргі педагогика ғылымында мұғалімдердің шығармашылығы мен шығармашылық қабілеттерін дамыту тақырыптары ерекше өзекті болып отыр.

Болашақ маманның шығармашылық тұлғасын дамытудың алғышарты ретінде студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту ерекше маңызды болып табылады. Осыған байланысты мұғалімнің жаңа түрінің қасиеттерін анықтауда руханиятқа, шығармашылыққа, инновацияға күшті назар аударылады.

Жаңа жағдайда мұғалімдердің жұмысы педагогикалық шығармашылықтың ең жоғары деңгейіне жауап беруі керек. Болашақ мұғалімдерді кәсіби және шығармашылық қызметке дайындаудың маңызды бағыттарының бірі-олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Кез-келген қабілеттің мақсатты дамуы оқу іс-әрекеті процесінде жүзеге асырылатыны белгілі, сондықтан біз оған назар аударамыз. Айта кету керек, шығармашылық қабілеттер интеллекттің белгілі бір құрамдас бөлігі ретінде дербес өмір сүреді, бір жағынан, қабілеттер теориясы бойынша іргелі зерттеулермен шығармашылық дарындылықтың әртүрлі тұжырымдамалары алға тартылады. Екінші жағынан, шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін одан әрі зерттеу жүзеге асырылады.

Шығармашылық қабілеттері мен оларды дамыту бойынша көптеген жұмыстарға қарамастан, университеттің нақты оқу қызметінде аталған жалпы теориялық идеяларды жүзеге асыру кезінде белгілі бір қиындықтар туындайды. Шығармашылық қабілеттер мен олардың даму мүмкіндіктері ұғымына негізгі көзқарасты бастапқы таңдау қиын. Өзірленген модельдерді, бағдарламаларды, технологияларды, жүйелерді енгізу оқытудың жаңа түрі ретінде олардың ерекшелігімен немесе ғаламдығымен қиындайды. Оқу іс-әрекетінде және әдебиетте тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамыту процесінің теориялық негіздерін жүзеге асырудың педагогикалық шарттары жеткілікті түрде ұсынылмаған. Сонымен қатар, болашақ мұғалімнің шығармашылық қабілетін дамыту процесі кәсіби контекстке ие болуы керек екенін ескеру қажет.

Осылайша, болашақ мұғалімнің жеке басының шығармашылық қабілеттерін дамыту қажеттілігі мен педагогикалық университет студенттерінің оқу іс-әрекетінде шығармашылық қабілеттерін дамыту процесін жүзеге асырудың педагогикалық жағдайларының белгісіздігі арасында қайшылық бар. Анықталған қайшылық зерттеу мәселесінің тұжырымдамасын анықтады: инновациялық технологиялар арқылы педагогика сабақтарында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар қандай.

1. Педагогика ғылымындағы тұлғаның шығармашылық қабілеттері проблемасының қазіргі жағдайын зерттеу кезінде бірнеше бір-бірін жоққа шығаратын тәсілдердің болуы анықталды. Шығармашылық - бұл психологиялық функционалды жүйенің жеке қасиеті, оның шығармашылық процесінің тиімділігін анықтайды.

Шығармашылық қабілеттердің құрылымы: проблемаларды көру, есте сақтауға дайын болу, білімді жаңа жағдайларға көшіру, ассоциация мен қиялдың жеңілдігі, икемділік, диалектикалық және өзіндік ойлау, болжау, сыни ойлау. Шығармашылық процестің кезеңдерін қарастырамыз: проблеманы табу; мәселені түсіну; мәселені шешу үшін идеяларды қалыптастыру; идеяларды тексеру. Шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру болашақ мұғалімнің сапалы кәсіби дайындығының қажетті шарты болып табылады.

2. Ғылыми дереккөздер мен озық педагогикалық тәжірибені зерделеу, талдау, жалпылау және бейімдеу негізінде оқу қызметіндегі шығармашылық қабілеттерін дамыту моделі құрылды. Модель құрылымына өзара байланысты компоненттер енгізілді: мақсатты,

теориялық-әдістемелік, мазмұнды, технологиялық және нәтижелі, сонымен қатар педагогикалық факторлар мен шығармашылық қабілеттерді дамыту процесінің шарттары, инновациялық технологиялардың формалары, әдістері, құралдары ескерілді.

3. Оқу іс-әрекетінде шығармашылық қабілеттерін дамытудың құрылған моделіне сүйене отырып, Инновациялық технологиялар арқылы «Педагогика» курсы оқу процесінде студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту әдістемесі жасалды. Жұмысты оңтайландыру жолдары: болашақ мұғалімнің жеке басының шығармашылық қабілеттерін дамытуды қамтитын кәсіби өзін-өзі жетілдіруге тұрақты бағытын дамыту; қолайлы эмоционалды атмосфераны құру; жеке көзқарас.

4. Педагогикалық ЖОО студенттерінің оқу қызметіндегі шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар анықталды:

- болашақ мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін дамыту және өзін-өзі дамыту мақсаттарын қалыптастыруға бағытталған мотивациялық жағдайлар (мұғалімнің кәсіби қызметіндегі шығармашылықтың орны мен рөлін негіздеу; проблемаларды шешудің жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуын түсіну);

- бар тәжірибені игеруге және шығармашылық қызметтің жеке стилін дамытуға мүмкіндік беретін сындарлы жағдайлар (студенттерді шығармашылық қызметтің тетіктері туралы ақпаратпен қаруландыру; оларды оқытудың мазмұнына шығармашылықтың әртүрлі деңгейлеріне қатысы бар міндеттерді енгізу; тиісті оқу-әдістемелік қамтамасыз ету);

- оқу қызметін ұйымдастырудың шығармашылық сипатын қамтамасыз ететін, шығармашылық қабілеттердің жеке дамуын оңтайландыруға ықпал ететін ұйымдастырушылық жағдайлар (оқу-шығармашылық қызметті ұйымдастырудың әдістері мен нысандарын пайдалану; оқытуды ұйымдастырудың жеке және топтық нысандарын пайдалану);

- қолайлы коммуникативтік орта құруға, студенттердің сыртқы және ішкі диалогқа қабілеттілігін қалыптастыруға бағытталған коммуникативтік жағдайлар (оқытушының коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың жеткілікті жоғары деңгейі; диалогты оқытушы мен студенттердің субъект-субъектілік өзара іс-қимыл нысаны ретінде пайдалану).

5. Бұл эксперименттік нәтиже университет студенттерінің оқу іс-әрекетіндегі шығармашылық қабілеттерін дамыту жүйесінің құрылған моделінің дұрыстығын, университеттің нақты оқу қызметінде осы жүйені жүзеге асырудың оң нәтижесін алу үшін белгілі бір педагогикалық жағдайларды (мотивациялық, ұйымдастырушылық, коммуникативті) құру қажеттілігін растайды.

Жоғары оқу орнының оқу процесіне әзірленген жүйені енгізу шығармашылық қызметке оң көзқарасты қалыптастыру есебінен болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығының сапасын арттыруға; олардың шығармашылық деңгейдегі қызметті орындау үшін қажетті білімдерімен, іскерліктерімен қарулануына; олардың шығармашылық қабілеттері мен жеке қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді деп санаймыз.

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

<i>Умирзакова А.М., Нышанбаева З.Х.</i> М.Ж.КӨПЕЙҰЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕКІ ЖЫНЫСҚА ОРТАҚ ҚОЛДАНЫЛАТЫН СӨЗ ӨРНЕКТЕРІ.....	3
<i>Әсембек А.Қ.</i> ОҚЫТУДЫҢ ДӘСТҰРЛІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	6
<i>Сәдібеков Р.Е.</i> ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ «МЕРГЕН», «КЕМПІР» КОНЦЕПТТЕРІ.....	9
<i>Жиымбаева Ж.Р.</i> ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТТЕРЛЕРДІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ.....	10
<i>Алмахан Г.</i> ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	12
<i>Қартбаева Н.Б.</i> ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ ТАБИҒАТ КОНЦЕПТІЛЕРІ.....	14
<i>Алимова Г.А.</i> ОҚЫТУДЫҢ ДӘСТҰРЛІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	17
<i>Чукаева А.Т.</i> ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМІНІҢ КОНЦЕПТТЕРІ.....	20
<i>Salybekova A.K., Baytenova A.A.</i> MULTILINGUAL EDUCATION: COGNITIVE DEVELOPMENT AND GLOBAL OPPORTUNITIES.....	26
<i>Амантурдиева А.</i> АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ТАНЫТУ.....	27
<i>Ergashova R.Kh., Baytenova A.A.</i> LEARNING ENGLISH: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF LEARNING BY YOUR OWN.....	29
<i>Zhubanova D.</i> DİLSEL GİRİŞİM VE ONU AŞMA YOLLARI.....	31
<i>Кайнарбекова М.А., Керимбаева Д.Е.</i> КАЗАХСКАЯ МИФОЛОГИЯ: СИМВОЛИКА И ЗНАЧЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ИМЕН.....	33
<i>Koshantaeva R.</i> THE FUTURE OF MULTILINGUAL EDUCATION: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES.....	35
<i>Хабибова Д.</i> ДЕФОРМАЦИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И СМИ.....	38
<i>Мамбеталиева С.К.</i> «МАНАС» ЭПОСУНДАҒЫ МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТОРУ.....	41
<i>Мамедсалиева Ш.</i> MODERN METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES.....	46
<i>Мирланова К.М.</i> КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАҒЫ ЖОМОКТОРДУҢ МААНАСИ.....	48
<i>Мұстапа М.Т.</i> CHOOSING THE RIGHT PROFESSION: A PATH TO PERSONAL FULFILLMENT AND SOCIETAL CONTRIBUTION.....	52

<i>Назерке С.</i> Б.НҮРЖЕКЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ.....	54
<i>Нурматова Г.Х., Мусаев О.А.</i> БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	56
<i>Оразымбет Е., Лауланбекова Р.Т.</i> АЛАШТЫҢ АСЫЛ АРУЛАРЫ.....	59
<i>Өмірзақ Г.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ.....	62
<i>Сәрсенбаева З.</i> Ш.МҮРТАЗАНЫҢ АЙ МЕН АЙША ШЫҒАРМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	63
<i>Турдали Ж.Б., Белгибаева Г.А.</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФОЛОГИЗМДІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТПЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ.....	66
<i>Хидирова М.</i> HOW DOES GADGET INFLUENCE YOUTH?.....	67
<i>Шамилова А.</i> ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ НА ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ФОРМИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ В XXI ВЕКЕ.....	70
<i>Shansharkhan A., Nakipbekova Z.</i> PHONETICAL PECULIARITIES OF THE WORK ON INTONATION AND RHYTHM IN TEACHING MODERN ENGLISH PRONUNCIATION.....	72
<i>Турабай Л.С.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ.....	74
<i>Айтбек Н.Б.</i> ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИЯ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ «КОНЦЕПТ» ҰҒЫМДАРЫ.....	76
<i>Керімбаева А. Қ.</i> ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІҢ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДЕГІ КӨРІНІСТЕРІ.....	79
<i>Моланкулова Д., Керимбаева С.Е.</i> IN VIDEO AL КАК ИНСТРУМЕНТ СОЗДАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ВИДЕОКОНТЕНТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ.....	81
<i>Рахимова С., Керимбаева С.Е.</i> ЖАРГОНИЗМЫ В РЕЧИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ.....	82
<i>Абызбек А., Керимбаева С.Е.</i> КАК ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЕНЯЮТ КУЛЬТУРУ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ.....	83
<i>Джуманкулова Н., Керимбаева С.Е.</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА GRADEOSCOPE В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	84
<i>Сайдикаримова М., Керимбаева С.Е.</i> ТЕХНОЛОГИЯ GEMINI: ПУТЬ К ФОРМИРОВАНИЮ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ.....	87
<i>Тумонбаева М.Ж. Мырзакматова М.О</i> КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАҒЫ ЖОМОКТОРДУН МААНИСИ.....	88
<i>Умарбекова Г.А., Белгибаева Г.А., Абдуллаева Ш.</i> ОБОГАЩЕНИЕ ЗНАНИЙ О ПОНЯТИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ.....	93
<i>Saparniyazova M., Shodmonov M.</i> METAPHOR IN UZBEK FOLK RIDDLES.....	96

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ КОДЕКСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

<i>Абдикеримова М., Мамаева А.Е.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ШЫҒАРМА МЕН МАЗМҰНДАМА ЖАЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ.....	100
<i>Абдувахит А.М., Тілекова А.Ж.</i> ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚАУІПТЕРІ.....	103
<i>Abrorxonova K.A., Kamolova N.L.</i> НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....	106
<i>Азизова М.Р., Умирзакова А.Т.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	107
<i>Бекқұлы С., Бектаева Н.Т.</i> АУТИСТ БАЛАЛАРДЫ ӨЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	110
<i>Газиханова Ш.А., Нуржигитова А.С.</i> ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ ПӘНІН ТИІМДІ МАҢЫЗЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ.....	113
<i>Дәулетова М., Бектаева Н.Т.</i> ТҮЛҒАНЫ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	115
<i>Сатинбек А., Сейлбекова К.К.</i> ҚАЗАҚ КҮЙЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	118
<i>Әліқұл Г.Н., Асантаева Ұ.С.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ.....	120
<i>Зәкіржан Ұ., Кубеева Р.Ж.</i> ДАМУЫНДА КЕМІСТІГІ БАР ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ.....	123
<i>Shomuratova S.M., Kaldibekova A.S.</i> IMPROVING READING COMPREHENSION THROUGH GRAPHIC ORGANIZERS.....	126
<i>Каримжанова М.Б., Тулепов. Л.А.</i> ӨЛЕУМЕТТІК ТӘРБИЕНІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ.....	128
<i>Құрбан А.Н., Тілекова А.Ж.</i> БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КРИТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ: ЭФФЕКТИВТІ ӘДІСТЕР.....	131
<i>Қорғанбай Ш., Г.Е. Дильдабекова</i> БІЛІМ – БРЕНД, ТӘРБИЕ – ТРЕНД.....	134
<i>Munavvarxonova M.M., Xodjayev B.X.</i> ÖĞRENCİLERİN BİREYSEL EĞİTİM İHTİYAÇLARININ TEŞHİSİNDE YAPAY ZEKADAN YARARLANMANIN BAZI METODOLOJİK MESELELERİ.....	137
<i>Орынбасар К.Ж., Д.Б.Тавбаева</i> БАЛА БОЙЫНДА ЖАНАШЫРЛЫҚ ПЕН ТҮСІНІСТІК СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАС- ТЫРУДА АТА АНА ҮЛГІСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	138
<i>Сұлтан М.Б., А.Т. Умирзакова</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫНДАҒЫ ЖОЛДАРЫ.....	140

<i>Төлеген М.Ш., Бекбенова А.Р.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ САБАҚТАРДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ.....	143
<i>Умаралиева Д.А., Режаметова Н.И.</i> ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕТОДОВ ФОРМИРОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНО- ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ У ДОШКОЛЬНИКОВ.....	146
<i>Усманова Ю.Ш., Тулепов. Л.А.</i> ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ.....	148
<i>Шегирбаев Н., Бабанова А.А.</i> МЕКТЕПТЕ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСТІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ.....	150
<i>Қалдарбек А., Кубеева Р.Ж.</i> ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДА ИНТЕРНЕТ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ МӘДЕНИЕТІ.....	152
<i>Бердан Н.Н., Айтқұлова Г.А.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ.....	154
<i>Рустамшикова Севинч Миркодировна, Ибрагим И.Ә</i> ҮШ ӨЛШЕМДІ КЕҢІСТІК СҰЛБАСЫНДАҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ БАСПАНАСЫ – КИЗ ҮЙ.....	157
<i>Айдархұл Ә.Р., Есжанова Г.С.</i> ЖАЗУДЫҢ САПАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖҰМЫСТАРЫ.....	160
<i>Саттарова З.З., Мамаева А.Е.</i> ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ЖАҚСЫ ЖӘНЕ ЖАМАН КЕЙІПкерлер.....	163
<i>Асет А., Мамаева А.Е., Мусаева М.Т.</i> РОЛЬ НАРОДНЫХ СКАЗОК В ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	164
<i>Ибрагим И.Ә.</i> ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ-ЖАРАҒЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	167
<i>Раманқұлова А.Д., Доскелдиева А.К.</i> ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ.....	169
<i>Тузак А.Ж., Бимурзаева А.К.</i> БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ.....	171

ДЕНЕШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТРЕНДТЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

<i>Айтуганов Б.А., Сарсембаев А.Б.</i> ФУТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ТЕХНИКА-ТАКТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ.....	174
<i>Алибаев Д.Ш.</i> ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ШКОЛЫ, СЕМЬИ И МАХАЛЛИ В РАЗВИТИИ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	176
<i>Алибаева Д.А.</i> ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ШКОЛЫ, СЕМЬИ И МАХАЛЛИ В РАЗВИТИИ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	178
<i>Аманқұл Ш.Қ., Гусейнов М.Г.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	181
<i>Анарханов Ш.Ш., Сарсембаев А.Б.</i> ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫҢ ОЙЫН ТӘСІЛДЕРІН ЖОЛДАРЫ.....	186

<i>Бекишов А., Сарманов А.М</i> САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДА ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІНІҢ МӘНІ.....	189
<i>Даулетбекқызы Н., Дилдабек А., Рустемов М.М.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНІҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ.....	193
<i>Досхожаева А., Есимханова Г.Н</i> АКРОБАТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	197
<i>Дулат А.М., Гусейнов М.Г.</i> СПОРТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЖЕТІЛДІРУІ ЖӘНЕ АМАЛДАРЫ МЕН ОЙЫНДАРЫ.....	199
<i>Дүйсебаев Ж., Есимханова Г. Н.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ЖЕҢІЛ АТЛЕТКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	202
<i>Исахан Ә., Тоқберген Н.С.</i> ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ.....	206
<i>Кадырова Х.Н.</i> ВОПРОС ОЗНАКОМЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ТРАДИЦИОННЫМИ СПОРТИВНЫМИ ИГРАМИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ.....	210
<i>Кулниязов Э.У., Серимбетов Ж.Ш.</i> ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕНЕ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ЖЕТІЛУІ КЕЗЕҢДЕРІ.....	212
<i>Мухан Е., Муса М.О.</i> КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ.....	215
<i>Ниязметов Д.Ф., Дәурен Ж.</i> ҚАЗАҚТЫҢ КҮРЕСІ АРҚЫЛЫ БАЛУАННЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫН ДАМУ... ..	219
<i>Нұрлыхам Е.Ә., Муса М.О.</i> СПОРТ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ЖАТТЫҚТЫРУ ҮРДІСІНІҢ ЖОСПАРЛАУ ЖОЛДАРЫ.....	222
<i>Рустемов М.М.</i> СПОРТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	226
<i>Санемов А.С., Дәурен Ж.</i> ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ СПОРТТАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	232
<i>Сапар Е.Н., Тұрмаханбет Г.Қ.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ.....	234
<i>Сауытпаев Н., Айсағалиев Б.Т.</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САУЫҚТЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	238
<i>Тұрғанбайұлы Н., Тұрмаханбет Г.Қ.</i> МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	244
<i>Шала Е., Айсағалиев Б.Т.</i> СПОРТТЫҚ ОЙЫН НЕГІЗІНДЕ СПОРТШЫНЫҢ ШЕБЕРЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....	248

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ: ИННОВАЦИЯЛАР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚАДАМДАР

<i>Айтуар Қ.А., Алимкулова В.К.</i> БИОЛОГИЯ ПӘНІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ, ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	253

<i>Айтбаев Н.К., Аралбаева Р.Б.</i> «БАТЫС ЕУРОПА – БАТЫС ҚЫТАЙ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСҚАН АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ РӨЛІ.....	255
<i>Шатырхан Ә.Н., Кидирбаев А.К.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	257
<i>Темір Ш.Б., Сытабеков Н.С.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУ ЖОСПАРЛАРЫ.....	261
<i>Ганиқызы Г., Аширбаева С.Б., Кыдырбаева А.Е.</i> БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	265
<i>Шералиева М., Бердимуратова Д.У.</i> ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ҮРДІСІН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	269
<i>Арынбай А.Қ., Бердимуратова Д.У.</i> МЕКТЕПТЕ БИОТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	272
<i>Гани А.Б., Жумадулаева А.И.</i> ВОЗМОЖНОСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ И ХИМИИ.....	274
<i>Абдурауфова С.Б., Кенесова А.П.</i> ОҚУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ.....	277
<i>Исаматова Т., Кенесова А.П.</i> АДАМ АНАТОМИЯСЫ МЕН ФИЗИОЛОГИЯСЫН ОҚЫТУДА КӨРНЕКІЛІК ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	279
<i>Абдинобиева С.Шамуратова М., Оразымбетова Г.А.</i> ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	282
<i>Адилханов Д., Тураханов Н., Оразымбетова Г.А.</i> САНДЫҚ ЛАБОРАТОРИЯЛАР МЕН ВИРТУАЛДЫ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	285
<i>Аманалыева А.К., Садыбек К., Исаева А.У.</i> К ВОПРОСУ О БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОЧИСТКЕ НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ БЕТОНОВ.....	288
<i>Аралбай А., Джексенбаева А.Т., Рысдаулет Ж.</i> АЛЛЕРГЕНДІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТАРЫНДА ТАРАЛУЫ.....	290
<i>Байтасова Э.А.</i> ГИДРОПОННОЕ ВЫРАЩИВАНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ДЛЯ СНИЖЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ.....	293
<i>Анварова Э.Ф., Жумадулаева А.И.</i> БИОПЛАСТИКТЕР: ӨНДІРУ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ.....	295
<i>Бексултанова А.К., Джунусбаева Г.Ә.</i> ХИМИЯ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ ПӘНДЕРІН ТИІМДІ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНАТЫН ӘДІСТЕР.....	297
<i>Варганов А.А.</i> ИСЧЕЗАЮЩИЕ И ИНВАЗИВНЫЕ ВИДЫ ЖИВОТНЫХ В КАЗАХСТАНЕ.....	299
<i>Асланова Я.Р.</i> РАЗВИТИЕ ЭНДОКРИННОЙ СИСТЕМЫ У ДЕТЕЙ РАЗНОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	301
<i>Валишова М., Алимбек Қ.Ж., Оразымбетова Г.А., Кыдырбаева А.Е.</i> ЭЛЕКТРОНДЫ ОҚУЛЫҚТАР МЕН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ.....	305
<i>Сабырқұл Б., Сытабеков Н.С.</i> ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	309
<i>Қабыланбекова Д.С., Кенесова А.П.</i> СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЛСЕНДІ ЗЕЙІНІНІҢ ЖАСҚА БАЙЛАНЫСТЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ.....	312

<i>Abubakirova A. A., Zhapparbergenova E. B., Turysbekova F. B.</i> DEVELOPING STUDENTS' RESEARCH SKILLS THROUGH THE INTEGRATION OF STEAM TECHNOLOGIES IN BIOLOGY EDUCATION.....	314
<i>Егемберді Н., Ахмед С., Оразымбетова Г.А.</i> ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	317
<i>Жора Н.Ш.</i> ҮШ ТІЛДІ ОРТАДАҒЫ ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ТҮСІНДІРУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ.....	321
<i>Жапбар Ш.С., Қайратұлы С., Рахимбердиева Ж.Ш.</i> ЛЮФФА ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ.....	324
<i>Тоганбаева А.П. Жошыбекова Б.С.</i> БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА RHET INTERACTIVE СИМУЛЯТОРЫН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	326
<i>Жамалбек Г., Жошыбекова Б.С.</i> ГЕНЕТИКА КУРСЫН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....	329
<i>Ибадуллаева Д., Мәден Е., Оразымбетова Г.А.</i> БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ.....	331
<i>Кадиров Н.А., Рашидова Э.П., Буркит А.К.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНЯТИЮ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ И БИОЛОГИИ.....	333
<i>Кадиров Н.А., Рашидова Э.П., Буркит А.К.</i> МЕТОДИКА ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРИНЦИПА НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ И ХИМИИ.....	336
<i>Кадиров Н.А., Буркит А.К., Жолбарыс Е.Н., Нуржигитова Г.С., Рашидова Э.П.</i> КОМПОНЕНТНЫЙ СОСТАВ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ. ОПРЕДЕЛЕНИЕ НАГЛЯДНОГО ОБУЧЕНИЯ.....	339
<i>Рысдаулет Ж., Джексенбаева А.Т., Қадыралықызы А.</i> LYTHRACEAE ТҰҚЫМДАСЫ (PUNICA GRANATUM L.) ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫН ЗЕРТТЕУ.....	342
<i>Қадыралықызы А., Аралбай А., Джексенбаева А.Т.</i> ЖЕРСІНДІРІЛГЕН ЖӘНЕ АДВЕНТИВТІ ӨСІМДІКТЕР БІРЛЕСТІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫН АНЫҚТАУ.....	344
<i>Қрықпаева А.Т.</i> ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМДІ КЕҢЕЙТУ МАҚСАТЫНДА СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ МЕН МАЗМҰНЫ.....	347
<i>Нұрқасым Н., Оразымбетова Г.А.</i> БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	349
<i>Омарова Д.А.</i> ТОПТЫҚ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОҚУ ҮДІРІСІНДЕГІ ҚОЛДАНЫЛУ ЖОЛДАРЫ.....	352
<i>Партиева Ш.Б.</i> ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ОЛАРҒА ТАЛДАУ ЖАСАУ.....	354
<i>А.Т.Джексенбаева, Ж.Рысдаулет, А.Қадыралықызы</i> САЙРАМ – ӨГЕМ МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕ РАУШАНГҮЛ- ДЕР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ (ROSACEAE JUSS) СОҢҒЫ ЖЫЛДАРЫ АНЫҚТАЛҒАН ТҮРЛЕРІ.....	358

<i>Садыбек К., Амангалыева А.К., Кушбаева А., Исаева А.У.</i>	
СЕЗОННАЯ ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ СОСТАВА АЛЬГОФЛОРЫ МАЛЫХ РЕК ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	360
<i>Умарбек А.Е.</i>	
ХИМИЯ ПӘНІНДЕ КЕЙС -СТАДИ ӘДІСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚЫТУ САПАСЫН АРТЫРАТЫН МҮМКІНДІКТЕРІ.....	362
<i>Медетова Ш.А.</i>	
TERMOPHILIC TURKESTANICA ДӘРІЛІК ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	365
<i>Бексұлтан Ш.Қ.</i>	
ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЭКСПЕРИМЕНТ ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....	367
<i>Ануар А.Ә.</i>	
ҚОЗА ЖАПЫРАҒЫНАН АЛЫНҒАН ПРЕПАРАТТАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АНЫҚТАУ ӘДІСТЕРІ.....	369
<i>Әуелхан А.Т.</i>	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БИОЛОГИЯЛЫҚ ПӘН ӘДІСТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ЖОО СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТИІМДІЛІГІ.....	371
<i>Қалдыбек Ә.М.</i>	
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ БИОЛОГИЯ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЭЛЕКТИВТІ КУРСАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	375
<i>Мәден С.</i>	
ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	379
<i>Мүсіретәлі А.Қ.</i>	
АҒЫЛШЫН ТІЛІ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ ПӘНІН КІРІКТІРІП ОҚЫТУДАҒЫ ҰСТАНЫМДАР МЕН ТӘСІЛДЕР.....	381
<i>Мырза Ә.С.</i>	
ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЖЕКЕ ҚҰРЫЛЫМ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДА КОМАНДАЛЫҚ ӘДІСТІ ДАМУ МОДЕЛІ.....	384
<i>Сейітбай Н.Ә.</i>	
СОЯНЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК СЕЛЕКЦИЯЛЫҚ ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	387
<i>Шерали А.Н.</i>	
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ДИАЛОГ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	389
<i>Тұрсынбай С.Е.</i>	
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУ ТИІМДІЛІГІ.....	392
<i>Сейітбек Қ.Ж.</i>	
ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ҚОРЫТПАЛАР МЕН МЕТАЛДАРДЫ КОРРОЗИЯДАН ҚОРҒАНУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	395
<i>Боранбай Қ.Н.</i>	
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	398
<i>Егізбаева А.С.</i>	
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	400
<i>Қушмұхамедова Ж.Д.</i>	
ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДА ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....	402
<i>Тойлыбек Б.Ш.</i>	
БЕЙОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ОҚУЛЫҒЫ МЕН ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫН САБАҚТАСТЫРА ПАЙДАЛАНУ ШАРТТАРЫ.....	406

<i>Ізбасар Г.Қ.</i> БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БИНАРЛЫ ЖНЕ ПОЛИНАРЛЫ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ.....	410
<i>Калмуратова Д.Ж.</i> ЭСПАРЦЕТ ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	412
<i>Анарбай Д.Ғ.</i> СУДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ-ХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН СУ САПАСЫН АРТТЫРУ ШАРТТАРЫ.....	416
<i>Асар С.Ж.</i> ТАМЫРЖЕМІСТІ ДАҚЫЛДАРДЫҢ САПАСЫН ТЕКСЕРУ НЕГІЗДЕРІ.....	420
<i>Кенже А.У.</i> ЖАЛПЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУДЫ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕУ.....	423
<i>Мурханова Г.Д.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕСІНДЕ ХИМИЯ ПӘНІНЕН «КӨМІРСУТЕКТЕР» ТАҚЫРЫБЫНА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮРГІЗУ ШАРТТАРЫ.....	426
<i>Өсер А.Қ.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ХИМИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ.....	429
<i>Тойчибаев А.Р.</i> ФОТОХИМИЯЛЫҚ ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ АРҚЫЛЫ МЕТАЛЛ ҚАПТАМАЛАРЫН АЛУДЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	433
<i>Анар А.Б.</i> БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ.....	435
<i>Жолшыбек И.Н.</i> БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ МІНДЕТТЕРДІ ШЕШУДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ.....	439
<i>Коньсова М.М.</i> БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕГРАТИВТІ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ОРЫНДАУ НЕГІЗДЕРІ.....	442
<i>Нурмухамбетова Г.Н.</i> БИОЛОГИЯДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР ЖӘНЕ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ТӘСІЛДЕРІ.....	446
<i>Серікбай Қ.А.</i> БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒДАРЛАНҒАН ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫҢ РӨЛІ.....	450
<i>Сейітұллақызы Н.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС- ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	452
<i>Отарбаева А.Б.</i> БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРҒА ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	455
<i>Есенова П.М.</i> БИОЛОГИЯЛЫҚ ЦИКЛ ПӘНДЕРІН ЗЕРДЕЛЕУДЕ ЦИФРЛЫҚ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	458
<i>Жаназат Н.Д.</i> ОМЫРТҚАСЫЗДАР ЗООЛОГИЯСЫ БОЙЫНША ДАЛАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ШАРТТАР, ӘДІСТЕР МЕН ТӘСІЛДЕР.....	460
<i>Серікбай Г.Б.</i> БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-БИОЛОГТАРДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ- ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	463